AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏDƏ DAVAMLI İNKİŞAF: HƏDƏFLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR
BAKI MÜHƏNDİSLİK ÜNİVERSİTETİ • BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANS
24-25 Dekabr 2021
Bakı-AZƏRBAYCAN

WITH THE JOINT ORGANIZATION BY THE MINISTRY OF EDUCATION AZERBAIJAN REPUBLIC AND BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

PROCEEDINGS

24-25, December 2021, Baku, Azerbaijan
www.beu.edu.az

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏDƏ DAVAMLI İNKİŞAF: HƏDƏFLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

BAKI MÜHƏNDİSLİK ÜNİVERSİTETİ • BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANS

24-25 Dekabr 2021
Bakı-AZƏRBAYCAN

With the Joint Organization by the Ministry of Education Azerbaijan Republic and Baku Engineering University

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

Baku Engineering University, 24-25 December 2021, Baku, AZERBAIJAN

Proceedings

24-25 December 2021
Baku, Azerbaijan

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ, ELMİ HEYƏTİ VƏ KATİBLİYİ

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

prof. H. Məmmədov
Bakı Mühəndislik Universitetinin rektoru

Sədr müavini:

dos. E. Süleymanov
Bakı Mühəndislik Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru

KONFRANSIN KATİBLİYİ

Elmi katib:

dos. Mayis Əzizov
Bakı Mühəndislik Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə fakultəsinin dekanı

Məsul katib:

dos. Murad İsgəndərov
Bakı Mühəndislik Universiteti Biznesin idarəedilməsi kafedrasının dosenti

ÜZVLƏR

Prof. Reşat KARCIOĞLU
Atatürk Universiteti, Türkiyə
Prof. Jusup PRIMBAEV
Manas Universiteti, Qırğızıstan
Prof. İrina Vladimirovna ZELENEVA
Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya
Ph.D. Ihtiyor BOBOJONOV
Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies , Almaniya
Prof. ABDUHHOLIK MUKHTOROV
Head of Department, Research Institute of Agricultural Economics, Özbəkistan
Prof. Grigore BELOSTECINIC
Academic, the Academy of Economic Studies of Moldova, Moldova
Prof. Sergiu TUTUNARU, PhD,
the Innovative IT incubator and Center for Economic Development at the Academy of Economic Studies of Moldova, Moldova

Prof. AMEA-nın müxbir üzvü Akif MUSAYEV
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
Prof. Fərhad RƏHMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Prof.Ramiz İSGƏNDƏROV
Azərbaycan Texniki Universiteti
Dos. Mayis ƏZİZOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Murad İSGƏNDƏROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Ədalət İBADOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Firudin SULTANOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Nəsimi KAMALOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Samir QULİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Təyyar MUSTAFAYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Anar EMİNOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Dos. Anar MİRZƏYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitet

Dos. Elmira QOCAYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Dos. Aydın QASIMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dos. Elnarə SƏMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dos. Hafis HACIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dos. Mübariz YOLÇUYEV
Bakı Dövlət Universiteti
i.f.d. Xanlar HEYDƏROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.f.d. Məmməd TALIBLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. Xanlar HEYDƏROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.f.d. Füzuli ƏLİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.f.d. Fərid CƏBİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.f.d. Elsevər İBADOV
Xəzər Universiteti
i.f.d. Şəhriyar MUXTAROV
Xəzər Universiteti

DİZAYN VƏ TƏRTİBAT

İlham Əliyev

Copyright © Baku Engineering University, 2021

TABLE OF CONTENTS

İQTİSADİYYAT 1

Azərbaycan Respublikasının təhsil xidmətləri bazarına sosial sferadan baxış
Həşimova Albina Çingiz qızı *1*

A social aspect of the reconstruction processes of the occupied territories
Albina Chingiz gizi Hashimova *5*

Azərbaycanın pensiya sığorta sistemində qeyri-dövlət pensiya fondlarının tətbiqi problemləri
i.f.ü.d. Dos. Ağamir Mirəsgər oğlu Əsgərov, i.f.ü.d. Ceyhun Amin oğlu Vəliyev *9*

***Yüngül sənayedə innovasiya bazarının marketinq* strategiyası əsasında inkişafı məsələləri**
Pəri Əmirəhməd qızı Həsənova-professor, Nüşabə Aslan qızı Hacıyeva –dosent,
Ayşən Viladdin qızı Məmmədova-doktorant *12*

Yeni strateji inkişaf trendlərinin təhlili - Azərbaycan bank sektoru timsalında
Ayaz Rafik oğlu Museyibov *16*

Azərbaycan sosial müdafiə sisteminin formalaşmasında innovasiyalar amili
Rəhimli Aysel Hüseyn qızı *20*

ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA DƏMİR YOL NƏQLİYYATININ ROLU
Yadulla Həsən oğlu Həziyev *24*

İqtisadi inteqrasiyada müstəqil türk dövlətləri
Cəmil Ənvər oğlu Tağıyev *27*

Forecasting Models for Components of the Consumer Price Index in Azerbaijan
Vugar M. Rahimov *30*

Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında istifadə olunan mexanizmlər
Rəsulov Rəcəb Lətif oğlu *35*

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bilik iqtisadiyyatinin xarakterik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili
Mürşüdova Səbinə Ceyhun *39*

Rezerv pul siyasəti və ölkələrin mövcud vəziyyəti
i.ü.f.d, Cəbiyev Fərid Arif oğlu, Ağayev Rəhman Zakir oğlu *43*

Temperatur mənbələrində termocütlərin dəqiqliyinin artırılması ilə iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi
İskəndərov Nəbi Şahmərdan oğlu, İsgəndərzadə elçin barat oğlu, Rəqsanə Xasiyeva *46*

Dördüncü Sənaye İnqilabı və Azərbaycan
Nuranə D. Məmmədova *50*

Azərbaycanda 2015-2020-ci illər arasında sosial sahələrin (təhsil və səhiyyənin) dinamikası və siyasətin müsbət və mənfi tərəflərinin şərhi
Tutu Abadova Azad *54*

İnstitusional keyfiyyət anlayışı və onun iqtisadi determinantlarına ümumi baxış
Qasımov İlkin Cilingir oğlu *59*

Texniki peşə təhsili və onun sosial-iqtisadi imkanları
Qadir Qafarov, Cəmilə Atakişiyeva *62*

Müasir qlobal iqtisadi sistem dəyişiklikləri fonunda BVF-də islahatların əsas istiqamətləri
Azər Rasim oğlu Həsənli *65*

Dəniz neft-qaz qurğularının qəza hallarından çirklənmələrin bəzi eko - iqtisadi problemləri
H.Q.İsmayılova, M.E.Şahlarlı *69*

Post münaqişə dövründə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivi
Dosent, i.ü.f.d, Həzi Eynalov, Dosent, i.ü.f.d, Mayis Əzizov *73*

İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə kənd təsərrüfatinin inkişaf istiqamətləri
Teymurxanova Nazilə Nəsrullah qızı *76*

Trilemma hipotezinin Türkiyə iqtisadiyyatı üçün test edilməsi (1970 – 2019)
i.ü.f.d, Cəbiyev Fərid Arif oğlu, Muxtarov Şəhriyar Zahid oğlu *79*

Neft dalğalanmalarının Azərbaycanın maliyyə dayanaqlılığına təsiri
Ülkər Bağırova *82*

Avrasiyanin global logistika layihələrində Azərbaycanın rolu- "Bir kəmər, bir yol" layihəsində rolu
Süleymanov Əhməd Cavanşir oğlu *88*

Davamlı inkişafin başlıca modelləri
Ayaz Hacıyev Əmir oglu *91*

Blockchain texnologiyası və kriptovalyutalar
Rəhman Cəfərov *94*

Azərbaycanın neft strategiyası və neft biznesinin inkişafı
E. İ. Səfərov *98*

Elm xərclərinin dövrümüzdə əhəmiyyəti və rolu
Zeynalova Sevinc Qədir qızı *101*

The effects of the covid-19 pandemic on travel intention: empirical approach on azerbaijan case
Elchin Suleymanov, Ph.D c, Magsud Gubadli *103*

BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİ 109

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏEDİLMƏSİNİN BƏZİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏ MEXANİZMLƏRİ
Kazımov Asəf Əsəd oğlu *109*

ETİKA VƏ HÜQUQ ANLAYIŞLARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN ANALİZİ
Ceyhun Məmmədəli oğlu Rəhmətullayev *112*

İDARƏÇİSİZ İDARƏETMƏ: HOLAKRASİYA
Fərzanə Səmədzadə *117*

TURİZM SEKTORUNDA MÖVCUD MARKETİNQ METODLARININ TƏTBİQİ
Ülviyyə Mehdiyeva Arif qızı *120*

NƏQLİYYAT QOVŞAQLARI ARASINDA İNTELLEKTUAL İDARƏETMƏNİN FORMALAŞDIRILMASI. DAVAMLI İNKİŞAF TƏLƏBİ KİMİ
Əsədov Aqil Məhiyəddin oğlu *124*

QIDA TƏHLÜKƏSIZLIYI RISKLƏRININ QIYMƏTLƏNDIRILMƏSI
Səfərova Gülnar Vüqar qızı *127*

Sənaye müəsissələrində itkilərin səmərəli idarəedilməsinin əsas istiqamətləri
Aytən AXUNDOVA, Pərviz MƏMMƏDOV *130*

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İŞÇİLƏRİN MOTİVASİYA PROBLEMİ
Sadıqova Ülkər Bəhram qızı *133*

COVİD-19-UN TƏSİRİ ALTINDA RƏQƏMSAL MARKETİNQ
Məmmədov Şahmurad Fuad oğlu *136*

Azərbaycan turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlilik xüsusiyyətləri
Bahar Eldar qızı Quliyeva *139*

Covid-19 pandemiyası dövründə evdən çalışmanın işçilərin performasına təsiri
Hüseynov Elxan, Xəqani Bəşirov *142*

EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TƏHLİLİ
Məmmədov Rüfət Rəhman oğlu *145*

The role of Stanford University in the formation of Silicon Valley
Ramil Hasanov Ilham *149*

ENTREPRISE AND ENTREPRENEURSHIP EDUCATION
Yusifova Khatira Mayil *151*

İŞƏ QƏBUL PROSESİ VƏ MÜSAHİBƏ MƏRHƏLƏSİNİN MAHİYYƏTİ
Anar Rza Əli oğlu, Abdullayeva Afaq Elxan *153*

TƏŞKİLATLARDA İNSAN RESURSLARININ MÜHAFİZƏSİ
Anar Rza Əli oğlu, Kazımova İnci Famil qızı *156*

AZƏRBAYCANDA TURİZM SEKTORUNDA DAVAMLI İNKİŞAFIN İQTİSADİ MEXANİZİMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ MARKETİNQİN ROLU
Abdullayev Ömər Mustafa oğlu *160*

TRANSFORMASİONAL LİDERLİK
Nəsimi B. KAMALOV *163*

BAZAR SEÇİMİ PROSESİNDƏ İSTEHLAKÇI DAVRANIŞININ MARKETİNQ TƏDQİQİ
Gülər Şahin qızı Quliyeva *166*

ŞƏXSİ SATIŞ SATIŞIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN ƏSAS KOMMUNİKASIYA METODUDUR
Rəhimov Camal Azər oğlu *169*

NEFT-QAZ SEKTORUNDA PROSESLƏRİN OPTİMMALLAŞDIRIMASI VƏ EFFEKTİV İDARƏ OLUNMASI MODELİ
Elvin Hacıqulu oğlu Əhmədov *172*

KEYFİYYƏTİN İDARƏOLUNMASININ DAVAMLI İQTİSADİ İNKİŞAFDA ROLU
Mirzəyev Səxavət Əhliman oğlu *176*

MALİYYƏ 180

QIZILIN MAHİYYƏTI, ÖLKƏLƏR ÜZRƏ QIZIL EHTİYYATLARI, TEZAVRASİYA, REPATRİASİYA
i.ü.f.d. Rövşən Oruc oğlu Məmmədov, Leyla Rövşən qızı Məmmədova, İmanlı Nağı Məhəmməd oğlu *180*

FERMER TƏSƏRRÜFATLARININ KREDİT RESURSLARINA ÇIXIŞI PROBLEMLƏRİ
Əbdülrəhim Əbdülrəhman oğlu Dadaşov *184*

Azərbaycan səhiyyə sisteminin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi
Nərmin Ələkbərova, Elçin Süleymanov, Farhad Rahmanov *189*

İNVESTİSİYALARIN ÖLKƏNİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA ROLU VƏ ONLARIN TƏSNİFATI
Şabanov Kamran Altay oğlu *193*

Milli İqtisadiyyatın Sahə Strukturu və İnkişaf Dinamikası
Xəlləyev Murad Salam oğlu *196*

"RƏQƏMSAL VALYUTA" (KRİPTOVALYUTA) ANLAYIŞI VƏ KRİPTOVALYUTALAR DÜNYA VALYUTA SİSTEMİNİN PROBLEMLƏRİNİN ALTERNATİV HƏLLİ KİMİ
Yusifzadə Kamil Aydın oğlu *200*

BTP SOFT PROQRAMININ VERGİLƏRİN RƏQƏMSALLAŞMASINDA ROLU
Sahil Vidadi oğlu Məmmədov *203*

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏTİN VERGİLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MEYDANA ÇIXAN PROBLEMLƏR
Xəyalə İbrahimova, Elçin Süleymanov, Fərhad Rəhmanov *206*

MÜHASİBAT UÇOTU 210

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİ ÜÇÜN MHBS
Əlizadə Rəsul İlqar oğlu *210*

ÇEVRƏ MÜHASİBATLIĞI VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ
Babayev Cavid Sərdar oğlu *213*

RISK AND RISK MANAGEMENT IN FINANCIAL MARKETS
Səfərəliyeva Tubəyim Asəm qızı *215*

INDEPENDENT AUDIT IN THE FINANCE SECTOR
Sara Nurməmmədli *218*

SƏMƏRƏLİ BÜDCƏ PLANINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR
Taleh Ələsgər Məmmədov *221*

ACTIVITY OF THE INTERNAL AUDIT DEPARTMENT: CENTRAL BANK OF AZERBAIJAN
Narmina Sadigova *224*

MÜHASİB VƏ AUDİT PEŞƏLƏRİNİN PROBLEMLƏRİ
Abbasova Məsmə Kamran qızı, Əsgərov Ağamir Mirəsgər oğlu *228*

MHBS YARANMASI, AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR
Məmmədova Nəsibə Rəşad qızı, Əsgərov Ağamir Mirəsgər oğlu *231*

MÜHASİBAT VƏ VERGİ UÇOTU SİSTEMİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ
Vəlizadə Şükran Şaban oğlu, Əsgərov Ağamir Mirəsgər oğlu *233*

STATUS OF REVENUE CHANGE AFTER IMPLEMENTATION OF IFRS 15 :
SECTOR ANALYSIS IN AZERBAIJAN
Orkhan Zulfugarov Qalib, Firudin Sultanov Oktay *236*

Beynəlxalq Mühasibat Təhsil Standartlarının əhəmiyyəti
Nərmin Hacıyeva, Elsevər İbadov *240*

İSLAM MÜHASİBATLIĞI: DÜNƏNDƏN BUGÜNƏ
Gültac Bəkirova, Elsevər İbadov *243*

COVİD-19 BÖHRANININ ÜMUMİDÜNYA AVİASİYA
MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ TƏSİRİ VƏ YARANAN MÖVCUD VƏZİYYƏT
Xəlilova Aysel Arif qızı *246*

Peşəkar mühasib sertifikatı
Elvin Yusifov *249*

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL ACCOUNTING AND AUDITING STANDARDS
Kərimov Ülvi Hüseyn oğlu *253*

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY İN KARABAGH
Badal Shabanli Israyil, Bahram Aghayev Rovshen, Fidan Babazade Rasim, Shams Farzali Namiq *256*

COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ UNİVERSİTETLƏRDƏ MÜHASİBAT TƏDRİSİNİN MÜƏLLİMLƏR PRİZMASINDAN TƏHLİL EDİLMƏSİ
Elvin Ələkbərov *259*

İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ QƏRAR DƏSTƏYİ SİSTEMLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ
Günay Əhmədli Ayaz qızı, Qahir Mikayılov Rəsul oğlu *264*

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR 267

Qara Dəniz hövzəsinin geosiyasi kontekstində Rusiya-ABŞ rəqabəti
Dosent, t.ü.f.d., Samir Fikrət oğlu Quliyev *267*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədlərində Qarabağ və Zəngəzur məsələsi
Məlikli Nurlanə Əlirza qızı *272*

Attitudes towards feminism on Youtube platform: anti-feminism as a push factor of the radicalizaion in Azerbaijan
Namig Karimov Asad *276*

Refugees, main problems and concerns within the context of migration crisis
Fidan Hasanova Aliyaddin *282*

Religion as an important tool of Iranian soft power in Azerbaijan
Əhmədov Aqil Hüseyn oğlu *286*

Azərbaycanın Avropaya inteqrasiya baxışının formalaşması
Ülvi Əhmədli *290*

Deleqativ demokratiyadan idarə olunan plüralizmə Rusiya gücləndirilmiş prezidentlik demokratiyası
Abdullayev Natiq Həmzağa oğlu, Əhmədov Yasər Əhməd oğlu *293*

Fransa nümunəsində yarı-prezidentlik sisteminin təhlili
Abdullayev Natiq Həmzağa oğlu, Əhmədov Yasər Əhməd oğlu *297*

Türk axını layihəsi: Rusiya, Türkiyə və Aİ üçün əhəmiyyəti
Həsən ABDULLAYEV *301*

X X əsrin birinci yarısında İranda Azərbaycan muxtariyyətinə yönələn milli hərəkatlar
Lalə E. Muradova *305*

Проблемы интеграции Кавказского мира в современное политическое пространство
Харсиев Борис Магомет-Гиреевич *308*

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri (1992-2002-ci illər)
Cəfərov Pərviz Tahir oğlu *311*

Beynəlxalq və ölkələrarası münasibətlərdə diaspora fəaliyyətləri
Nəcməddin Hüseynzadə Firudin *313*

Ərəb bahari zəminində dəyişən Türkiyənin Suriya siyasəti
Vilyam Y. Sadiqov *316*

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ İDARƏETMƏSİ 320

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
ЭЛЬНУР ЛЯТИФ ОГЛУ ГАСАНОВ *320*

ABŞ YERLİ İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ XÜSUSİ DAİRƏLƏRİN ROLU
Məmmədov Cahid Himalay oğlu *324*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI RƏQABƏT HÜQUQU QANUNVERİCİLİYİNƏ GÖRƏ DÖVLƏTİN VƏ BƏLƏDİYYƏNİN İNHİSARÇILIĞI ANLAYIŞI: HÜQUQİ TƏHLİL
Mübariz Yolçiyev *327*

İDARƏLƏŞMƏNİN (GOVERNANCE) ETİMOLOJİ MAHİYƏTİ VƏ AZƏRBAYCANDAKI MÖVCUD VƏZİYYƏT
Bağır-zadə Manaf Murad oğlu *332*

Qloballaşmanın sosial dövlətin transformasiyasına təsiri
Heydərov Xanlar Bəylər oğlu *336*

PAYTAXT ŞƏHƏR MODELLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ BAKI ŞƏHƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ
Nəhmətova Nərgiz Hacıbala qızı *339*

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON HÖKUMƏT. YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ
İlknur Tanrıverdi *343*

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY PRACTICES IN OIL AND GAS SECTOR. A CASE STUDY OF STATE OIL COMPANY OF AZERBAIJAN REPUBLIC
Fagan Muzaffarli *347*

İQTİSADİYYAT

Azərbaycan Respublikasının təhsil xidmətləri bazarına sosial sferadan baxış

Həşimova Albina Çingiz qızı
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının müəllimi
albina-hesimova@mail.ru

Xülasə

Təhsilin sosial-iqtisadi təbiəti sosial sferanın və biliklərin təkrar istehsalı sosial institutunun sahəsi kimi müasir cəmiyyətdə təhsilin yeri və rolu ilə müəyyən edilir.Xidmətlər sferasının bir sosial sahəsi kimi təhsilə dair sərgilənən yanaşma təhsil fəaliyyətinin sosial-iqtisadi mahiyyətinin dərk edilməsi üçün əsas məfhumlar qismində çıxış edən xidmətin ümumi və spesifik əlamətlərini (xarakteristikalarını) nəzərə almağa imkan verir.

Bütün digər xidmətlərlə yanaşı, təhsil xidmətlərini birləşdirən amillər sırasında onların hissedilməzliyi, qeyri-maddiliyi, xidmətin bir proses və fəaliyyət kimi anlaşılması, bu xidmətlərin göstərilməsində istehsal və istehlak tərəflərinin ayrılmazlığı, onların istehsalı prosesində istehlakçının fəal rolu göstərilə bilər.Təhsilin sosial-iqtisadi izahına dair sadələşdirilmiş yanaşmanın sərgilən- məsinə yol vermək qəbul edilməzdir, çünki bu zaman təhsil fəaliyyəti servis fəaliyyəti ilə eyniləşdirilmiş olur, təhsil xidməti isə yalnız adi xidmət kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: təhsil xidmətləri, ali təhsil sferası, təhsilin maliyyələşməsi, təhsil mexanizmləri, təhsil müəssisələri.

Summary

The socio-economic nature of education is determined by the place and role of education in modern society as an area of the social sphere and the social institution of knowledge reproduction. allows to take into account general and specific features.

Among all other services, the unifying factors of educational services are their insensibility, intangibility, understanding of service as a process and activity, inseparability of production and consumption parties in the provision of these services, the active role of the consumer in their production process. It is unacceptable to allow the approach to be exhibited, as in this case the educational activity is equated with the service activity, and the educational service is considered only as an ordinary service.

Key words: educational services, higher education, education financing, educational mechanisms, educational institutions.

Giriş

Xidmətin toplanılmasının və saxlanılmasının mümkünsüzlüyü kimi əhəmiyyətli əlamətləri təhsil xidmətlərinə xas deyil.

Təhsil fəaliyyətinin servis fəaliyyətindən fərqi bundan ibarətdir ki, təhsil biliklərin təkrar istehsalının sosial institutudur. Təhsil fəaliyyəti – bu, mövcud biliklərin ötürülməsi, yayılması və mənimsənilməsi üzrə bir fəaliyyət deyil, həmçinin yeni biliklərin yaranması istiqamətində həyata keçirilən fəal prosesdir. Müasir şəraitdə biliklər cəmiyyətin başlıca resursuna çevrilir. Onların ənənəvi resurslardan (kapitaldan, əməkdən və torpaqdan) fərqi bir sıra xassələrlə ifadə olunur ki, onlar təhsil fəaliyyətinin sosial-iqtisadi məzmununu təyin etmiş olur.

Biliklərin mühüm xassəsi insan şəxsiyyətindən onların özgəninkiləşdirilməsinin qeyri-mümkün olmasından, eləcə də insanın özündə spesifik formada toplanılmasından ibarətdir. Mənəvi-əxlaqı və mədəni dəyərlərlə uzlaşdırıldıqda, biliklər şəxsiyyətin inkişafında açar rol oynayır. Təhsil fəaliyyəti insanların öyrədilməsi və tərbiyə olunması prosesinin vəhdətini nəzərdə tutur.

Biliklər bütün bəşəriyyətin sərvəti olmaq kimi bir xüsusiyyətə malikdir. Onlar özünün təbiətinə görə beynəlmiləldir, transsərhəddir. Amma müasir qloballaşma şəraitində təhsil fəaliyyəti iki ziddiyyətin: vəhdət və müxtəliflik kimi ziddiyyətlərin uzlaşdırılması probleminin həll edilməsi zərurəti ilə qarşı-qarşıya gəlir. Tədris proqramlarının total unifikasiya və standartlaşdırılmasına yol vermək qətiyyən olmaz, eyni zamanda həmin proqramların işlənib hazırlanması zamanı milli mədəni tərkib hissəsini mütləq şəkildə nəzərə almaq lazımdır.

Biliklər həmçinin istehlakda istisna edilməmə və qeyri-rəqabətlilik, onların tətbiqinin perspektivliyi və çoxvariantlılığı, onların təsirinin effektinin çoxcəhətliliyi kimi xassələrə malikdir. Məhz həmin mahiyyət əlamətləri təhsilə ictimai rifah xassələrini gətirmiş olur. İctimai rifah nöqteyi-nəzərindən təhsilin şərh edilməsi uzun inkişaf tarixinə malikdir[1].

XX yüzilliyin sonlarında alman, italyan və avstriya dövlət maliyyələşməsi məktəblərinin nümayəndələri tərəfindən həmin dövrdə təhsilin yeganə kütləvi növü kimi ibtidai təhsilin birbaşa dövlət dəstəyinin zəruriliyinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması məqsədilə bölünməz rifah konsepsiyası irəli sürülmüşdür. XX əsrdə təhsilin güclü inkişafı baş vermişdir, və həmin yüzilliyin ikinci yarısında dünya təhsil sistemində ümumilikdə bəşəriyyət tarixi ərzində təhsil almış insanlar qədər tələbələr tədris prosesinə cəlb edilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə orta və ali təhsil kütləvi olmağa başladı. Bunu təhsilin bütün pillələrində baş verən ictimai xərclərin əhəmiyyətli artımı təsdiq edir.

Məlum olduğu kimi, 1950-1960-cı illərdə amerikalı alim-iqtisadçı P.Samuelson və R.Masqreyv tərəfindən ictimai rifah konsepsiyası təklif edilmişdir ki, həmin konsepsiyada təhsilin maliyyələşdirilməsi məsələlərinə ictimaiyyətin və dövlətin yüksək diqqətinin nəzəri izahı verilirdi. Xalis ictimai rifah anlayışı irəli sürülmüşdür, burada söhbət özündə eyni zamanda həm istisna edilməmə, həm də qeyri-rəqabətlilik kimi xassələri birləşdirən rifahdan gedir.

Xalis ictimai rifah kimi təhsilin izahı təhsil sferasında bazarın iflasa uğramasının səbəblərinə dair müəyyən şərh verir və "biletsiz sərnişin" kimi sosial fenomenin əsaslandırılmasını diqqətə çatdırır. Xalis ictimai rifah kimi təhsildən əldə olunan faydaları bütün istehlakçı-vətəndaşlar əldə etmiş olur, o cümlədən onların ictimai rifahın istehlakı prosesindən xaric edilməsi qeyri-mümkün olan insanlar, habelə ictimai rifahın fərdi rifahlara transformasiyası səbəbindən təhsil xidmətlərinin əldə olunmasını ödəməmiş insanlar da həmçinin. Bunun nəticəsi kimi fərdi şəxslərin və kommersiya strukturlarının təhsilə maliyyə dəstəyi həyata keçirmək istiqamətində maraqların olmamasıdır ki, bu da dövlət müdaxiləsi olmadan təhsilin natamam istehsalına gətirib çıxarır.

Gerçəkdə isə, azsaylı rifahlar və az sayda olan təhsil növləri xalis ictimai rifahlara aid edilə bilər. Onların böyük əksəriyyəti qarışıq ictimai rifah olmaqla yanaşı xalis ictimai və xalis fərdi rifah arasında aralıq mövqedə qərarlaşır. Qarışıq ictimai rifahlar arasında fərdi istifadə nemətləri xüsusi yer tutur, onlar eyni zamanda həm cəmiyyət, dövlət, həm də şəxs üçün əhəmiyyət kəsb edən xarici effektə malikdir.

Amerikalı iqtisadçı-alim R.Masqreyv tərəfindən belə rifahlar meritor adlandırılmışdır. İqtisadi ədəbiyyatda onları sosial əhəmiyyətli ictimai rifahlar kimi qeyd etmək qəbul olunub.

Təhsil həmin kateqoriyaya aiddir. O, fərdi istehlak rifahıdır, yəni fərdirifahdır. Təhsil alanların biliklərinin həyata keçirilməsi nəticəsində formalaşan əhəmiyyətli ictimai fayda təhsili milli rifah sərvətinə çevirir, onu xalis ictimai rifaha yaxınlaşdırır. Bu kimi xarakterli rifahın istehlakından əldə olunan xarici effekt müxtəlif təzahürlərə malikdir, lakin alınmış nəticələrə uzunmüddətlilik və təsirin ərazi əhatəliliyi xasdır. Adıçəkilən bütün xüsusiyyətlər təhsilin belə təsir göstərməsinin kəmiyyət ölçülməsində müəyyən çətinliklər yaradır[2].

Respublikasında təhsilin qarışıq maliyyələşməsi modeli və təhsil xidmətləri bazarı təşəkkül tapma və inkişafın spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. 1990-cı illərdə bazar iqtisadiyyatına keçidi şəraitində yerli sistemdə kifayət qədər ziddiyyətli bir vəziyyət formalaşmışdır. Bir tərəfdən, müsbət tendensiyalar inkişaf etmişdir. Təhsilin yeni qanunvericilik bazası yaradılmışdır, o cümlədən, "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Burada təhsil sferasında yeni hadisələr öz əksini tapmışdır ki, onların meydana gəlməsi bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi ilə bağlıdır, eyni zamanda həmin yeni hadisələrə tədris müəssisələrinin uyğunlaşdırılması prosesləri özünü büruzə vermişdir.

Belə ki, tədris müəssisələrinin müxtəlif təşkiledici-hüquqi formaları yaranmış və inkişaf etməyə başlamışdır, təhsil sferasında qeyri-dövlət sektoru meydana gəlmiş və inkişaf təmayüllərinə yiyələnməsi baş vermişdir, peşə təhsili müəssisələrinin muxtariyyəti təsdiq edilməyə başlamış və çoxkanallı maliyyələşmə sistemi əmələ gəlmişdir. Təhsil sferasında hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında büdcədənkənar yeni münasibətlər formalaşmış və möhkəmlənmişdir. Təhsil müəssisələri və onların təsisçiləri arasında mülkiyyətçi və idarəetmə münasibətlərinin təkrar bölgüsü baş verirdi. Təhsil müəssisələrinin idarəçiliyində ictimai formalar inkişaf etməyə başladı. Təhsil xidmətləri bazarı və onun subyektləri arasında rəqabət meydana gəlmişdir. Təhsil sferasında bazar münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi əsasları müəyyən edilmiş, eləcə də təhsilin keyfiyyətinin dövlət idarəetmə mexanizmi işlənib hazırlanmışdır.

Digər tərəfdən, mənfi tendensiyalar da aşkar edilmişdir. Onlar 1990-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının kəskin surətdə tənəzzülə uğraması və ölkədə bütün makroiqtisadi göstəricilərin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi səbəbindən meydana gəlmişdir ki, bu da dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin kəskin daralmasına gətirib çıxarmışdır[3].

Bunun nəticəsində dövlət təhsil müəssisələri qarşısında bir təsisçi olaraq üzərinə düşdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmək iqtidarında deyildi. Təhsilin natamam maliyyələşməsi kimi problem baş qaldırmışdır. Bu da təhsil müəssisələrini təhsil xidmətlərinin pulla göstərilməsinin artırılması, tədris müəssisələrinin kommersiyalaşdırılması, büdcə vəsaitlərinin çatışmazlığının kompensasiya edilməsi üçün büdcədənkənar maliyyə resurslarının istifadəsini genişləndirmək strategiyasını həyata keçirməyə məcbur etmişdir.

Öz növbəsində, dövlət təhsil xidmətləri bazarının təşəkkül tapmasında tədris müəssisələrinin iştirakına qanunvericilik qaydasında məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Təhsilin büdcə maliyyələşməsində pul vəsaitlərinin çatışmazlığı nəticəsində təhsil sistemində çalışan işçilərin maddi və sosial təminatının kifayət qədər aşağı səviyyəsi, tədris müəssisələrinin sosial-məişət infrastrukturunun və maddi-texniki bazasının zəif inkişaf etməsi müşahidə olunurdu. Təhsilin kommersiyalaşdırılması keyfiyyətli təhsilin alınmasında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin imkanları arasında qeyri-bərabərliyin artması ilə müşayiət olunurdu.

Ali təhsil sisteminin fəaliyyəti effektivliyinin artırılması məqsədilə dövlət-özəl tərəfdaşlığının tətbiqi əhəmiyyətli rola malik olmağa başlayır, həmin tərəfdaşlıq formasını dövlət və biznes arasında qarşılıqlı faydalı uzunmüddətli münasibətlər sistemi kimi müəyyənləşdirə bilərik, bunun başlıca hədəfi isə tələbələrin və müəllimlərin maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müvafiq yardımçı işlərin həyata keçirilməsi zamanı tərəfdaşlar arasında rolların effektiv surətdə bölüşdürülməsi, təhsil ifrastruktur obyektlərinin tikintisi, yenidən qurulması və istismarı, təhsil proqram və standartların işlənib hazırlanması, konfransların təşkili və seminarların keçirilməsi, ali məktəblərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin dəstəklənməsidir.

Ali təhsil sferasında dövlət-özəl tərəfdaşlığının əsas istiqamətləri qismində ali məktəblərin iqtisadi (birbaşa və dolayı) dəstəyini, təhsil prosesinin məzmu- nunun idarə edilməsində iştirakı, elmi tədqiqatların aparılması sahəsində əməkdaşlığı qeyd etmək olar.

Dolayı iqtisadi dəstək alətləri kimi əmlakın və birgə investisiya yatırımlarının idarəetməsi istiqamətində tətbiq edilən müxtəlif mexanizmləri, investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi göstərilə bilər.

Birbaşa iqtisadi dəstək alətlərinin tərkibinə maddi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsi, ali təhsil sferasında əməkdaşlara, təhsil alanlara və gənc tədqiqatçılara maddi dəstəyin göstərilməsi, potensial işə götürənlərlə birgə treninqlərin və işgüzar oyunların təşkili, məqsədli fondların yaradılması daxildir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizminin praktiki istifadəsi resurs potensialının formalaşdırılması və inkişafına yönəldilib ki, onun artımı maliyyə müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə, təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üzrə imkanların genişləndirilməsinə (onların əlçatanlığının və yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsi şəraitində) səbəb olur. Yekun nəticədə, dövlət-özəl tərəfdaşlığının tətbiqi təhsil xidmətlərinin Azərbaycan və dünya bazarlarında ali məktəblərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir.

Dövlətin və tədris müəssisələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin yeni mexanizmi maliyyə resurslarının istifadə effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllinə özünün müəyyən töhfəsini verməlidir, qeyd etdiyimiz həmin mexanizmin əsasını mütəxəssislərin hazırlanması ilə bağlı dövlət sifarişinin formalaşdırılması və yerləşdirilməsi, eləcə də investisiya layihələrinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi alətləri təşkil edir[4].

Haqqında danışdığımız belə yanaşmanın praktiki reallaşdırılması dövlətin tənzimlənmə alətləri ilə yanaşı özündə həmçinin rəqabətli bazar əsaslarını da birləşdirir. Bu, "ömür boyu təhsil" konsepsiyasının tətbiqi şəraitində kifayət qədər zəruridir.

Nəzərdə tutulur ki, təhsil siyasətinin formalaşdırılması zamanı dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan təşkilatlar və müəssisələrin yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin edilməsi istiqamətində sifarişçi funksiyalarını dövlət öz üzərinə götürəcək. O cümlədən, haqqında danışdığımız kadr hazırlığının strateji cəhətdən əhəmiyyətli, yüksək- texnoloji istehsal sahələri, müdafiə kompleksi, sosial sfera üçün həyata keçirildiyini qeyd etməliyik.

Məqsədli proqramların icra edilməsi prosesinin kadr təminatı kifayət qədər aktual məsələ kimi qalmaqda davam edir. Dövlət sifarişi normativ metodun istifadəsi ilə əsaslandırılır və onun maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsindən ali təhsilə yönəldilməsi üçün ayrılan maliyyə vəsaitləri hüdudlarında həyata keçirilir. Onun yerləşdirilməsi fərqli-fərqli mülkiyyət formalarından olan ali təhsil

müəssisələri arasında rəqabət əsasında gerçəkləşdirilir. Müsabiqənin keçirilməsinin başlıca məqsədi yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlara malik, müasir elmi-texniki, informasiya və maddi bazasına sahib olan, eləcə də mütəxəssislərin hazırlanması zamanı təhsil prosesinin təşkilediciliyinin və məzmununun yüksək keyfiyyətini təmin etmək iqtidarında olan təhsil müəssisələrinin seçilməsidir. Müsabiqənin nəticələrinə əsasən, dövlət sifarişinin vəsaitlərinin xərclənməsinə görə məsuliyyətin gücləndirilməsi üçün, habelə tədris müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin və qətediciliyinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlət və ali təhsil müəssisələri arasında maliyyə münasibətlərinin müqavilə sisteminin tətbiq edilməsi də nəzərdə tutulur.

Rəqabətli əsaslar rəqabətlilik prinsipi ilə birgə həm də təhsil müəssisələri tərəfindən yerinə yetirilən investisiya layihələrinə də şamil oluna bilər, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, belə layihələrin maliyyələşdirilməsi təkcə rəqabətli əsasda deyil, həmçinin büdcə vəsaitlərinə əlavə qismində qeyri-büdcə vəsaitlərinin ayrılması hesabına birgə maliyyələşmə şərtləri üzərindən həyata keçirmək lazımdır. Bu, büdcədənkənar mənbələr hesabına investisiya yatırım- larının məqsədyönlü şəkildə bölüşdürülməsini və effektiv mənimsənilməsini də təmin etməyə imkan yaradır[5].

Lakin haqqında danışdığımız və təhsil sahəsində istifadə olunan bu maliyyə-iqtisadi mexanizminin tətbiq edilməsi nöqteyi-nəzərindən müəyyən məhdudiyyətləri də mövcuddur. Bu, yalnız kadr hazırlığı və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün dövlət sifarişinin bağlandığı ali təhsil müəssisələrinin bir hissəsinə aiddir.

Ali təhsil sferasında tədrisə sərf olunan tam xərclərin (həm cari, həm də əsaslı xərclərin) dövlət tərəfindən maliyyələşməsinin perspektivli alətə təhsilin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin fərdiləşdirilmiş mexanizmi çevrilə bilər. Bu, dövlətin nümayəndəsi (müvafiq səviyyədən olan təhsil orqanının nümayəndəsi),ali məktəb, eləcə də cəmiyyət tərəfindən ödənilmiş kəmiyyətcə ifadə olunan xərclər əvəzinə sosial nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətli nəticələrin əldə olunmasını təmin etməyi öz öhdəsinə götürən və ali məktəbə müsabiqə yolu ilə daxil olmuş tələbə arasında bağlanılmış standart saziş ola bilər.

Bu kimi effekt vətəndaşın cəmiyyət qarşısında götürdüyü öhdəliklər şəklində əks oluna bilər. Maliyyələşmənin yeni qaydası zamanı hüquq və öhdəliklərin qarşılıqlı xarakteri həm ali məktəblərin, həm də vətəndaşların davranışlarında formalaşmış stereotipləri dəyişməyə imkan verəcəkdir. Bir tərəfdən, müstəqil inzibati-hüquqi vahidlər qismində çıxış edən təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi cəmiyyət tərəfindən artıq həyata keçirilmir, və cəmiyyət onların fəaliyyətini kadrların hazırlanması üzrə işin əldə olunan nəticələrini əks etdirən tamamlanmış innovasiya məhsullarının, işlərin, xidmətlərin (proqramlar, layihələr, qrantlar və s.) maliyyələşdirilməsinə keçid edir. Digər tərəfdən, seçdirkləri peşə və ixtisasları üzrə işləməyən mütəxəssislərin hazırlanmasının ünvansız və israfçılıq praktikası məsuliyyətsizlik və sosial ələbaxımlılıq törətməklə yanaşı, son illərdə iri miqyaslar almışdır ki, artıq buna da son qoyulur. Beləliklə, ali təhsilin büdcə maliyyələşməsinin sosial-iqtisadi effektivliyinin gücləndirilməsi təmin olunur, büdcə vəsaitlərinin iqtisadi səmərəliliyi, habelə ali məktəblərin və onların məzunlarının sosial məsuliyyəti arasında qarşılıqlı bağlılıq möhkəmlənir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, təhsil fəaliyyətinin idarəetməsi istiqamətində tövsiyyə olunan konsepsiyanın yenilikçiliyi və tələb olunduğu göz qabağındadır. Həqiqətən, iqtisadi və sosial effektivliyinin uzlaşdırılmasını təmin etmək üçün ali məktəb tərəfindən bütün təhsil alanlara (bakalavrlara və magistrlərə), eləcə də iqtisadi fəaliyyətin bütün digər iştirakçılarına göstərilən təhsil xidmətlərinin spesifikasının dəqiq və dürüst şəkildə ayırd edilməsi həyata keçirilməlidir.

Fərdiləşdirilmiş büdcə maliyyələşməsi mexanizminin müqavilə mexanizmi kimi adlandırılması adət olunub. Həmin mexanizm ali məktəbləri xərclərin deyil, nəticələrin idarəçiliyinə səmtləşdirir, məhz bu səbəbə görə onun həyata keçirilməsi məqsədilə nəticə etibarilə səmərəli parametrlər (indikatorlar) sistemini özündə ehtiva edən təhsil fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin xüsusi metodikasının işlənib hazırlanması və istifadəsi nəzərdə tutulur[6].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti), Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 326 s.
2. Əliyev Ə.B. Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı. - Dərs vəsaiti. Bakı, "Təhsil", 2017, 136s.
3. Rəhmanov. F.P. Sosial sfera və sosial siyasət Dərs vəsaiti Bakı 2021
4. Rəhmanov F.P. Respublikada sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi problemləri. cild 5 (aprel- iyun), –2017 Azərbaycan Dövlət İqtisad Unversitetinin Elmi xəbərləri.
5. Salahov R.M. Xidmətlər bazarının dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılmasının perspektiv istiqamətləri. Bakı, "Əmək və sosial problemlər", № 1 (14), 2014, s.135-141
6. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M., Hüseynova A.D. Müstəqillik dövründə elmin innovativ inkişafı // AMEA-nın Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2011, N°3 (7), s. 1-7.

A social aspect of the reconstruction processes of the occupied territories

Albina Chingiz gizi Hashimova
Academy of the State Customs Committee-teacher
Albina-hesimova@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan 2030:sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" tərəfindən modernləşdirmə və iqtisadi inkişafın innovativ mərhələsinə doğru keçidin təmin edilməsi, habelə buna uyğun olaraq, postsənaye cəmiyyətinin infrastrukturunun yaradılması məqsədilə dayanıqlı və balanslaşdırılmış inkişaf trayektoritasına çıxmağı əsas vəzifə qismində qoyur.Bu zaman mühüm vəzifələr sırasında ölkə iqtisadiyyatının yüksəktexnoloji sektorunun qabaqlayıcı inkişafının, iqtisadiyyatın real sektorunun texniki-texnoloji modernləşdirilməsinin, eləcə də onun aparıcı sahələrində əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli artımının təmin edilməsi göstərilə bilər.

Bu baxımdan Qarabağın işğaldan azad edilmiş rayon və şəhərlərinin əvvəlki həyatının yeni keyfiyyətdə bərpa və inkişaf etdirilməsi daha çox özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə ki, Qarabağın işğaldan azad edilməsi xalqımızın, dövlətimizin qarşısına yerinə yetirilməsi hamımızın birgə səylərini tələb edən çox mühüm vəzifələr qoyur. Biz işğaldan azad edilmiş rayonların, şəhərlərin, kəndlərin əvvəlki simasını yeni keyfiyyətdə, yeni dövrün tələblərinə uyğun bərpa etməliyik. Bunlarla bərabər ayrı-ayrı rayon və şəhərlərdə həyata yeni keyfiyyətdə bərpası işlərinə, sosial-iqtisadi inkişafa rəhbərlik edən dövlət idarəetmə sistemi formalaşmışdır. Şübhəsiz ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin idarə olunması sistemi tədricən təkmilləşəcəkdir.

Açar söz: bölgü siyasəti, gəlirlərin artması, ictimai rifah, sosial sahələr, təzminat prinsipləri.

Summary

Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development "aims to ensure a transition to an innovative stage of modernization and economic development, as well as to establish a sustainable and balanced development trajectory in order to create the infrastructure of a post-industrial society. Ensuring the preventive development of the high-tech sector, technical and technological modernization of the real sector of the economy, as well as a significant increase in labor productivity in its leading sectors.

From this point of view, the restoration and development of the former life of the liberated regions and cities of Karabakh in a new quality has more peculiarities. Thus, the liberation of Karabakh from occupation occupies very important tasks for our people and state, which require joint efforts of all of us. We must restore the former appearance of the liberated regions, cities and villages in a new quality, in accordance with the requirements of the new era. At the same time, a system of public administration has been formed in different regions and cities, leading to the restoration of a new quality of life and socio-economic development. Undoubtedly, the management system of the liberated territories will be gradually improved.

Keywords: distribution policy, income growth, social welfare, social spheres, principles of compensation.

Introduction

The state's role in social justice in the distribution of income is an additional factor in the need for state regulation, because in a market economy, this distribution is not uniform and can lead to social imbalance in society. The problem of social justice in the social sphere is to ensure that all members of society have access to the most important services, regardless of their income level.

The forced reallocation of state-owned resources usually leads to various changes in the level of well-being of individuals. By giving preference to certain members of society, he is causing harm to others.

This is especially the case when laws and political decisions, as a rule, provide for transfer payments through the budget. Transfer payments (transfer) means the transfer of part of the income or property of an individual or organization to others free of charge. For example, transfers from the relatively high-income population to the needy are related to transfers.

Transfers can be paid voluntarily, on a charitable basis. In practice, most transfers are related to the activities of the state.

Although transfers in the form of money predominate, it is not always in this form. Transfers are free services, food vouchers, etc. can act in the form of.

At the same time, redistribution processes are not limited to the direct transfer of money, goods and services. Economic opportunities can also be redistributed. For example, redistribution is carried out through state regulation of wages, prices, customs tariffs. As a result, some members of society gain an advantage, while others have less opportunity to earn an income.

Analysis and evaluation

The state must, above all, meet the needs of its citizens for public welfare in an economically efficient manner. Partition policy is an important aspect of any state's activity. However, the problem is that not only large societies that differ in their culture, traditions, and beliefs, but also individuals within each society, have unique ideas about the fairness and desirability of different distribution options. The economy of the public sector must carefully analyze the nature, causes and consequences of the redistribution process, as it is important to understand the logic of the real economic behavior of the state and to substantiate practical advice.

As noted above, if the "burden" of collective action is not distributed according to the differentiation of individual needs for public welfare, the redistribution is also accompanied by the creation of those benefits. For example, by raising taxes to strengthen defense, the state does not provide incentives to those who believe that the previously established defense potential is sufficient; In countries where part of the public money is spent on supporting religious organizations, everyone pays the appropriate tax, regardless of religious beliefs [1].

One of the sources of the redistribution process is the external effects that accompany the creation of some social welfare. Thus, the airport, built on the outskirts of the city, creates a mixed public welfare for its entire population. However, for those who live on the outskirts of the city, a number of specific, different additional effects appear. These include, on the one hand, the improvement of the road network and communications, the growing demand for labor and the services of local shops, etc., and, on the other hand, noise, traffic congestion and so on. aiddir. In this case, the balance of advantages and disadvantages may be unequal, for example, positive for the owner of a paid parking lot, and negative for retirees who once bought a house here because of the tranquility of the place.

Thus, if the same activity of the state increases the material well-being of one individual and leads to a decrease of another, then there is always reason to talk about redistribution, even if there is no compulsory transfer of any material object or money.

Redistribution affects the allocation of resources and motives for economic activity. When analyzing this effect, economists usually assume a competitive equilibrium situation as the initial situation in which revenues are determined by the ultimate productivity of the relevant factors. In such a situation, redistribution is undesirable from the point of view of economic productivity, although it may justify itself from the point of view of ethical requirements.

The discrepancy between the final income and the productivity of the factors does not allow to increase production to the maximum possible level. Thus, the withdrawal of a significant part of income from capital weakens both the potential and incentives for investment activity. The distribution of part of the income from high-productivity workers to low-productivity workers has a non-stimulating effect on employees. Also, this applies not only to those who carry the transfer burden, but also to those who receive it. The former are not interested in raising wages, because some of it is confiscated, and the latter - because wages are in fact not the only source of income for them, but as wages rise, they lose additional payments. face the risk.

Excessive intensity of redistribution processes can eventually weaken their foundation.

At the same time, it cannot be insisted that redistribution processes in any case have a negative impact on production growth prospects. The problem is in which initial redistribution is carried out.

If, for example, a large part of the income of citizens is mobilized by the state for the production of imaginary social welfare, there is reason to abandon this policy. However, this, in turn, implies a process of redistribution that harms one or another individual. Privatization, antitrust policy, Keynesian policy aimed at stimulating efficient demand, etc., can create a significant redistribution effect [2].

Political practice is largely based on the assumption that even if one member of society suffers, society as a whole can benefit.

According to the principle of compensation proposed by N. Caldor and CRHix, if the rising part of society can compensate for the losses of other individuals and at the same time keep its material well-being at least at the previous level, characterize the transition from one state to another as an improvement of society they are. In general, the principle of compensation implies an increase in the overall economic

potential of society. Since its inception, this idea has been widely used in discussions on public policy, including tax and customs policy. Thus, N. Caldor, when proposing the principle of compensation, proved the expediency of abolishing customs duties on imported grain. This measure has a significant redistribution effect: consumers of agricultural products benefit from falling prices, but national grain producers and landowners lose. According to Caldora, the removal of customs barriers is in the national interest, because it allows consumers to save enough money to compensate the victims, but still remain profitable.

The principle of compensation provides a convenient scheme for the analysis of the expediency of the actions of the state. First, the total economic effect of these is determined, in which case society acts as a single entity, and conflicts between its individual members are "taken out of parentheses." And only then are the options for the distribution of profits considered. A classic example of effective change according to the Caldor-Hicks criterion is the forced fencing in England in the 15th century with the active participation of the state. As a result, there has been a huge increase in agricultural productivity. As a result, the economic potential of the state has become unprecedented. At the same time, fencing has led to the bankruptcy of a significant portion of the rural population.

The actual distribution of society's profits among individuals as a result of economically efficient changes is, as a rule, determined by the specific institutional conditions of those changes and cannot be changed arbitrarily. This is evident, for example, in the example of market reforms in the CIS.

Each society implements the possible measures that meet the requirements of the Caldor-Hicks criterion, so that they correspond to the notions of justice here [3].

On the one hand, these perceptions play a limiting role in determining the effective economic policy of resource allocation, on the other hand, they act as direct criteria for the implementation of redistribution policy.

Attempts to achieve justice are not necessarily the protection of as much equality as possible and the unrestricted redistribution of income for the benefit of members of low-income society. Many individuals and groups have a strong perception of justice that emphasizes freedom of economic activity and the protection of property rights. From their point of view, it is unfair for the state to misappropriate a large part of the income for the purpose of redistribution.

Every society has to find a certain balance between different aspects of justice. At the same time, it implies the right to use the income earned on the one hand, and solidarity with the poor on the other. Conflicts arise between the principles of economic efficiency and justice, depending on the extent to which the realization of the notions of justice in society requires that the marginal income of individuals deviate from the marginal productivity of the factors of production that belong to them.

The policy of redistribution is justified from the point of view of social welfare. It is assumed that it is determined by the level of well-being of individuals:

$$SW=F(u_1,...,u_n),$$

where, SW is a function of public welfare;

ui - un - is a function of the individual utility of a member of society.

The value of this functionality, of course, depends on what kind of welfare (x1, ..., xm) society has as a whole and how these benefits are distributed among individuals [4].

There is a function of public welfare, which does not comply with the principle of maximizing economic potential, because there are some preconceived notions of justice in society. As can be seen from the above, they are crucial when it comes to the component of economic change associated with the processes of division and redistribution.

Utilitarianism is characterized by the notion of the function of public welfare as a whole as the sum of the functions of individual utility. According to this position, the prosperity of society is built on the achievements of all individuals, and the state must strive to maximize the overall result. Although this position is very narrow, it justifies redistribution. It is based on the possibility of comparing individual benefits; after all, it would not be possible to collect incomparable indicators.

It is this possibility that raises the question of how much the welfare of society will change if one thousand units of money belonging to a high-income individual are given to a low-income individual. It is assumed that as income increases, the marginal utility of one unit decreases, and the same amount of money has a less subjective value for the rich than for the poor. It can be concluded that during the redistribution, the poor (in terms of utility) can gain more than the rich lose [5].

However, the thesis of comparing individual benefits is unproven. This aspect is also emphasized by the representatives of libertarianism, the priority of individual freedoms and the right to private property. According to them, the state should only support changes that meet the Pareto criterion. From the point of view of libertarianism, forced redistribution is unacceptable. For libertarianism, consistent individualism, which excludes the possibility of concentrating individual interests, is typical.

The opposite is egalitarianism, which advocates the priority of equality and is associated with the ideas of collectivism. From the point of view of the collective approach, the welfare of society, as in libertarians, is not a generalized sign of the welfare of individuals, and even, as in utilitarianism, not the sum of individual benefits. This is in the interests of society as a whole, where individuals perform membership functions. According to these positions, unity and solidarity, as a rule, are not so compatible with the significant differentiation of incomes. Unity and solidarity are valued more than individual achievement and the independence of the individual from the state. Egalitarists advocate the active participation of the state in the direction of income equalization [6].

Conclusion

Perceptions of the role of the state in the sphere of distribution, which are widespread in society, can be characterized unambiguously in a few cases. However, they usually approach one of three main positions: utilitarian, libertarian and egalitarian. Each of them, in its conceptual expression, reflects the center of gravity, rather than the mass consciousness. Based on the expression of these positions, it is possible to consciously model the socio-economic policy in which this or that concept of justice is realized.

The above characteristics of utilitarianism, libertarianism and egalitarianism are, of course, purely schematic. They have the task of creating only a certain idea about the concepts of justice.

It should be noted that each of these concepts brings one or another aspect of the concept of justice, which is widespread in modern societies, to the logical limit. The policy of development of the public sector, taking into account the real situation, always gives priority to libertarism, which to one degree or another is based on the right of the individual to choose and the inviolability of property, and the general interest in maximizing the welfare of the majority. reflects responsibility. In practice, the responsibility of the state to take care of the weakest members of society determines most of the redistribution process.

References

1. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti), 2010 il Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, – 326 s.

2. Əzizova G.A. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı: 2015, – 203s.

3. Rəhmanov F.P. Sosial infrastrkturun tənzimlənməsi problemləri. –2004 il Bakı: «Gənclik», – 304 s.

4. Rəhmanov F.P. Respublikada sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi problemləri. cild 5 (aprel- iyun), – 2017 Azərbaycan Dövlət İqtisad Unversitetinin Elmi xəbərləri.

5. Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q. Azərbaycanın iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. – Bakı: 2016

6. Салахов Р.М. Проблемы развития социальных отраслей сферы услуг Азербайджана, Международная Науч.прак. конф. «Актуальные проблемы экономики посткоммунистических стран», Тбилиси: –2013, – с.549-542

Azərbaycanın pensiya sığorta sistemində qeyri-dövlət pensiya fondlarının tətbiqi problemləri

i.f.ü.d. Dos. Ağamir Mirəsgər oğlu Əsgərov
Bakı Mühəndislik Universiteti
aesgerov@beu.edu.az

i.f.ü.d. Ceyhun Amin oğlu Vəliyev
Bakı Mühəndislik Universiteti
ceveliyev@beu.edu.az

Xülasə

Hər bir dövlət vətəndaşının sosial və iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün çalışır. Əmək qabiliyyətli əhalinin belə problemlərini işsizliyin azaldılması ilə həll edirlər. Amma əmək qabiliyyətinin müəyyən səbəblərə görə itirmiş şəxslərin isə sosial təminatını müəyyən təqaüdlər formasında təmin etməyə çalışırlar. Əslində isə vətəndaşlar sosial təminatını elə əmək fəaliyyəti dövründə dövlət tərəfindən yaradılmış fondlara etdiyi ödənişlərlə əldə edirlər. Bu məqalədə insanların yaşa görə pensiyaya çıxdıqlarında daha yaxşı həyat yaşamaları üçün fərqli üsullardan istifadə edə biləcəkləri araşdırılıb. Beynəlxalq təcrübədə özəl pensiya fondlarının rolu və işləmə prinsipi araşdırılıb. Azərbaycanda özəl pensiya fondlarının təşkilinin üstün və mənfi cəhətlərinin diqqətə çatdırılıb.

Açar sözlər: Pensiya, qeyri-dövlət, özəl pensiya fondu, pensiya fondu, təqaüdçü, müavinət sxemləri

Summary

Every state strives to improve the social and economic situation of its citizens. Such problems of the able-bodied population are solved by reducing unemployment. However, they try to provide social security in the form of certain pensions for those who have lost their ability to work for certain reasons. In fact, citizens receive social security through their payments to the funds created by the state during their employment. This article examines how people can use different methods to live a better life when they retire. The role and principle of operation of private pension funds in international practice have been studied. The advantages and disadvantages of the organization of private pension funds in Azerbaijan were highlighted.

Keywords: Pension, non-state, private pension fund, pension fund, pensioner, benefit schemes

Hər bir inkişaf etmiş dövlətdə bazar münasibətlərinin inkişafı, iqtisadi sərbəstlik, azad sahibkarlıq və özəl mülkiyyətçilik şəraitində sosial hüquqların təminatı xüsusi aktuallıq kəsb edir. Vətəndaşların sosial və iqtisadi təminat hüquqlarının reallaşdırılması demokratik inkişaf yolu tutmuş bütün dövlətlər üçün mühüm vəzifələrdən sayılır. Sosial və iqtisadi təminat hüququ deyəndə ilk ağıla gələn isə pensiyadır.

2021-ci ilin əvvəlinə pensiyaçıların pensiya növlərinə görə bölgüsü
(faizlə)
Number of pensioners by types of pension at the beginning of 2021
(percent)

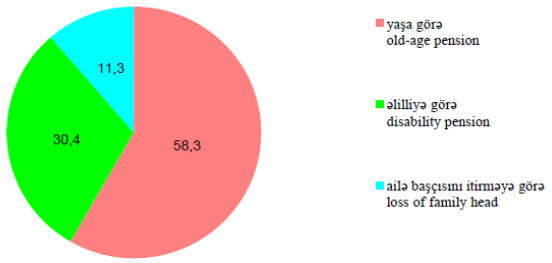

Cədvəl 1. 2021-ci ilin əvvəlinə pensiyaçıların pensiya növünə görə bölgüsü(5).

2021-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda 1228,8 min (2020-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə 1270,6 min) pensiyaçı qeydiyyatda olmuşdur ki, bu da ölkə əhalisinin 12,3 faizini təşkil edir. Onların 58,3 faizi yaşa, 30,4 faizi əlilliyə, 11,3 faizi isə ailə başçısını itirməyə görə pensiya alır. Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 14,7 faiz artaraq 302,2 manat təşkil etmiş və orta aylıq əmək haqqının 42,7 faizinə bərabər olmuşdur(5).

Cədvəl 2. Pensiya alanların sayı illərə görə(5)

(Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, ilin əvvəlinə, nəfər)

Number of pensioners

(Based on data of the Ministry of Labor and Social Protection of Population at the beginning of the year, persons)

	2007	2011	2016	2020	2021	
Pensiyaçıların sayı - cəmi	**1226772**	**1292155**	**1299946**	**1270559**	**1228829**	***Number of pensioners-total***
o cümlədən:						*including:*
yaşa görə	807066	831122	781238	742034	716222	*old age pension*
əlilliyə görə	280682	324745	374466	383993	373809	*disability pension*
ailə başçısını itirməyə görə	139024	136288	144242	144532	138798	*loss of family head*

Pensiya işçinin işlədiyi illər ərzində pul məbləğinin əlavə olunduğu və dövri ödənişlər şəklində şəxsin işdən təqaüdə çıxmasını dəstəkləmək üçün ödənişlərin yığıldığı fonddur. Təqaüd şəxsə sabit məbləğin müntəzəm olaraq ödənildiyi "müəyyən edilmiş pensiya planı" və ya sabit məbləğin toplandığı və sonra pensiya yaşına çatdıqda əldə edilə bilən "müəyyən edilmiş töhfə planı" ola bilər. Pensiyaları işdən çıxma haqqı ilə qarışdırmaq olmaz. Çünki təqaüdə çıxdıqdan sonra ömür boyu müntəzəm məbləğlərdə ödənilir. Pensiya termininin ümumi istifadəsi, adətən, əvvəlcədən müəyyən edilmiş qanuni və ya müqavilə şərtləri altında bir şəxsin pensiyaya çıxdıqdan sonra aldığı ödənişləri təsvir etməkdir. Pensiya alan şəxs təqaüdçü kimi tanınır.

Bazar iqtisadiyyatının əsas istiqamətlərindən biri özəl sektorun inkişafıdır. Həm də rəqabət mühitinin formalaşması baxımından dövlət qurumları ilə yanaşı həmin istiqamətlərdə özəl sektorun fəaliyəətinin mövcudluğu vacib amildir. Eyni zamanda bu kimi fəaliyyətlər dövlət qrumunun yükünü də azaldır.

Belə qrumlardan biri qeyri-dövlət pensiya fondlarıdır. Dünyanın bir çox ölkəsində dövlət pensiya fondları ilə yanaşı qeyri-dövlət (özəl) pensiya fondları fəaliyyət göstərir. Qeyri-dövlət pensiya fondları sosial sığorta vəsaitlərinin dövr etdirilməsini, pensiyanın təyinini və ödənilməsini həyata keçirən bir müəssisədir. Dövlət pensiya fondlarından fərqli olaraq qeyri-dövlət pensiya fondu əhalinin öz gəlirləri hesabına könüllü yığdığı vəsaitlərin saxlanması üçün yaradılan fonddur. Fondun əsas vəzifəsi vətəndaşların ödədiyi sosial sığorta vəsaitlərinin dövriyyəsini təşkil edib, ondan əlavə vəsaitlər əldə edərək pensiya təminatını yüksəldir. Ekspertlərin fikrincə, qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətıı pensiya sığorta sistemində rəqabəti formalaşadırmaqla yanaşı dövlət pensiya fondlarının dövlət büdcəsindən asılılığını da azaldır. (1) Hazırda Türkiyə, Almaniya, İsveç, Böyük Britaniya, İrlandiya, Ukrayna və s. ölkələrdə özəl pensiya fondları fəaliyyət göstərir.

Bu günləri icbari sosial sığorta fonduna dövlətin müəyyənləşdirdiyi qədər pul köçürülür. Bu hər bir şəxsə aid olan məsələdir. Amma gələcəkdə özəl pensiya fondu olanda vətəndaş artıq icbari sosial sığortadan başqa, həmin müəssisəyə vəsait köçürüləcək və pensiya çıxanda onu alacaq. *Müqavilə şərtlərinə görə, pensiya yaşına çatandan sonra ya onun bir dəfəyə, ya da aybaay da ala bilər. Özəl pensiya fondlarına yığılan vəsaitlər heç bir zaman itmir. Əgər həmin şəxsin özü həyatda olmadığı zaman, onun varislərinə təqdim olunur.*

Pensiya, pensiyaya çıxanda yaşamaq üçün istifadə edəcəyiniz puldur. Əksər insanlar əsas ehtiyaclarınızı ödəyən hökumətdən dövlət pensiyası alır. Amma sizə layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək üçün pensiya fondunda əlavə pul yığmağa çalışa bilərsiniz. İşəgötürən tərəfindən işçinin xeyrinə yaradılan pensiya adətən peşə və ya işəgötürən pensiyası adlanır. Həmkarlar ittifaqları, hökumət və ya digər təşkilatlar da pensiyaları maliyyələşdirə bilər. Peşə pensiyaları, vergi səbəblərinə görə işçi və işəgötürən üçün adətən sərfəli olan təxirə salınmış kompensasiya formasıdır. Bir çox pensiyalar əlavə sığorta aspektini də ehtiva edir, çünki onlar tez-tez sağ qalanlara və ya əlillərə müavinət ödəyəcəklər (3).

"Təqaüd planı" və "əmək pensiyası" terminləri adətən fərdin təqaüdə çıxması ilə təyin olunan pensiyaya istinad edir. Təqaüd planları işəgötürənlər, sığorta şirkətləri, hökumət və ya işəgötürən assosiasiyaları və ya həmkarlar ittifaqları kimi digər qurumlar tərəfindən yaradıla bilər. Birləşmiş Ştatlarda pensiya planları adlanır, onlar adətən Böyük Britaniya və İrlandiyada pensiya sxemləri və Avstraliya və Yeni Zelandiyada pensiya planları kimi tanınır. Pensiya pensiyaları adətən zəmanətli ömürlük annuitet formasında olur və beləliklə, uzunömürlülük riskindən sığortalanır. İşəgötürəniniz qanunla iş yerində pensiya sxemi təklif etməlidir. Onlar uyğun olan hər kəsi avtomatik qeydiyyatdan keçirməlidirlər - buna avtomatik qeydiyyat deyilir. İş yerindəki pensiya sxemi birbaşa əmək haqqınızdan çıxılan töhfələr vasitəsilə pensiya üçün qənaət etməyin bir yoludur. İşəgötürəniniz də proqram vasitəsilə pensiyanıza töhfələr verə bilər. Əgər avtomatik qeydiyyatdan keçmək hüququna maliksinizsə.(4)

Son əmək haqqı pensiya sxemlərini müəyyən edilmiş müavinət sxemləri də adlandırmaq olar. Son əmək haqqı sxemində pensiyanız işlədiyiniz müddətdə əmək haqqınızla əlaqələndirilir, ona görə də maaşınız artdıqca avtomatik olaraq artır. Təqaüdünüz təqaüdə çıxdığınız zaman maaşınıza və proqramda işlədiyiniz illərin sayına əsaslanır. Pensiya hüququnuz fond bazarının performansından və ya digər investisiyalardan asılı deyil. Əksər son əmək haqqı sxemlərində əmək haqqınızın müəyyən faizini pensiya fondunuza ödəyirsiniz, qalan hissəsini isə işəgötürən ödəyir. Bu o deməkdir ki, işəgötürəniniz təklif edərsə, son maaş sxeminə qoşulmaq adətən yaxşı bir fikirdir. Bununla belə, son əmək haqqı sxemləri daha az yayılır və əksər işəgötürənlər artıq onları təklif etmirlər.(2)

Qeyd etmək lazımdır ki, özəl pensiya fondları əsasən birdəfəlik və müəyyən edilmiş müddətlərə pensiya ödənişlərini əhatə edən pensiya ödənişləri üzrə bağlanmış müqavilələr əsasında müəyyən edilir. Özəl pensiya fondlarının fəaliyyət sisteminin təminatında bank təşkilatları pensiya depozit hesablarının açılması üzrə birdəfəlik pensiya ödənişlərini əhatə edən bağlanmış müqavilələr əsasında xidmət göstərirlər. Sığorta təşkilatları isə qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyət sisteminin təminat subyekti ömürlük pensiya sığortası, əlillik dərəcəsinin alınması və ya iştirakçının ölüm riski üzrə sığortalanması müqavilələrinin bağlanmasını müəyyən edərək, ömürlük pensiya ödənişləri və sığorta xərci ödənişlərini əhatə edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dünya ölkələri üzrə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilat (İƏİT) ölkələrində qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyət sisteminin inkişafı digər ölkələrlə müqayisədə olduqca yüksəkdir (7) Bütün bunları 2008-2018-ci illər üzrə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələri üzrə özəl pensiya fondlarına cəlb edilmiş vəsaitlərin ümumi məbləğini ifadə edən aşağıdakı qrafikdən görmək olar.

2008-2018-ci illərdə Danimarka Respublikasında özəl pensiya fondunun ÜDM-də xüsusi çəkisi digər ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Belə ki, ABŞ-da bu göstərici 94,7%- 146% arasında, İsveçrədə 89,7%-149,2% arasında, Hollandiyada 103,6%-184,3% arasında, İslandiyada 112,4%-161%, Kanada 102,3%-159,5%, Avstraliya 96,7%-140,7% və s. arasında dəyişdiyi halda Danimarkada 147%-205,7% arasında dəyişmişdir. Bu isə İƏİT ölkələri arasında Danimarkanın özəl pensiya fondlarına yönəldilən investisiyalarının 2008-2018-ci illər üzrə ÜDM-lə müqayisədə 47 %-dən 105,7%-dək yüksək olması ilə nəticələnməsini və mövqeyinə görə həmin ölkələrlə müqayisədə liderlik etməsini göstərir(6).

Nəticə

Prezidentin 2014-cü ildə imzaladığı sərəncama əsasən 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı KONSEPSİYASında, "2015-2020-ci illərdə Qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılmasını və fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi bazanın yaradılması" konsepsiyanın müddəalarında göstərilmişdir. Amma buna baxmayaraq bu barədə əsaslı tədbirlər görülməmişdir.

Ekspertlərin fikrincə qeyri-dövlət pensiya institutlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin mürəkkəb prosess olduğunu, bu yöndə kompleks tədbirlərin reallaşdırılması vacibdir. Bu mexanizmin qurulması üçün ilk növbədə, özəl pensiya sisteminin beynəlxalq təcrübəyə uyğun fəaliyyət texnologiyası tam aydınlaşdırılaraq konseptuallaşdırılmalı və pensiya vəsaitlərinin toplanması, investisiyalara yönəldilməsi, pensiya ödənişlərinin təyinatı və aparılması kimi biznes prosesləri, habelə bu proseslərin bütün iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini tənzimləyən əhatəli hüquqi baza yaradılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir proses öz növbəsində çoxsaylı elementləri daxil edir (məsələn, pensiya vəsaitlərinin toplanmasına benefisiarların cəlb edilməsi metodları, fərdi pensiya planlarının işlənməsi, pensiya təminatı müqaviləsinin hazırlanması və imzalanması, sığorta haqlarının məbləği, ödənilmə qaydası, pensiya hesablarının açılması, bu hesablar üzrə analitik (fərdi) uçotun aparılması, benefisiarın vaxtından əvvəl pensiya planından imtina etməsi və s. elementləri aid etmək olar) və bütün bunlar adekvat qanunvericilik normalarına söykənməlidir.Eyni zamanda, qeyri-dövlət pensiya fondlarının, bu prosesə cəlb olunan idarəetmə şirkətlərinin və digər iştirakçıların fəaliyyətində maksimum informasiya şəffaflığı, aidiyyatı üzrə korporativ idarəçilik, daxili nəzarət, aktuar hesablamalar, monitorinq və risklərin idarə olunması praktikası təmin edilməli, sahə üzrə səmərəli uçot, hesabatlılıq, nəzarət və lisenziyalaşdırma sistemi qurulmalıdır. Toplanmış vəsaitlərin qorunub saxlanması və pensiya vəsaitlərinin idarə olunmasına dair çoxpilləli təminat və tələblərin nəzərdə tutulması da prioritet məsələlərdəndir. Bu məqsədlə özəl pensiya sığortasının ehtiyaclarına uyğun olan, iqtisadi inkişafa töhfə verən, şaxəlilik, gəlirlilik və yol verilən risk həddi arasında optimal tarazlığı saxlayan investisiya siyasəti işlənməlidir(8).

Ümumiyyətlə qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılması bu mexanizmin aktivləşdirilməsi üçün bu sahədə vergi güzəştlərinin tətbiqi də məqsədəuyğun olardı.

Ədəbiyyat siyahısı

1.https://banco.az/az/news/ozel-pensiya-fondlarinin-faydasi-ne-olacaq

2.https://www.citizensadvice.org.uk/debt-and-money/pensions/types-of-pension/workplace-pensions/

3. Https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catid=1130&langid=en&intpageid=4814

4. Http://www.westinvestgroup.com.ua/en/non-state-pension-provision

5. Dövlət statistika komitəsi. Statistik məcmuə, bakı 2021

6.Beynəlxalq təcrübədə qeyri-dövlət pensiya fondlarinin təminat subyektləri və müasir vəziyyəti, vahabzadə nigar mirqasım qızı, bakı, 2020 http://audit-journal.az/files/articles/64.pdf,

7. Http://www.oecd.org/daf/fin/financial-markets

8. Https://sesqazeti.az/news/social/782326.html

Yüngül sənayedə innovasiya bazarının marketinq strategiyası əsasında inkişafı məsələləri

Pəri Əmirəhməd qızı Həsənova-professor
Bakı Dövlət Universiteti

Nüşabə Aslan qızı Hacıyeva –dosent
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Ayşən Viladdin qızı Məmmədova-doktorant
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
s.memmedov@uteca.edu.az

Xülasə

Dünyada iqtisadiyyatının getdikcə qloballaşması və innovasiyalı əmtəələr bazarlarında rəqabətin getdikcə daha da kəskinləşməsi, yüngül sənaye firmalarının rəqabətqabiliyyətli olmaq və onu qoruyub saxlamaq zəruriyyəti, onları innovasiya yönümlü inkişaf strategiyaları tətbiq etməyə sövq edir.

Yüngül sənayedə innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsində marketinq alətlərindən və marketinq strategiyasından istifadə olduqca zəruridir.

Marketinq strategiyası məqsədli bazarların seçilməsi və marketinq kompleksinin müştərək fəaliyyəti ilə innovasiyalı məhsulların satışının çoxalmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir. Deməli marketinq strategiyasının iqtisadi mahiyyəti yüngül sənayedə istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi, innovasiyalı məhsulların rəqabətqabiliyyətinin artırılması, innovasiyalı məhsulların hazırlanması, onları maksimum mənfəət qazanacaq bazarlara çıxarılmasında öz əksini tapır.

Açar sözlər: rəqabət, mövqeləşdirmə, tələbat, seqment, rəqəmsal marketinq.

Summary

The growing globalization of the world economy and the growing competition in the markets of innovative commodities, the need for light industry firms to be competitive and maintain it, motivate them to apply innovative development strategies.

The use of marketing tools and marketing strategies in the management of innovation activities in the light industry is very important.

Marketing strategy is an activity aimed at increasing the sale of innovative products through the selection of target markets and the joint activities of the marketing mix. Thus, the economic essence of the marketing strategy is reflected in the improvement of the production process in light industry, increasing the competitiveness of innovative products, the development of innovative products, their introduction to the most profitable markets.

İqtisadiyyat daima dəyişir, deməli, marketinq də dəyişməlidir. Müasir dövrdə marketinq tədbirləri və marketinq strategiyası yüngül sənayenin əsas funksiyasına çevrilmişdir. Yüngül sənayenin gələcək və perspektivli inkişafı üçün müvəffəqiyyətli marketinq strategiyaları seçilməlidir. Seçilmiş marketinq strategiyasına əsaslanmaqla bazarın tələbatı ilə firmanın bu tələbatı ödəməyə imkan verən resursları arasında dəqiq uyğunluğa nail olmaq lazımdır.

Hər bir sahə üzrə təşkilatlar mövcud aktiv və imkanlardan müxtəlif bazarlarda necə istifadə edə biləcəyi və ya mövcud imkanları əlverişli imkanlar yaradılması üçün yeni üsullarla necə əlaqələndirmək mümkün olduğu haqda düşünməlidir. İntensiv rəqabət, rəqabətin hökm sürdüyü bazarlarla xarakterizə olunan qeyri-sabitlik şəraitində müəssisəyə mövcud olmaq və iqtisadi cəhətdən güclənmək imkanı verən etibarlı marketinq strategiyasının hazırlanması ön planda olmalıdır.

Rəqabət təzyiqi getdikcə daha da güclənir. Müştərilər həm iqtisadi mənada, həm də ətraf mühit mənasında daha tələbkar olurlar.

21-ci əsrdə dünyada marketinq üçün konkret bir düstur yoxdur. Marketinqin uğuru hansısa düz xətt üzrə deyil, əksinə bir çox dəyişənlərin kompleks qüvvələrinin qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşır. Marketoloqlar dəyişən dünyada gözləntilərə və istehlakçıların surətlə dəyişən tələbatlarına yönəlməlidirlər. [1]

İstehlakçılar gündə orta hesabla yüzlərlə reklamlara, elanlara məruz qalırlar. Bəs müasir dövrdə marketoloqlar istehlakçılara effektiv şəkildə xidmət göstərmək üçün istehlakçıların dəyişən gözləntilərini necə başa düşməlidirlər? Kütləvi ünsiyyət və məlumat çağında hansı marketinq strategiyaları öz bəhrəsini verir? Müəssisələr innovasiyalı məhsulların unikal satış nöqtələrini müəyyənləşdirmək və eyni zamanda həmin məhsulları müştəriyə effektiv şəkildə çatdırmaq üçün hansı tədbirləri yerinə yetirməlidirlər?

Məlum məsələdir ki, bu şəraitdə reklamın zəruriliyi mübahisəsizdir. Reklamın effektivliyi 3 əsas amilə əsaslanır:

1. İnnovasiyalı məhsullara diqqəti cəlb etmək
2. Seçilmiş hədəf qrupu ilə əlaqələri möhkəmləndirmək
3. İmic işi apararaq məhsulların rəqib markalardan fərləndirməyi bacarmaq

Bazarda innovasiyalı məhsullarla marka formalaşdırmaq və markanın inkişafı müəssisələr və istehlakçılar arasında ünsiyyət vasitəsi olaraq daha çox fərq yarada bilər. Güclü markalar ümumiyyətlə marketinq xərclərinin orta səviyyədən yüksək səmərəliliyi, yüksək müştəri sədaqəti və daha çox marjalar sayəsində uğur qazanırlar.

Müştərilərin uzunmüddətli saxlanması üçün aydın bir marketinq strategiyası lazımdır. XXI əsrdə marketinq müvafiq məzmuna, əlavə məhsul dəyərinə marka identifikasiyasına malik olmağı nəzərdə tutur.

Ənənəvi marketinqin dəyişən mənzərəsinə rəqəmsal marketinq üsulları rəhbərlik edir. Ənənəvi marketinqin həmişə öz yeri olmasına baxmayaraq, müasir dövrümüzdə rəqəmsal media platformalarından istifadənin zərurəti artmışdır.

XXI əsrdə marketinq fəaliyyəti nəticəsində müəssisənin bazar auditoriyası milli sərhədləri aşmaqda davam edir. Bazarın qloballaşması nəticəsində marketinq dəyişiklikləri və uyğunlaşmaları zəruri hala çevrilmişdir.

İstehlakçı meylləri zaman keçdikcə dəyişməkdədir və marketoloqların qarşısında duran vəzifə, dəyişən gözləntiləri və tələbləri müəssisəyə səmərə gətirəcək şəkildə həll etməkdir. Bu gün istehlakçılar ümumiyyətlə innovativ, fərqli məhsullar axtarışındadırlar. Bu maüsir dünyanın bir tələbinə çevrilmişdir. İnsanlar getdikcə ətraf mühitə mənfi təsir etməyən və həyatlarını daha yaxşı hala gətirəcək məhsullara üz tuturlar. Nəticə etibarı ilə şirkətlər müştəri diqqətini mütləq nəzərə almalıdırlar. İstehlakçı marağını, təqdirini və heyranlığını qazanmaq və davam etdirmək üçün yenilik tətbiq edilməlidir.

Hər hansı bir satınalma prosesində müştəri ən uyğun məhsul ilə tanış olmaq istəyir. Bəzən istehlakçıların tam olaraq nə axtardıqları əvvəldən tam olaraq aydın olmaya bilər. Ancaq istehlakçıların ehtiyacları daima olacaq və bu ehtiyacı ödəmək üçün hansı həll yolu ola biləcəyi haqqında fikirə sahib olmuş olacaq.

Mövqeləşdirmə ən vacib marketinq strategiyalarından biridir ki, bu strategiyaya əsasən rəqiblərdən fərqlənmiriksə, satın alma prosesi çox çətinləşir. Mövqeləşdirmə strategiyası istehsalçının hazırda harada olduğunu, harada yerləşdirilmək istədiyini və bunu reallaşdırmaq üçün nə etməli olduğunu anlamağımıza kömək edir. Bu strategiyada əsas addımlardan biri rəqiblərin müəyyənləşdirilməsidir.

Sürətlə dəyişən bazarlar şəraitində, xüsusilə də əgər bu texnoloji təkmilləşmələrin təsiri altında baş verərsə, innovasiya qabiliyyəti və ya ideyanı bazarda irəlilədilməsi sürəti əsasında mövqeləşdirmə üçün əlverişli şərait yarana bilər. Faydalılığa görə diferensiasiya edilmiş mövqeləşdirmə bazarda faydalılığın alternativ seqmentlərinin dəqiq identifikasiyasına və müştərilərə lazım olan faydalılığı təqdim etmək üçün diqqətin sonrakı təmərküzləşməsinə əsaslanıb. Müştərilərə lazımlı faydalılıqdan asılı olaraq bazarın seqmentləşdirilməsi çox vaxt yeni bazar imkanlarını aşkarlamağa və marketinq fəaliyyətinin daha səmərəli məqsədli istiqamətliliyini təmin edən üsullar təklif etməyə kömək edir. Bu əsasda mövqeləşdirmə, müştərilərin ilk növbədə əldə etməyə cəhd göstərdiyi faydalılığı aşkarlamağa imkan verən, xaricdən-daxilə

istiqamətlənən yaxşı inkişaf etmiş səriştəlilik növlərinin mövcudluğundan və bazarı yaradıcı olaraq əhəmiyyətli və kommersiya həyat qbiliyyətli sektoralara seqmentləşdirmədən asılıdır.

Bununla yanaşı innovasiyalı məhsulun uyğun xarakteristikasının yaradılması yolu ilə istənilən faydalılığın müştərilərə faktiki olaraq təqdim edilməsini təmin edən yeni məhsulların səmərəli hazırlanması vərdişləri tələb oluna bilər. [2]

Rəqiblərin təhlili, xüsusən də marketinq strategiyalarının yerləşdirilməsi ilə birlikdə istifadə edildikdə, çox faydalı ola bilər. Müasir və dəyər bazarında olan boşluqdan istifadə etmək üçün müəssisə özünü dəyişdirmək, ya da yeni bir məhsul çeşidi və ya marka təqdim etmək qərarına malikdir. Rəqabət mənzərəsini təhlil edərkən, bizimlə yaxın markaların gücünü nəzərə almaq vacibdir.

Harada yerləşdirilmək istədiyinizə dair bir plan hazırladıqdan sonra, hərəkəti asanlaşdırmaq üçün hansı marketinq strategiyalarının tələb oluna biləcəyini düşünməlisiniz. Marka məqsədə uyğundurmu? Veb saytın yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac varmı? Fərqli bir satıcı ilə siyahıya düşmək lazımdırmı? Marketinq əlaqələrinizin ünvanlanmasına ehtiyac varmı? Qablaşdırmanın yenilənməsinə ehtiyac varmı? Nələrə baxmalı olduğunuzu aydınlaşdırdıqdan sonra problemləri həll etməyə başlaya bilərik.

Bazarda innovasiyalı məhsullara münasibətdə qiymət siyasətinin spesifik, məhz marketinq yanaşmasına xas olan növləri mövcuddur, bu, ilk növbədə, yüksək qiymətlər və ya "qaymağın götürülməsi" (skimminq) siyasətidir və aşağı qiymətlər və ya "bazara girişmə" (penetration) siyasətidir.

"Qaymağın götürülməsi" strategiyası (skimminq strategiyası). Bu metod xarici bazarda tətbiq edilən innovasiyalı mahsullara ilk, MHD-nin birinci mərhələsində yüksək qiymətlər qoyulmasını nəzərdə tutur və istehlakçıların yenilikçi, nisbətən təmin olunmuş təbəqələrinə hesablanmışdır, onlar üçün alınan maldan nümayişkarlıq nəticəsi tələbi səciyyəvidir və onlar adətən innovasiyalı məhsulları yüksək qiymətə almağa meylli olurlar. Həm də yeni malın bazara tətbiqi (çıxarılması) mərhələsində orada praktik olaraq rəqiblər olmur və ya onların sayı çox az olur, bununla əlaqıdar olaraq yeni məhsulu bazara çıxaran firma əslində qiymət rəqabəti yolu ilə getməməyə və yüksək qiymətlər siyasəti aparmağa imkan verən inhisarşı vəziyyətə və böyük bazar gücünə malik olur.

Bu halda qiymət elə hesablanır ki, ilk növbədə, yeni malların yaradılmasına və bazara yeridilməsinə ilk kapital qoyuluşlarının miqdarı müəyyən edilsin və onların mənfəətlə tez qaytarılması (çox halda "maya dəyəri plyus" metodologiyası üzrə) təmin edilsin və satışı genişləndirmək və həmin mala əvvəllər qoyulmuş vəsaitlərin tez qayıtmasından səmərəni yüksəltmək məqsədilə bir qədər yüksəldilmiş səviyyədə qoyulur. Əslində, əgər lap əvvəldən malın qiyməti aşağı səviyyədə qoyularsa, sonra onu yüksəltmək və xüsusən xərcləri tez ödəmək və yüksək mənfəətlər almaq çox çətin olacaqdır, odur ki, yüksək rəqabət qabiliyyətli firmaların əksəriyyəti yeni mala istehlakçıların yenilikçi, nisbətən yüksək səviyyədə gəliri olan təbəqələrinə hesablanan ən yüksək qiymət qoyurlar.

Yeni məhsul dünya bazarına çıxan zaman "qaymağın götürülməsi" strategiyası yüksək gəlir səviyyəsi olan əhali təbəqəsinə və ya yüksək mənfəəti olan firmalara hesablanmaqla nisbətən yüksək qiymətlərlə malların satılmasını nəzərdə tutur. Belə siyasətdən istifadə edilməsi qiymətlərin sonradan aşağı salınmasını nəzərə alır. Yeni malın bazara tətbiqi (yeridilməsi) dövründə alıcıların tələbi az elastikliklə fərqlənir və qiymətlərin yüksək səviyyəsinə həssas olmur, bunun nəticəsində öz marketinq strategiyasında belə qiymət siyasətindən istifadə edən firmalar nisbətən qısa dövrdə yüksək mənfəətləri təmin edə və həmin malın hazırlanmasına və bazarlara, o cümlədən xarici bazarlara yeridilməsinə çəkilmiş xərcləri nisbətən tez ödəyə bilirlər. Bununla yanaşı, həmin malın bazarda satışlarının genişlənməsi üçün qiymətləri tədricən aşağı salırlar ki, MHD-nin II və III mərhələlərində rəqiblərin bazara fəal irəliləməsinə yol verməsin.

Beləliklə, innovasiyalı məhsulların satılmasının lap əvvəlindən nisbətən yüksək qiymətlər qoyulması malın xərclərinin tez ödənilməyə nail olmaq və həyat dövrünün artıq erkən mərhələsində mənfəətlərin yüksək səviyyəsini təmin etmək imkanı yaradır.

"Bazara giriş" strategiyası (penetration strategiya) əksini nəzərdə tutur: firma yeni malın satılmasını aşağı qiymətdən başlayır ki, həmin mal bazarda MHD-nin inkişaf mərhələsinə mümkün qədər tez çatsın və aşağı qiymət hesabına nisbətən qısa müddətdə onun üçün kütləvi bazar yaransın. Kütləvi mal ötürən satış kanallarının formalaşdırılması və təmin edilməsi belə siyasətin mühüm şərtidir. Belə yanaşma MHD-nin artıq erkən mərhələlərində kütləvi satışları və xarici bazarlarda əhəmiyyətli bazar payı qazanmağı təmin etmək imkanı yaradır. [3]

Bundan əlavə, aşağı qiymətlər strategiyası xüsusi ehtiyatlılıq tələb edir, çünki onun həyata keçirilməsində uğursuzluq malın hazırlanmasına və onun bazara irəliləməsinə əvvəllər həyata keçirilmiş kapital qoyuluşlarının ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyünə və firmanın maliyyə məğlubiyyətinə səbəb ola bilər, xüsusən həmin malın qiymətini sonradan artırmaq qeyri-mümkün və həddindən artıq çətin olacaqdır və onu yalnız azaltmaq (malı bazarda saxlamaq üçün yetkinlik mərhələsində mümkün olacaqdır.

Bazara "giriş" strategiyası və ya aşağı qiymətlər siyasəti bazara mümkün qədər daha tez yeridilmək məqsədi daşıyır və malı aşağı qiymətə onunla bazara çıxan kimi dərhal satılmasını nəzərdə tutur. Həmin qiymət siyasəti bu firmanın bazara yeni firmalar yeridilənə qədər (onlar belə malı daha aşağı qiymətə təklif edə bilərlər) prioritet mövqelərini təmin edə bilər, yüksək elastik tələbi olan bazarda və gəlirlər aşağı səviyyədə olan istehlakçılar üçün daha səmərəlidir. O, irimiqyaslı, kütləvi istehsal və satış hesabına istehsal xərclərinin azalması üzrə rəqib firmalara nisbətən bu firmanın əhəmiyyətli ehtiyatları (imkanları) olmasını nəzərdə tutur, yəni əsas etibarilə kütləvi tələb olunan mallar üçün səciyyəvidir.

Aşağı qiymətlər siyasəti dünya və ya həmin xarici ölkə bazarına ilk dəfə çıxan şirkətlərə xasdır, onlar istehlakçılara müasir marketinq texnologiyalarla müşayiət edilən yüksək keyfiyyətli məhsullar təklif edə bilmirlər. Belə siyasət, ilk növbədə, bazarda möhkəmlənmək, qiymətlərin rəqabəti hesabına bazar payını genişləndirmək və kütləvi satış nəticəsində mənfəət qazanmaq məqsədi daşıyır.

21-ci əsrin ortalarına gedən yolda internet əsrinin ən qızğın dövründəyik. Əvvəllər sektorun lideri ənənəvi media idi. Artıq zaman ötdükcə rəqəmsal marketinq ənənəvi marketinq qədər trend hətta zəruri olmuşdur. Bəzi ölkələrdə isə Rəqəmsal Marketinq ənənəvi marketinqi üstələmişdir.

Rəqəmsal marketinq kimi vacib bir sektorun ölkəmizdə tutduğu yer təəssüf ki, zəifdir. Aparılan araşdırmalara görə dünya əhalisinin 57% -i internetdən istifadə edir. İnternetdəki istifadəçilərinin 92% -i video izləmə saytlarından istifadə edirlər. Onların 58% -i internet üzərindən televiziya proqramlarına baxırlar. İnternetdə ümumi əhalinin 45% -i, yəni 3,484 milyard sosial şəbəkə istifadəçisi var. [4]

21-ci əsrdə marketinq strategiyası rəqəmsal marketinq strategiyasının təməlini təşkil edir. Marketinq strategiyasında dəqiqləşdirilən hədəf seqmentlər, bu seqmentlərin xüsusiyyətlərinin -öyrənilməsi rəqəmsal marketinq strategiyası üçün zəmin yaradan amildir. Bu özəlliklərlə daha dayanıqlı rəqəmsal marketinq planı hazırlamaq mümkündür.

Rəqəmsal marketinq strategiyası apararkən "Firmanın rəqəmsalda olması səbəbi nədir?" sualına cavab verməliyik. Firmanın nəyə görə rəqəmsal əməliyyatlar aparması məqsədi aydın olmalıdır. Web sayta sahib olmaq üçün bir çox səbəblər ola bilər. Bunlardan ən başlıcası firmanın internetdə var olması, firmanın reklamı, sayta oxucu cəlb edərək reklam gəliri əldəetmək, məhsul satışıdır. Şirkətin rəqəmsalda var olmasının bu məqsədlərdən hansına xidmət etdiyini aydınlaşdırmaq rəqəmsal marketinq strategiyamız üçün olduqca vacibdir.

Bütün bu yazılanları nəzərə alsaq deyə bilərik ki, onlayn marketinq strategiyalarının effektivliyi müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ənənəvi marketinq strategiyalarından qat-qat üstündür.

Keçmiş illərdə, marketinq strategiyası, planlaşdırma və strategiyanın ildə bir dəfə həyata keçirildiyi və lazım gəldikdə çox dəyişiklik edilmədən dəyişdirildiyi halda, müxtəlif media orqanları vasitəsi ilə istehlakçının diqqət mərkəzində olmaq idi. İstehlakçıların sükan arxasında olduğu günümüzdə iqtisadiyyatında bir marketinq strategiyası marketinq kampaniyasından daha çox müştəri xidmətinə bənzəməlidir.

21-ci əsrdə marketinq məhsul və xidmətləri tanıtmaq üçün həm ənənəvi, həm də rəqəmsal kanalları birləşdirir. 21-ci əsrə qədər təşkilatların hədəf müştərilərinə çatmaq üçün qəzet, televiziya, reklam vərəqələri və radio kimi adi kanallardan başqa heç bir reklam variantı yox idi. Hədəf bazarında məlumatlılıq yaratmaq və potensial müştərilərin satın alma qərarları qəbul etmələrinə təsir göstərmək üçün kütləvi marketinq kampaniyalarına diqqət yetirirdilər.

İnternetin gəlişi tanıtım anlayışını gedən marketinqdən gələn marketinqə çevirdi. Gələn marketinq, axtarış motorları və sosial media platformaları, e-poçtlar və məzmun strategiyaları vasitəsi ilə təşkilatlar və müştərilər arasında ikitərəfli interaktiv ünsiyyəti asanlaşdırır.

Təşkilatlar, hədəf auditoriyanı qarşılıqlı əlaqəyə cəlb etmək və davranışlarına təsir etmək üçün Facebook, Twitter, Linkedin və instagram kimi sosial şəbəkə platformalarından geniş şəkildə istifadə edirlər. Sosial media insanların fikirlərini bölüşmək və təcrübə almaq üçün bir platformaya çevrildi. Bu fikirləri və satın alma təcrübələrini yönləndirmək üçün uyğun marketinq səyləri ilə təşkilatlar sosial media platformaları vasitəsi ilə müsbət söz-söhbət yayır və dönüşüm nisbətlərini artırırlar. Təşkilatlar üçün sosial media marketinqinin faydaları aşağı qiymət və yüksək reaksiya dərəcəsidir. [5]

21-ci əsrdə marketinq, müştəriləri rəqəmsal platformalar vasitəsilə öyrətmək və əyləndirməklə onlara dəyər qatmağa yönəlmişdir. E -poçt marketinqi müştərilərə fərdi mesajlar göndərmək və onları alış -veriş etmək üçün inandırmaq üçün geniş istifadə olunan bir vasitədir. 21-ci əsrdə təşkilatlar bir e-poçt marketinq kampaniyasını həyata keçirmək üçün e-poçt siyahıları yaratdılar. Bir e-poçt siyahısı, bir təşkilat tərəfindən təqdim olunan xidmətlərə və ya məhsullara maraq göstərən şəxslərin e-poçt ünvanlarını ehtiva edir.

Təşkilatlar 21-ci əsrdə rəqəmsal marketinqə keçsələr də, ənənəvi marketinq bitməyib. Böyük miqyaslı təşkilatlar hələ də müştəriləri cəlb etmək üçün televiziya və çap reklamından çox asılıdır. Böyük miqyaslı təşkilatların marketoloqları, məhsulları üçün uyğun bir marka imici yaratmaq üçün ənənəvi və rəqəmsal marketinq strategiyalarını birləşdirirlər. Eyni zamanda, daha az marketinq büdcəsi olan kiçik təşkilatlar, daha çox müştəri cəlb etmək üçün rəqəmsal marketinq vasitələrindən istifadə edirlər.

21 -ci əsrdə marketinq həm ənənəvi, həm də rəqəmsal marketinqin qarışığıdır. Məhsul növündən, marketinq büdcəsindən, hədəf bazarının ölçüsündən və potensial müştərilərin xərcləmə vərdişlərindən asılı olaraq təşkilatlar marketinq strategiyalarını buna uyğun olaraq müəyyənləşdirməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"
2. "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"
3. İslam İbrahimov. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, (Monoqrafiya), Bakı 2016.
4. " Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi"
5. www.stat.gov.az

Yeni strateji inkişaf trendlərinin təhlili - Azərbaycan bank sektoru timsalında

Ayaz Rafik oğlu Museyibov,
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin müəllimi
ayaz.museyibov@atmu.edu.az

Xülasə

2020-ci ildə Azərbaycanın bank sektoru üçün ən böyük təhdidlərdən biri pandemiyanın yaratdığı yeni risklərdir. Araşdırmanın əsas məqsədi inkişaf trendlər ilə yanaşı, bank sektorunun qarşılaşdığı əsas risklərin təhlili və potensial strateji inkişaf imkanlarının öyrənilməsidir. Bu məqalədə Azərbaycanın bank sektorunda cari vəziyyətinin təhlili aparılır, gələcək inkişaf perspektivləri tədqiq edilməklə, makroiqtisadi sabitliyinin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq təkliflər verilir.

Açar sözlər: Bank sektoru, iqtisadi inkişaf, strateji inkişaf, sistematik risklər, pandemiya, islam bankçılığı, maliyyə sabitliyi

Abstract

One of the biggest threats to Azerbaijan's banking sector in 2020 is the new risks posed by the pandemic. The main purpose of the study is to analyze the main risks faced by the banking sector, along with development trends, and to study potential strategic development opportunities. This article analyzes the current situation in the banking sector of Azerbaijan, examines the prospects for future development and makes relevant proposals to strengthen macroeconomic stability.

Giriş

2020-ci ildə Azərbaycan özünün maliyyə sabitliyi siyasətini pandemiyanın təsiri ilə dünya iqtisadiyyatında resessiya, əhəmiyyətli qlobal risklərin artması, dünya maliyyə və əmtəə bazarlarında qeyri-sabitlik, əlavə olaraq regionda siyasi gərginliklərin artması şəraitində həyata keçirmişdir. Son 10 ildə ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2 dəfəyə yaxın artaraq 49,1 milyard ABŞ dollarına çatmış, Mərkəzi Bankın rəsmi valyuta ehtiyatları isə 6,4 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.[1] **Pandemiyanın təsiri ilə 2020-ci ilin birinci yarısında bank sektorunda müşahidə olunan dalğalanmalar ilin ikinci yarımilindən etibarən stabilləşmiş, kredit portfeli, bank sisteminin cəmi aktivləri, xalis mənfəəti və kapitalı neqativ dalandan kənarlaşmışdır.** Cari dövr ərzində əldə olunmuş nailiyyətlərə baxmayaraq, bank sektorunda qismən də olsa müəyyən risk, çağırış və inkişaf potensialları qalmaqdadır.

İnfrastrukturun inkişafı

Azərbaycan bank sisteminin davamlı fəaliyyəti üçün ötən dövr ərzində Milli ödəniş sistemi, Hökumət ödəniş portalı, Mərkəzi kredit reyestri, Banklararası kart mərkəzinin fəaliyyəti təmin edilmişdir. Ölkədə ilk dəfə xüsusi blokçeyn platforması tətbiq edilməklə Rəqəmsal İdentifikasiya Sistemi real istismara

verilmişdir. Ötən müddət ərzində aparılmış islahat tədbirləri çərçivəsində kredit faizlərinin aşağı salınması, sağlam kredit ekosisteminin qurulması məqsədilə qabaqcıl beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən 3 vacib mexanizmin tətbiqi və Kredit bürosu, Daşınar əmlakın yüklülüyü reyestri, İpoteka və kredit zəmanəti fondunun fəaliyyətinə nail olunmuşdur. Ötən dövr ərzində sığorta sektorunda da institusional islahatlar həyata keçirilmiş, İcbari Sığorta Bürosu, Aqrar Sığorta Fondu, "Aqrar Sığorta Müştərək Sığorta Şirkəti" ASC kimi institusional qurumların fəaliyyəti təmin edilmişdir.

Son dövrlər bank sistemində atılmış ən mühüm islahat tədbirləri kimi Ani Ödənişlər Sisteminin (AÖS) istismara verilməsi də qeyd edə bilərik. Bank sistemində yaradılmış digər mühüm bir yenilik isə kreditləşmə prosesləri üçün avtomatlaşdırılmış qərar qəbuletmə sistemlərinin tətbiqinə imkan verəcək və beynəlxalq metodologiyalara əsaslanan yeni kredit skorinqinin tətbiq olunmasıdır. [2] Bundan əlavə, 2020-ci ildə pandemiyanın bankların kapital dayanıqlığına mənfi təsirlərinin azaldılması məqsədilə prudensial çərçivə nisbətən yumşaldılmış, requlyativ nəzarət prosesləri üzrə güzəştlər verilmiş, kredit ekspansiyasına şərait yaradılması, rəqəmsallaşmanın təşviqi üzrə tədbirləri əhatə edən dəstək proqramı qəbul edilmişdir. Müvafiq proqrama əsasən kreditlər restruktrizasiya edilərkən kreditlərin keyfiyyətinin pisləşdirilməsinə yol verilməməsi, nisbətən "yumşaq prudensial çərçivə"yə keçid, kapitalın adekvatlığı indikatorları üzrə banklara 5 əsas istiqamətdə mühüm dəstək, maliyyə əlçatanlığı və ya kredit hesabatlılıq sistemləri üzrə dəstək və rəqəmsallaşma istiqamətində geniş miqyaslı dəstək tədbirləri icra edilmişdir. Buna müvafiq olaraq, bank sistemi də yeni şəraitə uyğun fəaliyyətini əsasən qura bilmişdir. [3]

Mövcud vəziyyətin təhlili

Bank sektorunun aktivləri 2021-ci il ilin aprel ayında 32,7 milyard manat səviyyəsində stabilləşmişdir ki, bu da 2016-cı illə müqayisədə 1,3 milyard manat və ya 4,3 faizlik artım deməkdir. Digər mühüm bir göstərici kimi isə 2016-cı ildə bank sektorunun xalis zərəri 1,6 milyard manat təşkil etdiyi halda, 2020-ci ilin yekunları üzrə 567,8 milyon manat xalis mənfəət əldə edildiyini qeyd edə bilərik. Ötən müddət ərzində bank sektorunda başlayan canlanma işçi sayında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, 2021-ci ilin aprel ayına olan rəsmi statistikaya əsasən 2016-cı ilin sonu ilə müqayisədə bank sektorunda işçi sayı 11 % artmışdır (18,893-16,947) ki, bu da sektorda əhəmiyyətli canlanmanın baş verdiyini göstərir. [4]

2020-ci ildə ölkədə ayrı-ayrı maliyyə institutlarının sağlamlaşdırılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə mikroprudensial siyasət çərçivəsində 4 bankın fəaliyyətinə xitam verilmişdir. Lakin bank sisteminin maliyyə göstəricilərinin təhlili ötən müddət ərzində ümumilikdə banklarda dayanıqlılıq göstəricilərinin artdığını göstərir. Aktivlər və kapital üzrə gəlirlilik əmsalları da son 1 il ərzində müsbət rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur. Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının müvafiq məlumatlarının təhlili onu göstərir ki, sektorda 2016-cı ildə zərərlə işləyən banklar sektorun 50 faizini təşkil edirdisə (16 bank), 2021-ci ilin 1-ci rübünün nəticələrinə əsasən bu göstərici cəmi 8 faiz (2 bank) olmuşdur.[5] Bununla belə, bank sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğunlaşdırılması üçün yeni makroprudensial çərçivəni də əhatə edən inkişaf strategiyalarının realizasiyası arzuolunan hesab olunur. 2020-ci ilin nəticələrinə əsasən maliyyə dərinliyi əmsalı olan cəmi aktivlərin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti 63% təşkil etmişdir. Cəmi kredit portfelinin ümumi ÜDM-ə nisbəti isə 2015-ci illə müqayisədə 2 dəfə azalmaqla 20%-ə düşmüşdür. Müvafiq göstəricinin azalmasına səbəb isə, ümumi ÜDM-in 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 33,3 faiz artmasına rəğmən, ümumi kredit portfellərinin 33,1 faiz azalmasıdır. Bu isə ona dəlalət edir ki, 2015-ci ilə qədərki dövrdə xarici valyutada olan kreditlərin bank sektorundakı dominantlığı stabilləşməyə mənfi təsiri özünü göstərir. Onu da qeyd edək ki, ümumiyyətlə, ölkədə maliyyə dərinliyi göstəricisinin nin daha da artırılması istiqamətində tədbirlərin icrasına ehtiyac vardır. Xüsusi ilə də, real sektor sahələrində müvafiq göstərici nisbətən aşağıdır. Örnək olaraq, ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rolu olan kənd təsərrüfatı sektorunda maliyyə dərinliyi əmsalı 7 faiz təşkil edir.

Cədvəl 1. ÜDM və kredit portfeli göstəricilərinin müqayisəsi (ümumi və kənd təsərrüfatı üzrə), 2015-2020

İl	Ümumi ÜDM	Ümumi kredit portfeli	Kənd təsərrüfatı üzrə ÜDM	Kənd təsərrüfatı üzrə kredit portfeli
2015-ci il	54352,1	21730,4	5635,3	508,1
2016-cı il	59987,7	16444,6	5632,1	441,3
2017-ci il	70135,1	11757,8	6580	429,2
2018-ci il	79797,3	13020,3	7010	470
2019-cu il	81681	15298,2	7836,7	543,4
2020-ci il	72432,2	14530,4	8428,9	566,2

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında hazırlanmışdır.
https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=4&arxiv=1
https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2

Belə ki, Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı serktorunda ümumi buraxılış istehsalı 8,4 milyard manat olsa da, sektora verilmiş kreditlərin ümumi həcmi cəmi 566,2 milyon manat olmuşdur.[6]

Apardığımız araşdırmalar onu göstərir ki, sektora kredit qoyuluşlarının aşağı olmasının səbəblərindən biri də kredit portfellərinin əsasən istehlak kreditlərinə (bütün dövrlər üzrə 40 faizdən yuxarı göstərici) yönəldilməsi olmuşdur ki, bu da kənd təsərrüfatı ilə bərabər digər real sektor sahələrinin də maliyyələşdirilməsində zəif göstəricilər kimi özünü göstərmişdir.

Uzunmüddətli kreditləşmənin ümumi portfeldə xüsusi çəkisi 2021 - ci ilin ilk 4 ayının nəticələrinə əsasən 82,5 faizə çatmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müvafiq göstərici 2015-ci ildə 75,6 faiz, 2005-ci ildə isə cəmi 36 faiz təşkil etmişdir. Ötən müddət ərzində kredit portfellərində dedollarizasiya prosesləri də müşahidə olunmuş, manatla verilmiş kreditlərin ümumi portfeldə xüsusi çəkisi 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə 4,9 faiz artmaqla 70,2 faizə çatmışdır. 2021-ci ilin ilin ilk 4 ayının nəticələri də bu istiqamətdə müsbət trendlərin müşahidə olunduğunu göstərir və müvafiq göstərici ilin əvvəlindən 2,1 faiz artmaqla 72,3 faizə çatmışdır. Bununla belə, qeyri-işlək aktivlərin effektiv şəkildə həlli istiqamətində bir sıra institusional inkişaf imkanları da mövcuddur. Bu imkanlara qeyri-işlək aktivlərin idarəedilməsi üzrə bankların potensialının yüksəldilməsi, qeyri-işlək aktivlərin restrukturizasiyası üzrə hüquqi sistemin təkmilləşdirilməsi, qeyri-işlək aktivlərin satışı və təkrar bazarının formalaşdırılması kimi amilləri qeyd etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, 2015-ci il dünya neft böhranından sonrakı proseslərin iterativ davamı olaraq, hüquqi şəxslərin depozitləri 2017-ci ildə 19 milyard, fiziki şəxslərin əmanətləri isə 6,8 milyard manata qədər azalmışdır. 2020-ci ilin aprel ayında isə banklarda yerləşdirilmiş depozitlərin həcmi 22,4 milyard manat ətrafında stabilləşmə nümayiş etdirmiş, fiziki şəxslərin əmanətlərinin həcmi isə 8,3 milyard manat olmuşdur. 2001-ci illə müqayisədə hüquqi şəxslərin depozitləri 58 dəfə, fiziki şəxslərin əmanətləri isə 71 dəfə artmışdır. Bu iki göstəricinin artması, həm iqtisadi inkişafın elementləri, həm də bank sektoruna inamın müsbətə doğru dəyişməsinin inikasiyası hesab oluna bilər.[4]

Son illərdə müşahidə olunmaqda olan əmanətlərin və depozit portfellərinin dedollarizasiyası prosesi 2020-ci ildə də davam edib. Depozitlərin tərkibində manatın xüsusi çəkisi 46,5%-ə çatıb ki, bu da 2015-ci ildən bəri qeydə alınan ən yüksək göstəricidir və məlumat üçün bildirək ki, bu göstərici 2015-ci ilin dekabr ayında 15,3 faizə qədər azalmışdı. Depozitlərin dedollarizasiyası üzrə 2020-ci ildə 4, 9 faiz, bu ilin ilk 4 ayında isə 2,9 faizlik artım qeydə alınmışdır. Depozit portfelinin tərkibində müddətli depozitlərin xüsusi çəkisi isə 39,7 faiz təşkil etmişdir. Bu göstəricinin daha yüksək olması əlbəttə ki, bank sektoruna inamın daha yüksək olmasına xidmət edərdi, lakin indiki halda, tələb olunan depozitlərin çəkisinin artması investisiya fəallığının yaratdığı likvidliyə tələblə də izah oluna bilər. Eyni zamanda təsadüfi deyildir ki, uzunmüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi artmaqdadır.[2] Bu zaman nəzərə alınmalı yeganə məqam banklar tərəfindən risklərin düzgün hesablanması, mitiqasiya alətlərinin işləkliyi və kredit və depozitlərin müddətləri arasındakı fərqliliyin hər hansı sistematik bank riskinə çevrilməsinə imkan verilməməsidir.

Yeni inkişaf perspektivləri

Maliyyə-bank sisteminin makroiqtisadi inkişafa müsbət təsirlərinin artırılması məqsədi ilə bu xidmətlər və real sektorun münasibətləri üzrə korporativ idarəetməyə dair strateji çərçivənin formalaşması məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Hazırda üç əsas (Anqlo-Amerikan, Almaniya və Yaponiya korporativ modeli) modelin nəzərdən keçirilməsi yetərli hesab edilir. Xüsusi ilə də, Almaniya və Yaponiya modeli maliyyə bazarlarının aşağı likvidliyi, yüksək səviyyədə bank nəzarəti və bir sıra hallarda səhmlərin qarşılıqlı mübadiləsi ilə müəyyən olunur. Sözügedən modellərdə bank krediti əsas maliyyələşmə aləti kimi çıxış edir ki, bu baxımdan da, Almaniya və Yaponiya modellərinin Azərbaycanda tətbiqi nəzərdən keçirilə bilər. Eyni zamanda, ölkə bankları "inkişaf bankı" statusuna keçərlərsə, biznesin bütün səviyyələrində (biznes planların tərtibi, xarici tərəfdaşların tapılması, bazarlara giriş, marketinq və s.) gəlir əldə etməklə faiz gəlirlərindən asılılığı azalda bilərlər.

Azərbaycanda islam maliyyəsinin inkişafı da xarici investisiyaların (xüsusən də, Körfəz ölkələrindən) cəlbi üçün əlavə təkan ola bilər. İslam maliyyə institutları, real sektorda maliyyə xidmətlərinə çıxışın genişləndirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə əldə etmək imkanı üçün yaxşı platforma hesab olunur və bununla da artım və iqtisadi inkişafa dəstək verirlər. Məlum olduğu kimi, İslam dini bütün kommersiya və maliyyə əməliyyatlarının real aktiv əsaslı (asset-based) olmasını zəruri edir. Hazırda dünyanın nəhəng bankları hesab edilən HSBC, Citi Bank, Lloyds TSD (U.K.), Deutsche Bank, UBS, Royal Bank of Scotland banklarında İslam pəncərələri (Islamic window) çərçivəsində müştərilərə xidmət strukturu yaradılmışdır. İslam maliyyə institutları real sektorda maliyyə xidmətlərinə çıxışın genişləndirilməsi,

həmçinin, kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə əldə etmək imkanı üçün yaxşı platforma hesab olunur və bununla da artım və iqtisadi inkişafa dəstək olur. Qlobal miqyasda davam edən pandemiyaya və onun yaratdığı iqtisadi böhranlara rəğmən İslam maliyyə sistemi inkişaf etməkdədir. Bu inkişaf diversifikasiyalı xarakter daşımaqla müsəlman olmayan inkişaf etmiş ölkələri də əhatə edir. ABŞ və Avropa ölkələri uzun müddətdir ki, bu sistemin geniş implementasiyasını həyata keçirirlər. Məsələn, Böyük Britaniyada artıq 30 ildir ki, islam maliyyə xidmətləri göstərilir. Həmçinin, Türkiyənin dövlət bankları tərəfindən də islam maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi məqsədilə xüsusi bank filialları açılmışdır.[7]

Nəticə

Beləliklə, ötən illərin statistik göstəriciləri Azərbaycan bank sektorunun önəmli inkişaf yolu keçdiyini göstərir. Eyni zamanda pandemiyanın yaratdığı yeni paradiqmalar bütün dünya ölkələri üçün rəqəmsal transformasiya istiqamətində daha sürətlə irəliləyən, əsaslı baza bank xidmətlərinə malik, proqressiv inkişaf texnologiyalarını ölkəyə transfer edə biləcək bank sistemi dizayn etməyin nə qədər mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərdi.

Yekun olaraq qeyd edək ki, bank sistemində əldə olunmuş mühüm nailiyyətlərə baxmayaraq, pandemiyanın yaratdığı yeni şəraiti, həmçinin, depozitlərin tərkibində tələbolunanadək depozitlərin yüksək xüsusi çəkisi, kredit resurslarının uzunmüddətli verilməsi ilə müqayisədə depozitlərin qısamüddətli əsaslarla cəlb olunmasına müvafiq olaraq, dərin və uzunmüddətli hədəflərə istiqamətlənmiş kompleks strateji tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. **Azərbaycanda bank sisteminin formalaşmış potensialı və ötən illərin təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, qarşıdakı illərdə bu sahədə daha da müsbət irəliləyişlərə nail olmaq imkanları çağırışlarla müşayiət olunsa belə, kifayət qədər genişdir.**

Xaricdən investisiya cəlb olunmasının nisbətən asanlığı, milli-mənəvi dəyərlərdə möhkəm ortaq əsasların olması, ölkənin bank sektorunda bu sahədə məlumatlılıq səviyyəsinin yüksək olmasını, mahiyyəti etibarilə real sektorun maliyyələşdirilməsində yüksək imkanlara malik olmasını nəzərə alaraq, kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə resursları ilə təminatında islam bankçılığının imkanlarından istifadə olunması və tətbiqinin institusional çərçivəsinin formalaşdırılması məqsədəuyğun olardı.

Maliyyə inklüzivliyinin inkişaf etdirilməsi və maliyyə xidmətlərinin daha əlçatan olması üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunan metodların - bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçıları tərəfindən müvafiq ödəniş xidmətlərinin göstərilməsi və poçt rabitəsi milli operatoru tərəfindən maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi də arzuolunan hesab olunur. Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının bank sektorunda riskəsaslı prudensial tənzimləmə metodlarından istifadə etməklə institusional potensialının artırılması da məqsədəuyğun olardı.[8]

Dünyada maliyyə bazarlarının və qlobal maliyyə texnologiyalarının, məhsul, xidmət və modellərinin sürətli dəyişməsi fonunda baş verən proseslərə çevik reaksiya vermək gücündə olan "tətikləyici" və "lokomotiv" rolunu oynayacaq xarici transmilli bankların yerli sektorda iştirakının təşviq edilməsi də inkişafa nail olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Maliyyə və ümumilikdə makroiqtisadi sabitliyin gücləndirilməsi məqsədi ilə iqtisadi koordinasiya qurumlarının tərkibində krizis menecment qrupunun formalaşdırılması imkanları da nəzərdən keçirilə bilər. Ölkə banklarının innovativ həllər, yeni texnologiyalar və yeni əməliyyat sistemlərindən istifadəyə dair maraqlarının stimullaşdırılması ilə bağlı tənzimləyici tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi də təklif olunan məsələlərdəndir. Eyni zamanda real sektorun maliyyələşdirilməsi məqsədilə təşviqedici fəaliyyətlər vasitəsilə islahat tədbirlərinin davam etdirilməsi, yəni vergi güzəştləri, real sektora dövlət zəmanətləri ilə aşağı faizli kreditlərin verilməsi, real sektora kreditlərin verilməsi məqsədilə ayrıca fondun formalaşdırılması və s. kimi tədbirlər də realizasiya edilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, 2021. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2021. https://www.oilfund.az/report-and-statistics/recent-figures , https://www.cbar.az/
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və Azərbaycan Kredit Bürosunun press-relizləri, 1993-2021. press-relizləri, 2018-2021.https://www.cbar.az/press-releases/1 https://www.acb.az/communication/press-release.html
3. "Koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar kredit təşkilatlarının müvəqqəti tənzimləmə Qaydası"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasi Mərkəzi Bankının İdarə heyətinin qərarı, 2020. http://e-qanun.az/framework/44967
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının "Statistik bülleteni", 2021. https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions
5. Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının "Renkinqlər" hesabatı. https://aba.az/banklar/renkinql%c9%99r/
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının "Statistik bülleteni", 2021. Dünya Bankı "Dünya İnkişaf indikatorları" hesabatı, 2021. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators, https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions
7. İslam İnkişaf Bankı, 2020. https://www.isdb.org/
8. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı.İşçi məqalələri seriyası, 2010-2021. https://www.bis.org/bispapers/index.htm?m=5%7C27

Azərbaycan sosial müdafiə sisteminin formalaşmasında innovasiyalar amili

Rəhimli Aysel Hüseyn qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
Ümumi İqtisadiyyat
ayselrahmli@gmail.com

Xülasə

Sosial müdafiə sistemi dedikdə, gəlir əldə edilən əmək fəaliyyətinin davamlılığının təmin olunması, işçi heyətinin gəlirlərinin sosial risklər səbəbindən itirilməsinin sosial sığorta vasitəsilə kompensasiya olunması və zəruri hallarda sosial yardım vasitələrindən istifadə edilməsi tədbirləri başa düşülür. Başqa sözlə desək, sosial müdafiə arzuolunmazhadisələr (ailə başçısının itirilməsi, qocalıq, işin itirilməsi, əmək qabiliyyətinin itirilməsi) səbəbindən iqtisadi cəhətdən qeyri-fəal olan və gəlir mənbəyi olmayan insanları vacib həyati nemətlərlə təmin edən, insanların rifah səviyyəsini müdafiə edən sistemdir.

Sosial müdafiənin ən mühüm elementi **sosial təminat** hesab olunur. Sosial təminatın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq əhalinin müəyyən kateqoriyalarına dövlət və bələdiyyə büdcələrindən (həmçinin digər səviyyəli büdcələrdən-Dövlət Neft Fondu, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu) müavinət, təqaüd, kompensasiya verilməsiformasında və yaxud müxtəlif ödənişsiz xidmətlər göstərilməsi,imtiyazlar (güzəştlər) verilməsi formasında həyata keçirilən təminat formasıdır.Sosial müdafiənin digər elementlərinə **sosial yardım** və **sosial sığortanı** misal göstərmək olar. [1]

Bu tədqiqatda Azərbaycan Sosial Müdafiə Sisteminin formalaşmasında innovativ texnologiyalarının rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Sosial müdafiə, proaktiv xidmətlər, innovativ texnologiyalar, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, fərdi uçot sistemi.

Abstract

The social protection system means measures to ensure the stability of income-generating labor activity, social insurance compensation for the loss of social risks of employees' income and the use of financial resources for social assistance. In other words, social protection is a system that protects people's well-being, providing important vital benefits to people who have no source of income and inactivity in the event of undesirable events (loss of family management, old age, loss of employment, loss of income).

The most important element of social protection is social security. Social resources are a form of security in the form of benefits (privileges) from the state and municipal budgets (as well as from the state budget - the State Oil Fund of Azerbaijan, the State Social Protection Fund) for certain qualities, depending on the level of income. Examples include assistance to other elements of social protection and social insurance.

This study examines the role of innovative technologies in the formation of the Azerbaijan Social Protection System.

Giriş

Sosial müdafiə sisteminin vəziyyətiölkədə əhalinin həyat səviyyəsini müəyyən edən başlıca meyardır. [2] Sosial müdafiə sistemi hər bir fərdin sosial problemlərinin həllinə yönəldilmiş sosial və iqtisadi tədbirlər məcmusudur ki, burada sosial problem dedikdə, əmək qabiliyyətinin itirilməsi, işsizlik və digər səbəblərdən insanların zəruri həyati tələbatlarını ödəyə bilməməsi nəzərdə tutulur. Zəruri hallarda, vətəndaşlara qanunvericiliklə müəyyən olunmuş sosial müdafiə sisteminə uyğun olaraq, pul və yaxud natural, həmçinin müxtəlif xidmətlər formasında kompensasiya xarakterli yardımlar göstərilir. [3] Sosial müdafiə sistemi XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa ölkələrində (Almaniyada, Avstriyada, Macarıstanda, Finlandiyada və Rusiyada) formalaşmağa başlamışdır. Sistemin qurulması barədə ilk sosial qanun isə Almaniyada kansler Otto Fon Bismark tərəfindən qəbul edilmişdir, sonradan digər Avropa ölkələri də bu təcrübədən yararlanmağa başlamışlar. 1949-cu ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının yaranması, həmçinin BMT-nin insan hüquqları sahəsində standartların formalaşması sosial müdafiə sisteminin inkişafına təkan verdi. [4] İlk öncə yalnız istehsalatda bədbəxt hadisələrdən, xəstəlikdən və yaşlanmadan sığortalanma qanuniləşdirildi, sonradan işsizlikdən sığortalanma, eləcə də əməkhaqqının minimum səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi haqqında qanunlar qəbul olunmağa başlandı. [5] Azərbaycanda sosial təminat qanunvericiliyi XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır.[6]Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra (18.10.1991)ölkənin dövlət

müəssisələrinin yenidən təşkilinə başlanılmışdır. 10.12.1992-ci il tarixli Fərman ilə **Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi** yaradılmışdır. ƏƏSMN - əmək münasibətləri, əməyin mühafizəsi, əhalinin sosial müdafiəsi, həmçinin əmək pensiyaları və sosial sığorta, əhalinin məşğulluğu, işsizlikdən sığorta, tibbi-sosial ekspertiza, əlilliyi olan şəxslərin, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqların reabilitasiyası sahələri üzrə dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. [7]

Qrafik 1.

Mənbə: http://finance.gov.az/static/112/dovlet-ve-icmal-budceleri-uzre-vetendasin-budce-beledcisi[8]

ƏƏSMN öz fəaliyyət istiqamətləri üzrə elektron xidmətlərin və innovasiyaların tətbiqi ilə geniş həcmli işlər həyata keçirilmişdir.

Sosial təminat sahəsində çevik, sürətli və şəffaf xidmətlərə nail olmaq, dövlət orqanlarının ünvanlı dövlət sosial yardım üzrə fəaliyyətinə innovativ texnologiyaların tətbiq edilməsi və aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə **2015-ci ildə** ƏƏSMN-nin mərkəzləşdirilmiş informasiya sistemində ünvanlı dövlət sosial yardımı üzrə **Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi (VEMTAS)** yaradılmışdır. Bu sistem ünvanlı dövlət sosial yardımın alınması üçün müraciətlərin **"bir pəncərə"** prinsipi əsasında edilməsini və həmin müraciətlər üzrə tələb olunan sənəd və informasiyalarınnazirlik tərəfindən müvafiq dövlət qurumlarından elektron formada əldə olunmasını təmin edir. [9]

"Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat sahələrində elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi haqqında" 05.09.2018-ci il tarixli 258 nömrəli Fərman ilə **pensiya təyinatının avtomatlaşdırılması** işinə başlanılmışdır, **2019-cu ilin yanvar ayından** etibarən **yaşa görə əmək pensiyasının**, **aprel ayından** etibarən isə **əlilliyə görə əmək pensiyasının** təyin edilməsi avtomatlaşdırılaraq proaktiv qaydada həyata keçirilməyə başlanılmışdır.

01.01.2019-cu il tarixindən etibarən "Sosial sığorta haqqında" Qanunda dəyişiklik edilərək DSMf ödənişinin 2 fərqli kateqoriyada ödənilməsinə başlanıldı. Neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən sığortaedənlərdə işləyən sığortaolunanların muzdlu işdən aylıq gəlirlərindən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı 7 il müddətində aşağıdakı dərəcələrlə ödənilir:

Cədvəl 1. Azərbaycanda sosial sığorta haqqlarının dərəcələri.

Sığorta haqqına cəlb edilən aylıq gəlir	**sosial sığorta haqqı dərəcəsi**		
	Cəmi	Sığortaolunanın gəlirlərindən tutulan	Sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən
200 manata qədər	25 faiz	3 faiz	22 faiz
200 manatdan çox olduqda	25 faiz	6 manat + 200 manatdan çox olan hissənin 10 faizi	44 manat + 200 manatdan çox olan hissənin 15 faizi

Mənbə:http://www.e-qanun.az/framework/3813[10]

15.04.2019-cu il tarixli 634 nömrəli Fərman ilə ƏƏSMN-in "**Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemi haqqında** Əsasnamə" və "**e-sosial**" internet portalı haqqında Əsasnamə" təsdiq edilmişdir. MEİS-in fəaliyyət istiqamətləriəmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat, həmçinin Nazirliyin fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq müvafiq sahələrdə informasiyanın yaradılması, toplanılması, işlənməsi, saxlanılması və axtarışı işlərinin avtomatlaşdırılmasından ibarətdir. MEİS-in fəaliyyəti yeni texnologiyaların tətbiqi ilə "**bir pəncərə**" prinsipi əasında həyata keçirilir.

Sosial müavinətlər sahəsində göstərilən xidmətlərin, həmçinin, əksər sosial müavinət və təqaüdlərin ödənilməsi tam olaraq proaktiv qaydada **"Sosial ödənişlər" altsistemi** vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla da yerli orqanların iş yükü, eləcə də vətəndaşlardan daxil olan müraciətlərinin sayı azalmışdır. Proaktiv

qaydada aparılan təyinatlardan sonra vətəndaşlara təyinat haqqında,eləcə də müavinəti hansı bankdan alacaqları haqda sms-məlumat göndərilir. Eyni zamanda vətəndaşlar təyinatlar haqqında məlumatı**142 Çağrı mərkəzinə**zəng etməklə əldə edə bilir. Təyinatlar haqqında məlumatlar vətəndaşların "e-sosial" internet portalındakı şəxsi kabinetlərində yerləşdirilir.

"Övladlığagötürmə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" 10.12.2018-ci il tarixli 393 nömrəli Fərmana əsasən **"Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar və övladlığagötürmə" altsistemi** 2019-cu il noyabrın 1-dən etibarən istifadəyə verilmişdir. Altsistemdə "Övladlığagötürmə hüququmun yoxlanılması", "İstəklərimə uyğun uşaq – yoxla", "Ərizələrim" və "Müraciətlərim" modulları yaradılmışdır.

Fəaliyyətdə olan "e-sosial" internet portalı üzərindən **"e-Arayış**" xidməti də istifadəyə verilmişdir ki, əvvəl mövcud olan "**İş yerinə dair e-arayış**" və "**Əlilliyə dair e-arayış**" xidmətlərinə əlavələr olmuşdur. Yəni, müavinət, təqaüd, pensiya, maddi yardım, dövlət tərəfindən avtomobilin, mənzillin verilməsi, şəhid vərəsəsi kimi birdəfəlik ödəmə, ünvanlı dövlət sosial yardımının təyinatı və ya ödənişi, fərdi şəxsi hesab, torpaq pay mülkiyyətçisi, şəxsin fərdi uçot sistemində qeydiyyata alınması xidmətləri, həmçinin **"Məşğulluq"altsistemindən** "e-arayış" xidməti sistemə əlavə edilmişdir. Beləliklə, ƏƏSMN-in elektron xidmətlərinin sayı 37-ə çatmışdır. [11]

ƏƏSMN-in məlumat bazalarında əmək, məşğulluq və sosial təminat sahələri üzrə mövcud məlumatların düzgün istifadəsi üçün Daxili İşlər Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyinin Elektron Məhkəmə Sistemi, İcbari Sığorta Bürosu, İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi və digər dövlət qurumları ilə qarşılıqlı inteqrasiya prosesləri həyata keçirilmişdir.

09.08.2018-ci il tarixli 229 nömrəli fərman ilməƏƏSMN-in tabeliyində **Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi (DOST Agentliyi)** və yerlərdə əhaliyə sosial müdafiə və təminat sahəsində xidmətləri təqdim etmək üçün **DOST mərkəzləri** yaradılmışdır. DOST Agentliyinin missiyasıinnovativ həllər tətbiq etməklə, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması, vətəndaşlara dövlət qayğısının artırılması və vətəndaş məmnunluğuna nail olunmasıdır. DOST Agentliyi DOST mərkəzlərini idarə edir, onların fəaliyyətinə nəzarət edir vəqiymətləndirir, DOST mərkəzlərində xidmətlərin "bir pəncərə", operativlik, vətəndaş məmnunluğu, şəffaflıq, nəzakətlilik, məsuliyyət prinsipləri ilə həyata keçirilməsini təmin edir, həmin mərkəzlərdə göstərilən xidmətlərin elektron qaydada həyata keçirilməsini və təkmilləşdirilməsini, həmçinin innovasiyaların tətbiqini həyata keçirir.

Qrafik 2.

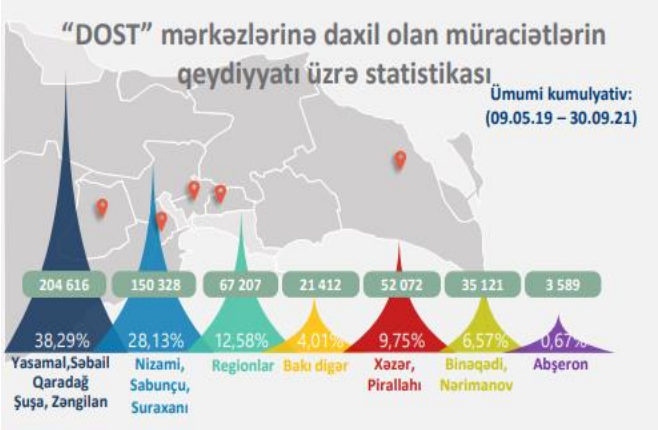

2019-2025-ci illərdə**Azərbaycanda 31 rayon üzrə DOST mərkəzlərininaçılması** nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda 4-ü Bakı şəhərində, 1-i Abşeron rayonunda olmaqla fəaliyyət göstərən DOST mərkəzlərində **155 növ xidmətin** göstərilməsi təmin edilir. DOST mərkəzlərində müraciət edən vətəndaşlar arasında sorğu aparılmış və vətəndaşlarin məmnunluq səviyyəsi **97.64 %** müəyyən edilmişdir. [12]

Mənbə: http://dost.gov.az/statistics [13]

13.07.2012-ci il tarixli 685 nömrəli Fərmana əsasən **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi** yaradılmışdır. Agentliyin yaradılmasında məqsəd vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azaldılması, vətəndaşlarla münasibətdənəzakətli davranışa əməl edilməsi, dövlət qurumlarına etimadın daha da artırılması, şəffaflığın

təmin olunması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, elektron xidmətlərin daha geniş tətbiq olunmasıdır. Agentliyin missiyası xidmətlərin təşkilində müasir innovativ texnologiyaların və metodların tətbiq olunması yolu ilə vətəndaş məmnunluğuna nail olmaqdır. **"ASAN xidmət" mərkəzləri** dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş formada həyata keçirilməsini təmin edən qurumlardır. Mərkəzlərdə 11 dövlət orqanı tərəfindən 53 əsas xidmət (alt qruplar üzrə 140 xidmət) təşkil edilmişdir. **"ASAN Kommunal" mərkəzlərinin** yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" 04.05.2016-cı il tarixli 890 nömrəli Fərmana əsasən "Azərişıq" ASC, "Azəriqaz" İB və "Azərsu" ASC tərəfindən 52 kommunal xidmət "ASAN xidmət" və "ASAN Kommunal" mərkəzlərində təşkil edilmişdir. Eyni zamanda, mərkəzlərdə vətəndaşlara təqdim edilən funksional yardımçı xidmətlərin sayı 111-ə çatdırılmışdır. Beləliklə, mərkəzlərdə ümumilikdə 300-dən çox xidmətin təşkil edilməsi təmin olunmuşdur.

03.02.2014-cü il tarixindən Agentlik**səyyar formada** xidmətlərin həyata keçirilməsinə başlamışdır. Səyyar ASAN xidmətşəxsiyyət vəsiqələrinin verilməsi və dəyişdirilməsi, ümumvətəndaş pasportlarının verilməsi və dəyişdirilməsi, sürücülük vəsiqələrinin dəyişdirilməsi, məhkumluq barədə arayışların verilməsi, torpaq kadastrı məlumatları barədə arayışların verilməsi, daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatların qeydiyyatı, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı üzrə xidmətlər həyata keçirir.

Səyyar xidmətlər həmçinin **sifariş** əsaslı da həyata keçirilə bilər. Belə ki, xidmətin həyata keçirilməsi üçün tələb edilən sənədlər və xidmətin nəticəsi olaraq şəxsə verilməli olan sənədlər onun yaşayış və ya iş yerində, habelə olduğu yerdə təhvil götürülə və təhvil verilə bilər.Xidmətin sifarişi **108 nömrəli "Çağrı" mərkəzi** və ya **www.asan.gov.az** vasitəsi ilə həyata keçirilir.Xidmət Bakı, Sumqayıt şəhərlərini və Abşeron rayonunuəhatə edir.[14]

Nəticə

Yaradılan imkanların nəticəsində sosial xidmət təminatında dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan "məsafə" azalır, vətəndaşların sənədləşmə işlərinə sərf edəcəyi vaxt qısaldığından vaxtlarına qənaət edilir, həmçinin, vətəndaş məmur münasibətləri sadələşir və şəffaflaşır. Hazırda elektron hökumət sahəsində dövlət agentliyinin tabeliyində olan **"Elektron hökumətin inkişafi mərkəzi"** publik hüquqi şəxsi tərəfindən aşağıda qeyd edilən informasiya sistemlərifəaliyyətgöstərir:

1."ELEKTRON HÖKUMƏT" PORTALI - portala 38 qurum inteqrasiya edilmiş və bu qurumlar üzrə 443 elektron xidmət portal tərəfindən vətəndaşlara təqdim edilmişdir. [15]

2."MYGOV" PORTALI - vətəndaş mərkəzli xidmətlərin göstərilməsini və vətəndaşın interaktiv məlumatlandırılmasını təmin edən elektron kabinetdir. 18 dövlət qurumu, 34 xidmət, 5 dövlət informasiya ehtiyatı sistemi və 18 bildiriş "mygov" portalına inteqrasiya edilmişdir.

3."ASAN ÖDƏNIŞ" SISTEMI - Ədliyyə nazirliyinin icra və probasiya ödənişləri,ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən internet və tv provayderlərin, mobil operatorların ödənişləri sistemə inteqrasiya edilmişdir. Sistem vasitəsilə "Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondu"nun, "Silahlı Qüvvələrə Yardım Fondu"nun və "Yaşatfondu"nun ödənişlərinin həyata keçirilməsi təmin edilmişdir, "Asan tərcümə" və "Dövlət Satınalmalarının Vahid İnternet Portal"larının inteqrasiyası həyata keçirilmişdir. [16]

Ədəbiyyat siyahısı

1. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/may/435945.htm
2. 2009-2015-ci illərdə sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair dövlət proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
3. H.Rəcəbli. Azərbaycan Respublikasının Sosial Müdafiə Sistemi Bakı 2012
4. R.S.Abdullayeva, A.N.Muradov Sosial sferanın iqtisadiyyatı – Bakı: Elm, – 2009
5. F.Rəhmanov Sosial sfera və sosial siyasət Bakı 2021
6. R.S.Abdullayeva Müstəqillik illərində pensiya sistemində aparılan islahatların qiymətləndirilməsi
7. http://www.mlspp.gov.az/
8. http://www.maliyye.gov.az/static/112/dovlet-ve-icmal-budceleri-uzre-vetendasin-budce-beledcisi
9. https://president.az/articles/14400
10. http://www.e-qanun.az/framework/3813
11. https://www.sosial.gov.az/uploads/yhs.pdf
12. http://dost.gov.az/
13. http://dost.gov.az/statistics
14. https://www.asan.gov.az/
15. https://www.e-gov.az/az/content/read/2
16. http://vxsida.gov.az/

ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA DƏMİR YOL NƏQLİYYATININ ROLU

Yadulla Həsən oğlu Həziyev
"Nəqliyyat mühəndisliyi və texniki fənlər" kafedrasının müəllimi
Naxçıvan Dövlət Universiteti
yadohazi@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə dəmir yol nəqliyyatının ölkənin vahid nəqliyyat sistemindəki aparıcı rolundan, iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsirindən ətraflı bəhs olunur. Son illərdə dəmir yol nəqliyyatı sahəsində həyata keçirilən iri miqyaslı layihələrdən biri olan Bakı-Tblisi-Qars dəmir yolu xəttinin region ölkələrinin iqtisadiyyatına müsbət təsirindən geniş danışılır. Bu layihədə nəzərdə tutulan yük və sərnişin daşımalarının 2030-cu ilə nəzərdə tutulan proqnozları məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalədə həmçinin Zəngəzur koridorunun istifadəyə verilməsindən əldə olunacaq iqtisadi səmərələrdən də ətraflı bəhs olunur. Bu dəhliz vasitəsilə Avropa və Asya dövlətləri arasında nəqliyyat əlaqələri yarancaq, qardaş Türkiyə Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında nəqliyyat əlaqələri yeni müstəviyə daşınacaqdır. Blokada şəraitində olan Naxçıvan dəmir yollarının Azərbaycanın dəmir yol şəbəkəsinə qoşulması reallaşacaqdır.

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı, maya dəyəri, divident, inkişaf tempi, dəhliz, ipək yolu, nəqliyyat, dəmir yolu, infrastruktur, qənaət.*

Роль железнодорожного транспорта в развитии экономики страны

Резюме

В статье подробно рассматривается ведущая роль железнодорожного транспорта в единой транспортной системе страны и его положительное влияние на экономическое развитие. Широко обсуждается положительное влияние железной дороги Баку-Тбилиси-Карс, одного из масштабных проектов, реализованных в сфере железнодорожного транспорта за последние годы, на экономику региона. В статье отражены прогнозы грузовых и пассажирских перевозок в 2030 году, предусмотренные данным проектом. Также в статье подробно рассматриваются экономические выгоды от ввода в эксплуатацию Зангезурского коридора. Через этот коридор будут установлены транспортные связи между странами Европы и Азии, а транспортные связи между братской Турецкой Республикой и Исламской Республикой Иран выйдут на новый уровень. Заблокированная Нахчыванская железная дорога будет подключена к сети железных дорог Азербайджана.

Ключевые слова: экономика, рыночная экономика, стоимость, дивиденды, темпы роста, коридор, шелковый путь, транспорт, железная дорога, инфраструктура, сбережения.

Summary

The article discusses in detail the leading role of railway transport in the country's unified transport system and its positive impact on economic development. The positive impact of the Baku-Tbilisi-Kars railway, one of the large-scale projects implemented in recent years in the field of railway transport, is widely discussed. The article reflects the forecasts of freight and passenger transportation in 2030 provided for in this project. The article also discusses in detail the economic benefits of the commissioning of the Zangazur corridor. Through this corridor, transport links will be established between European and Asian countries, and transport links between the brotherly Republic of Turkey and the Islamic Republic of Iran will be taken to a new level. The blocked Nakhchivan railways will be connected to the Azerbaijani railway network.

Keywords: economy, market economy, cost, dividend, growth rate, corridor, silk road, transport, railway, infrastructure, savings.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə nəqliyyatın üzərinə düşən vəzifələr daha da artmaqdaır. Bir tərəfdən bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü bir mühitdə müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyi nəliyyat faktorundan birbaşa asılıdır, digər tərəfdən isə bazar münasibətləri mal və xidmətlərin mübadiləsini nəzərdə tutur. Məhz buna görə nəqliyyat bazar infrastrukturunun əsasını təşkil edir.

Şübhəsiz Azərbaycan Respublikası üçün dəmir yolu nəqliyyatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun nətiəsidir ki, ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dəmir yolu nəqliyyatına xüsusi diqqət yetirilir. İqtisadiyyatımızın inkişafında avanqard rol sahibi olan dəmir yolu nəqliyyatı iqtisadi inkişafın nəqliyyata

olan tələbatının ödənilməsində mühüm pay sahibidir. Yük və sərnişin daşımalarında tətbiq edilən tariflərin müəyyən olunmasında da bu nəqliyyat növünün təsiri hiss olunacaq dərəcədədir.

Dəmiryolu nəqliyyatı ölkənin vahid nəqliyyat sisteminin əsasını təşkkil edir.Bu onunla izah olunur ki, digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə dəmir yolu nəqliyyatı texniki - iqtisadi cəhətdən daha səmərəli, daha sərfəlidir. Nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsi, yeni avadanlıq və texnologiyaların tətbiqi, yüksək səviyyəli kadr potensialının yaradılması dəmir yolu nəqqliyyatında yük və sərnişin daşımaların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına münbit şərait yaradır.

Dəmir yolu nəqliyyatından istifadə edilməsinin bir çox üstünlükləri var ki, bu üstünlüklər dəmir yolu nəqliyyatının ölkənin vahid nəqliyyat sistemindəki aparıcı rolunu qoruyub saxlayır:

Bu üstünlüklərə misal olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- ilin bütün fəsillərində bu nəqliyyat növündən istifadənin mümkünlüyü ;
- dəmir yolu nəqliyyatından istifadənin təbiət hadisələrindən asılı olmaması;
- hərəkət tərkibinin universallığı ;
- ölkənin əksər rayonlarında dəmir yolu infrastrukturunun yaradılmasının mümkünlüyü və s.

Sadalanan bu üstünlüklər sayəsində dəmir yolu nəqliyyatı hələ də ən qənaətli nəqliyyat növü hesab edilir. Daşımanın maya dəyərinin qiymətinə görə dəmir yolu nəqliyyatı bir çox nəqliyyat növlərini qabaqlayır. Dəmir yolu nəqliyyatı hələ də ölkə iqtisadiyyatının inkişafında böyük pay sahibidir. Ölkəmizdə həyata keçirilən yük daşımalarının yerinə yetirilməsində dəmir yolu daşımalarının özünəməxsus yeri var. Xüsusən də, kütləvi bircins yüklərin və doldurma yüklərinin daşınmasında dəmir yolu nəqliyyatından istifadə daha səmərəli olur

Dəmir yolu nəqliyyatının idarə olunmasında edilən struktur dəyişiklərinin də dəmir yolu nəqliyyatının bazar iqtisadiyyatı dövründə ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı roluna müsbət təsirəıri vardır.Son illərdə "Azərbaycan Dəmir Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin və "Naxçıvan Dəmir yolları" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin yaradılması, dəmir yolu nəqliyyatını dövlət mülkiyyətində saxlamaqla yanaşı həmin Cəmiyyətlərin tərkiblərində edilmiş struktur dəyişiklikləri, eləcə də, yeni nəqliyyat deportamentlərinin yaradılması bu çoxşaxəli təsərrüfat sahəsinin idarə olunmasını asanlaşdırır, istehsalata nəzarəti təkminləşdirir.

Ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrində nail olunmuş texniki - iqtisadi tərəqqi ilə ayaqlaşmaq üçün dəmir yolu nəqliyyatında da müəyyən islahatların həyata keçirilməsi labüddür. Bunlardan ən başlıcası yük və sərnişin daşımalarının maya dəyərinin aşağı salmaq üçün işçi koninqentini lazımi normalar çərçivəsində saxlamaq, səmərəli əmək metodlarından istifadə etmək və maddi texniki bazanı gücləndirməkdir. Nəzərə alsaq ki, "Azərbaycan Dəmir Yolları"nda işlədilən vaqon və lokomotivlərin böyük əksəriyyəti keçmiş Sovetlər Birliyindən qalma texnikalardır, əlbəttə, aydın olur ki, müasir dövrdə yük və sərnişin daşımalarının intensivliyini artırmaq üçün yeni tipli vaqon və lokomotivlərin alınması zəruridir. Düzdür, bu sahədə müəyyən addımlar atılır, amma görülən işlərlə kifayətlənmək olmaz. Ölkəmizin qan damarı sayılan dəmir yolu nəqliyyatının vahid nəqliyyat sistemindəki aparıcı rolunu qoruyub saxlamaq üçün sadalanan addımların atılması mütləqdir.

Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqe onun bölgədəki layihələrdə böyük pay sahibi olmasını diqtə edir. Bunun bariz nümunəsi kimi 30 oktyabr 2017-ci il tarixdə Bakı şəhərində açılış mərasimi keçirilən Bakı - Tbilisi - Qars dəmir yolu xətti layihəsini göstərmək olar. Bu layihənin əvəzolunmaz tarixi əhəmiyyəti var. 503 kilometri Azərbayacan ərazisinə düşən, ümumi uzunluğu 839 kilometr olan bu dəmir yolu xətti Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və təhlükəsiz yoldur. Açılış mərasimində qeyd edildiyi kimi bu dəmir yolu xətti layihəsi Londonla Pekin arasında birbaşa əlaqə yarada biləcək layihədir. Regionda

iqtisadi vəziyətin tənzimlənməsində böyük rolu olan bu layihədə 2030 cu ilədək yük daşımalarının həcminin 17 milyon tona çatdırılması nəzərdə tutulur. Həmin ilədək sərnişin daşımalarının həcminin 3 milyon nəfərə çatdırılması proqnozlaşdırılır.

44 günlük Vətən müharibəsində müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və uzaqgörən siyasəti, cəsur Azərbaycan əsgər və zabitlərinin misilsiz qəhrəmanlıqları nətiəsində qazanılmış qələbədən sonra Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsi ən aktual məsələlərdən birinə çevrilib. Dövlət başçısının dəfələrlə dediyi kimi, biz çox yaxın zamanlarda bu dəhlizin açılmasına nail olacağıq.

Bu dəhliz Avropa ilə Asiya arasında əsas tranzit xəttinin yaradılmasını təmin et məklə yanaşı həm də türk dünyasını birləşdirən bir körpü olacaqdır. Regionda uzunmüddətli sülh və əminamanlığın qarantına çevriləcək bu layihə həmçinin qardaş Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycanın quru və dəmir yolu xətti ilə birləşməsini təmin edəcək. İpək yolunun əsas hissəsinə çevriləcək Zəngəzur dəhlizi vasitəsi ilə Çin Xalq Respublikasından, Hindistandan və Orta Asiya dövlətlərindən Türkiyə və Avropaya yük və sərnişin daşımaları reallaşacaqdır.

Dəhliz vasitəsi ilə ölkənin əsas hissəsindən ayrı düşmüş Naxçıvan Dəmir Yollarının Azərbaycanın dəmir yolu xətlərinə birləşməsi Muxtar Respublikanın iqtisadiyyatının inkişafına misilsiz töhfələr verəcəkdir. Azərbayanın İran İslam Respublikası üzərindən Naxçıvanla əlaqəsi minimum səviyyəyə endirilmiş olacaqdır ki, bu da arzuolunmaz əlavə xərclərin ləğv olunmasi deməkdir. Bu dəhliz vasitəsi ilə Rusiya Azərbaycan üzərindən logistik fəaliyyətini daha səmərəli şərtlərlə həyata keçirmək imkanı qazanacaqdır. Beləliklə dəhlizin açılacağı təqdirdə Azərbaycan və region ölkələri üçün yeni dividentlər qazanmaq şansları yaranacaqdır. Bölgənin tranzit potensialından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi doğma Naxçıvanımızın çiçəklənməsi naminə görülən işlərə stimul verəcəkdir.

Regionda həyata keçirilən bütün qlobal layihələrdə söz sahibi olan Azərbaycanın dəmir yolu nəqliyyatının inkişafına yönəldilmiş tədbirlərinin iqtisadi səmərə verəcəyi heç kimdə şübhə doğurmur. Görürük ki, ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişaf tempinin əldə edilməsində dəmir yolu nəqliyyatının payı günü gündən artır, əldə edilmiş elmi texniki nailiyyətlər hesabina yük və sərnişin daşımaları dünya standartları səviyyəsində həyata keçirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov H.Ə., Bağırov S.M., Məmmədov R.V. və s. «Dəmiryol-nəqliyyatı» – Ümumi kurs, Bakı: Çaşıoğlu, 2002-328 s.
2. Уздин Н.М. «Железные дороги. Общий курс» М: Трт, 1991-296 с.
3. Məmmədov Z.Ə. «Heydər Əliyev və Azərbaycan dəmir yolları» Bakı: Azərnəşr, 199-304 s.
4. Bağırov S.M., Xəlilova A.A. «Ətraf mühitin qorunmasında dəmiryol nəqliyyatının ekologiyası» Bakı: Çaşıoğlu, 2002-210 s.
5. Məmmədov H.Ə. «Telemexanikanın əsasları» Bakı: Çaşıoğlu, 1999-134 s.
6. Məmmədov H.Ə.,Lazımov T.M. «Dəmir yolu avtomatikası, telemexanikası və rabitəsinin xətti elektrik dövrələri nəzəriyyəsi» Bakı: Çaşıoğlu,2000-63 s.
7. Məmmədov R.V., Abbasov İ.C. «Dəmiryol nəqliyyatında daşıma prosesinin idarə edilməsi» Bakı: AzTU, 2000-45 s.
8. Abbasov İ.C. «Dəmiryol nəqliyyatında yük əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi və kommersiya işlərinin təşkili» Bakı: AzTU, 2001-77 s.
9. Elyazov İ.Ş., Mövsümov T.H. «Vaqon təsərrüfatı» Bakı: AzTU, 2000-166 s.
10. https://ady.az/
11.Nəqliyyat haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu

İqtisadi inteqrasiyada müstəqil türk dövlətləri

Cəmil Ənvər oğlu Tağıyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
cemil.tagi@mail.ru

Xülasə

Məqalədə türk dövlətlərinin iqtisadiyyatlarına bir-bir qısa nəzər yetirəcəyik. Onların iqtisadi əməkdaşlıqda fəaliyyətlərini və gələcək perspektivlərini araşdıracağıq. Sovet hakimiyyətinin dağılması ilə müstəqilliyini qazanan türk dövlətlərinin zəngin təbbi resurslara sahib olması, Türkiyənin sənayecə inkişaf etməsi qarşılıqlı maraq doğuran sahələrin inkişafı üçün böyük potensialın olduğunu göstərir. Bu baxımdan türk dövlətlərinin ikitərəfli, yaxud vahid təşkilat daxilində əməkdaşlığı vacibdir və bunu getdikcə daha da inkişaf etdirmək gücündədirlər.

Açar sözlər: Türk Dövlətləri Təşkilatı, ticarət, türk dövlətləri

Giriş

Türklərin qədim tarixi var. Asiyadan Avropaya qədər tarixən imperiyalar quraraq hökm ediblər. Ən son türk imperiyası olan Osmanlı İmperiyasının dağılması ilə Türkiyə Cumhuriyyəti yarandı. Azərbaycanın 1918-ci ildə müsəlman şərqində və türk dünyasında ilk demokratik respublika olaraq yaranması türk dünyası üçün nümunə təşkil etdi. 1991-ci ilə qədər sadəcə Türkiyə müstəqil idi və 1991-ci ildə sovet hakimiyyətinin dağılması ilə Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdilər. Bu zaman onların müstəqilliyini ilk tanıyan ölkə Türkiyə oldu. Zaman-zaman türk dövlətləri arasında əlaqələr soyumağa doğru getmişdir. Xüsusuilə də 5 Xəzəryanı ölkədən 3-ü türk dövlətlərinin olmasına baxmayarq ən çox narazılıqlar bu dövlətlər arasında olmuşdur. Bütün bunlara baxmayarq tarixi, etnik, milli, dini yaxınlıq türk dövlətlərini bir-birinə yaxınlaşmağa və əməkdaşlığı artırmağa sövq etmişdir. İqtisadi inteqrasiya o halda uğurlu olur ki, ölkələr iqtisadi cəhətdən eyni səviyyədə olsun və onlar arasında tarixən formalaşmış əlaqələr olsun. Bu baxımdan türk dövlətlərinin iqtisadi inteqrasiya etməsi üçün böyük potensialı var. Bunu nəzəri olaraq türk dövlətlərinin iqtisadiyyatına aşağıda qısa olaraq baxacağıq və perspektivləri dəyərləndirəcəyik.

1. Türk dövlətlərinin iqtisadiyyatına ümumi baxış

1991-ci ildən Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olmaqla dünya səhnəsində zəngin neft-qaz ehtiyatları və coğrafi mövqeləri ilə önəm qazanmağa başladılar.

1.1. Azərbaycan

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Cənubi Qafqazda Xəzər dənizinin sahilində yerləşir. Təbii sərvətlərlə zəngindir. Tarixi ticarət yollarının buradan keçməsi ölkənin yerüstü sərvəti-coğrafi mövqeyindən də istifadə etməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Müstəqilliyin ilk illərində Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində 20% torpaqları işğal altına düşdü. Milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünlərin olması ölkənin yükünü daha da artırırdı. 1994-cü ildə bu yüklərin təsirini azaltmaq, ölkə iqtisadiyyatını bərpa etmək üçün təbii resurs amilindən istifadə edərək Azəri-Çıraq-Günəşli neft və qaz yataqlarının işlənməsi üzrə tarixi "Əsrin müqaviləsi" bağlandı. Bakı-Tiflis-Ceyhan neft, Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz yataqlarının çəkilməsi ilə ölkə neft və qazı Avropa bazarına çıxış əldə etdi.

Ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz sektorundan tam asılılığını azaltmaq, regionlar arasında tarazlığı bərpa etmək üçün 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları qəbul edilib. Bunun nəticəsində 2000-ci ildə qeyri-neft ÜDM 3 milyard manat idisə, 2020-ci ildə 44.86 milyard manat olmuşdur. [1]

Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatına əsasən 2021-ci il üzrə Azərbaycanın real ÜDM artımı 3% təşkil etməklə 52.65 milyard ABŞ dollardır. [2]

Kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları, emal sənayesinin inkişafı üçün Azərbaycanın zəngin potensialı var.

1.2. Türkiyə

Türkiyə Afrika,Avropa və Asiyanın bir-birinə ən yaxın nöqtəsində, Avropa ilə Asiyanın kəsişməsində yerləşir. 2001-ci ilin fevral krizindən sonra sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, 2002-2011- illər ərzində 6.5% böyümüşdür. 2020-ci il üzrə ÜDM-in sahələr üzrə nisbətində 54.64% xidmət, 27.8% sənaye, 6.6% kənd təsərrüfatının payı var. İxracında emal sənayesinin payı üstünlük təşkil edir. 84.6 milyon əhalisi

olan Türkiyə G20 tərkibinə daxil olan türk dövlətidir. 795.95 milyard dollar ÜDM ilə 2021-ci il üzrə dünya ölkələri arasında 21-ci yerdədir. [3]

1.3. Qazaxıstan

1991-ci ildə müstəqilliyini qazanan türk dövlətlərindən biri də Qazaxıstandır. Mərkəzi Asiyanın Xəzər dənizi sahilində yerləşir. Türk dövlətləri içərisində 2.7 milyon kv.kilometr ilə ən böyük əraziyə sahibdir. 19.13 milyon əhalisi var. Təbii sərvətlərlə zəngindir. Neft ehtiyatlarına görə dünyada 12-ci, qaz ehtiyatlarına görə 15-ci yerdədir. Çin və Rusiya kimi iki böyük güc mərkəzi ilə qonşu olması coğrafi mövqeyini əlverişli edir. 1997-ci ildə qəbul edilən "2030 Strategiyası" ilə 2012-ci ildə dünyanın ÜDM həcminə görə ən çox inkişaf etmiş 50 ölkəsi səviyyəsinə yüksəlib. "2050 İnkişaf staregiyası" ilə dünyanın ən inkifat etmiş 30 ölkəsi arasında olmağı hədəfləyir. İxracatda əsasən xammal və yarı-emal məhsulları üstünlük təşkil edir ki, bunlar arasında da neft və neft məhsulları, qaz, mis, dəmir metallar, buğda, kimyəvi elementlər çoxluq təşkil edir. BVF-nun "Dünya İqtisadi Görünüşü (Oktyabr 2021)" hesabatına əsasən, 2021-ci il ÜDM-i 194.02 milyard dollardır.

1.4. Türkmənistan

Zəngin qaz ehtiyatlarına görə dünyada 4-cü sırada olan Türkmənistanın 6 milyon əhalisi var. Türkmənistan kənd təsərrüfatı ölkəsidir. Pambıq və buğda istehsalında önə çıxan ölkədə əməkqabiliyyətli əhalinin yarıya qədəri bu sektorda fəaliyyət göstərir. Buna rəğmən kənd təsərrüfatı ÜDM-nin təxminən 8%-ni təşkil edir, gəlirlərin 50%-dən çoxunu isə qazın satışından daxilolmalar təşkil edir. İxracatda əsas məhsulları təbii qaz və pambıqdır.

1.5. Özbəkistan

Mərkəzi Asiyanın mərkəzində yerləşən Özbəkistan Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Tacikistan və Əfqanıstanla həmsərhəddir. 448,978 km^2 ərazisinin 46%-i yayla və çöllərdən, 41%-i səhra, 10%-i kənd təsərrüfatı üçün yararlı, 3%-i isə meşəlik ərazilərdir. Kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərinin 95%-i suvarıla bilən torpaqlardır. Özbəkistanda 100-dən artıq yeraltı mədən çeşidi var. Bunlar arasında qızıl, mis, gümüş, uran əsas yer tutur. 2020-ci ildə qızıl istehsalında dünyada 8-ci yerdə olub.[4]

Özbəkistan ixracında 2019-cu il ərzində əsas mallar qızıl, neft qazları, pambıq ipliyi, rafinə edilmiş mis və onun ərintiləri, etilen polimerləri, pambıq, gümüş, üzüm, emal olunmamış sink,meyvələr(albalı, ərik, şaftalı, gavalı) olub. İdxalında isə neft yağları, avtomobillər, dərmanlar, mis konsentratları, telefon cihazları, buğda və.s təşkil edir.

34.45 milyon əhalisi olan Özbəkistanda 2021-ci il üzrə real ÜDM artımı 6.1%, ÜDM həcmi 65.5 milyard dollardır.

1.6. Qırğızıstan

1991-ci ildə müstəqillik qazanan Qırğızıstanda sovet hakimiyyətinin dağılması ilə SSRİ qaynaqlarından məhrum qalmış, dövlət xərcləri artmışdır. Bunun nəticəsində 1991-1995-ci illərdə ÜDM 1990-lardakı səviyyənin yarısına düşmüş, hiperinflasiya olmuş, real gəlirdə eniş və işsizliyin artması ilə yoxsulluq səviyyəsi yüksəlmişdir. 1993-cü ildə milli valyuta dövriyəyə buraxıldı, ticarət qanunvericiliyi ilə kənd təsərrüfatında islahatlar aparıldı, dövlət əmlakı özəlləşməyə açıldı, azad ticarət rejimi qəbul edildi. Bunun sayəsində 1996-cı ildən ölkə iqtisadiyyatı normallaşmağa başladı. Qırğızıstan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı və mədən sənayesi əsas ağırlıqlı sahələrdir. Kənd təsərrüfatında əsas mallar pambıq, ət və yundur ki, bunlardan sadəcə pambıq ixrac olunur. Dənizə çıxışının olmaması və idxalatdan asılılığı köhnə sovet respubliklarından başqa digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinə əngəl olmuşdur. 1997-ci ildə artan qızıl ixracı ilə dünya bazarına çıxmışdır. 1998-ci ildə ÜTT-yə üzv olmuşdur.

6.65 milyon əhalisi olan Qırğızıstanda 2021-ci il ərzində real ÜDM artımı 2.1% olmaqla ÜDM həcmi 8.15 milyard dollardır.

2.Türk dövlətlərinin iqtisadi əlaqələri

1991-ci ildə Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstanın dövlət müstəqilliyini qazanmasından sonra Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrində müstəqilliyin ilk 10 ili sosial, mədəni, siyasi, iqtisadi sahələrdə bərpa və yenidənqurma ilə, ikinci onillik isə inkişaf və müasir dünya ilə inteqrasiya səyləri ilə keçib. Əsasən xammal ixracında ixtisaslaşmış bu ölkələrdən fərqli olaraq Türkiyədə emal sənayesi yüksək inkişaf edib. Etnik, mədəni, dil bağlarını da nəzərə alaraq enerji resurslarına və xammala ehtiyacı olan Türkiyə ilə emal sənayesinin inkişafına ehtiyacı olan Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türk dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin əsas sahələrindən biri xarici ticarətdir. Xarici ticarətin asanlaşdırılması, həcminin artırılması, ikiqat vergi tutulmasının qarşısını almaq, gömrük rüsumlarından azad etmək üçün gömrük sahəsində əməkdaşlıq yaranmışdır. Azərbaycan 26 fevral 1992-ci ildə

Özbəkistanla, 18 mart 1996-cı ildə Türkmənistan ilə, 10 iyun 1997-ci ildə Qazaxıstan ilə, 12 yanvar 2004-cü ildə Qırğızıstan ilə ikitərəfli Azad Ticarət Sazişi, 25 fevral 2020-ci ildə isə Türkiyə ilə Preferensial Ticarət Sazişi bağlamışdır.

Statistikaya baxıldığında türk dövlətləri arasındakı xarici ticarətin hələ də önəmli bir səviyyəyə yüksəlmədiyi görülməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın 2001-ci il üzrə cəmi ixracı 2.3 milyard dollar olduğu halda türk dövlətlərinə ixracı 89.4 milyon dollar olub ki, bu da cəmi ixracın 3.89 faizini təşkil edir. 2004-cü ildə 3.6 milyard dollarlıq ixracın 338.5 milyonu, yəni 9.36%-i türk dövlətlərinin payına düşür.

Cədvəl 1. Azərbaycanın türk dövlətlərinə ixracı(milyon ABŞ dolları)

İllər	Türkiyə	Qazaxıstan	Türkmənistan	Özbəkistan	Qırğızıstan	Cəmi
2001	67.4	6.6	12	3.1	0.3	89.4
2004	182.6	9.4	143.4	2.8	0.3	338.5
2008	626.2	290.2	21	7.5	3.6	948.5
2012	600	52.9	58.9	11.5	26.7	750
2016	1185	26.3	113.8	3.4	5.6	1334.1
2020	2598	26	19	23	1.8	2667.8

Mənbə: comtrade.un.org

İdxal üzrə statistikaya baxdıqda da eyni mənzərəni görmək mümkündür. 2001-ci il ərzində 1.4 milyard dollarlıq idxalın 390.4 milyonluq hissəsi, 2004-cü ildə 3.5 milyard idxalın 657.2 milyonu, 2008-ci ildə 7.2 milyard dollarlıq idxalın 1.1 milyard dolları, yəni 15.2 faizi türk dövlətlərinin payına düşür.

Türk dövlətləri arasında xarici ticarət dövriyyəsinin inkişafına mane olan amillər var. Dikkayaya görə bu səbəblərdən biri də nəqliyyat infrastrukturunun olmamasıdır. Onun fikrincə türk dövlətləri arasında nəqliyyat problemlərinin olması Rusiyanın Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrində ticari fəallığını artıran əsas amillərdən biridir. [5] Nəqliyyat problemini aradan qaldırmaq üçün 2007-ci ildə Azərbaycanı Gürcüstan üzərindən Türkiyəyə birləşdirəcək və Mərkəzi Asiya ölkələrinin də qoşulmasına imkan verəcək Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin təməlinin qoyulması nəqliyyat probleminin həllində mühüm addım oldu. 2017-ci ildə açılışı olan xətt Azərbaycanın nəqliyyat mərkəzi olmasına səbəb olmaqla, Mərkəzi Asiya ölkələri məhsullarının qısa müddətdə Avropaya çatdırılmasına şərait yaradır. 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, 2018-ci ildə TANAP təbii qaz xəttinin açılışı ilə Azərbaycanla Türkiyə arasında ticarət həcmi artmağa başladı. 2020-ci ildə xarici ticarətin gömrük statistikasına baxanda Azərbaycanın ümumi ixracında Türkiyə 18.91%, Qazaxıstan 0.19%, Türkmənistan 0.14%, Özbəkistan 0.17%, Qırğızıstan 0.01%, ümumi idxalında Türkiyə 14.57%, Qazaxıstan 1.08%, Türkmənistan 0.84%, Özbəkistan 0.55%, Qırğızıstan isə 0.03% olub.[6]

Qrafik 1. Azərbaycanın 2020-ci il ərzində ixrac və idxalı(milyon dollarla)

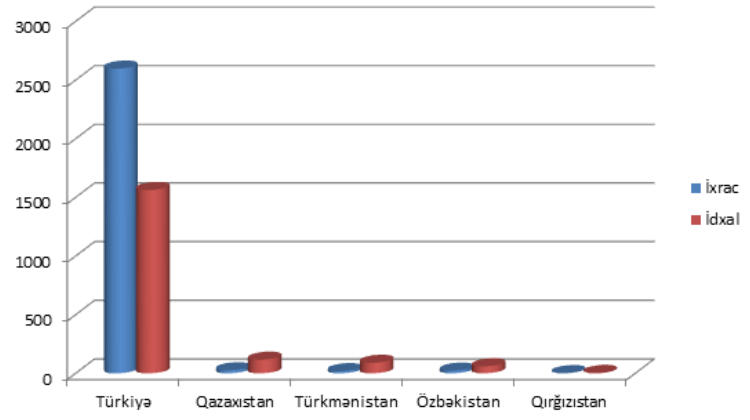

Mənbə: customs.gov.az

44 günlük Zəfər tarixi ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur işğaldan azad edildi və türk dünyasının yeni nəqliyyat koridoru-Zəngəzur dəhlizi ilə birləşməsinə şərait yarandı. Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi ilə türk dövlətlərinin yeni quru nəqliyyat şəbəkəsi yaranacaq. Bu da imkan verəcək ki, iqtisadi əlaqələr daha da sürətli inkişaf etsin, ticarət dövriyəsi artsın.

2.1. Türk Şurasının iqtisadi əməkdaşlıqda rolu

Hərtərəfli əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmək üçün 2009-cu ildə Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstanın iştirakı ilə beynəlxalq təşkilat kimi Türk Şurası yaradıldı. Şuranın əsas məqsəd və vəzifələrinin iqtisadiyyata aid hissələri aşağıdakılardır:

- Ortaq maraq kəsb edən bütün sahələrdə regional və ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- Ticarət əlaqələri və investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- Hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi yüksəlişə, sosial və mədəni inkişafa səy göstərilməsi;
- Elm, texnologiyalar, təhsil və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi.

Türk Şurası üzv ölkələrin bir-biriylə və dünya ilə iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirməsində mühüm əhəmiyyəti var. Bu baxımdan Şuranın ilk Zirvə Görüşü 20-21 oktyabr 2011-ci ildə "İqtisadi əməkdaşlıq" mövzusu altında keçirilmişdir. Bu sahədə "İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması", "İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi" və "Sahibkarlıq iqtisadi əlaqələrin əsası kimi" mövzularında üç İşçi Qrup mütəmadi olaraq fəaliyyətlərini davam etdirir.[8] Türk Şurasının mövcud olduğu illər ərzində Azərbaycan üzv dövlətlərə 18 milyard dollardan çox investisiya yerləşdirib. Azərbaycana isə eyni müddətdə üzv ölkələrdən 13 milyard dollardan çox investisiya daxil olub. İnvestisiya həcminin artırılması üçün Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması barədə danışıqlar aparılır. 12 noyabr 2021-ci ildə Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə Şuranın adının dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Təşkilatı adlandırılması türk dövlətlərinin iqtisadi inteqrasiyada yeni mərhələyə qədəm qoyması deməkdir.

Nəticə

Göstərdik ki, türk dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin yüksək inkişafı üçün böyük potensialı var. Bu potensialdan istifadə etmək üçün istər ikitərəfli, istərsə də təşkilat daxilində əməkdaşlıq önəmlidir. Türk dövlətləri arasında Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələr güclüdür. İnteqrasiyanın 5 mərhələsi üzrə baxıldıqda türk dövlətləri arasında ikitərəfli sazişlər var. Bu inteqrasiyanın ilk mərhələsidir. Sonrakı dövrlər üzrə Azad İqtisadi Zonaların, Ortaq Bazarın yaranması, İqtisadi İttifaq şəklində birləşmək prioritetləri var. Beləliklə türk ölkələri daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatacaq və dünya arenasında vahid güc halına gələcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/az/007_1.xls
2. https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD
3. https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD
4. https://www.forbes.com/sites/greatspeculations/2021/06/23/updated-top-10-gold-producing-countries/?sh=50f075f42ce2
5. Dikkaya Mehmet (2013), "Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinin Ekonomi Politiği", Yeni Türkiye, 15(53), ss. 1223-1240
6. https://customs.gov.az/modules/pdf/pdffolder/93/FILE_E7B3B9-B46FB9-AA0331-12CB1C-A0451C-E46BD4.pdf

Forecasting Models for Components of the Consumer Price Index in Azerbaijan

Vugar M. Rahimov

Azerbaijan State University of Economics, PhD student

vugarahimov@gmail.com, vugarrahimov@yahoo.com

Abstract

The study examines the main determinants of prices of food, non-food, and services components of the consumer basket of Azerbaijani households and provides forecasting models based on those determinants. For this purpose, I build vector autoregression models using quarterly data from 2003Q1 to 2020Q3. I find that the prices of items in the consumer basket are determined by both domestic and foreign factors. World food prices, consumer prices in trading partners, non-oil import weighted nominal effective exchange rate, real GDP, agricultural producer prices and own lags of food prices are main determinants of food prices, while consumer prices in trading partners, non-oil import weighted nominal effective exchange rate, output gap, manufacturing producer prices and own lags of non-food prices are determinants of non-food prices. However, services prices is mainly affected by non-oil import weighted nominal effective exchange rate, M2 (money supply), food consumer prices, non-oil tax, and own lags of services prices. I

also produce one-, two-, four-, six-, and eight-quarter forecasts for each component, combine the forecasts using corresponding weights and compare their forecasting errors to that of the direct forecasting model. The results show that the combination method has better forecasting performance than that of the direct method.

JEL Classification: E31, E37

Keywords: **consumer price index, inflation, food prices, non-food prices, services prices, forecasting performance**

Introduction

Understanding and exploring the inflationary processes and examining the drivers of prices of components in the consumer basket is of great importance for researchers and policymakers. The consumer basket of Azerbaijani households comprises more than 500 items and the weights of the items in the basket are revised once a year based on a survey among households. **Figure 1** plots aggregate (headline), as well as food, non-food, services inflation dynamics between 2000 and 2020.

The Figure shows that inflation in Azerbaijan has been volatile and high until 2009. Annual average inflation accelerates since 2004 and reaches a double-digit level in 2007. However, the food inflation rate has already been 10% in 2004. From 2009 to 2015, Azerbaijan has experienced relatively stable and low inflation. The year 2009 has been associated with deflation. This is due to a decline both in international food prices and in local food prices. Considering that Azerbaijan is a small open economy, and the share of imported products is significantly high in the consumer basket, the effects of devaluations in 2015 were transmitted to prices in the following years. As expected, the biggest impact of devaluation was on non-food item prices. Since 2018 (until 2020), the inflation process has stabilized again.

Figure 1: Annual average inflation rate of aggregate (headline), food, non-food and services.

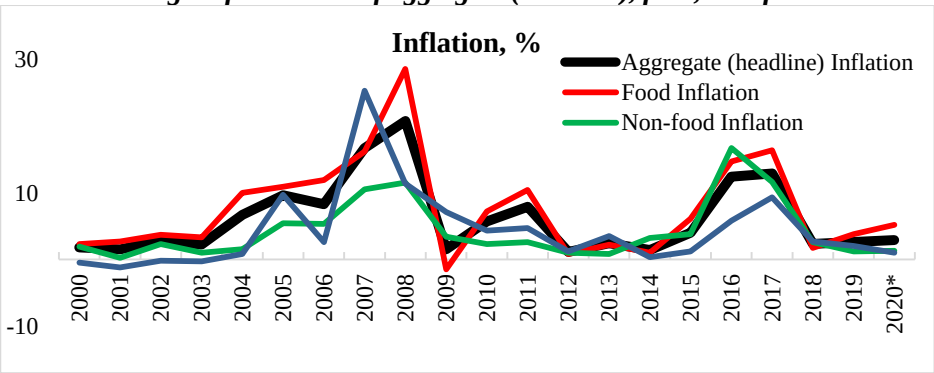

Source: The State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan

** The inflation rate for 2020 represents the 3rd quarter.*

As can be seen above, Azerbaijan has experienced both volatile and stable inflation dynamics over the past 20 years. Identifying the causes of price changes would allow policymakers to mitigate the effects of inflationary processes and help them to conduct adequate policy in response to the processes. Thus, the purpose of the study is twofold: The first goal is to identify the main determinants of prices of food, non-food, and services components of the consumer basket. The second purpose of the study is to produce forecasts based on the combination of components, combine the forecasts using respective weights and compare forecast errors from component models to forecast errors from the univariate models and the direct inflation forecast model.

Data and Methodology

Data

Both domestic and foreign variables have been used for modeling the food, non-food, and services CPI of Azerbaijan. It is worth noting that, I have employed different combinations of variables. But in this section, I present only significant ones. I add a dummy variable for food (for the periods 2007Q4-2008Q2 and 2009Q1) and services prices (for the periods 2005Q1, 2007Q1 and 2009Q3) models for the periods where structural breaks are observed. All variables of the models are seasonally adjusted. I apply an ADF unit root test procedure and find out that all variables are non-stationary in level. Results show that those variables are stationary in the first difference. Hence all variables exhibit I(1) (See **Table 1**). Therefore, I use all variables in the log-difference form.

Table 1: Augmented Dickey-Fuller unit root tests

Variable	Level		First differences	
	t-statistic	Status	t-statistic	Status
Food CPI (2002=100)	-0.26	Non-stationary	-5.39***	Stationary
Non-food CPI (2002=100)	-0.48	Non-stationary	-2.81*	Stationary
Services CPI (2002=100)	-1.26	Non-stationary	-6.74***	Stationary
World food prices (2002=100)	-2.58	Non-stationary	-5.74***	Stationary
CPI in trading partners (2002=100)	-1.22	Non-stationary	-5.73***	Stationary
N.o.i.w NEER (2002=100)	-1.59	Non-stationary	-3.35**	Stationary
Real GDP (based on 2005 prices)	-1.29	Non-stationary	-8.74***	Stationary
Agricultural PPI (2002=100)	-1.49	Non-stationary	-5.98***	Stationary
Output gap	-3.12	Stationary	-	Stationary
Manufacturing PPI (2002=100)	0.14	Non-stationary	-7.31***	Stationary
M2	-0.82	Non-stationary	-3.95***	Stationary
Non-oil tax	-1.38	Non-stationary	-8.47***	Stationary

Methodology

I employ VAR methodology to carry out the estimations. The general form of VAR equations is specified as follows:

$$y_t = \sum_{i=1}^{p} A_i y_{t-i} + \sum_{j=0}^{q} A_j x_{t-j} + u_t \ (1)$$

where y_t is a $kx1$ vector of k variables, A_i is a kxk dimensional matrix of parameters, A_j is kxn matrix of coefficients of exogenous variables, x is $nx1$ vector of exogenous variables, u_t is $kx1$ vector of error terms.

For the identification of shocks, I use the Cholesky decomposition scheme. In this scheme, the first variable does not respond to structural shocks of other variables. To compare forecasting accuracies of the models, I make one-, two-, four-, six- and eight-period forecasts and conduct out-of-sample analysis. I estimate the model from the beginning until 2012Q4. Later the forecasts are made for h-periods (i.e., one-, two-, four-, six-, and eight-periods). In this manner, each time the estimation period is recursively extended by one quarter, and h-step forecasts are produced. The process is repeated until the end of study period. Then I calculate the root mean squared errors (RMSEs). The RMSE is given as follows:

$$RMSE_{m,h} = \sqrt{\frac{1}{T}\sum_{i=1}^{T}(y_t - \hat{y}_t^{m,h})^2} \ (2)$$

Where y_t denotes actual inflation rate at period t at the forecast evaluation period, while $\hat{y}_t^{m,h}$ is *h-period* ahead inflation forecast for period t for model m. I calculate the ratio of RMSEs between VAR and benchmark models. Likewise, RMSE of component model is expressed as ratio between component combination and direct forecasting model.

To test the significance of the differences, I apply Diebold-Mariano (DM) [Diebold & Mariano, 1995] test.

$$d_\tau = g\left(e_\tau^{(2)}\right) - g\left(e_\tau^{(1)}\right), (3)$$

where

$$e_\tau^{(i)} = y_{\tau+h} - \hat{y}_{t+1|\tau}, (4)$$

for models $i = 1, 2$, and g is a generic loss function $(g(e)) = e^2$.

Then, the DM test is defined as follows:

$$DM = \sqrt{n}\frac{\bar{d}}{\sigma_d}, (5)$$

where

$$\bar{d} = \frac{1}{n}\sum_{\tau=t}^{T+n-1} d_\tau, (6)$$

and σ_d is the estimator of the variance of $\bar{d}$. The null hypothesis of the DM test is that the two models have the same RMSE.

Results

The impacts of the shocks of all variables on food prices are immediate and significant. The effect of world food prices on local food prices is positive. Pass-through reaches the highest degree in the 2nd quarter. Demand (GDP) shock has a positive shock on food prices. Another inflationary shock is producer prices in agricultural products. Although its effect is immediate, it is also limited. As in food prices, the response of non-food prices to foreign price shock is positive. The results suggest that the response becomes significant immediately after the shock and the highest pass-through occurs in the sixth quarter. The response to exchange rate shock is negative and significant. The effect of output gap shocks is positive. The impact of manufacturing prices shock is positive, too. The impulse response analysis reveals that money supply shocks influence services prices. Thus, the response of services prices to money supply shock is positive, although it turns significant from the second quarter. The response of services prices to food prices shock is also positive. Another positive effect comes from taxes.

Recursive forecasting schemes for one-, two-, four-, six- and eight- period forecasts are used for calculating forecast errors. Relative root mean squared errors are calculated for each period (See **Table 2**) and their significance are checked (**Table 4**).

The forecasting performance of the VAR model for food prices is better than the univariate model except for all periods. However, the DM test shows that this difference is statistically significant in only two-, four-, six- and eight-period forecasts. Regarding the non-food price model, the VAR model performs slightly better than the benchmark model up to six forecast periods. The benchmark model of services prices has better accuracy than the VAR model except for one-quarter forecast. However, none of those forecast differences are statistically significant.

Table 3 gives relative forecasting errors of inflation forecasts based on combination of components and direct forecasting methods. The former method combines the forecasts of component models and makes aggregate forecasting using corresponding weights, while direct method is the forecasting of aggregate headline inflation directly. The results suggest that the forecasts, which are produced based on the combination of component forecasts, have better forecasting performance than the direct aggregate forecasting method, although, only up to six-period forecasts are significant.

Table 2: Relative RMSEs of benchmark (AR) and VAR models for Components

Models	Forecast periods (quarters)				
	1p	2p	4p	6p	8p
Relative forecast error of food price model					
Benchmark	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
VAR	0.97	0.84	0.87	0.77	0.81
Relative forecast error of non-food price model					
Benchmark	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
VAR	0.96	0.83	0.95	1.00	1.02
Forecast error of services price model					
Benchmark	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
VAR	0.99	1.07	1.08	1.07	1.01

Table 3: Relative RMSEs of Forecast based on Direct and Component methods

Models	Forecast periods (quarter)				
	1p	2p	4p	6p	8p
Direct method	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
Components method	0.76	0.71	0.75	0.86	1.05

Table 4: Significance of the comparison of forecast errors

Forecast periods (quarter)					
	1p	2p	4p	6p	8p
Food (AR-VAR)	0.33	0.1*	0.07*	0.00***	0.00***
Non-food (AR-VAR)	0.37	0.08*	0.27	0.49	0.43
Services (AR-VAR)	0.47	0.33	0.20	0.16	0.44
Aggregate (Direct-component)	0.02**	0.00***	0.01**	0.1*	0.33

Conclusion

I find that world food prices, consumer prices in trading partners, non-oil import weighted NEER, real GDP growth, agricultural PPI, and own lags (inertia) of food prices are the main determinants of food prices. The direction of responses of food prices to shocks of the determinants is intuitive and significant. Impulse responses to world food prices, CPI in trading partners, real GDP, agricultural PPI, and food prices shocks are positive, while to non-oil import weighted NEER shocks are negative. The food inflation forecast produced by this model has superior forecasting performance than that of benchmark models. However, the differences are significant starting from the two-period forecasts.

Non-food prices are shaped by CPI in trading partners, non-oil import weighted NEER, output gap, manufacturing PPI, and own lags (inertia) of itself. Non-food prices show positive reactions to prices in trading partners, output gap, manufacturing prices and own lags. Its response to NEER is negative. The forecasting performance of this model is at least as accurate as the benchmark model. It is even better at the two-period horizon forecast.

Results indicate that non-oil import weighted NEER, M2, food CPI, non-oil tax and its own lags (inertia) can be considered as main determinants of services CPI. Only deflationary factor on services CPI is the appreciation of the exchange rate. The forecasting performance of this model fails to beat the univariate model. In general, services prices are the most unpredictable component of the consumer basket. It can be attributed to the share of administered prices which is regulated by the government.

The results also show that the combination of components model has better forecasting accuracy than the direct model for six-period forecasts. To conclude, I think these models can be used for forecasting purposes. Of course, there is room for future research, as well. Modeling core inflation (headline inflation less seasonal factors and administered items) would improve the forecasting abilities of models.

References

1. Alper, Emre & Hobdari, Niko & Uppal, Ali (2016), "Food Inflation in Sub-Saharan Africa: Causes and Policy Implications", IMF, WP/16/247

2. Baek, Jungho & Koo, Won (2010), "Analyzing Factors Affecting U.S. Food Price Inflation", *Canadian Journal of Agricultural Economics* 58, pp. 303-320

3. Hargreaves, David & Kite, Hannah & Hodgetts, Bernard (2006), "Modelling New Zealand Inflation in a Phillips Curve", Reserve Bank of New Zealand Bulletin, vol. 69, September

4. Huseynov, Salman & Ahmadov, Vugar (2013), "Oil Windfalls, Fiscal Policy and Money Market Disequilibrium", William Davidson WP 1051 Accessed:https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/133070/wp1051.pdf;jsessionid=0401336700FBE61550E7A5C1614910F3?sequence=1

5. Irz, Xavir & Niemi, Jyrki & Liu, Xing (2013), "Determinants of Food Price Inflation in Finland – The Role of Energy", *Energy Policy* 63, pp. 656-663

6. Ismaya, Bambang & Anugrah, Donni F. (2018), "Determinant of Food Inflation: The Case of Indonesia", *Bulletin of Monetary Economics and Banking*, Vol 21, No. 1, pp. 81-94

7. Jacobs, David & Williams, Thomas (2014), "The Determinants of Non-tradables Inflation", *Bulletin, September Quarter 2014*, Reserve Bank of Australia

8. Kornher, Lukas & Kalkuhl, Matthias (2013), "Food Price Volatility in Developing Countries and Its Determinants", *Quarterly Journal of International Agriculture* 52, No. 4, pp. 277-308

9. Lambert, David & Miljkovic, Dragan (2010), "The Sources of Variability in U.S. Food Prices", *Journal of Policy Modeling* 32, pp. 210-222

10. Louw, Marlene & Meyer, Ferdi & Kirsten, Johan (2018), "Fundamental Drivers of Food Inflation – Evidence from South Africa", 30th International Conference of Agricultural Economists, July 28 – August 2, 2018, Vancouver

11. Rahimov, Vugar & Adigozalov, Shaig & Mammadov, Fuad (2016), "Determinants of Inflation in Azerbaijan", CBAR Working Paper Series, 07/2016. Accessed: https://uploads.cbar.az/assets/eab8c8c4d73082b4b2110955a.pdf

12. Rahimov, Vugar & Jafarova, Nigar (2017), "The Exchange Rate Pass-Through to CPI Inflation and its Components in Azerbaijan", CBAR Working Paper Series, 01/2017. Accessed: https://uploads.cbar.az/assets/541fc4db85ab717ab0bd38ba8.pdf

13. Simwaka, Kisu & Chikonda, Mtendere & Kabango, Grant (2012), "Money Supply and Inflation in Malawi: An Econometric Investigation", *Journal of Economics and Finance*, Vol. 4 (2), pp. 36-48

14. Tallman, Ellis W. & Zaman Saeed (2017), "Forecasting Inflation: Phillips Curve Effects on Services Price Measures", *International Journal of Forecasting* 33, pp. 442-457

15. "Chile: Determinants of Non-tradable Inflation", Chile Economic Watch, 28 Oct 2014. Accessed: https://www.bbvaresearch.com/en/publicaciones/chile-determinants-of-non-tradable-inflation/

Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında istifadə olunan mexanizmlər

Rəsulov Rəcəb Lətif oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti,
Makro iqtisadi siyasət
rresulov1@std.beu.edu.az

Xülasə

Məqalədə maliyyə sabitliyi analizi tədqiq edilmişdir. Maliyyə bazarlarının böyüməsi, qlobal iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və maliyyə liberallaşması proqramlarının artdığı bir dövrdə maliyyə sabitliyinin qorunması dövlətlərin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir. Maliyyə sabitliyi güclü və dayanıqlı bir maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir.Ölkənin iqtisadi sabitliyinin təminatı məhz maliyyə sabitliyinin təmin olunması ilə bağlıdır. Dayanıqlı və sağlam maliyyə sisteminin yaradılması və qorunması iqtisadi sabitliyin təmin olunması ilə mümkündür. Maliyyə sistemi ele bir mühitdir ki, maliyyə inistutlarının əksər hissəsi likvidlik çatışmamazlığı ilə üzləşməsin və maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı maneələr mövcud olmasın.İlk öncə maliyyə sabitliyi anlayışı, onun elementləri və qaynaqlarına nəzəri baxış aparılmış. Sonrakı mərhələdə Azərbaycanda maliyyə stabilliyi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: maliyyə sabitliyi, maliyyə institutları, büdcə-vergi siyasəti, pul-kredit sistemi.

Abstract

The article examines the analysis of financial stability. At a time of growing financial markets, expanding global economic ties and increasing financial liberalization programs, maintaining financial stability has become one of the main challenges for states. Financial stability is the basis of a strong and sustainable financial system. Ensuring the economic stability of the country is related to ensuring financial stability. Creating and maintaining a sustainable and sound financial system is possible by ensuring economic stability. The financial system is an environment in which most financial institutions do not face a lack of liquidity and there are no barriers to the provision of financial services. First, a theoretical review of the concept of financial stability, its elements and sources. At the next stage, financial stability in Azerbaijan was studied.

Keywords: financial stability, financial institutions, fiscal policy, monetary system..

Giriş

İstənilən ölkənin iqtisadi -siyasi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün ilk öncə onun iqtisadi artım göstəricində, həyat səviyyəsinə baxılır. Dayanıqlı və tarazlı iqtisadiyyatın formalaşması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi vacib sayılır. Davamlı iqtisadi inkişaf isə cəmiyyətin inkişafı hesab edilir. Belə ki. dövlət maliyyə sabitliyini təmin etməklə iqtisadi inkişafa təkan verərək, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına şərait yaradır. Ona görə də maliyyə sabitliyini öyrənmək mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Son dövrdə maliyyə sabitliyində makroiqtisadi sabitlik üçün əsas şərt olduğu və mərkəzi bankların maliyyə sistemində artan riskləri bir o qədər də yüksək qiymətləndirməməsi tikiri məşhurluq qazanmışdır. Ölkəmizdə hazırda maliyyə sabitliyinin təmin olunması sahəsində fəaliyyət göstərən Məzkəzi Bank, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, Maliyyə Sabiliyi Şurası və s. kimi qurumların son iki ildə həm sayının həm də məsuliyyəti və səlahiyyətlərinin artırılması bu sahənin respublikamız üçün də ciddi əhəmiyyət daşıdığından ibarətdir. Ölkəmizin valyuta ehtiyatlarının sabitlik məqsədilə sürətlə xərclənməsi bu sahədə təkcə praktik yanaşmanın yetərli olmadığını göstərmiş və maliyyə sabitliyi sahəsini elmi ictimaiyyətin gündəminə gətirilmişdir.

Bu məqalənin məqsədi maliyyə sabitliyinin nəzəri və metodoloji əsaslarını müəyyən etmək, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin prinsiplərini, şərtlərini və onların qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarmaq və bu istiqamətdə aparılan islahatları qiymətləndirməklə təklif və tövsiyələrin hazırlanması tələb olunur.

Maliyyə sabitliyi anlayışı və onun xarakteristikası

Malliyyə sabitliyi anlayışı, maliyyə sisteminin müvəffəqiyyət meyarı olaraq qəbul edilir, eyni zamanda maliyyə böhranlarının, müvəffəqiyyətlə qiymətləndirilməsindən formalaşır. Bu baxımdan, iqtisadi ədəbiyyatlarda hər dövrə aid maliyyə böhranlarını izah etməyə çalışan yanaşmalar yer almaqdadır. Yaşanan qlobal böhranlarda qiymət sabitliyini qarşıya məqsəd qoyan pul və maliyyə siyasətinin maliyyə

böhranlarının qarşısını almağa kifayət etməməsi səbəbiylə maliyyə sabitliyi anlayışı daha çox əhəmiyyət qazanmışdır.

Maliyyə sabitliyi anlayışı, hal- hazırda məşhur olaraq istifadə edilən bir termin olmasına rəğbən, ədəbiyyatlarda ümumi qəbul edilmiş bir tərifinə hələ də rast gəlinmir. Bunun siyahısındakı əhəmiyyətli səbəblərindən biri, maliyyə sabitliyinin təyin olunmasına dair çətinliklərin olmasıdır. Siyahıdakı çətinliklər bu şəkildə sıralanır:

Maliyyə yenilikləri qismən olaraq nəzarət edilə bilən hadisələrdir: Ümumi olaraq, maliyyə sabitliyini qorumaq üçün istifadə edilən vasitələri depozit sahiblərinin alacaqlarını qorumaq, qiymət sabitliyini təşviq etmək və ya maliyyə əməliyyatlarının asanlıqla uyğunlaşdırılmasını təmin etmək kimi başqa əsas məqsədlərə sahib vasitələrdir. Bəzi hallarda maliyyə sabitliyi müzakirə mövzusu olan vasitələrin əsas məqsədləri ilə tərs olmaqda və ya gecikmələr nəticəsində maliyyə sabitliyi üzərindəki təsirləri dolayı bir xüsusiyyət daşımaqdadır. Bundan başqa, maliyyə sabitliyindəki yeniliklər xarici zərbələrə yüksək nisbətdə həssas olduğu üçün nəzarət edilməsində müvəqqəti ya da davamlı bəzi məhdudiyyətlərlə qarşı-qarşıya qala bilər [l,s,13]

- Maliyyə sabitliyi geniş bir anlayışdır. Fiziki və hüquqi şəxslər olmaq üzrə, maliyyə subyektləri, vasitəçiləri və alt bazarlardan ibarət olan ümumi maliyyə bazarı çox tərəfli bir platformadır. Maliyyə sisteminin strukturları və subyektləri arasındakı bu qarışıq əlaqə səbəbindən asılı olaraq maliyyə sistemində meydana gələ biləcək çətinliklər, maliyyə bazarlarının hamısına təsir edəcəyindən maliyyə sabitliyinə sistemli yanaşma tələb edir. [2, S.6]
- Maliyyə sabitliyi yalnız maliyyə böhranın olmadığı vəziyyətlərlə əlaqədar deyil. Bu anlayış, eyni zamanda maliyyə qeyri tarazlığın iqtisadiyyata bir təhlükə meydana gətirmədən maliyyə sisteminin bunları nəzarət altına alma, məhdudiyyət və mübarizə aparma qabiliyyətiylə də əlaqədardır. Yaxşı işləyən bir maliyyə bazarında sabitlik, bazar intizamını təmin edən müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə maliyyə qeyri-sabitliyinin qismən də olsa sistemli problemlərə çevrilmədən düzəldilməsini ifadə edir. [3, s.6]
- Maliyyə sabitliyi yığımın investisiya imkanlarına təsis edildiyi və iqtisadiyyatda ödənişlər sisteminin fəaliyyətini ləngidərək maliyyə sisteminin dayanıqlı vəziyyəti təyin olunmalıdır. Bu cür sıralama maliyyə sisteminin sağlamlığını və yaradılmış xüsusiyyətlərə nəzər yetirilmiş və bu xüsusiyyətlər sayəsində maliyyə sisteminin təməl və əhəmiyyətli funksiyalarını yerinə yetirməyə davam etdirilmişdir. [4. ss. 20-21]
- Sabit bir maliyyə sistemində ehtiyyatların effektiv şəkildə paylanması əmələ gələcək zərbələrin real iqtisadiyyat və maliyyə sisteminin hərəkətini, riskin paylamasını və resursların paylanmasını lazımı səviyyədə reallaşdırır. [5]

Yuxarıdakı izahlara paralel olaraq, maliyyə sabitliyində məsul olan mərkəzi bank aşağıda yer verildiyi kimi ümumi olaraq maliyyə sabitliyinə diqqət yetirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Avropa Mərkəzi Bankına görə maliyyə sisteminin sabit ola bilməsi üçün aşağıdakı üç amil əsas kimi qəbul edilmişdir. [6]:

- Maliyyə sisteminin yığım sahibi olan subyektlərin investisiya edən subyektlərə maliyyə vəsaitlarını effektiv və asan bir şəkildə transfer etmə qabiliyyətinə sahib olması.
- Maliyyə sistemindəki bütün subyektlər tərəfindən maliyyə risklərinin nizamlı olaraq nəzərdən keçirilməsi, doğru bir şəkildə qiymətləndirilməsi və nisbətən yaxşı idarə olunması. Maliyyə sisteminin,
- Maliyyəvə real iqtisadi təsirləri asanlıqla qarşılamaq qabiliyyətinə sahib olması.

İngiltərə Mərkəz Bankına görə sabit bir maliyyə sistemi "gözlənilməyən təhlükələr qarşısında, risklərə qarşı kredit qarşılığı ilə təminatlar alaraq iqtisadiyyat və ödənişlər sistemi üçün əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirə bilən bir sistem" olaraq təyin oluniur.

Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında istifadə olunan mexanizmlər

2019-cu ildə milli iqtisadiyyatda dinamik inkişaf və şaxələnmə prosesləri davam etmiş, müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə ölkənin beynəlxalq reytinqləri daha da yaxşılaşmışdır. Milli iqtisadiyyat qlobal gərginliyə və risklərə qarşı daha yüksək dayanıqlıq nümayiş etdirmiş, iqtisadi artım davam etmişdir. Lakin dünya maliyyə böhranları maliyyə sabitliyinə, milli iqtisadi inkişafa getdikcə öz təsiri göstərir. Qeyd edilən il ərzində də dünya üzrə inkişaf meyilləri də nəzərə alınmaqla uzunmüddətli dövrdə ölkədə iqtisadi sabitliyin qorunması, möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməsi vacibdir.

Maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və qorunub saxlanmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
2. pul-kredit sisteminin dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması;

3. pul-kredit və büdcə-vergi siyasətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi

Büdcə gəlirlərinin həcm və quruluşunda baş verən dəyişikliklər digər sosialiqtisadi göstəricilərin dinamikasına ciddi təsir göstərir. Bu baxımda büdcə siyasətinin düzgün və səmərəli aparılması vacibdir.

İqtisadi təhlil nəticəsində büdcə-vergi siyasətində müşahidə olunmuş meyllər: bu sahədə qanunvericiliyin hələ də lazımı səviyyədə olmamasından, büdcə kəsirinin, dövlət borcunda yol verilən səviyyədə olmasından, vergi dərəcələrinin və vergi yükünün azaldılmasından; vergidən yayınmalara qarşı ciddi mübarizə tədbirinin aparılmaması ölkənin büdcə gəlirlərində vergilərin payının azaldılmasından; mənfəət vergisinin gəlirlərdə payının artırılmasından, büdcə gəlirlərində qeyri-neft sektorunun payının hələdə lazımı səviyyədə olmamasından, büdcə gəlirlərində xarici ticarətdən əldə olunan vergilərin payının artırılmasından asılı olmalıdır.

Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilməli əsas tədbirlər aşağıdakılardır: Büdcə qanun vericiliyinin təkmilləşdirilməsi, büdcə gəlirlərinin artırılması; büdcə xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi; dövlət borcunun idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində olmalıdır.

Makro səviyyədə uzunmüddətli sabitləşməyə nail olmaq üçün milli iqtisadiyyatın xarakterinə uyğun iqtisadi inkişaf modeli seçilməlidir. Hər bir ölkənin özünə məxsus makroiqtisadi sabitləşmə proqramı olmalıdır.

2014-2019 sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyanın əsas məqsədi uzunmüddətli dövrdə, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə şərait yaratmaqla iqtisadiyyatın davamlı inkişafına və əhalinin layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Büdcə-vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun müəyyənləşdirilməlidir. Büdcə- vergi siyasəti hansı məqsədlərdə və kimlər tərəfindən istifadə ediləcəyindən asılı olaraq milli iqtisadiyyatın stabilləşməsinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər.

Maliyyə sabitlliyinin möhkəmləndirilməsində büdcə siyasətinin əsas prioritetləri aşağıdakılardır:

- Ümumi Daxili Məhsulda qeyri-neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisini yüksəltmək;
- Büdcə gəlirlərinin yığım əmsalını artırmaq;
- Büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi istiqamətində işləri davam etdirmək;
- dövlət büdcəsi xərclərinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin optimallaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;
- dövlət torpaqlarının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalını artırmaq;
- dövlət rüsumu haqqında qanunvericiliyi təkmilləşdirmək;
- dövlət büdcəsindən müəssisə və təşkilatlara verilən maliyyə yardımlarının və transfertlərin istifadə mexanizmini təkmilləşdirmək
- dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun strukturunu daha da təkmilləşdirməklə bu məqsəd üçün daxili maliyyə ehtiyatlarının daha çox cəlb edilməsinə üstünlük vermək, vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq.

Eyni zamanda, bütün vergi ödəyiciləri üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması, ölkədə sahibkarlığın inkişafı və azad rəqabətin formalaşması vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmiliəşdirilməsinin əsas prinsiplərindəndir.

Maliyyə sabitlliyinin möhkəmləndirilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinin bir hissəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- vergi dərəcələrini təkmilləşdirmək, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması;
- vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında partnyorluq münasibətlərinin genişləndirilməsi;
- ümumi bəyannamə sisteminə keçidlə bağlı tədbirlərin təkmilləşdirilməsi;
- vergi yükünün tədricən istehsaldan istehlaka keçirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması;
- ƏDV-də güzəşt və imtiyazların aradan qaldırılması və onun dərəcələrinin diffcrensasiyasına keçilməsinin təmin edilməsi;
- əmlak və torpaq vergilərinin bazasında daşınmaz əmlak vergisinin tətbiqi və tədricən bazar qiymətinə əsasən vergilərin hesablanıb tutulmasına keçidin təmin edilməsi:

Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və qorunub saxlanması makro və mikro səviyyə iqtisadiyyatının düzgün qurulmasından asılıdır. Maliyyə sabitliyinnin möhkəmləndirilməsi və davamlı iqtisadi inkişafı sahibkarlığın inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək və əlverişli

investisiya mühitini yaratmaq üçün vergi dərəcələri, vergi yükü yol verilən həddə olmalıdır. Vergi dərəcələrinin yüksək olması ölkəyə investisiya axınının qarşısını alır və nəticədə tədiyə balansının pozulmasına gətirib çıxarır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə əsasən demək olar ki. vergi tutulmalarının səviyyəsi artdıqca iqtisadi artım tempi aşağı düşür. Əksinə vergi yükü azaldıqca həm mikro həm də makro səviyyədə iqtisadi inkişafa nail olmaq olar.

Cari il üzrə proqnoz məlumata görə vergilərin ümumi həcmi, vergi yükü, vergilərin gəlirlərdə payı azalmışdır. Nəticədə vergi yükü 20 %-dən. büdcə kəsiri 2-3 %-dən aşağı proqnozlaşdırılır,

Lakin dövlət büdcəsinin əsas gəlirləri neft gəlirləri olduğundan son zamanlar da neftin qiymətinin aşağı düşməsi büdcə gəlirlərinə təsir edə bilər. Bunun üçün büdcəvergi siyasətinin əsas istiqaməti qeyri-neft sənayesinin inkişafına yönəldilməlidir. Əks halda proqnoz göstəriciləri özünü doğrultmaya bilər.

Bu gün Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinə xüsusi diqqqət yetirilir. Respublikada qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə strategiyası aşağıdakı kimi iki əsas istiqamətlidir:

- bu sektorda struktur islahatların aparılması ilə onun inkişafının dəstəklənməsi;
- neft gəlirlərin düzgün idarə olunması vasitəsilə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması.

Qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması strategiyası isə öz növbəsində bir çox kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. İlk növbədə qeyri-neft sektorunda biznesin daha da həvəsləndirilməsi, onun kreditləşdirilməsi mexanizmlərinin yaradılması və bu istiqamətdə neft gəlirlərindən fəal istifadə mühüm şərtdir. Digər tərəfdən, qeyri-neft sektorunda vergi dərəcələrinin neft sektoruna nisbətən aşağı salınması, investisiyaların stimullaşdırılması, özəlləşdirilən müəssisələrdə texnoloji yeniliklərin həvəsləndirilməsi və bununla bağlı layihələrin kreditləşdirilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılır.

Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı ikinci strateji istiqamət isə neft bumu nəticəsində makroiqtisadi sabitlik üçün yarana biləcək təhlükələrin aradan qaldırılmasıdır. Burada əsas vəzifə milli valyutanın möhkəmlənməsi və inflyasiyanın normal səviyyədə saxlanılmasıdır. Bizcə bu məqsədlə müvafiq dövlət siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslana bilər: • neft gəlirlərinin nəzərdə tutulmuş səviyyəsindən artıq hissəsinin yığım fondunda cəmləşdirilməsi, az olan hissəsinin isə həmin fondun vəsaiti ilə kompensasiya olunması;

- dövlət xərclərinin orta və uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına uyğun həyata keçirilməsi və onun kəskin artmasına yol verilməməsi;
- büdcə xərclərinin artırılması zamanı onun məcmu tələbin komponentlərinə ayrılıqda göstərdiyi təsir və təklifin strukturu ilə uyğunluğuna diqqət yetirilməsi;
- dövlət xərcləmələrinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı potensialının tam reallaşmasına yönəlmiş bütün tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ixracyönümlü və idxal əvəz etmə inkişaf strategiyalarının effektiv sintezinə imkan verən müvafiq iqtisadi mexanizmlərin işlənməsi və realizasiyası əsasında mümkün olur. Belə ki, müvafiq modellərin əksəriyyəti ilkin olaraq xarici bazarlara texnoloji baxımdan sadə məhsulların çıxarılması ilə xarakterizə olunur. Həmin məhsulların əsas hissəsini yüngül sənaye malları təşkil edir. Sənayeləşmə prosesi dərinləşdikcə bu ölkələrin ixracı texniki baxımdan daha mürrəkkəb və kapitaltutumlu məhsullarla, o cümlədən istehsal təyinatlı məhsullar ilə zənginləşir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Azərbaycanda yerildiləcək müvafiq strategiyanın işlənməsində nəzərə alınmalıdır. Çünki, mövcud potensial, ölkədə sintez olunmuş modelin tətbiqi üçün imkanlar yaradır. Beləliklə, yaxın illər ərzində Azərbaycan hökuməti qarşısında ixracyönümlü və idxalı əvəz edən sahələrin dövlət dəstəyi mexanizminin formalaşdırılması çərçivəsində inkişaf etdirilməsi kimi mühüm vəzifə dayanır.

Nəticə

Maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün səmərəli şəkildə maliyyə siyasəti və xarici iqtisadi siyasət həyata keçirməklə ölkədə qiymət sabitliyi, valyuta sabitliyi, büdcə tarazlığı, tədiyə balansında tarazlıq, ixrac-idxal tarazlığı, pul tədavülündə tarazlıq, pul və maliyyə bazarında, həmçinin bütün bazarlarda ümumi tarazlıq təmin edilməlidir.

Ümumiyyətlə araşdırmalar göstərir ki, ölkədə maliyyə sabitliyini tam şəkildə təmin etmək mümkün deyil. Maliyyə sabitliyi büdcə kəsirinin, dövlət borclarının, inflyasiyanın, valyuta kursunun, tədiyə balansının, xarici ticarət balansının kəsirliliyinin minimum həddə olmasını, iqtisadi inkişafın optimal səviyyədə təmin edilməsini əhatə edir.

Milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, möhkəmləndirilməsi və uzunmüddət qorunub saxlanması üçün bir neçə təklif vermək olar və onlar aşağıdakılardan ibarətdir olmalıdır:

- Büdcə xərclərinin məqsədi və ünvanı dəqiq müəyyən olunmalı, büdcə gəlirlərindən qənaətlə istifadə olunmalıdır. Büdcə gəlirlərindən israfçılıqla istifadə həddindən artıq büdcə kəsirinə yol verilə bilər. Əsas gəlir mənbəyi neft olduğundan və neftin qiyməti getdikcə çox aşağı düşdüyündən maliyyə sıxıntıları yaranacaqdır. Bunun üçün büdcə gəlirlərindən səmərəli istifadə etmək lazımdır.
- Azərbaycanın neft ixracından əldə edilən vəsait aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur: infrastrukturun inkişaf etdirilməsi: təhsil və səhiyyənin inkişaf etdirilməsi: digər sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi və.s dən.
- Büdcə kəsirinin maliyyələşməsində xarici borclara üstünlük verilməsi düzgün deyil. Büdcə kəsirinin maliyyələşməsində daxili borclara üstünlük verilməsi daha məqsədə uyğundur. Xarici borclarıma, borc ödəmək üçün təkrar borclanma Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir edə bilər.
- Vergi dərəcələri sahələr və regionlar üzrə fərqləndirilməli, bütövlükdə vergiqoyma baxımından konkretləşdirilməlidir. Büdcə tarazlığını qoruyub saxlamaq üçün vergi yayınmalarının qarşısı alınmalı, vergi nəzarəti gücləndirilməlidir.
- Büdcə gəlirlərini formalaşdirmaq üçün mənfəət və əlavə dəyər vergisinin gəlirdə payını artırmaq, əhalidən alınan gəlir vergisininin isə payını azaltmaq daha məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kakes, Jan; Houben. Aerdt; Schinasi. Garry; "Toward a Framework for Safeguarding Financial Stability", International Monetary Fund, 2004
2. Schinasi, Garry, "Safeguarding financial stability: theory and practice", International Monetary Fund, Washington. D.C., 2005
3. Schinasi, Garry, "Defining Financial Stability", IMF Working Paper, oktyabr 2004
4. Padoa-Schioppa, Tommaso, " Central banks and financial Stability: Exploring a land in between", Policy paper of Central Banking Conference, Frankfurt, oktyabr 2002
5. Wellink, Nout, "Central Banks as guardians of financial stability", The seminar 'Current issues in central hanking on the occasion of the opening of the new office building of the Central Bank of Aruba, Oranjestad, noyabr 2002, http://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief7speeches-2002/auto38620.isp
6. Monetary policy glossary, https://www.ecb.europa.eu/home/glossary/html/act4f.en.html#706, 6 Noyabr ,2016

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bilik iqtisadiyyatinin xarakterik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili

Mürşüdova Səbinə Ceyhun
Bakı mühəndislik universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsi
Makroiqtisadi siyasət ixtisası, magistr
Smurshudova1@std.beu.edu.az

Xülasə

Dünyada baş verən dəyişikliklər iqtisadiyyatın da dəyişməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadiyyat elmi getdikcə biliyi, elmi və texnologiyanı əsas alaraq bilik yönümlü bir formaya keçid edir. Yeni iqtisadiyyat diqqətini biliyin istehsalına, istifadəsinə və satılabilən bir məhsul halına gətirilməsinə verir. Ölkələrin, şirkətlərin, qurum və təşkilatların uğuru bilikdən nə dərəcədə istifadə etmələrindən asılıdır. Çünki istehsalın məhsuldarlığı və keyfiyyəti artıq biliklə müəyyən olunur. Bilik bir istehsal amili olaraq, məhdud olan kapital və təbii resurs kimi istehsal amillərindən fərqli olaraq istifadə edildikcə bitməməkdə, əksinə artmaqda və yayılmaqdadır.

Məqalənin əsas məqsədi inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bilik iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini təhlil etmək və bu ölkələrdə bilik iqtisadiyyatının əsas xarakterik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilini aparmaqdır.

Məqalədə ilk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları araşdırılmışdır. Bu mərhələdə bilik iqtisadiyyatının əsas xarakterik xüsusiyyətlərinə yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Məqalənin əsas məhdudiyyətləri kimi bilik iqtisadiyyatına dair statistik və praktiki məlumatların yetərsizliyi çıxış edir.

Açar sözlər: bilik iqtisadiyyatı, texnologiya, istehsal məhsuldarlığı, innovasiya, informasiya inqilabı.

Summary

Changes in the world have also changed the economy. The science of economics is increasingly shifting to a knowledge-oriented form based on knowledge, science and technology. The new economy focuses on the production, use and sale of knowledge as a marketable product. The success of countries, companies, institutions and organizations depends on the extent to which they use knowledge. Because the productivity and quality of production is already determined by knowledge. Knowledge, as a factor of production, does not end as it is used, unlike factors of production, such as limited capital and natural resources, but rather increases and spreads.

The main purpose of the article is to analyze the current state of the knowledge economy in developed and developing countries and to conduct a comparative analysis of the main characteristics of the knowledge economy in these countries.

The article first examines the theoretical foundations of the research subject. At this stage, approaches to the main characteristics of the knowledge economy have been theoretically analyzed, which plays a key role in achieving the objectives of the study. Methods of systematization, grouping, comparison were used here.

The main limitations of the article are the lack of statistical and practical information on the knowledge economy.

Keywords: knowledge economy, technology, production productivity, innovation, information revolution.

Giriş

Müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi baxımdan inkişaf etməsi üçün bilik əsaslı siyasətlər həyata keçirməsi lazımdır. Bilik əsaslı iqtisadiyyata keçmək üçün ediləcək ilk iş insan kapitalının keyfiyyətini artırmaqdır. Bunun üçün insan kapitalına xüsusi əhəmiyyət verilməli və təhsilə edilən investisyalar artırılmalıdır.

Bilik iqtisadiyyatında azalan məhsuldarlıqdan artan məhsuldarlığa bir keçid baş verir. Burada artan məhsuldarlıqla birlikdə azalan xərclər də diqqətə alınmalıdır. Bildiyimiz kimi ənənəvi iqtisadiyyatda məhsuldarlıq artdıqca xərclərdə azalma müəyyən bir istehsal səviyyəsinə qədər mümkün olur və həmin səviyyədəki istehsal miqdarından sonra ortalama xərclər yenidən artmağa başlayır. Lakin bilik iqtisadiyyatında belə bir əngəlləyici amil yoxdur və istehsal artdıqca xərclər sıfıra doğru yaxınlaşır.

Müasir iqtisadi şəraitdə bilik artıq əsas gücdür. Günümüzdə dünyanın ən böyük şirkətləri Google, Amazon, Facebook və Microsoftdur. Bu şirkətlərin ortaq xüsusiyyəti "bilik əsaslı" şirkətlər olmalarıdır. Google insanların nə axtardığını, Facebook nə paylaşdığını, Amazon nə aldığını bilir, həm öz sektorlarını, həm də digər sektorları görür, izləyir və yoxlayırlar.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bilik iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələlərdən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda da məsələyə kompleks yanaşmanın olmasını da tələb edir.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bilik iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri

Dünya iqtisadiyyatı qeyri-adi qloballaşma və liberallaşmanın təsirlərini, eləcə də yaranan informasiya dövrünün təsirlərini açıq-aşkar şəkildə hiss edir. İnformasiya əsri biliyə əsaslanan iqtisadiyyatların (IKEs) üstünlük təşkil etdiyi yeni qlobal iqtisadiyyatı nizama salacaq. Təhsil və iqtisadi artım arasındakı əlaqə texnologiyanın ötürülməsi sürəti artdıqca güclənir [1., s.27]. İqtisadi artımın sürətlə inkişafı yalnız ümumi təhsil səviyyəsinin daha yüksək olduğu varlı ölkələrdə müşahidə olunması texnoloji inqilabın təhsillə sıx şəkildə əlaqəli olduğunu göstərir.

Şübhə yoxdur ki, informasiya və bilik iqtisadiyyatı bir sıra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bütün sektorlarda əks imkanlar yaradır. Qana kimi ölkələrdə sənaye istehsalı kifayət qədər zəif inkişaf etdiyindən, bu ölkələrdə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tətbiq olunması iqtisadi artımın sürətlənməsinə şərait yaradacaqdır.

Qeyd etdiyimiz kimi təhsillə iqtisadi artım arasında əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçidi zəruri edir. İqtisadiyyatın böyüməsində təhsilin və insan kapitalının əhəmiyyəti son dövrlərdə iqtisadi planlaşdırma və idarəetmənin mərkəzində olmuşdur. Təhsil ətraf mühitdə texnoloji tərəqqiyə təkan verən mühüm qüvvədir. Təhsil və insan kapitalı həm də bilavasitə istehsalın məhsuldar amili və buna görə də iqtisadi artımın mənbəyi kimi görünə bilər. Honq-Konq, Koreya, Sinqapur və Tayvan kimi iqtisadiyyatlar, əsasən təhsilə böyük sərmayələri hesabına görünməmiş artım templərinə nail olublar. Texnoloji tərəqqi çox güman ki, insan kapitalının istehsalında təhsilin dəyərini artıracaq [2., s.334]. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ticarət rejimlərini liberallaşdırdıqca və sənayeləşmiş ölkələrdən texnologiya

transferinə keçid etdikcə təhsilin dəyəri artır. Beləliklə, təhsil daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bilik əsaslı iqtisadiyyatda bilik istehsalın ən vacib amilidir. İstehsal torpaq əməyi və investisiyanın digər ənənəvi amillərindən daha çox sərvət yaradır. Bu da özlüyündə bir artımdır. Bu, biliyin daha az əhəmiyyətli rol oynadığı və artımın əsasən ənənəvi amillərin toplanması ilə idarə olunduğu istehsala əsaslanan iqtisadiyyatdan fərqlidir. Bilik əsaslı iqtisadiyyatda təhsil və ixtisaslı insan resursları və ya insan kapitalı ən qiymətli aktivlərdir [3., s.80].

ABŞ və bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə İKT-nin ümumi məhsuldarlığa təsirini araşdırmaq məqsədilə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. M.Boskin və L.Lay başda olmaqla bir çox amerikalı iqtisadçının apardıqları tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi artımın 40%-ini istehsal prosesinə tətbiq olunan texnoloji yüksəlişlər verir [7].

Avstraliya, Yeni Zelandiya, Danimarka, Kanada, Norveç və İrlandiyada İKT sektorunun əmək məhsuldarlığıan təsirini araşdıran D.Pilat və F.Li belə nəticəyə gəlmişlər ki, qeyd olunan ölkələrdə iqtisadi artımın və əmək məhsuldarlığının ən əsas səbəbi istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasıdır [7].

Dünya ölkələrinin internetə çıxışının olması, eləcə də internetin geniş sürətlə inkişafı iqtisadi artımın həcminin yüksəlməsində mühim rol oynayır [5., s.79]. Belə ki, Boston Consulting Group təşkilatı tərəfindən aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, internet yayılmasının 10% həcmində artması, ÜDM-in həcmini 1-2% miqdarında artırır [7].

Mc Kinsey şirkətinin 2018-ci ildə apardığı araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, 2000-2015-ci illər ərzində Fransa, Kanada, Almaniya, Yaponiya, İtaliya, Rusiya, ABŞ, Çin, Hindistan, İsveç, Cənubi Koreya və Böyük Britaniya kimi ölkələrdə ÜDM-in həcminin 7% artması internet vasitəsilə baş vermişdir [7].

İqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılmasında müxtəlif statistik yanaşmalardan və istehsal funksiyalarından istifadə olunur. Bilik iqtisadiyyatını araşdıran malayziyalı nəzəriyyəçilər R.Ridzuan və E.Əhməd 1990-2015-ci illərin mövcud verilənlər yığımı əsasında Malayziya, Sinqapur, Tailand, Çin, Cənubi Koreya, İndoneziya, Filippin və Yaponiya kimi bir sıra Asiya ölkələrində İKT sektorunun iqtisadi artıma təsirini araşdırmaq məqsədilə iki əsas istehsal funksiyasından-kapital (CAP) və əməkdən (LAB) istifadə etmişlər [6., s.208]. Qeyd olunan Asiya ölkələrində İKT-nin iqtisadi artıma təsirini qiymətləndirmək üçün bu funksiyaya yeni bir element- telekommunikasiya investisiyaları (TELİNT) göstəricisini də əlavə etmişlər. İlkin verilənlər bazasından istifadə etməklə asılı dəyişən olan ÜDM ilə kapital, əmək və telekommunikasiya kimi müstəqil göstəricilər arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün ümumiləşdirilmiş ən kiçik kvadrat üsulundan (GLS) və Hausman testindən istifadə edilmişdir.

R.Ridzuan və E.Əhməd ÜDM-in həcminə İKT-nin təsirini qiymətləndirmək üçün istehsal funksiyasını aşağıdakı düstur formasında ifadə etmişlər [7]:

$$GDP_{it} = f(CAP_{it}, LAB_{it}, TALENT_{it} \quad (1)$$

R.Ridzuan və E.Əhməd (1) düsturundan istifadə etməklə müəyyən etmişlər ki, dayanıqlı iqtisadi inkişaf və eləcə də iqtisadi artımın sürətli inkişafında İKT mühim rol oynayır.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bilik iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətinin tədqiqi, eləcə də insan kapitalının iqtisadi inkişafa təsirini qiymətləndirmək üçün KAM (Knowledge Assessment Metodology) metodundan da istifadə edilir [4]. Belə ki, Dünya Bankının əsas institutları biliklərin qiymətləndirilməsi metodologiyası (KAM) və bu metodologiya əsasında hazırlanan Bilik İndeksi (Knowledge Index, KI) və Bilik iqtisadiyyatı indeksi (Knowledge Economic Index, KEI) metodlarından istifadə etməklə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə insan kapitalının iqtisadiyyata təsiri qiymətləndirir.

KAM metodologiyası aşağıdakı sxemdəki formada fəaliyyət göstərir:

Sxem 1. KAM metodologiyasının işləmə mexanizmi

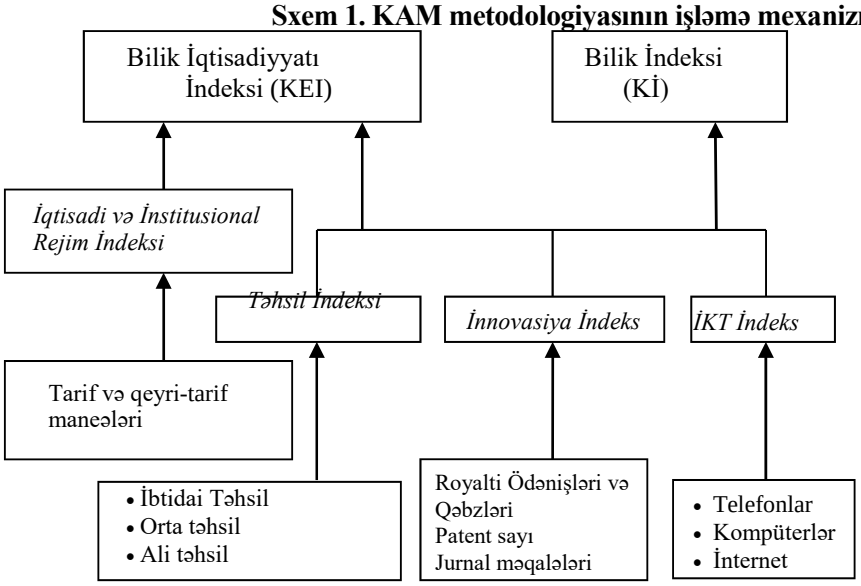

Mənbə: The World Bank (WB), Knowledge Economy Index (KEI) 2018 Rankings hesabatının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sxem 1-də qeyd olunan Bilik İqtisadiyyatı İndeksi və Bilik İndeksi KAM metodologiyası əsasında hazırlanmışdır. Bilik İndeksi Bilik İqtisadiyyatı İndeksi ilə müqayisədə İnnovasiya və İKT indekslərini ehtiva edir. Bu iki İndeksin əsas ortaq xüsusiyyəti isə hər ikisinin də Təhsil İndeksinə əsaslanmasıdır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat işi nəticəsində məlum olmuşdur ki, istər inkişaf etmiş ölkələrdə, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafın sürətlənməsinin əsasında biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın istehsal prosesinə tətbiq olunması dayanır. Başqa sözlə, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması, insan əməyindən texnoloji yeniliklərə keçid, insan kapitalının daha da sürətli inkişafı son nəticədə dayanıqlı iqtisadi inkişafı və iqtisadi artımı təmin edir.

Dünya ölkələri güclü bilik iqtisadiyyatına sahib olmaq üçün təhsil bazalarını, innovasiya sistemlərini, eləcə də informasiya kommunikasiya sistemlərini və digər texnoloji strukturlarını eyni vaxtda fəaliyyətə gətirməli, eyni zamanda da ölkələrin müəyyənləşdirdikləri inkişaf strategiyaları onların mövcud inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq hazırlanmalıdır. Yalnız mövcud inkişaf səviyyəsinə uyğun tərtib edilmiş inkişaf strategiyaları güclü texnoloji strukturların yaradılmasına səbəb ola bilər. Bu da son nəticədə bilik iqtisadiyyatının sürətli formada inkişafını təmin edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Feng W., Xiao Y. The Study on Influence of Information Technology on Knowledge Economy/International Asia Symposium on Intelligent Interaction and Affective Computing, 8-9 December, 2019, pp. 25 – 28.
2. Ji Z., Sun Q. The analyze of the impact of Information Technology from the perspective of the Information Economy and International Conference on Power Electronics and Intelligent Transportation System (PEITS), 2019, 19- 20 Deceber., pp. 332 – 336.
3. Segerstrom P.S., Innovation, Imitation, and Economic Growth, Journal of Political Economy, The University of Chicago Press, Vol. 99, No. 4, Aug., 1991, p. 80
4. The World Bank (WB), Knowledge Economy Index (KEI) 2018 Rankings
5. Баркалов С.А., Демченко К.С, Руссман И.Б. Модели анализа деятельности производственных объединений на базе функций КоббаДугласа, М., 2019, 79 с.
6. Стрелец И.А. Сетевая экономика, М, Эксмо, 2019, 208 с.
7. http://www.bcg.com

Rezerv pul siyasəti və ölkələrin mövcud vəziyyəti

i.ü.f.d, Cəbiyev Fərid Arif oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dünya İqtisadiyyatı kafedrasının dosenti
fcebiyev@beu.edu.az

Ağayev Rəhman Zakir oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Makroiqtisadi siyasət ixtisaslaşması
aghayev.rz@gmail.com

Xülasə

Beynəlxalq ödənişlərdə qəbul edilən ödəniş vasitəsi "rezerv pul" adlanır. İkinci Dünya Müharibəsinin sonlarına yaxın (1944) ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində toplaşan ölkələr ABŞ dollarını ehtiyat valyuta kimi qəbul etmişdirlər. İndi Dollarla Avropa Birliyinin valyutası "Avro" arasında mübarizə gedir. Lakin rezerv pulun əsaslandığı əsas qoyulmuş kapital gücünün arxasında dayanan istehsal potensialıdır.

Açar sözlər: rezerv pul, avro, dollar, rəqbət inkişaf

Summary

The means of payment accepted in international payments is called "reserve money". Towards the end of World War II (1944), countries gathered in Bretton Woods, USA, adopted the US dollar as a reserve currency. Now there is a struggle between the dollar and the euro of the European Union. However, the reserve is the production potential behind the underlying capital capacity on which the money is based.

Keywords: reserve money, euro, dollar, competitive development

Giriş

Məlum olduğu kimi, ABŞ-ın kiçik şəhəri Bretton Woodsda rezerv pul üçün iki layihə üz-üzə qarşılaşdırılır. Onlardan biri Britaniya nümayəndə heyətinin təklifi, digəri isə ABŞ-ın müdafiə etdiyi təklif idi. 1944-cü ildə keçirilən bu görüşdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olan bir çox ölkələrin nümayəndələri iştirak edirdi.

Sessiyada iştirak edən ölkələr arasında Türkiyə Respublikası da var idi. İngilis layihəsini lord Con Meynard Keyns, ABŞ-ın əlində olan layihəni isə Uayt irəli sürmüşdür. Əslində İngiltərə planı qəbul olunmasa da, Uaytın planı qəbul edilmiş və adı sonradan "Ağ Plan" adlandırılmışdır.

Bu plana əsasən o, ABŞ-da təxminən 22 milyard ABŞ dolları dəyərində külçə qızıl ehtiyatı müqabilində ABŞ dollarını dünyaya ehtiyat valyuta elan etmiş və bir unsiyanı (təxminən 28-ə yaxın) alıb satmaq iqtidarında olduğunu vurğulamışdır.

Dolların bu təhlükəsizliyi 1958-ci ilə qədər stabil qalımışdır. 1957-ci ildə Cek Rueff (Fransa tərəfi) və DeQolun başçılıq etdiyi mübahisə ilə ABŞ-da qızıl ehtiyatının əriməsini müdafiə edərək dolların dəyərdən düşməsini istədilər və buna nail oldular.

Rezerv pul siyasəti zamanında ölkələrdə mövcud vəziyyət

Rezerv sözü saxlamaq və ya toplamaq deməkdir. Rezerv (Ehtiyat) pul dedikdə, beynəlxalq pul bazarı və mərkəzi banklar tərəfindən saxlanılan xarici valyuta və qızılla ifadə olunan aktivlər nəzərdə tutulur.

Mərkəzi banklar xarici valyuta və ya qızılı ehtiyat aktivləri kimi bu pulları saxlayırlar. Bunun səbəbi; əlverişsiz vəziyyətlərə qarşı tədbir görməkdir.

Başqa sözlə, insanlar gələcək illərdə baş verə biləcək pis vəziyyətlərin ehtimalı ilə qənaət etdikləri kimi, mərkəzi banklar da ehtiyat pul saxlamağa və mümkün risklərə qarşı tədbir görməyə üstünlük verir.

Ehtiyat valyutalar nədir?

Dünyada ən çox istifadə edilən ehtiyat valyutası, şübhəsiz ki, ABŞ Dollarıdır. Dolların ehtiyat valyuta olmasının ən mühüm səbəbi dünya ticarətində geniş istifadə olunması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, dollar ehtiyat valyuta olduğu və dünyanın bir çox mərkəzi banklarının balansına daxil olduğu üçün ən çox satılan valyutalar sırasındadır. Dollardan başqa digər ehtiyat valyutalar; Avro, Britaniya funtu, İsveçrə frankı da rezerv valyuta kimi nümunələrdir [1, s. 144 – 145].

Mərkəzi Bank rezervləri aşağıdakı məqsədlər üçün saxlayır. Bunlar;

Şəkil 1. Mərkəzi bankın rezervləri saxlamasında əsas məqsədlər.

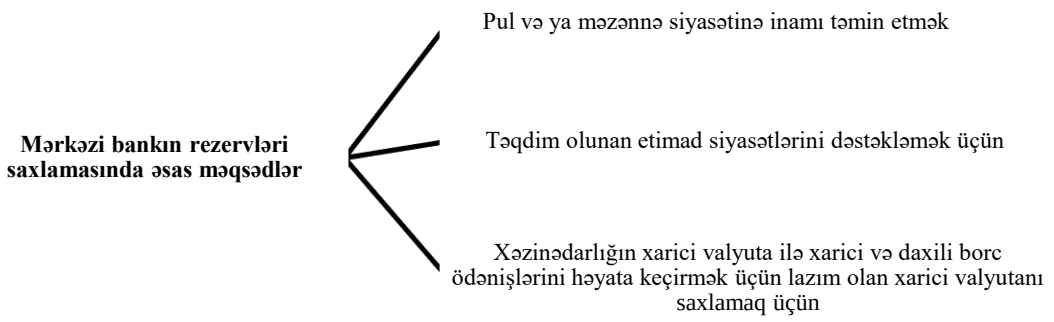

Mənbə: https://www.milliyet.com.tr/uzmanpara/rezerv-para-nedir-rezerv-para-birimleri-nelerdir. – rezerv para 2021.

Avropa İttifaqı çiçəklənmiş və altı təsisçi ölkədən iyirmi beş üzv dövlətə çatmışdır. Avropa İttifaqı bu müddət ərzində inteqrasiya zəncirini daha da gücləndirmək üçün pul ittifaqına daxil olmuşdur.

Bu arada Avropa Mərkəzi Bankı yaradılmış və birliyin ümumi valyutası EURO (AVRO) adlandırılmışdır. İngiltərə bu valyuta birliyinə daxil deyildi. Almaniya Avropa Mərkəzi Bankının fəaliyyət strukturunda öz izini buraxmış və onlar əvvəldən təşəbbüsü ələ alaraq AVRO-nun rəhbərliyi altında qalmışdırlar.

AVRO-DOLLAR (Avropada tədavüldə olan dollar) köklü və kifayət qədər bazara çevrildiyi üçün ehtiyat valyuta kimi ABŞ dolları həqiqətən bütün dünyaya, xüsusən də Avropanın maliyyə dairələrinə yayılmışdır. Lakin illərin gətirdiyi konyukturaya görə dollar indiki dəyərini saxlaya bilməmiş və 1980-ci ildə ciddi devalvasiyaya məruz qalmışdır.

Bu tarixdən dollar da qızılla əlaqəsini kəsmişdir. Yəni dollar əskinas xüsusiyyətini itirdiyi halda, gücünü yalnız Amerika Birləşmiş Ştatlarının Maliyyəsi və kağız pul xüsusiyyəti ilə istehsal texnologiyaları üzərində qurmuşdur.

Eyni zamanda nəzərdən keçirməli olduğumuz bu prosesdə Çin Xalq Respublikasının iqtisadiyyatı inkişaf etmiş və paralel olaraq Hindistan iqtisadiyyatı da inkişaf edərək çiçəklənmişdir.

1960-cı ildə iqtisadi inkişafını sürətləndirən Yaponiya 1985-ci ilə qədər sürətlə inkişaf edən lider ölkələrdən biri olmuşdur. 1990-cı illərdə Sovet İttifaqında kollektivizmin dağılması və ölkələrin müstəqillik əldə etməsi nəticəsində dünya siyasi və iqtisadi tarazlıqları yenidən bərpa olunmağa başlamışdır.

Dünyanın digər ucunda olan Braziliya iqtisadiyyatı da böyüklüyü ilə özünü göstərməyə başlamışdır. Bütün bu struktur, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər bəzi fundamental institusional dəyişikliklər üçün zəmin yaratmışdır. 1960-cı illərdən etibarən kompüter sistemlərinin həm aparat, həm də proqram təminatı şəbəkələrində inqilabi dəyişikliklər baş vermişdir [2, s. 25 – 26].

Bu kommunikasiya texnologiyalarının təəcübləndirici inkişafı istehsal şəbəkəsinin bütün sahələrini əhatə etmişdir. Proqram texnologiyaları informasiya şəbəkəsini bütün dünyaya sürətlə yaydıqca dünya çox kiçilir. Bu ixtisar qloballaşma problemlərini də özüylə bərabər göstərir.

Bir tərəfdən, informasiyanın proqram təminatı sürətlə paylanır, digər tərəfdən, texnologiya nəqliyyat və giriş imkanlarını çox asan və ucuz edir. Dünya əhalisi sürətlə artaraq yeddi milyarda çatsa da, qidalanma və sığınacaq gələcəkdə ciddi problemlər yarada bilər. Enerji və su ehtiyatları da növbəyə düşən problemlər sırasındadır.

Beynəlxalq ehtiyatlar; Onlar ölkələrin pul orqanları tərəfindən nəzarət edilən, istifadəyə hazır, bir-birinə konvertasiya olunan və beynəlxalq ödəniş aləti kimi qəbul edilən aktivlərdir [3].

Beynəlxalq ehtiyatlar hesab edilən aktivlərə aşağıdakılar daxildir [3]:

a. Konvertasiya edilə bilən xarici valyuta aktivləri (avro, ABŞ dolları, Britaniya funtu və s.)
b. Beynəlxalq standart qızıl
c. Xüsusi Ödəniş Hüquqları
d. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) Ehtiyat Mövqeyi
e. Valyuta ehtiyatlarının səviyyəsi xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında aşağıdakılar baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir:
f. Qarşılaşa biləcək daxili və xarici şokların yaratdığı neqativlərin aradan qaldırılması
g. Xarici borc xidmətinin müntəzəm icrası

Valyuta ehtiyatları necə işləyir

Xarici valyuta ehtiyatları ölkənin iqtisadi rifahı üçün çox vacibdir. Müvafiq ehtiyatlar olmadan iqtisadiyyat geriləyə və ölkə xam neft kimi kritik idxalı ödəyə və ya xarici borcuna xidmət etmiyə bilər.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) xarici ehtiyatları ölkənin pul orqanının tədiyə balansının maliyyələşdirilməsi ehtiyaclarını ödəmək, valyuta bazarlarında valyuta məzənnələrinə təsir etmək və digər əlaqəli məqsədlər üçün istifadə edə biləcəyi xarici aktivlər kimi müəyyən edir.

Əksər dövlətlər xarici valyuta ehtiyatlarının böyük əksəriyyətini ABŞ dollarında, ondan sonra avro və Çin renminbisində saxlayır.

Xarici valyuta ehtiyatları bəzən sabit valyuta məzənnələri olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara kömək edir.

Valyuta ehtiyatlarına əskinaslar, depozitlər, istiqrazlar, xəzinə vekselləri və digər dövlət qiymətli kağızları aid edilə bilər. Bu aktivlər bir çox məqsədlərə xidmət edir.

Dünya ölkələrində öz mərkəzi banklarının öz valyutalarında əhəmiyyətli miqdarda ehtiyat saxlaması adi bir təcrübədir. Bu ehtiyatların əksəriyyəti ABŞ dollarında saxlanılır, çünki bu, dünyada ən çox satılan valyutadır. Valyuta ehtiyatlarının Britaniya funt sterlinqindən (GBP), avrodan (EUR), Çin yuanından (CNY) və ya Yapon yenindən (JPY) ibarət olması da qeyri-adi deyil.

Məsələn, 2014-cü ildə Rusiya o vaxt ikili valyuta diapazonu altında ticarət edilən rublun dəyərini artırmaq üçün böyük valyuta ehtiyatlarından istifadə etməyə cəhd etmişdir. İqtisadi sanksiyalar və neftin qiymətinin aşağı düşməsi rubla aşağı təzyiq göstərmiş və Rusiya iqtisadiyyatına təsir etmişdir.

Rusiya 2014-cü ildə 100 milyard dollardan çox valyuta ehtiyatını tükətmiş, çünki mərkəzi bank rublu gücləndirmək üçün küllü miqdarda dollar satmıdşır. Nəhayət, mərkəzi bank uğursuz olmuş və həmin ilin noyabrında rublun dalğalanan məzənnəsinə keçmişdir.

Rubl sonradan dollara nisbətdə dəyərinin 40%-ni itirmiş və o vaxtdan bəri bu sahədə irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu arada, Rusiyanın valyuta ehtiyatları 2014-cü il səviyyəsini üstələmişdir.

İqtisadçılar bazar şoku baş verərsə, maneə yaratmaq üçün valyuta ehtiyatlarının ölkənin öz valyutasına birbaşa bağlı olmayan valyutada saxlanmasının daha yaxşı olduğunu bildirilər. Bununla belə, qlobal ticarət asanlaşdıqca valyutalar bir-birinə daha çox qarışdığı üçün bu təcrübə daha da çətinləşmişdir.

Dünyanın ən böyük cari valyuta ehtiyatına sahib olan Çin, aktivlərinin 3 trilyon dollardan çoxunu xarici valyutada saxlayan ölkədir. Onların ehtiyatlarının çoxu ABŞ dollarında saxlanılır. Bunun səbəblərindən biri beynəlxalq ticarətin həyata keçirilməsini asanlaşdırmaqdır, çünki ticarətin çox hissəsi ABŞ dolları ilə aparılır.

Nəticə

Xarici valyuta ehtiyatları ölkənin iqtisadi rifahı üçün çox vacibdir. Müvafiq ehtiyatlar olmadan iqtisadiyyat geriləyə və ölkə xam neft kimi kritik idxalı ödəyə və ya xarici borcuna xidmət etmiyə bilər.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) xarici ehtiyatları ölkənin pul orqanının tədiyə balansının maliyyələşdirilməsi ehtiyaclarını ödəmək, valyuta bazarlarında valyuta məzənnələrinə təsir etmək və digər əlaqəli məqsədlər üçün istifadə edə biləcəyi xarici aktivlər kimi müəyyən edir.

Əksər dövlətlər xarici valyuta ehtiyatlarının böyük əksəriyyətini ABŞ dollarında, ondan sonra avro və Çin renminbisində saxlayır.

Xarici valyuta ehtiyatları bəzən sabit valyuta məzənnələri olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara kömək edir.

Rezervlərin idarə edilməsi zamanı qarşıya çıxa biləcək risklərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi və onların məqbul hədlərdə saxlanılması məqsədilə Mərkəzi Bank effektiv risklərin idarə edilməsi strategiyasını həyata keçirir.

Bundan əlavə, Bank Sahib olduğu ehtiyatların səviyyəsini müntəzəm olaraq internet saytında dərc edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Candan E.R. Rezervlerin yönetimi. İstanbul yay, İstanbul, 2019, 346 s.
2. Erdal A.A. rezerv para nedir? İstanbul yay, İstanbul, 2018, 446 s.
3. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Rezerv+Yonetimi – rezerv para 2021.
4. https://www.cbar.az/press-release-1677/pul-siyasti-v-likvidlik-altlrinin-parametrlrinin-dyisdirilmsi-bard – pul siyasəti 2021.
5. https://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd – valyuta ehtiyatları 2021

Temperatur mənbələrində termocütlərin dəqiqliyinin artırılması ilə iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi

İskəndərov Nəbi Şahmərdan oğlu
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Doktorant
nabi.iskandarov@engineer.com

İsgəndərzadə elçin barat oğlu
Azərbaycan Texniki Universiteti,Professor
isgenderzadeh@rambler.ru

Rəqsanə Xasiyeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
shukufa.ahmadova@gmail.com

Xülasə

Bildiyimiz kimi, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi zamanı ölçmə nəticələrinin dəqiqliyinin artırılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ölçmə nəticələrinin dəqiqliyinin artırılması yalnız sənayedə deyil, həm də enerjinin alınması proseslərində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə zəmin yaradır. Məlumdur ki, istilik enerjisi odun, kömür, neft, təbii qaz kimi yanacaqların yandırılması nəticəsində əldə edilir. Əldə edilən istilik enerjisi ilk olaraq turbinlər vasitəsilə mexaniki enerjiyə, daha sonra isə generatorların köməyilə elektrik enerjisinə çevrilir. İstilik enerjisindən insanlar müxtəlif məqsədlərlə istifadə edirlər. Hər il Azərbaycanda 4 milyon Qkal-dan çox istilik enerjisi istehsal edir ki, bunun da yalnız 32 %-i kombinasiya üsulu ilə istehsal olunur. İstilik enerjisinin əldə edilməsi, saxlanılması və ötürülməsini əhatə edən texnoloji proses tsiklinin hər bir mərhələsində termocütlər vasitəsilə müxtəlif temperatur ölçmələrindən istifadə edilir. Aparılan ölçmələr zamanı baş verən xətalar zay məhsulun artmasına, keyfiyyətin azalmasına və əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi itkilərə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən, mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı sistemlərində ölçmə nəticələrinin dəqiqliyini və istilik enerjisinin istehsalının səmərəliliyini artırmaq ən vacib məsələlərdən biridir. Tədqiqat işi zamanı ölçmə nəticələrinin dəqiqliyinin və istilik enerjisi istehsalının səmərəliliyinin artırılması məqsədilə əhalini və sənaye müəssisələrini istiliklə təmin edən müəssisələrin metroloji baxımdan yenidən qurulmasının həll yolları təklif edilmişdir.

Açar sözlər: termodinamik temperatur ölçmələri, istilik texnikası, ölçmə dəqiqliyi, metrologiya, xəta.

Abstact

As we know, it is especially important to increase the accuracy of measurement results when increasing economic efficiency. Improving the accuracy of measurement results provides a basis for increasing economic efficiency not only in industry, but also in energy production processes. It is known that thermal energy is obtained by burning fuels such as wood, coal, oil and natural gas. The resulting thermal energy is first converted into mechanical energy through turbines, and then into electricity with the help of generators. People use heat energy for various purposes. Azerbaijan annually produces more than 4 million Gcal of thermal energy, of which only 32% is produced by the combination method. Different temperature measurements using thermocouples are used at each stage of the technological process, which includes the acquisition, storage and transmission of thermal energy. Errors during measurements lead to increased waste, reduced quality and significant economic losses. Therefore, one of the most important issues is to increase the accuracy of measurement results and the efficiency of thermal energy production in district heating systems. In order to increase the accuracy of measurement results and the efficiency of thermal energy production during the research, solutions were proposed for the metrological reconstruction of enterprises providing heat to the population and industrial enterprises.

Giriş

Hal-hazırki elektrik enerjisi bazarı modeli 3 aprel 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "Elektroenergetika" haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında fəaliyyət göstərir. İstilik enerjisi istehlakçılara istilik enerjisi mənbəyindən boru kəmərləri sistemi vasitəsilə verilir. İstehlakçılara istilik təchizatı prosesi qanunlar, qərarlar, müxtəlif yerli və beynəlxalq standartlar və digər normative sənədlər ilə tənzimlənir. İstilik istehsalı əsasən iki üsula əsaslanır: istilik və elektrik enerjisinin ayrı-ayrılıqda istehsalı və birləşmiş istehsalı. İstilik enerjisinin ayrı-ayrılıqda istehsalı qazanxanalarda istilik istehsalına və elektrik şəbəkəsindən elektrik enerjisinin istehsalına əsaslanır.

İES-lərdə kombinə edilmiş istehsal ayrı-ayrı istilik və elektrik enerjisi istehsalı ilə müqayisədə enerji təchizatı məqsədləri üçün yanacağa 25 %-ə qədər qənaət etməyə imkan verir. İES-in iqtisadi səmərəliliyi, məlum olduğu kimi, daha çox verilən istilik enerjisinin miqdarı və texnoloji proses zamanı həyata keçirilən ölçmə nəticəlirinin dəqiqliyinin artırılması ilə müəyyən edilir. Məlumdur ki, istilik elektrik stansiyalarının rəqabət qabiliyyəti qış aylarında yüksəlir, yayda isə nisbətən azalır. Qeyd edilmiş texnoloji proses zamanı ölçmə vasitələrinin metroloji xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi istilik yükünü azaltmaqla yanaşı, istehlakçıların istiliklə fasiləsiz təchizatı şərtləri ilə müəyyən edilmiş minimum texnoloji yük rejimində işləyir və elektrik şəbəkələrində xarici enerji axını məhdudiyyətləri olduqda enerji sistemlərinin etibarlılığını qoruyur. Müvafiq olaraq, yay dövründə əlavə elektrik enerjisi istehsalı daha az səmərəli - kondensasiya rejimində həyata keçirilir. Tədqiqat işi zamanı müəyyən bir müəssisənin, bölgənin və ya bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının istilik enerjisi səmərəliliyini artırmaq yollarını araşdırmaq üçün istilik enerjisinin texnoloji proses tsiklində istifadə edilən temperatur ölçmələrinin, xüsusilə də termocütlərin dəqiqliyinin artırılması və yanacaq istifadəsini optimallaşdırması üçün bütün mövcud texnologiyalar nəzərdən keçirilmişdir.

Sənaye problemləri

İstilik enerjisi istehsalı zamanı termodinamik temperatur ölçmələri və istilik texniki ölçmələr baxımından sənayenin əsas problemlərini bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Sistemli problemlər: normativ-hüquqi bazanın balanssızlığı və ölçmə dəqiqliyini təmin edən sistemlərin inkişafı üçün hərtərəfli siyasətin həyata keçirilməməsi; elektrik və istilik təchizatı bazarında balanssızlıq; istilik və elektrik enerjisinin real qiymətini təhrif edən çarpaz subsidiyalaşdırma; açıq məlumatın olmaması səbəbindən sferanın qeyri-şəffaflığı; istilik təchizatı təşkilatlarında son istifadəçilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün stimulların olmaması; enerji və ölçmə dəqiqliyinin artırılması sektorunda ixtisaslı kadr çatışmazlığı;
2. İstilik şəbəkələrinin istismarında enerji səmərəliliyinin aşağı səviyyədə olması: qeyri-düzgün ölçmələr nəticəsində yaranan aşınmanın yüksək faizi; istilik şəbəkələrinin etibarlılığının azalması, qəzaların sayının artması; şəbəkələrin hidravlik rejimlərinin tənzimlənməməsi nəticəsində istilik və soyuducu nasoslar üçün elektrik enerjisi sərfiyyatının artması;
3. İstilik enerjisi istehsalında aşağı enerji səmərəliliyi: ölçmə vasitələrinin qeyri-düzgün metroloji xüsusiyyətləri nəticəsində generasiya qurğularının aşınması; istilik enerjisi istehsalı üçün qeyri-səmərəli texnologiyaların tətbiqi və istifadəsi; avtomatlaşdırma sistemlərinin dəqiqliyinin və keyfiyyətinin diqqətdən kənar qalması, qeyri-dəqiq ölçmələr;
4. Saxlama xərcləri və istehlakçılara sərfəli təminat baxımından tarif balansının tənzimlənməsi problemləri, habelə tənzimləmə prosedurlarının uyğunsuzluğu və qeyri-şəffaflığı.
5. İstilik istehlakçılarının suboptimal davranışı: mənzil-kommunal təsərrüfatının qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti ilə əlaqədar yüksək istilik itkiləri; binalarda istilik enerjisinin səmərəsiz istehlakı; istehlak edilmiş istilik enerjisi üçün xroniki defoltlar və istehlakçıların qoşulma gücünün həddindən artıq yüklənməsi.

Yuxarıda qeyd edilmiş problərə baxmayaraq, son illərdə Azərbaycan Respublikasında bütün istilik təchizatı sisteminin metroloji baxımdan təkmilləşdirilməsi üçün fəal addımlar atılır. Bu istiqamətdə atılmış əsas addımlardan biri texnoloji prosesdə istifadə edilən ölçmə vasitələrinin keyfiyyətinin və dəqiqliyinin yüksəldilməsi, ərazilərin inkişaf planlarının, o cümlədən şəhərlərin və qəsəbələrin metroloji istilik təchizatı sxemlərinin hazırlanmasıdır. İstilik təchizatı sxeminin inkişafı çərçivəsində bələdiyyə son istehlakçılar üçün tarif sahibi olan və istilik mənbələri ilə istilik enerjisinin alqı-satqısı üçün müqavilələr bağlayan vahid istilik təchizatı qaydalarını müəyyən edir. Bu zaman temperatur ölçmələrinin dəqiqliyini artırmaq və istehlakçıların tələbatını ödəmək üçün istilik təchizatı sxemində alınan və nəql olunan istilik enerjisinin metroloji xarakteristikalarını optimallaşdırmaq yolunun seçimi ilə əlaqədar problemlər ortaya çıxır. Sənayenin problemlərinin uzunmüddətli xarakter daşımasını və istilik şəbəkələrinin və istilik mənbələrinin xroniki olaraq kifayət qədər maliyyələşdirilmədiyini nəzərə alsaq, onların hazırkı vəziyyəti indiki səviyyəyə uyğun gəlmir. İstilik mənbəyinin, istilik elektrik stansiyasının (İES) və ya köhnəlmiş qazanxananın hazırkı vəziyyəti quraşdırılmış istilik gücünün 30-40 % -dən çox olmayan bir yükü ilə xarakterizə olunur. Belə bir istilik mənbələri temperatur ölçmələri zamanı aşağı dəqiqliyə, istismarı yüksək əməliyyat xərclərinə, yanacaq sərfiyyatına, yüksək qəza dərəcəsinə və nəticədə istilik enerjisinin yüksək qiymətinə səbəb olur. Ölçmə dəqiqliyinin artırılmasının və istilik mənbələrinin yenidən qurulması variantlarını seçərkən, ilk növbədə, istilik və elektrik enerjisi istehlakının cari və proqnozlaşdırılan həcmləri, xammalın mövcudluğu və planlaşdırma dövrü üçün makroiqtisadi göstəricilərin proqnozu, ekoloji məhdudiyyətlər və sənayenin dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır [1].

İstilik mənbələrində termocüt vasitəsilə təyin edilən temperatur ölçmələrinin optimallaşdırılması

Azərbaycanda və dünyada istilik enerjisinin istehsalı üçün yanacağın maya dəyərini azaltmaq və iqtisadi səmərəliliyi artırmaq üçün texnoloji proses zamanı istifadə edilən metroloji xüsusiyyətləri, xüsusilə də temperatur ölçmələri aşağıda göstərilmiş üsullardan istifadə etməklə optimallaşdırıla bilər.

– buxar qazanlarının buxar-qaz qurğularının quraşdırılması zamanı istifadə edilən temperatur ölçmə vasitələrinin modernləşdirilməsi;

– qaz turbinləri və su qazanlarının giriş çıxış nöqtəsində istifadə edilən termocütlərin dəqiqliyinin artırılması;

– su qazanları istisna olmaqla metroloji sistemin yenidən qurulması və onların seçilmiş buxar turbinlərində işləyən qurğularda istifadə edilən ölçmələrin daha dəqiqləri ilə əvəz edilməsi;

– qaz porşen qurğularının tikintisi zamanı ölçmə vasitələrinin dəqiqliyinə və düzgünlüyünə xüsusi əhəmiyyət verilməsi.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, aşağıda qeyd edilənlər vasitəsilə istilik təchizatı zamanı metroloji xüsusiyyətlərin optimallaşdırılması sxemlərinin tərtibini və dövrə həllərinin yenidən qurulması prosesini həyata keçirə bilərik:

1. Termodinamik temperatur ölçmələrini və ölçmələr zamanı istifadə edilən termocütlərin dəqiqliyini artırmaqla şəbəkə suyunun qızdırılması üçün nəzərdə tutulmuş su qazanlarının metroloji xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi. İstilik və elektrik stansiyalarının standart layihələrinə uyğun olaraq, qış dövründə istilik təchizatı yüklərinin təmin edilməsi su qızdırıcı qazanlarının quraşdırılmasını nəzərdə tutur. Adətən yanacaq yağı ilə işləyən qazanlar xarici havanın temperaturu -20 °C-dən aşağı düşdüyü dövrdə tədarük suyunu 110-115 °C-dən yuxarı temperatur intervalında qızdırmaq üçün işə salınır. Son zamanlar neft-kimya zavodları neft emalının səmərəliliyini artırır ki, bu da mazut istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb və onun maya dəyərini artırır. Mazutun yandırılmasından alınan istiliyin dəyəri, kömürün yandırılmasından alınan istiliyin dəyərindən çoxdur. Bu istiqamətdə metroloji sistemin yenidən qurulması üçün müvafiq həllər, turbinlərin buxar sənaye seçimlərinin çox olması halında mümkündür. Turbin seçimlərindən buxar hesabına kombinə edilmiş üsulla istilik enerjisinin əldə edilməsi, aşağı açıq hava temperaturu dövründə əlavə olaraq elektrik enerjisi istehsalını bir qədər azaldaraq istilik enerjisi istehsal etməyə imkan verir [2].

2. Texnoloji prosesin həyat tsikli zamanı temperaturun təyin edilməsi üçün istifadə edilən termocütlərin dəqiqliyinin artırılması ilə metroloji sxemin yenidən qurulması. Elektrik və istilik enerjisinin istehsalı üçün birləşdirilmiş dövrəli iş rejiminin istifadəsi, qoşulmuş yükün 20 Qkal/saatdan çox olması şərti ilə mövcud qazanxanaların modernləşdirilməsinin ən səmərəli üsuludur. Bu metodun istismar müddəti bitmiş avadanlıqları olan istilik mənbələrində və ya aşağı səmərəli qazla işləyən buxar turbinli qurğuları modernləşdirərkən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bunun ən sərfəli istifadəsi, yüngül konstruksiyaları olan və rabitə və istilik şəbəkələrindən istifadə edərək mövcud istilik mənbəyinin ərazisində yerləşən bir otaqda ayrıca metroloji bölmələrin qurulmasıdır [3]. Bu zaman effektivlik gücdən, dövrə sxemindən və istifadə olunan ölçmə vasitələrinin səmərəliliyindən asılı olaraq 50-60 % -ə çatır. Texnoloji proses zamanı istifadə edilən termocütlərin dəqiqliyinin artırılması təcrübəsi yanacaq sərfini elektrik enerjisi istehsalı üçün 360 q/kVt-dan 210-215 q/kVt-a, istilik enerjisi təchizatı üçün isə 160-175 kq / Qkal-dan 105-120 kq / Qkal-a qədər azaltmağa imkan verir (Şəkil 1).

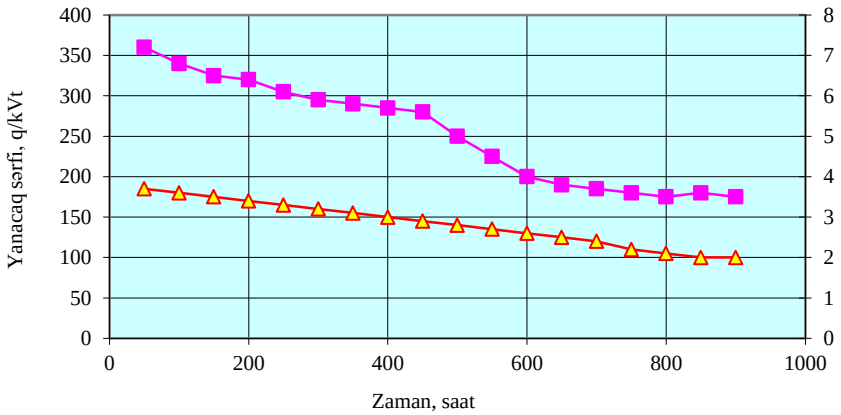

Şəkil 1. Temperatur xətalarının iqtisadi təsiri

Qeyd edilmiş şəkildən görünür ki, istilik və elektrik enerjisinin istehsalı zamanı texnoloji prosesdə istifadə edilən ölçmə vasitələrinin, xüsusilə də termocütlərin dəqiqliyinin artırılması bahalı təbii qazda istehsal olunan enerjinin maya dəyərini azaldır, keyfiyyəti artırır köhnəlmiş PSU ilə rəqabət aparan kömür və yanacaqdoldurma məntəqələri ilə bazarda elektrik enerjisinin mənfəətli satışını təmin edir.

3. Qaz turbin aqreqatları olan su qazanlarının üst quruluşunun metroloji xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi. Qazların qaz turbinli rejimində yenidən qurulması və parametrlərinə təsir edən ölçmə vasitələrinin metroloji təminatının təkmilləşdirilməsi üçün birləşdirilmiş enerji istehsalının təsirindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Qaz turbin qurğusunun gücünü seçərkən istilik mənbəyindən isti su təchizatına qədər yay istilik istehlakının həcmlərini nəzərə almaq lazımdır. İES-dən alınan istilik miqdarı ən azı yay dövründə ayrılan istilik miqdarı qədər olmalıdır ki, bu da istilik enerjisinin il boyu maksimum səmərəliliklə işləməsini təmin edəcəkdir. Yanacağın yanması olmadan prosesin səmərəliliyi 42-45 %, yanacağın yanması ilə isə 36-39 % -dən çox olacaqdır. Bu istilik mənbəyi tərəfindən buraxılan il ərzində istilik təchizatı cədvəlinin metroloji göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişirsə, yenidən qurulmasının daha böyük effekti daimi buxar enerjisi istehlakçısının olduğu sənaye qazanlarında əldə ediləcəkdir. Metroloji göstəricilərin təkmilləşdirilməsi prinsiplərinin işlənib-hazırlanması təcrübəsi göstərir ki, bu elektrik stansiyaları istilik və elektrik enerjisi istehsalı üçün xüsusi yanacaq sərfiyyatına malik kombinə edilmiş dövrəli İES-ə yaxın olacaq, lakin minimum maliyyə xərcləri baxımından daha da sərfəli olacaqdır. Bu metroloji sxemini hazırlayarkən, istilik üçün qaz turbinindən və tullantı-istilik qazanından ibarət olan qurğuda isti enerjinin birləşmiş istehsalında maksimum effekti təmin edəcək minimum istilik istehlakını da nəzərə almaq lazımdır [4].

Nəticə

Son bir neçə ildə Azərbaycan Respublikasının ərazi planlaşdırılmasına yeni yanaşmalar və sənayenin təkmilləşdirilməsi üçün lazımi investisiyaları cəlb edəcək istilik bazarının hədəf modeli müzakirə edilir. İstilik təchizatı sistemi müxtəlif təbiətli istilik şəbəkələrinin və istilik mənbəyi obyektlərinin birləşməsidir. Yaşayış məntəqələrinin istilik təchizatının metroloji sxemlərinin işlənib-hazırlanmasından sonra bu obyektlərin məcmuu xüsusiyyətlərini nəzərə alan əlavə iyerarxik riyazi modellərin işlənib-hazırlanması məqsədəuyğun olur. Bu cür modellərin işlənib-hazırlanması bu cür sistemlərin ümumi nəzarət xərclərini minimuma endirmək məqsədilə enerji təchizatının cari xərclərinin dəyişməsini modelləşdirməyə imkan verəcək. İstilik mənbələrinin və istilik şəbəkələrinin texnoloji prosesi zamanı istifadə edilən ölçmə vasitələrinin, xüsusilə də termocütlərin metroloji təminatının təkmilləşdirilməsi və sxemlərinin yenidən qurulması üçün təklif olunan variantların həyata keçirilməsi müəssisələrin, yaşayış məntəqələrinin istilik təchizatı və elektrik enerjisinin istehsalı üçün yanacağa qənaət edir, atmosferə çirkləndiricilərin atılmasını minimumlaşdırır, uzunmüddətli perspektivdə istehlakçı xərclərini azaldır və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Y.M. Naziyev, İstilik texnikası: Texniki universitetlər üçün dərslik, 2003;
2. Н.М.Пеунова Промышленная теплоэнергетика и теплотехника, 2000;
3. Thomas W. Leland, Jr., G. A. Mansoori (ed.), Basic Principles of Classical and Statistical Thermodynamics, 2005
4. Robert F. Speyer (2012). Thermal Analysis of Materials. Materials Engineering, 2007.

Dördüncü Sənaye İnqilabı və Azərbaycan

Nuranə D. Məmmədova
Bakı Mühəndislik Universiteti
nmemmedova21@std.beu.edu.az

Xülasə

Dördüncü Sənaye İnqilabı dəyər və istehlak yaratmaq üçün yeni yollar təklif etməkdədir. Dövlət xidmətlərinin göstərilməsində dəyişiklik ediləcək, qarşılıqlı fəaliyyət və idarəetmə üçün yeni imkanlar yaradacaqdır. Nano texnologiyalar, robotlaşma, dron, süni intellekt, kosmik texnologiyalar, pilotsuz aparatlar tarixin ən böyük ixtiralarıdır. Texnoloij dəyişim özü ilə iqtisadi artıma, əməyin məhsuldarlığına səbəb olmaqdadır. Azərbaycanın əhəmiyyətli tranzit potensialı mövcuddur ki, ondan istifadə etməyə çalışır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, o uğurların təməlində intellektual potensial, texnoloji tərəqqi, elmin inkişafı və təhsil səviyyəsi dayanır. Son illər Azərbaycanda Sənaye 4.0 keçid dövrü ilə əlaqədar işlər görülür.

Açar sözlər: Sənaye 4.0, Ağıllı texnologiya, məşğulluq, Rəqəmsal iqtisadiyyat, Azərbaycan

Abstract

The Fourth Industrial Revolution offers new ways to create value and consumption. It will change the provision of public services and create new opportunities for interaction and management. Nanotechnology, robotics, drones, artificial intelligence, space technology, unmanned aerial vehicles are the greatest inventions in history. Technological change is leading to economic growth and labor productivity. Azerbaijan has significant transit potential and is trying to use it. If we look at the experience of developed countries, we see that those successes are based on intellectual potential, technological progress, the development of science and the level of education. In recent years, Azerbaijan has been working on the transition to Industry 4.0

Keywords: Industrial 4.0, Smart technology, employment, Digital economy, Azerbaijan

Giriş

Möhkəm təməli olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyat, texnologiyaların inkişafı, iqtisadi böhranlar, resursların ciddi azalması Sənaye 4.0-ın meydana gəlməsini sürətləndirdi. Rəqəmsal iqtisadiyyat dünyaya böyük templə yayılır, hesablama, telekomunikasiya, şəbəkə ehtiyaclarını təmin edən və rəqəmsal əsasda fəaliyyət göstərən bir sıra texnologiya elementli infrastruktura əsaslanır. XXI əsr ilk növbədə dünya iqtisadiyyatında rəqəmsal iqtisadiyyatın, texnologiyanın və yeniliyin böyüməsinə əsaslanır və bütün digər sahələrdə tətbiq edərək müəyyən dövlətlərin üstünlüyünü vurğulayır. Elm- maarifçilik dövrü ilə yanaşı, sənaye inqilabının gücünü artıraraq ictimai həyatda bir sıra müsbət irəliləyişlərə səbəb oldu. Qlobal rəqabət texnoloji, sosial, iqtisadi, mədəni, insan və rəqəmsal dünyadakı inkişaflar ölkələrin işbirliyinə əsaslanan əlaqələrin inkişaf etdirilməsini zəruri etdi. [9]

Sənaye inqilablarının tarixi: "İnqilab" sözü ani və radikal dəyişikliyi ifadə edir. Tarix boyu hər dəfə yeni texnologiyalar və dünyanı dərk etmənin yeni yolları iqtisadi sistemlərdə və sosial strukturlarda dərin bir dəyişikliyi ortaya çıxardığı zaman inqilablar reallaşmışdır. [1] Sənaye 4.0 danışmamışdan öncə sənaye inqilablarının tarixinə baxmaq məqsədə uyğun olardı. I Sənaye inqilabı inqilabı XVIII əsrin 60-cı illərindən İngiltərədən başlayıb, bütün Avropa ölkələrini və Amerikanı əhatə edib, XIX əsrin ortalarında yekunlaşdı. Əl əməyindən maşın istehsalına keçid baş verdi. [11] İkinci Sənaye İnqilabı 1870-1914-cü illərə təsadüf etsədə, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə 1850-ci illərədə aid etmək olur. İkinci Sənaye İnqilabında neft və elektrik enerjisi sahəsi inkişaf etmişdi. Birinci sənaye inqilabının texnoloji inkişafının elmi bazası demək olar ki, yox idi. 1870-ci ildən sonrakı ixtiralar bu səbəbdən fərqlənirdi. İkinci sənaye inqilabı elm və texnologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini sürətləndirdi. İkinci Sənaye inqilabı istehsalın təşkilində dəyişiklik yaratdı. [7] Sənaye 3.0 1970-ci ildən 2010-cu ilə qədər davam etmişdi. İstehsalın rəqəmsallaşması, avtomatlaşdırılması baş vermişdi. [10]. IV Sənaye İnqilabı XXI əsrin ortalarına yaxın gözlənilsədə, XX əsrin sonlarında İKT sürətli inkişafı inqilabın daha tez baş verməsinə səbəb oldu. Birinci Sənaye İnqilabından keçid 86 il, Sənaye 2.0-dan üçüncüyə keçid üçün 99 il lazım olduğu halda, Sənaye 3.0-dan Dördüncü Sənaye İnqilabına keçid 40 ilə qədər azaldı. Bu qədər azalma sənayedəki texnoloji inkişaflar və istehsal dövründəki müsbət dəyişikliklər idi. [16]

Dördüncü sənaye inqilabının özəllikləri: IV Sənaye inqilabı zamanı elmi-texnoloji inkişaf səviyyəsi əsas iqtisadi sektorların sənayeləşməsinə yol açmışdır. Sənayenin dünya iqtisadiyyatında payı təqribən 30

%-dir və dünya üzrə enerji istehlakının 40 %-i bu sahənin payına düşür. [21] İnqilab kənd təsərrüfatından emal sənayesinə keçidi təmin etdi. İqtisadiyyatın əsas sahələri- kənd təsərrüfatı, mədənçilik, sənaye və xidmət sahələrində əmək məhsuldarlığının göstəricilərindəki ciddi fərqləri gizlədə bildi. Ona görə də son dövrlərdə struktur dəyişikliyi nəinki sektorlar arasında hətta sektor daxilində baş verirdi. Struktur dəyişikliyi yeni texnologiyalar, innovasiyalar yeni məhsulların hazırlanmasında açar rolunu oynadı.[13]

Dördüncü Sənaye İnqilabı daha uzun, daha sağlam yaşamaq və daha aktiv həyat tərzi keçirmək bacarıqları təqdim edir. Hazırda inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda doğulan uşaqların dörddə birindən çoxunun 100 yaşına qədər yaşayacağı gözlənilir. Bu şərtlər daxilində əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali, pensiya və fərdi həyat planlaması kimi məsələlər haqqında yenidən düşünülməlidir. [16]

İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə sənaye iqtisadiyyatını bilik iqtisadiyyatı əvəz etdi. Bilik iqtisadiyyatını digər iqtisadiyyatlardan ayıran əsas fərq biliyin əsas istehsal faktoru olması və informasiya sistemlərinin köməyi ilə biliyin istehsalında və istifadəsindəki artımdır. İqtisadiyyatın əsas elementləri hesab olunan istehsal, istehlak, bölgü münasibətləri bilik əsasında yenidən quruldu. [20] Hal-hazırda bilik əsas rol oynadığı kimi, ixtisaslı kadr potensialı da ən böyük sərvət hesab edilir. Uzunmüddətli iqtisadi artıma nail olmaq üçün biliyin yaradılması, istifadəsi və bu prosesin daha effektiv olması üçün lazım olan iqtisadi və institutsional şəraitin qurulması zəruridir. [3] Təcrübələr göstərir ki, biliyə investisiya qoymayan və ya biliyin imkanlarından istifadə etməyən, yəni biliyin mənimsənilməsi, istehsalı və yayılması prosesindən kənarda qalan ölkələrin rəqabət bazarına girməsi, eləcə də davamlı iqtisadi inkişafı qeyri-mümkündür[5]

İnsan tərəfindən yaranan səhvləri aradan qaldırmaq üçün son illərdə istehsalda ağıllı robotlardan istifadə olunur. Süni intellekt sayəsində asanlıqla yaranan vəziyyəti qiymətləndirə, əldə etdikləri məlumatları şərh edə bilirlər. Ağıllı robotlar onları idarə edən sistemlərə də nəzarət edə bilir, texniki ehtiyac yarandıqda xəbərdarlıq edir. [26] İstehsalda robotlardan istifadə işçilərin ölüm sayını və qəzaları minimuma endirib. Ağıllı robotlardan istifadə insanların buraxdığı səhvləri tamamilə azaldır. [17]

COVİD-19 pandemiyasından yaranan böhran ölkə iqtisadiyyatlarının və əmək bazarlarının bir-birindən nə qədər asılı olduğunu sübut edir. Bu qarşılıqlı asılıq nəzərə alınmalı, gələcəkdə daha inklüziv və davamlı dünya yaratmağa imkan yaratmalıdır. COVİD-19 müəyyən tendensiyaları sürətləndirib. Rəqəmsallaşdırma, distant iş daha çox elastiklik və dözümlülüklə xarakterizə olunacaq gələcəyə ümid yaradır. Həmçinin şəbəkə texnologiyaları, üçölçülü çap, süni intellekt, robotatexnika işlərin mahiyyətini dəyişməklə yeni tendensiyalar yaradır. Bu səbəbdən yaranan kütləvi işsizlik və pandemiya nəticəsində gəlirlərin itkisi Şimal və Cənub ölkələrindəki ictimai, siyasi və iqtisadi destabilizasiya edə bilər.[15]

Dördüncü Sənaye inqilabının məşğulluğa təsiri: Hibrid dünyası artıq Almaniyada, Cənubi Koreyada, ABŞ-da, Yaponiyada və digər ölkələrdə yeni bir texnoloji qaydanın sürətləndirilmiş şəkildə inkişaf etdirildiyi tamamilə aydındır. Süni texnologiyaların tərəqqisi sayəsində bu dövlətlərdə "altıncı texnoloji sifariş" meydana gəldi. Robotlar sayəsində xərclərə qənaət edərək, yüksək gəlir əldə etmək biznes mühitini inkişaf etdirir [12]

Müxtəlif istehsal əməliyyatlarını təhlil etdikdən sonra, kompüterin insanların köməyi olmadan hansı işləri daha səmərəli yerinə yetirə biləcəyindən, hansı işlər isə insan əməyi olmadan hazırlana bilməyəcəyindən danışmaq mümkündür. Maşınlar bir çox standart tapşırığı həll etməkdə insanlardan üstün olsalar da, həm fiziki (əllə), həm də orijinal əməliyyatları yerinə yetirə bilmirlər. Gələcəkdə yeni və inkişaf etməkdə olan texnologiyalar əmək bazarlarının köklü şəkildə dəyişməsinə səbəb olacaqdır. Maşınlar yalnız standart əməliyyatları deyil, həm də mücərrəd vərdişlər və strukturlaşdırılmamış mühitlərdə işləmək bacarığı tələb edən tapşırıqları yerinə yetirmək qabiliyyətində olacaq. Mütəxəssislərin fikrincə, yaxın 10 il ərzində dünyada avtomatlar, robotlar, süni intellekt texnologiyaları 400 mln insanı işsiz qoyacaq. Qatar, avtomobil sürücüsü, aviadispeçer kimi peşələr kompüter və intelektual sistemlərlə əvəz ediləcək. Geniş miqyaslı ixtisarlar menecerlər, analitiklər, mühasiblər, tərcüməçilər, logistiklər, vəkil və notarius işçiləri, həmçinin qeydiyyat, sənədlərin icrası ilə əlaqəli dövlət və bələdiyyə rəsmilərini də gözləyir. Sənaye inqilabının nəticəsində iş yerlərinin avtomatlaşdırılması ilə əlaqədar insanlarda iş yerini itirmək qorxusu yaransada əslində iş yerlərini itirmək yox, peşələrini dəyişməyə səbəb olacaq. Robotlaşdırılmış iş yerləri və müəssisələr həm istehsalı, həmdə məşğulluğu artıracağı gözlənilir.[17, 21, 22, 23]

Texnoloji inqilabdan yaranan məşğulluq problemini əhali artımı lap çətinləşdirir. [11]

İl	Əhali	Əhali artımı %-lə
2020	7797322395	1.67%
2025	8187482626	5.00%
2030	8553090972	4.47%
2035	8894594868	3.99%
2040	9212224932	3.57%
2045	9506070389	3.19%
2050	9773651653	2.81%

Cədvəl 1: Əhali artımının illər üzrə göstəricisi

Azərbaycan və Sənaye 4.0: Azərbaycan Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizi hövzəsində əsas rola malik ölkələrdəndi. Tək özünün sərvətləri ilə deyil, həmçinin qaz və neft nəqlinin qərb istiqamətində ötürülməsində əlverişli mövqedə yerləşib. Böyük ölçüdə Respublika ərazisindən keçən Qafqaz nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanı regional beynəlxalq ticarət və təkrar ixrac mərkəzlərindən birinə çevirə bilər. [8] Bu gün Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafa gedən yol əsas olaraq sənayeləşmədən keçir. Sənayeləşmə siyasətinin özü də innovasiyaların iqtisadiyyatda təqibi və yaradılan əlavə dəyərin təsiri ilə dəyişikliklərə məruz qalaraq zamanla yenilənməyə məcburdur. Yəni, innovasiya əsaslı iqtisadiyyata sahib olmaq istəyən dövlət davamlı olaraq innovasiyaları təqib etməli, başqa dövlətlərin təcrübələrini öyrənməli və innovasiyaların iqtisadiyyatda tətbiqinə münbit şərait yaratmalıdır. [2]

Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və Koordinasiya Mərkəzi (bundan sonra – Mərkəz) Azərbaycan Respublikası ilə Dördüncü Sənaye İnqilabı sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı və bu sahədə əlaqələndirməni, habelə rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə çağırışların, təşəbbüslərin, strategiyaların və layihələrin təhlilini və koordinasiyasını həyata keçirən publik hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə yaradılmışdır. [24]

BMT-nin araşdırmalarına görə davamlı inkişafın üç əlamətindən biri iqtisadiyyatın böhranlar və tənəzzül səbəbindən uzun müddət inkişaf etməsini davam etdirmək qabiliyyətidir. Böyümə dövrü nə qədər uzun olarsa olarsa, aşağı və ya orta gəlirli bir ölkənin davamlı inkişaf mərhələsi o qədər yüksək olar. Nəticə etibarilə, 2007-ci ildən bəri Azərbaycan iqtisadiyyatı, daxili və xarici zərbələrin təsirinə məruz qalaraq iqtisadi sistemin qeyri-sabit vəziyyətindədir. Yüksək neft qiymətləri dövründə yığılan qızıl və valyuta ehtiyatları təhlükəsizlik yastığı rolunu oynayır.

Genişmiqyaslı Azərbaycan-2020: Gələcək inkişaf layihəsi üçün Azərbaycan Hökuməti ölkədə qeyri-neft sənayesi hesabına adambaşına düşən ÜDM həcmini iki dəfədən çox artırmağa çalışır. [3]

Ölkəmizdə sosial-iqtisadi islahatların təşviqinə və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə qlobal iqtisadi tendensiyalar kömək edir. Bu cür islahatlar sayəsində ölkəmizin iqtisadiyyatı 2007-2019-cu illər arasında 80%, qeyri-neft sektorunda 2,1 dəfə, strateji inkişafında isə 13 dəfə artdı. 2007-ci ildən bəri iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına töhfə verən 111 milyard ABŞ dolları xarici investisiya cəlb etdilmişdir. Nəticədə, Dünya İqtisadi Forumunun 2006-2007-ci illərdə yayımladığı Qlobal Rəqabətlilik Hesabatında əvvəlcə 64-cü sırada yer alarkən, Azərbaycan 2017-2018-ci illərdə 137 ölkə arasında 35-ci yerə yüksəldi. [10]

Qarabağ bölgəsinin münbit torpaqları, təbii sərvətləri, bitkiçilik və heyvandarlıq üçün böyük imkanların olması, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli mövqedə yerləşməsi bu ərazilərin bərpasında ağıllı şəhər, ağıllı kənd konsepsiyasının yaradılmasında, Dördüncü Sənaye İnqilabının təqdim etdiyi imkanlardan istifadə gələcək üçün böyük prespektivlər yaradır. Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunda iştirakı zamanı onlarla şirkətlə görüşlər keçirən İlham Əliyev bildirib ki: "Bu görüşlər əsnasında görürəm ki, dünyada hansı yeniliklər var, hansı müsbət inkişaf var və çalışıram ki, o şirkətləri Azərbaycana cəlb edim. Ona görə "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd" konsepsiyası tətbiq edilməlidir". Azərbaycan Respublikasının şəhər və kəndlərində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin, təhlükəsizliyinin, səmərəliliyinin artırılması, onların tətbiq edilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi, habelə həmin xidmətlər üzrə mövcud resursların effektiv istifadəsi və idarə olunmasının təmin edilməsi şəhər və kənd yerlərində dayanıqlı inkişafın əsas prioritetlərindəndir. [14, 24]

Müasir istehsal infrastrukturuna malik sənaye parklarının yaradılması ölkədə sənaye sahələrinin inkişafının, ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafının təmin edilməsini, habelə istehsal sahələrinin və onun innovasiya istiqamətinin inkişafını nəzərdə tutan dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Sənaye parklarının yaradılması ölkənin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının ixrac

qabiliyyətinin, eləcə də rəqabət qabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, ətraf rayonlarda məşğulluğun təmin edilməsi, investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi əhəmiyyətlidir. [5,6,19,25]

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən firma və sahibkarlıq subyektlərinin əksər hallarda həcmcə kiçik olması, böyük olanların isə çox hallarda daxili bazarda rəqabətin yoxluğu və ya zəif olması səbəbilə milli firma səviyyəli innovasiya təşəbbüsləri azlıq təşkil edir.[2]

Ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti və xarici investisiyaların axınına yüksək institusional maneələr: xüsusi mülkiyyət hüquqlarının etibarsızlığı; haqsız rəqabət; qənaətbəxş olmayan məhkəmə icraatı; yüksək əməliyyat xərcləri; korrupsiya. [18]

Nəticə

Dördüncü Sənaye İnqilabı yeni imkanlar yaradan, siyasi, sosial və iqtisadi sistemlərə təsir göstərən fiziki, rəqəmsal və bioloji dünya texnologiyalarının qarışığıdır. Müasir şəraitdə iqtisadi böyümə dövriyyəyə əlavə maddi və əmək ehtiyatlarının cəlb edilməsinə deyil, intellektual texnologiyalara və insan kapitalından maksimum istifadəyə əsaslanır. Təhsil, elm, səhiyyə, informasiya texnologiyaları, bio və nanotexnologiyalar sosial-iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Kiçik və orta şirkətlərdən daha çox yenilik ortaya çıxır və sonra iqtisadiyyata yayılır. Dördüncü Sənaye İnqilabı uzun bir yoldur. Azərbaycan bu yolun başlanğıcında yerləşir. Ölkəmizdə işçi qüvvəsi qlobal rəqabət baxımından yetərli deyil. Ölkəmizin bu sahələdə yüksək imkanları olsa da, bunun tətbiqinin asan olmayacağı indidən bəllidir. Bunun üçün yüksək texnologiyalarla təchiz olunmuş və biliyə əsaslanan, nə etdiyini və nə istədiyini düzgün təyin edən təşkilatlara ehtiyac var. Ölkəmizdə Dördüncü və sonrakı sənaye inqilabları dövründə qəti addımlar atılmalıdır. Sənaye 4.0 üçün dövlət, universitet, sənaye, şirkət və fərd bazasında ən qısa müddətdə hazırlıq işlərinə başlamaq və lazımi infrastruktur investisiyalarını həyata keçirmək vacibdir**.**

Ədəbiyyat siyahısı

1. K.Şvab Dördüncü Sənaye İnqilabı
2. A.İsmayılov, X.Alıyev İnnovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf və dövlət təşviqlərinin əhəmiyyəti
3. X.Alıyev "Bilik iqtisadiyyatı üzrə ölkələrin reytinqi"
4. F.Rəhimov, B.Abbasova Azərbaycanda yeni Sənaye inqilabı ərəfəsində texnoparklardan istifadənin vəziyyəti
5. A.Muradov "Bilik iqtisadiyyatı quruculuğunda insan kapitalının roluna dair nəzəri mülahizələr"
6. К.Гаджиев, Станет ли Азербайджан вторым Кувейтом?
7. J.Mokyr, H.R.Strotz The Second Industrial Revolution
8. World Economic Forum. Center for the Fourth Industrial Revolution, https://www.weforum.org/
9. А.А.Касумова, Е.М.Гахраманова, К.А.Салманова Роль цифровой экономики в развитии туризма
10. H.M.Nick The 4th industrial revolution the future of Jobs
11. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamenti: Əhali şöbəsi
12. И.Ю.ТКАЧЕНКО Проблемы развития цифровых технологий
13. К.А.Гулин, В.С.Усков О Роли интернета вещей в условиях перехода к четвертой промышленной революции
14. П.В.Шульце Будущее промышленности: четвертая революция – функции государства и общества2
15. Аналитическая записка: сфера труда и COVID-19 ИЮНЬ 2020 года
16. E.Nuroğlu, H.Nuroğlu, Endüstri 4.0'I Türkiye'nin Dış Ticareti İçin Bir Fırsat Penceresine Dönüştürme
17. K.Turan *Dördüncü Sanayi Devriminin Uluslararası İlişkilere Sosyoekonomik Etkileri*
18. https://mida.gov.az/documents/
19. О.Б.Иванова, Перспективы развития образования в условиях четвертой промышленной революции
20. S.Kevük "Bilgi ekonomisi"
21. А.Зоргнер Автоматизация рабочих мест: угроза для занятости или источник предпринимательских возможностей?
22. *H.Y.Taş* Dördüncü sanayı devrımı'nın (endüstrı 4.0) çalışma hayatına ve istıhdama muhtemel etkıleri ***2018***
23. Global innovation index 2020 (Azerbaijan)
24. https://president.az/articles/49932
25. https://smb.gov.az/nav/snaye-parklari-v-mhlllri
26. E.Ç.İnan Endüstri 4.0 Vizyonunun Üretim Süreçlerinde Getireceği Verimlilik

Azərbaycanda 2015-2020-ci illər arasında sosial sahələrin (təhsil və səhiyyənin) dinamikası və siyasətin müsbət və mənfi tərəflərinin şərhi

Tutu Abadova Azad
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər
tabadova@std.beu.edu.az

Xülasə

Tədqiqat işinin məqsədi sosial sahələrin xüsusilə təhsil və səhiyyətin illər üzrə dinamikasını göstərmək və mövcud siyasəti şərh etməklə, cəmiyyətin rifahı üçün bu sahələrin inkişafının əhəmiyyətini bir daha vurğulamaqdır. Məqalədə,Azərbaycanda 2015-2020-ci illər ərzində təhsil və səhiyyənin müəyyən göstəriciləri əsas götürülərək ölkədə sosial sahənin dinamikası göstərilmiş, bu sahələrin inkişafına yönəlmiş siyasətin müsbət və mənfi cəhətləri araşdırılmışdır. Nəticədə iqtisadi və sosial inkişafın tərkib hissəsi olmaqla cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin formalaşdırılmasında iştirak edən təhsil sahəsinin,digər tərəfdən həmin bu qüvənin sağlamlıq səviyyəsinin yüksəkliyi üçün səhiyyənin inkişafının əhəmiyyətliliyi müxtəlif əsaslarla qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: təhsil, sosial sahələrin iqtisadiyyat, bilik iqtisadiyyatı

Abstract

The aim of the research is to show the dynamics of the social sphere, especially education and health care, over the years and to emphasize the importance of the development of these spheres for the welfare of society by commenting on existing policy. In the article, the dynamics of the social sphere has been given based on certain indicators of education and the health care in Azerbaijan during the 2015-2020 and the pros and cons of the policy aimed at the development of these areas have been examined. As the result,the importance of education as the part of theeconomic and social deelopment which is participating in shaping of the productive forces of the society,on the other hand,the importance of the health care for the high level of that force's health have been noted on various grounds.

Giriş

Cəmiyyət sonsuz istəklərə lakin məhdud resurslara malikdir. İqtisadiyyat elmi də, həmçinin, insanlarin sonsuz ehtiyyaclarinin məhdud resurslarla ödənilməsini öyrənir. Bu ehtiyaclarin böyük bir qismi maddi istehsal vasitələri ilə ödənilsə də,qalan hissəsi sosial sahələrə aid edilən fəaliyyətlərlə ödənilir. Ümumiyyətlə,sosial sahələrə insanla,cəmiyyətlə bağli olan hər şey daxildir. Belə ki,iqtisadi proseslər sosial,sosial hadisələr isə iqtisadi əhəmiyyət daşiyirlar. Tədqiqatda 2015-2020-ci illər üçün toplanmiş datalar vasitəsilə bu sahələrin inkişafi yolunda aparilan siyasətin yaxin tarixdə olan effekti izlənilmişdir. Tədqiqat işi fəsildən ibarətdir.yuxarida qeyd edildiyi kimi,sosial hadisələr iqtisadiyyata,iqtisadi proseslər isə sosial hadisələrə təsir etməkdədir. Bu da təbii olaraq ortaq məqsəddən,cəmiyyətin rifahinin artirilmasindan, irəli çixan qarşiliqli bir münasibətidir. Sosial sahələrin iqtisadiyyatı adlı bir termin ortaya çıxır ki,buraya həm qeyri- istehsal sahələrini (səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, elm, ticarət, sosial sığorta, sosial təminat, mənzil –kommunal), həm də istehsal sahələrini (minimum əmək haqqı, işsizlik dərəcəsi) aid etmək olar. Beləki, bir ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün sosial sahələrin inkişafına da nail olmalıdır. Sosial sahələrin inkişafı isə bu sahələrə dövlətin diqqət və marağının artması ilə əldə ediləcək. Çünki bu sahələrdə dövlət tənzimlənməsi ilə bir sıra sosial problemlərin qarşısı alınacaq və insanların həyat səviyyəsi yüksələcək. Məsələn, təhsilə olan diqqətin artması ilə ali və orta təhsilli insanların sayı artar, əmək bazarında məhsuldar işçilərin sayı yüksələr, işsizlik dərəcəsi aşağı düşər və istehsal artar. Nəticədə insanların ehtiyyaclarının bir hissəsi ödənilmiş olacaq. Sonda iqtisadi inkişafın sosial sahələrlə necə əlaqəli olduğunu və dövlət tərəfindən sosial sahələrin tənzimlənməsinin vacib olduğunu görmüş olduq.

Təhsil

Daha spesifik olaraq təhsili götürsək, ümumilikdə müasir iqtisadiyyatı "bilik iqtisadiyyatı" adlandımaq olar.Yüksək səviyyəli təhsil insan kapitalına investisiyadır və bu da davamlı iqtisadi inkişafın təməlidir. Təhsilin əhalinin həyat səviyyəsində təsiri maddi-mənəvi əsasları vardır. BMT-nin müəyyənləşirmiş oluğu "İnsan İnkişafı İndeksi" özündə 3 ölçünü ehtiva edir ki,bunlardan biri də məhz təhsildir. Göstəricilər aşağıdakı kimidir:

- uzun və sağlam ömür (orta ömür uzunluğu əsasında hesablanır);
- təhsil səviyyəsi (böyüklər arasında savadlılıq, həmçinin ibtidai, orta və ali məktəblərdə təhsil alanların say nisbəti əsasında hesablanır);

- layiqli yaşayış standartları (alıcılıq qabiliyyəti pariteti/AQP, gəlir əsasında hesablanır).

Lakin, bu indeks insan inkişafının hərtərəfli ölçü vasitəsi deyil. 2018-cü ilin məlumatları əsasında hazırlanmış 2019-cü il İnsan İnkişafı Hesabatına əsasən Azərbaycanda İnsan inkişafı indeksi 0,754-ə bərabərdir və o 187 ölkə arasında 87-ci yeri tutmaqla "yüksək" reytinqə malik olan ölkələr sırasındadır. Həmçinin, 2015-ci ildən etibarən davamlı artış müşahidə olumuşdur.

Statistika komitəsinin göstəricilərinə əsasən Azərbaycanda hazırda 1840 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və 4433 dövlət və qeyri dövlət əyani ümumtəhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərməktədir. Təlim-təhsil sistemində 110 texnili peşə məktəbi və liseyi, 59 texnikum və 52 universitet fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə təhsil növləri üzrə təhsil alan şagird və tələbələrin ümumi sayı, 2019-cu ildə 1992578 nəfər olmuşdur. Həmçinin 2019-cu il üçün ümumi təhsil müəssisələrində 1616105 nəfər, peşə-ixtisas müəssisələrində 23193 nəfər, orta ixtisas təhsil müəssisələrində 5600 nəfər, ali təhsil müəssisələrində 187654 ,doktoranturada isə 2850 nəfər təhsil almışdır. Bu il 48 min şagird birinci sinfə daxil olub,bu isə hər sinfə 30-35 şagird düşməsi deməkdir. Bu da təhsilin effektivliyini sual altında qoyur.

Təhsilin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsirinin iqtisadi göstəricisi, onun səmərəli təşkili ilə bağlıdır. Belə ki,təəssüflər olsun ki,ölkəmizdə bu sahədə də siyasi yükdən asılılıq böyükür. Bu da öz növbəsində təhsilin səmərəli təşkili adı altında dediyimiz *maliyyələşmə mənbələri, vergi sistemi və özəlləşmə* məsələlərində problemlərlə üzləşməyimizə səbəb olur.

Təhsilin maddi əsasını pullu və pulsuz təhsil sistemi təşkil edir. Milli iqtisadiyyatda təhsilin müəyyən bir hissəsi müəssisə və təşkilatların, əhalinin öz vəsaiti hesabına maliyyələşir. Ancaq, təhsil sahəsinin maliyyələşməsinin əsas mənbəyi dövlət büdcəsidir. Belə ki,2020-ci il üçün dövlət büdcəsindən 3 155 797 681,0 manat vəsait təhsilə yönəldilməklə keçən il ilə müqayisədə 869913332 manat daha çoxdur. Lakin bu rəqəm Yaponiyadakı bir Universitetin büdcəsindən 2.1 dəfə azdır.

İl	Büdcə xərclərindəki pay
1995	41,4%
2000	21,1%
2005	13,2%
2010	8,7%
2015	7,6%
2016	8,2%
2017	6,9%
2018	7,4%

Şəkil 1. Təhsil xərclərinin büdcə xərclərindəki payı

İl	Təhsil xərcləri
2015	16051257,00
2016	16837958,00
2017	17333668,00
2018	20130000,00
2019	21957000,00
2020	31557976,00

Şəkil 2. 2015-2020-ci illər üzrə təhsil xərclərinin miqdarı

Sağdakı cədvəldə illər üzrə "Təhsil" bölməsi xərclərinin dövlət büdcəsi xərclərindəki xüsusi çəkisi göstərilmişdir. Göründüyü kimi son illərdə qeydəalınacaq bir dəyişiklik olmasa da 1995-ci ildən etibarən kəskin azalma tempi müşahidə olunur. Bunu həm müsbət həm də mənfi qiymətləndirmək mümkündür.Bir sahəyə ayrılan xərcin böyük həcmdə olması həm də bu sahədə vəziyyətin heç də ürəkaçan olmadığından xəbər verir. Həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi və müharibə şəraiti ilə bağlı olaraq 1990- cı illərin əvvələrində təhsil səviyyəsində geriləmə başlanmışdır. Beləliklə, təhsil səviyyəsi yüksək olmaqla birlikdə keçid dövrünün iqtisadi şərtləri, təhsil səviyyəsinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Təhsildəki bu mənfi vəziyyət müstəqilliyin onuncu ilinin ikinci yarısına qədər davam etmişdir ki,bu ayrılan xərclərdəki azalma ilə də öz təsiqini tapır. Bu tarixdən sonra isə təhsil səviyyəsi yüksəlməyə başlamışdır. Odur ki, müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki,biz ayrılan xərclərdə olan kəskin azalmanı qurulması tamamlanmış olan təməl infrastrukturla əlaqələnirə bilərik. Digər tərəfdən isə başqa ölkələrlə,məsələn Gürcüstan(13%),Ukrayna (13,1%),Hollandiya (12,2%) Norveç və sairə kimi ölkələrlə (16%) müqayisədə son 8 ilin göstəricilərinin aşağı olmasıdır.

Aşağıda isə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrinə dövlət xətti ilə təhsil alan Azərbayan vətəndaşlarının sayının son 5 illik statistikası verilmişdir. Göründüyü kimi, son iki ildə xüsusiylə azalma müşahidə edilmişdir.

2014/2015	2015/2016	2016/2017	2017/2018	2018/2019	2019/2020
2911	2998	2197	1800	751	807

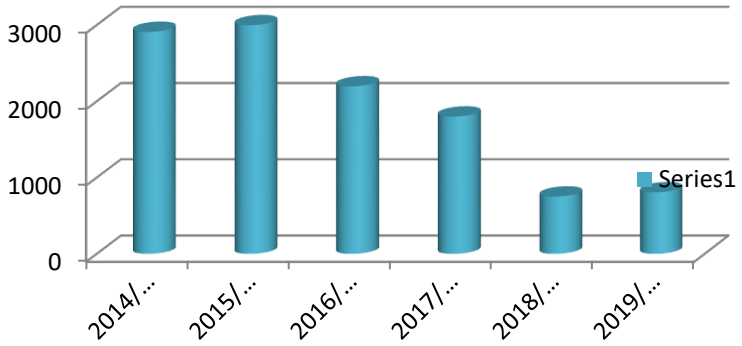

Şəkil 3. Dövlət xətti ilə təhsil alan Azərbayan vətəndaşlarının sayı

Azərbaycanda təhsil sisteminin, dünya təhsil sistemi ilə inteqrasiyasını qurmaq məqsədiylə hazırlanıb,təsdiq edilmiş "2007-2015-ci illərdə azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə dövlət proqramı" çərçivəsində 5 mindən çox gəncin iştirakı nəzərdə tutulsa da 3558 nəfər azərbaycan vətəndaşı dünyanın 32 ölkəsində təhsil almaq hüququ qazanmışdır. Dövlət proqramının icrası başa çatdıqdan sonra fasilə verilmiş 2019–2023-cü illər üçün azərbaycan respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə yeni dövlət proqramı hazırlanmışdır. Yeni proqramda isə yalnız magistr və doktorantura prioritet istiqamət olaraq seçilmişdir. Bir tərəfdən istiqamətin əsas olaraq magistr və doktorantura seçilməsi məqsədə uyğundur çünki 4 il müddətində bir gəncin bakalavr təhsili xərcinin qarşılanması əvəzində bir ya iki illik daha çox tələbə magistr və ya phd səviyyəsində təhsilini xaricdə dövlət hesabına davam etdirə bilər. Belə oluğu halda sitatistikalarda artım müşahidə edilməli idi. Lakin nəticə heç də gözlənilən kimi deyil. Ümumilikdə,44 namizəd müsahibə mərhələsinə buraxılmış,müsabiqə nəticəsində isə az sayda sadəcə 23 nəfər azərbaycan vətəndaşı "2019–2023-cü illər üçün azərbaycan respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə dövlət proqramı" çərçivəsində xaricdə doktorantura səviyyəsində təhsil almaq hüququ qazanmışdır.

Digər tərəfdən dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrində təhsil alan əksəriyyəti Türkiyə,İran, Gürcüstan və Rusiya olmaqla xarici vətəndaşların sayında son 5 ilin göstəricilərinə əsasən artım vardır.

2014/2015	2015/2016	2016/2017	2017/2018	2018/2019	2019/2020
3698	3425	3370	3784	4262	4688

Şəkil 4. Azərbaycanda təhsil almış xarici vətəndaşların sayı

Ölkədə güclü bir elmi potensial olmasına baxmayaraq, bu potensialdan səmərəli istifadə edilmir. Ümumdaxili Məhsuldan elmi araşdırmalara ayrılan payın dünya ortalamasından xeyli aşağıda olduğu görülür. Elmi araşdırmalara milli gəlirdən ayrılan payın dünya ortalaması 2.2% olmasına qarşılıq, bu nisbət Azərbaycanda eyni il (2018 ci il) üçün 0.18%-dir.Yaxın tarix kəsiyində (2013-2018) müəyyən azalmanı da görmək mümkündür. Bu nisbət 1990-cı ildə 0.5% olmuşdur. Elmi araşdırma edənlərin sayı (hər 100 min nəfərə 2791) dünya ortalamasından (hər 100 min nəfərə 959) yuxarıdır. Bu vəziyyət elmi araşdırma edən alimlərin gəlir səviyyəsinin aşağı olmasına və texniki təchizatın kifayət etmədiyinə işarət edir. Nəticədə aparılan araşdırmaların səviyyəsi də aşağı olur. Halbuki təhsil və elmi araşdırmaların inkişafı bir ölkənin stratejik inkişaf yönlərindən biri olmalıdır.

Ali təhsil sahəsində atılan təqdirəlayiq addımlardan biri 2014-cü ildə başlamış olub hələ də davam edən "SABAH" (savadlı, bacarıqlı, hazırlıqlı) qrupları layihəsinin həyata keçirilməsinə başlanmışdır. 34 ali

təhsil müəssisəsindən 33 ixtisas qrupu üzrə 769 nəfər üç mərhələli müsabiqə əsasında seçilərək SABAH qruplarına qəbul olunmuşdur. Həmin qruplar xüsusi proqram və müasir tədris texnologiyaları tətbiq edilməklə, xarici dil intensiv tədris olunmaqla, peşəkar müəllimlər cəlb edilməklə fəaliyyətə başlamışdır. Bu qruplarda Azərbaycanın inkişafına töhfə verəcək, savadlı, bacarıqlı, hazırlıqlı, rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislərin yetişdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Özəlləşmə fonunda təhsil müəssələrinin sayında özəl sektorun payı kifayət qədər aşağı və dövlət sektorunun monopoliyası nəzərəçarpandır. Daha dəqiq rəqəmlərlə desək 2019-cu il üçün 1840 məktəbəqədər təhsil müəssisəndən sadəcə 156-sı, 4433 ümumtəhsil müəssisəsindən 33-ü, 52 ali təhsil müəssisəsindən isə 12-i qeyri-dövlət təhsil müəssisəsidir. Özəl sektorun payı bu sahədə cəmi 3,1 %-dir. Rəqabətliliyin inkişafı baxımından özəl müəssisələrin sayının artmasına ehtiyac vardır.

Səhiyyə

Sovet İttifaqı sisteminin nailiyyəti olaraq dəyərləndirə biləcək şəkildə Azərbaycana, o günün şərtlərində inkişaf etmiş bir səhiyyə sistemi miras qalmışdır. Bu gün sahədə əsas problemlər maliyyə kasadlığı, müasir tələblərə cavab verməyən zəif maddi-texniki baza, elmin nüfuzdan düşməsi, elmi və pedaqoji işçilərin yaşlanması, ixtisaslı kadrların özəl qurumlara axını, innovasiya və sərmayə baxımından süstlük, elmi çalışmaların kommersiyalaşdırılması və s.-dir Başqa bir tərəfdən büdcədən lazımi payın ayrılmaması, digər tərəfdən də xalqın gəlir səviyyəsinin düşməsi səbəbiylə, səhiyyə xidmətləri bu gün razı qalınacaq şəkildə deyildir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən səhiyyə müəssisələri, müasir tələblərə cavab vərmir, bir çox bina və təchizat etibariylə köhnə və yarasızdır. Səhiyyə xərclərinin milli gəlirdən aldığı pay cəmi 1,1% yəni 873,6 milyon manat olmuşdur. Bu da səhiyyə xərcləri üçün ayrılan payın kifayət etmədiyini göstərir.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı, min nəfər	32,8	32,5	32,2	31,9	32,5	31,8
əhalinin hər 10 000 nəfərinə	34,6	33,9	33,2	32,6	32,9	32,0
Orta tibb işçilərinin sayı, min nəfər	56,1	54,9	54,5	52,8	54,0	55,7
əhalinin hər 10 000 nəfərinə	566	559	569	566	563	570
Xəstəxana müəssisələrinin sayı, min	46,4	44,9	45,3	44,1	44,0	44,3

Şəkil 5. Səhiyyə üzrə bir sıra göstəricilər

Səhiyyə üçün əsas olan,son 5 illik göstəricilər bu şəkildədir. Böyük həcmdə olmasa da indikatorlarda başlanğıc il ilə müqayisədə azalmalar özünü göstərmişdir.

Xəstəxanaların rəsmi və qeyri-rəsmi pullu xidmətə keçirilməsi, kifayət qədər dərman, texniki təchizatın və maliyyə vəsaitinin olmaması, xidmət və dərman qiymətlərinin yüksəkliyi kimi səbəblər əhalinin səhiyyə xidmətlərindən istifadəsini azaltmışdır. Bunun nəticəsidir ki,əhalinin böyük qismi müalicə üçün xaricə (xüsusən Türkiyə,İran) üz tutur.

Ölkəmizdə səhiyyənin təşkili və idarə edilməsi ilə bağlı islahatlar aparılmaqdadır. Yeni idarəetmə, maliyyələşdirmə və təchizat modellərinin tətbiqi uğurlu başlanğıc, cəhd olsa da, hər bir əsaslı islahat kimi problemlər də yarada bilər. Xüsusilə, yarımçıq islahat, hərtərəfli planlaşdırılmadan atılan addımlar xeyirdən çox ziyan verə bilər. Məlumdur ki, hər bir reforma müsbət cəhətləri ilə yanaşı mənfi nəticələrə də səbəb olar. Belə ki,ölkə səhiyyəsi hazırda icbari tibbi sığorta sisteminə keçid mərhələsindədir.Son illər üçün bu addım kifayət qədər təqdirəlayiqdir. Beynəlxalq təcrübədən də tibbi sığortanın vacibliyini dərk edə bilərik. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 27 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmış,2016-cı il 15 fevral tarixli Fərmanına əsasən bu qurum fəaliyyətə başlamışdır. 2020-ci ilin yanvar ayından etibarən isə icbari tibbi sığorta mərhələli şəkildə tətbiq edilməyə başlanmışdır. Lakin pulsuz tibbi xidmətin icbari tibbi sığorta sistemi ilə əvəz edilməsi beynəlxalq obyektiv və subyektiv göstəricilərə görə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olar. İndi icbari sığorta üçün pul ödəyən vətəndaş yüksək keyfiyyətli tibbi xidmət ala bilmədikdə sosial-siyasi gərginlik yarana, dövlət-vətəndaş, xəstəxana-xəstə, pasient-həkim münasibətlərində inamsızlıq əmələ gələr. Bu isə islahatların uğuruna kölgə salar, çəkilən xərcləri heçə çıxarar, müsbət, mütərəqqi ideyanı neqativ tərəfə yönəldər.

Təhsil sistemindən fərqli olaraq səhiyyədə özəl sektorun payı yüksəkdir. Açılan özəl yeni səhiyyə mərkəzlərinin isə, səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin artmasında mühüm rolu olur.Panemiya dövründə belə tikiləcək olan 10 modul tipli xəstəxananın 4-nü özəl sektor öz vəsaiti hesabına inşa edəcəkdi.

Nəticə

Zəngin təbii ehtiyatları ilə ölkədə iqtisadi inkişaf arasında müşahidə olunan tərs münasibətin başqa bir mexanizmi istehsal sektoru meyarlarının əhalinin təhsil səviyyəsinə mənfi təsiridir.lakin ölkəmizdə 2015-ci ildən post-neft dövrünün başlamasıyla perspektiv vəd edən sahələrdən biri bəlkə də ən əsası insan kapitalının inkişafına yönəldilmiş müxtəlif fəaliyyətlərdir. Müasir dövrdə ümm-nin artımının 40%-ə qədərini inkişaf etmiş ölkələr effektiv təhsil siteminin inkişafı hesabına əldə edirlər. Təhsilin inkişafına qoyulmuş investisiyalar inkişaf kapitalına qoyulan sərmayenin əsas istiqamətlərindəndir. Ümumiyyətlə, təhsilin inkişafına qoyulan investisiya iqtisadi nöqteyi nəzərdən özünü daha tez doğruldur. Amerika alimlərinin hesablamalarına görə təhsil sisteminə çəkilən 1 dollarlıq xərc, 3-6 dollara qədər gəlir əldə etməyə imkan verir. Ona görə də mahiyyət etibarı ilə iqtisadi və sosial inkişafın tərkib hissəsi olmaqla cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin formalaşdırılmasında iştirak edən təhsil sahəsinin davamlı inkişaf etdiriməsi vacibdir. Azərbaycanda oxuma-yazma faizi (98%) yaşlı əhalinin savadlılıq əmsalı, xüsusilə, orta və ali təhsilli işçilərin sayı, 10.000 nəfərə düşən tələbələrin sayı, müəllimlərin sayı və s. Göstəricilər ölkəmizin hələ ki, savadlılıq səviyyəsi yüksək ölkələrdən biri olduğunu təsdiqləyir. Ancaq,bu yüksək göstəricilər işsizlik problemi ilə müşayiət olunduğu üçün müxtəlif təhsil növləri tərəfindən yaradılan sosial irəliləyiş imkanları azalmağa başlamış və ixtisaslı kadrların xarici ölkələrə miqrasiyası ilə nəticələnmişdir. Gənclərin təhsili ilə onların əməyini məzmununun arasında uyğunsuzluq yaranmışdır. Bu halların azalması üçün əmək bazarının mütəmadi öyrənilməsi sisteminin yaradılması məqsədəuyğundur. Digər tərəfdən ali təhsil müəssssələrinə qəbul sadələşməli lakin tədris müddətində seçilmiş sahəyə xüsusi marağı və bacarığı olan tələbələr təhsilini davam etdirə bilməlidirlər. Təhsil müəssisələrinin informasiya-kommunikasiya üzrə maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi məsələsi isə artıq həll etməli olduğumuz məsələlər siyahısından çoxdan çıxmış olmalı idi.

Səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin başlıca məqsədi əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılmasından, orta ömür müddətinin uzadılmasından, əhalinin bütün təbəqələrinin keyfiyyətli tibbi xidmətlə təmin edilməsindən ibarətdir. Daha açıq desək səhiyyə sektorunun tələblərinə uyğun olaraq tibbi kadr hazırlığının planlaşdırılması və ailə həkimlərinin hazırlanması, səhiyyə müəssisələrinin dərman və avadanlıq təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə tibb sənayesi müəssisələrinin yaradılmasının və fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və təbii ki,müasir tələblərə cavab verən infrastrukturla təhcizat nəzərdə tutulur. Bunun qarşılığında isə səhiyyə də daxil olmaqla təhsilə, və digər sosial sahələrə ayrılan vəsait ayrıldığı sektorların minimum ehtiyacının 25-30%-nə kifayət edir. Regionların inkişafı proqramları çərçivəsində yeni tibb müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir ki, bu müsbət addımlardan biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anar E., Sənan Ə., Süleymanov E. Müstəqilliyinin 25 ilində Azərbaycan iqtisadiyyatı. Şərq-qərb nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2017
2. Əlirızayev Ə.Q. Sosial sahənin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı (**dərs vəsaiti**). Bakı/Azərbaycan. 2010
3. World Bank. Azerbaijan: The Role of Higher Education in Innovation.2018
4. United Nation. Human Development Report.2020
5. Fərhad Rəhmanov.Azərbaycanda sosial sfera sahələrinin inkişafı problemləri. Bakı/Azərbaycan.

İnstitusional keyfiyyət anlayışı və onun iqtisadi determinantlarına ümumi baxış

Qasımov İlkin Cilingir oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu
ilqasimov@beu.edu.az

Xülasə

İnstitutsional keyfiyyət anlayışı haqda ilkin fikirlərin tarixi qədimlərə gedib çıxsa da bu sahədəki fundamental tədqiqatların yaşı təxminən yetmiş ildir. Xüsusilə son onilliklərdə institutlar, onların fəaliyyətləri və idarəetmə keyfiyyəti ilə bağlı araşdırmaların sayı artmış və əhatə dairəsi genişlənmişdir. Bu isə öz növbəsində institutsional keyfiyyətə təsir edən faktorların sayının artmasını şərtləndirmişdir. İnstitutsional keyfiyyətin determinantlarından danışarkən onları şərti olaraq iki qrupa: qeyri-iqtisadi və iqtisadi olaraq ayırmaq mümkündür. Qeyri-iqtisadi amillərə siyasi, sosial və coğrafi faktorları daxil etmək olar.

Müasir dövrdə müxtəlif elm sahələri arasındakı sərhədlərin itdiyini, institutsional keyfiyyətlə iqtisadi göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəni tədqiq edən araşdırmaların artmasını nəzərə alsaq onda bu göstəriciyə təsir edən iqtisadi faktorların rolunun artması və onların öyrənilməsinə olan marağın çoxalması başadüşüləndir. Bu maraq özünü xüsusilə inkişaf etməkdə və müstəmləkə tarixinə malik ölkələrdə daha çox göstərir. Azərbaycan kimi ölkələrin resurs zəngini olması isə iqtisadi dəyişənlər və institutsional keyfiyyətin daha detallı araşdırılmasını zəruri edir.

Açar sözlər: **İnstitutlar, institusional keyfiyyət, qeyri-iqtisadi determinantlar, iqtisadi determinantlar.**

Abstract

Though history of initial ideas about institutsional quality goes to ancient times age of fundamental researches in this field is approximately seventeen years. Especially, within last decades number of investigations about institutions, their activities and management quality is increased and scope is widen. In its turn it increased the factors impacting the institutional quality. While discussing these factors it can be divided into two groups conditionally: Non-economic and economic determinants. Non-economic determinants included political, social and geographical factors.

If we take the fact into account that borders among different disciplines are removed it is not surprising that interrelation between economic indicators and institutional quality also strengthen. In other words, economic factors impacting the institutional quality also increased and it is understandable the rise in number of researches on this topic. This interest especially shows itself for case of developing countries. This fact especially requires the detailed investigation for case of resource rich countries such as Azerbaijan.

Keywords: **Institutions, institutional quality, non-economic determinants, economic determinants**

Giriş

İnstitutsional keyfiyyət və ya idarəetmə keyfiyyəti ilə bağlı tədqiqatlar elmi ədəbiyyatların XX əsrin ikinci yarısından etibarən görünməyə və son otuz ildə intensiv xarakter almasına baxmayaraq bu barədə ilkin fikirlərə qədim və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Belə ki, qədim dövr filosoflarından Sokrat, Platon və Aristotelin əsərlərində institutsional keyfiyyət məsələsinə toxunulmuş bu barədə müəyyən fikirlər səsləndirilmişdir. Məsələn, Sokrata görə yalnız ədalətliliyin, tamhüquqluluğun və bərabərlik prinsiplərinin qorunduğu dövlətlərdə institutsional keyfiyyətin yüksək olma ehtimalı var. Gender bərabərliyinin tərəfdarı olan filosofun fikrincə dövlət müdrik şəxslər tərəfindən idarə olunmalı, mühüm qərarlar məhz bu xüsusiyyəti daşıyan insanlar tərəfindən verilməlidir [1]. Keyfiyyətli idarətmə ilə bağlı fikirlərini özünün "Respublika" əsərində qeyd edən Platona görə isə hökmdarlar filosoflar arasından seçilməlidir və bu dövlətdə əldalətliliyin qorunmasının ən mühüm amillərindən biridir [1].Aristotel isə öz növbəsində keyfiyyətli idarəetmənin dövlət və vətəndaşların xoşbəxtliyə çatması üçün əsas vasitə olması fikrini müdafiə edir, qanunun aliliyi prinsipinin əhəmiyyətini göstərirdi. Onun fikrincə qanunlar hər kəsdən üstündür və onlara əməl edilməsi məcburi olmalıdır [1].

Keyfiyyətli dövlət idarəetməsi və onun digər sahələrə o cümlədən iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı orta əsrlərdə də müxtəlif müəlliflər fərqli fikirlər söyləyiblər. Bu baxımdan bir çoxlarına görə "iqtisadiyyatın

atası" adlandırılan İbn-Xaldun xüsusilə seçilir [2]. Alimin fikrincə bütün cəmiyyətlərin müəyyən qayda-qanunlarla idarə edilməsinə ehtiyac var və bu bu idarəetmə təbiətə, əqlə və dinə əsaslanmalıdır [3].

İnstitutsional keyfiyyət məsələsi sonralar da aktual olmuş, müxtəlif filosof və siyasətçilər, o cümlədən iqtisadçılar bu barədə müəyyən fikirlər söyləmişlər [4]. Daha öncə də qeyd edildiyi kimi institutsional keyfiyyət və onun fərqli determinantları ilə bağlı məqalələr son onilliklərdə artmağa başlamış, 1990-cı ildən sonra isə daha intensiv xarakter almışdır. Müxtəlif mənbələrdə institutsional keyfiyyətə fərqli təriflər verilmiş, müxtəlif formalarda təqdim edilmişdir. Məsələn. Dünya Bankı bunu "Ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial institutları vasitəsilə tətbiq edilən güc" olaraq adlandırmış, Kaufman, Kray və Mastruzzi idarəetməni "Ölkədə səlahiyyətlilərin tətbiq etdikləri ənənə" olaraq qeyd etmişdir [5]. Təbii ki, institutsional keyfiyyətə verilən təriflər, həmçinin bu mövzuda aparılmış tədqiqatlar, o cümlədən institutsional keyfiyyət və müxtəlif elm sahələrinin qarşılıqlı təsirinin araşdırılması nəticədə onun determinantlarının da sayını artmış, ona təsir edən siyasi, coğrafi, sosial və iqtisadi amillərin sırası genişlənmişdir [5]. Bu halda biz insitutsional keyfiyyətə təsir edən amilləri şərti olaraq iki yerə: iqtisadi və qeyri iqtisadi faktorlara bölə bilərik. Qeyri-iqtisadi faktorlara təhsil [7], [8], [9], müstəmləkə mirası [10], etnik parçalanma [11], korrupsiya və siyasi qeyri-stabillik [12], iştirakçılıq dərəcəsi və mətbuat azadlığı [13] və s. daxildir.

İnstitutsional keyfiyyət və iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi üzrə müxtəlif ölkə nümunələrində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, onlar arasında adətən müsbət və statistik olaraq əhəmiyyətli əlaqə tapılmışdır. Başqa sözlə desək, istər iqtisadi artım institutsional keyfiyyətə, istərsə də əksinə müsbət təsir göstərməkdədir. Bu isə öz növbəsində başadüşüləndir. Belə ki, institutları effektiv şəkildə fəaliyyət göstərən ölkələrdə iqtisadi inkişafın baş verməsi labüddür. Eyni zamanda iqtisadi olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə də institutsional etibar və keyfiyyət daha yüksək olur [27]. Belə olduğu halda isə institutsional keyfiyyəti izah edən iqtisadi determinantların sayı günü-gündən artır. Bu isə öz növbəsində insitutsional keyfiyyətin izah olunmasında iqtisadi göstəricilərinin rolunun artması deməkdir. İnstitutsional keyfiyyətin iqtisadi determinantlarından danışarkən ilk növbədə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, daha dəqiq desək gəlir səviyyəsini qeyd etmək lazımdır. Bir çox iqtisadçılara görə yüksək gəlir səviyyəsi ilə institutsional keyfiyyət arasında düz və statistik olaraq əhəmiyətli əlaqə mövcuddur [14]; [15]; [16]; [16]. Chong və Gardstein, Acemoğlu və Robinson kimi müəlliflər isə gəlir bölgüsünü də bu sıraya daxil edirlər [18]; [19].

İnstitutsional keyfiyyətə təsir edən faktorlar sırasında iqtisadi açıqlıq (economic opennes) da xüsusi yer tutur. Bu göstərici özünün keyfiyyətli institutlara daha dinamik ehtiyac yaratması baxımından fərqlənir [20]. Rodrik, Subramanian və Trebbi kimi müəlliflərin öz növbələrində inkişaf səviyyəsini nəzərə almadan iqtisadi açıqlıq və institutsional dəyişiklik arasında müsbət əlaqənin olmasını sübuta yetirmişlər [21]. Onlardan fərqli olaraq İslam və Monteneqro inkişaf səviyyəsini nəzərə almaqla oxşar nəticələr əldə etmişlər [15].

İnstitutsional keyfiyyətdən və onun determinantlarından danışarkən, xüsusilə resurs zəngini ölkələr nümunəsində resurs gəlirləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Resurs gəlirləri əksər bu tipli ölkələrdə demokratiyanın aradan qaldırılması və şəffaflığın pozulması kimi hallara xidmət edir. Bu fikri təsdiqləməklə Guriev və digərləri təbii resurs zənginliyinin institutsional keyfiyyəti azaltdığını bildirirlər [22]. İslam və digərlərinin fikrincə isə yüksək təbii resurs gəlirləri hətta iqtisadi açıqlıq halında belə daha aşağı institutsional keyfiyyətə səbəb olur [15].

Bir sıra müəlliflər vergi gəlirləri və institutsional keyfiyyət arasında statistik olaraq əhəmiyyətli əlaqənin olmasını sübuta yetiriblər. Belə ki, Alonso və Qarsimartin, Baskaran və Bigsten (2013) kimi müəlliflərin fikrincə yüksək fiskal imkanlar daha keyfiyyətli institutların meydana gəlməsinə şərait yaradır [7],[23]. Bu iddia həmçinin Broms tərəfindən də təsdiqlənir. Müəllifin fikrincə vergiqoyma vətəndaşarın nəzarət funksiyasını daha aktiv şəkildə icra etmələrini və siyasətlə maraqlanmalarını şərtləndirir [24].

İnvestisiya mühiti institutsional keyfiyyətin bir digər əsas determinantlarından biri hesab oluna bilər. Belə ki, ölkədə investisiya mühitinin əlverişli olması, yerli və xarici investorların ölkədə sərbəst şəkildə bizneslə məşğul ola bilmələri keyfiyyətli idarəetmənin mövcudluğundan xəbər verir [25].

İqtisadi Azadlıq İndeksi də öz növbəsində institutsional keyfiyyətin əsas atributlarından biri kimi çıxış edir. Belə ki, yüksək iqtisadi azadlığa malik ölkələrin eyni zamanda keyfiyyətli siyasi və iqtisadi institutlara sahib olması da başadüşüləndir (Kandil, 2009).

Nəticə

Müasir dünyada institutsional keyfiyyətin yüksəldilməsi hər bir dövlətin qarşısında duran başlıca məsələlərdəndir. Belə ki, demokratik rejimlərin sayının çoxalması, hökumətlərin şəffaflığı artırmaq istiqamətində apardıqları fəaliyyətlər, eyni zamanda qanunun aliliyinin qorunması və s. kimi məsələlər xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün qarşısıalınmaz prosesə çevrilmişdir. Bu hal özünü xüsusilə

Azərbaycan kimi resurs zəngini ölkələrdə göstərməkdədir. Belə olan halda, ümumi nəticədə institutsional keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün onun determinantlarının, o cümlədən iqtisadi amillərin inkişaf etdirilməsi zərurəti yaranır. Bu baxımdan yuxarıda qeyd edilən və edilməyən iqtisadi amillərlə bağlı vəziyyətin yaxşılaşdırılması, bu göstəricilərin daha da inkişaf etdirilməsi mühüm işlərdən biridir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin artırılması və dövlət siyasətinin bu yöndə qurulması insanların müxtəlif siyasi və qeyri-siyasi institlara etibarlarının artmasına və xoşbəxtlik dərəcələrinin yüksəlməsinə zəmin yaradacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Sirswal, D.R., 2018. Principles of Good Governance Advocated by Ancient Greek Thinkers.
2. Abdullah, S., 2018. Ibn Khaldun's Theory of Good Governance in Achieving Civilization Excellence. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, *8*(9).
3. Ibn Khaldun, A. (2000). *Muqaddimah Ibn Khaldun*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
4. Grindle, M., 2012. Good governance: The inflation of an idea. *Planning ideas that matter*, pp.259-282.
5. Kaufmann, D., Kraay, A. and Mastruzzi, M., 2010. The worldwide governance indicators: Methodology and analytical issues. *World Bank policy research working paper*, (5430).
6. Islam, R. and Montenegro, C.E., 2002. What determines the quality of institutions?. *Available at SSRN 634477*.
7. Alonso, J. A., and C. Garcimartin. 2013. "The Determinants of Institutional Quality. More on the Debate." Journal of International Development 25 (2): 206–226. doi:10.1002/jid.v25.2.
8. Evans, P., and P. Rauch. 2000. "Bureaucratic Structure and Bureaucratic Performance in Less Developed Countries." Journal of Public Economics 75: 49–71. doi:10.1016/S0047-2727(99) 00044-4.
9. Uslaner, E. M. 2017. The Historical Roots of Corruption. Cambridge University Press: Cambridge.
10. Siba, E.G., 2007. Determinants of institutional quality in Sub-Saharan African countries.
11. Easterly, W. and Levine, R., 1997. Africa's growth tragedy: policies and ethnic divisions. *The quarterly journal of economics*, pp.1203-1250.
12. Paldam, M. and Gundlach, E., 2008. Two views on institutions and development: The grand transition vs the primacy of institutions. *Kyklos*, *61*(1), pp.65-100.
13. Straub, S. (2000). Empirical Determinants of Good Institutions: Do We Know Anything?.
14. Chong, A. and Zanforlin, L., 2000. Law tradition and institutional quality: some empirical evidence. *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, *12*(8), pp.1057-1068.
15. Islam, R. and Montenegro, C.E., 2002. What determines the quality of institutions?. *Available at SSRN 634477*.
16. Rigobon, R., & Rodrik, D. (2005). Rule of law, democracy, openness, and income: Estimating the interrelationships1. *Economics of transition*, *13*(3), 533-564.
17. Besley, T., & Persson, T. (2011). *Pillars of prosperity: The political economics of development clusters*. Princeton University Press.
18. Chong, A., & Gradstein, M. (2007). Inequality and institutions. *The Review of Economics and Statistics*, *89*(3), 454-465.
19. Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of economic growth*, *1*, 385-472.
20. Alonso, J.A., Garcimartin, C. and Kvedaras, V., 2020. Determinants of institutional quality: an empirical exploration. *Journal of Economic Policy Reform*, *23*(2), pp.229-247.
21. Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F. (2004). Institutions rule: the primacy of institutions over geography and integration in economic development. *Journal of economic growth*, *9*(2), 131-165.
22. Lehne, J., Mo, J., & Plekhanov, A. (2014). What determines the quality of economic institutions? Cross-country evidence.
23. Baskaran, T. and Bigsten, A., 2013. Fiscal capacity and the quality of government in sub-Saharan Africa. *World Development*, *45*, pp.92-107.
24. Broms, R. 2015. "Putting up or Shutting Up: On the Individual-level Relationship between Taxpaying and Political Interest in a Developing Context." Journal of Development Studies 51 (1): 93–109. doi:10.1080/00220388.2014.957276.
25. Banerji, A. and McLiesh, C., 2002. *Governance and the investment climate in Yemen*. The World Bank.
26. Kandil, M., 2009. Determinants of institutional quality and their impact on economic growth in the MENA region. *International Journal of Development Issues*.
27. Ji, K., Magnus, J.R. and Wang, W., 2014. Natural resources, institutional quality, and economic growth in China. *Environmental and Resource Economics*, *57*(3), pp.323-343.

Texniki peşə təhsili və onun sosial-iqtisadi imkanları

Qadir Qafarov
Azərbaycan Texniki Universiteti- Baş müəllim
gafarov.gadir@aztu.edu.az

Cəmilə Atakişiyeva
Sabirabad Peşə Liseyi- Tarix müəllimi
qcamile1999@gmail.com

Xülasə

Dünya ölkələrinə nəzər yetirdikdə, peşə təhsilinə böyük ölçüdə diqqət ayrıldığını və xüsusilə Almaniya, Avstriya və İsveçrədə keyfiyyətli təhsil və təlimin təqdim edildiyini görmək mümkündür. Peşə təhsili təlimi "həm orta təhsil, həm də ali təhsil bazasında" təqdim olunur, lakin təhsil imkanını təmin edən təhsil müəssisələrinin başlıca məqsədində fərqlilik müşahidə olunur. Peşə təhsili universal mənada "məşğulluq üçün peşə ilə əlaqəli bacarıqları təmin edir". Peşə təhsili rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın və inkişaf etmiş cəmiyyətin təşəkkül tapmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə, peşə təhsili və təliminin istər dünya ölkələri və istərsə də Azərbaycan təhsil sistemində rolu və yeri müəyyən edilmişdir. Qeyd olunur ki, yalnızca peşə təhsili və təlimi məşğulluq imkanlarının yaxşılaşdırılmına deyil, eyni zamanda sosial və iqtisadi imkanlar baxımından da böyük vəddlər verir.

Açar sözlər: peşə təhsili və təlimi, texniki peşə təhsili, təhsil modeli, sosial-iqtisadi imkanlar, məşğulluq.

Abstract

When we look at the countries of the world, it is possible to see that vocational education is given great importance and quality education and training is given especially in Germany, Austria and Switzerland. Vocational education is given "on the basis of both secondary and higher education", but there is a difference in the main purpose of educational institutions that provide education opportunities. In a universal sense, vocational training "provides career-related skills for employment ". Vocational education is of great importance in the formation of a competitive economy and a developed society.

The article identifies the role and place of vocational education and training in the education system of both the world and Azerbaijan. It is noted that not only vocational education and training promises great opportunities for improving employment opportunities, but also in terms of social and economic opportunities.

Keywords: vocational education and training, technical vocational education, educational model, socio-economic opportunities, employment.

Hal-hazırdakı dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində sürətli inkişaf nəticəsində sənayedə yüksək keyfiyyətlərə malik insan kapitalına olan ehtiyac yaranmışdır. Saneye və xidmət sektorları ixtisaslı kadrlar olaraq təsvir edilən işçilərdən istehsal, informasiya və peşə bacarıqlarına paralel olaraq texnoloji inkişafın dinamikasını yaxından müşahidə edilməsi tələb olunan meyarlar arasında ən vaciblərdir. Müxtəlif istiqamətlər üzrə əmək bazarında yaranmış ehtiyaclar da peşə təhsilinin vacibliyinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Peşə təhsilinin ən əsas hədəflərindən biri sənayenin ehtiyacı olan ixtisaslı kadrların yetişdirilmasidir. Peşə təhsili fərdin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində, onun ixtisaslı işçi qüvvəsi vərdişlərinin qazanılmasında böyük rol oynayır.

Dünya ölkələrinə nəzər yetirdikdə, peşə təhsilinə böyük ölçüdə diqqət ayrıldığını və xüsusilə Almaniya, Avstriya və İsveçrədə keyfiyyətli təhsil və təlimin təqdim edildiyini görmək mümkündür. Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdən xüsusilə Almaniyanın "ikili (dual) peşə təhsil modeli" (iş yüklü peşə təhsili və təlimi modeli) və bu modelin ölkədə peşə təhsili üzrə əldə etdiyi naliyyətlər Hindistan, Çin və Rusiya kimi ölkələrin diqqətini çəkmişdir.

Dünya miqyasında peşə təhsili və təlimində istər idarəetmə istərsədə təhsil baxımından keyfiyyətini artırmaq, onu daha da cəlbedici formaya gətirmək və iş dünyasına töhfə vermək üçün illər keçdikcə yeni yanaşmalar və qaydalar tətbiq edilir. Bu reformların potensial naliyyəti böyük ölçüdə fikirlər yürütmək və siyasi baxışlar inkişaf etdirməklə məsulolanlar, idarəedici və menecerlərlə yanaşı siyasətləri tətbiqə çevirəcək şəxslərdən dı asılıdır. Bu baxımdan effektiv liderlik, yəni peşə təhsilində olması lazım olan ən vacib amillərdən biridir. Belə bir məqamda Agrawals-ın bir fikrini qeyd etmək istərdik: "Peşə və texniki təhsil daha yaxşı məşğulluq imkanı üçün pasportdur".

Dünyada peşə təhsili "həm orta təhsil, həm də ali təhsil bazasında" təqdim olunur. Lakin təhsil imkanını təmin edən təhsil qurumlarının məqsədində fərqlilik müşahidə oluna bilər. Peşə təhsili və təlimi sistemi universal mənada "məşğulluq üçün peşə ilə əlaqəli bacarıqları təmin edir". Peşə təhsili və təlimi rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın və inkişaf etmiş cəmiyyətin təşəkkül tapmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Yerli və beynəlxalq qurumlar və ölkələrin iqtisadi inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən məsul şəxslər iqtisadiyyatın inkişafı və sosial bərabərliyin təmin edilməsinə nail olmaq üçün müasir peşə təhsili sisteminin bərqərar olmasına xüsusi önəm verir.

İş gücünü (sahələr üzrə tələb olunan ixtisaslı kadrr tələbatı) və iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə peşə təhsili və təlimi əhəmiyyətli bir vasitəyə çevrilmişdir. Peşə təhsili və təlimi daha çox orta məktəbdən sonraki təhsil pilləsinə aid edilir. Peşə təhsili və təlimi fərdləri bir peşəyə ya da bir xüsusi bir peşəyə məxsus şəxslər yetişdirmək üçün hazırlanmış və bu səviyyədən peşə təhsili və təlimi imkanları bir millətin məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olmuşdur.

Peşə məktəblərindəki nəzəri biliklər əmək bazarındakı "tətbiq və təcrübə" ilə vəhdət təşkil edərək, iş dünyasında real həyatda təcrübəli işçilərin mövcudluğunu təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda gənc fərdlərin əmək bazarına keçməsini də asanlaşdırmışdır. Qeyd olunan vəhdət bir növ ikili peşə təhsili modelini xatırladır. İkili peşə təhsili modelinə maraq hər zamankindən daha çox olduğunu qeyd etmək lazımdır. Praktikaya əsaslanan peşə təhsili və təlimi sistemi Avropa və digər ölkələrdəki dövlətlər üçün əhəmiyyətli bir modeldir.

"Peşə təhsili sistemləri ümumiyyətlə həm ikili, həm də məktəb əsaslı təhsili özündə cəmləşdirən "qarışıq sistemlər" dir. Bu model Almaniyada hazırlanmışdır və bütün ölkədə tətbiq olunur. Hindistan, Çin, Rusiya və Vyetnam hazırda bu təhsil modelini həyata keçirmək üçün Almaniya dövləti ilə əlaqə yaradır. Almaniya, Avstriya və İsveçrə də keyfiyyətli peşə təhsili və təliminə malik ölkələrdəndir. Hər üç ölkə "yuxarı orta təhsil səviyyələrində geniş miqyaslı ikili şagirdlik təlimi ilə məşhurdur".

İkili şagirdlik təlimi bu ölkələri peşə təhsil sistemlərini Avropa ölkələrindən fərqləndirir. Bu sistem tədrisin məktəb, müəssisələr, dövlət, işəgötürənlər və biznes nümayəndələri ilə birləşdirilməsini təmin edir ki, bununla da ikili sistemdə praktika əsaslı peşə təhsili akademik təhsildən daha vacib rol oynayır.

Texniki peşə təhsilində modul sistemə keçid və ixtisaslı işçi qüvvəsini təmin etmək üçün tətbiqiyə daha çox yer verilən təlim prosesinin təşkilinə diqqət yetirmək lazımdır. Təhsil sistemindəki dolayısı ilə maraqlı tərəflərin sistemlə inteqrasiyasını təmin etmək, iştirakçıların bilik və düşüncələrini bölüşmək, fikir mübadiləsi aparmaq, müəyyən ictimai sahələrdə xüsusi təhsil proqramları hazırlamaqla da peşə təhsilinin keyfiyyətini artırmaq mümkündür.

Tədris prosesinin dövrün tələblərinə uyğun olaraq qurulmaması ilə yaranan ləngimələr nəticəsində məzunlar inkişaf edən texnologiyanın zəruri etdiyi vasitələrin (aparat və proqram təminatı) və təhcizatın elementlərini effektiv və səmərəli formada istifadəsindən və iş etikası ilə əlaqəlidə bacarıqların qazanılmasından məhrum olur. Peşə təhsili verən müəllimlərin də peşə təhsilində keyfiyyətin artırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Peşə müəllimləri müasir cəmiyyətdə çox vacib bir mövqeyə malikdirlər. "Onlar, sənayeləşmiş cəmiyyətlə təhsil sistemi arasında əlaqə yaradan təhsil fədailəridir" fikrini əsaslı formada söyləmək olar.

Qeyd olunan problemlərin çıxış yolunu, dünyada peşə təhsil modellərinin müqaisəli analizi ilə Azərbaycanda peşə təhsilinin keyfiyyət probleminin aradan qaldırılmaq və əmək bazarının dəyişən tələb dinamikasına uyğunlaşmaq üçün yeni kompleks və vahid məqsədə xidmət edən modelin işlənib hazırlanmasında görürük.

Bundan başqa digər ölkələrin modellərindən kəskin fərqlənən peşə təhsil modellərinin Azərbaycanda birbaşa tətbiqi düzgün deyildir. Mühit, səviyyə və digər vacib amillər nəzərə alınmadan tətbiq edilən modellərdən gözlənilən nəticələrin əldə olunması mümkün deyildir. Əksinə belə olan halda istər təhsilalan, istərsə də təhsilverənlər baxımından bir boşluq yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbiətyönümlü fənlərin tədrisində və bu istiqamətdə fərqli yanaşması ilə seçilən Sinqapurun da özünə məxsus peşə təhsil modeli mövcuddur. Almaniya peşə təhsil modeli ideal bir model olaraq, götürülsə də zənnimizcə bu model də Azərbaycanda peşə təhsil səviyyyəsinin inkişaf etdirilməsində ideal bir vasitəyə çevrilə bilər.

Asiyada inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində və xüsusilə də Cənubi Asiya bölgəsində Əfqanıstan, Banqladeş, Hindistan və Pakistan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə peşə təhsil sistemi iqtisadi inkişafında böyük rol oynasa da, buradakı peşə təhsil sistemi lazımi səviyyəyə gəlib çatmamışdır. Qeyd olunan ölkələrdə hökumət tərəfində bu sektorun inkişafına daimi kapital qoyuluşu mövcuddur. Buna baxmayaraq əldə olunan nəticələr hələ də qənaətbəxş deyildir. Azərbaycan Peşə Təhsil Sistemində olduğu

kimi burada da iki əsas problem mövcuddur: peşə təhsil müəssisələrinin keyfiyyəti, peşə təhsil müəssisələri ilə istehsal müəssisələri arasında əlaqənin zəifliyi.

Cənubi Asiya ölkələri ilə yanaşı Azərbaycan da bura daxil olmaqla inkişaf etməkdə olan ölkələr peşə təhsil sistemin inkişaf etdirilməsində və modelinin yenidən işlənilməsində Sinqapur kimi özünəməxsus peşə təhsil modeli olan qabaqcıl dünya təcrübələrindən faydalana bilər.

Tarix boyu insanlar təcrübələrindən və elmi əsasdan əldə etdikləri bilikləri istifadə edərək yaşayış imkalarını asanlaşdırmaq üçün faydalı alətlər və avadanlıqlar hazırlamışdırlar. Primitiv formada texnologiya olaraq ifadə edilən və insanlar tərəfindən bilik əsasında istehsal edilən hər bir yenilik bəşəriyyət tarixində "Kənd Təsərrüfatı İnqilabı" və "Sənaye İnqilabı" kimi ictimai həyatının axarına dərindən təsir göstərən və dəyişlikliyə səbəb olan inqilabların reallaşmasında ən əhəmiyyətli faktor olmuşdur. Texnoloji inkişaf səbəbi ilə sosial həyatda baş verən hər bir dəyişiklik həmin cəmiyyətin ümumilikdə və fərdi inkişafına töhfə verən və işin məhsuldarlığını və gəlirlərini artıraraq iqtisadi və sosial həyatda iştirakını asanlaşdıran təhsil sistemlərinin mütəmadi olaraq müzakirə edilməsinə səbəb olmuşdur. Əslində, iqtisadiyyadi inkişaf üçün lazım olan işçi qüvvəsinin yetişdirmə prosesinin təhsilə həvalə edilməsinin kökləri Sənaye İnqilabına qədər gedib çıxmaqdadır. Ancaq son dövrlərdə baş verən qlobal miqyasda inkişaf və dəyişikliklərin təsiri ilə təhsilin demək olar ki, yeganə funksiyası kimi yeni iqtisadi sistem üçün lazım olan işçi qüvvəsi tələbatını ödəmək ön plana çıxmaqdadır. Bu çərçivədə, xüsusən orta təhsil səviyyəsində verilən texniki peşə təhsili insanların əmək bazarına daxil olması üçün əsas bacarıq və keyfiyyətlərin təmin edilməsi, karyera inkişafının uğurla idarə edilməsi, ömür boyu davam edən bir perspektiv daxilində bacarıqların qazanılması və yenidən təhsil üçün əsas rol oynayır. Texniki peşə təhsili bir tərəfdən ölkənin ehtiyac duyduğu ixtisaslı işçi qüvvəsi və məşğulluq səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məsələsi olduğu qədər digər tərəfdən təlim və tədris məsələsidir. Texniki peşə təhsilin bu iki aspekti eyni zamanda bir ölkənin iqtisadi inkişafında sürətləndirici rol oynadığı üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən də texniki peşə təhsili keçmişdə olduğu kimi hal-hazırda da qlobal miqyasda da intensiv müzakirələrin aparıldığı sahələrdən biridir.

Texniki peşə təhsilinə bütün ölkələr öz iqtisadi inkişaf hədəflərinə görə böyük əhəmiyyət verilir və eyni zamanda akademik təhsil verilən ümumi liseylərə nisbətən gözləntilərin və tənqidin daha sıx yönəldildiyi təhsil səviyyəsidir. Bunun ən əhəmiyyətli səbəbi isə texniki peşə təhsilinin cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafının, eyni zamanda fərdi bacarıqların inkişafının çoxşaxəli olmasıdır. Bu baxımdan məsələyə yanaşdıqda texniki peşə təhsilini yalnızca fərdlərə peşə və texniki bacarıqların qazandırılmasına yönəlmiş bir təhsil fəaliyyəti olmayıb eyni zamanda fərd, cəmiyyət və iqtisadi strukturu özündə birləşdirən daha geniş bir anlayış olaraq qəbul etmək olar.

Əlbəttə ki, ümumbəşəri səviyyədə sosial inkişafa maksimum fayda verən vahid peşə təhsili modeli mövcud deyildir. Bununla birlikdə, hər bir ölkə üçün peşə təhsili sisteminin cəmiyyətin həm iqtisadi, həm də sosial inkişafına təsirləri mikro, mezo və makro səviyyələrdə ortaya çıxır (şəkil 1).

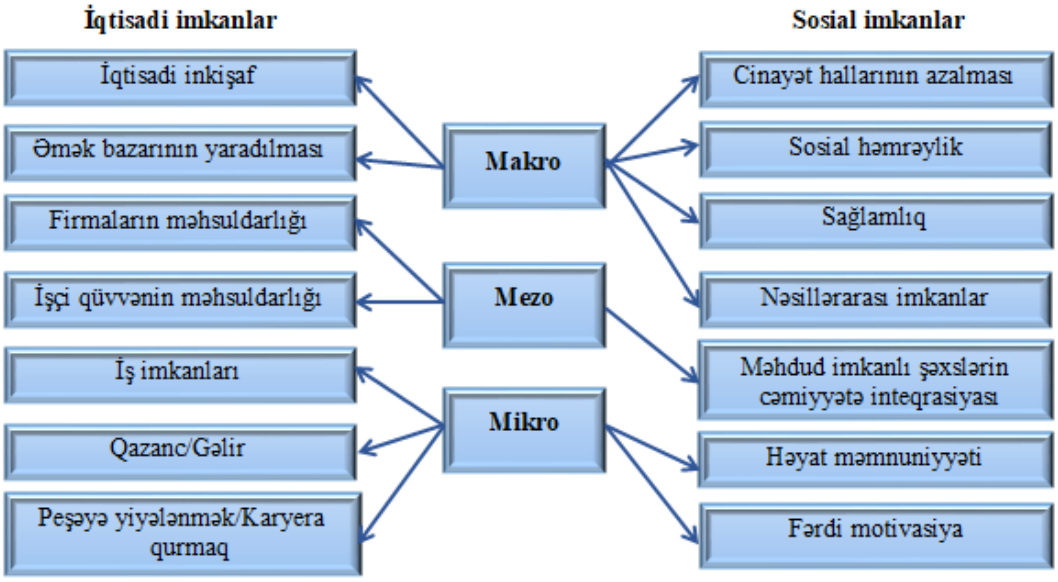

Şəkil 1. Peşə təhsilinin iqtisadi və sosial imkanları

Hansı bir modelin tətbiq olunmasından asılı olmayaraq, peşə təhsili peşə əldə etmək və karyera qurmaq, gəlir və məşğulluq imkanları yaratmaq və iqtisadi motivasiya və həyat məmnunluğunu artırmaq baxımından sosial faydanı təmin edir. Mezo səviyyəsində regional və sektor baxımından işçilərinin və şirkətlərinin məhsuldarlığını artıraraq əlillər, sığınacaq axtaranlar, qadınlar və yoxsullar kimi əlverişsiz imkanlara sahib qrupların cəmiyyətə inteqrasiyasını və ayaq uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Makro səviyyəyə isə cəmiyyətin iqtisadi artımı və ehtiyac duyulan işçi qüvvəsinin təmin edilməsi kimi iqtisadi faydalar yaradılarkən cinayət nisbətlərinin azalması, sosial həmrəyliyin artırılması, sağlam həyatın təmin edilməsi və nəsillərarası problemlərin azaldılması baxımından bir çox sosial fayda daxildir. Nəticə etibarilə, texniki peşə təhsili bir -biri ilə sıx əlaqəli və kompleks şəkildə idarə edilmməli fərdi, təşkilati və sosial səviyyələrdə təsirlər yarada bilmə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Gadir Gafarov The Current State Of Vocational Education In Azerbaijan: Identifying Problems International Journal of Academic Pedagogical Research (IJAPR) ISSN: 2643-9123 Vol. 5 Issue 8, August – 2021: 41-43.

2. Qafarov Q.A. "Peşə təhsilində təlim nəzəriyyələri və müasir yanaşmalar" Elmi metodiki vəsait səh. 117, 2021.

3. R.B. Əsgərov, M.R. Qurbanov. "İlkin peşə-ixtisas təhsili: problemlər və prespektivlər". Bakı "ŞAHİN-MB", 2016, 250 səh.

Müasir qlobal iqtisadi sistem dəyişiklikləri fonunda BVF-də islahatların əsas istiqamətləri

Azər Rasim oğlu Həsənli
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, dissertant
azarhasanli@outlook.com

Xülasə

Qlobal iqtisadi sistem dəyişiklikləri fonunda Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) müxtəlif islahat çağırışları ilə üzləşmişdir. BVF-nin cari islahat çağırışları əsas etibarilə institusional və funksional olaraq qruplaşdırıla bilər. İnstitusional çağırışlar BVF-nin idarəetmə və qərar qəbulu mexanizmlərində islahatları, habelə onun iqtisadi siyasət yanaşmasında dəyişiklikləri əhatə edir. Funksional dəyişikliklər isə daha çox onun maliyyələşmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsini ehtiva edir. BVF-də zəruri islahatların gecikməsi onun qlobal iqtisadi proseslərə təsir imkanlarını azaldır ki, bu da alternativ çoxtərəfli institutların rolunun güclənməsinə yol açır.

Açar sözlər: Beynəlxalq Valyuta Fondu, idarəetmə islahatları, kvota payları, maliyyələşmə mexanizmləri, siyasi etimadsızlıq

Abstact

In light of changes in the global economic system, the International Monetary Fund (IMF) confronts various reform challenges. These reform challenges can be mainly grouped into institutional and functional ones. Institutional challenges encapsulate reforms in the IMF's management and decision-making framework as well as the revision of its economic policy approaches. Functional reforms mainly involve the improvement and enlargement of its financing mechanisms. Delays in the necessary reforms at the IMF can reduce its influence on the global economic processes while can give birth to the strengthening of the role of the alternative multilateral institutions.

Keywords: International Monetary Fund, management reforms, quota shares, financing mechanisms, political stigma

2008-ci ildə başlayan qlobal iqtisadi böhran və ardınca davam edən proseslər – avrozona borc böhranı, qlobal iqtisadi durğunluq və kövrək artım fazası, ən sonda isə COVID-19 pandemiyası dünya iqtisadiyyatında funksional və institusional transformasiya prosesinə ciddi təsir göstərmişdir. Sözügedən transformasiya prosesi həm də struktur xarakterli digər amillərin, xüsusilə sürətlə artan qlobal borc

dinamikası, iqlim böhranı, valyuta müharibələri, 4-cü sənaye inqilabı çağırışları və geosiyasi ziddiyyətlərin fonunda dünya iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində ciddi islahatları şərtləndirmişdir.

Bu xüsusda ən ciddi funksional və institusional islahat çağırışlarının müşahidə olunduğu sahələrdən biri beynəlxalq valyuta arxitekturasıdır (BVA). Tarixi inkişaf prosesi boyunca dünya iqtisadiyyatındakı sistem xarakterli müxtəlif dəyişikliklər BVA-ya ciddi təsir etmiş, bəzi hallarda isə məhz BVA-dan qaynaqlanan proseslər dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli institusional və struktur çevrilmələri şərtləndirmişdir. Son onilliklər ərzində yuxarıda qeyd edilən transformasiya prosesləri BVA üçün yeni islahat çağırışları doğurur. Bu xüsusda diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri məhz BVF-də ciddi institusional islahatların həyata keçirilməsidir.

Dünya iqtisadiyyatında davam edən proseslərin fonunda BVF-yə münasibətdə formalaşan islahat çağırışları onun tarixi inkişaf prosesi və yarandığı dövrdəki siyasi-iqtisadi konyunkturla izah edilə bilər. BVF 1945-ci ildə Bretton Vuds konfransının yekununda yaradılmışdı və onun ilkin nizamnaməsi və fəaliyyət xüsusiyyətləri məhz post-müharibə dövrünün siyasi və iqtisadi mənzərəsi altında təşəkkül tapmışdı. Bu xüsusda ABŞ-ın yeni dünya nizamındakı üstün siyasi və iqtisadi mövqeyi, habelə neoliberal baxışların sürətlə yayılması BVF-nin qurum olaraq idarəedilməsində və qlobal iqtisadi proseslərə münasibətdə siyasət yanaşmasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. BVF yaradılan zaman dünyada maliyyə axınları daha çox beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsinə istiqamətlənmişdi. Bu dövrdə özəl sektorun maliyyə axınlarının çox geniş olmaması, habelə maliyyə qloballaşmasının geniş vüsət almaması fonunda ticarət və birbaşa xarici investisiya axınlarının maliyyələşdirilməsi valyuta axınlarının ölkələrarası hərəkətinin əsas səbəbləri qismində çıxış edirdi.

Bretton Vuds sisteminin dizayn xüsusiyyətləri və beynəlxalq maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi qlobal likvidlik təminatına və iqtisadi böhranlarının miqyasına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Belə ki, 1970-ci illərə qədər qlobal likvidlik təminatı əsasən suveren resurslar (dövlətlərin, xüsusilə ABŞ-ın valyuta ehtiyatları) əsasında həyata keçirilirdi və qızılın beynəlxalq ehtiyat aktiv kimi dominantlığı qlobal likvidliyin miqyasının əhəmiyyətli genişlənməsinə imkan vermirdi. Qızıl və ABŞ dollarına lövbərlənən qlobal rezerv sisteminin, habelə sabit məzənnə rejimlərinin tətbiqi fonunda 1970-ci illərə qədər dünyada maliyyə, bank və borc böhranlarının sayı əhəmiyyətli dərəcədə az olmuşdur. Lakin 1960-cı illərin ikinci yarısından etibarən BVA-da baş verən proseslərin nəticəsində 1973-cü ildə Bretton Vuds sisteminin dağılması ilə qlobal miqyasda üzən məzənnə rejimlərinin tətbiqi genişlənmiş, həmçinin maliyyə qloballaşması və kapital axınlarının beynəlxalq hərəkəti sürətlənmişdir ki, bu da iqtisadi siyasətlərdə liberallaşma tendensiyasının güclənməsi fonunda maliyyə-iqtisadi böhranlarının intensivliyinin və təsir gücününü artması ilə nəticələnmişdir.

BVF-nin funksionallığının post-Bretton Vuds dövrünün yeni reallıqlarına adaptasiyası zərurəti çoxdan mövcud olsa da, bu qurumun institusional xüsusiyyətləri zəruri islahat tədbirlərinin həyata keçirilməsi imkanlarını uzun müddət məhdudlaşdırmışdır. Bundan başqa, 1980-90-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) baş verən iqtisadi böhranlar zamanı BVF-nin siyasət mövqeyi onun inklüziv qlobal institutdan daha çox müəyyən siyasi və ideoloji baxış altında fəaliyyət göstərən qurum kimi nüfuzuna mənfi təsir göstərmiş və xüsusilə İEOÖ-də ona münasibətdə siyasi etimadsızlığın və etimadsızlığın genişlənməsinə yol açmışdır. Bu vəziyyət isə İEOÖ tərəfindən BVF-dən kənar alternativ maliyyələşmə mexanizmlərindən istifadəni, eləcə də müxtəlif regional və tematik əməkdaşlıq çərçivələrinin formalaşdırılmasını sürətləndirmişdir. Bu yeni meyllər qlobal likvidlik sistemində baş verən struktur dəyişikliklərə – qlobal maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkələrinin yaranması və qlobal rezerv sisteminin çoxqütblü formatda yenidən dizaynı təşəbbüslərinə paralellik təşkil etmişdir. Bu dəyişikliklər isə mövcud status-kvoda BVF-nin dünya iqtisadiyyatında iştirakçılıq imkanlarına məhdudlaşdırıcı təsir göstərir.

BVA-nın mövcud format dəyişiklikləri fonunda BVF-də aparılması zəruri islahatlar iki – instiusional idarəetmə və funksional istiqamətdə identifikasiya edilə bilər. Birinci istiqamət çərçivəsində əsas diqqət çəkən məqam BVF-nin idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsidir ki, bu da özündə həm cari qərarvermə strukturlarının gücləndirilməsini, həm də qərar qəbulu prosesində müxtəlif inkişaf səviyyəli ölkələrin effektiv iştirakçılığının təmin olunmasını əhatə edir. BVF-nin daxili idarəetmə mexanizminin zəifliyi, əsas struktur bölmələrin məsuliyyət bölgüsünün qeyri-müəyyənliyi [4], habelə siyasi məhdudlaşdırıcı amillər qurumun qlobal iqtisadi volatilliklərə münasibətdə effektiv reaksiya imkanlarına mənfi təsir göstərir.

BVF-nin əsas idarəetməsi orqanı İdarə Heyətidir ki, 2008-ci il qlobal iqtisadi böhranından sonra BVF-də keçirilən idarəetmə islahatlarının əsas həlqələrindən biri onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. İdarə Heyətinin üzvlərinin seçilməsində şəffaflığın və bütün üzv ölkələrin təmsilçiliyinin təmin edilməməsi

bu istiqamətdə başlıca problemlər olmuşdur. 2016-cı ildə həyata keçirilən islahatlara qədər İdarə Heyətinin 5 üzvü BVF-də ən çox kvotaya sahib ölkələr tərəfindən təyin olunur, digər üzvlər isə seçki əsasında müəyyən edilirdi. 2016-cı ildəki dəyişikliklərdən sonra artıq İdarə Heyətinin bütün üzvləri seçki əsasında müəyyən edilir. İdarə Heyəti ilə bağlı digər problem BVF çərçivəsində müxtəlif səsvermə payına sahib ölkə qruplarının qərar qəbuletmə prosesində mövqeyi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, iri kvota payına sahib üzv ölkələr İdarə Heyəti tərəfindən qərarların qəbuluna ciddi təsir imkanlarına malikdir. Belə ki, bu ölkələr ən böyük kvota paylarına sahib olduğu üçün İdarə Heyətində fərdi təmsilçilik hüququna malik olduğu halda, digər üzv ölkələr yalnız müxtəlif qruplar altında İdarə Heyətində təmsil olunurlar. Bu cür qrup üzvləri arasında səsvermə paylarındakı fərqlər qrupun ümumi mövqeyini daha çox qrupda yer alan dominant ölkələrdən asılı edir.

BVF-dəki institusional islahatların digər istiqaməti qurum daxilində üzv ölkələrin kvota və səsvermə paylarının müəyyən edilməsi ilə əlaqəlidir. BVF-nin Nizamnaməsinə əsasən kvota paylarında dəyişikliklər üzv ölkələrin 60%, bu ölkələr üzrə səsvermə paylarının isə 85%-lik çoxluğu olduğu təqdirdə qəbul edilir [3]. Digər tərəfdən isə BVF yarandığı dövrdən etibarən üzv ölkələrin bu qurum daxilindəki kvota və səsvermə paylarının onların dünya iqtisadiyyatındakı çəkilərinə adekvat olaraq müəyyənləşdirilməsi üçün vaxtaşırı dəyişikliklər edilmişdir. Dünya iqtisadiyyatında son onilliklərdə müşahidə edilən proseslər fonunda İEOÖ-nün BVF-dəki təmsilçilik hüquqlarında müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zərurəti yenidən meydana çıxmışdır. Bu xüsusda 2010-cu ildə BVF-nin Nizamnaməsinə 14-cü Ümumi Düzəlişlər Paketi təklif edilsə də, kvota və səsvermə paylarında ciddi dəyişiklikləri əhatə edən bu təkliflərin qəbul edilməsi ABŞ-ın narazılığı və bu çərçivədə öz veto hüququndan istifadə etməsi səbəbindən 5 il gecikmişdir. Bu dəyişikliklər paketi çərçivəsində BVF-nin kvota payları iki dəfəyə qədər (238.4 mlrd-dan 476.8 mlrd. XBH-yə) artırılmış, habelə BVF-nin İdarə Heyəti üzvlərinin seçki əsaslı müəyyənləşdirilməsi qəbul olunmuş, o cümlədən İEOÖ-nün kvota və səsvermə payları artırılmışdır.

Lakin BVF-dəki cari idarəetmə islahatlarının davamlılığı ilə bağlı problemlər hələ də davam edir. Belə ki, 2018-ci ilin mart ayında Argentinada keçirilən G20 sammitində 2019-cu ilə qədər kvota ehtiyatlarına 15-ci Ümumi Düzəlişlər Paketinin qəbulunun nəzərdə tutulsa da, bununla bağlı ümumi razılıq təmin olunmamışdır. Buna görə də, kvota ehtiyatlarında artımın, habelə 16-cı Ümumi Düzəlişlər Paketinin 2023-cü ilin dekabrından gec olmayaraq tamamlanması qərara alınmışdır [5].

BVF islahatları çərçivəsində kvota payları ilə əlaqədar problemli məsələlərdən biri onların hesablanması qaydası ilə bağlıdır. Kvota sistemi müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik ölkələri özündə birləşdirən qurumun idarəolunması, maliyyə resurslarının toplanması və xüsusi hallarda üzv ölkələrin bu resurslardan istifadə dərəcələrini müəyyənləşdirmək məqsədilə yaradılmışdır. Kvota sistemi üzv ölkələrin BVF-yə ödəməli olduğu maliyyə resurslarının maksimum məbləğlərinin, həmçinin ölkələrin səsvermədə iştirak paylarının səviyyəsinin və onların BVF-dən maliyyələşmə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə istifadə edilir. Üzv ölkələr üçün kvotalar özündə müxtəlif iqtisadi indikatorları əks etdirən hesablama üsulu ilə müəyyənləşdirilir və bu indikatorların çəkiləri qlobal iqtisadi konyukturdakı dəyişikliklərə müvafiq olaraq qiymətləndirilir [1]. BVF-nin təşəkkül tapdığı dövrdən etibarən kvotaların hesablanması metodologiyası bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Hazırda kvotaların hesablanmasında üzv ölkənin aqreqat ÜDM-i, iqtisadi açıqlıq, net kapital axını və ya maliyyə hesabı balansının saldosu, habelə ölkələrin beynəlxalq ehtiyatları göstəricilərindən istifadə edilir. Hazırda istifadə olunan formulda aqreqat ÜDM çərçivəsində həm bazar əsaslı, həm də alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) əsaslı ÜDM-dən istifadə olunur ki, burada da birinci komponentin çəkisi daha çoxdur. Məhz bazar və AQP əsaslı hesablanmış ÜDM-lər arasında meydana gələn fərqlər inkişaf səviyyələri fərqlənən ölkələrin kvota payının hesablanması zamanı bərabərsizliklər yaradır.

Digər tərəfdən kvotanın hesablanmasında iqtisadi açıqlıq göstəricisindən istifadə də müəyyən qədər mübahisəlidir. Xüsusilə qlobal dəyər zəncirlərinin genişlənməsi çərçivəsində sadəcə son məhsulların beynəlxalq ticarəti göstəriciləri əsasında ölkələrin iqtisadi açıqlığının hesablanması daha çox müəyyən İEÖ üçün sərfəli olur. Bənzər xarakterli problem maliyyə açıqlığının hesablanmasında da özünü göstərir ki, bu çərçivədə əsasən ofşor zonalar və maliyyə mərkəzlərinə malik ölkələr üstünlük əldə edir. Mövcud kvota hesablama formulu bu və ya digər formada müxtəlif inkişaf səviyəsinə malik ölkələr üçün BVF-də əlavə təmsilçilik üstünlüyünə və ya məhdudiyyətlərinə yol açır. BVF-nin perspektiv kvota islahatları çərçivəsində qərar qəbulunun səsvermə payları əsasında deyil, üzvlərin sadə səs çoxluğu vasitəsilə həyata keçirilməsi, habelə qərar qəbulu üçün səsvermə paylarının mövcud minimum limitinin azaldılması [6] və ya mövcud kvota paylarının daha çox iqtisadi fundamentallara əsaslanan metodologiya əsasında hesablanmasına dair təkliflər olsa da, bunların da qəbulu paradoksal olaraq hazırda BVF-nin əsas səhmdarları olan İEÖ-nün, xüsusilə ABŞ-ın mövqeyindən asılıdır.

BVF-nin qlobal iqtisadi proseslərə təsir imkanlarından biri öz mandatı çərçivəsində üzv ölkələr üçün müxtəlif maliyyələşmə alətləri təqdim etməsidir. Müxtəlif tsiklik şoklar zamanı ölkələr BVF-nin təqdim etdiyi maliyyələşmə alətlərindən istifadə üçün müraciət edir ki, bu alətlərin istifadəsi üzrə BVF-nin müəyyən etdiyi müxtəlif texniki və siyasət şərtləri, habelə makroiqtisadi uyğunluq meyarları mövcuddur. BVF-nin maliyyələşmə mexanizmlərinin (o cümlədən bu alətlərdən istifadə şərtlərinin) təkmilləşdirilməsi, həm də yeni növ maliyyələşmə mexanizmlərin yaradılması BVF çərçivəsində islahatların növbəti istiqamətini təşkil edir. Hazırda ölkələr müxtəlif maliyyələşmə alətləri çərçivəsində öz kvota paylarına uyğun müəyyən limitlər həcmində BVF-dən maliyyələşmə cəlb edə bilir ki, bu da makrosəviyyədə BVF-dən mütəmadi borclanma ilə üzv ölkələrdə siyasət intizamının pozulmasının qarşısının alınmasına xidmət edir. Qlobal səviyyədə isə bu limit həm də BVF-nin məhdud resurslarının maliyyələşmə ehtiyacı olan ölkələr arasında adekvat bölgüsünün təmin edilməsinə, habelə qlobal likvidliyin dayanıqsız şəkildə genişlənməsinin qarşısının alınmasına xidmət edir. Digər tərəfdən isə üzv ölkələrin və qlobal iqtisadi inkişaf tempinə münasibətdə BVF-nin mövcud resursları məhduddur. Bu problemin aradan qaldırılması üçün beynəlxalq ehtiyat aktiv olan Xüsusi Borcalma Hüquqlarının emissiyasının genişləndirilməsi, habelə üzv ölkələrdən və beynəlxalq maliyyə bazarlarından borclanma mexanizmlərinin təmin edilməsi mövcud islahat çağırışları sırasında yer alır. BVF-nin maliyyələşmə imkanları istiqamətində islahatların ləngiməsi ölkələri qlobal maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkələrinin digər komponentləri (valyuta svopları, regional maliyyələşmə mexanizmi və s.) vasitəsilə maliyyələşmə cəlb etməyə stimullaşdırır ki, bu da son nəticədə BVF-nin qlobal iqtisadi proseslərə müdaxilə və tənzimləmə imkanlarını məhdudlaşdırır.

BVF-də zəruri hesab edilən digər islahat istiqaməti isə qurumun mandat öhdəlikləri çərçivəsində qlobal və makrosəviyyədə iqtisadi proseslərə siyasət yanaşmasının, başqa sözlə iqtisadi siyasətlərin formalaşmasında ideoloji baxışın təkmilləşdirilməsini əhatə edir. Neoliberal iqtisadi baxışın BVF-nin idarəetməsində dominantlığı onun müxtəlif dövrlərdəki və ölkələrdəki böhranlar zamanı nümayiş etdirdiyi siyasət mövqeyinin adekvatlığı ilə bağlı müzakirələr doğurmuşdur. Bundan başqa xüsusilə Vaşinqton və post-Vaşinqton Konsensusu adlanan siyasət yanaşmalarının tətbiqinin bəzi keçmiş sosialist ölkələrində yol açdığı ciddi fəsadlar, habelə BVF-nin resurslarından istifadə üçün müəyyənləşdirilən maliyyələşmə şərtləri BVF-yə münasibətdə İEOÖ-də ciddi etimadsızlığın və siyasi etimadsızlığın formalaşmasına rol oynamışdır. BVF-nin iqtisadi proqramları ilə bağlı əsas problem onların daha çox neoliberal narrativlər əsasında formalaşması və tətbiq edildiyi ölkələrin siyasi, struktur və institusional amillərini əksərən nəzərə almaması olmuşdur ki, bu da İEOÖ-də BVF proqramlarının tətbiqi nəticəsində iqtisadi institutların sıradan çıxmasına, eləcə də bürokratik tənzimləmənin keyfiyyətinin azalmasına və korrupsiyaya vüsət vermişdir [2].

Beləliklə, təhlillərimiz göstərir ki, BVF-nin timsalında islahat zərurəti institusional (idarəetmə, kvota sistemi, ideoloji baxış) və funksional (tənzimləmə, nəzarət və maliyyələşmə mexanizmləri) kontekstdə müvafiq dəyişiklikləri şərtləndirir. İnstitusional idarəetmə islahatları qərar qəbulu mexanizminin və idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsini, həmçinin bu prosesdə müxtəlif inkişaf səviyyəli ölkələrin təmsilçiliyinin təmin olunmasını, habelə qurumun siyasət yanaşmasında dəyişiklikləri ehtiva edir. Funksional islahatlar isə BVF-nin resurslarının həcminin artırılması, maliyyələşmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini və yeni maliyyələşmə alətlərinin yaradılmasını əhatə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A. Virmani. Global Economic Governance: IMF Quota Reform // Working Paper 11/208, July 2011
2. B. Reinsberg, A. Kentikelenis A., T. Stubbs, L. King. The World System and the Hollowing-Out of State Capacity: How Structural Adjustment Programs Impact Bureaucratic Quality in Developing Countries // American Journal of Sociology Organizations, v. 124(4), pp. 1222-1257, 2019
3. E. Truman. What Next for the IMF? // Peterson Institute for International Economics, Policy Brief No. PB15-1, January 2015
4. IMF Independent Evaluation Office. IMF Performance in the Run-Up to the Financial and Economic Crisis IMF Surveillance in 2004–07 // Evaluation Report, August 2011
5. IMF. Communiqué of the Fortieth Meeting of the IMFC, October 19, 2019
6. S. Berry. The G20 Turns Ten: What‘s Past is Prologue // Bruegel Policy Contribution, v. 20, November 2018

Dəniz neft-qaz qurğularının qəza hallarından çirklənmələrin bəzi eko - iqtisadi problemləri

H.Q.İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

M.E.Şahlarlı
"Neftqazelmitədqiqatlayihə" İnstitutu
mansursahlarli1994@gmail.com

Xülasə

Neft əsrində dəniz ekosisteminin qorunması ən böyük problemlərdəndir. Məqalədə ilk olaraq sualtı boru kəmərlərinin qəza hallarının əsas səbəblərinin tarixi statistikası,həmçinin baş vermiş qəzaların sayı və nəsviri göstərilmişdir. Xəzər dənizində baş vermiş çirklənmələrin səbəbini və radar sistemləri ilə əldə edilmiş orta və cənub hissələrdə antropogrn çirklənmələrin yerini göstərən təsvirlər öz əksini tapmışdır. Nəticədə dəniz neft-qaz qurğularında gaş verən qəza halları ilə bağlı yaranan eko- iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması üçün təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: **Xəzər dənizi, mexaniki zədələnmə, korroziya, iqtisadi itki, ekosistem.**

Abstract

The protection of marine ecosystems is one of the main problems in the oil age. The article first provides historical statistics on the main causes of submarine pipeline accidents, as well as the number and description of accidents. Images showing the cause of pollution in the Caspian Sea and the location of anthropogenic pollution in the central and southern parts obtained by radar systems are reflected. As a result, proposals were made to address the environmental and economic problems associated with accidents at offshore oil and gas facilities.

Key words: Caspian sea, mechanical damage, corrosion, eonomical loss, ecosystem.

Giriş

Dünya əsas neft-qaz enerji ehtiyatının əksər hissəsi dərin sular altında qaldığından onların ətraf mühitə ziyan vermədən təhlükəsiz çıxarılması və nəqli böyük əhəmiyyət daşıyır. Statistik araşdırmalar göstərirki boru kəmərlərində baş vermiş zədələnmələr ətraf mühitə böyük zərər vurmuş və texnoloji proseslərin iqtisadi göstəricilərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Sualtı boru kəmərlərində müxtəlif səbəblərdən baş verən zədələnmələrin tarixi statistikası aşağıda verilmişdir (Şəkil.1).

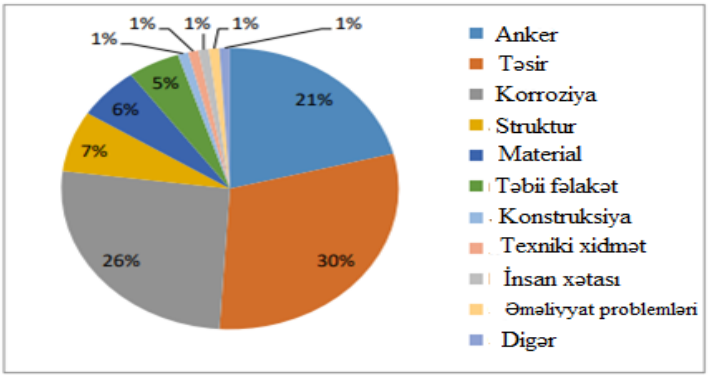

Şəkil 1. Sualtı boru kəmərlərinin qəza statistikası (2001 PARLOC database)

Ümumiyyətlə sualtı boru kəmərlərinin statistikaya görə əsas zədələnmə faktorları aşağıdakılardır [1]:

- mexaniki zədələnmə (lövbər və qarmaqlar, ağır əşyaların düşməsi);
- korroziya və qocalma prosesləri;
- konstruksiya və boru metal qüsurları;
- təbii təsirlər (sürüşmələr, zəlzələlər, sualtı axınlar və s.).

Statistikaya görə 1970-2009-cu illər ərzində dünyada sualtı boru kəmərlərində 6183 qəza baş verib [1, 2]. Qəzaların əsas sayı Şimal dənizində (3505) və Meksika körfəzində (1658) qeydə alınıb. Aralıq dənizində qəzaların sayı 45, Qara və Xəzər dənizlərində 29 qəza olub. Eyni zamanda, qəzaların 41%-ə qədəri xarici səbəblərdən, 47%-ə qədəri isə boruların nasazlığı səbəbindən baş verir [2] . Tədqqatlara görə,

2012-2013-cü illərdə Böyük Britaniyanın kontinental şelfində 95 qəza baş verib, onlardan 49-u mexaniki səbəblərdən (qüsurlar, yorğunluq, korroziya, eroziya) baş verib [1, 3].

Xəzər dənizinin Qazaxıstan sektoru üzərində neft dağılmalarının monitorinqi göstərir ki, neftlə çirklənmənin əsas mənbəyi gəmiçilikdir (gəmiçilik marşrutları boyunca çubuqların və klasterlərin təhlili ilə təsdiqlənir) və ən çox çirklənmiş ərazi onun cənub hissəsidir. Bunun əsas səbəbi Aktau-Bakı (Azərbaycan), Aktau-Türkmənbaşı (Türkmənistan) və Aktau-Neka (İran) istiqamətində daha intensiv naviqasiya mövcudluğundandır [4]. Xəzərin durumu hələ Sovetlər birliyinin sonunda krizis dövrünün başlanğıcı kimi qiymətləndirilirdi. Belə ki, 1992-ci ildə Volqa hövzəsi və Xəzərin sahil zonası "ekoloji fəlakət zonası" adlandırılmışdı [5]. Xəzər dənizini çirkləndirən əsas mənbələr aşağıdakılardır [5]: təmizlənməmiş sənaye məhsulları və kənd təsərrüfatı tullantıları, çay və dəniz gəmiçiliyi, quru və su sahillərində qaz və neft buruqlarının istismarı, dəniz dibinin dərinləşdirilməsi işləri zamanı ikinci çirklənmə, atmosfer və su vasitəsilə uzaq zonalardan çirkli maddələrin gəlməsi. Xəzər dənizi sahillərində yerləşən Bakı, Sumqayıt, Mahaçqala, Həştərxan, Türkmənbaşı, Rəşt və Ənzəli şəhərlərindən dənizə axıdılan tullantı suları onun əsas çirkləndiricilərindən hesab edilir [5]. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində və onun sahil zolağında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda, obyektlərdə, üzən vasitələrdə, sahilboyu ərazilərdən dənizə olan axarlarda həyata keçirilmiş ekoloji monitorinqlər zamanı Xəzər dənizinə tökülən 128 axar qeydə alınmışdır. Bu axarlar vasitəsilə dənizə gündə 1 850 min kubmetr tullantı suyu daxil olur [6].

Müzakirələr: Xəzər dənizində fəaliyyət göstərən neft-qazçıxarma müəssisələrində "28 May" NQÇİ-də Çilov adasında layihə gücü 300 m3/gün, "Neft Daşları"nda isə layihə gücü 500 m3/gün olan bioloji təmizləmə qurğuları tikilib istismara verilmişdir. "Azərikimya" İB-nin struktur bölmələrində əmələ gələn tullantı sularının təmizlənməsi məqsədilə ümumi sahəsi 2 ha ərazini əhatə edən yeni Təmizləyici Qurğu tikilib istismara verilmişdir [7]. "Azərikimya" İB-nin struktur bölmələrində əmələ gələn sənaye və məişət tullantı sularının (məişət tullantı suları ~300 m3/gün, kimyəvi tullantı suları ~1700 m3/gün) təmizlənməsi həyata keçirilir [7].

Çıraq-1 platforması və Sənqaçal terminalından illik atmosferə buraxılan zərərli maddələrin miqdar (ton/il) cədvəl 1-də verilmişdir [8].

Cədvəl.1.

№	Tullantılar	Çıraq-1 platforması	Sənqaçal terminalı
1	Karbon dioksid	216735.0	415821.0
2	Azot oksidləri	697.9	469.8
3	Karbon monoksid	477.3	1089.0
4	Kükürd dioksid	93.9	0.3
5	Bərk hissəciklər	18.3	12.9
6	Doymamış uçucu üzvi birləşmələr	818.5	4592.0
7	Metan	862.2	120.3
	Cəm	219703.1	422105.3

2010-cu ildə gəmilərdən neft tərkibli atqıların səbəb olduğu dəniz səthinin antropogen çirklənməsini Xəzər dənizinin Orta və Cənubi radar təsvirləri vasitəsilə müşahidə olunmuşdur [9] (şəkil-2).

Xəzər dənizinin səthində xam neft, neft məhsulları və digər texnogen neftlə çirklənmə ilə bağlı Xəzər dənizi ərazilərində neft dağılmalarının toplanması xəritəsi (may 1996) şəkil 3-də verilmişdir. Ellipslər neft hasilat sahələrinin (mavi), dib sızmalarının (bənövşəyi) və çay axınının (qırmızı) üzərində neft ləkələrinin yığılması sahələrini göstərir [10].

2012-ci ildə sualtı boru kəmərlərində baş vermiş 125 qəza nəticəsində ümumi zərər 138,757 milyon ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da hər qəzaya görə orta hesabla təxminən 1,11 milyon ABŞ dolları dəyərində zərər verir [1,11] . 1986-2012-ci illər ərzində ABŞ-ın qaz kəmərlərində baş verən qəzalardan ümumi birbaşa iqtisadi itkilər 558,778 milyon dollar təşkil etmişdir [1, 12] . Qaz və neft boru kəmərlərində baş verən qəzalardan orta hesabla zərər, qaz itkilərinin dəyərini nəzərə almasaq, 10^4-10^7 ABŞ dolları təşkil edir [1, 13] . Faktiki qaz itkiləri 10^4 m^3-ə çatır [2].

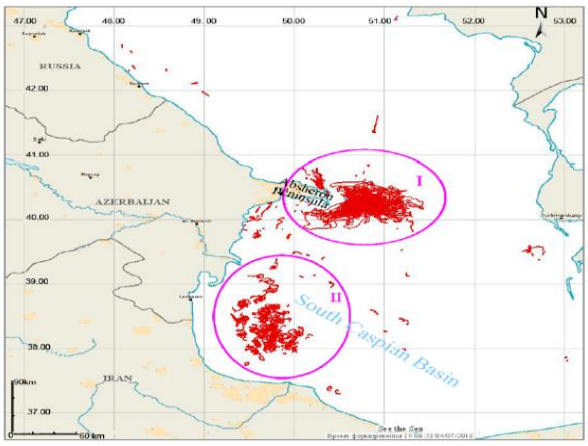

şəkil-2. 2010-cu ildə gəmilərdən neft tərkibli atqıların səbəb olduğu dəniz səthinin antropogen çirklənməsi .

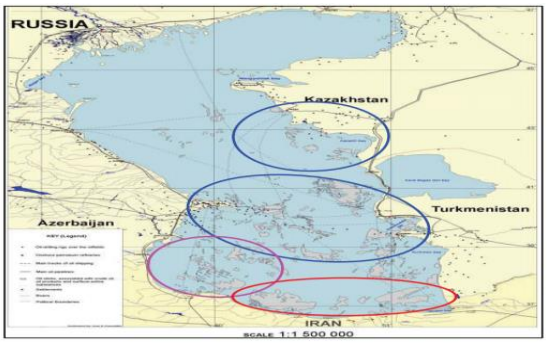

Şəkil 3. Xəzər dənizinin orta və cənub hissələrində neft çirklənmələrinin yeri, 2012

Baş verən qəzaların nəticələrinin ağırlıq dərəcəsinə görə 5 kateqoriyaya bölünməsi artıq qəbul edilmişdir. Bu kateqoriyalar aşağıdakılardır:

- Praktiki mümkün olmayan qəzalar;
- Nadir hallarda baş verən qəzalar;
- Az ehtimallı qəza halları;
- Ehtimal olunan qəzalar;
- Praktiki qaçılmayan qəzlar.

Qəza hallarının baş vermə tezliklərinin ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə paylanması cədvəl 2-də göstərilmişdir [14]. Qeyd etmək lazımdır ki, karbohidrogenlərin çıxarılması, hazırlanması və emalı zamanı quyular, yığım və nəql kəmərlərində baş verən və nəzarətdə saxlanılmayan ətraf mühitə dağılmalarının nəticələri xeyli və uzunmüddətli ziyanlarla bağlı ola bildiyi üçün çox ciddi qəza kateqoriyalarına aid edilir.

Cədvəl 2. Qəza tezliklərinin kateqoriyalar üzrə paylanması

Kateqori-yalar	Qəzalar	Qəzaların təqribi tezlikləri	Qəza ehtimallarının xüsusiyyətləri
1	Praktiki mümkün olmayan	$< 10^{-6}$ 1/il və ya 1mln ildən çox 1dəfə	Bu cür hallar istisna olunmasa da demək olar ki, heç vaxt baş verməyib.
2	Nadir hallarda	$(10^{-6} - 10^{-4})$ 1/il və ya $10^{4} - 10^{6}$ ildə 1 dəfə	Bu hallar dünya miqyasında ancaq bir neçə dəfə baş verib.
3	Az ehtimallı	$(10^{-4} - 10^{-2})$ 1/il və ya 100-10000 ildə 1 dəfə	Bu cür qəza baş verir, amma layihənin reallaşması zamanı az ehtimallıdır.
4	Ehtimal olunan	$(10^{-2} - 1)$ 1/ il və ya 100 ildə 1 dəfə	Bu cür qəza layihə reallaşdıqda mümkündür.
5	Praktiki qaçılmayan	$>$1/ il və ya ildə 1 dəfədən az olmayaraq	Orta hesabla il ərzində 1 dəfədən az olmayaraq baş verə bilər.

Təqdim olunan məlumatlardan göründüyü kimi, müxtəlif su sahələri, boru kəmərləri və onların istismar şərtləri üçün qəzaların tezlik diapazonları (10^{-6}–10^{-3}) 1/km × il diapazonundadır [2].

Baş verən qəza hallarının ağırlıq dərəcələri üzrə kateqoriyaları və onların nəticələrinin mühüm xarakteristikaları cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3.Qəzaların ağırlıq dərəcələri üzrə kateqoriyaları və nəticələrinin xarakteristikaları

Qəzaların ağırlıq dərəcələrinin kateqoriyaları	Qəzaların nəticələrinin xarakteristikaları
Hissolunmaz	Əhalinin sağlamlığı və təhlükəsizliyinə təsir etmir. Obyektdə zədələnmə, qırılma yoxdur, təbii ehtiyatlara təsiri yoxdur.
Az qiymətli	İnsanların məhvi və ciddi zədələnməsi yoxdur, obyekt yüngül zədələnib, boş dayanma halı yoxdur, ətraf mühitə yüngül və qısa müddətli təsir olur.
Ciddi	Obyektlərdə ciddi zədələr və insanların məhvi mümkündür, ancaq əhali arasında insanların sağlamlığı və həyatına qorxu yoxdur, bir sıra təbii resurslara neqativ olsa da, son nəticədə bərpa olunan təsirlər mövcud olur.
Çox ciddi	Obyektdə işləyən çoxlu əhalinin məhvi və zədələnməsi, obyektin xeyli zədələnməsi, iki və daha çox təbii resurslara xeyli və uzunmüddətli ziyanın vurulması.
Fəlakətli	Əhali arasında çoxlu sayda insan tələfatı, çoxlu sayda təbii resurslara bərpa olunmayan ziyanın vurulması ilə nəticələnən fövqəladə halın baş verməsi.

Nəticə

Xəzər dənizi və digər dərin sualrda ekoloji cirklənmənin qarşısının alınması və onların yaratdığı iqtisadi problemlərin təsirini azaltmaq üçün bəzi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

1. Çirklənmələrin əsas mənbələrinin təyini
2. Neft və qaz avadnlıqlarında texnoloji proses zamanı təhlükəsiz iş əmsalını artırmaq
3. Xəzər dənizində ən çox çirklənən yerlərin təyini
4. Dənizə axan çaylarda çirklənmə məhsullarının qarşısını almaq
5. Gəmilərin naviqasiya xəttində ekoloji təhlükəsizliyi artırmaq

Ədəbiyyat siyahısı

1. Defects Assessment in Subsea Pipelines by Risk Criteria By Anatoly Lepikhin, Victor Leschenko and Nikolay Makhutov Submitted: July 16th 2020Reviewed: October 30th 2020Published: December 7th 2020
2. Christou M, Konstantinidou M. Safety of offshore oil and gas operations: lessons from post accidental analysis. Report EUR25646EN. 2012:60
3. Offshore accident and failure frequency data sources-review and recommendations. RR1114. HSE Books, Derbyshire, 2017, 54 p.
4. Oil spill detection in the Kazakhstan sector of the Caspian Sea with the help of ENVISAT ASAR data. Alexander Holstein, Martin Kappas, Pavel Propastin & Tsolmon Renchin Environmental Earth Sciences volume 77, Article number: 198 (2018)
5. www.eco.gov.az Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin PREZİDENT KİTABXANASI, XƏZƏRİN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ.
6. http://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/xezer-denizi/ekoloji-problemleri-ve-cirklenme-menbeleri
7. http://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/xezer-denizi/etraf-muhitin-muhafizesi
8. Air pollution in oil industry of Azerbaijan I. Mustafaev & E.Yuzbashov, Ecological Society "Ruzgar ", Azerhaijan. 2 Sector of Radiation Researches Azerhaijan Academy of Sciences, Azerhaijan.
9. Multi-Sensor Satellite Survey of the Surface Oil Pollution in the Caspian Sea Marina I. Mityagina and Olga Yu. Lavrova Space Research Institute, Russian Academy of Sciences, 117997, Moscow, Russia, Profsoyuznaya str. 84/32
10. A Robust Satellite Techniques for oil spill detection and monitoring in the optical spectral range. Daniele Casciello , Caterina S. L. Grimaldi , Irina Coviello , Teodosio Lacava, Nicola Pergola and Valerio Tramutoli
11. Carr P. A model to estimate the failure rates of offshore pipelines. Proceeding of IPC. 2010 https://www.researchgate.net/publication/267648527
12. Girgin S, Kraussman E. Lesson learned from pipeline natech accidents and recommendations for natech scenario development. Report EUR 26913 EN. 2015:104
13. Belvederesi C., Dann M. Statistical analysis of failure consequences for oil and gas pipelines // Int. Journal of safety and security Eng. Vol.7, №2 (2017), P. 103–112.
14. Ramazanova E.E., İsmayılova H.Q.Karbohidrogen itkilərinin eko-iqtisadi problemləri, Bakı , ELM, 2019,352s.

Post münaqişə dövründə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivi

Dosent, i.ü.f.d, Həzi Eynalov
Bakı Mühəndilsik Universiteti, Dünya iqtisadiyyatı kafedrası,
heynalov@beu.edu.az

Dosent, i.ü.f.d, Mayis Əzizov,
Bakı Mühəndilsik Universiteti, Dünya iqtisadiyyatı kafedrası,
mezizov@beu.edu.az

Xülasə

Post münaqişə dövründən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialını ortaya çıxartmaq əhəmiyyətli məsələlərdən birinə çevrilmışdır. Bu baxımdan bu tədqiqatda işğaldan azad edilmiş ərazilərin gələcək iqtisadi inkişafında mühim rol oynayacaq kənd təsərrüfatının münaqişədən əvvəlki dövürdəki imkanları və inkişaf prespektivləri təhlil edilmiş. Yeni dövürdə həyata keçriləcək aqrar siyasətin əsas istiqamətlərindən birinin də kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası ilə bağlı müvafiq mexanizmlərin yaradılması və həyata keçirilməsiindən ibarət olacaqdır.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, Qarabağ, post münaqişə

Abstract

After the post-conflict period, revealing the economic potential of the liberated territories has become one of the most important issues. Therefore, this study analyzes the economic opportunities and development prospects of liberated regions before the post-conflict period. One of the main directions of the agricultural policy implemented in the new period will be the creation and implementation of appropriate mechanisms for the reconstruction of the agricultural sector.

Keywords: agriculture, Karabakh, post-conflict

Giriş

Dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən münaqişələr və bu münqaişələrdən sonraki dövürdəki proseslər müyyən gədər bir birindən fərqli şəkildə inkişaf edir. Bu vəziyyət birbaşa olaraq münaqişənin tarixi səbəbləri, müddəti, geo-siyasi vəziyyəti, prosesdə iştirak edən tərəflər və onların maraqları, münaqişənin yekunlaşması ilə əlaqədar əldə olunan razılığın mahiyyəti kimi bir çox daxili və xarici faktorlardan asılıdır. Əldə edilmək istənən məqsəd sülhün bərpası və bölgənin inkişafı olsa da bunu elə də asan bir proses olduğunu söyləmək mümükün deyildir.

44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işğaldan azad olunması regionda yeni reallıqlar formlaşdırmışdır. Münaqişə dövründəki qədər olmasa da daha sonraki proseslərin də asan keçəcəyini demək mümkün deyildir. Artıq bir ildən artıqdır davam edən post münaqişə dövrünün özünə xas çətinliklərinin olduğu da müşahidə olunmaqdadır.

Son bir ildə "Böyük qayıdışın" təmin edilməsi və işğaldan azad olunmuş ərazilərin inkşafı üçün kompleks fəaliyyət planlarının hazırlanması ilə yanaşı praktiki addımlarında atıldığı görülür. Bölgədə sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati məsələlərin öz həllini tapması olduqca vacibdir. Prosesin xüsusiyyətləri diqqətə alınmaqla ərazinin inkiafı isə birbaşa sahib olunan iqtisadi resurslardan asılıdır. Belə ki işğaldan azad olunmuş ərazilərin sahib olduğu iqtisadi potensial həmin ərazilərin gələcək inkişafı üçün də ən vacib faktorladan biri sayılmaqdadır. Bu baxımdan işğaldan azad olunmuş torpaqlarda kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı hazırda Azərbaycan üçün priorotet məsələlərdən biridir. Aparılan təqiqatlarda da göstərir ki, münaqişə dövründə kənd təsərrüfatının infrastrukturunun dağılması, mal-qaranın tələf olması, meşələrin qırılması, biloji müxətlifliyin yox olması, minalardan geniş istifadə edilməsi, eləcə də əhalinin yerdəyişməsi ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində uzunmüddətli problemlərin yaranmasına gətirib çıxartmışdır. Beynəlxalq təcrübələrdə göstərir ki, belə münaqişələr kənd təsərrüfatına güclü zərər vurur, ev təsərrüfatlarının gəlirlərini azaldır, torpaqların deqradasiyasına, bitkilərin genetik ehtiyatlarının məhv olmasına, ölüm və ya miqrasiya halları isə kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin itirilməsinə səbəb olur [1]. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün post-münaqişə dövründə dağılmış ərazilərdə kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin bərpası, ərazilərin minalardan təmizlənməsi və kənd infrastrukturunun, xüsusilə də yolların və suvarma sistemlərinin yenidən qurulması əsas məsələlər olaraq qeyd oluna bilər. [2]

İşğaldan azad edilmiş regionda kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivi

İşağdaldan azad olunmuş ərazilərin sahib olduğu kənd təsərrüfatı potensialı ərazinin zəruri infrasturukturlar qurulduqdan sonra ciddi inkişaf potensialının olduğunu göstərir. Belə ki, azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, elektrik enerjisinin təminatı, kritik yol xətlərinin bərpası, içməli su, sanitar qovşaqlarının və irriqasiya sistemlərinin bərpası, ev/mənzil yaşayış sahələrinin bərpası və təminatı, humanitar yardım məqsədləri üçün hava limanının tikilməsi kimi addımlar bölgədə həyata keçirlməsi zəruri olanlar əsas fəaliyyətlərdir.

Azad olunmuş ərazilərin sahib olduğu kənd təsərrüfatı potensialı da bölgənin gələcəkdə təkçə Azərbaycan üçün deyil eyni zamanda regionunda ərazaq təhlükəsizlinin təminində mühim rol oynayacağını qeyd etmək mümükndür.

Cədvəl 1: İşğal olunmuş rayonlar: kənd təsərrüfatı potensialı (1988)

İşğal olunmuş rayonlar	Bitkiçilik məhsulları (min ton)				Heyvandarlıq məhsulları (min ton/ədəd)				
	Taxıl	**Pambıq**	**Üzüm**	**Kartof**	**Ət**	**Süd**	**Yumutra**	**Yun**	**Barama**
Dağlıq Qarabağ MV	100,0	-	71,8	2765	10,2	36,5	11,1	477	89,0
Laçın	3,0	-	-	46,0	2,0	4,1	-	198	-
Kəlbəcər	1,0	-	-	-	1,0	3,1	-	86	-
Ağdam	30,1	19,0	1,2	5,0	2,7	12,6	2,3	297	379
Füzuli	31,9	1,5	100,1	-	1,5	6,8	1,1	128	-
Cəbrayıl	20,1	-	42,0	13,0	1,4	6,6	-	130	282
Qubadlı	6,7	-	2,9	55,0	0,6	3,3	-	-	14,4
Zəngilan	4,6	-	16,3	64,0	0	2,5	-	20	82,0
Cəmi:	**179,4**	**20,5**	**324,3**	**2348**	**20,0**	**75,5**	**14,5**	**1360**	**846,4**
Az. Res. %-lə	**14,3**	**3,3**	**31,5**	**6,3**	**14,5**	**17,1**	**3,6**	**19,3**	**17,0**

Mənbə: Dövlət statistika komitəsi və Aqrar tədqiqatlar mərkəzinn məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Yuxarıdakı cədvəldəki məlumatlardan da görüldüyü kimi 1988-ci ildə taxıl məhsullarının % 14.3-i, pambığın % 3.3-i, üzümün % 31.5-I, kartofun % 6.3-i, ət %14.5-i, süd %17.1-i, yun %19.3-i, baramanın %17.0 –i bu rügionun payına düşür. Daha əvvəlki illərin məlumatlarının təhlil etdiyimiz zaman işğaldan azad edilmiş bölgələnin məlumatlarının aşağıdakı kimi olduğunu görürük.

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, 1980-ci illərdə bölgədə 139.8 min hektar əkilmiş sahə mövcud olub. Əkinlərin strukturunda taxıl sahələri və üzümlüklər üstünlük təşkil edib: əkilmiş sahənin 55%-i taxıl məhsullarının, 35%-i üzümlüklərin payına düşüb. [3]

Post münaqişə dövründə İşğaldan azad edilən rayonlarda ənənəvi sahələrlə yanaşı perspektiv dövrdə meyvə və tərəvəzçiliyin, həmçinin heyvandarlığın yem təminatı baxımından yem bitkiləri sahəsinin inkişafı da diqqət mərkəzində olacaqıdr. Torpaq-iqlim xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla çoxillik əkmələrin strukturunda nar, xurma, alça, gavalı, albalı və gilas, alma, armud bağlarının, baramaçılığın inkişaf perspektivi baxımından çəkil əkmələrinin və ənənəvi sahələrin bərpası məqsədilə üzümlük sahələrinin salınması gözlənilir.

1980-ci illərdə regionda bitkiçilik məhsullarından əsasən taxıl məhsulları və üzüm istehsalı üstünlük təşkil edib. Həmin dövrdə Qarabağ və ətraf rayonlar ölkə üzrə taxıl istehsalının 13.9%-nə, üzüm istehsalının isə 25.5%-nə malik idi. [2]

Aqrar tədqiqatlar mərkəzinin apardığı tədqaqatlar əsasən, taxılçılıq və üzümçülüyün faktiki inkişaf dinamikası nəzərə alınmaqla, taxıl və üzüm istehsalında bu bölgənin payının təqribən eyni səviyyədə olması gözlənilir. Bundan başqa ənənəvi olaraq Qubadlı, Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarında tütünçülüyün, Ağdam və Füzuli rayonlarında pambıqçılığın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Ağdərə bölgələrində üzümçülük sahələrinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulur.

Ənənəvi sahələrinin bərpası ilə yanaşı bölgədə kartof, tərəvəz, bostan və yem bitkiləri əkinlərinin genişləndirilməsi imkanları böyükdür. Yüksək əlavə dəyər yaratması, emal sənayesi üçün xammal təminatı və ixrac imkanları perspektivi baxımından həmin ərazilərdə meyvəçiliyin inkişafına da xüsusi diqqət yetiriləcəyi gözlənilir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən həmin bölgədə 1980-ci illərdə 321 min baş iribuynuzlu heyvan və 1.1 milyon baş xırdabuynuzlu heyvan mövcud olub. Perspektiv dövrdə isə bu sayın

müvafiq olaraq iribuynuzlu heyvanlar üzrə 430 min başa və xırdabuynuzlu heyvanlar üzrə 1.6 milyon başa çatdırılması imkanları var.

Heyvanların say strukturunun ölkə üzrə cəmi saya nisbətinə baxdıqda isə hazırda köçkünlərin malik olduğu heyvanların təsərrüfatlarla birlikdə işğaldan azad edilmiş rayonlara qayıtması nəzərə alınmaqla, təxminən iribuynuzlu heyvan sayında 14.7%, xırdabuynuzlu heyvan sayında 17.5% paya malik olması proqnozlaşdırılır. 1980-ci illərdə bu nisbət müvafiq olaraq iribuynuzlu heyvan sayında 16.2% və xırdabuynuzlu heyvan sayında 19.3% olub. [4]

Bütün qeyd olunanlar diqqətə alınmaqla post münaqişə dövründə bölgədə kənd təsərrüfatının ikişafı rayonlar üzrə Cədvə 2.-də göstərilən isitqamətlər üzrə inkişaf pespektivləri oalcağı proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Cədvəl 2. Relyefi, iqlim şərtləri və digər təbii imkanları nəzərə alınmaqla
Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda kənd təsərrüfatı üzrə prioritet istiqamətlər

Rayonlar	**Kənd təsərrüfatı üzrə prioritetlər istiqamətlər**
Cəbrayıl	Heyvandarlıq, üzümçülük və baramaçılıq
Xocalı	Kartofçuluq, üzümçülük və heyvandarlıq
Ağdam	Heyvandarlıq, pambıqçılıq,taxılçılıq
Kəlbəcər	Heyvandarlıq, kartofçuluq, tərəvəzçilik, meyvəçilik
Laçın	Heyvandarlıq, taxılçılıq, bağçılıq, tərəvəzçilik
Qubadlı	Heyvandarlıq, taxılçılıq, arıçılıq, baramaçılıq, üzümçülük
Füzuli	Taxılçılıq, qoyunçuluq, bitkiçilik, heyvandarlıq
Xocavənd	Heyvandarlıq, üzümçülük, quşçuluq, taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik
Şuşa	Heyvandarlıq, meyvəçilik, quşçuluq
Zəngilan	Heyvandarlıq, tütünçülük, taxılçılıq,üzümçülük, arıçılıq, baramaçılıq

Mənbə: Aqrar tədqiqatlar mərkəzinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Heyvandarlıq sahəsinin inkişafı ölkənin ət və süd məhsulları ilə təminatı baxımından xüsusi önəm kəsb edir. Belə ki, həmin bölgədə təqribən 45 min ton ət və 240 min ton süd istehsalının olacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da idxalın əvəzedilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından regionun əhəmiyyətinin böyük olmasını bir daha göstərir[3].

Ətlik və südlük istiqamətli heyvandarlıqla yanaşı, bölgədə tarixən mövcud olan baramaçılıq və arıçılıq ənənələrinin, həmçinin atçılığın bərpası da diqqət mərkəzindədir.

Nəticə

Uzun illər davam etdikdən sorna 44 günlük müharibə ilə nəticələnən və hazırda yekun sülh müqaviləsinin əldə olumasına çalışıldığı bir dövürdə regionun iqtisadi, o cümlədən kənd təsarrüfatı potenisalının bugün və gələcəkdəki inkişafı Azərbyacan üçün ən aktual məsələdir. Hazırda işğaldan azad edilmiş rayonlarda kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri baxımından geniş təhlil və qiymətləndirmələr aparılır, bu torpaqlarda kənd təsərrüfatının bərpası istiqamətləri müəyyən edilmiş, regionun kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə potensial istehsal həcmləri proqnozlaşdırılmağa çalışılır. Yuxarda da göstərilən məlumatlarla yanaşı, regionun tarixən heyvandarlıq sahəsi üzrə mövcud olan potensialı və təbii-relyef xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla gələcək dövrdə də heyvandarlıq ağırlıqlı kənd təsərrüfatı istehsalı üstünlük təşkil edəcəyi qeyd oluna bilər. Regionda heyvandarlığın yem təminatı baxımından mövcud olan otlaq və biçənəklərin mövcudluğu ilə yanaşı, taxıl və yem bitkiləri əkinlərinin də genişləndirilməsi hesabına heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial mövcudluğundan xəbər verir. Həmçinin regionda tarixən mövcud olan üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq və arıçılıq sahələrinin bərpası və genişləndirilməsi həyata keçiriləcəyi gözlənilir.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd olunan fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi və istehsalın təşkili üçün müyyən dəstək mexanizmlərinin həyata keçirilməsinə də ehtiyac vardır. Artıq yeni dövürdə həyata keçriləcək aqrar siyasət əsas isitqamətlərindən biri də azad olunmuş ərazilərdə həm də kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası ilə bağlı müvafiq mexanizmlərin yaradılması istiqamətində olacaqdır.

Bütün qeyd olunanlar nəzər alınmaqla post münaqişə dövründə kənd təsərrüfaının gələcək inkişafı üçün aşağdakı tədbirlrində həyata keçirilməsinin vacib olduğunu söyləmək mümkündür.

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə xüsusi İnkişaf Agentliklərinin təşkili (Türkiyə təcrübəsi əsas alına bilər)
- İntensiv bağçılıq təcrübəsinin ərazidə geniş tətbiq olunması
- Münaqişə zonasına yaxın olan ərazilər üzrə risk cədvəlinin (xəritəsinin) hazırlanması
- Aqrar sigortanın sahədə tətbiq edilməsi

- Ərazilərə investisyanın cəlb edilməsi üçün tədbirlər planın hazırlanması
- Beynəlxalq donorlar tərəfindən ərazilərdə həyata keçiriləcək layihələrin əsas götürülmüş dövlət strategiyalarına uyğunlaşdırılması
- Həssas qrup əhali və ailə başçını itirən ailələr və qadınlar üçün inkluiziv layihənin həyata keçirilməsi
- Uzunmüddətli layihələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar iş adamlarının investisiyalar cəlb etməsi üçün təşviq edilməsi və onlara xüsusi imtiyazların verilməsi
- Suvarma layihələrinin həyata keçirilməsi
- Orqanik kənd təsarrüfatının dəstəklənməsi

Həyata keçiriləcək tədbirlərin yaxın gləcəkdə öz müsbət təsirlərini göstərməsi ilə Azərbyacan regiondaki siyasi və iqtsadi mövqeyini gücləndirərək regionun təhlükəsizliyinə böyü tövhə verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Zurayk, R., et al. (2018), "Agriculture, conflict and the agrarian question in the 21st century", Book: Crisis and Conflict in Agriculture. https://egyptssp.ifpri.info/2018/12/19/agriculture-conflict-and-the-agrarian-question-in-the-21st-century/
2. Teodosijevic, S. B., (2003), "Armed Conflicts and Food Security", ESA Working Paper No. 03-11. http://www.fao.org/3/a-ae044t.pdf
3. *Dövlət Statistika Komitəsi məluamtları, https://www.stat.gov.az/*
4. Aqrar Tədqiqatlar mƏrkəzinn məlumatları, https://atm.gov.az/

İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə kənd təsərrüfatinin inkişaf istiqamətləri

Teymurxanova Nazilə Nəsrullah qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
nteymurxanova@std.beu.edu.az

Xülasə

Yeni destinasiyalarda işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı ölkə qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bu baxımdan məqalədə münaqişənin kənd təsərrüfatına vurduğu zərərlərdən və münaqişədən sonra kənd təsərrüfatının bərpası prosesində istifadə olunan dünya təcrübəsindən bəhs edilir. Bu əsasda məqalənin bölmələrində Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında kənd təsərrüfatının bərpası istiqamətləri, eləcə də bu rayonlarda kənd təsərrüfatının bərpasının nəticələri, hesablanmış istehsal göstəriciləri qiymətləndirilir. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, mövzu müasir dövr üçün olduqca aktualdır.

Açar sözlər: işğaldan azad edilmiş ərazilər, yeni destinasiya, kənd təsərrüfatı, müasir dövr

Summary

Restoration and development of agriculture in our liberated lands in new destinations is one of the main tasks facing the country. In this regard, the article discusses the damage caused to agriculture by the conflict and the world experience used in the process of post-conflict agricultural recovery. On this basis, the sections of the article assess the directions of restoration of agriculture in the liberated lands of Azerbaijan, as well as the results of the restoration of agriculture in these regions, the calculated production indicators. Taking all this into account, we can say that the topic is very relevant for the modern era.

Keywords: liberated territories, new destination, agriculture, modern times

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunan videokonfransda qeyd etmişdir ki, "Bizim işğaldan azad edilmiş yeni destinasiyalarla bağlı böyük planlarımız var. Müharibə cəmi iki aya başa çatmışdır. Lakin ölkəmizdə bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Qeyd etməliyik ki, artıq ölkəmizdə bir sıra işlərə başlanılıb ki, bu da onu göstərir ki, sözümüzlə əməlimiz arasında heç bir fərq yoxdur. Biz bu əraziləri tezliklə bərpa edəcəyik".

Bir sözlə, artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inzibati nəzarətin bərpası, nəqliyyat, enerji və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması istiqamətində zəruri işlər görülür. Bütün bu tədbirlər

işğaldan azad edilmiş ərazilərdə köçürülmə, bərpa və inkişaf tədbirlərini tam şəkildə həyata keçirməyə kömək edəcəkdir.

Prezident həmçinin hökumətə azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatını bərpa etməyi və inkişaf etdirməyi tapşırmışdır. Bəs ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilk növbədə hansı bitkiləri əkmək lazımdır? Azad edilmiş torpaqların həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq istehsalı üçün böyük potensialı var.

Bu məqalə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında və münaqişədən sonrakı ərazilərdə kənd təsərrüfatının reabilitasiyası təcrübəsinə, eləcə də münaqişədən sonrakı ərazilərdə münaqişədən sonrakı ərazilərin təcrübəsinə əsaslanır. Bu ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası nəticəsində istehsal göstəriciləri də gözlənilir.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrin kənd təsərrüfatı potensialı

Sosial-iqtisadi sarsıntıların, süni fəlakətlərin və silahlı münaqişələrin kənd təsərrüfatı istehsalına və ərzaq ticarətinin pozulmasına təsiri və investisiyaların, torpaqların və infrastrukturun pisləşməsi həm yerli, həm də regional ərazilərdə ərzaq təhlükəsizliyinə təsir göstərir.

Teodosiyeviçin silahlı münaqişə və ərzaq təhlükəsizliyi haqqında məqaləsinə əsasən, münaqişə zamanı kənd infrastrukturunun dağıdılması, mal-qaranın tələf olması, meşələrin qırılması, minalardan geniş istifadə edilməsi və əhalinin yerdəyişməsi uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinə səbəb olmuşdur. Bu məsələlərin həlli münaqişədən sonrakı ərazilərdə kənd təsərrüfatı işlərinin bərpasını, o cümlədən qoşunların müvəqqəti çıxarılmasını, kənd infrastrukturunun, xüsusən də yol və suvarma sistemlərinin qazılmasını və yenidən qurulmasını tələb edir.

Silahlı qarşıdurmaların ərzaq təhlükəsizliyinə təsiriylə bağlı aparılan araşdırmalara görə, münaqişə adətən kənd təsərrüfatı məhsullarının kəskin azalmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da öz növbəsində aclığa və bir çox insanın yeni qida mənbələri axtarışında didərgin düşməsinə səbəb olmuşdur. Münaqişələr həmçinin kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurur, ev təsərrüfatlarının gəlirlərini azaldır, torpaqların deqradasiyasına, bitkilərin genetik ehtiyatlarının pozulmasına və ya kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin itirilməsinə səbəb olur [1].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının bərpası və yaxşılaşdırılmasıyla bağlı məsələlərə aşağıdakılar daxildir [1]:

1) Taxıl, yem bitkiləri və otlaqların məhsuldarlığının artırılması;
2) Süd istehsalının artırılması, südün və digər çürüməyən məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
3) Heyvandarlığın səmərəliliyinin artırılması;
4) Təsərrüfatların mexanikləşdirilməsi yoluyla məhsuldarlığın artırılması.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məsələsi hazırkı dünya təcrübəsi ilə yanaşı, bir sıra konkret məqamların nəzərə alınmasını tələb edir.

Əvvəla, Ermənistan Respublikasının torpaqlarımızı işğal etməsi nəticəsində törədilmiş işğalçılıq müharibəsi az qala terror aktıdır və beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun gəlmir. Beləliklə, işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan bütün insanlar bu ərazilərdən son adamına qədər qovulmuşlar. Bundan başqa, işğal olunmuş ərazilərdə bütün mülki infrastruktur (fermalar, anbarlar, emal müəssisələri, suvarma sistemləri və s.) müharibə nəticəsində deyil, tamamilə məhv edilmişdir [5].

Digər tərəfdən, 1996-cı ildə Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən torpaq islahatı əkin sahələrinin kənd əhalisinin xüsusi mülkiyyətinə təmənnasız verilməsi nəticəsində işğal olunmuş torpaqları əhatə etməmişdir [3]. Bu o deməkdir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması və aqrar sahədə təsərrüfat fəaliyyətinin qurulması vəzifəsi bütünlüklə özəl sektorun fəaliyyətinə əsaslanır.

Odur ki, müasir dövrümüzdə münaqişədən sonra kənd təsərrüfatının reabilitasiyası üzrə dünya təcrübəsini və istənilən regionda kənd təsərrüfatının inkişafına ümumi ehtiyacı nəzərə alaraq, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpası məsələlərinə xüsusi diqqət göstərilməldir.

Əlavə olaraq, Ağdam, Şuşa, Füzuli, Tərtər, Xocavənd, Xocalı və Hankəndi, eləcə də Ağcabədi və Bərdə kimi zəngin tarixi-mədəni irsə malik yeni Qarabağ İqtisadi Məkanının yaradılması da olduqca vacibdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiyası digər iqtisadi zonalar, o cümlədən Gəncə-Qazaxıstan və Aran iqtisadi zonaları üçün planlaşdırma səmərəliliyinin artırılmasını, iqtisadi idarəetmənin çevikliyinin təmin edilməsini və bu məqsədlə həmin iqtisadi zonaların strukturuna yenidən baxılmasını tələb edir.

Torpaq balansına əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı bərpa edildikdən sonra 200 min hektardan çox torpaq əkinçilik üçün istifadə olunacaq ki, bunun da 9 min hektara yaxını həyətyanı sahələrdir.

Lakin bu ərazilərdə əkin sahələrinin anbarları, xəritələri, elektron məlumat bazaları yoxdur, torpaq, dövlət və şəxsi mülkiyyət bölünmür. Ona görə də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (o cümlədən yaşayış massivində) daşınmaz əmlakın vahidləşdirilməsi, torpaqların düzgün qeydiyyata alınması (say və keyfiyyət və kateqoriya üzrə) və torpaq kadrlarının birləşdirilməsi, rəqəmsal xəritənin hazırlanması zəruridir [2]. Bu, potensial əkin sahələrinin, çəmənliklərin və otlaqların ölçüləri haqqında dəqiq məlumat verəcək ki, bu da rayonda kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli planlaşdırılması və düzgün proqnozlaşdırılması, eləcə də torpaq islahatının aparılması üçün səmərəli əsas olacaq.

Kənd təsərrüfatı tədqiqatları əsasında keyfiyyət göstəriciləri üzrə məlumatların əldə edilməsi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsas sahələrin müəyyən edilməsində, eləcə də torpaqların kəmiyyətcə ölçülməsində mühüm məsələdir [4].

Bu ərazilərdə suvarma sisteminin qurulması potensialı və suvarma imkanları da düzgün qiymətləndirilməlidir.

Torpaq və su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi və uçotu sistemi qurulduqdan sonra, şübhəsiz ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması əsas vəzifədir. Bu baxımdan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının bir sıra müsbət tərəfləri var.

Beləliklə, 1996-cı ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda uğurlu torpaq islahatı aparılmışdır. Bu təcrübə həm də azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatı üçün konseptual əsas olacaqdır [3].

1996-cı ildə ölkənin digər bölgələrində aparılan torpaq islahatı da sosial ədalət prinsiplərinə uyğun idi, lakin islahatlardan sonrakı torpaqların kiçik hissələrə bölünməsi iqtisadi səmərəliliyi aşağı saldı [3]. Əvvəlki təcrübəyə əsaslanaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi zamanı minimum effektiv miqyasın qiymətləndirilməsini təmin edən mexanizmlərdən istifadə etmək olar.

Nəticə

Ağdam və Füzulinin yaşayış olmayan ərazilərini nəzərə alsaq, təqribən 232,8 milyon hektara yaxın sahədə birillik və çoxillik bitkilərin, o cümlədən 430 min baş inək və 1,6 milyon baş inək əkilməsi nəzərdə tutulur. Bölgənin heyvandarlıq sahəsində tarixi potensialını və təbii relyef xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, gələcəkdə heyvandarlığa əsaslanan kənd təsərrüfatı məhsulları üstünlük təşkil edəcəkdir. Ərazidə yem təminatı baxımından çəmən və ot sahələrinin olması ilə yanaşı, taxıl və yem bitkilərinin genişləndirilməsi yolu ilə otarmaq üçün böyük potensial var. Təxmini ət və süd istehsalı xüsusilə idxalı əvəzləmə baxımından çox vacibdir.

Həmçinin ərazidə tarixi üzümlüklərin, tütünçülük, kokosçuluq və arıçılıq sahələrinin bərpası və genişləndirilməsi işləri aparılacaqdır. Bundan əlavə, sıx meyvəçiliyin inkişafı rayonda yeni tendensiya olacaqdır.

Təxminlərə görə, regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının bərpası ölkənin ümumi daxili məhsulunu (ÜDM) 8%-dən çox üstələyə bilər.

Təbii ki, nəzərdə tutulan bərpa tədbirlərinin həyata keçirilməsi və istehsalın təşkili üçün konkret dəstək mexanizmləri işə salınmalıdır. Ona görə də ölkənin mövcud kənd təsərrüfatı siyasəti bu sahənin inkişaf məqsədlərinə cavab verirsə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası üçün müvafiq mexanizmlərin yaradılması zərurəti də nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı.
2. İ.Əliyevin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncam.
3. Z.A.Səmədzadə Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər. Bakı, Vətən nəşriyyatı, 1995.
4. https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_2020_ci_ilin_yekunlarina_hesr_olunmus_videoformatda_musavire_kechirilib_YENILANIB_VIDEO-1682565 - videoformatda müşavirə (2021).
5. https://egyptssp.ifpri.info/2018/12/19/agriculture-conflict-and-the-agrarian-question-in-the-21st-century/ - Сельское хозяйство, конфликты и аграрный вопрос в 21 веке », Книга: Кризис и конфликт в сельском хозяйстве (2021).

Trilemma hipotezinin Türkiyə iqtisadiyyatı üçün test edilməsi (1970 – 2019)

i.ü.f.d, Cəbiyev Fərid Arif oğlu
Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının dosenti
Bakı Mühəndislik Universiteti
fcebiyev@beu.edu.az

Muxtarov Şəhriyar Zahid oğlu
Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının müdiri, dosent
Bakı Mühəndislik Universiteti
smuxtarov@beu.edu.az

Xülasə

Tədqiqatda məzənnə sabitliyi, müstəqil pul siyasəti və maliyyə inteqrasiyası kimi üç makroiqtisadi hədəfi ehtiva edən trilemma hipotezi Türkiyə iqtisadiyyatı timsalında 1970-2019-cu illər üçün ən kiçik kvadratlar (OLS) metodundan istifadə edilərək araşdırılır. Araşdırmadan əldə edilən nəticələr Türkiyə iqtisadiyyatı üçün trilemma dəyişənləri arasında xətti əlaqənin olduğunu göstərir. Alınan nəticələr modelin kifayət qədər olduğunu sübut edir və trilemma hipotezini dəstəkləyir. Qurulmuş model tədqiqat dövründə Türkiyə iqtisadiyyatında üç siyasət məqsədindən hansına daha çox əhəmiyyət verildiyi barədə məlumat əldə etməyə kömək edir.

Açar sözlər: Trilemma hipotezi, məzənnə sabitliyi, müstəqil pul siyasəti, maliyyə inteqrasiyası.

Abstract

In this study, trilemma hypothesis, which includes three macroeconomic objectives such as exchange rate stability, independent monetary policy and financial integration, is examined in the case of Turkey economy using the least squares method for the period 1970-2019. The findings of the study show that there is a linear relationship between the trilemma variables for the Turkey economy. The results reveal that the model is sufficient and supports the trilemma hypothesis. The established model helps to obtain information about which three policy objectives in Turkey economy are given more weight.

Keywords: Trilemma Hypothesis, Exchange Rate Stability, Independent Monetary Policy, Financial Integration.

Giriş

Milli iqtisadiyyatların yüksək dərəcədə inteqrasiya olunduğu və bazarların bir-birindən asılı olduğu müasir dünyada dövlətlər üçün xüsusilə iqtisadi problemlər kontekstində öz iqtisadiyyatlarına nəzarət etmək çox mürəkkəb məsələyə çevrilib. 1970-ci illərin əvvəllərində monetar rejimlərin birdən-birə sona çatdığı vəziyyətlərdən ən əhəmiyyətlisi olan Bretton-Vuds sisteminin dağılması 1980-1990-cı illər arasında bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə böhranlarına səbəb olmuş və belə bir ani rejim çöküşünün hər zaman böhranları və bəzi maliyyə problemlərini bərabərində gətirdiyi görünmüşdür.

Hansı beynəlxalq sistemin və ya rejimin əvvəlki pul rejimlərini əvəz etməsindən asılı olmayaraq, əsas problem ölkələrin üç siyasət məqsədinin (valyuta məzənnəsinin sabitliyi, pul siyasətinin müstəqilliyi və maliyyə inteqrasiyası) hər birinə hansı səviyyədə və hansı kombinasiya ilə nail ola biləcəyində qalır. Bu, əsasını kanadalı iqtisadçı, Nobel mükafatı laureatı Robert Mundell və britaniyalı iqtisadçı və dövlət xadimi Markus Fleminq tərəfindən hazırlanmış açıq makrosiyasi idarəetməni diktə edən trilemma fərziyyəsidir. Fərziyyə, ayrı-ayrı ölkələrin bu üç siyasət kombinasiyasından yalnız ikisini seçə biləcəyini, yəni eyni vaxtda onlardan yalnız ikisinə tam nail oluna biləcəyini proqnozlaşdırır. Alternativ olaraq, ölkələr üç siyasət məqsədinin hər birinə orta səviyyədə nail ola bilərlər.Aizenman, Chinn, and Ito (2010) ölkələr və illər üzrə üç siyasət məqsədinin (sabit valyuta məzənnəsi, müstəqil pul siyasəti və kapitalın sərbəst hərəkəti) səviyyəsini ölçən "trilemma indeksləri"ni tədqiq etmiş və inkişaf etdirmişdir. Tədqiqatçılar bu indekslərdən istifadə edərək trilemma fərziyyəsinin doğru olduğunu və onun parametrlərinin xətti olaraq bir-birindən asılı olduğunu empirik şəkildə sübut etdilər.

Mövzunun əhəmiyyəti nəzərə alınaraq bu işdə Mundell-Fleming modelindən ortaya çıxan trilemma hipotezi Türkiyə iqtisadiyyatına tətbiq edilmişdir. Tədqiqatda ölkə iqtisadiyyatının trilemma strukturu araşdırılmış və ekonometrik modelləşdirmə ilə siyasət üstünlükləri arasındakı əlaqənin təhlili əsas hədəf kimi müəyyən edilmişdir. Trilemma fərziyyəsinin Türkiyə iqtisadiyyatına tətbiqində ən kiçik kvadratlar metodundan istifadə etməklə ekonometrik modelləşdirmə tədqiqatın elmi yeniliyindən xəbər verir. Bu elmi yenilik trilemma fərziyyəsində Türkiyənin seçimləri haqqında fikirlər inkişaf etdirmək imkanı verir.

Ekonometrik model və verilənlər

Həm iqtisadi siyasətdə, həm də akademik dairələrdə geniş tanınmasına baxmayaraq, trilemma fərziyyəsi son vaxtlara qədər empirik olaraq adekvat şəkildə araşdırılmamışdır. Bunun əsas səbəbi trilemmanın bütün məqsədlərinə nail olunmasını eyni vaxtda ölçəcək sistematik ölçmə meyarlarının yaradılmasının çox çətin olmasıdır. Əgər hansı səviyyədə siyasət seçiminə nail olmaq istəməsi məlum deyilsə, digər siyasət seçimlərinin mümkünlüyünü qiymətləndirmək çətindir. Buna görə də trilemma fərziyyəsinin sınaqdan keçirilməsi mütərəqqi bir vəzifə olaraq qalır. Çünki onun tərkib hissələrini, məzənnənin elastikliyini, müstəqil pul siyasətini və maliyyə inteqrasiyasını müəyyən etmək və ölçmək üçün fərqli üsul yoxdur. Trilemma dəyişənlərindən birinin artırılması (məsələn: yüksək maliyyə inteqrasiyası təcrübəsi) digər iki dəyişənin (zəif sabit məzənnə, zəif monetar müstəqillik və ya hər ikisinin kombinasiyası) orta dəyərinin azalmasına səbəb olur. Buna baxmayaraq, tədqiqatlarda beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış indekslərdən istifadə olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, trilemma indeksində istifadə olunan üç əsas dəyişən var. Bunlar məzənnə sabitliyi indeksi (ERS), müstəqil pul siyasəti indeksi (MI) və kapitalın açıqlığı (KO) indeksidir.

Bu tədqiqatda trilema hipotezi Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (OLS) yanaşması istifadə edilərək qiymətləndirilmişdir. Bunun üçün əvvəlcə dəyişənlərin stasionarlığı Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF-Dikey-Fuller, 1981) vahid kök testi ilə yoxlanmış, daha sonra isə OLS metodu ilə qurulan modeldən alınan qalıqların Qaus-Markov şərtlərini ödəyib-ödəmədiyini yoxlamaq üçün modelin qalıqları ayrı-ayrılıqda test edilmiş və nəticədə dəyişənlər arasında əlaqənin ekonometrik modeli qurulmuşdur.

Trilemma fərziyyəsini test etmək üçün modeli aşağıdakı kimi qurmaq olar.

$$aM\dot{I}_T + bERS_T + cKO_T + \varepsilon_t = 2 \qquad (1)$$

Burada T Türkiyəni, a MI dəyişəninin, b ERS dəyişəninin, c KO dəyişəninin əmsallarını, εt isə modelin qalıqlarını göstərir. Trilemmada hər üç indeks eyni anda ən yüksək dəyərlərini ala bilmir. Çünki hər üç indeksə şamil edilən məhdudiyyətlər var. Buna görə də indekslərdən birinin dəyərinin artması ilə digərinin dəyərinin azalması balanslaşdırılmalıdır. İndekslər arasında reqressiya əlaqəsi 2-yə təyin edilib. Tənliyin sağ tərəfinin 1 kimi götürülməsi əmsalların dəyərinin yarıya qədər azalmasına səbəb olacağı üçün tədqiqatda bu, 2 olaraq göstərilir. Aizenman və Sengupta (2011) tərəfindən Çin və Hindistan üçün aparılan oxşar araşdırmada, Hyeon-Seung Huh, Philip Inyeob Ji və Cyn-Young Park (2016) tərəfindən Fici iqtisadiyyatına dair araşdırmada, Yasin Akçelik, Orcan Çörtük və İbrahim M. Turhan (2012) tərəfindən Türk iqtisadiyyatı ilə əlaqədar bu metod tətbiq edilib.

Bu tədqiqatda istifadə edilən dəyişənlər 1970-2019-cu illəri əhatə edir. Həmin dəyişənlərin izahı aşağıdaki kimidir:

Türkiyə iqtisadiyyatındakı trilemmanı araşdırmaq üçün əvvəlcə hər üç indeks müəyyən edilməlidir. Bu tədqiqatda Aizenman, Chinn and Ito (2006) tərəfindən hazırlanmış və dünyanın 170-dən çox ölkəsi üçün müəyyən edilmiş trilemma indekslərindən istifadə edilmişdir. 1961-ci ildən 2020-ci ilə qədər 181 ölkə üçün məzənnə sabitliyi (ERS) indeksi; Pul müstəqilliyi (MI) indeksi 1960-cı ildən 2020-ci ilə qədər 171 ölkə üçün, kapital açıqlığı indeksi (RO) isə 1970-2019-cu illər arasında 182 ölkə üçün müəyyən edilib. Türkiyə iqtisadiyyatı timsalında 1970-2019-cu illəri əhatə edən datalardan istifadə olunur. Tədqiqatda aparılan testlərin nəticələrini əldə etmək üçün Eviews 12 proqramı istifadə olunur.

Empirik nəticələr

Modelin qiymətləndirilməsi aparılmazdan əvvəl vahid kök testləri vasitəsilə dəyişənlərin stasionarlığının yoxlanılması vacibdir. Bu məqsədlə dəyişənlərin stasionarlığını yoxlamaq üçün Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) testi istifadə edilmişdir. Əldə olunan nəticələr Cədvəl 1-də verilmişdir. Test nəticələrindən də göründüyü kimi bütün göstəricilər birinci tərtib fərqdə stasionardır, yəni I(1)-dir. Daha sonra dəyişənlər Ən Kiçik Kvadratlar metodu ilə qiymətləndirilmişdir və modeldən alınan qalıqların Qaus-Markov şərtlərini ödəyib-ödəmədiyini yoxlamaq üçün modelin qalıqları ayrı-ayrılıqda test edilmişdir. Aparılan test nəticələrinə görə modelin qalıqları Qaus-Markov şərtlərini ödəyir.

Cədvəl 1-də modelin ümumi qiymətləndirmə nəticələrini göstərir. Testlər üçün fərziyyə aşağıdakı kimi qurulur.

H0: Dəyişənlər statistik baxımdan əhəmiyyətli deyildir.

H1: Dəyişənlər statistik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Məzənnə stabilliyi indeksi (ERS) əmsalı 1.04 , p dəyəri 0.37-dir. P-dəyəri 0,10-dən çox olduğu üçün H0 (Yoxluq Hipotezi) qəbul ediləcək ediləcək, yəni parametr 10% əhəmiyyət səviyyəsində statistik baxımdan əhəmiyyətli deyildir.

Cədvəl 1: Modelin ümumi qiymətləndirmə nəticələri

Metod	Ən Kiçik Kvadratları metodu (OLS)	
Müşahidələrin sayı	50	
Əmsallar	ERS	1.04
	MI	5.49
	KO	1.07
Standart xəta	ERS	1.16
	MI	2.47
	KO	2.22
T-istatistik	ERS	0.90
	MI	2.22
	KO	4.83
P-dəyəri	ERS	0.37
	MI	0.00
	KO	0.03
Standart regresiya xətası	0.38	
Qalıqların kvadratlarının cəmi	1.91	

Monetar müstəqillik indeksi (MI) əmsalı 5.49, p dəyəri 0.00-dir. P-dəyəri 0,10-dən az olduğu üçün H0 (Yoxluq Hipotezi) rədd ediləcək, yəni parametr 10% əhəmiyyət səviyyəsində statistik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Kapitalın açıqlıq indeksi (KO) əmsalı 1,07, p dəyəri isə 0,03-dür. P-dəyəri 0,10-dən az olduğu üçün H0 (Yoxluq Hipotezi) rədd ediləcək, yəni parametr 10% əhəmiyyət səviyyəsində statistik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Nəticə

Bu məqalədə Türkiyə iqtisadiyyatı üçün trilemma hipotezi araşdırılmışdır. Valyuta məzənnəsinin sabitliyi (ERS), pul siyasətinin müstəqilliyi (Mİ) və kapital açıqlığı (KO) arasındakı xətti əlaqələr tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda Mundell-Fleming trilemmasının nəzəri konsepsiyası və əsas şərtləri araşdırılmış, Türkiyə iqtisadiyyatı trilemma baxımından təhlil edilmiş, ölkə üzrə hesablanmış trilemma indeksləri arasında reqressiya əlaqəsinin ekonometrik modelləşdirilməsi aparılmışdır. Bu kontekstdə, Aizennman-Chinn-Ito yanaşmasına əsaslanaraq, siyasət üstünlükləri arasında xətti əlaqəni fərz edərək, Türkiyənin trilemma konfiqurasiyası 1970-2019-cu illər üçün ən kiçik kvadratlar (OLS) üsulu ilə test edilmişdir. Modeli sınaqdan keçirdikdən sonra aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

- Uzunmüddətli perspektivdə trilemma indeksləri arasında sabit əlaqənin olub-olmadığını, başqa sözlə, onlar arasında kointeqrasiya əlaqəsinin olub olmadığını müəyyən etmək üçün modelin qalıqlarına vahid kök testləri tətbiq edilmiş və test nəticələrinə əsasən, dəyişənlərin zaman sıralarının kointeqrasiyası olduğu və uzunmüddətli perspektivdə onlar arasında sabit əlaqənin olduğu görülmüşdür.
- Türkiyə üçün müəyyən edilmiş xətti reqressiya modeli üçün determinasiya əmsalı 0,97-yə bərabərdir. Bu o deməkdir ki, "yaxşı uyğunluq" meyarı kifayət qədər yüksəkdir. Hər üç siyasət məqsədi xətti olaraq bir-birindən asılıdır və bu, trilemma hipotezini dəstəkləyir, yəni nəticələr trilemma hipotezinə uyğundur. Bu, modelin yetərli olduğunu sübut edir.
- Model nəticələrinə görə, Türkiyə üçün əldə edilən kapital açıqlığı (KO) və pul siyasəti müstəqilliyi (MI) dəyişənlərinin əmsalları həm statistik, həm də iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətlidir, məzənnə sabitliyi (ERS) dəyişəninin əmsalı isə statistik olaraq əhəmiyyətli olmasa da iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Model nəticələrinə görə, Türkiyə araşdırılan dövrdə ilk növbədə pul siyasəti müstəqilliyinə (MI) üstünlük verir. Növbəti seçim kapitalın açıqlığıdır (KO) və nəhayət, ən az üstünlük verilən seçim məzənnə sabitliyidir (ERS).

Nəticələr ümumi olaraq dəyərləndirildikdə, araşdırılan dövrdə Türkiyənin pul siyasəti müstəqilliyinə (Mİ) tam nail olduğu, kapital açıqlığı (KO) və məzənnə sabitliyini (ERS) orta səviyyədə təmin etdiyi görülür. Tədqiqat nəticəsində uyğunluq meyarının yüksək olduğu və trilemma hipotezinin dəstəkləndiyi aşkarlanmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aizenman, J. ve İto, H. (2011). "The Impossible trinity", *The international Monetary framework? And the Pasific Rim,* 1-34
2. Aizenman, J. ve Rajeswari, S. (2011). "The Financial Trilemma in China and a Comparative Analysis with India", *UCSC and the NBER; IFMR, India,* 1-31
3. Aizenman, J., Chinn, D. M. ve İto, H. (2010). "The Surfing The waves of Globalization: Asia and Financial Globalization in the context of the Trilemma", *National Bureau of Economic Research Working Paper series* (009*),* 1-52
4. Aizenman, J., Chinn, D. M. ve İto, H. (2012). The "Impossible trinity. Hypothesis in Era of Global İmbalances: Measurement and testing", *La Follette School of Public Affairs Working Paper Series (*007), 1-25
5. Akçelik, Y., Çörtük, O. ve Turhan, M. İ. (2012). "Mitigating Turkey's Trilemma Tradeoffs", *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, WORKING PAPER,* (12/29), 1-24
6. Chinn, M. ve İto, H. (2006). "The Chinn-İto İndex. A de jure measure of financial opennes", *Journal of Development Economics, http://web.pdx.edu/~ito/Chinn-Ito_website.htm*
7. Grenville, S. (2011). "The Impossible Trinity and Capital Flows in East Asia", *ADBI Working Paper Series* (319), 3-20
8. Gujarati, D. (2011). "Basic Econometrics", Fourth Edition, The McGraw-Hill Companies.
9. Hyeon-Seung, H., Inyeob Ji, P. ve Cyn-Young., P. (2016) "The 'Trilemma' Hypothesis and Policy Implications for Fiji", Asian-Pacific Economic Literature, 30(1): 99-119
10. Obstfeld, M., Shambaugh, J. C. ve Taylor, A. M. (2004), "The Trilemma in History: Tradeoffs among Exchange Rates, Monetary Policies, and Capital Mobility", *NBER Working Paper No. 10396,* 1-39
11. Tarı, R. (2011). *Ekonometri*. Umuttepe Yayınları.
12. Yılmaz, A. (2014). "Açık ekonomide trilemma", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 11-15

Neft dalğalanmalarının Azərbaycanın maliyyə dayanaqlılığına təsiri

Ülkər Bağırova

Bakı Mühəndislik Universiteti
ulkbagirova@gmail.com

Xülasə

Bu tədqiqatda " Neft dalğalanmalarının Azərbaycanın maliyyə dayanaqlılığına təsiri" araşdırılıb. Belə ki, zaman seriyasına əsaslanaraq dünya neft qiymətləri ilə Azərbaycanın büdcə gəlirləri və xərcləri arasında xətti və qeyri-xətti əlaqəni araşdırır. Tədqiqatda Azərbaycanda neft qiymətlərinin dəyişməsinin büdcə göstəricilərinə təsirini qiymətləndirmək üçün ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə edilmişdir. İstifadə olunan məlumat Azərbaycan Respublikası Dövlət Statiskita Komitəsinin məlumat bazasından 1995-2020-ci illəri əhatə edən illik məlumatlardır. Xətti spesifikasiyaların nəticələri göstərir ki, neftin qiymətinin dəyişməsi Azərbaycanın büdcə gəlirlərinə və xərclərinə statistik əhəmiyyətli təsir göstərir. Buna görə də büdcənin gəlir hissəsinin yetərincə formalaşdırılması və büdcə xərclərinin uyğun olaraq düzgün, təyinatı üzrə istifadəsini əldə etməkdən ötrü görüləcək tədbirlərdən birincisi dövlət büdcəsinin neftən asılılığını minimuma endirməkdir. Qeyd olunanlara əsasən, neftdən əldə olunan vəsaitlərindən büdcənin məqsədləri üçün deyil, neft sahələrinə daxil olmayan, inkişafı mümkün olan sahələrə investisiya qoyuluşu məqsədiylə istifadə etsək daha əlverişli olardı. Qeyri-neft sektoruna investisiya yerləşdirilməsi iş yerlərinin sayının yenilərlə birlikdə çoxalmasına, məşğulluğun artmasına, işsizliyin azalmasına və qısa olaraq desək yeni dəyərin yaranmasına, əhali və büdcə gəlirlərinin çoxalmasına, daha sonrada büdcə xərclərinin daha səmərəli, rahat xərclənməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Açar sözlər: Neft qiymətləri, maliyyə dayanıqlığı, Azərbaycan, büdcə gəlirləri, büdcə xərcləri

Summary

Financial sustainability is the ability of a government to maintain its current expenditures, taxes, and other policies over the long term without threatening its solvency or failing to meet some of its obligations or promised expenditures. Ensuring long-term fiscal sustainability requires governments to engage in sustainable strategic forecasting of future revenues and commitments, environmental factors, and socioeconomic trends to align financial planning. In general, the problem of financial sustainability is particularly relevant in resource-rich countries. or large revenue streams from mineral exports may increase dependence on a highly volatile source of income, resulting in two problems: (1) income volatility and (2) resource revenues, exchange rate distortions ("Dutch disease"). Therefore, the main purpose of this study is to determine the impact of relevant oil price volatility on financial sustainability. Based on the results of my test, I can say that oil prices are a variable that determines the budget. In other words, I can say that there is

a linear relationship between this variable and budget indicators. Thus, for both indicators, it was determined that oil prices have a positive effect and are statistically significant.

Based on the above, we can conclude that the first of the measures to be taken to ensure the adequate formation of budget revenues and the proper use of budget expenditures is to minimize the dependence of the state budget on oil. As we know, the revenues of the oil sector in Azerbaijan have always covered the basis of the revenue section of the central budget of the country and have been widely used to cover the ongoing budget deficit. The sharp fall in oil prices in the recent past has had a major impact on the country's revenues. This effect was naturally negative. Even if we do not take into account the fall in the price of crude oil, world experience shows us that underground resources will one day be depleted, that is, it is not always right to rely on oil revenues. However, due to the correct and wise use of oil revenues, it is possible to develop many of our areas. From what we have said, we can conclude that it would be more convenient to use the funds of the Oil Fund not for budget purposes but to invest in areas that are not included in the oil sector and can be developed. Investing in the non-oil sector will lead to an increase in the number of new jobs, increased employment, reduced unemployment, and, in short, the creation of new value, increased population and budget revenues, and then more efficient and convenient spending of budget expenditures.

Giriş

Maliyyə dayanıqlığı insan ehtiyaclarının davamlı şəkildə təmin edilməsi kimi gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyacların ödənilməsidir. Yəni, maliyyə dayanıqlığı ölkələrin gəlirlərinin, xərclərinin və borclanma strukturunun tarazlı və sabit şəkildə gələcəyə ötürülməsini təmin etmək kimi müəyyən edilir. Neft ixrac edən ölkələr üçün maliyyə dayanıqlılığını "neftdən sonrakı dövrdə eyni səviyyəli ictimai sərvət və ya xərclərin neft dövriyyəsinə müraciət etmədən əldə oluna biləcəyinə zəmanət" kimi müəyyən edirlər. Ümumilikdə, maliyyə dayanıqlığı problemi təbii ehtiyatlarla zəngin ölkələrdə xüsusilə aktualdır, çünki neft, qaz və ya mineral ixracdan əldə edilən böyük gəlir axınları yüksək dəyişkən gəlir mənbəyindən asılılığın artmasına səbəb ola bilər. Əlbəttə ki, təbii sərvət gəlirlərinin necə idarə olunması ilə bağlı bir sıra yanaşmalar mövcuddur (bax: Economic Research Center, 2009). Dəyişən resurs gəlirlərinin idarə edilməsində ən çox istifadə edilən yanaşma sabit gəlir axınının maliyyələşdirilməsi üçün dəyişkən gəlir axınının istifadə edildiyi daimi gəlir (PI) yanaşmasıdır. Bu yanaşma bildirir ki, hökumətlər istehlakı daimi gəlirə uyğun olaraq zamanla tənzimləməyə çalışmalıdırlar.Nəticədə, neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən dövlət xərcləri gözlənilən neft sərvətinin cari illik dəyərinə bərabər olmalıdır (Segura, 2006). Bu anlayışa görə, təbii sərvətlər tükəndikdən sonra dövlət gələcək xərclərini xüsusi olaraq keçmiş yığımlardan əldə edilən gəlirlər əsasında maliyyələşdirəcək. PI yanaşmasının əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, o, xüsusilə əhalinin qocalması, yəni artan pensiya və səhiyyə xərcləri ilə bağlı gələcək xərc öhdəliklərinə məhəl qoymur. Bu səbəbdən Norveç kimi bəzi resurslarla zəngin ölkələr real gəlir yanaşmasını seçmişlər. Bu, yalnız artıq ləğv edilmiş resurs gəlirlərinin istehlakına imkan verir, yəni resurs gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən xərclər SWF-nin investisiya gəlirindən artıq ola bilməz. Real gəlir yanaşmasını seçən dövlətlər təbii sərvətlərin satışından əldə olunan gəlirləri maliyyə aktivlərinə çevirir və yalnız bu aktivlərdən yaranan faizləri xərcləyirlər. Məhdudlaşdırıcı xarakter daşıdığı üçün bu yol real neft gəlirlərinin gələcək nəsillərin istifadəsi üçün saxlanmasını təmin edir. Bu xərcləmə qaydası neftin qiymətinin dəyişməsi ilə birbaşa əlaqəli deyil, çünki yalnız maliyyə aktivlərindən əldə edilən gəlirlər xərclənir. Bu halda dövlətin istehlakına gəlirlərin cari dəyərindəki dəyişikliklər deyil, yalnız yığılmış maliyyə aktivlərindəki dəyişikliklər təsir edəcək.

Bəzi resursla zəngin postsovet ölkələrində (məsələn, Qazaxıstan və Rusiyada) qəbul edilmiş üçüncü yanaşma uzunmüddətli qiymət qaydasıdır ki, burada resurs gəlirləri SWF-dən büdcəyə müəyyən uzunmüddətli dövr üçün əldə edilən gəlirlərə bərabər məbləğdə köçürülür. qiymət; yəni ixrac olunan resurslar üçün uzunmüddətli qiymət müəyyən edilir və bu qiymətdən artıq olan bütün ixrac gəlirləri SWF-dən dövlət büdcəsinə köçürülür. Lakin bu yanaşma neft və mineral hasilatı mərhələsindən kənarda davamlı deyil. Resurs gəlirləri başa çatdıqda, iqtisadiyyat ciddi mənfi şoka məruz qala bilər və resurs gəlirlərinin çatışmazlığını kompensasiya etmək üçün borc arta bilər (bax, Bauer, 2014). Bir possovet ölkəsi olan Azərbaycanda təbii sərvətimiz olan neftdən əldə olunan gəlirlərin necə idarə olunması ilə bağlı məlumat növbəti hissədə daha ətraflı qeyd olunub.

Azərbaycanda maliyyə dayanıqlığı və ARDNF-ın maliyyə dayanıqlığındakı rolu

Azərbaycan, bir çox resursla zəngin ölkələr kimi, gəlir dəyişkənliyinin qarşısını almaq, nəsillər arası bərabərliyi təmin etmək və resurs sərvətlərini daha məhsuldar aktivlərə çevirmək üçün suveren sərvət

fondu yaratmaq qərarına gəldi. Fondun üç məqsədi var: (1) makroiqtisadi Azərbaycanın neft gəlirlərindən asılılığını azaltmaqla və qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verməklə sabitlik; (2) gələcək nəsillər üçün gəlir toplamaq və qorumaq; və (3) sosial-iqtisadi inkişaf üçün əsas milli layihələrin maliyyələşdirilməsi Lakin ARDNF tədricən ölkənin dövlət maliyyə sisteminin aparıcı hissəsinə çevrilib. Sosial-iqtisadi tərəqqinin dəstəklənməsi üçün iri milli layihələrin maliyyələşdirilməsi və neft və qaz gəlirlərinin gələcək nəsillər üçün toplanaraq qorunub saxlanılması yolu ilə ölkənin resurs sərvətlərində nəsillər arası bərabərliyin təmin edilməsi ARDNF-nin əsas məqsədləridir. Birinci məqsədə gəlincə, buna az-çox nail olunub, baxmayaraq ki, bu vəsait parlament nəzarəti olmadan ayrılır və xərclər çox vaxt qeyri-şəffafdır. Bununla belə, resurs sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsini təmin edən ikinci məqsəd indiyədək diqqətdən kənarda qalmışdır. Prioritet gəlirlərin yığılması və ya uzunmüddətli artım üçün sərmayə qoyuluşundan daha çox xərclərə verilib (Tsani, Əhmədov və Aslanlı, 2010). 2001-ci ildə Fonda daxilolmalar 2013-cü ildə 101 milyard ABŞ dolları təşkil edib ki, bunun da 36%-i qənaət, 64%-i isə xərclərdir. Fond maliyyə sabitliyinin qorunması prosesində mühüm rol oynamışdır. 2013-cü ildə Fonddan transfertlər dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərinin 58%-ni təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, 2014: 30-31). Cədvəl 1-dən görünür ki, artıq bir neçə ildir ki, Fondun gəlirlərinin 90%-dən çoxu dövlət büdcəsinə köçürülüb, yəni xərclənib.

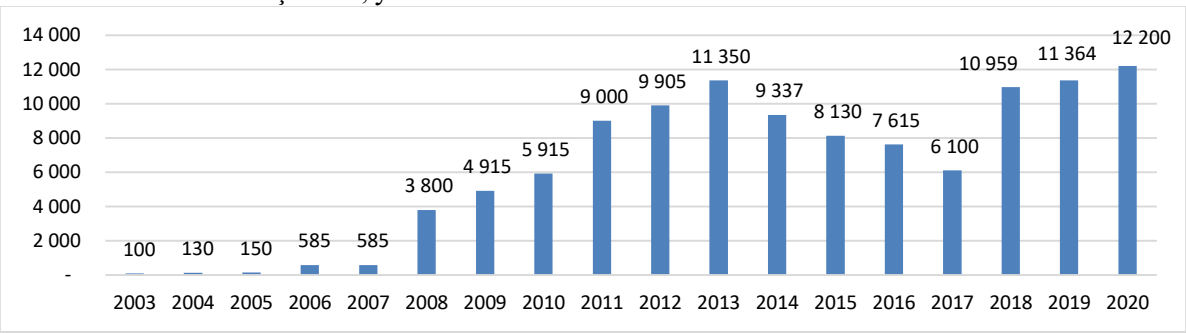

Cədvəl 1: 2003-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə köçürmələr, mln. Manat

Dövlət Neft Fonduna ilk vəsaitin daxil olmasından qısa müddət sonra – artıq 2003-cü ildən etibarən dövlət büdcəsinə transfertlərin köçürülməsinə start verildi. İlk dəfə Fonddan büdcəyə köçürmənin məbləği 100 mln. manat təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə bu məbləğ daima artan templə davam etmişdir. Əgər 2003-2007-ci illərdə transfertlərin məbləği 100 mln. manatdan 585 mln. manata yüksəldisə, artıq 2008-ci ildə bir-dən-birə 3.8 mlrd. manata, 2013-ci ildə isə 11.350 mlrd. manata çatdı. Son 17 ildə Fonddan büdcə köçür-mələrin ən yüksək məbləği 2020-ci ildə qeydə alındı – 12.200 mlrd. manat. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə də dünya neft bazarlarında xam neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşdığı 2015-2017-ci illərdə transfertlərin həcmi də kəskin azaldı və 2017-ci ildə büdcəyə cəmi 6.1 mlrd. manat transfert yönəldildi. Bu, 2011-ci ildən sonra ən aşağı məbləğ idi. 2017-ci ilin ikinci yarısından sonra neftin qiymətində baş verən artımlar yenidən hökuməti Neft Fondundan büdcəyə transfertləri artırmağa stimullaşdırdı və qrafikə nəzər yetirsək 2018-ci ildə neft fondundan dövlət büdcəsinə köçürmələrin məbləği təxminən 11 mlrd. manat təşkil edib.

Neftin qiymətindən asılı olaraq dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin Dövlət Neft Fondunun transfertlərindən asılılıq səviyyəsi müxtəlif dövrlərdə fərqli olsa da, ümumilikdə son 10 ildə dövlət büdcəsinin həmin mənbədən asılılıq səviyyəsi kifayət qədər yüksək olub. Belə vəziyyəti yaranmasının əsas səbəblərindən biri məhz Fonddan büdcəyə köçürmələri məhdudlaşdıran hüquqi normaların yoxluğu olub.

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, 2003-2007-ci illərdə Fondun transfertlərinin dövlət büdcəsinin məcmu gəlirlərində xüsusi çəkisi kifayət qədər aşağı olub və 15%-i ötməyib. Lakin 2007-ci ildən sonra həm Azərbaycanda neft hasilatının birdən-birə 2 dəfəyədək artması, həm də dünya bazarında xam neftin qiymətinin hər barrel üçün 100 dolları ötməsi Neft Fondunun gəlirlərinin kəskin artımına səbəb oldu. Məsələn, əgər 2007-ci ildə Dövlət Neft Fondunun gəlirləri 2.2 mlrd. manat idisə, artıq 2008-ci ildə 7 dəfə artaraq 14.5 mlrd. manata çatmışdı. 2011-ci ildə isə Neft Fondunun təxminən 20 illik tarixində ən yüksək gəlir qeydə alınıb – 19.8 mlrd. manat. Neftin qiymətinin kəskin endiyi 2015-2017-ci illərdə isə Fondun gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə azalıb və 6-7.4 mlrd. manat intervalında olub. 2018-2019- cu illər ərzində fondun gəlirlərinin artımı ilə büdcəyə olan transferlərin məbləğində də artım müşahidə olunub. Lakin 2020-ci ildə Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının təsiri nəticəsində dünya iqtisadiyyatında baş vermiş tənəzzül fonunda neft qiymətlərinin aşağı düşdü və fondun büdcə xərcləri büdcə gəlirlərini üstələdi. Buna baxmayaraq vəsaitlərin idarə edilməsindən əldə edilmiş və büdcədənkənar gəlirlər hesabına aktivlərdə artım baş verdi və büdcəyə tranferlərdə 49.4% təşkil etdi.

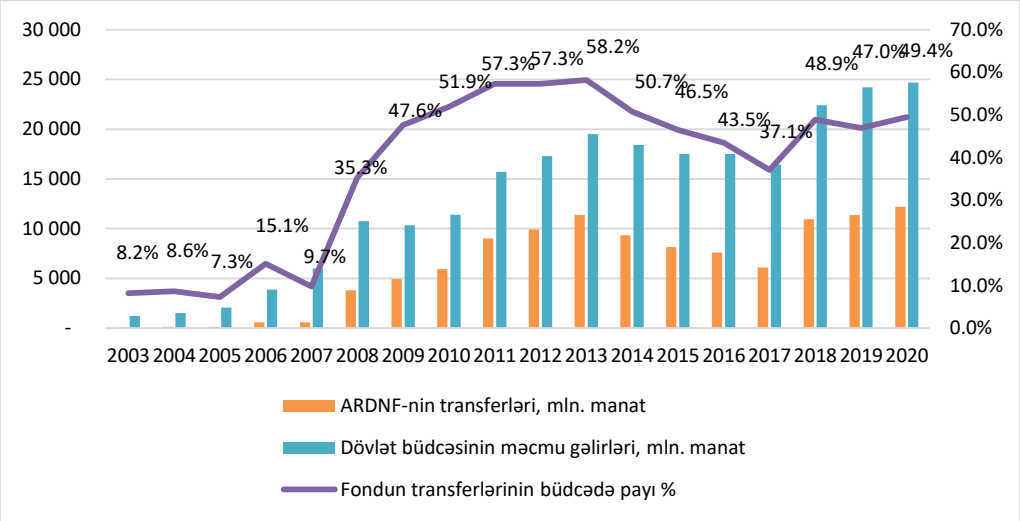

Cədvəl 2: 2003-2020-ci illərdə dövlət büdcəsinin Neft Fondunun transfertlərin asılılıq səviyyəsi, %-lə

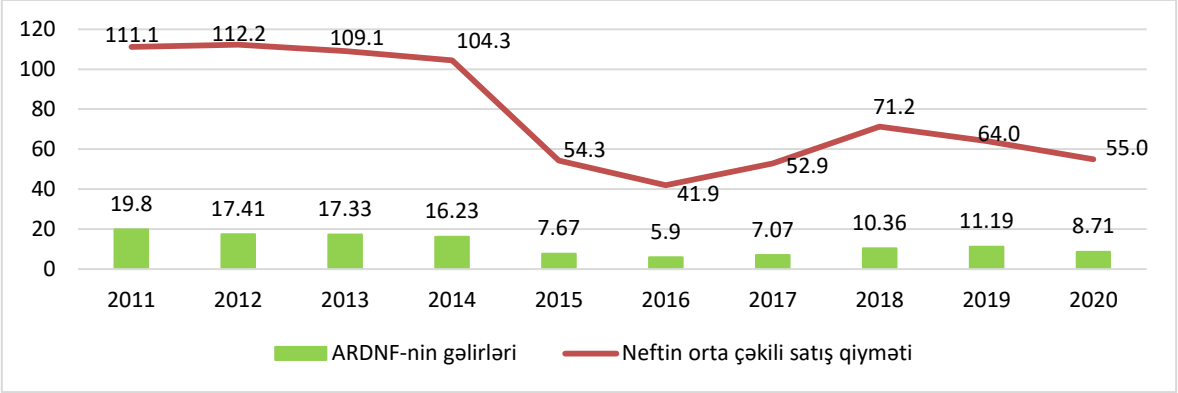

Cədvəl 3: 2011-2020-ci illərdə ARDNF-nin gəlirləri (milyard ABŞ dolları ilə) və neftin orta satış qiyməti (ABŞ dolları ilə)

Azərbaycanda neft sektorunun gözlənilən güclü inkişafı milli iqtisadiyyatın o cümlədən onun qeyri-neft sahəsinin inkişafına bir neçə istiqamətdə çətinliklər yarada bilər. Birinci istiqamət neft gəlirlərinin güclü axını nəticəsində dövlət büdcəsinə qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan həcmdə gəlirlərin daxil olmasıdır. Neftlə əlaqədar olan gəlirlərin tərəddüdlərə məruz qalması öz təsirini dövlət xərclərinin səviyyəsinə də göstərir ki, bu da son nəticədə qeyri-neft sektorunda qeyri-sabit inkişafı şərtləndirə bilər. Aşağıda əks olunan qrafikə nəzər yetirsək, dövlət büdcəsinin xərclərinin xam neftin dünya bazarında qiymətlərinə uyğun olaraq dəyişdiyini görə bilərik. Belə ki, dövlət büdcəsinin xərcləri müxtəlif illər ərzində fərqli olmuşdur. 2005-ci ildən dövlət xərcləri artmış, ən çox artım isə 2008-ci ildə müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə gəlirlər təqribən 77% artaraq 10 774 mln manat olmuşdur. Bu çox böyük artım olmuşdur və neft qiymətindəki artımla bağlı olaraq baş vermişdir. 2008-ci ildə neft bazarında qiymət konyukturunun pisləşməsi dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin iki dəfə azalmasına səbəb olmuşdu ki, bu da real büdcə xərclərinin azalmasını şərtləndirmişdi. Sonrakı illərdə isə neft bazarının konyukturunun yaxşılaşması dövlət büdcəsi xərclərinin artmasına şərait yaratmışdır.

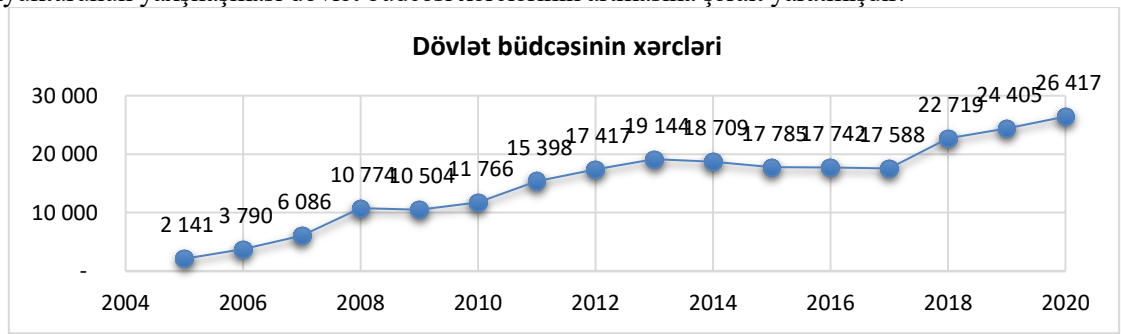

Cədvəl 4: Dövlət büdcəsi xərcləri və onun illər üzrə dəyişmə qrafiki (mln. manatla)

Neftin qiymətinin kəskin endiyi 2015-2017-ci illərdə dövlət xərclərində də azalma müşahidə olunur. 2015-2017-ci illərdə respublikamızın üzləşdiyi maliyyə problemləri (dollarlaşma, devalvasiya, inflyasiyanın sürətlənməsi, bankların iqtisadiyyatı kreditlərlə təmin etmə imkanının daralması, ümumi daxili məhsulun miqdarının azalması) ölkənin büdcəsindən xərclənən vəsaitlərin azalmasına, amma dövlət borclarıyla bağlı xərclərin isə normadan çox artmasına səbəb olmuşdur. 2017-ci ildən sonra dövlət xərcləri artmaqda davam etdi.

İstifadə olunmuş məlumatlar

1995-2020-ci illər üzrə neft qiymətləri, büdcə gəlirləri və büdcə xərcləri üçün illik zaman sırası məlumatlarından istifadə edilmişdir. (Şəkil 1) Araşdırmada neft qiymətləri izahedici dəyişən olaraq büdcə gəlirləri və büdcə xərcləri göstəriciləri isə asılı dəyişən olaraq nəzərə alınıb. Tədqiqatda istifadə olunan göstəricilər ikinci dərəcəli mənbələrdən, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statiskita Komitəsinin məlumatlarından əldə edilmişdir.

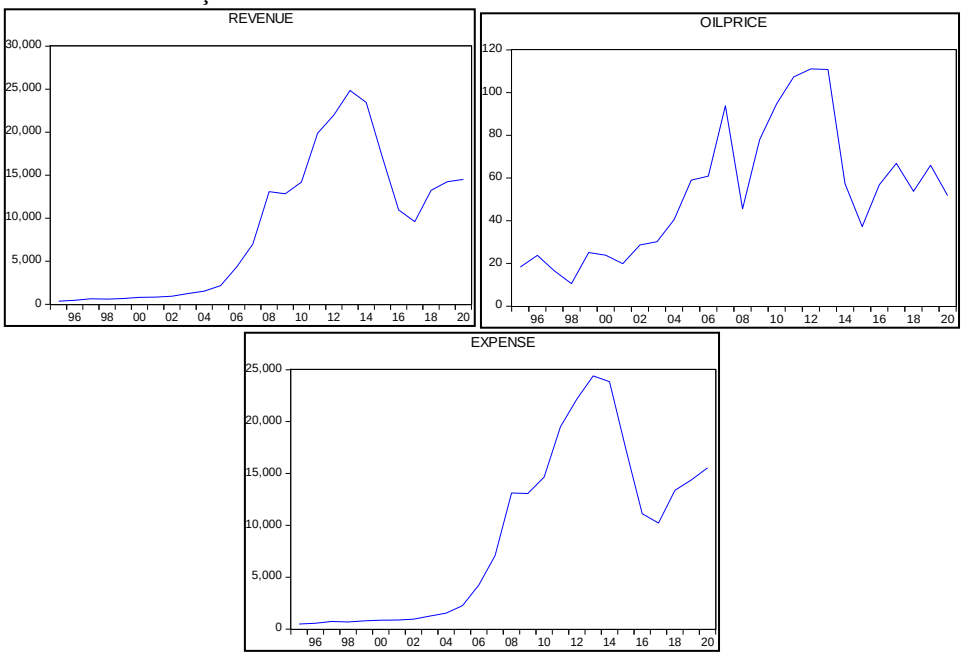

Şəkil 1. Modeldə istifadə oluna göstəricilərin qrafik təsviri

Modeli formalaşdırdıqdan sonra istifadə olunacaq dəyişənlər arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunun üçün sıraların korrelyasiya münasibətlərini nəzərdən keçirməyə ehtiyac vardır. Belə ki, korrelyasiya münasibəti ilk başdan dəyişənlər arasındakı əlaqənin mənfi yaxud müsbət olduğunu söyləməyə imkan verir. Həmçinin korrelyasiya əmsalı xətti əlaqənin olub olmamasını müəyyən edir. Belə ki, korrelyasiya əmsalı 0-a yaxın olduqda xətti əlaqənin olmaması, müsbət vahidə yaxın olması düz xətti əlaqənin olması və mənfi vahidə yaxın olması əks xətti əlaqənin olması kimi şərh olunur. Lakin burada biz xarici valyuta ehtiyatları ilə digər izahedici dəyişənlərin ayrılıqda korrelyasiya münasibətinə baxırıq. Burada əlaqənin mənfi yaxud müsbət olmasını demək mümkün olsa da, xətti əlaqə yalnız ikilikdə dəyişənlərə məxsus edilir, yəni ümumi modeldə bütün izahedici dəyişənlərin iştirak etdiyini nəzərə almalıyıq. Cədvəl 2-də korrelyasiya matrisi təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 1

Korrelyasiya	Neft qiymətləri	Büdcə gəlirləri	Büdcə xərcləri
Neft qiymətləri	1	0,761156849	0,755041044

Cədvələ nəzər yetirsək neft qiymətləri ilə digər dəyişənlər arasında müsbət korrelyasiyanın olduğunu görə bilərik. Deməli, asılı dəyişən ilə izahedici dəyişənlər arasında düz xətti əlaqə var.

İndi modelin qurulması mərhələsinə başlamaq olar. Modelin qurulmasında ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə etmişəm. Bunun üçün modelin riyazi formada yazılışını Eviews proqram paketində daxil etməklə ən kiçik kvadratlar üsulu seçmək kifayətdir. Əldə olaunan nəticələr aşağıda öz əksini tapmışdır.

EViews proqramında modelin nəticələri

Dependent Variable: REVENUE
Method: Least Squares
Date: 12/12/21 Time: 16:18
Sample: 1995 2020
Included observations: 26

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
OILPRICE	203.6465	35.42033	5.749424	0.0000
C	-1968.465	2172.738	-0.905983	0.3740

R-squared	0.579360	Mean dependent var	8906.884
Adjusted R-squared	0.561833	S.D. dependent var	8234.828
S.E. of regression	5450.977	Akaike info criterion	20.11878
Sum squared resid	7.13E+08	Schwarz criterion	20.21556
Log likelihood	-259.5441	Hannan-Quinn criter.	20.14665
F-statistic	33.05588	Durbin-Watson stat	0.890417
Prob(F-statistic)	0.000006		

Dependent Variable: EXPENSE
Method: Least Squares
Date: 12/12/21 Time: 16:20
Sample: 1995 2020
Included observations: 26

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
OILPRICE	202.6511	35.92221	5.641387	0.0000
C	-1782.165	2203.524	-0.808779	0.4266

R-squared	0.570087	Mean dependent var	9040.025
Adjusted R-squared	0.552174	S.D. dependent var	8260.952
S.E. of regression	5528.213	Akaike info criterion	20.14692
Sum squared resid	7.33E+08	Schwarz criterion	20.24370
Log likelihood	-259.9100	Hannan-Quinn criter.	20.17479
F-statistic	31.82525	Durbin-Watson stat	0.863278
Prob(F-statistic)	0.000008		

Nəticələr əldə olunduqdan sonra ilkin diqqət yetirilməli məqam qurulmuş modeldə dəyişənlərin asılı dəyişəni nə dərəcədə izah etməsidir. Bildiyimiz kimi, R^2 müstəqil dəyişənlərin asılı dəyişəni nə qədər izah etdiyini göstərir. Bizim modeldə bu göstərici hər iki göstərici üzrə 57%-ə bərabərdir ki, bu da məqbul hesab edilir. Alınmış nəticəyə nəzər yetirdikdə neft qiymətlərinin istər büdcə gəlirlərinə, istər də büdcə xərclərinə müsbət təsir etdiyini görə bilərik. Eyni zamanda, bu nəticə statistik baxımdan əhəmiyyətli hesab olunur. Ümumilikdə, statistik əhəmiyyət dedikdə test və ya sınaq nəticəsində yaranan məlumatların nəticəni təsadüfi və ya təsadüfən baş vermə ehtimalı olmadığını, əksinə müəyyən bir səbəblə əlaqəli olduğunu nəzərdə tutur. Bir çox hallarda baş vermə ehtimalı 5% və ya ondan daha aşağı olduqda statistik əhəmiyyətli hesab edilir. Bizim modeldə neft qiymətlərinin büdcə göstəricilərinə təsiri 10%, 5%, 1%-lik dayanıqlılıq səviyyələrində statistik əhəmiyyətli hesab olunur.

Bütün bu qeyd olunanlara əsasən xətti modeli aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərəm:

$$Büdcə\ gəlirləri = -1968.4 + 203.6 * Neft\ qiymətləri$$

$$Büdcə\ xərcləri = -1782.1 + 202.6 * Neft\ qiymətləri$$

Ekonometrik modellərdə digər önəmli məqamlardan biri də qalıqlardır. Durbin Watson (DW) statistikası, statistik reqressiya analizinin qalıqlarında avtokorrelyasiya üçün bir testdir. Ümumilikdə, Durbin-Watson statistikası hər zaman 0 ilə 4 arasındakı bir qiymətə sahib olur. Əgər göstərici 0 bərabər olarsa, nümunədə heç bir avtokorrelyasiya olmadığı anlamına gəlir. 0-dan 2-yə qədər olan dəyərlər müsbət avtokorrelyasiya, 2 ilə 4 arasındakı dəyərlər mənfi avtokorrelyasiya göstərir. Bizim modeldə Durbin-Watson statistikası büdcə gəlirləri üzrə 0.89, büdcə xərcləri üzrə isə 0.86-a barabərdirdir ki, bu da müsbət avtokorrelyasiya olduğunu göstərir.

Nəticə

Maliyyə dayanıqlılıq hökumətin ödəmə qabiliyyətini təhdid etmədən və ya öhdəliklərinin və ya vəd edilmiş xərclərin bəzilərini yerinə yetirməməsi halında uzun müddətdə cari xərclərini, vergi və digər siyasətlərini davam etdirmək qabiliyyətidir. Uzunmüddətli fiskal dayanıqlığın təmin edilməsi hökumətlərdən maliyyə planlaşdırmasını müvafiq olaraq uyğunlaşdırmaq üçün gələcək gəlirlərin və öhdəliklərin, ətraf mühit amillərinin və sosial-iqtisadi tendensiyaların davamlı strateji proqnozlaşdırılması ilə məşğul olmasını tələb edir.Ümumilikdə, maliyyə dayanıqlığı problemi təbii ehtiyatlarla zəngin ölkələrdə xüsusilə aktualdır, çünki neft, qaz və ya mineral ixracdan əldə edilən böyük gəlir axınları yüksək dəyişkən gəlir mənbəyindən asılılığın artmasına səbəb ola bilər və nəticədə iki problem yarana bilər: (1) gəlir dəyişkənliyi və (2) resurs gəlirləri, məzənnə təhrifləri ("Holland xəstəliyi"). Buna görə də bu tədqiqatın əsas məqsədi müvafiq neft qiymətlərinin dəyişkənliyinin maliyyə dayanıqlığına təsirini müəyyənləşdirmək-

dir. Apardığım testin nəticələrinə əsasən qeyd edə bilərəm ki, neft qiymətləri büdcə göstəricilərini müəyyən edən dəyişəndir. Yəni bu dəyişənlə büdcə göstəriciləri arasında xətti asılılığın olduğunu deyə bilərəm. Belə ki, hər iki göstərici üçün neft qiymətlərinin müsbət təsiri olduğu və statistik əhəmiyyətli olduğu müəyyən edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən bu nəticəyə gələ bilərik ki, büdcənin gəlir hissəsinin yetərincə formalaşdırılması və büdcə xərclərinin uyğun olaraq düzgün, təyinatı üzrə istifadəsini əldə etməkdən ötrü görüləcək tədbirlərdən birincisi dövlət büdcəsinin neftən asılılığını minimuma endirməkdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda hər zaman neft sahəsinin gəlirləri ölkənin mərkəzi büdcəsinin gəlir bölməsinin əsasını əhatə etmişdir və davamlı olaraqda yaranan büdcə kəsrinin örtülməsi üçün geniş istifadə olunmuşdur. Yaxın keçmişdə neftin dəyərinin kəskin düşməsi ölkənin gəlirlərinə böyük təsir göstərmişdir. Bu təsirdə təbii olaraq mənfi istiqamətdə olmuşdur. Xam neftin dəyərinin düşməsini nəzərə almasaq belə dünya təcrübəsi bizə göstərirki yeraltı sərvətlər nə vaxtsa tükənəcəkdir, yəni daima neft gəlirlərinə ümid bağlamaq düzgün deyildir. Ancaq neft gəlirlərinin düzgün, ağıllı şəkildə istifadəsi sayəsində bir çox sahələrimizi inkişaf etdirmək mümkündür. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, Neft Fondunun maliyyə vəsaitlərindən büdcənin məqsədləri üçün deyil, neft sahələrinə daxil olmayan, inkişafı mümkün olan sahələrə investisiya qoyuluşu məqsədiylə istifadə etsək daha əlverişli olardı. Qeyri-neft sektoruna investisiya yerləşdirilməsi iş yerlərinin sayının yenilərlə birlikdə çoxalmasına, məşğulluğun artmasına, işsizliyin azalmasına və qısa olaraq desək yeni dəyərin yaranmasına, əhali və büdcə gəlirlərinin çoxalmasına, daha sonrada büdcə xərclərinin daha səmərəli, rahat xərclənməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Economic Research Center. (2009). Economic development models in Azerbaijan. Baku: ERC.http://www.erc.az/files/neshrler/AIM%20kitab_eng.pdf Accessed 5.03.14.
2. Segura, A. (2006). Management of oil wealth under the permanent income hypothesis: The case of Sa~o Tom´e and Príncipe (Working Paper WP/06/183). Washington, DC: International Monetary Fund https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp06183.pdf Accessed 19.01.15.
3. Bauer, A. (Ed.). (2014). Managing the public trust: How to make natural resource funds work for citizens. New York: Revenue Watch Institute. http://www.resourcegovernance.org/sites/default/files/NRF_RWI Complete_Report_EN.pdf Accessed 21.12.14.
4. https://www.investing.com/commodities/brent-oil-historical-data
5. https://www.stat.gov.az/source/finance/
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, 2014: 30-31 https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive

Avrasiyanin global logistika layihələrində Azərbaycanın rolu- “Bir kəmər, bir yol” layihəsində rolu

Süleymanov Əhməd Cavanşir oğlu
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
suleymanov.ahmad.2001@atmu.edu.az

Xülasə

26 il əvvəl Azərbaycan ilə Çin arasında diplomatik əlaqələr qurulmuş, bu illər ərzində iki ölkə arasında əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Öz məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün yeni imkanlar tapmaqda maksimum dərəcədə maraqlı olan Pekin xüsusən də “İpək Yolu İqtisadi Kəməri” meqalayihəsi vasitəsilə MDB ərazisinə hərtərəfli assimilyasiya edir və ÇXR postsovet ölkələri ilə sıx əmədaşlıq edir. Avrasiyadakı unikal coğrafi mövqeyinə sahib olan Azərbaycan, Avropa ilə Asiya arasında nəqliyyat və logistika qovşağında aparıcı rol oynayır.

Açar sözlər: İpək Yolu, Bir kəmər və bir yol layiəsi, dəhlizlər, logistika, daşınma.

Abstract

Diplomatic relations were established between Azerbaijan and China 26 years ago, and cooperation between the two countries has been developing steadily over the years. Beijing, which is extremely interested in finding new opportunities to achieve its goals and objectives, is fully assimilating into the CIS, especially through the mega-project "Silk Road Economic Belt", and China is cooperating closely with post-Soviet countries. Having a unique geographical position in Eurasia, Azerbaijan plays a leading role in the transport and logistics hub between Europe and Asia.

Key words: Silk Road, One Belt and One Road Project, corridors, logistics, transportation.

Son 15 il ərzində Avropa ilə Asiyanı birləşdirən qədim ticarət yolunun, İpək Yolunun bərpası üzrə qlobal təşəbbüslərin artması Azərbaycana tranzit ölkə kimi beynəlxalq maraq xeyli artırıb. Bu marağı nəzərə alan Azərbaycan da ötən dövr ərzində öz logistik imkanlarını səfərbər edib və bu sahədə lazımi infrastrukturun qurulması üçün çoxsaylı layihələrə start verib. Xəzər dənizi ətrafında yeni limanın tikintisi, Azərbaycanın Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun çəkilişində əsas təşəbbüskarlardan biri kimi rolu, Gürcüstan sərhədinə sürətli avtomobil yolunun çəkilməsi və s. həmin təşəbbüslər. Şübhəsiz ki, infrastruktur təkcə yolların və limanların tikintisi ilə məhdudlaşmır, gömrük-keçid məntəqələrinin, anbarların, gömrük prosedurlarının hüquqi tənzimlənməsinin vəziyyəti, tranzit ödənişləri də həlledici amillərdir.

Dünyanın ən böyük iqtisadiyyatlarından biri olan və uzun illərdir dünyanın ən sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatı olan Çin qitələrarası əlaqələri yaxşılaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün 2013-cü ildə "Bir Kəmər və Bir Yol" təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Bu ideya iki istiqamətdən ibarətdir: İpək Yolu İqtisadi Kəməri (yerüstü marşrut) və 21-ci əsr Dəniz İpək Yolu (dəniz yolu). Quru yolu Çini Mərkəzi və Cənubi Asiya və Avropa ilə birləşdirir. Dəniz yolu ilə isə Çini Cənub-Şərqi Asiya, Körfəz ölkələri, Şərqi və Şimali Afrika, eləcə də Avropa ilə birləşdirir [3].

İpək Yolu İqtisadi Kəmər layihəsi altı istiqamətə malikdir:

1) Çin-Monqolustan-Rusiya dəhlizi;
2) Yeni Avrasiya Quru Körpüsü;
3) Çin-Mərkəzi Asiya-Qərbi Asiya dəhlizi;
4) Çin-Hindçin yarımadası dəhlizi;
5) Çin-Pakistan İqtisadi Dəhlizi;
6) Banqladeş-Çin-Hindistan-Myanma dəhlizi

Çindən Avropaya dəniz yolu ilə malların tranzitinə qədər Orta Asiya, Xəzər dənizi və Cənubi Qafqazdan keçən İpək Yolu iki ölkə arasında ticarət əlaqələri inkişaf etdirdi və ticarət yolu üzərində yerləşən ölkələrə öz məhsullarını yeni bazarlara çıxarmaq imkanları yaratdı. Çinin cənub-qərb hissəsindəki əraziləri yenidən inkişaf etdirməsində, eləcə də ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, ticarət həcminin artması və geosiyasi maraqlar görə yenidən İpək Yolunda fəal iştirak edir. Dəhlizlər boyu 71 ölkədə (Çin istisna olmaqla) nəqliyyat layihələrinə xərclər 144-304 milyard dollar həcmində qiymətləndirilir [2].

Bu layihədə Azərbaycan Çin-Mərkəzi Asiya-Qərbi Asiya (bundan sonra Şərq-Qərb) dəhlizində yerləşir. Son bir neçə ildə Azərbaycan bir sıra investisiya layihələrində iştirak etməyə başlamışdır, hökumətlərarası sazişlər imzalanmışdır. Dünya Bankının araşdırmalarına görə, layihədə Azərbaycanın yerləşdiyi Şərq-Qərb dəhlizindən fəal istifadə olunarsa, Azərbaycanın logistikada aparıcı dövlətə çevriləcək. Malların sürətli çatdırılması zamanı tez xarab olan məhsullar üçün ticarət də xüsusilə vacibdir. Hökumətlərarası ticarət sazişlərinin mövcudluğu sərhəd keçidlərində sərf olunan vaxtın azaldılması deməkdir. Bu dəhliz boyu yerləşən ölkələrin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, yenidən qurulması, hökumətlərarası ticarət sazişlərinin imzalanması və sərf olunan vaxtın azalması nəticəsində Asiya ölkələrinin sərhəd keçid məntəqələrində tarifləri dəyişiləcək. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi hesabına ticarətdə 7,3% artım və sərhəd keçidlərində sərf olunan vaxtda 16,6% azalma olacağı təxmin edilir.Hesablamalara görə, təkcə Azərbaycanda infrastrukturun inkişafı nəticəsində ticarət dövriyyəsi 6%-8% artacaq, sərhəd keçidlərində sərf olunan vaxt isə 16-18% azalacaq. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın ticarətə və yeni bazarlara çıxış imkanlarının 5%-6% artacağı gözlənilir. Bu rəqəmin Qazaxıstan üçün 9%-10%, Türkmənistan üçün 8%-9%, Gürcüstan üçün 3%-4%, Türkiyə üçün isə 20%-25% olacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan 1993-cü ildə Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizinə (TRACECA) üzv olub. İmzalanan sənədə əsasən, qərara alınıb ki, qədim Şərq-Qərb İpək Yolunu bərpa etmək, nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturunu yenidən qurmaq və inkişaf etdirmək yer alıb. Azərbaycanlı yanaşı Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan, Ukrayna, Moldova, Monqolustan, Bolqarıstan, Rumıniya və Türkiyə də qoşulub. Yəni 2013-cü ildə Çinin təklif etdiyi layihədən əvvəl qədim İpək Yolunun dirçəldilməsi üçün dəhlizdə yerləşən ölkələr arasında artıq saziş imzalanıb və təşkilat yaradılıb [4].

2016-cı ildə qəbul edilmiş Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində qeyd olunur ki, bu seqment 2025-ci ilə qədər Azərbaycanın real ÜDM-ni 605 milyon manat (400 milyon manat birbaşa və dolayısı ilə 205 milyon manat) artırmaq məqsədi daşıyır və 18,9 min yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. Bununla belə, 2015-2019-cu illəri əhatə edən dövrdə maaşlı işçilərin sayı nəqliyyat sektoru 3500 nəfər artıb ki, bu da nəqliyyat sahəsində hədəfin 32,11 faizini təşkil edir [1].

Bundan əlavə, Yol Xəritəsi Azərbaycanın regionda tranzit ticarətinin həcmini artırmaq və aşağıdakı müvafiq pay göstəricilərinə nail olmaq məqsədini daşıyır:

1) 40% Mərkəzi Asiya və Qara dəniz marşrutu üzrə;
2) 25% Mərkəzi Asiya və Avropa marşrutu üzrə;
3) Çin və Avropa marşrutu üzrə 3%;
4) 40% Rusiya və İran marşrutu üzrə;
5) İran və Qara dəniz marşrutu üzrə 25%.

Hazırda Azərbaycanda cəmi 3 logistik mərkəz var, onlardan ikisi olan (Abşeron Logistika Mərkəzi və Bakı Logistika Mərkəzi) İpək Yolu üzərində, Grand Logistika Mərkəzi isə Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunun yaxınlığında yerləşir.

İpək Yolunun tranzit ölkələrindən biri kimi Azərbaycan son 20 ildə logistik imkanlarının artırılması istiqamətində xeyli işlər görüb, müxtəlif beynəlxalq və regional layihələrin iştirakçısına çevrilib. Hökumət nəqliyyat və logistika infrastrukturunun tikintisi üçün böyük həcmdə resursları səfərbər edib. Bütün bunlar alternativ marşrutların bir-biri ilə rəqabət apardığı bir vaxtda baş verdi. Bu baxımdan İpək Yolu layihəsi çərçivəsində Şərq-Qərb dəhlizinin Azərbaycan üçün yaratdığı imkanların qiymətləndirilməsi çox vacibdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatın əsas nəticələri aşağıdakılardır:

1) Azərbaycanın yerləşdiyi Şərq-Qərb dəhlizi digər alternativ dəhlizlərdən daha qısa olsa da, sərt rəqabətlə üzləşir. Polşadan Çinin Sian şəhərinə qədər uzanır. Çünki Polşa Çin marşrutunda dəniz keçidi yoxdur və birbaşa dəmir yoludur. Qeyd edək ki, Polşanın Slavkov şəhərindəki Avro Terminalına gedən qatarın eni 1520 mm-dir və yük Çindən Qazaxıstan-Rusiya-Belarus marşrutu və ya daha qısa Qazaxıstan-Rusiya-Ukrayna marşrutu ilə qəbul edilir. Slavkov artıq Avropa ilə yük daşımaları üçün logistik mərkəzlərdən birinə çevrilir. Buraya gələn yüklər yük maşınlarına və ya digər dəmir yolu relslərinə keçməklə asanlıqla Avropa ölkələrinə çatdırılır. Bununla belə, Şərq-Qərb dəhlizi yüklərin daşınmasını müxtəlif nəqliyyat növləri (dəmir yolu-dəniz yolu, dəniz yolu-dəmir yolu) üçün keçidlər əsasında təmin edir. Üstəlik, hava şəraiti ilə əlaqədar gəmilərlə yüklərin çatdırılmasında da gecikmələr mövcuddur belə ki, Xəzər dənizi ilin soyuq aylarında təxminən 90 gündür.

2) Şərq-Qərb dəhlizi Yeni Avrasiya marşrutundan daha baha qiymətə daşıma təmin edir. Belə ki, Polşanın Slavkov şəhərindən 40 futluq konteynerin çatdırılma qiyməti Yeni Avrasiya dəhlizində Çinin Sian şəhəri 3600-4200, Şərq-Qərb dəhlizində 40 futluq konteynerin çatdırılma qiyməti isə 5000-5500 arasında dəyişir.

3) İpək Yolu dəhlizi boyunca yerləşən ölkələr arasında ticarətdə bir günlük qənaət ixracda orta hesabla 5,2% artım deməkdir. Xüsusilə ticarət zamanı malların qısa müddətə çatdırılması tez xarab olan məhsullar üçün vacibdir.

4) 2016-cı ildə qəbul edilmiş Logistika və Ticarətin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycanın tranzit ölkə kimi potensialını sürətlə artırmaq məqsədi daşısa da, cari dövr üçün nəticələr qənaətbəxş deyil. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə tranzit nəqliyyat Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizi üzrə 2019-cu ildə 14,9% azalıb.

Odur ki, Azərbaycanın Dünya Bankının "Doing Business" hesabatında xarici ticarət göstəricisi üzrə mövqeyi son illər xeyli yaxşılaşsa da, hələ də inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəricilərindən xeyli geri qalır. Son hesabata görə, sərhədlərarası ticarət göstəricisinə görə Azərbaycan 190 ölkə arasında 83-cü yerdədir. Halbuki, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda sərhəd-keçid məntəqələrində sərf olunan vaxt ixracda ən azı 30%, idxalda isə demək olar ki, 2 dəfə, sənədləşməyə sərf olunan vaxt ixracda 15 dəfə, idxalda isə 10 dəfə çox, xərclər sərhəd keçidində ixrac üçün təxminən 50%, idxal üçün təxminən 3 dəfə, sənədləşdirmə xərcləri isə ixrac üçün 8 dəfə, idxal üçün 9 dəfə yüksəkdir.

Qeyd olunan problemləri nəzərə alaraq Azərbaycanın İpək Yol marşrutu çərçivəsində tranzit ölkə kimi cəlbediciliyini artırmaq üçün aşağıdakı addımların atılması məqsədəuyğun hesab edilir.

a) Azərbaycanın Avropa İttifaqı və Çinlə azad ticarət sazişlərinin imzalanması ilə bağlı təşəbbüslərinin artırılmasına ehtiyac var;

b) Yüklərin vaxtında çatdırılması üçün dünya təcrübəsində geniş tətbiq olunan liman icması sisteminin tətbiqi zəruridir;

c) Özəl logistika şirkətlərinin nəqliyyat və logistika xidmətlərində iştirakı artırılmalı, onların xidmətlərinin keyfiyyəti yüksəldilməli, xərclərin azaldılması üçün zəruri həvəsləndirici mexanizmlər hazırlanmalıdır;

d) Logistika şirkətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və onların dəyər zəncirində fəal iştirakının təşkili üçün informasiya idarəetmə texnologiyaları, bulud sistemlərinin və yüklərin izlənilməsi sistemlərinin yaradılması, kadrların peşəkarlığının artırılması, işin təşkili və s. və donanmanın yenilənməlidir;

e) "Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi" QSC-nin tərkibində yaradılmış logistika xidmətlərinin, eləcə də "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC-nin tərkibində yaradılmış dəmir yolu daşımaları xidmətlərinin dünya təcrübəsində olduğu kimi özəl şirkətlərə verilməsi daha məqsədəuyğundur;

f) Azərbaycan hökuməti ölkənin logistik potensialını vaxtaşırı qiymətləndirmək, bu sahədə problemləri müəyyən etmək və beynəlxalq müqayisəli qiymətləndirməni təmin etmək üçün Dünya Bankının Logistika Performans İndeksində (LPI) iştirak etməlidir;

g) Azərbaycanın logistik potensialının artması həm də onun dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyasından, eləcə də birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək imkanından asılıdır ki, bunun üçün Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük başa çatmalıdır;

h) Şərq-Qərb marşrutu üzrə hərəkət edən ölkələr tranzit yüklərlə bağlı gömrük prosedurları prosesini daha da sürətləndirmək üçün bütün mümkün mexanizmləri səfərbər etməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi

2. Kəmər və yol İqtisadiyyatları, Nəqliyyat Dəhlizlərinin İmkanları və Riskləri, Dünya Bankı Qrupu, 2019

3. https://middlecorridor.com/en

4.https://www.worldbank.org/en/topic/regional-integration/publication/belt-and-road-economics-opportunities-and-risks-of-transport-corridors

5.https://africacenter.org/spotlight/implications-for-africa-china-one-belt-one-road-strategy/

6.https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34329/South-Caucasus-and-Central-Asia-The-Belt-and-Road-Initiative-Azerbaijan-Country-Case-Study.pdf?sequence=5&isAllowed=y

Davamlı inkişafin başlıca modelləri

Ayaz Hacıyev Əmir oglu
Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı
ayazhaciyev@yahoo.com

Xülasə

Dayanıqlı inkişaf modellərinin tədqiqi inkişaf və ətraf mühit arasındakı əlaqə mövzusunda davam edən mübahisələrin davamıdır. İnkişafın davamlılığını hədəfləyən yanaşmaların ortaq nöqtəsi, uzunmüddətli dövrdə insanın rifahının yüksəldilməsi üçün nə edilməsi lazım olduğunu araşdırmaqdır. Lakin bu yanaşmaların əsas arqumentləri fərqli olduğundan, fəaliyyət təklifləri də dəyişir. Məsələn, zəif davamlılıq tərəfdarları texnoloji inkişaf, təbii və insan istehsalı kapitalın əvəzetmə imkanları və insanların problemləri həll etmək imkanları sayəsində ehtiyatların tükənişinin baş verməyəcəyinə və inkişafın stabil davam edəcəyinə inanırlar.

Açar sözlər: Dünya Bankı, texnologiya, kapital, aktuallıq, ekologiya, iqtisadiyyat.

Summary

The study of sustainable development models is a continuation of the ongoing debate about the relationship between development and the environment. The common denominator of approaches to sustainable development is to explore what needs to be done to improve human well-being in the long run. However, as the main arguments of these approaches are different, the proposals for action also change. For example, proponents of poor sustainability believe that technological development, natural and human production, the ability to replace capital, and people's ability to solve problems will not lead to resource depletion and that sustainable development will continue.

Key words: World Bank, technology, capital, relevance, ecology, economics.

Elmi-nəzəri səviyyədə davamlılıq və davamlı inkişaf anlayışları müxtəlif formalarda müəyyənləşdirilməyə çalışılmış və zamanla fərqli baxış aspektləri meydana çıxmışdır. Məlum olduğu kimi, davamlı inkişaf gələcək nəsillərin rifahının təmin edilməsinin ən uyğun yolu kimi gələcək nəslin də bu günkü qədər ehtiyatlarla təmin edilməsində görür. Bu nöqtədə müəyyən bir səviyyədə qorunması lazım olan resurs ehtiyatının xarakteri üzərində müəyyən müzakirələr ortaya çıxır.

Digər tərəfdən ətraf muhitin, təbiətin iqtisadi və sosial amillərdən asılılığının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı da müəyyən müzakirələr diqqəti cəlb etməkdədir.

Ilk növbədə ondan başlamaq lazımdır ki, insanın istehsal etdiyi kapital ilə təbii kapital arasındakı əvəzetmə əlaqəsinə toxunan müzakirələr zəif və güclü davamlılıq anlayışlarının, başqa sözlə zəif və güclü davamlı inkişaf modellərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Zəif davamlılıq anlayışının mənşəyi neoklassik iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi ilə əlaqəlidir. Konsepsiyanın metodoloji xüsusiyyətləri Solow tərəfindən yaradılmışdır.

Zəif dayanıqlılıq yanaşması insan istehsalı olan kapitalın antroposentrik bir yanaşma kimi təbii kapitaldan daha vacib olduğunu əsaslandırır. Buna görə də, maşın, fabrik və liman kimi fiziki kapitalın mövcud olduğu yerdə davam edən nəsillərin ətraf mühiti çirkləndirməsi və ya bərpa olunmayan mənbələri istehlak etməsi problem kimi görünməməlidir. Xülasə, belə qənaətə gəlmək olar ki, təbii kapital insan istehsalına çevrildiyi müddətcə davamlılıq üçün təhlükəli bir tendensiya yoxdur.[1]

Zəif davamlılığı ölçmək üçün istifadə edilə bilən göstərici Pearce və Atkinson tərəfindən təklif edilmişdir. Bu göstərici insan istehsal olan kapital və təbii kapitalın amortizasiyasını bir ölkənin ehtiyatlarından çıxarmaqla neoklassik qənaət qaydasına əsaslanan ölçü ortaya qoyur. Daha sonra Hamilton tərəfindən həqiqi ehtiyat adlandırılan bu göstərici $Z = SY\text{-}\delta MY\text{-}\delta NY$ formatda müəyyən edilir.

Burada Z real əmanətlər, Y milli gəlir δM və sirasıyla, müvafiq olaraq insan istehsalının və təbii kapitalın amortizasiya dəyərləri göstərilir. Yuxarıdakı tənlikdə göstərilən bu zəif davamlılıq indeksi sıfırdan böyükdürsə, zəif davamlılığın müvafiq iqtisadiyyat üçün etibarlı olduğunu söyləmək olar. Dünya Bankı davamlılığı ölçmək üçün bu göstəricini qəbul etmiş və dünyanın müəyyən bölgələri üçün faktiki əmanət hesablamalarını dərc etməyə başlamışdır.

Zəif dayanıqlılıq yanaşması, texnoloji kapitalın təbii kapitalı əvəz edə biləcəyi əsas fərziyyəsi səbəbindən ekoloji iqtisadi cərəyan tərəfindən geniş tənqid edilmişdir. Bundan əlavə, Pearce və Atkinson tərəfindən irəli sürülmüş yuxarıda göstərilən davamlılıq göstəricisi bir çox digərləri tərəfından də tənqidə məruz qoyulmuşdur. Bu tənqidlərdən ən diqqət çəkənlərindən biri, zəngin fosfat mənbələri çıxarmaq üçün təxminən yüz il davam edən mədən fəaliyyəti nəticəsində təbii mühitinin 80% -nin məhv edildiyi Sakit okean adası ölkəsi olan Naurunun, yuxarıda göstərilən tənliyə -formulaya görə ən davamlı ölkə olduğununun göstərilməsi olmuşdur.

Ayres Pearce və Atkinson tərəfindən təklif olunan göstəricidən istifadə edərək Martínez-Alier, Cabeza Gutes sənayeləşmiş Şimal ölkələrinin, keçmişdə təbii qaynaqlarının əhəmiyyətli bir hissəsini məhv etsələr də, yüksək davamlılıq dərəcələrinə sahib ölkələr kimi dəyərləndirilə biləcəklərini qeyd etmişlər.

Gowdy və O'Hara isə zəif davamlı inkişaf meyarlarının qorunub saxlandığı halda ekosistemlərin və növlərin məhv olması və ya fosil yanacaqlarının tükənməsinin davamlılıqla heç bir ziddiyyət təşkil etmədiyini ifadə edən yanaşmanı tənqid etmişlər.

Zəif davamlı inkişaf ideyasına görə, iqtisadi böyümənin müəyyən məhdudiyyətləri olsa da, böyümə (inkişaf) ətraf mühitin keyfiyyətinin təmin edilməsində və qorunmasında əsas vasitədir. Brundtland Hesabatı ilə uyğun olan bu yanaşma, bütün sənayeləşmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha çox böyümə təklif edir.[4]

Güclü davamlılıq yanaşması, texnoloji və təbii kapitalın bir-birini tamamilə əvəz edilə bilməyəcəyini və müəyyən dərəcədə qarşılıqlı tamamlayıcı olduğunu iddia edir. Bu yanaşmaya görə, təbii kapital üçün əvəzetmə yoxdur və təbii kapital bu gün iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırıcı elementinə çevrilmişdir. Əksər ekoloji iqtisadçılar tərəfindən qəbul edilən bu yanaşma ilk növbədə ekoloji dayanıqlığı təmin etməyə əsaslanır.

Güclü davamlılıq və zəif davamlılıq arasındakı fərq ilk əvvəl Pearce, Markandya və Barbier tərəfindən irəli sürülmüşdür. Turner və Pearce-in töhfələri ilə güclü və zəif dayanıqlılıq arasındakı fərq daha da aydınlaşmış və güclü davamlılıq yanaşması ekoloji elm adamları tərəfindən neoklassik ekoloji ədəbiyyatda davamlılıq ideyasına cavab olaraq getdikcə daha çox qəbul edilmişdir.

Güclü davamlılıq anlayışı əsasən ekoloji iqtisadçıların insanların mütləq biofiziki sərhədlərin mövcud olduğu bir dünyada yaşadıqları anlayışına əsaslanır. Bu anlayışın təbii nəticəsi olaraq ekoloji iqtisadiyyat təbii kapitalın quruluşunun digər kapital növlərindən (fiziki kapital (K), insan kapitalı (H) və sosial kapital (SC)) fərqli olduğunu göstərir. Müvafiq olaraq, ilk növbədə təbii kapital yer üzündəki canlılar üçün bir həyat dəstəyi sistemidir.

Ekosistemlər canlılar üçün qida, içməli su və digər bərpa olunan mənbələr verməklə bərabər, irsi məlumatların qorunması, torpağın qorunması və bərpası, su dövranı, üzvi və mineral qida maddələrinin çevrilməsi, çirkləndiricilərin süzülməsi və bitkilərin mənimsənilməsi, əkinlərin mənimsənilməsi və

asimilasiyası kimi həyati əhəmiyyətli funksiyalar da daşımaqdadır. Beləliklə, ekosistemlər və biomüxtəliflik, digər kapital növlərinin sahib olmadığı forma və əhatə dairəsində çoxfunksiyalı bir baza ortaya qoyur.

İkincisi, təbii kapitalın dönməzliyi və ya demək olar ki, dönməzliyin (quasi-irreversibility) qeyri mümkünlüyü məqamı da nəzərə alınmalıdır. Təbii kapitalın bəzi növləri məhv edildikdən sonra yenidən qurula bilməz. Bununla birlikdə, insan tarixinin əvvəlindən olduğu kimi, kapital məhv edildiyi təqdirdə insan istehsalı çoxalda bilər. Neumayer, ozon tükənməsini və qlobal istiləşməni demək olar ki, geri dönməzliyin nümunəsi kimi verərəkən, biomüxtəlifliyin itkisini geri dönməzlik nümunəsi kimi verir. Ozon təbəqəsinin və iqlimin bərpa olunmasına icazə verildikdə - bu proses bir insan həyatı baxımından baxıldıqda müddət çəkməsinə baxmayaraq - onlar əvvəlki vəziyyətlərinə qayıda biləcəklər.

Təbii kapitalın yuxarıda təsvir olunan xüsusiyyətləri səbəbindən güclü davamlılıq, insan kapitalının təbii kapitalla əvəz edilə biləcəyi ehtimalına qarşı çıxır. İnsan kapitalı və insan istehsalı kapital; təbii kapitalın müxtəlif formaları (məsələn, mis-alüminium); bərpa olunan və bərpa olunmayan təbii kapital arasında əhəmiyyətli bir əvəzetmə ola bilər. Lakin Daly-yə görə, təbii kapital insan istehsalını tamamlayır, çünki istehsal üçün xammal və enerji verir və insan kapitalı tərəfindən istehsal olunan tullantıları udur. Buna görə fərqli kapital növləri ilə əlaqədar ehtiyatları ayrıca qorunması vacibdir. Bu baxımdan güclü davamlılıq aşağıdakı formulada olduğu kimi müəyyənləşdirilir:

$$K\geq 0,\geq 0,SC\geq 0,N\geq 0.$$

Müvafiq ədəbiyyatda güclü davamlılıq yanaşması ilə bağlı iki fərqli rəy var. Bu şərhlərdən birincisi; həm texnoloji kapitalın, həm də təbii kapitalın məcmu dəyəri və təbii kapitalın ümumi dəyəri ən az sabit olmalıdır. Bu təfsirə görə güclü davamlılığa zəif davamlılıq daxildir. Buna əlavə olaraq, təbii kapital ehtiyatının ümumi dəyərini sabit saxlamaq üçün bərpa olunmayan mənbələrin istifadəsindən əldə olunan gəlirlər ilə bərpa olunan mənbələri inkişaf etdirmək üçün yenidən təbii kapitala investisiya qoymaq lazımdır. Bu təfsir izlərini Pearce və digərləri tərəfindən təklif olunan kölgə layihə yanaşmasında görmək olar. Bu yanaşma xərc-səmərə təhlilinə əsaslanaqla, həyata keçiriləcək layihələrin ətraf mühitə vurduğu zərərin bu layihələrin vurduğu ziyanı ödəmək üçün tətbiq ediləcək kölgə layihələrinin ekoloji faydasının dəyərindən az olmasını tələb edir.[5]

Güclü davamlılığın ikinci təfsiri, əvəz edilə bilməyən təbii kapital fondunun pul dəyəri kimi deyil, fiziki ehtiyat kimi qorunub saxlanılmasını şərtləndirir. Hicksgil tərifinə görə gəlir davamlı istehlakdır. Ancaq təbii kapitalın məhv edilməsinə əsaslanan istehlaka gəlir deyilməməlidir, çünki təbii kapitalın istehlakı əslində mənfi bir sərmayədir. Əgər belədirsə, bu təbii kapital fondundan əmələ gələn axınlar istifadə olunarsa, bərpaetmə qabiliyyəti aşılmamalıdır. Beləliklə, təbii kapitalın ekoloji funksiyaları pozulmayacaq. Bu təfsirin bir uzantısı olaraq kritik təbii kapital (CNC) anlayışı təklif edilmişdir. Ekins, Simon, Deutsch, Folke və De Groot, həssas təbii kapitalı müəyyənləşdirmək üçün ətraf mühit funksiyalarına köklənərək, Ciriacy-Wantrup'un 1952-ci ildə edilən bir araşdırmasına əsaslandıqları üç meyar ortaya qoymuşlar. Müvafiq olaraq, bu ekoloji funksiyaların rifah təmin edilməsi baxımından əvəz edilməməsi, itkisi geri dönməyən və itirilməsi digər böyük miqyaslı itkilərə səbəb olan zərif təbii kapitalı müəyyənləşdirir. Daly güclü davamlılıq üçün dörd maddədən ibarət bir proqram təklif etdi. Bu maddələrin birincisi, bir iqtisadiyyatın metobolizma ölçüsü olaraq təyin etdiyi cari həcm dünyanın daşıma qabiliyyətinə uyğun olaraq məhdud olmalıdır.

Təhlillərdən göründüyü kimi, dayanıqlı inkişaf konsepsiyalarında ətraf mühit, ekologiya, təbii resurslar və onların mühafizəsi mühüm yer tutur. Ətraf mühitin mühafizəsi isə özlüyündə iqtisadi böyümə və sosial amillərdən asılıdır. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının elementlərindən biri olan ətraf muhitin mühafizəsinin iqtisadi və sosial amillərdən asılılığını kəmiyyətcə tədqiq etmək üçün Dietz ve Rosa tərəfindən IPAT və ImPACT çərçivələrinin bazasında STİRPAT modelləşdirmə çərçivəsi təklif edilmişdir.

STIRPAT dayanıqlı inkişafın bütün komponentlərini iqtisadi perfomans, sosial ədalət, ekoloji tədbirlər və institusional qabiliyyətləri bir biri ilə əlaqələndirir.

IPAT bəşəri fəaliyyətlərin ətraf mühit üzərində təsirini təhlil edən geniş yayılmış bir modeldir. IPAT 1970-ci illərin əvvəllərində Ehrlich-Holdren/Commoner arasında ətraf mühit üzərində antropogen təsirlər mövzusunda gedən debatlardan yaranmışdır və hal-hazırda da ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin arxasındakı səbəblərin təhlili üçün geniş istifadə olunur.

IPAT modeli ətraf mühitə təsir edən amilləri üç əsas kateqoriyaya bölür. Bunlar: əhali, rifah (istehsalın adam başına düşən istehlakı) və texnologiyadır (adam başına düşən istehlak və ya istehsalın təsiri). Beləliklə, I=PAT (1) Burada I – ətraf mühitə təsir, P, A və T isə müvafiq olaraq əhali, rifah və texnologiyadır.

Waggoner və Ausubel də təsirlərlə mübarizədə potensial addımları və siyasət qərarlarını qiymətləndirmək üçün başlangıc mərhələsində IPAT dan istifadə etmişlər. Onlar İPAT eyniliyini yenidən konseptuallaşdıraraq ImPACT adlandırmış və T-ni ÜDM vahidinə düşən istahlak (C) və istehlak vahidinə düşən təsir (T) olmaqla iki yerı ayırmışlar: I=PACT

ImPACT modelinin başlıca məqsədi təsirləri azaltmaq üçün dəyişdirilməsi mümkün olan faktorları aşkar etmək və bir-birinə təsir edən mühüm faktorları müəyyən etməkdir. IPAT və ImPACTin əsas üstünlükləri ekoloji prinsiplərə əsaslanmaları, aydın və konkret spesifikasiyaları və təkanverici qüvvələrdəki dəyişikliklərin təsirlərini izah etmə qabiliyyətidir.

IPAT və ImPACT dən fərqli olaraq STIRPAT modeli deterministik tənlik deyil və o daha çox hipotezlərin empirik təhlilini aparmağa imkan verən stoxastik modeldir.

Dayanıqlı inkişaf modellərinin tədqiqi inkişaf və ətraf mühit arasındakı əlaqə mövzusunda davam edən mübahisələrin davamıdır. İnkişafın davamlılığını hədəfləyən yanaşmaların ortaq nöqtəsi, uzunmüddətli dövrdə insanın rifahının yüksəldilməsi üçün nə edilməsi lazım olduğunu araşdırmaqdır. Lakin bu yanaşmaların əsas arqumentləri fərqli olduğundan, fəaliyyət təklifləri də dəyişir. Məsələn, zəif davamlılıq tərəfdarları texnoloji inkişaf, təbii və insan istehsalı kapitalın əvəzetmə imkanları və insanların problemləri həll etmək imkanları sayəsində ehtiyatların tükənişinin baş verməyəcəyinə və inkişafın stabil davam edəcəyinə inanırlar.[6]

Güclü davamlılığı dəstəkləyənlər isə inkişafın sərhədləri olduğunu iddia edirlər. Belə ki, onlara görə, dünyadakı insanların əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün məhdud bir böyümə vacibdir. Bununla yanaşı, rifahın yüksəldilməsi üçün kəmiyyət artımı ilə xarakterizə olunan inkişafın keyfiyyətli davamlı inkişafla əvəz edilməsi də güclü davamlı inkişafın vacib prinsiplərindəndir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə (2003-2012-ci illər) Milli Strategiya". Bakı, 2003
2. Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı". Bakı, 2004.
3. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 2012.
4. Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 06 oktyabr 2016
5. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Bakı, 2013, s. 9
6. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafının əsasları. Bakı, 2007, s.8
7. http://eco.gov.az/az/45-etik-davranislar
8. http://unazerbaijan.org/az/dayaniqli-inkisaf-məqsədləri/dayaniqli- inkisaf-uzrə-2030-cu-il-gundəliyi/
9. http://sehiyye.gov.az/metbuat/660-azrbaycan-shiyysi-uurlar-v-perspektiv-vziflr-azrtac.html
10. http://unazerbaijan.org/az/dayaniqli-inkisaf-məqsədləri/dayaniqİHnkisaf-uzrə-2030-cu-il-gundəliyi/
11. http://www.azerbaijan-news.az/view-171242/dayaniqli-inkisaf-meqsedleri-azerbaycanda-ugurla-reallasir

Blockchain texnologiyası və kriptovalyutalar

Rəhman Cəfərov
Bakı Mühəndislik Universiteti
ceferovrehman6@gmail.com

Xülasə

Blockchaində hər bir şəxs özünə blok yarada bilər, bu block yarandığı andan etibarən digər blocklarla əlaqə saxlayaraq fəaliyyətə başlayır. Bu blockda əməliyyat həm ucuz, həm də sürətlə həyata keçirilə bilir ve qarşılığında bu əməliyyatı qeyd edən cihaza, cihazın sahibinin seçdiyi kriptovalyuta verilir. Bu sistemdə hər bir əmaliyyat hər kəs tərəfindən əlçatandır və dəyişiklik aparıla bilmir.

2021-ci ilin avqust ayına qədər 11 minə yaxin kriptovalyuta vardı. Bunların çoxu bir-biri ilə eynidir. Bu kriptovalyutalar bir çoxu gələcək 10 ildə əhəmiyyətlərini itirsələr də digər fərqli olan kriptovalyutalar öz dəyərini qoruyacaq. Kriptovalyutaların alınması birbaşa olaraq video kartlarla alınsa da, chia texnologiyasından istifade ederek digər cihazlardan da almaq mümkündür (RAM, HDD, SSD).

Abstract

In a blockchain anyone can create a block for himself, and from the moment this block is created, it starts working by interacting with other blocks. In this block, the operation can be performed both cheaply and quickly, and in return the device that records this operation is given the cryptacurrency chosen by the owner of the device. In this system, every operation is accessible to everyone and cannot be changed.

By August 2021, there were about 11000 cryptocurrencies. Most of them are the same. Althoug many of these cryptocurrencies will lose their valua over the next 10 years, other different cryptocurrencies can be purchased directly with video cards, they can also be purchased from other devices (RAM, HDD, SSD) using chia technology.

Açar sözlər. Blockchain, kriptovalyuta, Bitcoin, NFT texnologiyası, ethereum, pul, inflyasiya.

Giriş

Blockchain mərkəzi olmayan minlərcə blokun bir biri ilə əlaqə quraraq yaratdığı səbəkədir. Orda aparılan hər bir iqtisadi əməliyyatlar qarşılığında kriptovalyuta verilir, bunun özü də bir ödəniş vasitəsidir. Blockchain texnologiyası altı əsas xüsusiyyətə malikdir, o cümlədən: mərkəzsizləşdirmə, dəyişməzlik, şəffaflıq, səmərəlilik, təhlükəsizlik və anonimlik.

Blockchain texnalogiyası məlumatlar bazasında olan qeydləri sistemdəki istifadkilərə paylayaraq sistemi daha da şəffaf edir, beləliklə risk və xərc baxımından daha səmərəli hala gəlir.

Blockchain texnologiyası açıqlığa görə iki kataqoriyaya bölünə bilər.

1. İcazəli blockchain
2. İcazəsiz blockchain (ictimai blockchain)

İcazəli blockchain icazə yalnız bir təşkilat və ya şəxs tərəfindən idarə olunan blockchainə aiddir. İcazəsiz blockchain ən qapalı sistemdir və müəssisələr, dövlət qurmları və ya fiziki şəxslər tərəfindən istifadəsi məhdudlaşır.

Müxtəlif ədəbiyyat əsərlərində blockchainin izahları tamami ilə vahid deyil. Əslində blockchain (P2P) şəbəkə mühitinin saxtalaşdırılmayan, dəyişdirilməyən və izlənə bilən blockchain məlumat strukturunu qurmaq üçün şəffaf və etibarlı aydalar vasitəsi ilə əməliyyat emalını həyata keçirmək və idarə etmək üçün bir növ rejimdir. Bu paylanmış məlumatların saxlanması, konsensus mexanizmləri peer-to-per ötürülməsi texnologiyalarını birləşdirən yeni tətbiq rejimidir. Peer-to-peer o deməkdir ki, şəbəkədəki hər bir qovşaqdakı kompüterlər bərabər statusa malikdir, hər bir node eyni şəbəkə gücünə malikdir və mərkəzləşdirilmiş server yoxdur. Bütün qovşaqlar xüsusi protokollar vasitəsilə bəzi resursları və ya məlumatları paylaşır.

Blockchain, mahiyyətcə, iştirakçı tərəflər arasında yerinə yetirilən və paylaşılan bütün əməliyyatların və ya rəqəmsal hadisələrin qeydlərinin və ya ictimai kitabçasının paylanmış verilənlər bazasıdır. Açıq kitabda olan hər bir əməliyyat sistem iştirakçılarının əksəriyyətinin konsensusu ilə təsdfqlənir və daxil edildikdən sonra məlumat heç vaxt silinə bilmir. Blockchain indiyə qədər edilən hər bir əməliyyatın müəyyən və yoxlanıla bilən qeydini ehtiva edir. Əsas bənzətmədən istifadə etmək üçün, minlərlə insanın müşahidə etdiyi, bazarda saxlanılan hər kəs tərəfindən görülən peçenye qabından peçenye oğurlamaqdansa, tənha yerdə saxlanılan peçenye qabından oğurlamaq asandır. Bitcoin, blockchain texnologiyası ilə əlaqəli olan ən məşhur nümunədir. Bu, həm də ən mübahisəli kriptovalyutalardan biridir biridir, çünki o, heç bir hökumət nəzarəti olmadan çox milyard dollarlıq anonim əməliyyatların qlobal bazarını təmin etməyə kömək edir. Buna görə də o, milli hökumətlər və maliyyə institutlarını əhatə edən bir sıra tənzimləmə məsələləri ilə məşğul olmalıdır. Bununla belə, Blockchain texnologiyasının özü mübahisəsizdir və illər ərzində qüsursuz işləyir və həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə dünya tətbiqlərində uğurla tətbiq olunur. Keçən il Silikon Vadisi kapitalistlərinin duayeni Marc Andreessen blockchainlə paylanmış konsensus modellərini Ainternetin yaranmasından bəri ən mühüm ixtira kimi sadaladı. BNP Paribas-dan Johann Palychata Quintessence jurnalında yazıb ki, bitkoinin blockchaini, rəqəmsal valyutanın işləməsinə imkan verən proqram maliyyə dünyasını dəyişdirmək potensialına malik buxar və ya yanma mühərriki kimi bir ixtira kimi qəbul edilməlidir. Hazırkı rəqəmsal iqtisadiyyat müəyyən bir etibarlı orqana güvənməyə əsaslanır. Hamımız online əməliyyatlar bizə həqiqəti söyləmək üçün kiməsə güvənməyə əsaslanır bu, bizə e-poçtun çatdırıldığını bildirən e-poçt xidməti təminatçısı ola bilər; müəyyən rəqəmsal sertifikatın etibarlı olduğunu bildirən bir sertifikatlaşdırma orqanı ola bilər; ya da Facebook kimi sosial şəbəkə ola bilər ki, bizə həyatımızda baş verən hadisələrlə bağlı yazılarımızın yalnız dostlarımızla paylaşıldığını bildirir və ya pulumuzun ucqar ölkədəki əzizlərimizə etibarlı şəkildə çatdırıldığını söyləyən bir bank ola bilər. Fakt budur ki, biz rəqəmsal aktivlərimizin təhlükəsizliyi və məxfiliyi üçün üçüncü bir quruma güvənərək rəqəmsal

dünyada həyatımızı təhlükəli yaşayırıq. Fakt budur ki, bu üçüncü tərəf mənbələri sındırıla, manipulyasiya edilə və ya güzəştə gedilə bilər. Blockchain texnologiyasının lazımlı olduğu yer budur. O, rəqəmsal aktivləri əhatə edən keçmiş və indiki hər bir onlayn əməliyyatın gələcəkdə istənilən vaxt yoxlanıla biləcəyi paylanmış konsensusa imkan verməklə rəqəmsal dünyada inqilab etmək potensialına malikdir. O, bunu rəqəmsal aktivlərin və əlaqəli tərəflərin məxfiliyinə xələl gətirmədən edir. Paylanmış konsensus anonimlik blockchain texnologiyasının iki mühüm xüsusiyyətidir.

Blockchain texnologiyasının üstünlükləri tənzimləmə problemlərindən və texniki çətinliklərdən üstündür. Blockchain texnologiyasının ortaya çıxan əsas istifadə nümunələrindən biri "ağıllı müqavilələr"i əhatə edir. Ağıllı müqavilələr əsasən müqavilənin şərtlərini avtomatik yerinə yetirə bilən kompüter proqramlarıdır. İştirakçı qurumlar arasında ağıllı müqavilədə əvvəlcədən konfiqurasiya edilmiş şərt yerinə yetirildikdə, tərəflər Müqavilə ilə bağlı müqaviləyə cəlb edilmiş ödənişlər müqaviləyə uyğun olaraq şəffaf şəkildə avtomatik olaraq edilə bilər. Smart Property, Ağıllı Müqavilələrdən istifadə edərək blockchain vasitəsilə əmlakın və ya aktivin mülkiyyətinə nəzarətlə bağlı başqa bir əlaqəli konsepsiyadır. Mülk fiziki ola bilər, məsələn, avtomobil, ev, smartfon və s. və ya qeyri-fiziki ola bilər, məsələn, şirkətin səhmləri. Burada qeyd etmək lazımdır ki, hətta Bitcoin əslində bir valyuta deyil Bitcoin bütün pulların sahibliyinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Blockchain texnologiyası həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə sahələrində geniş tətbiqetmələr tapır. Maliyyə institutları və banklar artıq blockchain texnologiyasını ənənəvi biznes modelləri üçün təhlükə kimi görmürlər. Dünyanın ən böyük bankları innovativ blockchain tətbiqləri üzərində araşdırma apararaq əslində bu sahədə imkanlar axtarırlar. Estoniyanın LHV bankından Rain Lohmus son müsahibəsində Blockchain-i bəzi bank və maliyyə ilə bağlı tətbiqlər üçün ən sınaqdan keçirilmiş və təhlükəsiz hesab etdiklərini söylədi. Qeyri-maliyyə tətbiqi imkanları da sonsuzdur. Biz bütün hüquqi sənədlərin, sağlamlıq qeydlərinin və musiqi sənayesində loyallıq ödənişlərinin, notariusun, özəl qiymətli kağızların və nikah lisenziyalarının mövcudluğunu sübut edən sübutların blockchaineə qoyulmasını nəzərdə tuta bilərik. Rəqəmsal aktivin özünü saxlamaq əvəzinə onun barmaq izini saxlamaqla anonimlik və ya məxfilik məqsədinə nail olmaq olar. Blockchain texnologiyası rəqəmsal ticarət aparmaq və şəxsi məlumatlarımızı və həyat hadisələrimizi paylaşmaq üçün internetdən getdikcə daha çox istifadə etdiyimiz rəqəmsal iqtisadiyyatda inkişafın yeni mühərriki olmaq potensialına malikdir. Bu məkanda çox böyük imkanlar var və bu məkanda inqilab yeni başlayıb. Bu hesabatda Notariat, Sığorta, özəl qiymətli kağızlar və bir neçə digər maraqlı qeyri-maliyyə tətbiqləri sahəsində Blockchain texnologiyasının bir neçə əsas tətbiqinə diqqət yetiririk. Əvvəlcə bəzi tarixi və texnologiyanın özünü təsvir etməklə başlayırıq.

Blockchain konsepsiyasını Bitcoin-in necə işlədiyini izah etməklə izah edirik, çünki o, Bitcoin ilə mahiyyətcə bağlıdır. Bununla belə, blokçeyn texnologiyası onlayn mübadilə edilən istənilən rəqəmsal aktiv əməliyyatına şamil edilir. İnternet ticarəti yalnız hər hansı elektron əməliyyatı emal edən və vasitəçilik edən etibarlı üçüncü tərəf kimi xidmət edən maliyyə institutları ilə bağlıdır. Etibarlı üçüncü tərəfin rolu əməliyyatları təsdiqləmək, qorumaq və qorumaqdır. Onlayn əməliyyatlarda dələduzluğun müəyyən faizi qaçılmazdır və bunun maliyyə əməliyyatları ilə vasitəçiliyə ehtiyacı var. Bu, yüksək əməliyyat xərcləri ilə nəticələnir. Bitcoin, İnternet üzərindən onlayn əməliyyat həyata keçirmək istəyən iki tərəf üçün üçüncü tərəfə etibar əvəzinə kriptoqrafik sübutdan istifadə edir. Hər bir əməliyyat rəqəmsal imza vasitəsilə qorunur. Hər bir əməliyyat göndəricinin "şəxsi açarı"ndan istifadə etməklə rəqəmsal imzalanmış alıcının "ictimai açarına" göndərilir. Pul xərcləmək üçün kriptovalyuta sahibi "özəl açarın" sahibi olduğunu sübut etməlidir. Rəqəmsal valyutanı qəbul edən qurum rəqəmsal imzanı yoxlayır, beləliklə, göndərənin "ictimai açarı"ndan istifadə etməklə əməliyyatda müvafiq "məxfi açar"a sahib olur.

Ənənəvi olaraq, bank kimi bir vasitəçi maliyyə əməliyyatlarını yoxlayır və emal edir. Belə bir mərkəzləşdirilmiş sistemə sahib olmaq vasitəçilərin əlinə böyük iş qoyur, eyni zamanda əməliyyatlar səhvlərə meyllidir, çünki bir çox razılaşdırılmamış tərəflər qeydləri saxlamaq və onları tənzimləmək tələb olunur. Beləliklə, bütün proses çox vaxt aparır və baha başa gəlir. Blockchain, əməliyyatların mədənçilər tərəfindən "işin sübutu" ilə yoxlanıldığı paylanmış ictimai kitab təqdim etməklə maliyyə xidmətləri ilə bağlı bu cür çətinlikləri asanlaşdırır. Blockchain şəbəkəsindəki hər bir qovşaqda yenilənmiş Blockchainin bir nüsxəsi olduğundan, əməliyyatlarla bağlı şəffaf oluur. Bloklar xronoloji ardıcıllıqla düzüldüyündən, təsdiqlənmiş əməliyyatla Blockchainə blok əlavə edildikdən sonra bütün Blockchain dəyişməz olaraq qalır. Beləliklə, sistemdə qeydiyyatdan keçdikdən sonra təcavüzkarlar əməliyyatları manipulyasiya edə bilməzlər. Budaqlanmanın baş verə biləcəyi ziddiyyətli Blockchain vəziyyətində, mədənçilər həmişə ən uzun zəncirə gedirlər, çünki ən uzun zəncir daha etibarlıdır. Bu cür təhlükəsiz rabitə protokolu və etibarlı yoxlama metodu ilə mövcud maliyyə xidmətlərimizi təkmilləşdirmək üçün effektiv sistem yaradır.

Bildiyimiz kimi, pul elə bir məhsuldur ki onsuz heç bir cəmiyyət, heç bir zaman inkişaf edə bilməz, müasir dövrdə pul inkişaf edən texnoloji naliyyətlər vasitəsi ilə, yeni imkanlar verən ödəniş vasitəsinə

çevrilmişdir. Bu pullardan biri də kriptovalyutalardır. Kriptovalyuta rəqəmsal valyutaların bir növü olmaqla elektron ödəniş şəbəkəsidir. Kriptovalyuta mayning adlanan proses nəticəsində yaranır. Bu zaman kriptoqrafiyadan istifadə olunduğuna görə valyuta sözünün qarşısına "kripto" sözü əlavə edilir, bu sözün mənası "sirr" deməkdir. Son nəticədə sirli bir valyuta mənası ortaya çıxır. Kriptovalyutaların hər bir vahidi ingilis dilində "coin" adlanır. Coin azərbaycan dilində qəpik, sikkə deməkdir.

İlk kriptovalyuta olan Bitcoin 2009-cu ildə yaradılmış və satışa çıxarılmışdır. Yaradılmasının əsas səbəbi 2008-ci ildə baş vermiş maliyyə böhranı idi bu böhranda Amerika Birləşmiş Ştatları və digər ölkələr dayanmadan dövrüyəyə pul buraxaraq infiliyasiya yaratmışlar bitcoində buna eytiraz olaraq yaradılmışdır. Bitcoin heç bir ölkənin maliyyə pul siyasətindən asılı deyil və birbaşa olaraq internet şəbəkəsində yaradılır. Ümumiyyətlə bitcoinin dollar, euro, frank və ya digət pullardan əsas fərqi ondadır ki, onu insan sərbəst idarə edə bilir yəni dövlətlərin buraxdığı kimi infliyasiyaya məruz qalmir ancaq təzə yarandığı və tam olaraq tanınmadığları üçün investrlar gözlənilmədən qiymətində yüksəlmə və ya düşmə görə bilirlər . Bank və ya pul köçürmə sistemləri olmadan qısa müddət ərzində istənilən məbləği istədiyiniz vaxta, cuzi komissiya ödəməklə istədiyiniz şəxsə göndərə bilərsiniz və ya hər hansısa məhsulu yada xidməti ala bilərsiniz bu zaman məhsulun alınmasına vəya satılmasına üçüncü şəxs lazım olmur. Bundan əlavə, digər bir kriptovalyuta olan Ethereum, blockchein texnologiyası vasitəsilə yaradılır və NFT texnologiyasında satışa çıxarılan bir çox əmtəələrin alınmasında istifadə olunur. Ethereumun diger kriptovalyutalardan fərqli cəhəti onun NFT texnologıyası ile birbaşa əlaqəli olmasıdır. Coinlərin şəbəkədə istehsal olunmasını, mühasibatlığını və hərəkətini blockchain sistemi təmzimləyir. Bu həm coinlərdən istifadəni rahatlaşdırır, həm də saxta coinlərin hazırlanmasının qarşısını alır.

Kriptovalyutaların üstünlükləri:

1. Mərkəzləşdirilmiş idərə sistemi yoxdur.
2. İnfilyasiyaya məruz qalmır
3. Saxta emissiya xüsusiyyəti yoxdur.

Kriptovalyutanın qiymətinə 2 faktr təsir edir:

1. Tələb və təklif
2. Kriptovalyutanın çətinlik əmsalı

Kriptovalyutaya tələb investrların onu araşdırması və üstünlərini gördüyü zaman marağının artması ilə başlayır və bazarda tələb yüksəldiyi zaman Kriptovalyutanın qiymətidə artacaqdır. İkinci səbəb isə çətinlik əmsalıdır, çünki Kriptovalyutanın istehsalı müəyyən riyazi hesablamalar nəticəsində əldə olunur və hər bir kriptovalyutanın alınması sonrakı kriptovalyutanın alınmasını daha da çətindirləşdirir, illər keçdikcə kriptovalyutanın çətinlik əmsalı artacaq. Kriptovalyutanın alınmasına çəkilən xərclər artacaq buda kriptovalyutanın qiymətinin dəyişməsi ilə nəticələnəcək.

Kriptovalyutanın çətinlik əmsalı istehsalı limitli olan kriptovalyutalara aiddir, buna misal olaraq bitcoini göstərmək olar bitcoinin 21 milyon limiti var ancaq 2009-dan bu günümüzə qədər yarısı istehsal olunsada 21 milyoncu saya çatmaq üçün 2124-cü ilə qədər əməliyyat aparmaq lazımdır.

Dövlətlər ilk olaraq bu texnalogiyanı öyrənmək üçün mərkəzi bank vasitəsi ilə bura daxil ola bilərlər mərkəzi bank və digər banklar Blockchain texnalogiyasına daxil olub mərkəzi bankın nəzarəti altında yəni mərkəzi bankın blockchain texnalogiyası ilə əlaqələndirdiyi sistemə daxil olaraq apara bilərlər buda həm blockchain texnologiyasının sürətindən istifadə etmiş olarlar həmdə mərkəzi bank digər banklara nəzarət etmiş olar bunun bir müsbət tərəfidə mərkəzi bankın blockchain texnalogiyasına çıxışı olduğunda və aparılan əməliyyatların mərkəzi bankın apardığı kimi görsəndiyindən coinlərdə əldə edə bilər burada mərkəzi bank hər iki tərəfdən də gəlir əldə etmiş olur həm əməliyyat aparan banklardan alınmış əməliyyat haqları həmdə əldə edilən coinlərdən vasitəsi ilə, ən böyük ütünlüyü isə blockchainin bir başa olaraq öyrənilməsində vaxt qazanılmasına gətirib çıxardacaqdır, texnologiyadan istifadə edilə bilməsə bankların əməliyyat aparma xüsusiyyətləri olmayacaq insanlar bu texnalogiyanı öyrəndikcə bu texnalogiyadan istifadə edəcək və banklar bir müddətdən sonra öz fəaliyyətələrini dayandırmağa məcbur qalacaq.

Tədqiqat metodu

Tədqiqat zamanı analitik təhlil, induksiya, deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat dünyada yeni yaranmış elektron ödəniş, blockchain və kriptovalyuta sistemi haqqında azərbaycan xalqının məariflənməsi, öyrədilməsi və istifadəsi haqda məlumatlanmağa imkan yaradır.

Nəticə

Dövlətin iki əsas vəzifəsi vardır :

1. Müdafiəni təmin etmək
2. Qeydə almaq

Blockchain texnologiyası dövlətin qeydə almaq fəaliyyətini məhdudlaşdıra bilər. Bunun üçün dövlət blockchain texnologiyasını diqqətlə araşdırmalı və hüquqi olaraq tənzimləməli, öz nəzarətində saxlamalıdır. Səbəbi isə orada aparılan əməliyyatlara görə vergi ödənmir və nəzarət edilə bilmir. bank sistemində hər zaman dövlət nəzarəti olduğu üçün qadağan edilmiş satışlar bank hesabı istifadə edilərək həyata keçirilmir amma sözü gedən texnologiyada bu satışlar asanlıqla həyata keçirilə bilər. Bu fəaliyyətlərin qarşısının alınması üçün blockchain texnologiyasını araşdırdıqdan sonra evvəlcə bankların, sonra isə vətəndaşların bu xidmətdən düzgün yararlanmasına imkan yaratmalıdır. Sistem qurulduqdan sonra bir investisiya kimi satıla və ya digər ölkələrdə istifadəyə verilə bilər. Buna misal olaraq tarixdə Böyük Britaniyanın bank sistemini göstərə bilərik.

Ədəbiyyat siyahısı

1. The Developing Role of Blockchain, Version 1.0, World Energy Council, London, U.K., 2018. [Online]. Available: https://www. worldenergy.org/publications/2017/the-developing-role-ofblockchain/
2. https://www.investopedia.com/terms/b/blockchain.asp
3. https://unec.edu.az/kriptovalyuta-iqtisadi-ve-huquqi-aspektler/
4. https://apa.az/az/xeber/iqtisadi/xeber_kriptovalyuta_-_azerbaycan_bazarina_gede_-518312
5. https://www.chia.net/technology/
6. https://www.ibm.com/tr-tr/blockchain/getting-started
7. https://www.youtube.com/watch?v=kfDpGy9EuV8
8. https://www.youtube.com/watch?v=do60sNXiygA
9. https://www.youtube.com/watch?v=6WtvWzroZt4
10. https://www.youtube.com/watch?v=0K0kzTDZSwM&t=1s
11. H. F. Atlam and G. B. Wills, ‘‘Characteristics of blockchain,’’ in Technical Aspects of Blockchain and IoT, 1st ed. Amsterdam, The Netherlands: Elsevier, 2018, pp. 8–10.
12. https://www.doviz.com/makale/blockchain-ne-demek-nasil-kullanilir/91
13. https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=8675726
14. https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/blockchain-blok-zinciri-nedir-nasil-calisir-blockchain-teknolojisi-ne-ise-yarar-ve-nerelerde-kullanilir-41827126

Azərbaycanın neft strategiyası və neft biznesinin inkişafı

E. İ. Səfərov
UNEC, UNEC Biznes Məktəbi, Magistr
Elnur_pasha@bk.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası, neft-qaz sənayesi üzrə bağlanmış beynəlxalq müqavilələr, neft biznesinin inkişafı və neft–qaz sənayesinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolundan bəhs olunmuşdur. Böyük inkişaf yolu keçən Azərbaycan neft-qaz sənayesi, ölkə iqtisadiyyatın əsasını təşkil edərək onun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Müstəqilliyin bərpa olunmasından sonra aparılan siyasət nəticəsində neft-qaz resurslarından düzgün istifadə, xarici investorların neft-qaz çıxarma sənayesinə cəlb olunması yeni neft strategiyasının yaranmasına və ölkənin iqtisadi inkişafının yüksəldilməsinə yol açmışdır.

Açar sözlər: neft strategiyası, neft-qaz sənayesi, neft biznesi, SOCAR, iqtisadi inkişaf

Summary

The article discusses the oil strategy of the Republic of Azerbaijan, international agreements on the oil and gas industry, the development of the oil business and the role of the oil and gas industry in the development of the country's economy. Azerbaijan's oil and gas industry, which has undergone a great development, has played an important role in the development of the country's economy. As a result of the policy pursued after the restoration of independence, the proper use of oil and gas resources, the involvement of foreign investors in the oil and gas industry has led to the emergence of a new oil strategy and enhanced economic development of the country.

Keywords: oil strategy, oil and gas industry, oil business, SOCAR, economic development

Azərbaycanda neft biznesinin inkişafı üçün həmişə əlverişli şərait olmuşdur. Bir çox tarixi şəxsiyyətlər bu biznes növündə yüksək naliyyətlər əldə etmişdilər. Ancaq Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi neft biznesindədə bir çox məhdudiyyətlər baş vermişdir. Lakin dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra quruda və dəniz sahəsində aşkar olunan neft-qaz yataqlarının istismarına xarici şirkətlərin cəlb olunması nəticəsində respublikada yeni biznes dövrünün inkişafına başlanılmşdır. 1994-cü il 20 sentyabr tarixində Bakıda Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında "məhsulun pay bölgüsü" tipli müqavilə imzalanmışdır. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə "Əsrin Müqaviləsi" adlandırılmışdır. Bununlada Azərbaycanda yeni neft strategiyası uğurla inkişaf etməyə başlamışdır. Yataqların işlənməsinə tələb olunan sərmayə xərcləri 11.5 milyard dollar təşkil edirdi. Ümumi xalis gəlirdən Azərbaycanın payına 80%, sərmayəçilərin payına isə 20% düşürdü. Bu müqavilə sonradan dünyanın 19 ölkəsinin 41 neft şirkəti ilə 30-dan çox sazişin imzalanması üçün yol açmışdır. 14 sentyabr 2017-ci ildə tarixində Bakıda "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında düzəliş edilib, yeni tərtib olunmuş sazişin imzalanması mərasimi olmuşdur. Yeni sazişlə "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft yatağının işlənməsi 2050-ci ilə qədər uzadıldı. Yeni saziş Azərbaycan mərhələli şəkildə xarici investorlar tərəfindən 3.6 milyard dollar həcmində bonus ödənilməsini, SOCAR-ın payının 11.6 faizdən 25 faizə yüksəldilməsini ehtiva edir. Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsinin 75 faiz həcmində olması nəzərdə tutlmuşdur. Bu sazişlə azərbaycanda neft sənayesinin inkişafının yeni bir mərhələsinə başlanılmışdır[1].

"Yeni əsrin müqaviləsi"nin imzalanması Azərbaycanın neft strategiyasının yeni mərhələsinin əsasını qoyur. Bu, müasir Azərbaycan tarixində yeni eranın başlanması, ölkənin siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyinə əlavə təminat, yeni investisiya qoyuluşu, ÜDM-in artımı, yeni iş yerləri və sosial rifahın yaxşılaşdırılması deməkdir. "Azəri-Çıraq-Günəşli"nin neft potensialı əvvəllər 500 milyon ton ehtimal edirdisə, hazırda bu gözlənti 1 milyard tondan çoxdur.

2018-ci il oktyabrın 18-də Türkiyənin İzmir şəhərində "Star" neft emalı zavodunun açılış mərasimi keçirilib. "Star" zavodunun ümumi neft emalı gücü 10 milyon ton olmaqla, müxtəlif həcmlərdə dizel yanacağı, təyyarə yanacağı, yüngül nafta və digər emal məhsullarını istehsal etmək imkanına malikdir. Zavod Türkiyənin təyyarə yanacağına olan tələbatının böyük hissəsini ödəmək iqtidarındadır.

Azərbaycan artıq təkcə təchizatçı deyil, həm də etibarlı tranzit ölkəyə çevrilib. Xəzərin şərq sahillərində yerləşən ölkələr beynəlxalq bazarlara öz karbohidrogen ehtiyatlarını Azərbaycan ərazisindən nəql edirlər. Həmçinin Rusiya şirkətləri bu ölkənin Xəzər dənizi sektorundan çıxarılan nefti Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql etməyə üstünlük verir. Xəzərdəki ən böyük donanma da Azərbaycana məxsusdur. Azərbaycanın beynəlxalq bazarlarda iştirakının genişləndirilməsi ölkənin qüdrətini daha da artırır. 2020-ci ildə "Qarabağ" yatağı isə müstəqilliyimiz dövründə kəşf edilmiş ilk neft yatağı olaraq tarixə düşüb. Yatağın ilkin qiymətləndirilmiş geoloji ehtiyatları 60 milyon ton neftdən artıqdır. Azərbaycanın zəngin qaz ehtiyatları TAP layihəsi üzrə Türkiyə və Avropa bazarlarına qısa və təhlükəsiz yolla, şaxələndirilmiş formada çatdırılacaq. Azərbaycanın təsdiqlənmiş qaz ehtiyatları 2,6 trilyon kubmetrdir. Proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 3 trilyon kubmetr civarındadır. Yalnız "Ümid" yatağının potensialı 200 milyard kubmetrdən çoxdur. Bu isə qarşıdakı 100 ildə də Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının etibarlı təchizatçısı kimi tanınmasına imkan verir. 2018-ci ildən "Şahdəniz", "Azəri-Çıraq-Günəşli" konsorsiumlarına rəhbərlik edən BP ilə icrasına başlanan "D 230" layihəsi çərçivəsində hazırda "Şəfəq- Asiman" qaz yatağı üzərində iş gedir[5].

Uğurlu neft strategiyasını həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin(SOCAR) məqsədi Azərbaycan Respublikasının ərazisində və onun hüdudlarından kənarda, quru və dəniz sahələrində neft və qaz yataqlarının axtarışını, kəşfiyyatını, hazırlanmasını, işlənməsini, neftin, qazın, kondensatın hasilatını, nəqlini, emalını, neft-kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsini, neft, neft-kimya və qaz məhsullarının paylanmasını, satışını, habelə istehlakçıların müvafiq enerji daşıyıcılarına olan tələbatının sabit və dayanıqlı ödənilməsi sahəsində müasir tələblərə cavab verən rəqabətə davamlı malların, işlərin və xidmətlərin təqdim olunmasını təmin etməkdən və gəlir əldə etməkdən ibarətdir.

Şirkət öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, digər normativ hüquqi aktları, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə təsdiq edilmiş neftin və qazın kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişləri və bu Nizamnaməni rəhbər tutur. Şirkət hüquqi şəxsdir, müstəqil balansa (Şirkətin balansı), banklarda, o cümlədən xarici banklarda, hesablaşma və digər

hesablara malikdir. Şirkət illik maliyyə hesabatları ilə yanaşı, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını tərtib edir. Şirkətin nizamnamə kapitalı *1,628,000,000 (bir milyard altı yüz iyirmi səkkiz milyon)* manat təşkil edir və dövlətə məxsusdur. Şirkətin əmlakı əsas fondlardan, dövriyyə vəsaitlərindən, digər maddi və qeyri-maddi aktivlərdən ibarətdir[2; 3].

Neft və qaz ehtiyatlarına dair sazişlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi gəlirlərin toplanmasını, səmərəli idarə edilməsini, gələcək nəsillər üçün saxlanmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Heydər Əliyevin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu(ARDNF) təsis edildi. ARDNF-nin Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. ARDNF əməli fəaliyyətə 2001-ci ilin iyun ayında Fondun vəsaitlərinin yerləşdirilməsi qaydalarının Prezident Fərmanı ilə təsdiq edilməsindən sonra başlamışdır. ARDNF-nin Əsasnaməsinə uyğun olaraq, Fondun vəsaiti ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummilli problemlərin həllinə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşasına və bərpasına istifadə oluna bilər. Bundan başqa, ARDNF dövlət büdcəsinə transfertlər edir. ARDNF-nin xərclərinin müəyyən hissəsi isə onun idarə edilməsinə yönəldilir.

Azərbaycan Respublikasının "Büdcə Sistemi haqqında" Qanununa uyğun olaraq, ARDNF-nin xərcləri icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsidir və hər il dövlət büdcəsi ilə birlikdə ölkə parlamenti tərəfindən baxılaraq təsdiq edilir. Qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, ARDNF yalnız öz büdcəsi ilə nəzərdə tutulan xərcləri həyata keçirə bilər.

ARDNF-nin vəsaitləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 19 iyun tarixli 511 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, əlavə və dəyişikliklər nəzərə alınmaqla "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin saxlanılması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar"a və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları ilə illik əsasda təsdiq olunan "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun İnvestisiya siyasəti"nə əsasən idarə olunur.

İnvestisiya siyasətinə uyğun olaraq İnvestisiya portfelinin məcmu dəyərinin minimum 90 faizinin beynəlxalq kredit agentlikləri tərəfindən verilmiş kredit reytinqi “A” (Standard & Poor's, Fitch) və ya “A2” (Moody's) dərəcələrindən aşağı olmayan ölkələrin valyutalarında ifadə edilən aktivlərdə olması şərtilə Fondun investisiya portfelinin məcmu dəyərinin: 65 faizi ABŞ dollarında ifadə olunan aktivlərə; 20 faizi avroda ifadə olunan aktivlərə; 5 faizi İngiltərə funt sterlinqində ifadə olunan aktivlərə; qalan 10 faizi isə digər valyutalarda ifadə olunan aktivlərə yerləşdirilə bilər.

2021-ci il aprel ayının 1-ə ARDNF-nin aktivləri 42 761,3 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir[4].

Reallaşdırılan neft strategiyası əsasında biznesin əhatə dairəsinin genişlənməsi və diversifikasiyası ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsində, məşğulluq probleminin həllində yeni perspektiv imkanlar açmaqdadır. Azərbaycanda neft biznesinin inkişaf etdirilməsi, onun səmərəliliyinin artırılması üçün bazar təsisatlı yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, işgüzar biznes mühitinin yaradılması, prosesə milli sahibkarların və yerli biznes qurumlarının cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Milli neft sektorunda, eləcə də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində neft biznesinin elmi-nəzəri prinsipləri, təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətləri müvafiq istiqamətdə formalaşan xarici və milli təcrübənin nailiyyətləri əsasında yeni konseptual xətt üzrə inkişaf etdirilməlidir.

Müstəqil dövlət kimi neft sənayesindən əldə olunan gəlirlər ölkəmizin inkişafına infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsinə, insanların sosial həyatının daha yüksək səviyyədə təmin olunmasına xidmət edir. Neft amili Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsinə ciddi təsir etdi. Dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə qarşılıqlı,faydalı əməkdaşlığın dərinləşməsi həmin şirkətlərin mənsub olduğu dövlətlərlə siyasi və mədəni əməkdaşlığın genişlənməsinə imkan yaratdı. Azərbaycana daxil olan böyük maliyyə resursları sürətli iqtisadi tərəqqiyə, müasir sosial-iqtisadi və mədəni infrastrukturların yaradılmasına, respublika həyatının bütün sahələrinin yenilənməsinə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına yönəldilib.

Neft strategiyasının uğurlu icrası nəticəsində əldə edilən vəsait hesabına regionlarda bütün köklü problemlər həll olunub, müasir infrastruktur formalaşdırılıb, əhalinin məşğulluq səviyyəsi yüksəldilib.

Ədəbiyyat siyahısı

1. https://socar.az/socar/az/company/about-socar/discover-socar
2. https://socar.az › assets › documents › socar-standards
3. https://socar.az/socar/az/company/socar-standards/socar-standards
4. https://oilfund.az/fund/management/regulations
5. https://republic.preslib.az/az_c4.html

Elm xərclərinin dövrümüzdə əhəmiyyəti və rolu

Zeynalova Sevinc Qədir qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
szeynalova@std.beu.edu.az

Xülasə

Məqalənin məqsədi elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin dövrümüzdə əhəmiyyətini,dövlətin böyüməsində və güclənməsindəki roluna nəzər yetirmək və qiymətləndirmək idi. Araşdirmalar təsdiq edir ki, birbaşa və dolayı yolla dövlət maliyyələşdirməsi tərəqqinin vacib ünsürüdür. Elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin iqtisadi artıma müsbət və statistik əhəmiyyətli təsiri mövcuddur. Hökumətin elm xərclərini iqtisadi performans üçün əsas hərəkətverici qüvvədir. Elm və tədqiqat sahəsinə investisiya qoyuluşlarida önəmli paya sahibdir. Investisiyaları daha çox inkişafı artıran-infrastruktur və kommunikasiya, elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə sahələrinə yönəldilməsi və dəstəklənməsi zəruridir, eyni zamanda ali təhsilli gənclər elm və tədqiqatlar sahəsində əməkdaşlığa yönəldilməlidir.

Açar sözlər: Rəqəmsallaşma,Məlumat Elmi,Ümumi Daxili Məhsul(ÜDM),Rəqamsal maliyyə,Süni intelekt

Abstract

The purpose of the article was to look at and evaluate the importance of research and development expenditures in our time, their role in the growth and strengthening of the state. Research confirms that direct and indirect public funding is an important element of progress. Research and development spending has a positive and statistically significant impact on economic growth. Government science spending is a major driver of economic performance. It has a significant share in investments in science and research. It is necessary to direct and support investments in more development-enhancing areas of infrastructure and communication, research and development, while young people with higher education should be directed to cooperation in science and research.

Keywords: Digitization, Data Science,Gross Domestic Product (GDP), Digital finance, Artificial intelligence

Dünya ölkələrinin bu qədər sürətli inteqrasiya etdiyi bir dövrdə elmin vacibliyi və əhəmiyyəti böyükdür. Elm dünyanın əsas dayaq sütünlarından biridir. Elm həyatımızda təbii resurslar və kapital qədər vacib bir yer tutur. Texnalogiyanın, innovasiyanın inkişafına təkan verir,ölkələrin iqtisadiyyatda rəqabətə davamlı olmasına kömək edir. Bir dövlətin inkişafının əsasını onun elm və texnalogiyanın inkişafı üçün nə qədər maraqlı olması təşkil edir.

Elmsiz cəmiyyətin inkişafını təsəvvür etmək olmaz. Günümüzün bütün sahələri-iqtisadiyyat,siyasət,mədəniyyət və.s inkişafı perspektivləri bilavasitə elm ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək yaşamın mayası elmdir. Rəqəmsallaşmaya keçid, neyroşəbəkənin qurulması,suni intelekdə keçid artıq dövlətləri elm,təhsil və texnalogiyanın inkişafı yönümündə xərclərini artırmağa çağırış edir. Bir dövlətin elmə ayırdığı vəsait bizə onun gücündən xəbər verir.

Dünya təcrübəsi bizə göstərir ki, yerləşdiyi coğrafi mövqeydən, ərazisinin sahəsindən,əhalisinin sayından asılı olmayaraq elm və təhsilin inkişafı üçün daha çox vəsait ayırmış dövlət,gəlirləri,innovativ və texnaloji kəşfləri, insan resurlarının inkişafi baxımında digər ölkələrdən öndə dayanır. Kiçik bir misal olaraq İsrail dövlətini göstərə bilərik. Əhalisinin ümümi sayı 9.217 milyon olan İsrail hazırda dünyanın hegemon dövlətlərindən biridir. İsrailin ümümi ÜDM-si 2020-ci ildə 402 milyard dollar olmuşdur. Bəs bu qədər surətli inkişafın fonunda hansı amillərin dayandığını araşdırsaq təbii ki, bu dövlətin elmə ayırdığı vəsait ön plana çıxacaq. İsrail tədqiqat və inkişafa ən çox pul xərcləyən dünyanın ilk beş ölkəsi siyahısında birincidir. Onun elm xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 5% və ya 20 milyard dollardır[Gross domestic spending on R&D-OESD data]. Belə ölkələrin siyahısına Sinqapur,İsveçrə,Yaponiya kimi elm və texnalogi sahəsinə böyük töhvələri olan dövləri də daxil etmək olar. Sinqapurda 2020-Cİ ildə ümumi daxili məhsul(ÜDM) 374 milyard dollar olmuşdu. 1996-cı ildən 2017-ci ilə qədər Sinqapur üçün tədqiqat və inkişaf xərcləri ümumi daxili məhsulun 1,99 %-ni ,1996-cı ildə minimum 1,32 %-ni , 2008-ci ildə isə maksimum 2,6 %-ni təşkil edib[TheGlobalEconomy.com]. 2017-ci ildən ən son dəyər 1,94 %-dir. Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, 2017-ci ildə 90 ölkə üzrə dünya üzrə orta göstərici 1,05 faiz təşkil edir.

Yaponiya da elm,təhsil, texnologiyanın fantastik inkişafı danılmaz faktdır. Dünyanın əsas texnoloji vəsaitə olan ehtiyacının böyük hissəsini Yaponiya qarşılayır. Yaponiyanın yüksək texnologiya ixracı 2020-

ci ildə 102966.23 million dollar olmuşdur. 1996-cı ildən 2018-ci ilə qədər Yaponiyannın tədqiqat və inkişaf xərcləri ÜDM-nin 3.18 %-ni, 1996-cı ildə minimum 2,69 % və 2014-cü ildə maksimum 3,4 %-ni təşkil edib[TheGlobalEconomy.com]. 2018-ci ildəki son dəyər 3,26 %-dir. Yaponiya da təhsil xərcləri 2017-ci ildə ÜDM-nin 3.18%-təşkil edirdi və bu faiz armaqda davam etmişdir. Yüksək texnologiya ixracına görə ölkə reytinqlərinə nəzər yetirsək 91 ölkə arasında 2020-ci il üçün orta göstərici 37037,25 milyon ABŞ dolları təşkil edib. Ən yüksək dəyər Çində 757723,69 milyon ABŞ dolları, ən aşağı dəyər isə Qambiyada 0 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir[TheGlobalEconomy.com]. Bu nəticələr ona sübutdur ki, artıq dövlətlərin regionda mövqeyi onların yalnız hərbi-siyasi gücü ilə deyil elmi araşdırmaları,kəşflər,elmi-texnoloji sistemlər hesabınadır. Rəqamsal maliyyənin inkişafı, proseslərin avtomatlaşdırılması öz gücünü göstərir.

İndi isə gəlin ölkəmizdə elm sahəsində olan vəziyyəti təhlil edək. Ölkəmizdə bu sahədə inkişafı o qədərdə qənaət-bəxş hesab etmək olmaz. Bunun səbəblərinə bir neçə aspektdən yanaşmaq olar. Ilk növbədə bildiyimiz kimi elm olmadan tərəqiyyə və inkişafa nail olmaq olmaz. Elmin səviyyəsinin aşağı olması dövlətin zəyif olması deməkdir. İnnovativ,texnoloji göstəricilərin aşağı olması dövlət maliyyələşməsinin aşağı olması deməkdir. Azərbaycanda elm sahəsi dövlətdən ən az maliyyələşən sahələrdən biri hesab etmək olar. Elm xərclərinin ümumi daxili məhsulda (ÜDM) payına görə də göstəricilər bu fikri təsdiqləməyə əsas verir.

Ölkəmizdə ümumi daxili məhsul (ÜDM)-un həcmi 43 milyard dollardır bunun isə elm xərclərinə ayrılan hissəsi yalnız 0.2% və ya 86 milyon dollardır[Saleh Məmmədov, Rəqəmsal keçid və elmi texnaloji inkişafın sürətləndirilməsinin zəruriliyi, Bakı-2020,səh 52]. Əgər İsrail adambaşına elmin maliyyələşdirilməsi üçün 2200 dollar pul xərcləyirsə, Azərbaycan 8,4 dollar ayırır. Əgər elmi dayaq sütun adlandırdıqsa bu kiçik hissə bizə gələcək perspektivdə nə vəd edir? Burdan aydın görmək olur ki, elmə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait artırılmasa, investisiya qoyuluşları olmasa, müəyyən islahatlar aparılmasa tərəqqi və inkişafı yüksəltmək indiki şəraitdə real görünmür. Əsaslı olaraq maliyyələşməni böyük sürətlə artırmaq lazımdı. Elmin bütün sahələrinə çəkilən xərclər gələcək perspektivdə böyük səmərə ilə geri dönüş edir. Ölkədə qüdrətli iqtisadiyyat qurulmasını əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olduğunu nəzərə alsaq bu elmin inkişafında inqilabi islahatlar aparılmadan mümkün deyil.

Əsas diqqət yetirilməli vacib məqamlardan biri isə ölkədəki təhsil müəssissələrində bir sıra dəyişikliklər aparmaq, geniş laboratoriyalar yaratmaq və tələbələrin ondan istifadəsini mümkün qədər əl çatan etmək,müasir elm sahələrini tədris prosesine cəlb etmək. Xüsusiylə buraya texnologiya,soft industriyası və tədqiqatları, neyronet şəbəkələri, süni intelekt, məlumat elmini(data science),fəza texnologiyaları, gen mühəndisliyi, tibb sahəsində müalicəsi olmayan xəstəliklərin tədqiqi, insan orqanlarının süni yolla yetişdirilməsi, və s. kimi sahələri daxil etmək lazımdır. Həmçinin qeyd etmək istərdim ki, elmi istiqamətlər və mövzular, əsasən dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş və alimlərin, elmi institutların, əsaslandırılmış təkliflərinə görə müəyyən olunur və maliyyələşdirilir. Azərbaycanda elmi tədqiqaq-araşdırma sahəsində fəaliyyət göstərən və ölkəmizin elm sahəsinə böyük töhvələri olan alimlər var. Həmin alimlərin tezislərindən istifadə edərək də elm sahəsində müsbət dinamikaya nail olmaq olar.

Nəticə

Elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin iqtisadi artımda,innovativ, texnoloji, həmçiniin insan resurslarının və yüksək kadr hazırlığının əsasıdır. Beləliklə, elm və inkişaf üçün əsas tezislərimiz bunlardır: Elm xərclərinin həcmi artırılmalıdır. "Data Science" proqramının hesablamalarına görə 5% yəni, 2,5 milyard dollara qədər artırılması zəruridir. Elmin maliyyələşdirilməsi sistemə Qərb sisteminin inkişaf metodlarına uyğun qurulsa daha səmərəli olar. Elmin idarəedilməsinin yenidən qurulması zəruridir və bu sahədə Amerikan modelinin istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Rəqəmsal keçid və elmi texnaloji inkişafın sürətləndirilməsinin zəruriliyi, Bakı-2020, Saleh Məmmədov
2. TheGlobalEconomy.com, GDP and economic growth, https://www.theglobaleconomy.com/
3. Worldbank.org, Research and development expenditure (% of GDP) https://data.worldbank.org/
4. R &D expenditure, statistics explained, ec.europa.eu, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=R_%26_D_expenditure
5. R&D spending by country, uis.unesco.org, http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending/
6. cənub.az, regional online qəzet,müsahbə, professor Saleh Məmmədov, https://cenub.az/3343-biz-dnyann-harasndayq-kemi-maliyy-naziri-iqsad-professor-saleh-mmmdov-nlrdn-dand-yaz-ixtisarla-verilir.html
7. Statista.com, Top Countries by R&D expenditure 2021, https://www.statista.com/statistics/732247/worldwide-research-and-development-gross-expenditure-top-countries/

The effects of the covid-19 pandemic on travel intention: empirical approach on azerbaijan case

Elchin Suleymanov
Baku Engineering University
Finance Department
elsuleymanov@beu.edu.az

Ph.D c, Magsud Gubadli
İstanbul University
Magsud.gubadli@ogr.istanbul.edu.tr

Abstract

Study focused on the findings on the basis of a survey conducted among 416 people, taking into account the various age groups, gender, marital status, education level and income level, based on the measurement purpose of the Covid-19 pandemic in Azerbaijan for tourism travel intention. SPSS package program was used in the study. In this study, the participants answered the 8-question survey, and the travel request score consisting of the sum of these questions was created and various groups were compared with this score, and it was examined whether there was a difference between the groups. Accordingly, it was observed that gender, social status and income level variables did not provide homogeneity between the groups and created a difference according to their intention to travel.

Key Words : Covid-19, Tourism, Travel intention, t tests, Post Hoc tests

Introduction

The spread of the coronavirus (Covid-19) has a significant impact on the world economy. The weakening of production has led to a decline in the indicators characterizing business activity in the global value chains, negative trends in tourism and commodity markets. According to a report by the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) on the impact of the coronavirus on international direct investment, the epidemic reduced foreign direct investment by 35%, down from $ 1.5 trillion last year to $ 1 trillion.[1] The COVID-19 pandemic is one of the most important and unpredictable events of recent times. Not every country, economy and sphere of human activity has been able to escape this disease that has appeared since the beginning of 2020. Therefore, in order to reduce the spread of the COVID-19 virus, it has introduced fundamental restrictions for citizens of almost all countries: restriction of long-distance travel, restriction requests to leave their home, city, region and country. Of course, such restrictions have primarily suspended tourism both globally and nationally. The virus is the same everywhere and in most cases the government takes the right measures to suspend communication between citizens. However, there are still countries that are more affected by the disease and therefore remain closed to international tourism.[2]

It is possible to say that a high rate in the post-coronavirus tourism sector will be passed to the digital age and a full isolation period will begin. In many parts of the world, the robot age is predicted to begin, contactless operations will be carried out, and social distance, hygiene and sanitation will be the priority. Sterilized kitchens, disinfected access vehicles and hotel rooms, an increase in the demand for tourist staff and tourists in masks and handkerchiefs, new technological systems in bellboy services, contactless uses in room door cards and such innovations will be experienced. Although all of them have a financial burden, it is a new marketing technique. Now everything will be provided with a hygienic system instead of an internal system. All this indicates the beginning of a new era in tourism.[3] Therefore, in this study, it has been tried to empirically explain how the intention to travel is affected by the Covid 19 epidemic.

Literature Review

The effects of the Covid epidemic on the tourism sector have been revealed as a result of studies conducted with various methods. Skare et al. (2021) used the panel structural vector auto-regression

---

1 https://unctad.org/news/global-foreign-direct-investment-set-partially-recover-2021-uncertainty-remains

2 F., Rahmanov, R., Aliyeva, A., Rosokhata, N., Letunovska. "Tourism Management in Azerbaijan Under Sustainable Development: Impact of COVID-19", **Marketing and Management of Innovations**, Issue 3, 2020, p.196

3 Burcu KIVILCIM, "Covid-19 Salgınının Turizm Sektörüne Muhtemel Etkileri", USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 4(1): 17-27 30 Haziran-June, 2020, s.25

(PSVAR) method in their study on the tourism effects of the epidemic, and these effects were investigated empirically in this study, based on the data between 1995-2019. It is found that negative shocks will be significant not only in the short term but also in the long term and it will take several years for the industry to recover. A summary of the worldwide empirical results shown in various scenarios is the finding that the contribution of the travel and tourism industry to GDP interacts negatively. The risks identified in the study were examined under the general risk group, composite risk group and idiosyncratic (condition-specific) risk groups. This study highlights the necessity of a four-part economic strategy by examining the real-time parameters of COVID-19 and the historical effects of past pandemic outbreaks: (1) accepting economic losses, (2) protecting health, (3) expanding existing safety net programs and generating a sudden income. supporting people experiencing loss; and (4) maintaining productive capacity and protecting the economy. Gaining economic productive capacity to the greatest extent possible as soon as the virus subsides.[4]

Peng Foo et al. (2020) looked at the effects of the epidemic on Malaysia and examined its effects on the airline, hotel management and general tourism sector in their study. The research showed that the outbreak of COVID-19 has greatly and negatively impacted Malaysia's tourism industry as tourists from all over the world have canceled and postponed their travel plans to Malaysia due to virus concerns. In addition, there has been a decrease in the number of tourists due to travel restrictions and bans imposed by the Malaysian government. The expectation that the economic incentive package will help the tourism industry survive in this challenging period was emphasized.[5]

Pandey et al. (2021) adopt a literature review-based narrative approach to arrive at a sustainable recovery framework based on the analysis and evaluation of the literature on the topic proposed in their work. The study reveals that the Indian tourism industry has been significantly affected by the ongoing pandemic, changing the functioning of all stakeholders in the industry. On the other hand, this study did not explore the situation in the field through primary data analysis. Additionally, the study did not examine the COVID-19 issues related to sub-sectors of the tourism industry.[6]

Nicola et al. (2020) examined the socio-economic effects of the coronavirus epidemic in their work. In the study, the effects of the epidemic in the fields of finance industry, education, agriculture, real estate, health and tourism were evaluated. As a result of the study, it was stated that there is a need for medium and long-term planning in order to rebalance and revitalize the economy after this crisis, and widely socio-economic development plan including sector-to-sector plans and an eco-system that encourages entrepreneurship is also needed.[7].

Bahar and İlal (2020) conceptually reveal the economic effects of the Covid-19 outbreak on the tourism sector. In the study, first of all, the effects of the previous crises on tourism were emphasized and the possible effects of the Covid 19 virus on tourism were evaluated with economic data. Within the scope of the study, the concept of controlled and healthy tourism is introduced. According to the results of the study, it seems inevitable that the demand shocks caused by the epidemic will cause employment and income losses in the tourism sector.[8]

Methodology and Results

Our study focused on the findings based on the survey study conducted among 416 people, taking into the various age groups, gender, marital status, education level and income level, based on the measurement purpose of the Covid-19 pandemic in Azerbaijan. In the study, the participants answered the 8-question survey and the travel intention score consisting of the sum of these questions was created and various groups were compared with this score and it was examined whether there was a difference between the groups. The study was carried out on the SPSS package program, first of all, a reliability test was applied to determine whether the variables were reliable, and as a result, it was concluded that the variables

---

4 Skare M, Soriano D and Rochon M. "Impact of COVID-19 on the travel and tourism industry", **Technological Forecasting & Social Change Journal**, 163, 2021, p.12

5 Lee-Peng Foo, Mui-Yin Chin, Kim-Leng Tan & Kit-Teng Phuah (2021) The impact of COVID-19 on tourism industry in Malaysia, **Current Issues in Tourism**, 24:19, 2735-2739

6 Pandey K,Mahadevan K and Joshi S. "Indian Tourism Industry and COVID-19: A Sustainable Recovery Framework in a Post-Pandemic Era", https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/09722629211043298

7 Nicola and others, "The socio-economic implications of the coronavirus pandemic(COVID-19):A review", **International Journal of Surgery**, 2020, pp.189-190

8 Bahar Ozan ve Çelik Nur, "Coronavirüsün (Covid-19) turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri", **International Journal of Social Sciences and Education Research**, Volume: 6(1), 2020, s.134

used were reliable at the level of 72.7%. The questions used in the survey content are expressed in the table below:

Questions (Q)	Mean	Cronbach's Alpha
Q1. In your opinion, is there a COVID-19 widespread pandemic in your country?	3.0096	**0.727**
Q2. In your opinion, do you plan to take a domestic holiday (within your own country) as soon as the lockdown has been lifted?	2.5276	
Q3. Would you consider travelling outside your home country in the first 1-2 months in case there are no restrictions for international tourists at your intended destination?	2.8681	
Q4. Would you visit any of the countries most affected by COVID-19 in 2020?	3.2302	
Q5. If you choose to spend your holiday at a rented property (e.g. hotel, guest house, Airbnb), would you use your own cleaning materials for extra safety and protection in your room?	1.3828	
Q6. In your opinion, would have any disposable income to spend after the pandemic/lifting the lockdown measures?	2.3189	
Q7. If you would like to use your own transport for holiday purposes, would that decision be caused by COVID-19?	2.0216	
Q8. Do you have any plans to take a tour organised by a tour operator in 2020?	3.0600	
Travel_Score	2.8861	

Table 1. Item descriptions

The answers given to the questions were measured with a total of 4 points according to the level of intention (determination), with 1 being high intention and 4 being low intention. Thus, the average answer given to the first question was as "yes, we are experiencing the peak level of the disease" with a general opinion of 3 points. The second question is also important in terms of domestic travel intention, and it was seen that the general average of the participants was moderate-less willing with 2.52 points for this question. The third question measured the level of determination about aiming to travel abroad for the next 1-2 months, and it was seen that the participants were relatively less willing to this question at the level of 2.86 compared to domestic travel. The next question was based on a visit to any of the countries most affected by the pandemic, and the average of the answers to this question expressed very weak intention. If you chose to spend in a rental facility (eg hotel, guesthouse, Airbnb), would you use your own cleaning supplies for extra security and protection in your room? The participants mostly showed intention to the question. In the question asked about the disposable income level after the pandemic, the participants stated moderate determination with a score of 2.31, for the other questions 2.02, respectively, and in the last question, with the estimate of certain restrictions, the participants indicated low intention (determination) with a score of 3.06. The average score of the participants with the overall travel score is characterized as "low degree of intention" with a score of 2.88, since the effect of the pandemic has an effect on touristic intention.

Then, the distribution of various participants according to the groups in the questionnaire, the levels of intention (determination) within the group according to the questions asked, and kurtosis and skewness values are shown in order to express whether these values are suitable for the normality condition. Considering that the values of kurtosis and skewness between -2 and +2 in terms of academic sources indicate that the distribution is normal, it has been concluded that the values shown in the table are in accordance with the normality condition.[9]

In Table 2, the intention levels between the average travel score and different gender, age, employment status, education, marital status and income levels were examined and the results are detailed below.

	Groups (D)		Mean	Skewness	Kurtosis
	D1. Gender	Female	2.9373	-0.407	-0.339
		Male	2.7882	0.095	-0.860
	D2. Age	18-24	2.9680	-0.267	-0.137
		25-34	2.7391	0.092	-0.904
		35-44	2.7841	-0.275	-1.025
		45-54	2.8656	-0.298	-1.079

[9] George D., Mallery M, SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson, 2010

Travel_Score		55+	2.9375	-0.025	-0.511
	D3. Occupancy	Student	2.9553	-0.336	-0.130
		Employee (public sector)	2.8799	-0.264	-0.694
		Own practice/own business	2.6083	0.297	-1.343
		Freelance/self-employed	2.1458	0.490	-1.732
		Employee (private sector)	2.6789	0.183	-1.039
		Retired (but working part/full time)	2.9375	1.311	2.798
		Housewife	3.0833	-0.323	-0.001
		Other	3.0966	-0.470	0.306
	D4. Education	Primary or below	3.0240	-0.296	-0.206
		Higher	2.8712	-0.234	-0.650
	D5. Marital Status	Single	2.8983	-0.204	-0.427
		Married/In a relationship (with children)	2.9135	-0.362	-0.726
		Married/In a relationship (no children)	2.7125	-0.092	-1.020
		Divorced	2.4643	1.074	0.075
		Widow/Widower	3.1500	1.144	0.021
	D6. Income	Up to 300	3.1335	-0.584	0.264
		301-600	2.9097	-0.220	-0.749
		601-1000	2.8142	-0.175	-0.591
		1001 and higher	2.7148	0.006	-0.582
		Not indicated	2.9346	-0.301	-0.659

Table 2. Variable groups/subgroups

In the next stage of our study, it was decided to perform a parametric test, since the normal distribution of the variables was obtained. The independent sample t test, which is used to investigate whether there is a difference between the two sample groups among the variables, is based on and aims to test whether the mean in one group has a statistically significant difference from the mean in the other group. Since only gender and education level consisted of two different subgroups among the groups, these two groups were subjected to the T-test and the results are reported below. Namely, we have obtained the result that there is a difference between the mean of the two groups according to the gender variable, that is, there is no equality (homogeneity) between the variances. According to the T-test results of the next variable, the education level, we came to the conclusion that the willingness to travel does not make a statistical difference between the average of the two groups of education level, since the probability values are higher than the 5% prob level, and the equality between the variances is achieved.

Table 3: Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances		**t-test for Equality of Means**		
	F	Sig.	t	Df	Sig.(2-tailed)
D1. Gender / Travel_score					
Equal variances assumed	5.427546	**0.020302**	2.180	414	**0.030**
Equal variances not assumed			2.071	223.986	**0.039**
D4. Education / Travel_score					
Equal variances assumed	0.309	**0.578543**	1.586400	414	**0.113412**
Equal variances not assumed			1.622118	67.414887	**0.109446**

One-way Anova test, which is used to investigate whether there is a difference between multiple sample groups, was used because the other variables consisted of more than two subgroups. Because in such cases, applying two T-tests as an alternative, caused us to encounter Type 1 error, the use of the Anova test in the rest of our study allowed us to obtain healthier results without increasing the error rate. In order to be able to apply this test, the homogeneity of variance was also examined and the condition that this condition should be a normal distribution was sought. For cases where variance homogeneity is not provided, the tests in which variance homogeneity is not provided among the Post Hoc tests were taken as basis. According to the findings, it was concluded that the homogeneity of variance was not achieved

between the age variable groups and, however, there was no difference in the intention to travel between the mentioned groups.

For D2. Age	Levene Statistic	Sig. (For 5%)
Homogeneity of variance	4.102603	0.003
Between Groups		0.077873
For D3. Occupancy		
Homogeneity of variance	2.576311	**0.013128**
Between Groups		**0.001204**
For D5. Marital Status		
Homogeneity of variance	0.720285	0.578434
Between Groups		0.239690
For D7. Income		
Homogeneity of variance	2.019166	**0.090931**
Between Groups		**0.004829**

Table 4. T Tests Results

Likewise D5. For the subgroups of the marital status variable, it was observed that homogeneity of variance was achieved between the groups, but there was no difference between travel intention and the groups according to the results of the one-way Anova test. When the D3 and D7 variables were examined, it was seen that there was a difference between the groups because the one-way Anova test was significant, and the Post Hoc test was applied to see which groups caused this difference. Since the homogeneity of variance was not provided for the D3 variable, but the same condition was met for the D7 variable, the variance tests applied in the Post Hoc tests also made a difference accordingly. Accordingly, the Post Hoc test results obtained are reported below.

Table 5 : Post Hoc test results

D3 (I)	D3(J)	Mean Difference (I-J)
	Student	-
	Employee (public sector)	-
	Own practice/own business	-
Freelance/self-employed	Employee (private sector)	-
	Retired (but working part/full time)	-
	Housewife	-0.93750*
	Other	-0.95076*
D7. (I)	**D7. (J)**	**Mean Difference (I-J)**
	301-600	-
Up to 300	601-1000	0.31925 *
	1001 and higher	0.41863 *
	Not indicated	-

According to the Post Hoc test results, it was observed that there was a difference in willingness to travel between the Freelance/Self-employed group and the Housewife (-0.93750) and Freelance/Self-employed and Others(-0.95076) groups for the D3 social status variable. On the other hand, for the income variable with the D7 variable, it was observed that there was a difference between the Up to 300 income level group and the 601-1000 group (0.31925), and between the Up to 300 income level group and the 1001 and higher income group (0.41863) in terms of willingness to travel.

Conclusion

The spread of the coronavirus (Covid-19) has a significant impact on the world economy. The weakening of production has led to a decline in the indicators characterizing business activity in the global value chains, negative trends in tourism and commodity markets. In the study, a literature review was included and according to the general literature results, it was seen that the epidemic harmed all priority sectors of the country's economies, especially the tourism sector, either through empirical or secondary sources. Our study focused on the findings on the basis of the survey study conducted among 416 people, taking into account the various age groups, gender, marital status level, education level and income level, based on the measurement purpose of the Covid-19 pandemic in Azerbaijan for tourism travel intention. In the study, the participants answered the 8-question questionnaire, first of all, the reliability test was applied,

and the travel request score consisting of the sum of these questions was created and various groups were compared with this score, and it was examined whether there was a difference between the groups. The average score of the participants with the overall travel score is characterized as "low degree of intention" with a score of 2.88, since the effect of the pandemic has an effect on touristic intention. In the next stage of our study, it was decided to perform a parametric test since the normal distribution of the variables was met. According to the results of the T test and one-way Anova tests, the finding of whether there was a difference between the groups of the variables on the willingness to travel was examined and Post Hoc tests were applied accordingly. Accordingly, it was observed that gender, social status and income level variables did not provide homogeneity between the groups and created a difference according to their travel intention.

Sources

1. F., Rahmanov, R., Aliyeva, A., Rosokhata, N., Letunovska. "Tourism Management in Azerbaijan Under Sustainable Development: Impact of COVID-19", **Marketing and Management of Innovations**, Issue 3, 2020
2. Burcu KIVILCIM, "Covid-19 Salgınının Turizm Sektörüne Muhtemel Etkileri", USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 4(1): 17-27 30 Haziran-June, 2020
3. Skare M, Soriano D and Rochon M. "Impact of COVID-19 on the travel and tourism industry", **Technological Forecasting & Social Change Journal**, 163, 2021
4. Lee-Peng Foo, Mui-Yin Chin, Kim-Leng Tan & Kit-Teng Phuah (2021) The impact of COVID-19 on tourism industry in Malaysia, **Current Issues in Tourism**, 24:19, 2735-2739
5. Pandey K,Mahadevan K and Joshi S. "Indian Tourism Industry and COVID-19: A Sustainable Recovery Framework in a Post-Pandemic Era", https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/09722629211043298
6. Nicola and others, "The socio-economic implications of the coronavirus pandemic(COVID-19):A review", **International Journal of Surgery**, 2020
7. Bahar Ozan ve Çelik Nur, "Coronavirüsün (Covid-19) turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri", **International Journal of Social Sciences and Education Research**, Volume: 6(1), 2020
8. George D., Mallery M, SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson, 2010
9. https://unctad.org/news/global-foreign-direct-investment-set-partially-recover-2021-uncertainty-remains

BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİ

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏEDİLMƏSİNİN BƏZİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏ MEXANİZMLƏRİ

Kazımov Asəf Əsəd oğlu
Azərbaycan Universiteti, Maliyyə və iqtisadiyyat kafedrası
asaf.kazimov@au.edu.az

Xülasə

Məqalədə təhsil müəssisələrində insan resursları idarə edilməsinin inkişaf istiqamətlərindən biri olan bəzi qiymətləndirmə mexanizmləri və onun komponentləri tədqiq olunur. Həmçinin təhsil müəssisələrində kadr işinin səmərəli təşkili məqsədi ilə kadrların əməyinin səmərəli qiymətləndirilməsinin aktual vəziyyətlərinin müəyyən edilməsi və kadr problemlərinin bir sıra konkret həlli məsələləri təhlil olunur. Eyni zamanda insan resurslarının idarəedilməsinin müvafiq təlimatlara əsasən qiymətləndirmə metodlarının üstünlüyü xarakterizə edirilir.

Açar sözlər: **İnsan resurslarının idarəedilməsi, Qiymətləndirmə, Təhsil müəssisələri, Monitorinq, Təhsilin idarəedilməsi**

Abstract

The article examines some evaluation mechanisms and its components, which is one of the directions of development of human resource management in educational institutions. Also, in order to effectively organize the work of staff in educational institutions, the identification of current situations of effective evaluation of staff work and a number of specific solutions to personnel problems are analyzed. At the same time, the advantage of assessment methods for human resource management is characterized in accordance with the relevant guidelines.

Key words: Human resources, Evaluation, **Education management**, Monitoring, Management

Резюме

В статье рассматриваются некоторые механизмы оценки и ее составляющие, что является одним из направлений развития управления человеческими ресурсами в образовательных учреждениях. Также с целью эффективной организации работы персонала в образовательных учреждениях анализируется выявление текущих ситуаций эффективной оценки работы персонала и ряд конкретных решений кадровых проблем. В то же время преимущество методов оценки для управления человеческими ресурсами охарактеризовано в соответствии с соответствующими рекомендациями.

Ключевые слова: Человеческие ресурсы, Оценка, **Управление образованием**, Мониторинг, Управление

Tədqiqatın məqsədi- Təhsil müəssisələrində səmərəli insan resurslarının idarə edilməsini tədqiq etməklə müvafiq qiymətləndirmə mexanizmlərinin nəzəri və metodoloji əsaslarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Problemin qoyuluşu- Təhsil müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsində qiymətləndirilmə mexanizmləri ilə bağlı uzun müddətli məlumatların olmaması və bunlardan elmi araşrıdmalarda istifadə imkanlarının məhdud olması.

Tədqiqatın metodologiyası- bu istiqamətdə müasir sistemli yanaşma və elmi abstraksiya metodlarınından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti- Təhsil müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsi ilə bağlı tədqiqatların aparılmasında mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri və təkliflər- Təhsil müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsində bir sıra qiymətləndirmə mexanizmlərini təhlil etmək, sosial-iqtisadi proseslərin dinamikliyini sürətləndirmək, həmçinin monitorinq və qiymətləndirmənin aparılmasında qarşılaşan bəzi çətinliklərin, maneələrin aradan qaldırılması və s.

Annotasiya. İqtisad elmində insan amili anlayışının iqtisadi kateqoriya kimi formalaşması prosesi uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Həm antik və orta əsrlərdə insanın məcmu iqtisadi potensialı, onun konkret keyfiyyət xüsusiyyətləri diqqət cəlb etməyə başlamışdır. Artıq antik

dövrdən etibarən istehsal fəaliyyətinin gedişi insan kütləsinin əməyindən daha yaxşı istifadə olunması forma və üsullarının axtarılmasına başlanılmışdır. [5, 200] Həmçinin, son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində aparılan məqsədyönlü islahatlar əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadr potensialına tələbatı artırmış və bu tələbatın ödənilməsi üçün çevik, nəticəsi olan peşə təhsili sisteminin qurulmasını və gənclərin əməyindən daha səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. [7, 5] Bu zaman kadr siyasətinin səmərəliliyinin artırılması üçün elmi fəaliyyətin stimiullaşdırılması, yüksək ixtisaslı elmi kadr hazırlığının planlaşdırılmasının yaxşılaşdırılması, elmin və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin və eləcədə dövlət idarəetmə strukturlarının yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə olan tələbatının dolğun ödənilməsini də nəzərdə saxlamaq çox vacibdir. [6, 25] Bu baxımdan da, qeyd edilənlər onu deməyə əsas verir ki, insanlar və onların istedadı ölkənin ən qiymətli resursudur. Həmin resursların idarə edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması isə strateji vəzifədir. Təcrübə göstərir ki, insan resurslarının doğru idarə edilməsi yuxarıda deyilənlərlə yanaşı həm də dövrün tələbinə uyğun islahatların aparılmasına zəmin yaradır. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz insan zəkasının məhsulu olan ən mürəkkəb texnika və texnologiyalar belə insanın özü qədər nə intellektə, nə də mürəkkəbliyə malikdir. Ona görə də insan resurslarının idarə edilməsinin özü də mürəkkəb olmaqla yanaşı, həm də xüsusi yanaşma tələb edir. Bunun üçün iş yerində insana yönəlmiş bütün fəaliyyətləri əhatə etməklə, müəssisə daxilində insan qüvvəsinə olan ehtiyacın planlaşması, iş təhlillərinin aparılması və hüquq və öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi, namizədlərin cəlbi, seçimi və yerləşdirilməsi, işçilərin təlim və inkişaf etdirilməsi, performansın ölçülməsi, karyeranın idarə olunması, mükafatlandırma sistemi, nizam-intizam, sosial-mədəni fəaliyyətlər kimi funksiyaları özündə cəmləməklə missiyası insanı əsas tutmaq olan bir qurumun yaradılması və rəhbərlik tərəfindən tam dəstəklənməsi vacib məsələdir. Yalnız bu halda işçi iş yerinə dəyər verərək işin effektivliyinə və məhsuldarlığına nail olacaq. [1, az/news/17547].

Annotation. The process of formation of the concept of the human factor as an economic category in economics has come a long way. In both antiquity and the middle ages, the total economic potential of man, his specific qualitative characteristics began to attract attention. Since ancient times, the search for forms and methods of better use of human labor has begun. [5, 200] Also, targeted reforms to diversify the economy and ensure the sustainable development of the non-oil sector in recent years have increased the demand for competitive skilled labor in the labor market and to meet this demand by building a flexible, effective vocational education system and more efficient and targeted use of youth labor. turned into an objective necessity. At the same time, in order to increase the effectiveness of personnel policy, it is important to stimulate scientific activity, improve the planning of highly qualified scientific personnel, and fully meet the needs of various sectors of science and economy, as well as public administration. [7, 5] From this point of view, the above-mentioned gives grounds to say that people and their talent are the most valuable resource of the country. The management and efficient use of these resources is a strategic task. Experience shows that the proper management of human resources, in addition to the above, also creates the basis for reforms in line with modern requirements. [6, 25] However, it should be noted that even the most sophisticated techniques and technologies, which are the product of human intelligence, have neither the intellect nor the complexity of man himself. Therefore, human resource management is not only complex, but also requires a special approach. To this end, it covers all human activities in the workplace, including the need for human resources within the enterprise, job analysis and identification of rights and responsibilities, recruitment, selection and placement of candidates, staff training and development, performance measurement, career management, reward system It is important to create and fully support the leadership of an institution whose mission is to focus on the people, combining such functions as discipline, socio-cultural activities. Only in this case, the employee will achieve work efficiency and productivity by valuing the workplace. [1, az/news/17547]

Giriş

Ümumiyyətlə, iş yerlərində mütəxəssislərin əməyinin nəticəsi onlara tapşırılmış vəzifə borclarının yerinə yetirilməsinin həcmi, tamlığı, keyfiyyəti və onun vaxtında icra edilməsindən çıxış edərək müəyyənləşdirilir. Rəhbərlərin və mütəxəssislərin əməyinin əsas nəticələrini səciyyələndirən göstəriciləri seçərkən aşağıda göstərilənləri nəzərə almaq lazımdır:

- Göstəricilər təşkilatın bütün fəaliyyətinin nəticəsinə birbaşa və həlledici təsir göstərir;
- Göstəricilər şəxsi heyətin məşğulluğunu təmin edirlər;
- Göstəricilər bütün nəticələrin hər halda 80%-ni təşkil edir;

- Göstəricilər təşkilatın və ya bölmənin məqsədlərinə nail olmasına gətirib çıxarır.

Meyarlar qiymətləndirilərkən bütün rəhbər və işçilərin əmək qabiliyyəti və onun səviyyəsi müəyyən edilir. Qiymətləndirmə ixtisas dərəcələrəinə (kateqoriyalara) uyğun olaraq aparılır. Qiymətləndirmənin nəticələri səriştənin ölçülməsi və tədris ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Aşağıdakı şəkildə göstərildiyi kimi əməyin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi sistemi aylara uyğun olaraq ayrı-ayrı proseslərə bölünmüşdür. Məsələn: cari təqvim ilinin yanvar-fevral aylarında hədəflər müəyyən edilməli və ən gec mart-aprel arası insan resursları komissiyası yaradılmalıdır. Komissiya yaradıldıqdan sonra oktyabr ayına qədər mütəmadi nəzarət təşkil olunmalıdır. Nəzarət həm rəhbərlik, iş yoldaşları, müştərilər, xidmət etdikləri qurumlar tərəfindən həyata keçirilməlidir. Əməyin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mərhələsi isə noyabr ayından başlayaraq ən son yanvar ayında yekunlaşdırılmalıdır. [2, 332-333]

Təhsil müəssisələrində əməyin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları.

Təhlillərə əsasən qeyd etmək olar ki, müəssisələrdə idarəetmə heyətinin qiymətləndirilməsi iki istiqamət üzrə səciyyələndirilir. Bu istiqamətlər: **Birinci mərhələdə-** idarəetmə sahələrində heyət tərəfindən tutduğu vəzifəyə münasibət, fəaliyyətin qənaətbəxş olması və vəzifə səlahiyyətləri dairəsində işçinin yerinə yetirilməli olduğu öhdəliklər; taktiki və strateji məsuliyyət hissləri diqqətlə öyrənilir. Daha sonra idarəetmə işçisinin fəaliyyət göstərdiyi təşkilata münasibət səviyyəsinə uyğun onun əmək fəaliyyətinin müəssisə reallığından kənarda təsəvvür etməmək və özünün gələcək inkişafını kollektiv inkişafda görmək istəyinin uzun ömürlüyünə inam yaranır. **İkinci mərhələdə-** heyətin qiymətləndirilməsinin şəxsi vasitələr qrupunda ən böyük çətinliyi müsahibə- söhbətin aparılması təşkil edir. Müsahibə - söhbət iddiaçının şəxsi qiymətləndirilməsinin ideal üsulu olmadığı üçün o, digər üsullardan istifadə etməklə yetkin formaya çevrilir. Söhbətin əsas məqsədi iddiaçı haqqında daha mükəmməl suallar vermək və onlara ətraflı, səhvsiz qəbul edilə bilən cavab almaqdır. Hazırki iqtisadi münasibətlər şəraitində müəssisədə kadr fəaliyyətini həyata keçirən idarəetmə heyətinin hər birinin qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə ilk növbədə idarəetmə heyətini təşkil edən fiziki şəxslərin yaradıcı funksiyasına olan zəruri tələbatla bağlı olub, onun intellektual səviyyəsindən, əsaslı surətdə asılıdır. [3, 259]

Monitorinq və qiymətləndirmə insan resurslari ilə aparlan işin başlica atributu kimi.

İnsan resurslarının qiymətləndirilməsi onlar haqqında obyektiv məlumatların əldə edilməsi və onların ştat cədvəli üzrə vəzifələrinin hansı səviyyədə yerinə yetirilməsini müəyyənləşdirmək baxımından vacibdir. Həm də bu işçilərin vəzifə üzrə irəliləməsi, rotalsiyası baxımından da önəmlidir. Bir qayda olaraq, qiymətləndirmə, potensialı aşağı səviyyədə olan işçilər üçün maraqlı olmur. Lakin bununla yanaşı qiymətləndirmə gedişində işçi öz peşə sferasında zəif cəhətlərini görə bilir və onu aradan qaldırmaq üçün əlavə təlimə, biliyə ehtiyac olduğunu bir daha müəyyən edə bilir. Bu, həm də şirkət və onun bölmələri üzrə kadr potensialının hansı vəziyyətdə olmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Çünki potensialın səviyyəsi şirkət və onun bölmələrinin dinamik inkişafına birbaşa təsir göstərir. İnsan resurslarının qiymətləndirilməsi standart şkala metodu, ənənəvi metod, potensialın qiymətləndirilməsi, hər hansı bir məsələnin həlli, problemin qoyuluşu və s. yolla, metodla aparılır. Bundan başqa qiymətləndirilmə iki formada - işçinin cari işinin, fəaliyyətinin nəticələrini və işçinin icra etdiyi məsələyə kompetatsiyalığını müəyyən etməklə (bu bəzən kompetentsiyalı idarəetmə adlanır) aparılır. Burada qiymətləndirmənin hər bir formasının üstün və məhdud cəhətləri vardır. Bununla belə ən başlıca şərt qiymətləndirmənin obyektiv aparılması və qiymətləndirmə qaydalarına düzgün əməl olunmasıdır. Lakin qiymətləndirmə və attestasiyanın aparılmasında bir sıra bürokratik, dözülməz hallar işçilərin haqlı narazılığına səbəb olur, onlarda yaradıcı təşəbbüskarlığın artmasına imkan vermir, əksinə, işçi bu qiymətləndirməni ona qərəzli yanaşmanın bir aspekti, üsulu kimi qiymətləndirir. Qiymətləndirmə və attestasiya formal xarakter deyil, real işgüzar və idarəçilik fəaliyyətini özündə adekvat olaraq əks etdirməlidir. Məhz bu halda qiymətləndirmə və attestasiya həm obyektiv, həm də ədalətli və effektli olur. Bundan başqa qiymətləndirmə və attestasiya üzrə komissiyanın tərkibi, bu tərkibə tövsiyyə olunan bilik, peşəkarlıq keyfiyyətinin yüksək olması da bu baxımdan son dərəcə vacibdir, tərkib üzvləri peşəkar olmaqla yanaşı mənəvi cəhətdən keyfiyyətli olmalıdırlar. Təcrübə göstərir ki, çox şey xeyli dərəcədə bundan asılıdır. İstər attestasiya, istərsə də qiymətləndirmə özlüyündə xüsusi kadr əməliyyatıdır. Burada kadr xidməti strukturu bu məsələləri təklikdə deyil, xətti funksional bölmələri, tədris mərkəzi, heyətin qiymətləndirilməsi mərkəzi və digər strukturla birlikdə müəyyən qaydalar və proqramlar əsasında həyata keçirilir. Qiymətləndirmə və attestasiyada korporativ imic, korporativ bilik, korporativ innovasiya və korporativ mədəniyyət kimi prinsipial cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Bu meyarların hər birinin özünəməxsus dar və geniş çərçivəli məzmunu vardır. Məsələn, sözün geniş mənasında öyrənmək, bilik, təhsil bəzi müəlliflər tərəfindən korporativ mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilir və onun təşkilati təminatı şirkətin tədris mərkəzinin, tədris bölməsinin,

bilik bankının qarşılıqlı təsiri nəticəsində öz həllini tapır. Bütün bunlar şirkətin öz tədris planı, o cümlədən hər bir əməkdaşın ixtisasının artırılması (müxtəlif kurslar, seminarlar, stajirovka hazırlığı və s.) əsasında aparılır. Bunun üçün xüsusi normativlər, proqramlar hazırlanır. Qiymətləndirmə və attestasiyanın bir sıra universal meyarları ilə yanaşı heyətin kateqoriyaları, tərkibi və strukturundan asılı olaraq fərqli meyarlar və göstəricilərdən də istifadə edilə bilər. Burada işçi ilə yanaşı işin xarakteri, istehsal texnologiyası, icra xüsusiyyətləri, məsuliyyət, işin keyfiyyətinə qarşı xüsusi keyfiyyətli tələblər, əlamətlər nəzərə alınmalıdır. [4, 639-640]

Nəticə və təkliflər

Aparılan təhlillərə əsasən, yekun nəticə kimi müəssisələrdə insan resurslarının idarəedilməsinin qiymətləndirilməsi və attestasiyasına dair aşağıda qeyd olunmuş təklifləri məqsədə uyğun hesab etmək olar. Belə ki,

- Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində işgüzar mühitin formalaşması ilə yanaşı monitorinqlərin, həmçinin təşkilatçı və innovativ kadr təminatının aparılması;
- Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində sosial-iqtisadi proseslərinin dinamikliyinin sürətləndirilməsi;
- Təhsil müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsində qiymətləndirmə və attestasiyanın aparılmasında bir sıra bürokratik səbəb yaradan münasibətlərinin minumuma endirilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. **Bəkirli A. Ş.** (2019), İnsan resurslarının düzgün idarə olunması səmərəli fəaliyyətin mühim şərtidir. 6 2019. http://xalqqazeti.com/az/news/17547)
2. **Həmidov H. İ, Əliyev M. Ə.** (2013), Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi. Bakı, "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 332-333
3. **İsgəndərov R. Ə.** (2003) Heyətin idarə edilməsi, Bakı, "Biznes Universiteti" Nəşriyyatı, 259
4. **Quliyev T. Ə.** (2013), İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı, "Nağıl evi" Nəşriyyatı, 639-640
5. **Mirzəbəyova J. S**. (2017), İnsan amili: iqtisadi fikirdə ümumi meyl və istiqamətlər. AMEA İqtisadiyyat İnsitutu, Elmi əsərlər № 4. Bakı, 200
6. **Muradov R. Ş,** (2017), Davamlı inkişafın təmin edilməsində milli innovasiya sistemi və intellektual əməyin səmərəliliyi. AMEA İqtisadiyyat İnsitutu, Elmi əsərlər № 1. Bakı, 25
7. **Muradov Ş. M, Cəfərova F**., (2017), Azərbaycanda gənclərin məşğulluq və işsizlik problemlərinin sosial-demoqrafik aspektləri. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, Bakı (iyul-avqust), 5.

ETİKA VƏ HÜQUQ ANLAYIŞLARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN ANALİZİ

Ceyhun Məmmədəli oğlu Rəhmətullayev
Bakı Mühəndislik Universiteti
rehmetullayev97@gmail.com

Xülasə

Məqalədə etika və hüquq anlayışlarının bir-biriylə qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edilmişdir. Bu anlayışların cəmiyyət və dövlət səviyyəsində mövqeyinə toxunulmuşdur. Hüquq və etikanı birləşdirən əsas dəyərlər və komponentlər nəzərdən keçirilmişdir. Etik və hüquqi qaydalara əməl edilmədiyi təqdirdə hansı nəticələrlə qarşılaşa biləcəyimizdən söz edilmişdir. Hər nə qədər bu anlayışları birləşdirən ortaq dəyərlər olsa da, bəzən etika və hüquq da öz daxilində ziddiyətlər yaşamaqdadırlar. Məqalədə bu mövzuya da toxunulmuşdur. Eyni zamanda hüquq və etika anlayışları arasındakı bənzərliklər və fərqliliklər nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Etika, Etik dəyərlər, Əxlaq, Hüquq, Qanunvericilik, Hüquq norması

Abstract

The article discusses the relationship between the concepts of ethics and law. The position of these concepts at the level of society and the state was touched upon. The main values and components that unite law and ethics are considered. It spoke of the consequences we could face if ethical and legal rules were not followed. Although there are common values that unite these concepts, sometimes ethics and law are in conflict. The article also touches on this topic. At the same time, the similarities and differences between the concepts of law and ethics are considered.

Keywords: Ethics, Ethical values, Morality, Law, Legislation, Legal norm

Giriş

Məlumdur ki, hüququn nə olduğu, hansı prinsiplərə əsaslandığı və nəyi hədəf aldığına dair zaman və məkana əsaslanan fərqli yanaşmalar mövcuddur. Hüququn sosial normaların təmin edilməsi və qorunmasında ən təsirli vasitə olduğu qəbul edilir. Çünki, digər ictimai norma qaydaları olan din və əxlaq qaydalarının dünyəvi və dövlət tərəfindən tətbiq olunan konkret sanksiyalarının olmadığı məlumdur. Üstəlik belə bir sanksiya tətbiq olunarsa, bu qaydanın dini və ya əxlaqi bir qayda olmaqdan çıxdığına və hüquq qaydasına çevrildiyinə şahidlik etmiş olarıq.

Hüquq tənzimləyici sosial norma olaraq, müəyyən əsas prinsiplərdən asılı olmalıdır. Başqa sözlə, hüquq dediyimiz anlayış bütün digər sahələrdən təcrid olunmuş şəkildə araşdırılacaq bir sahə deyil. Bir cəmiyyətdə hökm sürən hüquq sistemi mütləq həmin cəmiyyətin din, ənənə, etika və tarixi ilə vacib bir əlaqəyə malik olmalıdır. Bu, həm qanunun qüvvədə olması və işləməsi üçün, həm də cəmiyyət üzvlərinin öz hüquq sistemlərinə sahib çıxması və razılıq əsasında ona əməl etmələri üçün əvəzolunmaz bir zərurətdir.

Bu kontekstdə hüququn çox sıx əlaqəli olduğu və ya olması gərəkdiyi bir sahə də etikadır. Hüquq və etika gündəlik həyatda tez-tez eşitdiyimiz və ya qanunların həyata keçirilməsi və ədalətin təmin edilməsi baxımından bilərəkdən və ya bilməyərəkdən əlaqələr qurduğumuz bir-biri ilə əlaqəli iki nizam-intizam qaydasıdır. Qanun təbii olaraq daha çox praktiki olanla əlaqəlidir. Etika praktika ilə əlaqəli olsa da, ondan daha çox etik həyatın əsas prinsiplərini müəyyənləşdirməsi gözlənilir. Doğru fəaliyyət ilk növbədə düzgün etik prinsiplərin köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Ədalətin təmin edilməsi vasitəsi olaraq hüquq, etik prinsipləri özünə rəhbər olaraq seçmiş bir cəmiyyətdə tam şəkildə fəaliyyət göstərə bilər.

Etika və hüquq əlaqəsinin ümumi təsviri

Etika olaraq adlandırdığımız anlayış insanı nəyin doğru və ya nəyin yanlış olduğu haqqında bir istiqamətə yönləndirən əxlaq fələfəsinin bir qoludur. İdeal bir insan xarakterinin əsas konsepsiya və prinsiplərinin toplusudur. Bu prinsiplər nəyin doğru, nəyin yanlış olduğuna qərar verməkdə bizə yol göstərir. Müəyyən bir vəziyyətdə necə hərəkət etməli olduğumuzu və özümüz üçün daha yaxşı seçim etmək üçün mühakimə etmək barədə bizi məlumatlandırır. Etika insanlar tərəfindən qəbul edilən və mənimsənilən davranış qaydalarıdır.Bir insanın digər insanlarla necə yaşaması və necə qarşılıqlı əlaqəyə girməsi gərəkdiyinə dair standartları müəyyən edir.

Etikanın əsas funksiyası hər şeydən əvvəl ideal həyatın araşdırılması və idrak edilməsinə yönəlmişdir. Etika sayəsində insanlar tərəfindən qurulan fərdi münasibətlər və cəmiyyətə yayılan münasibətlər tənzimlənir. Bu münasibətlərin üzərində qurulduğu qayda, norma və anlayışlar əxlaqi cəhətdən düzgün və ya yanlış, yaxşı və ya pis kimi təsnif edilir. Buna görə də etika fərdi və ictimai həyatın ayrılmaz bir hissəsidir. Etik dəyərlərə sahib olmayan fərdlər və cəmiyyətlər degenerasiya olunmağa və mahiyyətlərini itirməyə məhkumdurlar. Doğru ilə yanlışın nəzəri olaraq ötürüldüyü fəlsəfənin bir qolu olan etika sayəsində həyat prinsiplər çərçivəsində təşkil edilə bilər. Etika sayəsində ictimai həyat tənzimlənir və fərdlər ictimai həyatda nəyi istəyə biləcəyini və nəyi istəyə bilməyəcəyini, nəyə sahib ola biləcəyini və nəyin uyğun və ya uyğun olmadığını müəyyənləşdirir[9].

Etika ictimai həyat və fəaliyyətdə yaranan özünəməxsus problemləri tədqiq edən, onların həlli yollarını axtaran əxlaq və mənəviyyat haqqında elmdir. Bu elm sahəsi insanların davranışını və fəaliyyətlərini nizama salan xüsusi üsul və qaydalardan ibarətdir və bu qaydalar əsasən qanunlaşdırılmış məcburi normalara əsaslanır[4, s.9]. Konstitusiyada göstərildiyi kimi, Əsas Qanunda təsbit edilən normaların insanların sərbəst və müstəqil surətdə seçdiyi qanunvericilər tərəfindən, onların istək və ya arzularına əsasən formalaşdığı unudulmamalıdır. Bu səbəbdən etika və hüquq sahəsinin predmetini müəyyən etmək üçün Konstitusiyanın müəyyən etdiyi qanunvericilik aktlarına müraciət etmək olduqca vacibdir[4, s.10]. Təhlükəsiz və sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq, şərəf və ləyaqətin qorunması, vicdan azadlığı və Konstitusiyada nəzərdə tutulan digər dəyərlərə cavab verən etik normalar və onların qanunlaşdırılmış forması müasir ictimai münasibətlərdə daha geniş öz əksini tapmışdır.

Bu mövzuda üzərində durulması gərəkən ilk nöqtə etika və hüquq arasında qüvvətli əlaqələrin olmasıdır. Həqiqətən də etika və hüquq arasındakı mürəkkəb əlaqəni incələdiyimizdə görə bilərik ki, həm hüququn, həm də etikanın əsas mövzuları haqq, ədalət, azadlıq, bərabərlik, insan ləyaqəti kimi dəyərlərdir. Etikanın əsasını yaradan bu dəyərlər hüquq sayəsində sosial həyatda tətbiq sahəsi taparaq pozitiv hüquq qaydası halına gələ bilməkdədir. Bu səbəblə deyə bilərik ki, bu dəyərlər etika və hüququn qarşılıqlı əlaqəsinə səbəb olmaqda və etika və hüququn kəsişmə nöqtəsi içində yer almaqdadırlar[5, s.698]. Müasir həyatda hüquq və etika sahələri arasında əlaqə çox şaxəlidir və bu komponentlər bir-birlərinə təsir etməkdədirlər. İnsanların bir arada yaşaması üçün təfərrüatlı hüquq qaydalarına duyulan ehtiyac artmaqdadır, beleliklə, cəmiyyət həyatının daha çox hüquqiləşməsi qeyd edilməkdədir. Sosial həyatda

hüquq qaydalarının xüsusi çəkisi artdıqca etika qaydalarının azaldığı müşahidə olunur. Halbuki, etik və hüquqi normalar birlikdə yaşamağın əvəzolunmaz iki elementidir[4, s.87].

Bundan əlavə, hüquq qaydaları insan həyatının müqəddəsliyi və fərdin maddi və mənəvi bütövlüyünün qorunması kimi prinsiplərə əsaslanır. Bu səbəbdən etika və hüququn üst-üstə düşdüyünü deyə bilərik. Hətta etik prinsiplərin çoxu zaman keçdikcə hüquq qaydalarına çevrilmişdir. Məsələn, əvvəllər qanuni tənzimləmə mövzusu olmayan istehlakçı hüququ və sosial təminat hüququ kimi sahələrdə sanksiyalara məruz qalan davranışlar əvvəllər etikadan kənar olduqları üçün qadağan edilmişlərdir. Başqa sözlə, etik qaydalar normativ tənzimləmələr halına gətirilmişdir[5, s.699].

Hüquq qanunlar, qaydalar çərçivəsində nə edilə biləcəyini, etika isə nə edilməsi gərəkdiyinin ortaya qoyulmasıdır. Beləliklə, etika kimi hüquq elminin də əsas mövzusu insanların davranışlarını özündə ehtiva edir, ancaq bunu əxlaqi cəhətdən deyil, qanunlara uyğunluq cəhətdən araşdırmaqdadır.

Hüquq normları əxlaqi normlar deyil, ancaq bağlayıcı olmağı əxlaqi normlarla təmin etməyə çalışır. Çünki, demokratik bir hüquq sistemi əxlaqi əsaslar üzərində qurulmuşdur və azadlıq, ədalət və bərabərliyin mütləq dəyərlər olaraq qəbul edilməsi hər kəs üçün olduqca vacibdir[7, s.93].

Etika qaydaları hüquq qaydaları qədər məcburedici deyil. Etika fərd qərarlarını qəbul edərkən müəyyən vəziyyətləri nəzərə alır. Şəxsin seçdiyi qaydanın həyata keçirilməsi bir başqası tərəfindən əngəllənə bilməz. Buna görə də etikada birtərəflilik vardır. Aldığı qərarlar üzrə məsuliyyəti şəxs özü daşıyır. Hüquqi mövzularda çox böyük ölçüdə dəqiqlik və açıqlıq varkən, etika ilə əlaqəli mövzularda bu dəqiqliyin və açıqlığın olduğunu söyləmək o qədər də asan deyil. Ancaq, günümüzdə xüsusən də dövlət idarəçiliyində yeni yanaşmaların təsirilə etik prinsiplərin qanunvericilikdə və etik davranış kodekslərində yazıldığı, sanksiyalar tətbiq edilərək sistemləşdirildiyi və dövlət qurumlarında etik komitələrin yaradıldığı görülməkdədir[3].

Hüquqda etikanın tətbiqi

Hüquq etikası hüquq qaydalarının formalaşması, işlənməsi və nəzarəti zamanı müşahidə olunan əxlaqi dəyərlərin məcmusudur. Qeyd etməliyik ki, etika anlayışı hələ formalaşmamış bir qayda üçün çox vacibdir, çünki formalaşmasında fəal rol oynayacaqdır. Hüquq etikası qaydalarının mövcudluğu hüququn üstünlüyü və ədalətin yaranması üçün fərqli dəyərlərin qorunmasına əsasən də formalaşa biləcəkdir. Tərifimizə görə, hüququn istinad etdiyi mənbələrin də birbaşa təsirinə diqqət yetirməliyik. Hüququn yazılı qaydalarla özünü büruzə verdiyi sistemimizdə qidalandığı qaynaqlar isə din, cəmiyyət əxlaqı, ədəb qaydaları və adət-ənənə kimi ictimai həyatın tənzimlənməsində vacib olan elementlərdir[8].

Hüquq etikasının əsas prinsipləri kontekstində hüququn düzgünlüyünün ölçülməsi aşağıdakı suala verilən cavabla sıx bağlıdır. Sual bu prinsiplərin insanlar arasındakı əlaqələri təsvir etməklə kifayət edib etməyəcəyi, şaquli mənada yəni fərdlə dövlət arasında əlaqə konteksində dövlətin hüquqi şəkildə necə təşkil ediləcəyi sualıdır, çünki hüquq insana müəyyən haqqlar versə də, onun üzərinə müəyyən vəzifələr də qoyur. Başqa sözlə, bu təməl anlayışların etibarlılıq sahəsi yalnız insanlar arasındakı münasibətlə müəyyən edilmir, eyni zamanda insanla dövlət arasındakı əlaqənin müəyyənləşdirilməsində də hüquq etikasının əsas anlayışlarının təsirindən bəhs edilir[1, s.15].

Etik prinsiplərin və praktiki hüquq qaydalarının doğruluğu onların birbaşa etibarlı olduğu mənasını daşımır. Bu səbəbdən indiyə qədər ifadə etdiyimiz hüquq etikasına dair düzgün təməl anlayışların etibarlı və təsirli ola bilməsi üçün uyğun bir sosial mühit və dövlət sanksiyası zərurət olaraq ortaya çıxır. Bu baxımdan sadə insan haqqları bəyannamələrinin təkcə yetərli olmadığı açıqdır. Bunun üçün bu əsas anlayışlar konstitusya hüququ baxımından pozitiv hala gətirilməli və təminat altına alınmalıdır. Ancaq, burada da qanunvericilik qurumu ilə əvvəldə qeyd olunan etik anlayışları əsas götürən insan haqqları müdafiəçiləri arasında bir mübarizə olacağı gözlənilməndir. Başqa sözlə, hüquq etikasının bu təməl anlayışlarını qüsursuz bir şəkildə pozitiv hüququn bir hissəsi halına gətirmək olduqca çətindir. Hüquq və etika bir-birindən ayrı sahələr olmasına baxmayaraq, hər ikisi bir-birbirlərindən kənarlaşmazlar, çünki hüquq yuxarıda qeyd etdiyimiz dəyərlərin özünü həyata keçirməsinin əsas şərtini təşkil edir. Yəni etika ilə heç bir əlaqəsi olmayan hüquq deyil, onunla müəyyən bir əlaqəyə girən hüquq fərqli dünya görüşünə sahib insanları bir arada tutmaqda və onların birliyini təmin etməkdədir. Buna görə hüquq sistemini bu əsas etik anlayışlardan ayırmağa çalışmaq mənasızdır. Bunun əvəzinə, mövcud hüquq sistemini daim əsas götürdüyü əsas hüquq fəlsəfəsi kontekstində və hüquq etikasının əsas anlayışlarına uyğun olaraq əks etdirmək lazımdır. Bu, həm konstitusiyanın təməl ümumbəşəri dəyərlərə görə hazırlanmış olması, həm də hər hansı bir cəmiyyətin hüquq sisteminin tərkibində olduğu mənəvi və hüquqi ənənəyə bağlı olması faktından irəli gələn bir zərurətdir. Burada üzərində durulması gərəkən şey onların təməl insan hüquqları kimi universal olmasıdır. Yəni bu anlayışlar hüquq etikası baxımından ümumi çərçivəsi çəkilmiş, ancaq,

tərkibi müəyyən olunmamış anlayışlardır. Beləliklə, bunların məzmununun doldurulması fərqli mədəniyyətlərdə fərqli olacağından müvafiq cəmiyyətə həvalə olunmuşdur. Burada qeyd edilməli məqam odur ki, bu məzmunun doldurulmasında insan haqqları və hüququn ümundünya prinsiplərinə mütləq şəkildə əməl edilməlidir. Bu mənada belə bir məzmunun doldurulmasında özbaşınalığa və həddindən artıq nisbiliyə yer yoxdur[1, s.17-18].

Müəyyən bir etikaya əsaslanmayan bir hüquq sistemi haqqında düşünmək imkansızdır. Belə bir hüquqi sistemi qurmaq mümkün olsa belə, bu sistemin işləməsi və funksional olması olduqca çətindir. Ədalət, bərabərlik, azadlıq, etibarlılıq kimi təməl etik və hüquqi anlayışlar hüquq ilə etikanın kəsişmə nöqtəsini təşkil edir. Saydığımız bu anlayışlar həm doğru bir etikanın, həm də əsaslandırılmış bir hüquq sisteminin gerçəkləşməsini təmin etməyə çalışan əsas anlayışlardır. Ancaq, bu anlayışlar etika fəlsəfəsində yer tapan sadə təsvirlər olaraq qalmamalı, mütləq şəkildə cəmiyyətlə və dövlətlə əlaqələndirilməlidir. Əlavə olaraq nəzərdən keçirilməli olan başqa bir məqam da bu təməl anlayışların mövcud hüquq sayəsində pozitiv hala gətirilməsidir. Pozitiv hala gətirilməyən və müəyyən sanksiyalarla işləkliyi təmin edilə bilməyən bu anlayışlar hüquq etikasının deyil, əxlaq fəlsəfəsinin mövzusu olmağa davam edər. Bu edilmədiyi təqdirdə, hüquq etikasının saydığımız təməl anlayışları nisbi etika anlayışın mövzusu olmaqdan xilas ola bilməz və praktik həyatla əlaqələrini qura bilməzlər. Hüquq etikası isə bu nöqtədə ortaya çıxır və bu anlayışların hüquq sayəsində nisbilikdən qurtulacağını ifadə edərək və bunun necə həyata keçiriləcəyini göstərərək həm etikanın əsaslılığının artırılmasına imkan yaradır, həm də hüquq adlanan anlayışın sadəcə bir sıra quru qanun və tənzimləmələrdən ibarət olmadığını göstərir. Bərabərliyə, azadlığa, şəxsin dövlət qarşısındakı üstünlüyünə, insanın ləyaqətinə və şərəfinə əhəmiyyət verməyən və bunların hüquqda yeri olmadığına inanan bir məhkəmə sistemindən ədalət, insana hörmət, bərabər rəftar və etibarlılıq gözləmək sadəlövhlük olardı[1, s.18].

Üzərində durulması gərəkən digər nöqtə isə etik prinsiplərlə hüquq qaydalarının həmişə bir-biriylə üst-üstə düşmədiyidir. Bəzən etika və hüquq da öz daxilində ziddiyyətlər yaşamaqdadır. Qanunvericiliyə uyğun olsa belə, etikaya uyğun olmayan hallarla qarşılaşa bilərik. Buna misal olaraq, verilən sözün tutulmaması qanuni cəhətdən məcburiliyi olmasa da, etik cəhətdən doğru davranış olmadığı aşkardır. Bu vəziyyəti aşağıdakı şəkildə daha yaxşı anlaya bilərik.

Şəkil 1[6].

I və III vəziyyətlər problemsizdir, çünki etik qaydalar və hüquqi qaydalar bir-birinə uyğundur və bir-birini dəstəkləyir. II və IV hallarda etik qaydalar və qanuni qaydalar bir-birinə ziddir, birinin qəbul etdiyi vəziyyəti digəri rədd edir[6].

Hüquq və etikanın oxşar və fərqli cəhətləri

Hüquq və etika hər nə qədər bir-birləriylə sıx əlaqədə olsalar belə, onları bir-birindən ayıran xüsusiyyətləri də mövcuddur. Aşağıda bu bənzərliklər və fərqliliklər nəzərdən keçirilmişdir.

- Hüquq qaydaları insanların hərəkətlərini və davranışlarını tənzimləyir və onlara bəzi məhdudiyyətlər qoyur və bu qaydaların pozulması halında sanksiyalar tətbiq olunur. Etika qaydaları da insanların hərəkət və davranışlarına məhdudiyyətlər gətirməklə birlikdə, bu qaydalar pozulduğu halda hər hansı bir sanksiya tətbiq edilmir. Ancaq bu gün həm dövlət məmurları, həm də akademiklər üçün etik olmayan davranışlara qarşı sanksiyalar tətbiq etmək mümkündür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələ etika sahəsindən kənarda qalmış və hüquq sahəsinə daxil edilmişdir[7, s.93].
- Hüquq qaydaları əsasən yazılı halda mövcud olur. Etik prinsiplər isə yazılmamış normalardır. Ancaq məlumdur ki, bu gün müxtəlif sahələrdə etik prinsiplər yazılı qaydalar halına gətirilmişdir.
- Etik prinsiplər və hüquqi qaydalar bəzən bir-birini tamamlayır. Hətta, etika qanunun əsasını təşkil etməklə, onun formalaşmasına və inkişafına istiqamət verir[5, s.700].

- Hüquq qaydaları şəxslərin digər insanlarla münasibətlərini tənzimləyir və şəxsin hərəkətləri və davranışları nəticəsində digər şəxslərin zərər görməsinin qarşısını alır. Etik prinsiplər isə insanların özlərinə nəzarət edərək yaxşı və düzgün davranmalarını təmin etməyi hədəfləyir[7, s.93].
- Hüquq qaydalarının mənbəyi müzakirə edilsə də, bunların dövlət tərəfindən yazılı hala gətirildiyi qəbul edilir və bilinir. Etik prinsiplər cəmiyyətin vicdanında yaranır və insan şüuru tərəfindən formalaşdırılır. Etik qaydalar isə dövlət tərəfindən yazılı hala gətirilə bildiyi kimi, müxtəlif peşə təşkilatları tərəfindən də müəyyən edilə bilməkdədir[7, s.93].
- Qanunların icrasında dövlətin məcburedici gücündən istifadə olunur. Bu çərçivədə müəyyən qanunları/qaydaları pozan insanlar cərimə, həbs və ya ölüm cəzasına məhkum edilir. Etika və əxlaqa zidd hərəkət edən insanlar, davranışları da qanunlara zidd olmadıqca bu cür cəzalara məruz qalmırlar. Etik və ya əxlaqi standartları pozan insanları çox vaxt davranışlarını qınamaqla və ya bu cür münasibətin yaxşı olmadığını bildirməklə cəzalandırırlar[7, s.94].

Nəticə

Etika və hüquq arasındakı əlaqənin incələndiyi çalışmamızın nəticəsində görülməkdədir ki, hər iki anlayışın bənzər tərəfləri ilə yanaşı fərqli tərəfləri də müşahidə olunmaqdadır. Əlavə olaraq, zaman keçdikcə bu iki anlayışın bir-biri ilə iç-içə olduğu və bəzən etik prinsiplərin hüquq qaydalarına çevrildiyini görə bilərik. Beləliklə, hər iki anlayış müəyyən ölçüdə insanların hərəkət və davranışlarını tənzimləmə məqsədi güdür.

Məlumdur ki, hər hansı hüquqpozma faktı ilk olaraq öz mənbəyini etik və əxlaqi dəyərlərə etinasız yanaşmadan və insanların hüquq və azadlıqlarına biganə münasibətdən başlayır. Əgər əvvəlcədən belə münasibətlərin qarşısı alınmasa, bu daha arzuolunmaz nəticələrə səbəb olacaqdır. Etik münasibətlərə diqqətin artıq olduğu bir mühitdə arzuolunmaz nəticələrə nadir hallarda rast gəlinir. Etik və əxlaqi münasibətlərin hazırki şəraitdə tarazlaşdırılması iki yolla aparılarsa müsbət nəticə verə bilər. Bir yol bu dəyərlərin geniş formada təbliği, digəri isə qanunlaşdırılmış etik qaydaların icrasına hüqugun təsirindən istifadə edilməsidir.

Son olaraq deyə bilərik ki, ictimai sabitliyin qorunmasında hər kəsin riayət etməsi gərəkən qaydalar nə qədər vacibdirsə, müəyyən bir peşə sahəsində doğru və düzgün davranış standartları olan etik prinsiplər də bir o qədər vacibdir. Çünki, hər iki anlayış bir araya gəldikdə cəmiyyətin fərdlərinin daha keyfiyyətli xidmət alacaqlarının, hüquqlarını itirməyəcəklərinin və peşə qruplarının qalıcı nizamının, bütövlüyünün, xoşbəxtliyinin və rifahının əsaslı bir şəkildə təmin ediləcəyini söyləmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Arslan Topakkaya, Hukuk-Etik İlişkisi. ULUSLARARASI SEMPOZYUM İNSANİ DEĞERLERİN YENİDEN İNŞASI, 19-21 Haziran 2014, Atatürk Üniversitesi Yayınları-2015, s.15, 17-18
2. E.N Tuğan, U. Ömürgönülşen (2020). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Türkiye'de Yargı Etiği İlkeleri Üzerine Bir İnceleme. 24 (Aralık Özel Sayı), s.86-87
3. Fatma Ebru İkiz, "Meslek Etiği ve Yasal Konular". 2.Baskı-2020, s.4
4. Hacı İbrahim İsmayılov, MƏHKƏMƏ ETİKASI, ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı-2009.s.9-10, 14
5. Kadir Can Özel. "ETİK VE ETİK - HUKUK ARASINDAKİ İLİŞKİ". Türkiye Adalet Akademisi Dergisi / 33 (Ocak 2018): 698-700
6. TÜRK SANAYİCİLERİ VE İŞ ADAMLARI DERGİSİ, DÜNYADA VE TÜRKİYEDE İŞ ETİĞİ VE ETİK YÖNETİMİ, Haziran 2009, s.40
7. Yusuf Karakoç, "Hukuk – Etik İlişkisi" ("Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar – V" Sempozyumu, 13-17 Eylül 2010 İstanbul, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, S. 24, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul 2012, s. 93, 94)
8. http://www.alpertunga.av.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=16:hukuk-ve-meslek-etigi&catid=16&Itemid=114
9. https://www.mediaclick.com.tr/tr/blog/etik-nedir

İDARƏÇİSİZ İDARƏETMƏ: HOLAKRASİYA

Fərzanə Səmədzadə
Bakı Mühəndislik Universiteti
fsamadzade@beu.edu.az

Xülasə

İndiki dövrdə müasir müəssisələr lazımsız iyerarxiya problemlərindən qaça biləcəkləri, dəyişikliklərə çevik cavab verəcəkləri və ən əsası xərcləri azaltmağa şərait yaradacaq idarəetmə sistemi axtarışındadılar. Bu baxımdan holakratiya müəssisə üçün biznesi daha effektiv idarə edə bilmək üçün alternativ bir yanaşma təklif edir. Tədqiqat zamanı müqayisəli-analitik təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırmada bu yeni alternativ idarəetmə sisteminin mahiyyəti, elementləri, üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Holakrasiya, Təşkilati quruluş, İyerarxik quruluş, İdarəetmə

Abstract

Nowadays modern enterprises are looking for a management system that will avoid unnecessary hierarchical problems, respond quickly to changes and most importantly reduce costs. In this regard, holocracy offers an alternative approach for the enterprise to be able to manage the business more effectively. Comparative-analytical analysis and systematic approach methods were used during the research. The purpose of this study is to research the nature, elements, advantages and disadvantages of this new alternative management system.

Key words: Holacracy, Organizational structure, Hierarchical structure, Management

Giriş

Müasir təşkilatların üzləşdiyi çoxsaylı problemlərdən biri də ətraf mühitdəki dəyişikliklər və onlara çevik formada uyğunlaşmaqdır. Bu məsələdə ətraf mühitin proqnozlaşdırılması və ona uyğun qabaqlayıcı tədbirlərin alınması artıq qeyri-effektiv və ya köhnə yanaşma hesab olunur. Xüsusilə ənənəvi təşkilati strukturda fəaliyyət göstərən müəssisələr bu şərtlər altında hələ də yuxarıdan aşağıya deyilən ənənəvi modelə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Demək olmaz ki, ənənəvi strukturlar pisdir, lakin mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan mühit üçün artıq uyğun olmamağa başlayıblar.

Son illərdə edilən araşdırmalar, ənənəvi idarəetmə yanaşmalarının son dərəcə rəqabətli və sürətlə dəyişən bir mühitlə mübarizə aparmaq üçün yetərli olmadığını göstərir [Rishipal, 2014]. Ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər, müəssisələrin idarəetmə modellərinin daha elastik, çevik, tətbiq edilə bilən, kifayət qədər tez uyğunlaşa bilən və davamlı olması gərəkdiyini göstərdi [Velinov və Denisov, 2017].

Holakrasiya, keçən əsrdə təşkilatları qurmaq üçün istifadə etdiyimiz bəzi yanaşmaları kökündən əvəz etmək istəyən müəssisələr üçün bir idarəetmə çərçivəsidir. Holakrasiyada iki əsas yanaşma dəyişilir: yuxarıdan aşağıya doğru iyerarxiya və idarəetmə ehtiyacı. Bununla holakrasiya daha sadə və uyğunlaşa bilən bir təşkilat, effetiv, bölüşdürülmüş səlahiyyət və məqsədyönlü bir sistem vəd edir [Brian Robertson, Holacracy (Henry Holt & Co., 2015)].

Holakrasiya, hər şəkildə ənənəvi normaları aşan bir təşkilati sistemdir. Onu unikal edən əsas xüsusiyyətlər son dərəcə çevik bir quruluş, yüksək uyğunlaşma səviyyəsi, bütün maraqlı tərəflərlə daimi əlaqə, qeyri-müəyyənliyə qarşı tolerans, biznesə sistemli yanaşma, işçilərin biznesin bütün tərəflərində yüksək iştirakı və s.

Bundan əlavə, holakrasiyanın tətbiqi tam olaraq idarəetmənin demokratikləşməsi baxımından ilk real cəhddir. Həm də, bu yanaşma təşkilatın idarə olunması praktikasını indiyə qədər digər yanaşmalardan daha çox "sarsıtdı"[The Economist, 2014].

Holakrasiyanın tarixi

Holakrasiyada, əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir rolu yerinə yetirmək üçün bir şəxsi işə götürmək əvəzinə, insanlar istənilən vaxt bir və ya daha çox rolu yerinə yetirə bilirlər və bununla da komandada rollar arasında hərəkət etmək mümkündür.

Holakrasiya termini ilk dəfə Arthur Koestlerin 1967-ci ildə nəşr olunan “The Machine in Ghost” kitabında müstəqil fəaliyyət göstərən, lakin təşkilat olmadan mövcud ola bilməyən vahidləri təsvir edən holonlar (yunanca bütün mənasında) arasındakı təşkilati əlaqələr olaraq ifadə edilmişdir [Robertson 2015].

Holacracy yeni bir model olsa da, bir çox müəllif tərəfindən isə əslində uzun müddət mövcud olan bir neçə modelin inteqrasiyası kimi də ifadə edilir. Məsələn, bəziləri bugünkü holakrasiyanın əslində bir növ sosiokrasiya olduğunu qey edir.

Sosiokratik model ilk dəfə kibernetika sahəsindəki prinsiplərdən istifadə edərək Hollandiyalı mühəndis Gerard Edenburg tərəfindən hazırlanmış və Endenburg Electrotechnical şirkətinin rəhbərliyi altında uğurla tətbiq edilmişdir. Sonradan son dərəcə populyarlaşan sistem, həm Hollandiyada, həm də dünyanın bir çox şirkəti tərəfindən istifadə edilmişdir [Buck and Gerard, 2012]. Dairəvi təşkilat quruluşu, inteqrativ qərar vermə mexanizmi, dinamik idarəetmə kimi xüsusiyyətlər onların ortaq xüsusiyyəti kimi qəbul edilir. Holakrasiya, fərdlərin muxtariyyətini daha çox vurğulayır, sosiokrasiya isə rollar arasında daha çox güc və səlahiyyət verilməsini ifadə edir. Holakrasiya, sosiokrasiyanın daha tənzimlənmiş bir versiyasıdır.

Təşkilatda tətbiqi formada holakratik model ilk dəfə Ternary Software şirkətində istifadə edilmişdir və həmin şirkətin qurucuları trend halına gələn bir model hazırlamışdılar. Şirkətin sahibi Brian Robertson 2001-ci ildə öz işini tərk edərək proqram təminatı ilə məşğul olan bir şirkət qurur və o zamandan etibarən təşkilati quruluş üzərində müxtəlif araşdırmalar aparır. Təbii olaraq, şirkətin böyüməsi ilə birlikdə təşkilati quruluş, proseslər və qərar vermə üsulları ilə bağlı problemlər daha çox artmağa başladı. Problemi həll etmək üçün bu şirkət agile (çevik) proqram inkişaf etdirmə prinsipləri (komandalar arasında əməkdaşlığın və özünü təşkil etmənin istifadəsini nəzərdə tutan bir sıra inkişaf prinsipləri) və tətbiqlərini istifadə etməyə başlayırlar. Təbii ki, sadalanan tətbiqetmələrin hər birinin üstünlükləri və mənfi cəhətləri var idi və bütün işçilərə bu yeni tətbiqinin müvəffəqiyyəti ilə bağlı fikirlərini bildirmək hüququ verilmişdir. Bu addım əslində işçilərin muxtariyyəti, tapşırığa mərkəzləşmə və ümumiyyətlə demokratik qərar qəbul etmə tərzi baxımından ciddi inkişafı təmsil edirdi. 2007 -ci ildə Ternary Software şirkətinin sahibi Tom Thomison ilə ortaq olur və yeni bir təşkilat HolacracyOne yaradılır. Bununla da HolacracyOne dünyadakı bir çox şirkətə müxtəlif treninq və konsaltinq xidmətləri göstərərək yeni təşkilatma yanaşması olan holakratiyanın tətbiqi ilə bağlı köməklik göstərir.

Holakrasiya necə işləyir?

Holakratik quruluşlarda idarəetmə iyerarxiyasının əsas oyunçusu olan idarəçi və işçilər arasındaki iyerarxik hesabatlılıq əlaqəsi ortadan qalxır və bütün işçilərə doğru qərarvermə prosesi sayəsində həm məsuliyyət, həm də müstəqillik birlikdə verilir [Kinneen ve Younas, 2018]. Holakrasiyanın əsası bilinən lider mərkəzli idarəetmədən uzaqlaşaraq, səlahiyyəti və məsuliyyəti bölüşdürməsi, mərkəzdə tək bir insanın verəcəyi qərarların, bir neçə insanın daxil olması və fikir mübadiləsi ilə verilən qərarlardan yaxşı olmayacağı düşüncəsi dayanır.

Bu quruluşda öz özünü idarə edən lidersiz təşkilatların təməlinin öz özünü idarə edən komandalara əsaslanır. Buna görə burada digər quruluşlara nisbətən daha çox komandalar mövcuddur. Bu komandalar dairələr şəklində formalaşdırılır və onların içərisində fərdi rollar müəyyənləşdirilir. Ənənəvi iyerarxik təşkilati quruluşdan fərqli olaraq holakratiya ümumi dairə içərisində olan, təşkilatın böyüklüyündən asılı olaraq bir və ya da daha çox alt dairə ilə alt dairələrin içərisində müəyyənləşmiş olan rol dairələrinin yaratdığı modul tipli bir quruluşa malikdir. Bu baxımdan holakratik modeldə idarəçi və işçilər arasındaki iyerarxik münasibətlər bitir, fərdlərin və qrupların özlərini idarə etmələrinə icazə verilir və statik bir quruluş yerinə, dinamik bir proses əldə edilir.

Dairə şəklindəki quruluş eyni zamnada tipik bir holakratik quruluşu ifadə edir və "holon" adlandırılan hər bir dairə həm tək olaraq təşkilatlanmış bir quruluşdur, həm də daha böyük bir dairənin tərkib hissəsidir. Bu səbəbdən hər bir dairə həm özünü idarə etmə azadlığına malikdir, həm də sistemdəki digər dairələrlə koordinasiyalı fəaliyyət göstərməlidir. Holakratik idarəetmə formasında, hər bir dairə yuxarı dairə ilə müəyyən olunan məqsədlərə doğru irəliləmək, öz proseslərini həyata keçirmək, ölçmək, nəzarət etmək səlahiyyətinə və məsuliyyətinə malikdir. Hər hansı bir komanda üzvü real vəziyyətlə arzu olunan vəziyyət arasında fərq gördükdə, bütün işçilərlə bir iclas keçirib hər kəsin problemin həllinə töhfə verməsini gözləyir.

Holakrasiyanın fəaliyyətini ən yaxşı şəkildə belə ifadə etmək olar: "şirkəti işləri görən insanlara görə deyil, edilməli olan işlərə istiqamətdə təşkilatlandırmaq lazımdır [MacGregor, 2014].

Bu quruluşda işin görülməsi zamanı bir fərdin birdən çox vəzifəsi ola bilər və buna görə də daha çox dairələrdə paralel fəaliyyət göstərə bilər. Proses zamanı hər bir rol/vəzifə müəyyən bir məsuliyyət və səlahiyyət daşıyır, hər bir işçi də onlardan nə gözlənildiyini aydın şəkil də anlayır. Əgər müəyyən bir vəzifə ilə bağlı məsuliyyətlər fərdin bacarıqlarından üstün olarsa, rolu bir neçə kiçik vəzifəyə də bölmək mümkündür. Lakin idarəetmənin yuxarıdan aşağıya doğru aparıldığı ənənəvi quruluşlardan fərqli olaraq holakrasiyada idarəetmə təşkilatın hər səviyyəsində mövcuddur. Bununla da, holakratik quruluşda ənənəvi idarəçi vəzifəsi lazımsız olmağa başlayır, bunun əksinə hərkəsin iştirak etmək hüququnun olduğu "həmyaşıd əməkdaşlığı (peer to peer cooperation)" anlayışı ortaya çıxır [Robertson, 2015].

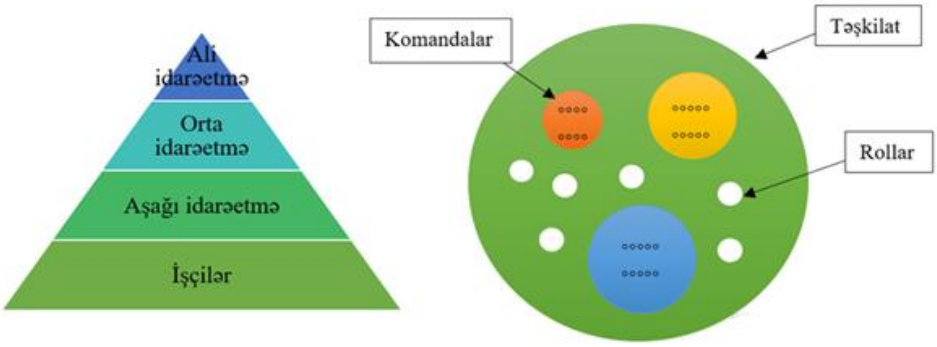

Şəkil 1. İyerarxik və holakratik model [7].

Holakrasiyanın müsbət və mənfi tərəfləri

Holakrasiyanın əsas üstün cəhətləri kimi aşağıdakıları saymaq olar:

- ✓ Orqanik struktura malik olması
- ✓ Açıq sistem kimi fəaliyyət göstərməsi
- ✓ Ətraf mühitə çevik reaksiya verə bilməsi
- ✓ Çevik qərarvermə prosesi
- ✓ Üfuqi təşkilatlanma
- ✓ Qərarvermədə hərkəsin iştirakı
- ✓ Mərkəzləşməmiş idarəetmə
- ✓ İşçilərin müstəqilliyi
- ✓ Şəffaflıq
- ✓ Tapşırığa fokuslanmaq
- ✓ Formal vəzifə adlarının ortadan qalxması
- ✓ İyerarxik münaqişələrin azalması
- ✓ İdarəetmədə işçilərin aktiv iştirakı

Holakrasiyanın əsas mənfi tərəfləri isə aşağıdakılardır:

✓ Bəzi sahələrdə bu quruluşunun effektiv ola bilməyəcəyi (müdafə, təhlukəsizlik kimi iyerarxik quruluşların əsas olduğu sahələr)

✓ Bütün müəssisəyə mi, yoxsa sadəcə bir neçə bölmədəmi tətbiqinin daha effektiv olmasi ilə bağlı hələ də şübhələrin olması

✓ Personalın bu sitemə adaptasiya prosesi və onun çətinliyi

✓ Özü özünü idarəetmənin tətbiqi üçün daxili nizam-intizam və nəzarət mexanizmi olan personalın seçim prosesinin çətinliyi

✓ Birbaşa nəzarətin olmamasının işlərin ləngiməsinə səbəb ola bilmə ehtimalı

✓ Əsas motivasiya amillərindən olan status və ya vəzifə ünvanı sahibi olmaq ehtimallarının olmaması

Nəticə

Bütün yuxarıda qeyd edilən üstünlüklərinə baxmayaraq holakrasiyanın tamamilə tətbiqi hələki sual altındadır. Bu quruluşun perspektivi bir neçə ildən sonra daha da aydınlaşacaq, amma indiyə qədər ənənəvi quruluşa malik olan müəssisələrdə bu sitemin tətbiqi elə də effektiv nəticələr vermədiyi təcrübədə ortaya çıxmışdı. Çünki gələn təlimatlara uyğun işləməyə proqramlanmış işçilərə fəaliyyəti ilə bağlı tam muxtariyyətin verilməsi yaxşı nəticə vermir.

Beləliklə, hər hansı bir dəyişiklik planlaşdırılırsa, birdən-birə tətbiq edilməməlidir, ancaq buna baxmayaraq diqqət təşkilatın mövcud fəaliyyətinin tədricən yenilənməsinə və təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Çünki holakrasiya hələ ki bir təcrübədir, təsdiqlənmi nəzəriyyə və ya fikir deyil. Buna görə də, müəssisədə holakrasiya kimi inqilabi bir yenilik tətbiq edildikdə bütün ola biləcək səhvlər nəzərə alınaraq təcrübə şəklində proses həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Rishipal (2014). Analytical Comparison Of Flat And Vertical Organizational Structures. European Journal Of Business And Management, 6(36): 56-66.
2. Velinov, E., And Denisov, I. (2017). "The Relationship Between Contemporary Holacratic Models Of Management And Company Performance: Evidence From Global Corporations İn The World". Global Journal Of Business And Social Science Review, 5(2): 10-15.
3. Brian Robertson, Holacracy (Henry Holt & Co., 2015)
4. **https://www.economist.com/business/2014/07/05/the-holes-in-holacracy**
5. Buck, J. A. And Endenburg, G. (2012). "The Creative Forces Of Self-Organization." S
6. Kinneen, K. ve Younas, S. (2018). "Self-Managing Organizations in the context of Entrepreneurial Innovation". Master's Thesis, Department of Business Studies Uppsala University. ociocratisch Centrum.
7. Mosamim, P. And Ningrum, S. (2020) "Holacracy And Hierarchy Concepts: Which One İs More Effective İn An Organizational Leadership And Management System?", Malaysian Journal Of Social Sciences And Humanities (Mjssh), 5(12), Pp. 257 - 271. Doi: Https://Doi.Org/10.47405/Mjssh.V5i12.600.

TURİZM SEKTORUNDA MÖVCUD MARKETİNQ METODLARININ TƏTBİQİ

Ülviyyə Mehdiyeva Arif qızı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ulviyya14@gmail.com

Xülasə

Getdikcə daha çox rəqabət şəraitinin formalaşması ənənəvi marketinq üsullarının qeyri - kafi olmasına səbəb olur. Hal - hazırda istehlakçılar bir çox məhsul və məlumatı tez əldə edə bilər. Bu səbəbdən istehlakçını nəyin maraqlandırdığını və qərar verərkən nəyi nəzərə alacağını dərindən araşdırmaq lazımdır.

Müəssisələr üçün ənənəvi marketinq üsulları həm mövcud müştəriləri əldə saxlamaq, həm də yeni müştərilər qazanmaq üçün artıq kifayət deyil. Bu çatışmazlıqdan xəbərdar olan marketinq tədqiqatçıları yeni marketinq anlayışları inkişaf etdirir. Bütün bunlar yeni bir quruluş və düşüncəni, mövcud marketinq anlayışını ortaya qoyur.

Bu məqsədlə, bu araşdırmada, ənənəvi marketinq və satış yanaşmasından fərqli olaraq son illərdə öyrənilməyə başlayan yeni marketinq üsullarından olan partizan marketinqi, sahibkarlıq marketinqi, sosial marketinq və məzmun marketinqi və bunların Turizmdə istifadəsi müzakirə olunur. Araşdırmada, həmçinin, marketinqin bir sıra metodları olan ağızdan ağıza marketinq, viral marketinq, sosial media marketinq, buzz marketinq, blog marketinq, mobil marketinq, reklam marketinqindən bəhs edilir.

Araşdırma nəticəsində, xüsusilə fərqli ölkələrdə turizmdə fərqli yeni marketinq metodlarının tətbiq oluna biləcəyi ortaya çıxmışdır. Bu nümunələrin Azərbaycanda da tətbiq oluna biləcəyi və turizmdə istifadə üçün uyğun olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Turizm, Marketinq, Metodlar, Dünya təcrübəsi, Yeni quruluş

Abstract

The growing competitive environment makes traditional marketing methods inadequate. Currently - consumers can quickly access many products and information. Therefore, it is necessary to thoroughly study what interests the consumer and what to consider when making a decision.

Traditional marketing methods for businesses are no longer enough to both retain existing customers and gain new ones. Aware of this shortcoming, marketing researchers are developing new marketing concepts. All this reveals a new structure and thinking, the existing concept of marketing.

To this end, this study discusses guerrilla marketing, entrepreneurship marketing, social marketing and content marketing, and their use in tourism, which are new marketing methods that have been studied in recent years, in contrast to the traditional marketing and sales approach. The study also discusses a number of marketing methods, including word-of-mouth marketing, viral marketing, social media marketing, buzz marketing, blog marketing, mobile marketing, and advertising marketing.

The study found that different new marketing methods can be applied to tourism, especially in different countries. It was concluded that these examples can be applied in Azerbaijan and are suitable for use in tourism.

Keywords: Tourism, Marketing, Methods, World experience, New structure

Giriş

Marketinqdəki rolların dəyişməsi ilə hədəf bazarlar, bazar mövqeyi, müştəri tələbləri və ehtiyacları və rəqabət mühiti kimi bir çox faktor da dəyişmişdir. Bu dəyişikliklə partizan marketinqi, sahibkarlıq marketinqi, sosial marketinq və məzmun marketinqi kimi marketinq anlayışları ortaya çıxmışdır. Bu marketinq anlayışları müəssisələr arasındakı fərqləri ortaya çıxarmaq baxımından çox əhəmiyyətli hala gəlmişdir.

Güclü rəqabət mühitinin olduğu turizm sektorunda fərqlənmə baxımından əhəmiyyətli olan yeni marketinq yanaşmalarından istifadə etmək olduqca vacibdir. Turizm müəssisələrinin sıx istifadə etmədiyi bu marketinq üsulları, sektorda rəqiblərindən fərqlənmək istəyən müəssisələr üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

İstehlakçıların dəyişən tələbləri üçün turizm müəssisələri partizan marketinqi, sahibkarlıq marketinqi, sosial marketinq və məzmun marketinqi kimi yeni marketinq metodlarından istifadə etməlidir. Dünyada turizm sektorunda bu marketinq strategiyalarının nümunələrinə rast gəlmək mümkün olsa da, Azərbaycanda bu strategiyaları həyata keçirən turizm müəssisələrinin sayının kifayət qədər qeyri - kafi olduğu görülür.

Bu araşdırmada bu marketinq strategiyalarını seçməyin ən əhəmiyyətli məqsədlərindən biri, dünyanın müxtəlif ölkələrindən nümunələrlə bu strategiyaların turizmdə tətbiq oluna biləcəyini göstərməkdir.

Məqalənin hazırlanması zamanı ədəbiyyat araşdırması tədqiqat metodu kimi istifadə edilmişdir. Bu araşdırmanın məqsədi turizm müəssisələrinin satışını artıracaq və hədəf auditoriyasına akademik sahədə və sektorda asanlıqla və tez bir zamanda çatmasını təmin edəcək alternativ bir üsul olan yeni marketinq metodları və onların tətbiqini artırmaqdır. Bundan əlavə, bu tədqiqat bu metodların turizmdə tətbiq oluna biləcəyini ortaya çıxarmaq məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə, müəyyən edilmiş marketinq strategiyaları haqqında açıqlayıcı məlumatlar verilərək ənənəvi marketinqin fərqli cəhətləri ortaya çıxmışdır. Bundan əlavə, dünyada və Azərbaycanda bu yeni marketinq metodlarının praktiki nümunələri müzakirə olunur.

Tədqiqat metodu

Son on illikdə internetin geniş vüsət alması turizm sektorundan da yan keçməmişdir. Belə ki, müasir dövrdə turizm müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsullar internetdə ən çox satılan məhsullar sırasındadır. Bütün dünyada milyonlarla turizm biznesinin vebsaytları və müxtəlif internet proqramları var. Bir çox müəssisələrdən onlayn marketinqlə məşğul olub-olmadığını soruşduqda, cavabı bəli, bizim vebsaytımız vardır deyirlər. Lakin indiki vaxtda vebsayta sahib olmaq internetdə alternativ marketinq üsullarından istifadə etməklə eyni deyil. Veb sayt hədəf auditoriya ilə ünsiyyət qurmaq, marketinq mesajları və məlumatları çatdırmaq üçün lazımdır, lakin yaxşı marketinq strategiyası ilə yaradılmadıqca və digər alternativ marketinq üsulları ilə qidalanmadıqca istənilən nəticəni əldə etmək mümkün deyil. İstədiyiniz qədər gözəl bir veb sayta sahib olmaq heç kimin veb saytdan xəbəri yoxdursa, heç bir şey demək deyil. Mükəmməl bir səyahət oteli və ya yerli broşura marketinq menecerinin siyirtməsində olduğu kimi, hədəf auditoriyanın ziyarət etmədiyi və haqqında danışmadığı internet saytı da faydasızdır. Korporativ məqsədlər, turizmlə bağlı məhsullar, xidmətlər və hədəf auditoriya nəzərə alınmaqla yeni dünya nizamına uyğun alternativ marketinq strategiyaları yaradılmalıdır. Bu gün skeptik, etibarsız və bazar haqqında məlumatlı istehlakçıların sayının artması marketoloqları alternativ marketinq metodları axtarmağa vadar edib. Bu metodlara **ağızdan ağıza marketinq, viral marketinq, sosial media marketinq, buzz marketinq, blog marketinq, mobil marketinq, reklam marketinq aid etmək olar.**

İnkişaf edən texnologiyanın marketinqdə ən böyük təsirlərindən biri odur ki, o, istehlakçıların ağızdan-ağıza ünsiyyət gücünü, əhatə dairəsini və sürətini artırır. Hədəf bazarı üçün ən təsirli tanıtım üsulu olan **ağızdan ağıza marketinq** hər kəs tərəfindən tanınan, lakin çox üzərində durulmayan təsirli bir tanıtım vasitəsidir. Ağızdan ağıza marketinq fəaliyyətləri xüsusilə xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən turizm müəssisələri baxımından əhəmiyyətli yer tutur. Turizm sektorunda ağızdan ağıza marketinqin inkişafının ən mühüm cəhəti onun təbii şəkildə baş verməsidir. Turistlər, üçüncü şəxslərin təsirinə düşmədən bir-birləri ilə turistik məhsul və xidmətlər haqqında danışmaq və məsləhətlər vermək nəticəsində baş verir. Bundan əlavə, ağızdan-ağıza marketinqdə bəzi kənar müdaxilələr ola bilər. Ağızdan ağıza marketinqdə müstəqil turistlər turistik məhsul və xidmətlər haqqında müsbət və ya mənfi danışır, məlumat və təcrübə mübadiləsi

aparırlar [Ateşoğlu və Bayraktar, 2011: 99]. Ağızdan ağıza marketinq çərçivəsində ən çox istifadə edilən üsullar; viral marketinq, internet vasitəsilə ağızdan ağıza marketinq və fısıltı vasitəsilə ağızdan ağıza yayılmadır.

Viral marketinq, son illərin ən məşhur anlayışlarından biridir. Bunun əsas səbəbi internetin gündəlik həyatımızda böyük rol oynamsıdır. İnternet üzərindən insanların fikir mübadiləsi artıb. Çünki böyük şəhərlərdə yaşamaq problemləri insanların qarşılıqlı ünsiyyətini çətinləşdirirdi. Qarşılıqlı ünsiyyəti təmin edə bilməyən insanlar internet vasitəsilə günün istənilən vaxtı bir-biri ilə əlaqə saxlaya bilirlər. Bütün dünyada bu ünsiyyət forması bizneslərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İnsanlar bir-biri ilə gündəlik həyatlarında baxdıqları filmdən, restoranda yedikləri yeməklərin gözəlliyindən, ayaqqabı aldıqları yerdən danışırlar. Bu, ağızdan-ağıza marketinqin klassik formasıdır. Amma son zamanlar ağızdan ağıza marketinq də internet vasitəsilə həyata keçirilir. İnternet üzərindən marketinqin inkişafı ilə şirkətlər və istehlakçılar arasında ünsiyyət gücləndi [Haşıloğlu, 2007: 56-57].

Əvvəlcə istehlakçılar müəyyən bir marka, məhsul və ya şirkət haqqında məlumat vermək üçün digər insanlarla danışırdılar. Daha sonra internet üzərindən ünsiyyətin ortaya çıxması ilə bu söhbətlər istehlakçıların fikirlərini bölüşə biləcəyi internet saytlarına köçürüldü. Nəticədə, *sosial media marketinqi* anlayışı yarandı. İstehlakçılar yaxşı və pis təcrübələrini bloqlar, e-mail və onlayn icmalar vasitəsilə təkcə 10-20 nəfər deyil, minlərlə insanla bölüşürlər. Bunun səbəbi insanların şirkətlərdən daha çox başqa insanlara güvənmələridir [Kelly, 2007: 149]. İstehlakçılar məhsul və ya xidməti satın alarkən informasiya məqsədləri üçün kompüterlər vasitəsilə ünsiyyət qururlar [Fong və Burton, 2006: 146].

Buzz marketinq, başqa sözlə, söz-söhbət marketinqi insanların bir məhsul və ya xidmət haqqında danışmasını təmin etmək üçün xüsusi, əyləncəli, əhatəli bir şəkildə istehlakçının və medianın diqqətini cəlb etməyi hədəfləyir [Taşkın, 2011: 156]. Buzz marketinqi son illərin ən isti marketinq tendensiyalarından biridir. Daha çox *dedi-qodu və ya pıçıltı marketinqi* şəklində istifadə olunur. İngilis dilində "buzz marketing" kimi ifadə edilir. Bu marketinq forması mal və ya xidmət alan insanların gündəlik həyatda öz təcrübələrini ətrafdakılara danışması nəticəsində ortaya çıxır. Buzz marketinqin avantajı onun pulsuz reklam formasının və hədəf auditoriyaya dərhal əlaqə saxlmaq imkanının olmasından ibarətdir.

Müəssisələrin bazar payı daxilində rəqiblərinə qarşı güclü olması hazırkı mövqelərini qorumaq üçün bu gün biznes və menecerlərlə sıx əlaqəli olan yenilik virtual mühitdə məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsidir. Buna imkan verən elektron marketinq proqramlarıdır [Ansen, 2008]. **Mobil marketinqin** ən mühüm üstünlüklərindən biri olan ani satışın canlandırılması və satış gəlirlərini artırmaq üçün bir tətbiq, Gunstock Mountain Resort Hotel tərəfindən həyata keçirilir 2009-cu ilin dörd ayı ərzində sadiq müştərilərinə Kampaniyaları mətn mesajı ilə xəbərdar edən obyekt bu müddət ərzində hər kampaniyadan orta hesabla 1000 dollar qazanıb. İnkişaf edən mobil marketinq, bir trend olaraq otel marketinqinin əhəmiyyətinə dair araşdırmada otel menecerlərin 53%-i 2012-ci ildə mobil marketinq fəaliyyətləri üçün marketinq büdcələrində 5-20% pay ayırdıqlarını bildirib. Bu araşdırma otel menecerlərinin mobil marketinqlə bağlı ciddiliyini və həssaslığını ortaya qoyur [Şanlıöz və digərləri, 2013].

Turizm müəssisələri, ənənəvi marketinq fəaliyyəti ilə yanaşı, *sahibkarlıq marketinqi* fəaliyyəti ilə də məşğul olaraq rəqabət üstünlüyü qazanır. Müştəri yönümlü, aktiv, dəyər yaradan və innovativ turizm müəssisələri, sahibkarlıq marketinqindən səmərəli istifadə edərək rəqiblərini qabaqlayır. Sahibkarlıq marketinq fəaliyyətləri kiçik və orta ölçülü yaşayış müəssisələrinin istifadəsi üçün çox uyğun bir marketinq strategiyasıdır. Bu kontekstdə nəzərdən keçirildikdə, butik otellər sahibkarlıq marketinqi tətbiqləri üçün çox uyğun iş yerləridir [1, s. 44]. Fərqli bazarlarda butik otellərin açılması və fərqli millətlərdən olan turist qruplarının işlərində xidmət göstərməsi sahibkarlıq marketinq təcrübələrinə nümunə olaraq verilə bilər. Sahibkarlıq marketinqi kiçik və orta müəssisələrin istifadə etdiyi bir marketinq fəaliyyətidir, böyük müəssisələr bundan faydalanırlar. Məsələn, xaricdən Azərbaycana turist gətirən tur operatorlarının 2000 - ci illərin əvvəllərində Rusiya bazarını mövcud bazarlara əlavə olaraq hədəf bazar halına gətirməsi, sahibkarlıq marketinqi çərçivəsində bazar yenilikləri etmək fəaliyyətidir. Eynilə, Azərbaycandan xaricə turlar təşkil edən səyahət agentlikləri, keçmişdə proqrama daxil edilməmiş bir çox istiqamətləri daxil edərək sahibkarlıq marketinqi fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar [2, s.64]. Turizm ədəbiyyatında sahibkarlıq marketinq strategiyalarından çox istifadə edilməsə də, əslində turizm müəssisələri tərəfindən edilən yeni marketinq strategiyalarını kəşf etmək, yeni müştəri qruplarına diqqət yetirmək, hədəf bazarını genişləndirmək kimi strategiyalar sahibkarlıq marketinqinin bir hissəsi olan strategiyalar kimi tanınır. Bu baxımdan, sahibkarlıq marketinqinin getdikcə daha çox rəqabət mühitində davamlılığını qorumaq üçün turizm müəssisələrinin sıx istifadə etməli olduğu marketinq strategiyalarından biri olduğunu söyləmək yanlış olmaz [2, s.69].

Turizm müəssisələri tərəfindən hazırlanan yaşıl otel idarəçiliyi, yaşıl etiket, mavi bayraq, eko etiket kimi tətbiqlər sosial marketinq anlayışı çərçivəsində nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, "EcoHotels of the World" adlı dərnək tərəfindən dünyanın yaşıl dostu ekoloji otellərinin təsnifatında əhəmiyyətli və müqayisə edilə bilən bir ulduz sistemi hazırlanmışdır. Bu sistemə görə, otellər beş fərqli kateqoriyada tətbiqlərinə görə birdən beş ulduza qədər ulduz alır. Hər kateqoriya üçün alınan ulduzların ortalaması alınaraq, otelin yaşıllığa və ətrafa həssaslığını göstərən yaşıl ulduzların sayı müəyyən edilir.

Turizm müəssisələri həm yaşayış sektorunda, həm də səyahət sektorunda bütün bu işləri görərkən sosial faydanı düşünür. Bununla birlikdə, sosial fayda ilə yanaşı, *sosial marketinqin* əsasını təşkil edən mənfəət əldə etmək həmişə onların prioritetləri arasındadır [3]. Turizm müəssisələri bu işləri həyata keçirərkən fərqli bazarlara müraciət etməyi hədəfləyir. Məsələn, marketinq fəaliyyətini ətraf mühitə uyğun otel şüarı ilə həyata keçirir və bununla da ətraf mühit məsələlərinə həssas olan müştəri olaraq ətraf mühitə uyğun turist qruplarını qazanmağı hədəfləyir. Eyni şəkildə, mavi bayraqlı çimərliyi olan bir otel olma xüsusiyyəti də turistlərin seçiminə səbəb olur. Sosial marketinq anlayışını mənimsəyən turizm müəssisələri, bu kimi xüsusiyyətlərlə cəmiyyətə fayda verməyi marketinq fəaliyyətinə çevirirlər.

Turizm müəssisələrindən otellərə gəldikdə, veb səhifələrdə yalnız harada olduqları və ya onlayn rezervasiya haqqında məlumatların olması potensial müştərilərin diqqətini çəkmir. Marketinq mütəxəssisləri, otellərində niyə qalmağın daha yaradıcı, ilhamverici və təsir edici yollarını tapmalıdırlar. Bunun yollarından biri də maraqlı, inandırıcı, etibarlı və inandırıcı məzmun yaratmaqdır [3]. Otel menecerlərinin məzmun marketinq strategiyalarını inkişaf etdirmələri üçün 3 əhəmiyyətli vasitə mövcuddur. Bu vasitələrdən birincisi "Veb sayt" dır. Veb saytında istifadə olunan maraqlı şəkillərə əlavə olaraq, mətnlər də cəlbedici olmalıdır. Otel saytlarında edilən ən böyük səhvlərdən biri ümumi və motiv məlumatları verməkdir. Bununla birlikdə, müəyyən hədəf auditoriyasını əks etdirəcək bir üsuldan istifadə edərək, əllərində olan imkanları göstərməlidirlər [4].

Başqa bir yanlış, qeyri-müəyyən, aydın və anlaşılmaz məlumatlar verməkdir. Oteldə təklif olunan xidmətlərin və imkanların açıq şəkildə göstərilməsi istehlakçı üçün dəyər mənbəyi olacaqdır. Məzmun marketinqini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə biləcək başqa bir vasitə "Sosial Media Məzmunu" dur. Veb saytında məzmun yaradılarkən tətbiq ediləcək eyni üsullar, sosial media məzmunu yaradılarkən də təqib edilməlidir. Ən çox verilən sualları nəzərə alaraq, xidmətlər (wifi, pulsuz səhər yeməyi, nəqliyyat) ilə əlaqəli məzmun yaradılmalı və vaxtaşırı olaraq facebook, twitter və instagram kimi platformalarla paylaşılmalıdır. Məzmun marketinqinin əsas məqsədi, yalnız otel haqqında və satış üçün paylaşılan məzmunu deyil, həm də istehlakçıların faydalı tapacağı digər məlumatları daxil etməkdir.

Turistlərin iştirak edə biləcəyi digər fəaliyyətlər, otelin yerləşdiyi ərazidə səyahət məsləhətləri və s. məlumat, məzmuna daxil edilə bilən məlumatdır. Marketinq mütəxəssisləri məzmunun 80% - nin ətraf mühitin və 20% -nin otelin təklif etdiyi xidmətləri əhatə etməsini tövsiyə edirlər [5].

Üçüncü və son vasitə "**Blog**" dur. Blog yazmaqla veb saytına müntəzəm məzmun daxil etmək asanlaşır və veb saytın ziyarətçi axını artırıla bilər. Eyni şəkildə, yalnız oteli əks etdirən məzmun əvəzinə bölgədəki restoranlar, çimərliklər, konsertlər və alternativ idman fəaliyyətləri kimi mövzuları da əhatə etmək istehlakçının diqqətini çəkir.

Nəticə

Güclü rəqabətin yaşandığı turizm sektorunda, istehlakçıların üstünlük verdiyi sahə olmaq üçün turizm müəssisələrinin fərqli marketinq təcrübələrindən istifadə etməsi zərurətə çevrilmişdir. İstehlakçıları təsirli olmalarına inandırmaq üçün istifadə etdikləri marketinq strategiyalarını əldə etmək üçün müəssisələr böyük səy və büdcə xərcləyərək ən təsirli üsulu təyin etməyə çalışırlar.

Texnologiya hər sahədə olduğu kimi marketinq sahəsində də yerini almışdır. İstehlakçılar satın alarkən və qərar verərkən, istehsalçı məhsullarını bazara çıxarmaq üçün texnologiyadan istifadə edirlər. Ən çox istifadə olunan vasitə olan sosial mediada mövzu və janrdan asılı olmayaraq məzmun hazırlanır. Turizm sektoru, inkişaf edən texnologiya və yeniliklərdən yaxından təsirlənən və yenilikləri təqib etməli olan sektorlardan biridir. Turizm müəssisələri yeniliyə açıq olmalı və yenilikləri asanlıqla mənimsəyə bilməlidir. Turizm müəssisələri diqqəti cəlb etmək üçün yüksək keyfiyyətli, strateji, yaradıcı və istehlakçının duyğularına cəlbedici olan müxtəlif marketinq metodlarına müraciət etməlidir. Əks halda, bu üsullara müraciət etməyən və yenilikdən qaçan müəssisələr rəqabət mühitində çoxsaylı müəssisələr arasında yer ala bilməyəcək və yox olmaq məcburiyyətində qalacaqlar. Turizm sektorunda ortaya çıxan fərqli ehtiyaclar, artan gözləntilər və sıx rəqabət, müəssisələrin davamlı olaraq yenilikçi olmalarını və səy göstərməsini tələb edir.

Sıx rəqabət mühitində uğur qazanmağın ən vacib elementlərindən biri, təklif etdikləri xidmətdə, bu xidmətin təqdim edilmə mərhələlərində və təqdimat tərzlərində yeniliklər etməkdir. Turizm müəssisələri, təklif etdikləri məhsullarda fərqlilik yarada bilər və bu məhsulların marketinqində yeniliklər etməlidirlər. Fərqli və yeni marketinq yanaşmaları ilə fərqli bazarlara girmək, mövcud bazarda potensial müştərilərə çatmaq və mövcud müştərilərdə müştəri sadiqliyi yaratmaq olar. Yeni marketinq yanaşmaları turizm müəssisələri üçün yeni iqtisadi məlumatlar da təmin edəcək. Müəssisələrin yaranmasının əsas səbəbinin qazanc əldə etmək olduğunu nəzərə alsaq, turizm müəssisələrinin ənənəvi üsullarla yanaşı yeni marketinq üsullarına da keçmələri lazım olduğu görülür. Marketinq planlarını hazırlayarkən fərqli marketinq strategiyaları haqqında məlumat sahibi olması müəssisələr üçün əhəmiyyətli fayda təmin edəcəkdir.

Nəticədə, bu marketinq strategiyalarından geniş istifadə etməyin faydaları, onları necə edəcəyinizi bilməklə sıx bağlıdır. Ancaq unutmaq olmaz ki, bu marketinq strategiyaları hər bir ölkədə, hər mədəniyyətdə və hətta müəssisələr arasında fərqlənəcək və hədəfə uyğunlaşdırılmalı və buna uyğun olaraq taktika hazırlanmalıdır. Bu araşdırma nəticəsində turizm üçün verilən nümunələrin Azərbaycandakı turizm müəssisələri və istiqamətləri tərəfindən də tətbiq oluna biləcəyi görülür. Azərbaycanda praktik olaraq bu marketinq strategiyalarına aid bir çox nümunə olmadığı üçün dünyada tətbiq olunan nümunələr bu işə daxil edilmişdir. Bu araşdırmada, mövcud marketinq metodlarının turizmdə tətbiq edilməsi müzakirə olunur.

Araşdırma nəticəsində, xüsusilə fərqli ölkələrdə turizmdə fərqli yeni marketinq metodlarının tətbiq oluna biləcəyi ortaya çıxmışdır. Bu nümunələrin ölkəmizdə də tətbiq oluna biləcəyi və turizmdə istifadə üçün uyğun olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Gələcək tədqiqatlarda, fərqli mövcud marketinq metodlarının və bu metodların turizmdə necə tətbiq olunacağının müzakirə oluna biləcəyi düşünülür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Turizmde innovasyon stratejileri. Koçak, İstanbul, 566 s. Ahmet K.O.
2. Innovation in tourism sector: strategy. London publishing, London, 400 p. Fertyn A.A.
3. https://dergipark.org.tr/en/pub/atad/issue/53036/702231 – turizm stratejileri 2021.
4. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1034296 – turizm planlaması 2021.
5. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/590058 –turizmde yenilik stratejileri 2021
6. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/172386 - Otel İşletmelerinde Ağızdan Ağıza Pazarlama Ve Yerli Turistlerin Otel Tercihlerindeki Önemi, Balıkesir, 2017

NƏQLİYYAT QOVŞAQLARI ARASINDA İNTELLEKTUAL İDARƏETMƏNİN FORMALAŞDIRILMASI DAVAMLI İNKİŞAF TƏLƏBİ KİMİ

Əsədov Aqil Məhiyəddin oğlu
Azərbaycan Universiteti
Bakı Avrasiya Universiteti
Dosent, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru.
a.asadov1976@gmail.com

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə nəqliyyat sisteminin davamlı inkişafı məsələləri təhlil edilir. Azərbaycanın nəqliyyat sisteminin potensial imkanları araşdırılır. Nəqliyyat-tranzit xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi tədqiq olunur. Regional nəqliyyat qovşaqları arasında intellektual əlaqələrin gücləndirlməsi təklif edilir. Bu məqsədlə mərkəzləşdirilmiş bir virtual məkanın yaradılması tövsiyə olunur. Müəllifin fikrincə regional nəqliyyat qovşaqları arasında əlaqələrin gücləndirilməsi zəruridir. Daşıyıcıların və yük sahiblərinin bir virtual məkanda cəmləşdirilməsi təklif edilir. Eyni zamanda, məqalədə ayrı-ayrı nəqliyyat növləri arasında əlaqələrin gücləndirilməsi istiqamətində təkliflər də verilir.

Açar sözlər: Nəqliyyat qovşağı, Tranzit, İntellektual idarəetmə, Beynəlxalq layihələr

Summary

The presented article analyzes the issues of sustainable development of the transport system. The potential of Azerbaijan's transport system is being explored. Improvement of transport and transit services is being studied. It is proposed to strengthen intellectual ties between regional transport hubs. For this

purpose, it is recommended to create a centralized virtual space. According to the author, it is necessary to strengthen ties between regional transport hubs. It is proposed to concentrate carriers and cargo owners in one virtual space. At the same time, the article offers suggestions for strengthening the links between different modes of transport.

Keywords: **Transport hub, Transit, İntelligent management, İnternational projects**

Qlobal məkanda baş verən sürətli dəyişikliklər və Azərbaycanın dünya cəmiyyətinə inteqrasiyası nəqliyyata milli təhlükəsizlik sisteminin mühüm bir bir elementi kimi yanaşmağı tələb edir. Bu mənada, xüsusilə daşınma proseslərinin təhlükəsizliyinin təmini sistemində antiterror təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, nəqliyyat vasitələrinin texniki istismar keyfiyyətlərinə uyğunluğu, yol-nəqliyyat kompleksinin normal fəaliyət tədbirlərindən biri də, milli nəqliyyat sisteminin regional nəqliyyat qovşaqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsidir.

Təcrübə göstərir ki, nəqliyyat qovşaqlarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, ilk növbədə nəqliyyat sisteminin fəaliyyətinin ilk növbədə idarəetmənin sistemləşdirilməsini və məqsəd-yönlü şəkildə əlaqələndirilməsini tələb edir. Bu, həm də davamlı inkişaf konsepsiyasından irəli gələn zərurətdir. Ona görə ki, indiki nəslin tələbatının gələcək nəslin tələbatına toxun-madan ödənilməsini tələb edən davamlı inkişaf konsepsiyası nəqliyyat sisteminin fəaliyyə-tinin də sosial, iqtisadi və ekoloji baxımdan səmərəli olmasını aktual edir. Nəqliyyat sistemi-nin fəaliyyətinin səmərəli olmasına isə bir sıra amillər təsir edir, hansı ki, buraya ekoloji, iqtisadi və sosial məsələlər daxildir [1; 4]

Qeyd edilənlər nəqliyyat sistemində davamlı olaraq islahatların aparılması və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə, bu sistemin cəmiyyətin dəyişən tələbatına uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Əks təqdirdə nəqliyyat sistemi nəinki inkişaf edər və digər sahələrin inkişafına təkan verər, əksinə özü ciddi problemlərlə qarşılaşar. Ona görə də vacib məsələlərdən biri nəqliyyat sisteminin səmərəli idarə olunmasıdır. Müasir dövrdə isə bu, yalnız müvafiq elmi metodların köməyi ilə mümkündür. Xüsusilə, nəqliyyat sisteminin fəaliyyəti cəmiyyətin və sənayenin tələbatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı olduğu üçün bu sahədə marketinq araşdırmaları çox vacibdir. Əsas məqsədi bazarın öyrənilməsi, araşdırılması olan marketinq tədqiqatları dəyişiklikləri sistemləşdirməklə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün əsas formalaşdıra bilər. Nəzərə alsaq ki, bazar münasibətləri şəraitində çoxsaylı özəl təsərrüfat subyektləri fəaliyyət göstərir və bazara ciddi təsir edir, onda marketinq araşdırmalarının zərurliyi aydın olar. Təbii ki, marketinq araşdırmaları da idarəetməyə elmi yanaşmanın, idarəetmənin elmi əsaslarının bir istiqamətidir. Bu baxımdan da, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, nəqliyyat sisteminin idarəedilməsinin əsasını elmi yanaşma, müasir elmi metodların tətbiqi təşkil edir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə nəqliyyat qovşaqlarının inkişafı və ölkəmizin bir sıra beynəlxalq layihələrin təşəbbüskarı və fəal iştirakçısı olması səbəbindən, o cümlədən Azərbaycanın əlverişli coğrafi-strateji mövqeyindən irəli gələrək tranzit daşımaların həcmində də müsbət dinamika təmin edilmişdir. Əvvəldə də göstərildiyi kimi, tranzit daşımalar, hətta bəzən bu və ya digər nəqliyyat növü ilə cəmi daşımaların 50%-nə qədər həcmini təşkil edir. Bu mənada, milli nəqliyyat sistemləri, yol-nəqliyyat kompleksi beynəlxalq nəqliyyat əməliyyatlarını da yerinə yetirməli olurlar. Başqa sözlə desək, nəqliyyat xidmətləri bazarında yeni bir əmtəə kimi beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri də təklif edilir.

Nəqliyyat xidmətləri kimi xüsusi əmtəəyə yükün yükgöndərənin anbarından götrülərək ən yaxın yük terminalına çatdırılması, yükün magistral nəqliyyat vastələrinə yüklənməsi, aralıq məntəqələrdə qorunması və daşıma əməliyyatının sənədləşdirilməsi və s. aid edilir. Məhz, bu xidmətlərin hər birinin beynəlxalq tələblərə uyğun təşkili ilə lazımi tranzit xidmətlərini formalaşdırmaq mümkündür [2; 6].

İnformasiya əsri kimi qəbul edilən müasir dövr, həm də dünyada qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, inteqrativ əlaqələrin daha da güclənməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu proseslər də nəqliyyat əlaqələrindən, tranzit xidmətlərindən kənarda mümkün deyildir. Ümumuyyətlə, milli nəqliyyat sistemlərinin inkişaf səviyyəsi, infrastruktur təminatı, tranzit xidmətləri potensialı dövlətlərin dinamik sosial-iqtisadi tərəqqisi və qlobal məkana səmərəli çıxışının mühüm amillərinə çevridlib. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının coğrafi-strateji mövqeyi, inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturu ölkəmizin Avroatlantik məkanda mühüm hab (paylayıcı) olmağa imkan verir.

Məlumdur ki, tranzit xidmətləri dedikdə, iki ölkə arasında hərəkət edən nəqliyyat vasitəsi və yükün üçüncü ölkə ərazisindən keçdiyi yol boyunca yük sahibi və daşıyıcısına milli daşıyıcı, ekspeditor, rabitə şirkətləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Aydındır ki, tranzit xidmətlərin çeşidi və keyfiyyəti yerli nəqliyyat müəssisələrinin inkişaf səviyyəsindən və xidmətlərin təşkili məsələlərindən asılıdır. Əslində isə, bütün bunlar qarşılıqlı əlaqəlidir. Belə ki, yerli şirkətlərin inkişaf səviyyəsi və

xidmətlərin təşkili məsələləri tranzit xidmətlərə təsir etdiyi kimi, əks təsir də mövcuddur. Yəni, tranzit xidmətləri və potensialı da yerli nəqliyyat şirkətlərinin tərəqqisinə təkan verir. Bütün bunlarla yanaşı, tranzit imkanları milli nəqliyyat sisteminin infrastruktur sahələrinin də inkişafına böyük təkan verməklə nəqliyyat vasitələrini yanacaqla təmin edən məntəqələrin, iaşə və ticarət xidmətlərinin, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və onlara servis xidmətlərinin göstərilməsi kimi müvafiq sahələrin də hərtərəfli inkişafına şərait yaradır. Doğrudur, tranzit imkanlarının artırılmasına və beynəlxalq tələblərə uyğun xidmətlərin təşkilinə yönəldilmiş tədbirlər böyük kapital qoyuluşu tələb edir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu məqsədə çatmaq üçün ölkənin malik olduğu təbii potensial, onun coğrafi mövqeyi və s. kimi amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1; 3; 4].

Milli nəqliyyat sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan nəqliyyat qovşaqlarının fəaliyyətinin təhlilindən bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, regional inkişaf istiqamətində həyata keçirilən layihə və proqramlar, ölkəmizin iştirakı və təşəbbüsü ilə reallaşdırılan beynəlxalq proqramlar və s. nəqliyyat qovşaqlarının fəaliyyətində ciddi müsbət dönüşün yaranmasına gətirib çıxarsa da, bu sahədə hələ müəyyən problemlər qalmaqdadır. Xüsusilə, istər ayrı-ayrı nəqliyyat qovşaqlarının, istərsə də ümumilikdə milli nəqliyyat sisteminin beynəlxalq tələbata uyğunlaşdırılması, qovşaqlararası əlaqələrin gücləndirilməsi zəruridir. Tranzit daşınmalar haqqında yuxarıda qeyd edilənlər bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatların sənədlərindən, müvafiq iki və çoxtərəfli razılaşmalardan irəli gələn əlamətlərdir. Digər tərəfdən, müasir dünyanın gündəmini məşğul edən başqa bir problem isə davamlı inkişafla əlaqədardır ki, bu da fasiləsiz fəaliyyət və intellektual inkişafla sıx bağlıdır. Bu mənada, qarşıda duran başlıca məsələ milli nəqliyyat sisteminin mühüm tərkib hisəsi olan qovşaqların fəaliyyətinin yük və sərnişin daşınmalarına və davamlı inkişafa dair beynəlxalq sənədlərin tələblərinə, eləcə də qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə uyğun təkmilləşdirilməsi və qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilmə-sidir. Bu istiqamətdə, ilk növbədə, bütün nəqliyyat qovşaqları arasında elə bir əlaqə qurul-malıdır ki, qovşaqlar daşınma sifarişləri və böş nəqliyyat vasitələrini bir virtual məkanda görə bilsin. Başqa sözlə desək, bir virtual daşıma məkanı formalaşdırılmalı və daşıma sifarişləri, eləcə də böş nəqliyyat vasitələri bu məkanda yerləşdirilməlidir. Bu halda qovşaqların fəaliyyətini yaxından əlaqələndirmək və daşımaların logistik təşkili mümkündür ki, bununla da daha səmərəli nəticələrə nail olmaq mümkündür [1; 2; 5].

Məlumdur ki, nəqliyyatın başlıca vəzifəsi cəmiyyətin daşımalara olan tələbatının vaxtında, təhlükəsiz və minimum məsrəflərlə ödənilməsindən ibarətdir. Bu şərtlərin özünü doğrultması isə nəqliyyat vasitələrinin sazlığından, yolların istismara yararlılıq və buraxıcılıq səviyyəsin-dən, səmərəli və operativ idarəetmə qabiliyyətinə malik müasir dünya görüşlü kadrların olmasından, eləcə də hərəkətin düzgün təşkilindən çox asılıdır. Ona görə də nəqliyyat sisteminin səmərəli idarə edilməsi dedikdə, təkmil infrastruktur təminatının olması və infrastruktur sahələrin idarə edilməsi nəzərdə tutulur.

Bu baxımdan da, nəqliyyat sisteminin səmərəli idarə edilməsi dedikdə, həm də zəruri infrastruktur sahələrin fəaliyyətinin düzgün təşkili nəzərdə tutulur. Ümumilikdə isə, səmərəli idarə etmə tədbirləri həm infrastrukturlar, həm də ayrı-ayrı növlər arasında loqistik əlaqəni təmin edən istiqamətləri əhatə etməlidir. Başqa sözlə desək, səmərəli idarəetmənin bir istiqamətini lazımi infrastruktur təminatının yaradılması, digər istiqamətini isə sistemin ayrı ayrı növlərinin fəaliyyətlərinin düzgün əlaqələndirilməsi təşkil edir. Bu mənada müxtəlif nəqliyyat növləri arasında əlaqələrin genişləndirilməsi ilə daşıma xidmətlərinin loqistik təşkili idarəetmədə səmərəliliyin mühüm amili kimi qəbul edilməlidir [1; 2; 4].

Məlum olduğu kimi, nəqliyyat xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi təbii şəraitdən və mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması əsasında iqtisadi əlaqələrin artmasına təkan verir. Eləcə də nəqliyyat sisteminin səmərəli idarəedilməsi ölkənin dünya bazarında yerini müəyyən edən iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən regionlarlar arası tərəqqi imkanı yaradır. Təbii ki, istənilən sistemin, o cümlədən nəqliyyat sisteminin inkişafı onu əmələ gətirən ayrı-ayrı sahələrin inkişaf səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Bu baxımdan da, nəqliyyatın müxtəlif növləri üzrə inkişafın prioritet istiqamətlərini ayrılıqda müəyyənləşdirmək, eləcə də bu istiqamətləri bir kompleks halında əlaqələndirmək məqsədəuyğun olardı.

Bütün bunlar, həm də Ələt qəsəbəsində 400 hektar ərazidə yerləşən yeni yük termina-lından gələcəkdə daha səmərəli istifadənin təmin olunması baxımından zəruridir. Avtomobil nəqliyyatı limana qədər və limandan sonra daşımaları həyata keçirməyə qadirdir, lakin liman-lararası iri yüklərin daşınmasında aparıcı mövqe su və xüsusilə də dəmir yolu nəqliyyatına məxsusdur. Ona görə də dəmir yolu, su və avtomobil nəqliyyatı xidmətlərinin daha sıx şəkildə əlaqələndirilməsi çox vacibdir. Nəzərə alsaq, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istismara verilməsi yük daşımalarını daha da artıracaqdır, onda qeyd edilənlərin günün tələblərindən irəli gələn bir zərurət olduğunu görərik [1; 5].

Konkret olaraq, nəqliyyat sisteminin dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğunlaşdırılması və logistik daşımaların təşkili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat növlərindən biri də dəmir yoludur.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizin qeyri-neft sektorunun ən strateji istiqamətlərindən biri kimi dəmir yolu nəqliyyatının inkişafı, bu sahədə köhnəlmiş hərəkət tərkibinin yeniləşdirilməsi, daşıma həcminin artırılması məqsədi ilə yolların yenidən inşası, mövcud infrastruktur və nəqliyyat vasitələrinin müasirləşdirilməsi, dayanıqlı və səmərəli xidmətlərin təmin edilməsi məqsədilə prioritetlik təşkil edən istiqamətlərə aşağıdakıları aid etmək olar [1]:

- xidmətlərin keyfiyyətli, təhlükəsiz və iqtisadi cəhətdən daha səmərəli təşkili məsələlə-rinin prioritetliyi. Bunun üçün yeni müasir daşıma texnologiyalarının tətbiqi məqsədəuyğun olardı;
- daşıma sifarişçilərinin daimi artan və sürətlə dəyişən tələblərini nəzərə almaqla xidmət-lərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və çeşidinin genişləndirilməsi;
- nəqliyyat-servis xidmətlərinin müasir informasiya vasitələrinin tətbiqinə əsaslanaraq təşkilinin daha da genişləndirilməsi;
- daşıyıcının çevik manevretmə imkanlarının formalaşdırılması və bütün növ daşıma sifarişlərinin dəstəklənməsi;
- beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzrə müasir tələbata uyğun daşımaların təşkili. Bu istiqamətdə, xüsusilə konteyner və multimodal daşınmaların inkişaf etdirilməsi;
- daşıma müəssisələrinin, istismarçıların infrastruktur sahələrə, təmir, texniki xidmət bazasına və s. eyni şərtlərlə müraciət etməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması;
- bütün vasitələrdən istifadə edərək nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət qabiliyyət-liliyin yüksəldilməsi;
- müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ayrı-ayrı nəqliyyat növlərində mərkəzləşdirilmiş dispetçer xidmətinin yaradılması.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aqil Əsədov "Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı: elmi-nəzəri əsasları və perspektivləri". Bakı, 2013, "Avropa" nəşr., 352 səh.;
2. Emil Qasımov "Regionun iqtisadi inkişafında nəqliyyat amili" "Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asya: iqtisadi və beynəlxalq münasibətlər" II Beynəlxalq Konqresin materialları, QU, 02-05 may 2007, стр.496-503;
3. Etibar Əliyev "Qloballaşma dövründə beynəlxalq nəqliyyat daşımaları: hüquqi aspektlər". Bakı, "Zərdabı LTD" MMC, 2006, 360s.;
4. Əhməd Nəsirov "Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin regional inkişafa təsir istiqamətləri". QU, "Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya", III Beynəlxalq konfrans, Bakı, 15-17 noyabr 2010, səh. 64-67;
5. İsa Alıyev, Sakit Hüseynov və b. "Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf". Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2012, 419 səh.;
6. Zahid Məmmədov "Regionların iqtisadi inkişaf problemləri", Bakı, Elm, 2007, 465 səh.;

QIDA TƏHLÜKƏSIZLIYI RISKLƏRININ QIYMƏTLƏNDIRILMƏSI

Səfərova Gülnar Vüqar qızı

UNEC, UNEC Biznes Məktəbi, Magistr

gulnar_safarova@list.ru

Xülasə

Məqalədə qida təhlükəsizliyi risklərinin qiymətləndirilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinə nəzarət həmişə vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Qida təhlükəsizliyi anlayışı insanların qidaya olan ehtiyaclarını, o cümlədən onların qida üstünlüklərini təmin edən qidanı həm fiziki, həm də iqtisadi baxımdan əldə edə bilmək imkanını özündə əks etdirir. Qida təhlükəsizliyi həmçinin insanların aktiv və sağlam həyat tərzi sürmələri üçün istənilən vaxt kifayət qədər qida əldə edə bilmək imkanları əsasında qurulmuşdur. Qida təhlükəsizliyinə nəzarətlə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində aparılır və bu istiqamətdə bir çox fərman və sərəncamlar təsdiq edilmişdir.

Açar sözlər: Qida təhlükəsizliyi, Risklərin idarə edilməsi, İqtisadi təhlükəsizlik, Risklərin qiymətləndirilməsi, Riskin analizi

Summary

The article provides information on food safety risk assessment. Control over food security in Azerbaijan has always been one of the most important issues. The concept of food security reflects people's ability to obtain food that meets their nutritional needs, including their physical and economic nutritional

preferences. Food security is also based on people's ability to get enough food at any time to lead an active and healthy lifestyle. Food safety control in Azerbaijan is carried out at the state level, and many decrees and orders have been approved in this direction.

Keywords: Food security, Risk management, Economic security, Risk assessment, Risk analysis

Dünyanın hər bir qitəsində qida mənşəli xəstəliklərə yoluxma və qida zəhərlənməsi hallarının artması qeydə alınır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (bundan sonra - ÜST) 2017-ci il üçün hesabatına əsasən, dünyada hər il 600 milyon insan, yəni dünya əhalisinin hər on nəfərindən biri qida məhsullarından zəhərlənir. Hər il qida məhsullarından zəhərlənənlərin 420 min nəfəri ölür ki, bunun da 125 min nəfəri və ya 30 faizi beş yaşınadək uşaqlardır. Beləliklə, qida mənşəli xəstəliklər və zəhərlənmə halları həm əhalinin sağlamlığına və rifahına mənfi təsir göstərir, həm də fərdlər, ailələr, icmalar, təsərrüfat subyektləri və ölkələr üçün ağır iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Bu baxımdan, qida təhlükəsizliyi cəmiyyətin inkişafında, gələcək nəsillərin sağlamlığında, insan genofondunun qorunmasında, iqtisadi məhsuldarlığın təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mühüm bir sahədir. Son illərdə bütün dünyada qida təhlükəsizliyi ilə bağlı yeni çağırışlar meydana gəlməkdədir. Qida və kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin qloballaşması bu məhsulların daha əlçatan və rəqabətədavamlı olması, ölkəyə xarici valyuta axınının artması kimi faydalar verməklə yanaşı, qida mənşəli xəstəliklərin daha geniş miqyasda başvermə və yayılma ehtimalını da artırır[1].

Hər bir ölkənin qida təhlükəsizliyi onun iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qida təhlükəsizliyi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin, eləcə də siyasi və ekoloji təhlükəsizliyinin əsas elementidir. Qida təhlükəsizliyi probleminin beynəlxalq miqyas alması xüsusilə qloballaşma fonunda daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Hazırda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin qloballaşması nəticəsində artıq qida təhlükəsizliyi problemi ayrı – ayrı ölkələrin sərhədlərini aşaraq bütövlükdə beynəlxalq aləmin aktual probleminə çevrilmişdir. Bunu nəzərə alaraq BMT yanında Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, eyni zamanda Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) tərəfindən bir çox dövlətlərin iqtisadi təcrübəsində qida təhlükəsizliyi və onun hədləri təhlil edilmiş və bununla bağlı çoxsaylı standartlar və normativ sənədlər qəbul olunmuşdur[2].

Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi həmişə ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamına uyğun olaraq ərzaq təhlükəsizliyi proqramı təsdiq olunmuşdur. Proqramın məqsədi yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə saxlanmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, kəskin ərzaq qıtlığı hallarına yol verilməməsi sisteminin yaradılmasından ibarət olmuşdur[3].

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29 aprel 2019-cu il tarixli sərəncamına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025- ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü islahatlar mövcud normativ hüquqi aktların və maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsinə, nəzərəçarpan nailiyyətlər əldə olunmasına geniş imkanlar yaratmışdır. İndiyədək ölkədə ərzaq təminatı ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 2 mart tarixli 640 nömrəli Sərəncamı ilə 2001–2010-cu illəri əhatə edən "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı", 2008-ci il 25 avqust tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə "2008–2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı", 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi" təsdiq edilmiş, həmçinin bu islahatların davamı olaraq məqsədli proqramlar, konsepsiyalar və digər sənədlər qəbul olunmuşdur. Ölkədə qida təhlükəsizliyinə nəzarət sistemini təkmilləşdirmək, bu sahədə şəffaflığı artırmaq, pərakəndəliyi və təkrarlanmaları aradan qaldırmaq, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə nəzərdə tutulmuş müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 10 fevral tarixli 1235 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi yaradılmışdır. Qida təhlükəsizliyi sahəsində aparılan islahatların davamı olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 1 may tarixli 28 nömrəli Fərmanı ilə Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin Əsasnaməsində qida zəncirinin bütün mərhələlərinə nəzarətin mərkəzləşdirilmiş şəkildə aparılmasına imkan yaradan bir sıra dəyişikliklər edilmiş, bu islahatlar çərçivəsində qida təhlükəsizliyi sahəsində mövcud olan normativ hüquqi baza təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 16 may tarixli 220 nömrəli

qərarı ilə Nizamnaməsi və strukturu təsdiq edilən Qida Təhlükəsizliyi İnstitutunun əsas fəaliyyət istiqamətləri qida məhsullarının təhlükəsizliyi sahəsində elmi-praktiki araşdırmalar aparılması, risklərin elmi prinsiplərə əsaslanmaqla qiymətləndirilməsi, qida təhlükəsizliyi sahəsində texniki normativ hüquqi aktların layihələrinin hazırlanması, qida məhsullarının təhlükəsizlik və minimum keyfiyyət göstəriciləri üzrə laboratoriya analizi, ekspertiza və tədqiqat xidmətləri göstərilməsi, qida təhlükəsizliyi sahəsində əhalinin məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət Proqamı qida məhsullarının təhlükəsizliyinə və minimum keyfiyyət göstəricilərinə dair tələblərin normalaşdırılmasına, məhsulların sertifikatlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinə, qida zənciri mərhələlərində fəaliyyət göstərən subyektlərin qeydiyyata alınması və dövlət reyestrinin aparılmasına, qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində təsərrüfat subyektlərinin rolunun və məsuliyyətinin artırılmasına, eləcə də qida təhlükəsizliyi sahəsində risklərə əsaslanan dövlət nəzarəti sisteminin formalaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlərin daha sistemli və intensiv həyata keçirilməsinə zəmin yaratmışdır[1].

Qida təhlükəsizliyi təşkilatları XXI əsrin keçən son onilliyində tullantıların idarəedilməsinə daha çox diqqət ayırır. Düzgün qidalanma prinsipləri ilə yanaşı, tullantıların düzgün şəkildə utilizasiyası da eyni önəm daşımağa başlayır. Hazırda qida təhlükəsizliyi təşkilatları tullantıların idarəedilməsi prosesini vahid bir sistem ətrafında cəmləşdirməyə çalışır. Belə ki, bu sahədə beynəlxalq ticarətdə ixracat üstünlüyünə malik ölkələrlə yanaşı, bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrlə təşəbbüskarlıq yaratmağa daha çox səy göstərir. Bu isə öz növbəsində önümüzdəki onilliklər ərzində həm qida-tədarük zənciri prosesini daha beynəlmiləl, həm də qida təhlükəsizliyi nəzarətini kompleks olmaqdan uzaq, lakin çoxşaxəli edəcəkdir. Tullantıların vahid sistem ətrafında birləşdirilməsi isə biomüxtəlifliyin qorunub saxlanılması istiqamətindəki səyləri proqressivizm şüarı altında cəmləşdirəcəkdir. 2030-cu ilə qədər qida ehtiyacının 50 % artacağı gözlənilir. Bu isə öz növbəsində heterogen və kompleks qida-tədarük zəncirini daha da mürəkkəbləşdirir. BMT-nin məlumat mənbələrinə istinadən, aqro-qida məhsulları ticarəti şəbəkəsinin (IFTN) özəyini 7 ölkə təşkil edir. Bu ölkələr aqro-qida sektorunun dünya bazarı üzrə 77 %-nə hakimlik edir. Heterogenlik və qloballaşma bu qida məhsullarında ola biləcək çirkləndiricilərin mənbə araşdırmalarını mövcud vəziyyətdə çətinləşdirir. Bu kimi hallar iqtisadi problemlərlə yanaşı, ölkədaxili sosial böhranlara da yol aça bilər[6].

Qida məhsullarının təhlükəsizliyi ilə bağlı risklərin analizinin tətbiqinin ümumi məqsədi insanın sağlamlığının müdafiəsinin təminatından ibarətdir. Risklərin analizi üç qarşılıqlı əlaqəli komponentdən ibarətdir: riskin qiymətləndirilməsi, riskin idarə edilməsi və risk haqqında məlumat verilməsi. Konsepsiya və risklərin analizinin alətləri risklərin hesablaması üçün, işlənib hazırlanması və risklərin nəzarəti üzrə lazımi tədbirlərin reallaşdırması üçün, risklər və qəbul edilən ölçülər haqqında əhalinin məlumatlandırılması, standartların işlənib hazırlaması, həmçinin qida məhsulunun nəzarət sisteminin çatışmamazlıqları ila bağlı problemlərin həlli üçün istifadə olunur. Risklərin analizi nəzarət edən orqanlara effektiv qərarların qəbul olunması üçün lazımlı informasiyanı və məlumatları təqdim edir, riskə mütənasib qərarlar qəbul etməyə icazə verir, və riski idarə etmə üçün seçilmiş tədbirlərinin mümkün nəticələrini müntəzəm qiymətləndirir. Risklərin analizi həmçinin 27 gözlənilən üstünlüklərlə idarə olunan qərarların reallaşdırmasına gözlənən xərcləri müqayisə etməyə, və problemlərin başlanğıc qərarı barəsində prioritetləri qurmağa icazə verir[4].

Risklərin qiymətləndirilməsi müəyyən zaman müddəti boyunca təhlükəli amilin təsiri nəticəsində potensial olaraq həyata və sağlamlığa neqativ təsiri xarakteristikasının tərtib edilməsi prosesidir. Bu proses aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

– təhlükəli faktorun eyniləşdirilməsi.
– təhlükəli amilin xarakteristikası.
– təsirin qiymətiləndirilməsi.
– riskin xarakteristikası.

Risklərlə idarə edilmə qərarın qəbul olunması riskə mütənasibdir və riski idarə etmək üçün seçilmiş ayrı-ayrı tədbirlərin mümkün nəticələrinin sistematik qiymətləndirilməsini güman edir. Riskləri idarə etmə prosesi güman edilən üstünlüklərlə idarə olunan qərarının reallaşdırmasına gözlənən xərcləri müqayisə etməyə və problemlərin ilk növbəli qərarı barəsində prioritetləri qurmağa icazə verir. Riskin analizi –müvəqqəti intervalda göstəricilərin dəyişikliklərinin dinamikasının üzə çıxardılması prosesidir, asılılığın göstəricilərinin arasında mövcud olan təyinlər, təhlükəli vəziyyətin yaranması səbəblərinin və hadisələrin inkişafının mümkün variantlarının təxmini dürüst ifadə etməsi, riskin qiymətləndirilməsi –riskin qiymətləndirilməsi metodlarının hesablaması üçün tətbiq edilənlər əsasında təşkilatın hərəkətinin mövcud alternativi üçün və ya yekunlaşdırıcı göstəricinin hər riskin səviyyəsinin təyini prosesidir[5].

Ədəbiyyat siyahısı

1.http://afsa.gov.az/uploads/legislation/stateprogram/dovlet_proqrami_pdf1587120238.pdf

2.https://www.aqa.az/az/xidmetler/meslehet/standartlar/iso-22000-2018-qida-t-hluk-sizliyinin-idar-etm-sisteml-ri-qida-z-ncirind-istirak-ed-n-butun-t-skilatlara-t-l-bl-r-beyn-lx/

3.http://www.e-qanun.az/framework/4467

4.Мунтанилов С.И., Васюков М.С. ХАССП и системы менеджмента качества: единство или альтернатива? // Журнал Стандарты и качество. – 2005. – №12. – С. 40–41.

5. http://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/ahmadov_yaqub.pdf

6. https://afsi.gov.az/az/media/maariflendirme/qloballasmanin-qida-tehlukesizliyine-tesiri

Sənaye müəsissələrində itkilərin səmərəli idarəedilməsinin əsas istiqamətləri

Aytən AXUNDOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
aaxundova1@std.beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

Pərviz MƏMMƏDOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
pmemmedov@beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

Xülasə

Məqalədə istehsal itkiləri və səmərəliliyinin artırılması üzrə təhlil aparılmış və mövcud problemlərin həll edilməsi üçün təkliflər tövsiyyə edilmişdir.

Bu gün istehsalın səmərəliliyinin artırılması təkcə müəssisələr üçün deyil, həm də milli iqtisadiyyat üçün vacib məsələlərdən biridir. Məhz, bir ildə bir ölkədə istehsal olunan son məhsulların pul dəyəri kimi təyin olunan ümumi milli məhsul, bu ölkənin inkişaf səviyyəsini ifadə edən vacib bir göstəricidir. Bu vəziyyətdə, istehsala alınan müəyyən miqdarda xammal ilə daha yüksək məhsul istehsalının təmin edilməsi həm müəssisələrin, həm də ölkə iqtisadiyyatının böyüməsinə kömək edəcəkdir. Bununla birlikdə, daima istehsalata alınan xammalların hamısı istehsal olunan məhsula daxil edilə bilməz. İstehsala daxilolma miqdarı ilə istehsaldan ayrılan vahidlərin miqdarı arasındakı bu fərqin səbəbi istehsal zamanı baş verən itkilərdir.

Açar sözlər: İstehsal itkiləri, İstehsal müəssisələri, İstehsal xərcləri

Summary

The article analyzes production losses and increasing efficiency and makes recommendations for solving existing problems.

Today, increasing production efficiency is one of the most important issues not only for enterprises, but also for the national economy. Namely, the gross national product, defined as the monetary value of the final products produced in a country in a year, is an important indicator of the level of development of this country. In this case, the provision of higher production with a certain amount of raw materials will help both enterprises and the country's economy to grow. However, not all raw materials that are always produced can be included in the product. The reason for this difference between the amount of production revenue and the amount of units separated from production is the losses that occur during production.

Key words: Production losses, Production facilities, Production costs

Giriş

Sənaye müəssisələrinin istehsal fəaliyyəti zamanı bəzi itkilər baş verir ki, bu da istehsal miqdarını azaldaraq kəmiyyət balansını pozur. Bunlar israf, tullantı, qüsurlu məhsul və zay məhsul şəklində meydana gələn istehsal itkiləridir. İstehsal itkiləri müəssisələrin məhsuldarlığını azaldır və istehsal xərclərinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən, zərərin miqdarı və xərcləri barədə müəssisə rəhbərliyini məlumatlandırmaq və azaltmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək lazımdır. İstehsal xərclərinə əks olunan mənfi cəhətləri aradan

qaldırmaq üçün xammal və ya yarımfabrikat itkiləri dəqiq müəyyənləşdirilməli, hesabatlandırılmalı və mühasibat hesablarında qeyd edilməlidir. İstehsal – maddi nemətlər yaratmağa yönəldilmiş fəaliyyət prosesidir. Bu proses mövcud ehtiyatların mal və xidmətlərə çevrilməsinə gətirib çıxarır. İstehlak dedikdə isə bu nemətlərin insanın tələbatının ödənilməsi, ehtiyacının təmin edilməsi üçün işlədilməsi başa düşülür.

Sənaye müəssisələri xammal və material istehsal edib istehlakçılara təqdim edən təşkilatlardır. Bu müəssisələr istehsalda istifadə etdikləri xammal və materialların hamısının istehsal olunan məhsula daxil edilməsini istəyirlər, amma əslində xammal və materialların hamısı istehsal olunan məhsula daxil deyil. Başqa sözlə, istehsalata daxil olan vahidlər və istehsaldan çıxan vahidlər bərabər deyil. Bu vəziyyətdə istehsal vahidləri ilə istehsalata verilən vahidlər arasındakı fərqə istehsal itkiləri deyilir. İstehsal itkiləri istehsal zamanı yox olan və ya istehsal prosesində meydana gələn səhvlər səbəbindən tamamlanmış və satışa hazır vəziyyətə gətirilən qatı məhsul ehtiyatlarından ayrılan vahidlərdir. İstehsal itkilərinə yalnız yanma, buxarlanma, qırılma və pisləşmə nəticəsində yaranan kəmiyyət itkiləri deyil, həm də bu qədər azalma üçün sərf olunan iş vaxtı və ümumi istehsal xərcləri daxildir.

Xüsusilə sənaye müəssisələrində istehsal prosesinin sonunda bir sıra səbəblərdən istənilən keyfiyyətdə və miqdarda məhsul istehsal etmək həmişə mümkün deyil. Ümumiyyətlə, bu itkilər istehsal prosesinin tələbi olaraq meydana gələn itkilərdir. Bu cür itkilər xammal tədarükündən son məhsula qədər olan müddətdə baş verə bilər.

Sənaye müəssisələrində baş verən itkilər

İstehsal itkiləri əmələ gəlmə müddətinə və keyfiyyətlərinə görə iki hissəyə bölünə bilər İstehsal itkiləri meydana gəlmə vaxtından asılı olaraq istehsalın əvvəlində və ya istehsal zamanı baş verən istehsal itkiləri və istehsalın sonunda baş verən istehsal itkiləri olaraq iki yerə bölünür. Tullantılar və qalıqlar ümumiyyətlə istehsalın başlanğıcında və ya istehsal əsnasında meydana çıxan istehsal zərərləridir. İstehsal zamanı baş verən nasaz bölmələr diqqət çəkən kimi istehsal xəttindən çıxarılmalı və bu bölmələrin növbəti mərhələlərə keçməsinin qarşısı alınmalıdır. Beləliklə, qırıq və qüsurlu məhsullar üzərində sonrakı əməliyyatlarda əmək, enerji və digər ümumi istehsal xərclərindən qaçınılacaqdır. Bu şəkildə səhv istehsal nəticəsində yaranan məhsul itkisi dəyərinin daha da artmasının qarşısı alınacaq.

İstehsal itkiləri, xüsusiyyətlərinə görə normal istehsal itkisi və anormal istehsal itkisi olaraq ikiyə bölünür. Məhsul istehsalında istifadə olunan istehsal texnikasının tələbi olaraq ortaya çıxan və qarşısı alınmayan zərərlər normal istehsal itkiləridir. Məsələn, geyim sektorunda kostyum istehsalı üçün kəsilmiş parçalar, mebel istehsalındakı taxta kimi itkilər səmərəli iş şəraitində baş verən qaçılmaz itkilərdir. Bu zərər növlərinə nəzarət olunmayan itkilər də deyilir. Normal istehsal itkiləri istehsal müəssisələri üçün adi bir hadisədir.

Ümumiyyətlə, istehsal şirkətləri istehsal olunan məhsulların miqdarını azaldan qaçınılmaz zərərlərdən qurtula bilmirlər. Müəssisə rəhbərliyi və işçiləri bu itkilərin və zərərlərin minimuma endirilməsi üçün iş birliyində çalışmalı və meydana gəldikdə dərhal məlumat verilməli və yoxlanılmalıdır. Sənaye müəssisələrində dörd növ istehsal itkisi mövcuddur. Bunlar israflar, tullantılar, qüsurlu məhsullar və zay məhsullardır.

İsraf - İstehsal zamanı qırılma, büzülmə, azalma və buxarlanma kimi səbəblərdən məhsul içindəki xammal miqdarında azalmalara israf deyilir. İstehsalda istifadə olunan xammal, xammalın texniki xüsusiyyətləri, istehsal texnikası, istilik, rütubət kimi iqlim və ətraf mühit şərtləri səbəbindən müəyyən bir itki yaşanır. Bu səbəblə istehsalata alınan xammal və materialların hamısı istehsal olunan məhsula daxil edilə bilməz. Bu vəziyyətdə tullantı bir məhsula daxil olan xalis xammal miqdarı ilə istehsal mərhələsində istifadə olunan ümumi xammal arasındakı fərqdir.

Başqa bir tərifə görə, tullantı, meydana gəlmə formasından, görünməsindən və görünməməsindən asılı olmayaraq istehsal olunan məhsuldakı material miqdarı ilə bu məhsul üçün istifadə olunan material arasındakı fərqdir. İsrafın ən vacib xüsusiyyəti satış dəyərinin olmamasıdır. Bu xüsusiyyətlərdən ötəri israflar maliyyələşdirmə xüsusiyyətinə malikdir. İsrafların ən vacib xüsusiyyəti, xərcləri artıran bir amildir. İstehsal olunan məhsulların vahid dəyəri, ümumi istehsal maya dəyərinin istehsal olunan sağlam məhsulun miqdarına nisbəti olduğundan, məhsulu miqdarı israf səbəbindən azalır, bu səbəbdən məhsul vahidi maliyyəti artır. Bir müəssisədə tullantı nisbəti azaldıqca, vahid istehsal xərcləri azalacaq və şirkətin rəqabət gücü, azalan xərclərə əsasən satış qiymətlərini azaldaraq artacaq.

Tullanti - İstehsal müəssisələrində istifadə olunan xammal və köməkçi materiallar istehsal olunan məhsulun tərkibinə daxil olduğu halda kəsmə, istiləşmə, dönmə və presləmə kimi proseslərdən keçir. Bu proseslər nəticəsində istehsalda istifadə olunan bəzi materiallar qırıntılar, yonqar, qalıq və tullantı şəklində istehsaldan qalır. İndi istehsal prosesinə daxil olan birbaşa xammal və köməkçi materiallar tullantı olaraq

qalan və ölçülə bilən aşağı satış dəyərinə sahib olan hissələrdir. Nümunə olaraq, toxuculuq sənayesində müxtəlif modellərə edilən kəsiklərdən qalan parça qalıqları, döküm sənayesində dökümdən qalan şlak və burrlar, polad materialların kəsilməsindən qalan materialları nümunələr verə bilərik.

Qüsurlu məhsullar istehsal fəaliyyətinin son mərhələsində və ya keyfiyyətə nəzarət nöqtələrində ortaya çıxan və əvvəllər müəyyən edilmiş standartlara uyğun olmayan məhsullardır. Başqa sözlə, qüsurlu məhsullar istehsal fəaliyyəti başa çatdıqdan sonra gözlənilən keyfiyyət və xassələri təmin etməyən atılan məhsullardır. Qüsurlu məhsullar əlavə xərclərlə normal məhsullara çevrilə bilər. Başqa bir tərifə görə, istehsal prosesinin hər hansı bir mərhələsində və ya istehsal başa çatdıqdan sonra meydana gələn, lakin planlaşdırılmış keyfiyyətdə olmayan və əlavə xammal, əmək və ümumi istehsal xərclərinin istənilən keyfiyyətə çevrilməsi tələb olunan məhsullara qüsurlu məhsul deyilir. İstehsal prosesinin sonunda əldə edilən qüsurlu məhsullar əlavə əməliyyatlar etməklə düzəldilə bilsə də, bu əlavə əməliyyatlar həm də müəssisə üçün səmərəli olmalıdır. Məhsuldakı qüsur düzəldilə bilmirsə və ya düzəliş üçün ediləcək əlavə prosedurlar qənaətcil deyilsə, bu məhsullara zay məhsullar deyilir. Bu, qüsurlu məhsul ilə zay məhsul arasındakı həlledici fərqdir. Bu səbəbdən bir çox halkarda qüsurlu məhsullara əlavə bir işləmə tətbiq edilmir.

Zay məhsullar istehsal fəaliyyətinin müəyyən bir mərhələsində baş verə biləcək və ya istehsal prosesi başa çatdıqdan sonra gözlənilən keyfiyyəti təmin etməyən məhsullardır. Bunlar istehsal standartlarına uyğun olmayan və bu səbəbdən normal bazar qiymətlərinə satıla bilməyən məhsullardır. Korlanmış məhsulların daha da işlənərək normal məhsullara çevrilməsi mümkün deyil, hətta mümkün olsa da iqtisadi baxımdan qeyri-mümkündür. Qüsurlu məhsullar məhsul üçün göstərilən standart və keyfiyyətə uyğun olmayan və düzəldilməsi texniki və ya iqtisadi cəhətdən mümkün olmayan məhsullara aiddir. Bunların ümumiyyətlə satış dəyəri yoxdur və ya ən yaxşı halda hurda dəyəri vardır.

Nəticə

İstehsal müəssisələrinin əksəriyyətində müxtəlif səbəblərdən istehsal itkiləri baş verir. İstehsal texnikası səbəbindən qaçınılmaz olan zərərlərə normal istehsal itkiləri deyilir. Normal istehsal itkilərini azaltmaq mümkün olsa da, tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Bununla birlikdə, istehsal zamanı gözlənilməz vəziyyətlər nəticəsində meydana gələn anormal istehsal itkilərinin qarşısını almaq mümkündür. Bunun üçün ilk növbədə sənaye müəssisələrində baş verən normal və anormal istehsal itkiləri müəyyənləşdirilməli və hesabat verilməli və bu hesabatlar müəssisə rəhbərliyinin məlumatlarına təqdim edilməlidir. Müəssisə rəhbərliyi aşkar olunmuş anormal istehsal itkilərinin səbəblərini araşdırmalı və bunların qarşısını almaq üçün lazımi tədbirləri görməlidir. Normal istehsal itkilərinin müəyyən bir dərəcədə təbii bir istehsal nəticəsində baş verməsi gözlənildiyindən, onların dəyəri istehsal olunan məhsulların maya dəyəri üzərinə yüklənir. Bununla birlikdə, anormal istehsal itkilərinin dəyəri istehsal olunan məhsulların maya dəyəri ilə deyil, birbaşa zərər hesablarında tanınır.

Sənaye müəssisələrində baş verən istehsal itkiləri müxtəlif yollarla qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə üsullarından ən geniş yayılmışları bunlardır:

1) İstehsal itkilərinin olduğu kimi satılması,
2) İstehsal itkilərinin istehsalda xammal kimi yenidən istifadəsi,
3) İstehsal itkilərinin əlavə emal edilməklə satılması,
4) İstehsal itkilərinin pulsuz olaraq silinməsi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ş. Səmədzadə, İstehsal menecmenti, Bakı, "Təhsil" NMP, 2006.
2. Dərslik, Biznesin əsasları, Bakı, "Nurlan", 2005.
3. S. YÜKÇÜ, "Üretim İşletmelerinde Üretim Kayıplarının Kontrolü, Optimizasyonu ve Vergilendirilmesi", Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, İzmir, 1987.
4. R. KARCIOĞLU, Sanayi İşletmelerinde Üretim Kayıpları (Fire, Artık, Bozuk Mamül ve Kusurlu Mamül) - Verimliliğe ve Maliyetlere Etkisi - , Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1993
5. Kenton, Will. "Manufacturing". Investopedia. Archived from the original on November 17, 2020. Retrieved January 16, 2021.
6. Genesca, G.E.; Grifell, T. E. (1992). "Profits and Total Factor Productivity: A Comparative Analysis". Omega. The International Journal of Management Science. 20 (5/6): 553–568
7. https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Guz/iktisada_giris_1/5/index.html

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İŞÇİLƏRİN MOTİVASİYA PROBLEMİ

Sadıqova Ülkər Bəhram qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
usadiqova@std.beu.edu.az

Xülasə

COVID-19 Pandemiyası ilə əlaqədar iş şəraitinin necə dəyişdiyi və ya gələcəkdə necə dəyişəcəyi məsələsi elmi araşdırmalar, televiziya proqramları, qəzet xəbərləri, onlayn görüşlər ilə milli və ya beynəlxalq səviyyədə müzakirə olunan mühüm mövzular sırasındadır. Bu araşdırmanın məqsədi qlobal COVID-19 pandemiyasının işçilərin motivasiyasına təsirinin nə olduğunu və ya gələcəkdə ona necə təsir göstərə biləcəyini aşkar etməkdir. Bu kontekstdə akademik, media və biznesdə onlayn rəylər və nəşrlər üzrə keyfiyyət təhlili aparılmışdır.

Ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi zamanı daxiletmə və istisna meyarları tətbiq edilmişdir. Akademik araşdırmalardan, xəbərlərdən, rəylərdən və təkliflərdən istifadə etməklə, işçilərin motivasiyasının necə təsirləndiyi induktiv şəkildə qiymətləndirilmişdir. Məqalənin tədqiqat mövzusu müasir dövr üçün olduqca aktualdır.

Açar sözlər: COVID -19, Pandemiya, Motivasiya, Iş sistemi, Işçilərin motivasiyası

Summary

How working conditions have changed or will change in the future in connection with the COVID-19 pandemic is one of the important topics discussed at the national or international level through scientific research, television programs, newspaper news, and online meetings. The purpose of this study is to determine the impact of the global COVID-19 pandemic on employee motivation or how it may affect it in the future. In this context, a qualitative analysis of online reviews and publications in academia, media and business was conducted.

Inclusion and exclusion criteria were applied during the literature review. Using academic research, news, feedback, and suggestions, it was inductively assessed how employee motivation was affected. The research topic of the article is very relevant for the modern era.

Keywords: COVİD -19, Pandemic, Motivation, Work system, Employee motivation

Резюме

Как изменились или изменятся условия труда в будущем в связи с пандемией COVID-19, является одной из важных тем, обсуждаемых на национальном или международном уровне в рамках научных исследований, телевизионных программ, газетных новостей и онлайн-встреч. Цель этого исследования - определить влияние глобальной пандемии COVID-19 на мотивацию сотрудников или то, как она может повлиять на нее в будущем. В этом контексте был проведен качественный анализ онлайн-обзоров и публикаций в академических кругах, СМИ и бизнесе.

При обзоре литературы применялись критерии включения и исключения. На основе академических исследований, новостей, отзывов и предложений была проведена индуктивная оценка влияния на мотивацию сотрудников. Тема исследования статьи очень актуальна для современного периода.

Ключевые слова: COVID -19, Пандемия, Мотивация, Система работы, Мотивация сотрудников.

Giriş

Motivasiya insanları canlandıran və hərəkətə gətirən bir prosesdir. Motivasiya sayəsində müəssisələrdə çalışan insanlar əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələrə uyğun iş icra edirlər. Demək olar ki, menecerlərin işçilərini motivasiya etməsi onları çox yaxşı tanımaqdan asılıdır. İşçini yaxşı tanıyan menecer onu nəyin motivasiya edib etməyəcəyini çox gözəl bilir və bu məlumatlara uyğun olaraq insanı motivasiya edə bilir.

Koronavirus (COVID -19) pandemiyası və bu qeyri - müəyyən iqtisadi iqlim şəraitində müəssisələrin uğur qazanması üçün işçilərin rifahına və ümumi mənəviyyata diqqət yetirmək hər zamankindən daha vacibdir. Ümumiyyətlə, şirkətlər COVID - 19 yayılması səbəbiylə qarşılaşdıqları emosional və psixoloji problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün işçilərin motivasiyasını artırmağa cəhd göstərməlidirlər.

Pandemiya insanların fiziki sağlamlığı üçün bir təhlükə olmaqla yanaşı iş sistemində də bir sıra problemlərə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə bir çox şirkət pandemiyanın yaratdığı riskləri və insan sağlamlığını təhdid edən COVID - 19 virusunun yayılma riskini azaltmaq üçün distant iş rejiminə keçmişdir. Bütün dünyanı təsiri altına alan və insanların həyatına birbaşa təsir edən bu prosesdə işçilərin motivasiyası məsləsi də başlıca bir problem olmuşdur.

Uzaqdan baxıldığında evdən işləmək daha rahat və həvəsləndirici bir vəziyyət kimi görünsə də, işçilərin bu vəziyyətə alışması, yaşayış sahələrini iş sahəsinə çevirməsi və işləri ilə həyatları arasındakı sərhədin pozulması, pandemiyanın işçilərin motivasiyasına mənfi təsirləri sırasındadır.

Motivasiyanı itirməyin başqa bir səbəbi, bu müddət ərzində evdən iş rejiminə keçə bilməyən şirkətlərdə çalışan işçilərin daimi psixoloji risk yaşamaları və özlərini və yaxınlarını COVID riskinə qarşı həssas hesab etmələridir. Hər iki halda da işçilərin emosional vəziyyətlərinin normallaşması və işlərinə normal həyat tərzində davam edə bilmələri üçün şirkətlərin atdığı addımlar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

TƏDQİQAT METODU

Elmi işdə tədqiqat metodları kimi müşahidə, təhlil, induksiya ve deduksiya kimi elmi metodlar tətbiq edilmişdir.

Menecerin asanlıqla əlçatan olması işçilərin motivasiyası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Pandemiya dövrünün gətirdiyi psixoloji dəstəyə ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, insanların özünü təhlükəsiz hiss etməsinin yollarından biri də asanlıqla əldə edilə bilmək və giriş təmin edildikdə problemlərin həllini təmin etməkdir [1, s. 44]. Bu yolla, çətin proseslərdən keçən, evdən işləyən və ya ofisə getməli olan insanların tək hiss etməsinin qarşısını almaq da mümkündür. Bu dövr təkcə işçilər üçün deyil, həm də menecerlər üçün eyni çətinliklər yaradır. Bu vəziyyətdə xaricdən dəstək almaq da olduqca vacibdir.

Xüsusilə pandemiya dövründə evdən işə keçə bilməyən işçilər üçün bu proses daha çətin ola bilər. Pandemiya tədbirlərinin evdən və ofisdən işləməsindən asılı olmayaraq bütün işçilər üçün ən təsirli şəkildə planlaşdırılmasını və tətbiq olunmasını təmin etmək vacibdir [1, s. 174 - 175].

Ofisdə işləyənlər üçün, ofisdəki sosial məsafəyə diqqət yetirmək, iş sahəsini yenidən təşkil etmək, insanların qrup halında vaxt keçirdikləri yerləri yenidən təşkil etmək, dezinfeksiya prosesləri aparmaq və iş saatlarında düzəlişlər etmək, xüsusən də ictimai nəqliyyatdan istifadə edənlərin iş saatını düzgün müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir.

Səyahət etmək, ofisdəki işçilərin təhlükəsizliyi üçün alınacaq tədbirlər arasındadır. Bu cür tədbirlər yalnız işçilərin təhlükəsizliyini təmin etməyə və sağlamlıqlarını qorumağa kömək etmir, həm də riskli bir mühitdə işləmə hissinin səbəb olduğu zəif motivasiyanı azaltmağa kömək edir.

Bu gün şirkətlər yalnız işçilərinə iqtisadi fayda, karyera və inkişaf imkanları təqdim edən təşkilatlar deyil, işçilərin sağlamlığı və rifahı üçün də məsuliyyət daşıyırlar. Sağlamlığa gəldikdə, fiziki, zehni və mənəvi ölçüləri ilə birlikdə məsələyə vahid bir baxımdan baxmalıyıq.

İşçilərin Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi məsələləri əvəzolunmazdır və hüquqlar qanunla təmin edilmişdir [2, s. 173]. Həm də bilirik ki, bir çox şirkətlər, dövlət tərəfindən verilən sosial təminatın xaricində, əlavə güzəştlər çərçivəsində özəl sağlamlıq sığortası imkanları təklif edir.

Ölkəmizdə hələ də özəl tibbi sığorta təqdim etməyən bir çox şirkət olsa da, tendensiya artmaqdadır.

Koronavirus (COVID -19) dönəmində bu şərti çərçivəni aşan fərqli bir vəziyyət meydana gəlir. Rəsmi olaraq elan edilən qlobal epidemiyada, xüsusi tibbi sığorta müqavilələrinə görə testlər və müalicələr əhatə olunmur.

İşçilər xəstələnəndə özəl sağlamlıq sığortası şərtlər altında həkim müayinəsi haqqını ödəyir, ancaq COVID-19 diaqnozu üçün lazım olan testlər və diaqnoz tamamlandıqdan sonra səhiyyə xərcləri dövlət vəsaiti hesabına təmin edilir.

Bütün bunlar davam edərkən iş dünyasının bu vəziyyətdən təsirlənməsi qaçılmazdır [2, s. 234]. Dünya ticarətinin azaldığı bu qeyri - adi dövrdə, qurumlar varlıqlarını qorumaq üçün tədbir görməli və yeni çıxış yolları axtarmalıdırlar. Sürətlə daxil edilən uzaqdan işləmə sistemi ilə bir çox qurum işçilərinin sağlamlığını qorumaq üçün fərqli səylər göstərməlidir.

Məsələn, sağlamlıq sektoru işçilərinin motivasiyasını yüksək tutmaq və işin xarakterinə görə yüksək stres səviyyəsi olan vəzifələr yaradan və tükənməyə səbəb ola biləcək işlədiyi quruma sədaqətini artırmaq çox vaxt asan məsələ deyil. Bu səbəbdən, İK mütəxəssislərinin çətin bir proseslə üzləşməsinə səbəb olan sağlamlıq sektoru həm xəstəyə göstərilən xidmətin keyfiyyətini artırmalı, həm də işçilərin motivasiyasını və performansını yüksək tutmalıdır.

Sağlamlıq sektorundakı HR mütəxəssisləri, məmnuniyyət, məhsuldarlıq və işçi tutma nisbətinin eyni zamanda artması üçün qarşılaşdıqları sektor problemlərinə həll axtararkən işçilərin sadiqliyini artırmağa diqqət yetirməlidirlər.

Pandemiya dövründə evdə və ofisdə çalışan işçilərin fərqli ehtiyacları olduğu unudulmamalıdır [3]. Bu çətin dövrdə evdən işləmək çox rahat və etibarlı görünsə də, evdən çalışmağın da öz çətinlikləri olduğunu unutmaq olmaz.

Evdən işləmək sağlamlıq üçün alınmalı olan ən vacib tədbir olsa da, insanların ev mühitinin işləməyə uyğun olub - olmaması və bir çox insanın təhsilə və ya distant işə başladığı üçün işçilərin ailə həyatının çətinlikləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Unudulmamalıdır ki, pandemiya zamanı ofisdən işləməyə davam edənlərin özlərini təhlükəsiz hiss etmələri lazımdır. Bu səbəbdən, hər bir fərdin prosesdə fərqli gözləntilərə və ehtiyaclara sahib ola biləcəyini düşünmək motivasiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir [2, s. 23].

Xüsusilə çalışılan sahə yüksək infeksiya riski olan bir peşədirsə (məsələn, tibb işçiləri), işçilərin narahatlığının artması, hətta çaxnaşma vəziyyətinə çevrilməsi bunun motivasiya virusu olduğunu göstərir [6]. Bu səbəbdən şirkətlər iş yerlərində gigiyenik şərait, işgüzar səyahətlərin sıx olduğu peşələrdə risklərin artması, epidemiyalar və hərəkətlərin qeyri - kafiliyi kimi vəziyyətlərdə işçilərini qorumaq və dəstəkləmək üçün tədbirlər görməlidir.

Fövqəladə hallarda təşkilatlar işçilərinin mənəviyyatını yüksəltmək, onlara psixoloji dəstək vermək və təcrübələrini optimallaşdırmaq üçün əllərindən gələni etməlidirlər. Bugünkü "sosial" şirkətlər işçilərinə işəgötürənlə deyil, dəstəkləyici bir baxış və yanaşma ilə baxmalıdır [1, s. 26].

Təbii ki, bir tərəfdən sağlamlığından əziyyət çəkənlər, digər tərəfdən işini itirməkdən narahat olanlar da olacaqdır. Şəffaf ünsiyyət, xüsusilə qeyri - müəyyənliyin işçilərə mənfi təsirini azaltmaq üçün hər zamankindən daha vacibdir [5].

Qısacası markalar, işçilərini əvvəlcə sağlam saxlamaq və sonra mümkün bir risk vəziyyətinə erkən müdaxilə etmək üçün karantin dövründə ilk növbədə sağlamlıq problemini ünsiyyət və strategiyalarına daxil edirlər.

Doğru strategiya ilə mümkün daxili və xarici koronavirus hadisələrinin qarşısı alınmalıdır. Yaxın keçmişdə belə bir vəziyyətin yaşanmadığı bir dövrdə markalar tez bir zamanda tədbir görməyə və işçilərinin sağlamlığını qorumağa uyğunlaşmalıdır. Sağlamlıqdan sonra görülən tədbirlərin başında işçilərə və ailələrinə dəstək olmaq gəlir.

Nəticə

Məhsuldar işin ən böyük dəstəkçilərindən biri də motivasiyadır. İşçilərin motivasiyasını yüksək tutmaq üçün qurumlar, işçilərini bu müddətdi necə keçirdiklərini, hobbilərini bir - birləri ilə bölüşmək və ünsiyyət qurmaq üçün onlayn platformalarda bir araya gətirdi. Bəzi qurumlar isə evlərinə immunitet artırıcı paketlər göndərərək işçilərini fiziki olaraq dəstəkləməyə çalışır.

Bütün bunlara əlavə olaraq, işçilərin onlayn rifah proqramları vasitəsilə özlərini yaxşı hiss etmələri təmin edilir. Bəzi təşkilatlar bu cür onlayn təlim proqramları alıb işçilərinə verdilər.

Bəzi şirkətlər işçilərin özlərini birlik içində hiss etmələri üçün mini yarışmalar təşkil edir. İşçilərinə və sosial media izləyicilərinə məşq məsləhətləri, rəqs və yoga dərsləri və mütəxəssislərdən fərdi qulluq məsləhətləri verir.

Tədqiqat işi ilə bağlı təkliflər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- ✓ İşçilərin motivasiyasını artırmaq üçün xüsusi iş proqramlarının təşkili;
- ✓ İşçilərin motivasiyasını artırmaq üçün onların iş saatlarını ailə vəziyyətinə və sağlamlığa görə müəyyənləşdirmək;
- ✓ İşçilərin mümkün qədər maaşlarını artırmaq;
- ✓ Xəstə olan müştərilərə tibbi dəstəyin göstərilməsi;
- ✓ Pandemiya zamanı əlavə pula ehtiyacı olanlara şirkət rəhbərliyi tərəfindən maddi dəstəyin göstərilməsi;
- ✓ İşçilər üçün xüsusi bloqlar hazırlamaq və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ahmet K.A. Pandemi döneminde çalışan motivasyonu. İstanbul: Koçak, 2019, 289 s.
2. Bülent S.A. pandemic döneminde çalışanların motive edilmesinde etkin yöntemler. İstanbul: Koçak, 2020, 432 s.
3. COVID-19 Pandemi Sürecinde Marka Yönetimi - https://www.huseyinsayin.com/covid-19-pandemi-surecinde-marka-yonetimi/
4. COVID-19: Çalışanlara ve Çalışma Hayatına Olası Etkileri - https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/human-capital/covid-19-calisanlara-ve-calisma-hayatina-olasi-etkileri.pdf
5. Koronavirüs İçin Markaların ve Ajansların Aldığı Önlemler Nelerdir? https://pazarlamaturkiye.com/koronavirus-icin-markalarin-ve-ajanslarin-aldiklari-onlemler-nelerdir/
6. Pandemide İyileştiren İletişim - https://www.kid.com.tr/wp-content/uploads/2020/07/son607.pdf

COVİD-19-UN TƏSİRİ ALTINDA RƏQƏMSAL MARKETİNQ

Məmmədov Şahmurad Fuad oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Biznesin təşkili və idarə edilməsi ixtisasının II kurs magistrantı
smemmedov19@std.beu.edu.az

Xülasə

Rəqəmsallaşmış dünyanın insan həyatında gətirdiyi köklü dəyişikliklər marketinq sahəsində yeni yanaşmaların ortaya çıxmasını zəruri etmişdir. Rəqəmsal dövrlə ayaqlaşmaq üçün zehni səy göstərərkən, rəqəmsal dövrün qazanclarından maksimum yararlanmağın yolları axtarılır. Bütün dünyaya təsir edən Covid-19 pandemiyası kimi qlobal faktorlar sözügedən dəyişiklik prosesini sürətləndirir və insanların istehsal, istehlak və alış-veriş kimi gündəlik həyat vərdişlərinin fərqliləşməsinə təkan verir. İnsanlar üçün bir növ oriyentasiya prosesinə çevrilən mövcud konyuktura ilə marketinqlə bağlı təkcə klassik vərdişlərin deyil, müasir nəzəriyyələrin, modellərin və təcrübələrin də ciddi şəkildə yenidən nəzərdən keçiriləcəyi düşünülür. Belə bir ssenaridə ən uğurlu marketinqi üzə çıxarmaq üçün rəqəmsal dövrə ən çox uyğun gələn, eyni zamanda insan psixologiyasını ən yaxşı anlayan nailiyyətlərin həyata keçirilməsinin nə qədər kritik olduğu danılmazdır. Bu səbəbdən şirkətlərin əsas fəlsəfələrində, korporativ mədəniyyətlərində və idarəetmə siyasətlərində hər zaman marjinal dəyişikliklərə açıq olması zərurətdən çox zərurətə çevrilmişdir. Bu araşdırmada Covid-19 pandemiyası kimi cari dinamikanı nəzərə alaraq marketinq sahəsində yeni yanaşmalar diqqət mərkəzində olacaqdır. Pandemiya ilə çətinləşən şərtlərin rəqəmsal dövrün təqdim etdiyi imkanlar sayəsində necə üstünlüyə çevrilə biləcəyini konkret misallarla izah edərək, yeni nəsil sahibkarların üfüqünün açılmasına töhfə verəcək.

Açar sözlər: Marketinq, Rəqəmsallaşma, Yeni yanaşmalar, Covid-19.

Summary

The radical changes that the digital world has brought to human life have necessitated the emergence of new approaches to marketing. As you make the mental effort to keep up with the digital age, you are looking for ways to make the most of the benefits of the digital age. Global factors, such as the Covid-19 pandemic, which is affecting the entire world, are accelerating this process of change and driving people's differences in daily life habits such as production, consumption and shopping. It is expected that not only classical habits, but also modern theories, models and practices related to marketing will be seriously reconsidered with the current conjuncture, which has become a kind of orientation process for people. In such a scenario, it is undeniable how critical it is to implement the achievements that are most relevant to the digital age and at the same time best understand human psychology in order to reveal the most successful marketing. For this reason, it has become more important than ever for companies to be open to marginal changes in their core philosophies, corporate cultures and management policies. This study will focus on new marketing approaches, given the current dynamics, such as the Covid-19 pandemic. The new generation will contribute to opening the horizons of entrepreneurs, explaining with concrete examples how the conditions complicated by the pandemic can become an advantage thanks to the opportunities provided by the digital age.

Keywords: Marketing, Digitalization, New approaches, Covid-19.

Резюме

Радикальные изменения, которые цифровой мир привнес в жизнь человека, потребовали появления новых подходов к маркетингу. Делая умственные усилия, чтобы идти в ногу с цифровым веком, вы ищете способы максимально использовать преимущества цифрового века. Глобальные факторы, такие как пандемия Covid-19, которая затрагивает весь мир, ускоряют этот процесс изменений и побуждают людей различать свои повседневные жизненные привычки, такие как производство, потребление и покупки. Ожидается, что не только классические привычки, но и современные теории, модели и практики, связанные с маркетингом, будут серьезно пересмотрены в сложившейся ситуации, которая стала для людей своего рода ориентировочным процессом. В таком сценарии, бесспорно, насколько важно реализовать достижения, наиболее актуальные для цифровой эпохи и в то же время лучше понять психологию человека, чтобы выявить наиболее успешный маркетинг. По этой причине для компаний стало как никогда важно быть открытыми для незначительных изменений в своей основной философии, корпоративной культуре и политике управления. Это исследование будет сосредоточено на новых подходах к маркетингу с учетом

текущей динамики, такой как пандемия Covid-19. Новое поколение будет способствовать открытию горизонтов предпринимателей, объясняя на конкретных примерах, как условия, осложненные пандемией, могут стать преимуществом благодаря возможностям, предоставляемым эпохой цифровых технологий.

Ключевые слова: Маркетинг, Цифровизация, Новые подходы, Covid-19.

GİRİŞ

Rabitə texnologiyasının fövqəladə inkişafı ilə insanlar bir kliklə hər cür ehtiyac və istəklərə çata bildiklərini görmüş və bu rahatlıq nəticəsində rasional düşüncədən öz istəklərini izləyən postmodern bir kimlik qazanmışlar. Bəşəriyyətin bazar vərdişlərinin köklü dəyişməsi yeni marketinq strategiyalarının və yanaşmalarının yaranmasına səbəb olmuşdur; təkcə ehtiyac və istək anlayışları deyil, həm də marketinqin bütün əsas dinamikaları yenidən şərh edilməlidir.

Bununla belə, marketinq konsepsiyasının dəyişməsini şərtləndirən amillər təkcə texniki inkişaflar deyil. Əslində, 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyası kimi proqnozlaşdırılması çətin, böyük təsirə malik və qeyri-müəyyən istiqaməti olan bir amil bütün marketinq vərdişlərini dərindən sarsıtmışdır. Logistika kimi əlavə elementlərin əhəmiyyətinin artdığı sözügedən transformasiya, mövcud marketinq yanaşmalarının yenilənməsinə və yeni sağlamlıq yönümlü yanaşmaların ortaya çıxmasına yol açır.

Covid-19-un Rəqəmsallaşma Perspektivindən Marketinqə Təsirləri

Covid-19 epidemiyasının pandemiyaya çevrildiyi 2020-ci il, pandemiyanın marketinq mədəniyyətinə, marketinq vərdişlərinə və marketinq yanaşmalarına birbaşa təsiri səbəbindən xüsusi olaraq araşdırılmalı olan bir dövrdür.

Digər tərəfdən Covid-19, yoluxuculuq qabiliyyətinin yüksək olması, daimi mutasiyaya uğraması, insandan heyvana və heyvandan insanlara keçməsi, müalicə və xüsusiyyətlərinin tam olmaması, sağlamlığın qarşısını alması kimi səbəblərdən sistem və onun karantin, çevik işləmə, evdən işləmə, sosial kimi bütün dünyaya yayılması, məsafə və maska kimi tədbirləri zəruri edərək gündəlik həyatda fövqəladə dəyişikliklərə səbəb olmuşdur; Belə ki, sözügedən mənzərəyə rəqəmsal imkanlar əlavə edildikdə, marketinq vərdişlərində köklü bir transformasiya yaşanmışdır.

Rəqəmsal Dövr və E-Ticarət

Elektron ticarət tarixi ilk onlayn satışdan başlayır: 1990-cı illərin ortasında bir şəxs Amerikanın pərakəndə satış platforması olan NetMarket adlı veb saytı vasitəsi ilə dostuna bir CD-sin satdı. Bu, istehlakçının bir məhsulu ümumdünya internet şəbəkəsi və ya bu gün çox bildiyimiz kimi "elektron ticarət" vasitəsilə satın almasının ilk nümunəsidir.

O vaxtdan bəri, elektron ticarət, məhsulların onlayn pərakəndə satış yerləri və bazarlarda aşkar edilməsi və satın alınmasını asanlaşdırmaq üçün inkişaf etmişdir.

Elektron ticarəti olan şirkətlər çətin bürokratiya, məhdud logistika və ehtiyat qeyri-müəyyənliyi kimi ənənəvi maneələri asanlıqla dəf edə bilmişdir. Bununla belə, e-ticarətin bəzi mənfi cəhətləri də var. Bunlardan ən önəmlisi sosial şəbəkələrdə milyonlarla saxta şəxsiyyətin olmasıdır. Rasional, real istehlakçı təmsil etməyən saxta hesabların yaratdığı qeyri-müəyyənlik və ədalətsiz rəqabət marketinq firmalarının qorxulu yuxusuna çevrilib. Bu problemin öhdəsindən gəlmək üçün şirkətlər sosial şəbəkələrdə saxta dostlar, saxta həyat hekayələri, saxta fəaliyyətlər, saxta postlar və saxta məhsul seçimləri ilə saxta rəqəmsal istifadəçilər yaradaraq saxta hesabların mövcudluğunu neytrallaşdırmağa çalışırlar. Bu refleks eyni zamanda axtarış sistemlərinin zirvəsinə qalxaraq istehlakçının gözündə olmasını təmin edir [1, s. 56].

Məlumdur ki, təkcə Çində yəqin ki, mindən çox sosial media şirkəti fəaliyyət göstərir ki, onların da mövcud olma səbəbi Çinin ən böyük elektron ticarət platformalarından biri olan Taobao-nun alqoritmlərini çaşdırmaqdır.

Elektron ticarətin digər mənfi cəhətləri arasına müştərilərin çətin qərarlar qəbul etməsi və asanlıqla imtina edə bilməsi, həddindən artıq çox alternativ mal və ya xidmətlərin olduğu rəqabətli bazar şərtləri qarşısında istehlakçıların məyusluq, yorğunluq və cansıxıcılıq nümayiş etdirməsi, virtual mühitin olması daxildir [2, s. 67]. Saxta müştəri hesabları da daxil olmaqla, e-ticarətin mənfi cəhətləri ilə mübarizə aparmağın ən təsirli yolu texnoloji imkanlara müraciət etmək, xüsusilə də süni intellektə diqqət yetirmək olacaqdır. Əslində, pərakəndə satış şirkətlərinin 2022-ci ildə süni intellekt xərclərinə ümumilikdə 6 milyard ABŞ dolları ayıracağı proqnozlaşdırılır.

Covid-19-un Şirkətlər Tərəfindən Onlayn Marketinqdə Əks Olunması

Covid-19-un ümumilikdə marketinqdə ilk əksi odur ki, o, istehlakçıları daha çox e-ticarətə yönləndirir və istehlakçıların seçimlərində onlayn marketinqi vurğulasa da, oflayn (fiziki/ənənəvi) marketinqi xeyli

geriləyib. Covid-19 pandemiyası zamanı oflayn marketinq köhnəlmiş marketinq vərdişinə çevrilir və lazım olmadıqca istifadə olunmur. Bununla belə, Covid-19-un onlayn marketinqə təsirini araşdırmaq üçün əvvəlcə onun oflayn marketinqdə hansı dəyişikliklərə səbəb olduğunu təhlil etmək lazımdır [5]. Çünki onlayn marketinq oflayn marketinqin yeganə alternativi olaraq istehlakçı üçün qaçılmaz seçimdir və bunu nəzərə alaraq rasional qiymətləndirmə aparmaq lazımdır. İnsanların sosial məsafəyə riayət etmək üçün fiziki təmasdan qaçdığı, sosial-mədəni fəaliyyətlərin təxirə salındığı və ya məhdudlaşdırıldığı, demək olar ki, bütün şəraitdə maska taxmağın məcburi olduğu pandemiya dövründə müəyyən bir tədbir, diaqnostika, hətta müalicə metodu hazırlana bilmir [3].

Müştəri ilə fiziki ünsiyyəti ciddi şəkildə kəsilən şirkətlər pandemiya şəraitində klassik marketinq üsullarından uzaqlaşaraq müştəri ilə daha asan və effektiv ünsiyyət qurmağın yollarını axtarmağa başlayıblar. Yuxarıda qeyd olunan axtarış hələ də oflayn marketinqdən əl çəkməmiş şirkətlər və məhdud e-ticarət təcrübələrini inkişaf etdirməyə çalışan şirkətlər baxımından fərqli şəkildə özünü göstərir [4].

Oflayn marketinqdən əl çəkməmək bəzən imkanlar xaricində şirkətin korporativ bazar siyasətinin nəticəsi ola bilər. Xüsusilə özünəməxsus müştəri portfelinə sahib olan və müştəriləri ilə daimi təmasda olmağa önəm verən şirkətlər üçün mövcud vəziyyəti qorumaq və ya bildiyini etmək kimi emosional səbəblərdən offline marketinq daha sərfəli hesab edilir. Bununla belə, getdikcə artan məşğulluq xərclərini, vergi yükünü və digər xərcləri nəzərə alsaq, şübhəsiz ki, oflayn marketinqlə bağlı ən sərt vərdişləri olan şirkətlər belə marketinq vərdişlərində çeviklik nümayiş etdirəcəklər.

Nəticə

Mobil marketinq və hər bir detalın bütünlüklə əhəmiyyətinə əsaslanan geniş çeşidli bütöv marketinq kimi yeni marketinq yanaşmalarına nümunələr, rəqəmsal marketinq sənətinin ağıllı onlayn mərkəzli strategiyalarla gəldiyi mərhələni əks etdirir. Marketinqin təbiətindəki dinamizmin rəqəmsal inkişaflarla mükəmməl uyğunlaşdığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, onun hər an yeni marketinq yanaşması ilə qarşılaşmağa hazır olması və hətta buna öyrəşməsi daha da güclənir. Bu kontekstdə Covid-19 pandemiyasını ümumi bir maneə kimi qəbul etmək əvəzinə, onu innovativ yanaşmalarla yeni marketinq strategiyaları hazırlamaq üçün uyğun bir alət kimi qəbul etmək daha doğru olar.

Qloballaşmanın təbii nəticəsi olan bu mənzərə böyük imkanlar dünyasına qapı açır. Qlobal dünyada özünə yer etmək istəyənlər açılan qapıdan içəri girərək imkanlardan maksimum istifadə edə bilərlər.

Önümüzdəki bir neçə il üçün planlaşdırılan e-ticarət artıq sadəcə bir ildə həyata keçirilir. Pandemiya ucbatından günlərini monitor arxasında keçirən insanlar həm də internetdə artan remklamlar səbəbindən e-ticarətdən istifadələrini artırıblar. Bununla yanaşı insanların e-ticarətdən istifadə etməsində də müəyyən dəyişikliklər var. Bir neçə il öncə öncədən ödəniş etmək e-ticarətin düşməni idi isə, artıq pandemiyanın yaratdığı məcburiyyət səbəbindən insanlar öncədən ödəniş etməyə adi hal kimi yanaşır. Təbii ki, bunun da kart məlumatlarının itirilməsi, e- ticarət zamanı alıcıların fırıldaqla rastlaşmaları kimi neqativ tərəfləri var, hansı ki, hal-hazırda bu sahə ilə mübarizədə əhəmiyyətli irəliləyişlər sezilir.

Postmodern dövrdə marketinq aktyorlarına çevrilmiş rasional fərdlər; ekranların rəngarəng dünyasına aldanmadan rəqəmsalizmlə harmoniyada yaşadıqları müddətcə zamanla ayaqlaşa biləcəklər; əks halda, həyatın demək olar ki, hər sahəsində büdrəyəcək və geridə qalacaqlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alkoy S.A. (2019), The old disease that has come to the fore again as a possible biological weapon. TTB Journal of Continuing Medical Education, London, 132 p.
2. Aydogan S.A. (2020), Epidemic News. Turkish World Application and Research Center Journal of Public Health, İstanbul, 443 p.
3. http://news.unec.edu.az/ekspert-reyi/7052-pandemiya-sheraitinde-olkelerin-igtisadi-dayanagligi - Pandemiya dövründə iqtisadi dayanıqlılıq 2021.
4. http://www.mahmuttekin.com.tr/userfiles/content/files/Krizi%20Y%C3%B6netebilmenin%20S%C4%B1rlar%C4%B1.pdf - Kriz yönetimi sırları 2021.
5. https://aybu.edu.tr/GetFile?id=54ef160d-125e-4967-9aeb-2973158c8a33.pdf - Koronavirüsün etkileri 2021.

Azərbaycan turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlilik xüsusiyyətləri

Bahar Eldar qızı Quliyeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
guliyeva.bahar.2101@atmu.edu.az

Xülasə

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar turizm bazarında azad rəqabət bazarı inkişaf etməyə başlamışdır. Yeni turizm müəssisələrinin yaradılması ilə bazarda rəqabət mübarizəsi də güclənmişdir.

Daxili və beynəlxalq turizm bazarı yüksək rəqabət şəraitində daim fəaliyyət göstərir. Turistləri cəlb etmək üçün həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də ölkə daxilində regionlar, şəhərlər, mehmanxanalar, xidmət müəssisələri və turizm şirkətləri arasında ciddi rəqabət vardır. Kəskin rəqabət şəraitində marketinq üzrə dəqiq proqramın tərtib edilməsi, onun ardıcıl və konkret hadisələrə uyğun həyata keçirilməsi, bazarın öyrənilməsi, turizm məhsullarının hazırlanması və turizm bazarında əsaslı şəkildə irəliləyişin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda hər bir turizm qurumunun səmərəli rəqabət alətləri təklif etmək üçün yaradılmış bazar mühitini düzgün qiymətləndirə bilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu rəqabət alətləri bir tərəfdən Azərbaycanda mürəkkəb bazar şəraitinə və onun inkişaf tendensiyalarına, digər tərəfdən spesifik istehsal xüsusiyyətlərinə cavab verməlidir.

Açar sözlər: Rəqabət, Rəqabətqabiliyyətlilik, Rəqabət strategiyası, Turizm, Turizm xidməti, Otel.

Abstract

In connection with transition of our country into market economy, the free competitive market started developing in tourism market. The fight of competition in the market has also been intensified with the establishment of new tourism institutions.

Domestic and international tourism market permanently functions in highly-competitive circumstances. In order to involve tourists, there is a severe competition both among individual countries, and among the regions, cities, hotels, service institutions and tourism firms within the country. Under the circumstances of severe competition, it is of great importance to draw up the precise program for marketing, to implement it upon consecutive and specific events, to study the market, to prepare tourism products, and to advance it reasonably in the tourism market.

At present time, it is especially important for each tourism institution to b able to properly assess the created market environment in order to offer efficient competition tools and these competition tools should meet the complicated market condition and its development trends in Azerbaijan on one hand, and meet the characteristics of specific production on the other hand.

Key words: Competition, Competitiveness, Competitive strategy, Tourism, Tourism service, Hotel.

Turizm biznesində, o cümlədən bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri üçün yüksək dərəcəli rəqabət xarakterikdir. Rəqabət anlayışı özündə eyni məqsədə - istehlakçıların tələb və təkliflərini düzgün və dolğun şəkildə həyata keçirməklə maksimum gəlir əldə etmək istəyən hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar arasındakı mübarizəni birləşdirir.

Turizm müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə etmək üçün rəqabətin əsas dərəcələri müəyyən edilir ki, aşağıda sadalananlara nəzər salaq:

- turizm müəssisəsi istehsalının texniki səviyyəsi rəqiblərlə müqayisədə yüksək səviyyədə dəqiq seçilməli, marketinq tədbirləri güclü olmalı və reklam olunan məhsulla istehsal edilən məhsul mütləq uyğun olmalıdır ki, istehlakçılar tərəfindən bu məhsul seçilsin;
- müəssisələr öz istehsal səviyyələrini rəqiblərin istehsal səviyyəsinə çatdırmağa çalışırlar ki, bu zaman onlar rəqiblərin xammal və material aldıqları mənbələrdən xammal əldə etməyə çalışırlar, eləcə də məhsul istehsalı zamanı iş prosesinə mütəxəssisləri cəlb etməyə səy göstərirlər;
- rəqabət mübarizəsində effektiv idarəetmə uğurun əsas göstəricisi hesab edilir; bu özünü, qərarların qəbulu zamanı yüksək operativlik qabiliyyəti, işçilərin motivasiyası və digər proseslərdə biruzə verə bilər;

Yuxarıda qeyd edilən tələbləri doğru qaydada yerinə yetirən turizm müəssisələri uzun illər rəqiblərindən öndə olublar. Məhz bu, müəssisənin bazardakı uğuruna zəmanət verir. Belə müəssisələr dünyada sürətlə inkişaf edən və rəqiblərinə nisbətən yüksək gəlirli müəssisələr hesab edilir. Onlar:

- digər rəqib müəssisələr tərəfindən daima axtarılan yüksək ixtisaslı rəhərliyə və işçi kollektivinə malik olurlar;
- hər zaman dünya standartlarına uyğun gələn yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal edirlər;
- digərləri ilə müqayisədə bazar konyukturasının, tələb və təklifin dəyişikliklərinə daha tez cavab verirlər və tələb edilən məhsulu bazara çıxarırlar;
- məhsul istehsalı zamanı mütəxəssislər dəvət edirlər;
- daima öz məhsul çeşidlərini artırır, işçilərinin ixtisaslaşma dərəcələrini yüksəldir.

Turizmdə rəqabət mübarizəsinə bir çox faktorlar təsir göstərir. Bu faktorları nəzərdən keçirək [1, s.45].

1. Mübarizə rəqabət aparan müəssisələrin sayı artdıqda daha da güclənir. Müəssisələrin sayı vacib faktordur, çünki say artdıqca yeni strateji inisiativlərin ehtimalı artır. Bu zaman hər hansı bir müəssisənin digərlərinə təsiri azalır; Əgər rəqib firmalar ölçü və imkanlar cəhətdən müqayisə oluna bilirsə, bu zaman onlar rəqabət apara bilərlər.
2. Turizm xidmətlərindəki mövsümilik amili rəqabət mübarizəsini artıran digər vacib faktorlardan biridir. Buna görə də müəssisələr satışın artırılması məqsədi ilə müəyyən endirimlər edir, yeni taktikalardan istifadə edirlər;
3. Turizm müəssisəsinin məhsulu kifayət qədər differensial olmadıqda rəqabət mübarizəsi güclü hesab olunur;
4. Sahədən getmək, sahədə qalıb rəqabət mübarizəsini davam etdirməkdən daha yaxşı olur. Bu da, rəqabət mübarizəsini gücləndirən digər tendensiyalardandır. Çıxma üçün nə qədər çox maneə varsa, bir o qədərdə firmalar sahədə qalıb rəqabət aparmağa cəhd göstərirlər, baxmayaraq ki, bu zaman onlar daha az gəlir götürə bilərlər.

Rəqiblərin analizi və rəqib hərəkətlərinin hazırlanması, müəyyən bazar seqmentində mövcud real artımdan daha çox fayda verir. Rəqiblərin güclü və zəif cəhətlərini bilməklə, onların potensialı, məqsədləri, indiki və gələcək strategiyalarını qiymətləndirmək imkanı müəssisəyə rəqibin zəif tərəflərini aşkar etməyə yönəlmiş olur. Bu da öz növbəsində müəssisə öz imkanlarını rəqabət mübarizəsi zamanı uğurlu olmaq üçün istifadə edir.

Praktik olaraq müəssisələrin bütün marketinq uğurları öz güclü tərəflərindən rəqiblərin zəif cəhətlərinə qarşı istifadəyə əsaslanır. Bunu yalnız yaxşı və dəqiq araşdırma nəticəsində etmək mümkün olur. Rəqiblərin marketinq araşdırmaları turizm müəssisəsinə aşağıdakı imkanları verir [2, s.79]:

- rəqiblərin fəaliyyəti haqqında məlumatı olmaqla, bazardakı uğurun perspektivlərinin daha dolğun qiymətləndirə bilmək;
- prioritetləri daha asan müəyyən etmək;
- mövcud rəqabətə tez cavab vermək;
- rəqiblərin güclü cəhətlərini araşdırmaqla bu xüsusiyyətləri neytralizə etməyə yönəlmiş güclü strategiyanın hazırlanması;
- müəssisənin rəqabətqabiliyyətliyini artırmaq;
- müəssisənin əməkdaşlarını rəqiblər barədə dolğun şəkildə məlumatlandırmaq və onları bu istiqamətdə motivasiya etmək;
- personalın təlim və təhsil səviyyəsinin artırılması, ixtisaslaşdırılması;
- müəssisənin bazardakı mövqeyini yaxşı qorumaq və genişləndirmək.

Bazarda mövcud olan bütün rəqiblər arasındakı mübarizənin müəyyən edilməsi zamanı qiymətləndirmə çətinləşir. Buna görə də, iki strateji qrup seçilir: birbaşa və potensial rəqiblər .

Birbaşa rəqiblər – bu, elə turizm müəssisələridir ki, keçmişdə mövcud olub, indi də mövcud olmaqda davam edirlər.

Potensial rəqiblər ayrılır:

- təklif edilən xidmətlər çeşidinin genişləndirməyə çalışan müəssisələr, öz istehlakçılarını tələbini daha yaxşı ödmək və birbaşa rəqiblər olmaq üçün məhsul strategiyasını həyata keçirirlər;
- rəqabət mübarizəsinə qoşulan yeni firmalar.

Rəqabət mühitinin ən əhəmiyyətli cəhəti istehsal xərclərinin aşağı salınması, məhsulun assortimentinin dəyişən tələbata uyğun surətdə yeniləşdirilməsi, onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsulun və onu istehsal edən firmanın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən hüquqi müdafiənin əlçatan olması, eləcə də təmin edilməsi və inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması hesab edilir.

Rəqabətdə uğurun əsas amilləri hər bir müəssisənin rəqabət qabiliyyətli olması və yaxşı maliyyə göstəricilərinə nail olması üçün vacib olan amillərdir.

Müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi aşağıdakı faktorlarla müəyyən edilir:

- xidmət və məhsulların keyfiyyəti;
- effektiv marketinq strategiyasının hazırlanması;
- personal və menecerin ixtisaslaşdırılması;
- istehsalın texnoloji səviyyəsi;
- müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sahədə vergi mühiti;
- maliyyə mənbələrinin mövcudluğu .

Sahədə rəqabətin strukturunu öyrənmək üçün növbəti addım rəqiblərin mövqelərinin müəyyən edilməsidir. Sahədə rəqiblərin mövqelərini müəyyən etmək üçün təhlil vasitələrindən olan "strateji qrupların xəritəsi"ni hazırlayırlar. Belə təhlil sahənin ümumi təhlili və konkret müəssisənin sahədəki mövqeyi arasında əlaqəni göstərir.

Hərəkətverici və rəqabət qüvvələri müxtəlif mövqelərdə olan strateji qruplara müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Bu qüvvələrin mənfi təsiri altında olan strateji qrupa daxil olan müəssisə öz mövqeyini dəyişməyə və daha yaxşı mövqedə olan qrupa daxil olmağa istiqamətlənmir. Belə cəhdlərin uğurluluğu yeni strateji qrupa daxil olmanın maneələrinin mürəkkəbliyindən asılı olur. Sözügedən yerdəyişmələr rəqabətin intensivliyini artırmaqla onun təbiətinə təsir göstərir.

Hazırki dövrdə turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyində bir çox problemlər vardır. Bu problemləri daha yaxşı anlamaq üçün aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır [3, s.81]:

1. Rəqabətqabiliyyətlilik 3 əsas şeydən ibarətdir. Onlardan biri göstərilən xidmətin keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Digəri turizm məhsulun çatdırılması və servisi ilə əlaqədardır. Nəhayət, üçüncüsü, bütün alıcı qruplarının iqtisadi imkan və məhdudiyyətləri ilə özünü göstərir.

2. Müştəri – turizm xidmətlərinin əsas qiymətləndiricisidir. Belə ki, turizm məhsulunun bütün elementləri potensial alıcıya tam aydın olması məhsula qarşı şübhə yaratmır.

Son zamanlar müştərilər üçün turizm müəssisəsinin seçilməsi daha az risklə müşahidə olunur, qabaqlar, bu, məzuniyyət və ya işgüzar səyahətin korlanması, pulun itirilməsi və ya necə xərclənməli olduğunu bilməmək kimi problemlər aradan qaldırılmışdır, belə ki, təcrübəsiz turizm müəssisələrinin sayı azaldılmışdır. Turizm xidmətləri bazarındakı yüksək rəqabət turizm müəsisələrini asan yoldan getməyə və öz daxili resurslarının mobilizasiyasına fikirlərini cəmləməyə məcbur etmişdir [4, s.32-36]. Bunlar aiddir:

- işçi heyətinin düzgün seçimi və təhsili;
- əlavə xərclərin azaldılması;
- reklama qoyulan vəsaitlərin daha effektiv qoyulması;
- nəqliyyat kompaniyaları ilə əlaqələrin düzəldilməsi;

Azərbaycanda ölkədaxili turistlərin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması səbəbindən turoperatorlar əsas xarici bazara işləyirlər. Eyni zamanda, ölkə daxilində xidmət səviyyəsinin aşağı, qiymətlərin isə yuxarı olması da nəzərə alınmalıdır. Xarici ölkələrə turist göndərilməsi valyutanın ölkədən çıxmasına səbəb olur ki, bu zaman turistlər xarici ölkələrin turizminə sərmayə qoymuş olurlar. Halbuki, bizim ölkənin sərməya qoyuluşuna ehtiyacı daha böyükdür. Azərbaycan turoperatorları ölkəyə turist dəvət edərkən böyük çətinliklərlə rastlaşır və Azərbaycanda turizmlə də məşğul olan xarici şirkətlərin güclü rəqabətinə tab gətirə bilmirlər. Xarici şirkətlərin güclü maliyyə potensialı, şirkətə məxsus nəqliyyat vasitələrinin olması, aid olduqları hökumət tərəfindən tez və asanlıqla viza probleminin həll edilməsi əsas göstəricilərə aid edilir. Bizim turistlərə isə viza almaq problemə çevrilir.

Ölkəmizdə turistlərin qəbulu üçün mehmanxana biznesi də dinamik surətdə inkişaf edir. Bunun üçün respublikanın böyük şəhərlərində xarici qonaqların qəbul edilməsi məqsədilə müasir tələblərə cavab verən mehmanxanalar fəaliyyət göstərir və ilbəil bütün turizm regionlarını əhatə edən geniş turizm xidmətləri sisteminin formalaşması istiqamətində dəstəkləyici işlər görülür.

Bazar iqtisadiyyatının məntiqi belədir: "rəqabət yenilikləri tez mənimsəyən, yeni məhsulu hazırlayıb rəqiblərindən qabaq bazara çıxardan qalib gəlir". Kütləvi bazarın turoperatorları rəqibləri ilə turpaketlərə tələbat az olanda tanış olurlar (ölü zamanda). Turoperatorlar qiymətləri təyin edən zaman turpaketin xərclərini azaltmaqla öz rəqiblərinə heç bir şans vermirlər. Qiymətləndirmədə ən çox istifadə olunan üsul məsrəflərlə əvvəlcədən tanış olmaqdır, yəni gəlirin maya dəyərinin üzərinə gəlirin müəyyən olunmuş faiz qiymətini gəlməklə hesablanır.

Son onilliklərdə turizm müəssisələri xidmətləri hazır qablaşdırılmış şəklində satmır, onlar öz işlərini daha asanlaşdırıb, sifarişləri müştərilərin istəklərinə görə həyata keçirirlər. Və qalan firmalar arasında rəqabət başlayır və onlar mümkün olan ən aşağı qiymətlə turizm bazarına çıxırlar. Və onlar kompleks şəkildə olunan sifarişlərə yalnız vacib olan xidmətləri daxil edirlər ki, alınan qiymət ucuz olsun. Bu xidmətlərə uçuş, bütün marşrutlar üzrə mehmanxanalarda yerləşmə və s. daxil edirlər. Sifariş olunan digər xidmətləri turist gedəndə ödəyir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, turizmi inkişaf etdirmək üçün Azərbaycanın geniş potensialı var. Mövcud potensialı imkana çevirmək, eləcə də inkişaf etdirməklə hökumət tərəfindən müvafiq infrastruktur işlərinin aparılması yolu ilə rəqabət qabiliyyətli turizm biznesinin yaradılması təmin edilməlidir. Ölkədəki turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və daha çox turist cəlb etmək üçün xidmət səviyyəsi yüksəldilməlidir. Belə ki, geniş imkanlar olmasına baxmayaraq, ölkəyə nəinki turistlərin marağının artması, hətta yerli vətəndaşların daxildəki müalicəvi turizm xidmətlərindən lazımi qədər yararlanması hallarına rast gəlinir. Bu məqsədlə, vətəndaşlarımız Rusiya, istirahət və əyləncə üçün isə qonşu Türkiyənin turizm bazarına üz tuturlar. Belə rəqabət mənzərəsində uğurlu nəticələrin əldə olunması üçün uzunmüddətli və dayanıqlı turizm siyasətinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Квартальнов В.А., Стратегический менеджмент в туризме: Современный опыт управления, Москва: Финансы и статистика, 2004. 320 s.
2. Еремеева Н. В., Конкурентоспособность товаров и услуг, Москва: Колос, 2006. 191 s.
3. Жукова М.А., Индустрия туризма: менеджмент организации, Москва: Финансы и статистика, 2004. 199 s.
4. Комелькова Л.С., Рынок туристических услуг, 2003. - №11. S. 32-36.

Covid-19 pandemiyası dövründə evdən çalışmanın işçilərin performasına təsiri

Hüseynov Elxan
Bakı Mühəndislik Universiteti
ehuseynov15@std.beu.edu.az

Xəqani Bəşirov
Bakı Mühəndislik Universiteti
xbashirov@beu.edu.az

Xülasə

Bu pandemiya dövründə içşilərin evdən çalışmasında şahidi olduq.Virus dövründə yoluxmanın qarşısını almaq üçün bəzi müəssiələr evdən çalışmağa üstünlük verdi.Çünki bəzi işləri evdən görmək daha səmərəli və təqdirə layiqdi.Bu prosesin bəzi mənfi və müsbət xüsusiyyətləridə var.Bunlar haqqında məqalədə məlumat verilib.Cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olaraq hər bir insan günümüzdə COVİD-19 pandemiyasının təsirlərinə məruz qalır, hər kəsin gündəlik fəaliyyətinə bu virus öz təsirini göstərir. Yayılmağa başladığı dövrdən bütün dünyanı təşvişə salan bu virus hələ də can almağa davam edir. Pandemiya və onun fəsadlarından əziyyət çəkən ölkələr bir tərəfdən bütün imkanlarını səhiyyə sahəsinə yönəltmişkən digər tərəfdən də, öz iqtisadiyyatlarını ayaqda tutmağa çalışırdılar. Ümumdünya səviyyəsində isə sosial şəbəkələr, sosial dəstək, sosial qarşılıqlı əlaqə və yaxınlıq kimi əlaqə mexanizmləri pandemiyanın təsirinə məruz qalmış və onlara da bu pandemiya öz təsirini müxtəlif şəkildə göstərmişdir.

Açar sözlər: Covid -19, Pandemiya, İşçilərin performansı, Evdən çalışmaq.

Abstract

During this pandemic, we witnessed people working from home. In order to prevent infection during the virus, some companies preferred to work from home. Because some work is more efficient and commendable. There are some pros and cons of this process. Depending on how many people are affected by the COVID-19 pandemic today, the virus affects everyone's daily activities. The virus, which has plagued the world since its inception, is still alive. Countries suffering from the pandemic and its aftermath have sought to sustain their economies while focusing on health care. At the global level, communication

mechanisms such as social networks, social support, social interaction and intimacy have been affected by the pandemic, and this pandemic has affected them in different ways.

Key words: **Covid -19, Pandemic, Employee performance, Work from home**

Yeni tipli pnevmoniya COVID-19, 2019-nCoV koronavirusu pandemiyası — 2019-cu ilin dekabr ayının ortalarında, Çinin mərkəzi Hubey əyalətinin Uhan şəhərində yerli Huanan ət və dəniz məhsulları bazarı ilə əlaqəli yerli sakinlərdə naməlum mənşəli pnevmoniya xəstəliyinin ilk aşkar olunması ilə başladı. 31 dekabr 2019-cu ildə Çin hakimiyyəti naməlum pnevmoniyanın başlaması barədə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına məlumat verdi.

Sonradan, Çin alimləri yeni koronavirus — 2019-nCoV ayırd edərək onun genomunun genetik ardıcıllığını təyin etdilər. Virus, şiddətli kəskin tənəffüs sindromuna səbəb olan SARS-CoV virusuna (*atipik pnevmoniya* kimi də tanınır) ən azı 70% genetik ardıcıllıqla bənzəyir. Yeni koronavirusun inkubasiya dövrü 2 gündən 10 günə qədər davam edir və son məlumatlara görə, xəstəlik simptomların başlamazdan əvvəl yoluxucu olur.

22 yanvar tarixindən etibarən Uhanda karantin rejimi tətbiq edilməyə başlandı. 24 yanvar tarixindən etibarən Uhana bitişik olan Huanqan, Eçjou, Çibi və Çjitsyan şəhər rayonlarına da karantin tətbiq edildi . Ümumilikdə 14 şəhərdən gediş məhduddur . Virus Çindəki bütün əyalət səviyyəsində inzibati vahidlərdə qeydə alınıb.

Yanvarın 30-da ÜST-ün Fövqəladə Komitəsinin iclasında, yeni koronavirusun yayılması beynəlxalq narahatlıq yaradan ictimai səhiyyə təcili vəziyyəti kimi qəbul edildi. 28 mart 2021-ci il tarixinə olan məlumata görə dünyada koronavirus infeksiyasına indiyədək yoluxanların sayı 126,751,929 nəfərə çatıb. Bunların 100 milyon nəfəri sağalıb, *2,778,310 nəfəri* isə ölüb. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) fevralın 11-də infeksiyanın adını COVID-19 qoyub, martın 11-də isə koronavirusu pandemiya elan edib.

Hazırkı COVID-19 pandemiyasından hamımız təsirlənmişik. Bununla belə, pandemiyanın təsiri və onun nəticələri fərd və cəmiyyətin bir üzvü kimi statusumuzdan asılı olaraq fərqli şəkildə hiss olunur. Bəziləri onlayn işləməyə, uşaqlarına evdə təhsil verməyə və Instacart vasitəsilə yemək sifariş etməyə uyğunlaşmağa çalışsa da, digərlərinin cəmiyyətin fəaliyyətini davam etdirərkən virusa məruz qalmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Fərqli sosial kimliklərimiz və aid olduğumuz sosial qruplar cəmiyyətə daxil olmağımızı və bununla da epidemiyalara qarşı həssaslığımızı müəyyən edir.

COVID-19 geniş miqyasda insanları öldürür. 10 oktyabr 2020-ci il tarixinə ABŞ-ın hər ştatında və onun dörd ərazisində 7,7 milyondan çox insan COVID-19 üçün müsbət test edib. New York Times məlumat bazasına görə, ABŞ-da virusdan ən azı 213,876 nəfər ölüb.[1] Ancaq bu həyəcanverici rəqəmlər bizə mənzərənin yalnız yarısını verir; müxtəlif sosial kimliklərə (sinf, cins, yaş, irq və tibbi tarix kimi) aid məlumatlara daha yaxından baxmaq azlıqların pandemiyadan qeyri-mütənasib şəkildə təsirləndiyini göstərir. Birləşmiş Ştatlarda bu azlıqların sağlamlıq hüququ təmin edilmir.

e COVID-19 pandemiyası bütün dünyada ictimai səhiyyə sistemlərinin qeyri-adekvatlığını üzə çıxararaq, bir il əvvəl belə təsəvvür edə bilmədiyimiz kölgə saldı. Çaşqınlıq dumanı qalxdıqca və biz virusun necə davrandığına dair əsasları anlamağa başladıqda, pandemiyanın sonu heç yerdə görünmür. Xəstəliklərin və ölümlərin sayı artmaqda davam edir. Sonuncu bir neçə həftə əvvəl 1 milyon nişanını keçdi və indi görünür ki, bu pandemiya şiddətinə görə 1957-58-ci illərdəki Asiya qripini və 1968-69-cu illərdəki Honq-Konq qripini üstələyəcək.

İqtisadi tənəzzül tamamilə COVID-19 pandemiyasının birbaşa nəticəsi deyil, bizim ona necə reaksiya verdiyimizin nəticəsidir - hökumətlərin hansı tədbirləri gördüyü və adi insanların, işçilərin və firmaların böhrana necə reaksiya verdiyi. Bu dəfə gördüyümüz virusu ehtiva edən hökumətin fəallığı, COVID-19-un yayılmasını ləngidən, lakin iqtisadiyyatdan zərər çəkən əvvəlki bu cür böhranlardan daha çoxdur.

Bu esse inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda hökumətlərin qəbul etdiyi siyasətləri və bu idarəetmə strategiyalarının hansı təsirlərə malik ola biləcəyini təhlil edir və sonra gələcəyin necə görünəcəyi və burada nə edə biləcəyimiz barədə fərziyyələr aparır.

Biz növbəti böhrandan orta müddətli dövrə keçirik. Dünya hara doğru gedir və yeni dünya ilə necə davranmalıyıq? Şübhəsiz ki, pandemiyadan sonrakı dünyada daha böyük və daha güclü görünəcək iki sektor bunlardır: rəqəmsal texnologiya və autsorsinq, səhiyyə və əczaçılıq.

Pandemiyanın son 9 ayı insanlar üçün rəqəmsal texnologiyadan – Zoom, WebEx, rəqəmsal maliyyə və bir çox başqalarından istifadədə böyük təlim meydançası olmuşdur. Bu məşq, Hindistan, Filippin və Cənubi Afrika kimi ölkələrə kömək etmək potensialına malik olan autsorsinqə böyük təkan verə bilər.

Qloballaşma qısamüddətli geri çəkilmə ilə nəticələnə bilər, lakin biz inanırıq ki, intiqamla geri qayıdacaq. Malları, insanları və istedadları kənarda saxlamaq üçün divarlar hörən millətlər məhsul

bazarında digər xalqlarla rəqabət aparacaqlar. Bu reallaşma əksər ölkələri diz çökdürən anti-qloballaşmadan döndərməyə məcbur edəcək; olmayanlar isə mühüm qlobal oyunçu olmaqdan çıxacaqlar. İstənilən halda, qloballaşma yenidən yola düşəcək və daha çox autsorsing ilə olacaq.

Bu dəfə, daha tənqidi olaraq, əvvəlki Efiopiyaya qayıtsaq, onun etniklərarası gərginliyi və siyasi müxalifliyi susdurmaq cəhdi üçün internet bağlantısına[9] müdaxilə ilə bağlı tarixi və müasir rekordu belə bir postda ona yaxşı xidmət etməyəcək. pandemiya ssenarisi. Bu, bütün inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatları üçün faydalı bir xatırlatmadır.

Ümid edirik ki, insanlar davamlılıq problemlərindən daha çox xəbərdar olaraq bu böhrandan çıxacaqlar. Bu, tələbatın bir hissəsini dəbdəbəli mallardan daha yaxşı sağlamlığa və ən yaxşı şəkildə "yaradıcı istehlak" kimi təsvir edilənə yönləndirə bilər: incəsənət, musiqi və mədəniyyət.[10] Birincisi, daha böyük səhiyyə və əczaçılıq sektorları demək olacaq.

Lakin bu yeni imkanlardan yararlanmaq üçün xalqlar pandemiya keçdikdən sonra mövcud iqtisadiyyata sahib olmaq üçün mövcud çətin vəziyyətə düşməlidirlər. Beləliklə, iqtisadiyyatı açıq saxlayaraq pandemiyaya nəzarət edə bilmək vacibdir. Bununla bağlı bəzi yeni ədəbiyyat[11] var, lakin daha çox şeyə ehtiyac var. Bu, nadir hallarda qarşılaşılan bir idarəetmə problemidir, çünki pandemiya normal bazarları pozdu və ən azı qısa müddətdə hökumətlərin xəbərdarlıqları doldurmaq üçün addım atmasına ehtiyac var.

SARS və COVID-19 da daxil olmaqla yoluxucu xəstəlik pandemiyaları şəxsiyyətdaxili davranış dəyişikliyi tələb edir və ictimai sağlamlıq üçün olduqca mürəkkəb problemlər yaradır.1 Sosial təmas vasitəsilə asanlıqla yayılan hava-damcı infeksiyası pandemiyası insanların qarşılıqlı əlaqə üsullarını kəskin şəkildə dəyişdirərək insan münasibətlərinə xələl gətirir. . Bu essedə biz sağlamlıq və rifah üçün əsas olan əlaqə mexanizmlərinin COVID-19 pandemiyası tərəfindən pozulduğu xüsusi yolları araşdırmaq üçün sosial münasibətlər nəzəriyyələrindən istifadə edirik. Əlaqəli mexanizmlər insanlar arasında sağlamlıq nəticələrinin dəyişməsinə səbəb olan proseslərə aiddir.

Yazı zamanı COVID-19 ilə bağlı gələcək qeyri-müəyyən idi. Peyvənd proqramları onları ödəyə bilən ölkələrdə tətbiq edilirdi, lakin virusun yeni və daha yoluxucu variantları da kəşf edilirdi. Bərpa yolu uzun göründü, sosial münasibətlərin davamlı pozulması ilə. COVID-19-un sosial dəyəri yenicə ortaya çıxmağa başlamışdı, lakin psixi sağlamlığa təsiri artıq nəzərəçarpacaq dərəcədə idi2 3 və sağlamlıq yükünün qeyri-bərabərliyi kəskin idi.4 COVID-19-un epidemiologiyası haqqında biliklər sürətlə toplandı, lakin bunun sübutu ən effektiv siyasət cavabları qeyri-müəyyən olaraq qaldı.

Böyük Britaniyada COVID-19-a ilkin reaksiya reaktiv idi və sosial təsirləri, o cümlədən şəxsiyyətlərarası və icma münasibətlərini nəzərdən keçirmək üçün az vaxt sərf etməklə, ölümü azaltmağa yönəlmişdir. "Sosial uzaqlaşma" terminologiyası həm ictimai, həm də siyasət diskursunda tez bir zamanda möhkəmləndi. Fiziki məsafənin sosial məsafə ilə bu bərabərliyi təəssüf doğurur, çünki yalnız fiziki yaxınlıq virusun ötürülməsinə səbəb olur, halbuki sosial yaxınlığın bir çox formaları (məsələn, açıq havada gəzinti zamanı söhbətlər) minimal riskdir və sağlamlıq və rifahı dəstəkləyən münasibətləri saxlamaq üçün çox vacibdir.

Bu essenin məqsədi pandemiya və əlaqəli məhdudiyyətlərin təsirinə məruz qalmış dörd əsas əlaqə mexanizmini araşdırmaqdır: sosial şəbəkələr, sosial dəstək, sosial qarşılıqlı əlaqə və yaxınlıq. Biz üç əsas tövsiyə vermək üçün əlaqəli nəzəriyyələrdən və COVID-19 pandemiyasına cavab reaksiyasının təsirləri ilə bağlı ortaya çıxan tədqiqatlardan istifadə edirik: biri ictimai sağlamlıq reaksiyaları ilə bağlı; və ikisi sosial bərpa ilə bağlı. Bu mexanizmləri başa düşməyimiz sosial münasibətləri əlaqəli bütövlükdə bir-birindən asılı elementlər kimi təqdim edən "sistemlər" perspektivindən irəli gəlir.

Sosial şəbəkələr sistemi təşkil edən fərdləri və sosial əlaqələri (məsələn, iş yeri, icma və ya cəmiyyət) xarakterizə edir. Sosial münasibətlər həyat yoldaşlarından və tərəfdaşlarından tutmuş iş yoldaşlarına, dostlara və tanışlara qədər dəyişir. Onlar, məsələn, təmas tezliyi və emosional yaxınlıq da daxil olmaqla, bir çox ölçülərə görə dəyişir. Sosial şəbəkələr həm şəbəkəni təşkil edən şəxslər və münasibətlər, həm də ümumi şəbəkə strukturu (məsələn, neçə dostunuz bir-birini tanıyır) baxımından başa düşülə bilər.

Sosial şəbəkələr homofiyaya meyl göstərir və ya özünə bənzəyən fərdlərlə ünsiyyət fenomenini göstərir.6 Bu, xüsusilə "əsas" şəbəkə əlaqələri (məsələn, yaxın dostlar) üçün doğrudur, daha uzaq, bəzən "zəif" adlanan əlaqələr isə meyllidir. daha çox müxtəliflik göstərmək. COVID-19 məhdudiyyətlərinin yüksək olduğu dövrdə, üz-üzə qarşılıqlı əlaqə çox vaxt tərəfdaşlar, ailə üzvləri və ya potensial olaraq evdə yaşayan otaq yoldaşları kimi əsas şəbəkə üzvlərinə endirilirdi; bəzi "zəif" əlaqələr itirildi və qarşılıqlı əlaqələr daha yaxın olanlarla məhdudlaşdı. Nəzərə alsaq ki, periferik, daha zəif sosial əlaqələr müxtəlif resurslar, rəylər və dəstək təmin edir7, COVID-19 çox güman ki, şəbəkələrin daha kiçik və homojen olması ilə nəticələndi.

Bu cür dəyişikliklər qaçılmaz və davamlı deyildi, çünki sosial şəbəkələr də dəyişikliyə adaptiv və həssasdır, belə ki, adi qarşılıqlı əlaqə üsullarının pozulması yeni cəlbetmə üsulları (məsələn, Zoom) ilə əvəz edilə bilər. Bununla belə, şəbəkələrin və şəbəkə daxilindəki fərdi münasibətlərin bu cür dəyişikliklərə eyni dərəcədə uyğunlaşa bilmədiyi mühüm bərabərsizliklər mövcuddur. Məsələn, çoxlu sayda yeni qurulmuş əlaqələri olan şəxslər (məsələn, universitet tələbələri) bu əlaqələri onlayn şəkildə köçürmək üçün mübarizə aparmış ola bilər, nəticədə əlaqələrin itirilməsi və sosial təcrid riskinin artması mümkündür. Bu, gənc yetkinlərin COVID-19 zamanı münasibətlərin pisləşməsi barədə ən çox məlumat verdiyini, yaşlı yetkinlərin isə dəyişiklik barədə ən az məlumat verdiyini irəli sürən araşdırmalara uyğundur.

Korona pandemiyasından çox sarsılan bir çoxumuz hazırda bu görünməmiş vəziyyətdən çıxmağa necə töhfə verə biləcəyimizi düşünürük. COVID-19 böhranı təkcə xəstəliklərə nəzarət və böhranın idarə edilməsinə meydan oxumur, həm də dövlətlərə, cəmiyyətlərə və beynəlxalq əməkdaşlığa uzunmüddətli və geniş təsir göstərə bilər. Böhrandan sonra dünyanın fərqli görünəcəyinə və qloballaşmanın bir çox sahədə şübhə altına alınacağına dair göstəricilər artır. Bu müşahidələrə görə, COVID-19 böhranı dönüş nöqtəsi olacaq. Dərin qeyri-müəyyənlik dövründə elmdən gələcəyə baxmaq və hazırkı qlobal böhrana necə reaksiya vermək və buna görə də iqlim dəyişikliyi kimi digər eyni dərəcədə qlobal çağırışların öhdəsindən daha yaxşı gəlmək barədə rasional müzakirəni dəstəkləmək xahiş olunur.

Bu problem həqiqətən fənlərarası xarakter daşıdığından, Təkmil Araşdırmalar İnstitutu uzaqgörən ideyalar və elmi müşahidələr üçün zəngin hovuzlardır. Biz çox şadıq ki, müxtəlif sahələrdən və ölkələrdən olan bir sıra görkəmli və gənc alimlər dünyanın necə dəyişəcəyi və onun necə dəyişməli olduğu haqqında qısa esselər yazmağa razılaşdılar. Parçalar həftədə iki mətn olmaqla pillə-pillə yerləşdiriləcək. Elm və incəsənət tektonik dəyişikliklər üçün yaxşı sensoru inkişaf etdirməkdə yaxşı cütlük təşkil etdiyi üçün biz də komik rəssam Oliver Qrajewskidən akademik düşüncə tərzini tamamlamağı və əks etdirməyi xahiş etdik. O, hər həftə bir qısa komik serial təqdim edəcək.

Ümid edirik ki, bloq daha dayanıqlı, daha ədalətli və gələcəyə uyğun olan və canlı müzakirələri səbirsizliklə gözləyən dünyanın ideyalarının eskizlərinə töhfə verəcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1.http://www.brookings.edu/research/the-complexity-of-managing-covid-19 - how-important-is-good-governance/

2. https://jech.bmj.com/content/early/2021/08/18/jech-2021-2166903. Котлер

3. http://www.ubias.net/essays-covid19

4. https://its.gov.az/files/9/COVIDFAQ

5. https://www.bbc.com/azeri/international-52102771

EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Məmmədov Rüfət Rəhman oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Biznesin idarəedilməsi Kafedrası, Baş müəllim
rmammadov@beu.edu.az

Xülasə

Emal sənayesi Azərbaycan sənaye sektorunda əhəmiyyətli yerə sahib olan sənaye sahələrindəndir. Lakin makro marketinq amillərində baş verən dəyişikliklər nəticəsində emal sənayesi müəssisələri gəlirlərinin azalması ilə üzləşir. Buna görə də emal sənayesi müəssisələri gəlirlərini qorumaq və artırmaq məqsədiylə marketinq fəaliyyətlərinə nəzər yetirməlidirlər.

Açar sözlər: Emal sənayesi, Azərbaycan sənayesi, Məhsul, Marketinq, Makro marketinq

Abstract

Manufacturing is one of the important industrial sectors that play great role in Azerbaijan industry. But due to change in macro marketing factors manufacturing enterprises may face drops in profits. Because of that manufacturing enterprises must pay attention to marketing activities in order to protect and grow their profits.

Key words: Manufacturing industry, Azerbaijan industry, Product, Marketing, Macro marketing

Giriş

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə makro marketinq mühit amillərinin təsiri nəticəsində istər sənaye, istər kənd təsərrüfatı, istərsə də xidmət sektorunda müəssisələrin fəaliyyəti ciddi şəkildə təsir altındadır [1:80]. 2015-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında devalvasiya və 2019-cu ildə Covid-19 Pandemiyası ilə əlaqədar olan təsirlər bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələrdən yan keçməmişdir. Adı çəkilən makro marketinq mühit amilləri müəssisə gəlirlərini daraltmış və fəaliyyət sahəsinə birbaşa təsir göstərmişdir. Bu istiqamətdə müxtəlif müəssisələr fəaliyyətlərini davam etdirmək və gəlirlərini sabit saxlamaq üçün marketinq fəaliyyətlərini artırmışdır [3:38].

Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2020-ci ilə olan məlumatı əsasında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 2515, o cümlədən dövlət müəssisələrinin sayı 117, qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı isə 2398-dir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2015 və 2019-cu illərə nəzərən müəssisələrin sayında artım müşahidə olunur. Bu da müəssisələrin dövlət tərəfindən daim dəstəklənməsi və dövlət qayğısının göstəricisidir [2].

Bir digər maraqlı məqam isə emal sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin 2020-ci il rəqəmlərinə əsasən 1515-i mikro sahibkarlıq subyektləridir. Bunlar əsasən qida məhsulları istehsalı və poliqrafiya fəaliyyətlərində çoxluq təşkil edir. Sevindirici hal ondan ibarətdir ki, bu sahəyə göstərilən qayğı artıq öz bəhrəsini verməkdədir.

Rəsmi statistik məlumatlara əsasən emal sənayesində 2020-ci ildə 22957 fərdi sahibkar qeydiyyata alınmışdır. Ötən ilə nəzərən 15% artım müşahidə edilən emal sənayesində bu göstərici ən çox qida məhsulları istehsalına aiddir. Bu da onu göstərir ki, qida məhsulları istehsalı mikro və kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün daha cəzbedicidir.

Cədvəl 1. Emal Sənayesi müəssisələrinin sayı

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Emal sənayesi	2149	2103	1909	1791	1795	1764	1762	1778	1775	1826	2034	2330	2515

Digər tərəfdən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələr əsasən 24 ayrı emal sahəsində cəmlənmişdir. Bu sahələrdən ən çox qida və tikinti materialları istehsalı üzrə müəssisələr öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Qeyd edək ki, qida sahəsi üzrə 2020-ci il rəsmi məlumatına əsasən 487 və tikinti materialları sahəsində 266 müəssisə fəaliyyət göstərir.

2. Emal sənayesi müəssisələrin fəaliyyəti

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən emal sənayes müəssisələri 2020-ci il məlumatlarına əsasən təxminən 12 mlrd. manatlıq məhsul istehsal etmişdir. Cədvəl 2-ə nəzər saldığımızda 24 fəaliyyət sahəsindən qida və neft məhsulları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr ümumi emal sənayesinin 51%-ni təşkil edir [2].

Cədvəl 2. Emal sənayesi müəssisələrin fəaliyyəti

	2008	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Emal sənayesi	**5700.0**	**4836.1**	**5735.7**	**6392.4**	**7031.8**	**7244.9**	**8060.6**	**7880.4**	**8899.5**	**9723.5**	**10465.4**	**11793.8**	**11848.3**
Qida məhsullarının istehsalı	1381.0	1520.3	1924.6	2107.6	2574.8	2286.4	2422.0	2307.6	2964.7	2999.8	3050.8	3584.8	3884.3
İçki istehsalı	147.2	153.2	170.2	169.0	175.5	218.6	220.2	197.7	223.9	263.4	295.0	433.1	427.6
Tütün məmulatlarının istehsalı	21.7	21.7	22.3	22.8	19.6	13.1	24.6	27.2	41.5	39.2	56.1	248.9	436.0
Toxuculuq sənayesi	50.4	33.9	29.4	52.3	57.7	52.0	49.6	31.7	96.8	182.3	248.3	304.3	240.9
Geyim istehsalı	26.1	26.4	34.7	38.5	36.8	73.3	67.8	75.2	86.7	104.0	103.6	111.7	112.8
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	17.0	17.1	20.9	20.0	29.6	21.8	19.6	12.2	13.6	18.0	26.1	21.8	25.8
Ağac emalı və ağacdan məmulatların istehsalı	15.6	10.6	12.1	14.4	11.8	54.9	49.9	56.4	55.0	58.3	57.6	63.0	67.1
Kağız və karton istehsalı	10.6	10.9	11.5	27.9	17.3	21.9	25.4	34.4	61.2	73.0	76.7	107.3	104.3
Poliqrafiya fəaliyyəti	46.3	43.2	38.4	45.4	43.0	50.3	34.1	39.6	59.4	66.4	111.7	92.6	85.8
Neft məhsullarının istehsalı	2400.0	1844.8	2160.6	2483.8	2376.0	2434.2	2852.7	2473.6	2472.8	2555.7	2830.2	2918.1	2726.6
Kimya sənayesi	219.1	132.1	120.3	189.0	180.6	200.3	247.2	353.2	374.2	513.9	528.0	599.6	662.8

Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	0.7	0.7	1.0	1.9	1.7	3.2	2.7	3.0	1.0	1.3	1.3	3.5	7.2
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	70.0	59.8	43.3	78.9	71.6	130.7	123.5	157.4	253.1	304.2	334.0	391.5	375.4
Tikinti materiallarının istehsalı	352.5	369.6	452.2	280.7	323.0	411.6	523.7	474.9	471.9	674.0	731.5	746.3	742.9
Metallurgiya sənayesi	348.9	88.8	135.2	195.6	347.1	305.2	281.2	212.6	287.5	498.6	624.9	575.9	529.6
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	166.7	101.2	135.1	105.1	171.2	131.0	154.5	174.1	161.6	300.3	220.7	245.8	265.2
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	21.6	36.2	54.6	72.5	66.5	106.3	65.4	74.8	89.4	80.0	89.9	85.9	75.5
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	45.7	40.3	75.0	171.6	186.1	180.4	162.3	102.5	82.2	159.5	205.2	231.2	215.4
Maşın və avadanlıqların istehsalı	91.0	93.3	151.2	156.7	151.5	257.0	278.5	198.8	154.9	196.4	169.8	220.8	262.1
Avtomobil və qoşquların istehsalı	17.3	0.5	3.0	3.8	4.5	5.7	82.4	105.6	155.1	84.2	116.5	97.6	74.9
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	16.5	21.1	10.2	10.3	10.5	12.5	13.4	11.2	11.2	13.7	7.1	7.2	6.1
Mebellərin istehsalı	32.8	35.7	51.5	45.7	38.7	49.5	43.5	48.6	57.9	66.5	111.8	120.7	119.1
Zərgərlik məmulatları, musiqi alətləri, idman mallarının və tibb avadanlıqlarının istehsalı	13.2	8.4	12.1	4.9	10.0	38.4	37.5	40.6	40.7	50.5	60.5	78.3	76.4
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	188.1	166.3	66.3	94.0	126.7	186.6	278.9	667.5	683.2	420.3	408.1	503.9	324.5

Lakin buna baxmayaraq 24 sahə arasında ən çox əsas kapitala investisiya yatıran sahə kimya sahəsidir. Bu da öz növbəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır [4:12]. Digər maraq doğuran məqam isə əsas kapital yönləndirən investisiyalarda xarici investisiyaların roludur. Belə ki, emal sənayesində fəaliyyət göstərən bir neçə sahədə xarici investisiyaların qoyuluşunu müşahidə edə bilərik. Lakin pandemiya ilə əlaqədar 2020-ci ildə bu investisiyaların həcmi azalmış və qida məhsulları istehsalı sahəsində digə sahələrə nəzərən xarici investisiyaların rolu müşahidə edə bilərik [2].

Cədvəl 3. Emal sənayesi müəssisələrinin gəlirləri

	2008	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, milyon manat	23497.0	17476.0	21942.0	28011.0	27040.0	26442.0	24169.4	17912.3	22398.0	28208.5	35665.1	33885.9	24400.6
Ümumi mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	22258.0	16316.0	20743.0	26602.0	25286.0	24440.0	22215.0	15803.0	19902.6	25466.4	32643.1	30489.5	20884.2
Xalis mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	21451.0	15660.0	20008.0	25784.0	24397.0	23554.0	21140.0	14318.0	18338.1	23986.8	31104.8	28628.9	18949.6
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	4249.0	3225.0	4276.0	5370.0	6040.0	7499.6	7639.5	8499.9	9949.8	10610.1	8497.2	9258.0	9065.3

Emal müəssisələrinin xalis mənfəətlərinə diqqət etdiyimiz zaman isə Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən ölkə ərazisində elan edilmiş karantin rejiminə görə satışlar azalmışdır. Cədvəl 3-də verilmiş xalis mənfəətə diqqət etdiyimizdə 2018-ci ildə emal sənayesi 31 mlrd. manat təşkil etmişdir. Lakin 2019-cu ildə isə xalis mənfəət azalmağa doğru gedərək 2020-ci ildə 18 mlrd. təşkil etmişdir.

Digər tərəfdən iqtisadi çalxalanmalarla üzləşən müəssisələr marketinq fəaliyyətlərini düzgün aparmadıqları təqdirdə müştəri itirməkdə davam edir. Buna görə də hal hazırda emal müəssisələri marketinq baxımından müştəri ehtiyac və istəklərini mərkəz almalı və bazar tələblərinə uyğun məhsul və xidmətlər təqdim etməlidirlər [5:4].

Bundan başqa emal sənayesi müəssisələrinin innovasiya və yenilik yaratma xüsusiyyətlərinə nəzər saldığımızda bu sahədə inkişafın əsasən komputer və digər elektron avadanlıqların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə müşahidə etmək olar. Belə ki, 2020-ci ildə bu sahədə 5 mln manat dəyərində yeni məhsul ya da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmiş məhsul istehsal edilmişdir. Lakin digər sahələrə diqqət yetirdiyimiz zaman bu sahədə yalnız toxuculuq və metalurgiya sahəsində yenilikçi məhsul ya da yenidən dizayn edilmiş məhsullar istehsal edilmişdir. Adı çəkilən sahələrdən başqa qalan sahələrdə heç bir innovativ məhsul istehsal edilməmiş və əvvəlki məhsulların istehsalı ilə davam etdirilmişdir [2].

Bir digər məsələ isə emal sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin bazarı öyrənmə və markeitnq fəaliyyətləridir ki, əfsuslar olsun bu sahədə 2020-ci il rəsmi rəqəmlərində heç bir müəssisə vəsait ayırmamışdır.

Regionlar üzrə təhlil apardığımız zaman sənaye müəssisələrinin ən çox yerləşdiyi yer Bakı şəhəridir. 2020-ci il rəsmi statistikasına əsasən Bakı şəhərində 1825 müəssisə yerləşmişdir. Bakı şəhərindən sonra Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu ikinci yerdə gəlir. Belə ki, bu iqtisadi rayonda müəssisələrin sayı 342-dir.

Regionlar üzrə məhsulun faktik dəyərinə baxdığımızda eyni regionlar ilk iki yerdə cəmlənmişdir. Bakı şəhərində 2020-ci ildə istehsal olunan məhsul və xidmətin dəyəri 30 mlrd manata yaxındır. İkinci yerdə gələn Abşeron - Xızı iqtisadi rayonunda isə 2 mlrd manat dəyərində məhsul və xidmət istehsal edilmişdir. Verilmiş statistikaya əsaən istehsal edilmiş sənaye məhsulunun həcmində dövlətin payı özəl sektora nəzərən azdır. Belə ki, Bakı şəhərində istehsal edilmiş sənaye məhsulunun 80% özəl sektor tərəfindən istehsal edilmişdir. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda isə bu rəqəm 77% təşkil edir [2].

Nəticə

Son illərin rəsmi statistik rəqəmlərinə fikir verdikdə emal sənayesi müəssisələrinin son beş ildə gəlirlərinin düşdüyünü müşahidə edə bilərik. Hər nə qədər bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdən bəziləri yenilik yaratma üçün investisiyalar ayırsa da bazarın tələbinin ölçülməsi, bazar tədqiqatları və marketinq tədqiqatlarına vəsait ayırmamışdır. Bu da öz növbəsində yenilik yaratmaq və innovativ məhsul istehsalı ilə məşğul olurmuş kimi ideyaları yaratmış lakin bazarın real ehtiyac və istəkləri göz ardı edilmişdir. Gəlirlərin artırılması birbaşa bazarın ehtiyac və tələblərinə uyğun məhsul və xidmətin hazırlanmasından asılıdır. Belə ki, müştəri məmnuniyyətini qazanmaq və var olan müştərilərin payı məhsul kateqoriyalarında artırmaq üçün ən əsas məsələ müştəri yönümlü marketinq fəaliyyətlərinin tətbiqidir. Buna görə də emal sənayesi müəssisələrinin fəaliyyəti təşkil edilərkən əsas fikir müştəri və müştəri məmnuniyyətinə cəmlənməli və bazarın tələblərinə riayət edilməlidir. Bunun üçün emal sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələr hər il büdcələrindən marketinq tədqiqatlarına vəsait ayırmalı və bazarı tədqiq etməlidir. Yalnız bundan sonra müştəri ehtiyac və istəklərinə uyğun rəqabətcil məhsullar istehsal etmək mümkündür. Digər tərəfdən emal sənayesi müəssisələrində aparılan innovativ fəaliyyətlər də bazar yönümlü olacaq və yeni məhsul ideyaları əsaslandırılmış şəkildə müştərilərin ehtiyac və istəklərinə uyğunlaşdırılacaqdır.

Son olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyətini müştəri yönümlü quran müəssisələr gələcəkdə xarici bazarlara da çıxma imkanı əldə edir. Çünki, daxili bazarda qazandığı təcrübə eyni şəkildə xarici bazarların tədqiqi üçün bir əsas təşkil edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. F.Langerak, E.J.Hultink, və H.S.J.Robben, “The impact of market orientation, product advantage, and launch proficiency on new product performance and organizational performance”, Journal of Product Innovation Management, Vol. 21 No. 2, pp. 79-94. 2004
2. https://www.stat.gov.az/source/industry/ - 05.12.2021
3. N.Kamalov, "Makro marketinq nəzəriyyələrinə yeni praktiki baxış", Journal of Qafqaz University, An International Journal, Economics and administration, Number 31, 2011, ss. 37-43
4. P.Məmmədov, Azərbaycan Yeyinti Sənaye müəssisələrində marketinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, Akademik Bakış Dergisi, N32, Oktyabr 2012.
5. S.Lio, W.Chang, C.Wu, və J. M.Katrichis, “A survey of market orientation research (1995-2008)”, Journal of Industrial Marketing, pp.4, 2010.

The role of Stanford University in the formation of Silicon Valley

Ramil Hasanov Ilham
Department of Management
Azerbaijan Technological University
rh000011@red.ujaen.es

Abstract

The context of this research is how science can affect to economic sphere. The specific topic of this article is to elucidate relations between scientific approach and entrepreneurship. The role of universities are essential in economic sector practically. It is therefore important that students who have enthusiasm in business management should be discerned about this factor.

Keywords: Science; Startups; Entrepreneurship; Economics

Introduction

The importance of this study material is to show the influence of science for economic power. Progress is impossible without science. In general, the role of science in the development of society is great factor.

In particular, in the economic sphere, which is the basis of material well-being and political power of countries, science is more important too.

The industrial revolutions created by the scientific and technological revolutions in Europe, the modern renaissance of the Europe has seriously changed the world. By creating a mechanized industry, the human race has transformed the economic system and production system of mankind.

Of course, science was the basis of all these.

Today's world is more advanced scientifically and technologically. Robots and artificial intelligence have become the norm in society.

Materials and methods

Investing in science means more profit, power, technology, economy and prosperity. [1]

The Silicon Valley in the United States is based on a modern technological and economic system. It is no coincidence that science also played an exceptional role in the formation of Silicon Valley. In particular, by the University of Stanford in USA.

Martin Kenney mentioned that “Frederick Terman, credited by many as the founder of Silicon Valley, can better be understood as a catalyst and a booster in an already prepared environment.” [2]

The foundations of Silicon Valley date back to the early 20th century. Back then, the United States established military bases in western California. For the technological support of these military bases, certain research centers had been established there.

Initially established as radio research, technology research centers began to expand in the area, and the process shifted from the military to an individual private economic platform.

Of course, Silicon Valley was not suddenly formed as a technological and economic space. Both the technological base and incentives were needed to create a business environment there.

Stanford University was the first to enter the area as a scientific institution, by a staff member, Professor Frederick Terman.

The presence of Stanford University was a key factor in the development of the technology enterprise now known as Silicon Valley. More than anything, it was Terman, his students, and the encouragements and opportunities that he gave them that enabled this great enterprise to flourish. [3]

Frederick Terman was a dean of the Standford University School of Engineering.

Terman had completed his undergraduate degree in chemistry and his master's degree in electrical engineering at Stanford University. [4]

Since then, working on various scientific projects, Terman began to lead a number of preventive, technological and strategic work. Whether it was official projects of the US government or individual business projects, Terman was very dynamic in both.

In 1951 Stanford Research Park was established under the leadership of Frederick Terman. Terman encourages young researchers and entrepreneurs to own a private company. Terman is also working to find venture capital to create the first startup companies. It was the first engine for Silicon Valley.

The first company, which was influenced, became HP. Stanford students Bill Hewlett and David Packard performed success there.

Terman's best-known role is that of inspirational mentor to HP founders William Hewlett and David Packard. Terman, who kept track of his former students, gave Hewlett and Packard a list of about 25 potential customers for their first product, an audio oscillator. One was J.N.A. "Bud" Hawkins, chief sound engineer for Walt Disney Studios, who in 1938 purchased eight oscillators at $71.50 each. [5]

Terman's activities stimulated many investors. The synthesis between science and economics was strong. That's why a very promising economic and technological epicenter was rapidly forming in this part of California.

Terman improved graduate education by restructuring the program and reinforcing the connection between federal government agencies and industry by coupling professors in engineering with the outside world. [6]

To truly understand Stanford's role in building Silicon Valley, let's revisit WWII and meet Terman. As the leader of the top-secret military mission, Terman was privy to the most cutting-edge, and exclusive, electronics research in his field. While the government was eager to invest more in electronics defense technology, he saw that Stanford was falling behind.

"War research which is [now] secret will be the basis of postwar industrial expansion in electronics…Stanford has a chance to achieve a position in the West somewhat analogous to that of Harvard of the East," Terman predicted in a letter to a colleague. [7]

Figure 1.

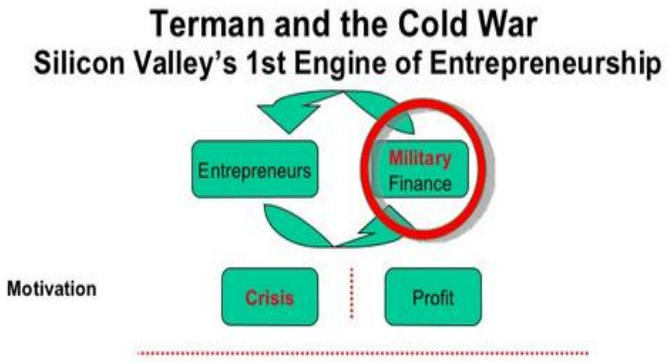

How did the Silicon Valley phrase come about?

The transistor, one of the world's revolutionary technological inventions, was invented in a technology park in California. Transistors would be one of the major inventions of computer technology of the future. After the discovery of the transistor, new discoveries are made around it that are more profitable and more useful.

Thus it begins the evolution of transistors. The work of a scientist, named Mohammed Attala, plays a key role in this process. As a result, silicon was invented.

So silicon replacing germanium as the dominant semiconductor material and paving the way for the mass-production of silicon semiconductor devices. [8]

The invention of silicon was great importance in the field of technology globally.

In the Silicon Valley, with the design of various chips, and then the ever-shrinking micro-chips, the computer field is evolving, and over time, it enters everyone's home.

Terman urged his faculty to serve as consultants to tech companies and urged companies to subsidize research and fellowships at Stanford. At one point, Terman was personally advising half of Stanford graduate students in electrical engineering, working closely with many of them in the lab and striving for an ecosystem where companies could "take full advantage of Stanford's prestige among the universities in electronics, and simultaneously further strengthen electronics at Stanford."[9]

Terman was one of the first to encourage tech talent and businesses to stay close to campus rather than seek fame and fortune elsewhere. [10]

Results and discussion

The purpose of this discussion is to show the results how was Silicon Valley system formed?

No any achievements could be gained without the scientific role. The key factor of this research as a scientific object is Standford University, as a person Frederick Terman.

Some important examples explained us how could be successfully in startup sector, in the entrepreneurship and in a large sphere to be a main component of economic world.

Conclusion

Today is not the era of classic manufacturing companies in the world. The largest companies are high-tech companies formed in the style of startup projects. Ford and Toyota, the best of the last century production giants, have been replaced today by companies such as Google, Apple, Facebook. Production has already been transformed from material to digital, information production and processing.

Today, the relationship between the science and industry has been formed in modern education system, in the world's leading universities and scientific systems. A high efficiency ratio was achieved from their mutual synthesis. Theoretical and practical activities of universities in both technological production and the economic sphere are very important. That is why a solid foundation is being laid and the strategy for the future is being determined.

This fundamental connection between Stanford University and Silicon Valley is one of the main examples of scientific principles between universities and industry.

References

1. Ramil Həsənov (2021). İsrail, 189.
2. Martin Kenney, "Introduction in understanding Silicon Valley: The anatomy of an Entrepreneurial Region, ed Martin Kenney (Stanford, Calif., 2000), 4.
3. Stewart Gillmore (2004), C. Fred Terman at Stanford: Building a discipline, a University, and Silicon Valley. Stanford: Stanford University Press, 230.
4. Dawn Levy (2004), Biography revisits Fred Terman's roles in engineering, Stanford, Silicon Valley. https://news.stanford.edu/news/2004/november3/Terman-1103.html
5. Dawn Levy (2004), Biography revisits Fred Terman's roles in engineering, Stanford, Silicon Valley. https://news.stanford.edu/news/2004/november3/Terman-1103.html
6. Terman, F.E., 1900-1982, Papers 1920-1978, (1970). Stanford University Archives, Stanford: Engineering Education in Retrospect and in Prospect.
7. Ririka Trikha (2015). The Interdepedency of Stanford and Silicon Valley. https://techcrunch.com/2015/09/04/what-will-stanford-be-without-silicon-valley/?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAA6EaizBabH8gu7-pGHY8_RCspOQix5REejfP0k5x3sZmD1kwmWXHc5P62u7kcgTD_oLevdMk0gZ02wxU2DvYzr8lVCMkynVVn-CAFaGLXA6S3lDabNfPkVn64nSpLgDigF88tk5VcnjeQxeyC3Wm4r-bp584ssRvMnbXR3in0vu
8. *Sah, Chih-Tang (1988). "Evolution of the MOS transistor-from conception to VLSI" (PDF). Proceedings of the IEEE.* ***76*** *(10): 1280–1326 (1290).*
9. Tammer Bagdasarian (2021). Stanford and Silicon Valley: Storied past, uncertain future. **https://www.stanforddaily.com/2021/03/29/stanford-and-silicon-valley-storied-past-uncertain-future/**
10. Rachael Myrow (2019). Landscape in Silicon Valley. **https://www.kqed.org/news/11781771/how-stanford-became-the-largest-landowner-in-silicon-valley**

ENTREPRISE AND ENTREPRENEURSHIP EDUCATION

Yusifova Khatira Mayil
Baku Engineering University
Business Administration/ senior lecturer
xyusifova@beu.edu.az

Abstract

Most of the time students graduate from a different specialty and study MBA (master in business administration) for business education and try to cover the "gaps" as a file-and-rank employee, a manager, and an entrepreneur. Some individuals with genuine ideas and set of skills do not realize their ideas. Some people do not generate ideas. Others do not "see" problems and initiate to solve them. All these end in missing opportunities, the underutilization of human capital and misuse of other resources. To avoid the abovementioned problems, I think entreprise skills have to be given to individuals from very early ages. Of course not forgetting the effective and suitable methods. Not only the names of the lessons are essential. Names can be different, the main thing is the topics taught and teaching type of the them. Competenecies and right accommodation, in other word skills for using the learnt things and chance for applying the learnt things must be provided. Students who study in other disciplines can be given opportunities to have

knowledge related to business practices or students who study in Business education can be given chances to extend their soft skills.

For the purpose of this conference thesis, enterprise and entrepreneuship education refers to the process of equipping learners with an enhanced capacity, ideas and skills to make ideas happen, whether it is in the context of starting and running a business or working for someone else. Entreprise refers to a set of personal abilities, skills and behaviors which can be used in a variety of different contexts whilst entrepreneurship refers to an individual or group of individuals creating, developing and managing a new venture **[3]**.

Key words: entreprise, entrepreneurship, education, competency, skill, stakeholders.

As there are shared features between the two concepts and their names are alike, though at first sight it is perceived that enterprise and entrepreneurship education can substitute each other, they are different concepts. Enterprise education focuses on certain attitudes, behaviors and competencies. In today's world in the teaching conducted in all the directions, in all the specialties of universities, at vocational schools, at secondary schools, even in preschool institutions it is necessary to redound these behaviours and extend the vision. Some useful behaviours are important as much as awareness and good observation skills (the opposite causes feelings of regret and guilt). Educators and trainers need the use of methods to boost EQ alongside with IQ. For earning the skills, ability and competencies such as being a good observer not only for the entrepreneur at the enterprises, at the same time in education and social life, living and working together with different people without judgements, putting forward ideas, listening, discussing, developing empathy, taking moderated risk, constructive criticism and being open to criticism, turning the knowledge learned from the books into competencies thinking through a mental filter, using will power, expressing one's ideas and emotions in oral and written form before the society, making a decision, evaluating the implemented work, seeing the opportunities, using imagination, learning about the body language etc. is crucial, teaching these has to be considered in the organization of education and teaching.

In entrepreneurship education redounding of knowledge and skills in the direction of turning the opportunities into values (financial and social), having proactive and reactive appraoch towards problems, forming and developing business mindset, starting and managing business are significant. Earning knowledge and skills related to business functions such as writing a business plan, finance, marketing etc. is targeted here. It targets at forming necessary competencies in the direction of business organization and strategic management of enterprises.

In other words, if the enterprise education is realized right, redounding soft skills necessary for new competition, the formation of healthy society, demonstrating high performance in different fields of specialty become possible. Entrepreneurship education output is redounding or development of competency to be able to start a business. If we view the issue slightly and analyze just the issue of earning money, I think I would say to get effective results for successful enterprise and entrepreneurship education can be very difficult.

On the other hand, education process becomes interesting, useful and efficient for students and teachers, learning is realized in a more fun, effective and lasting way, creativity increases. For the enterprises it means a value as getting more qualified cadres. Certainly, if business owners don't enjoy monopolistic advantage, in other words, if they have interest to be able to compete right, they will have human resources to be able to redound sustainable competitive advantage. And of course at the same time businessmen that have business mindset that support startups will be more successful. Besides, there another crucial issue is that enterprises have to actively participate in the process. In another word, it is one of the cornerstones of ecosystem.

Continuously increase of effectiveness in the frame of the time spent is also key consideration. Just having a more systematic and serious approach towards the solution of the issues higher results can be achieved. We might think that as perfectionism ends with procrastination (creative procrastination) sometimes this issue has to be discarded. But in a country that has this much potential in 2021 and in a world under new competition conditions the comebacks and speed of the changes are as important as themselves. A more creative approach positively effects the motivation and determination of people who are heralds of change.

We need enterprise managers to be more skilled and willing in encouraging changes. They must provide chances to express opinions and they must be open to constructive criticism. EQ is as important as IQ. So this has to be paid attention in all spheres. At secondary schools, at university, in media, in hiring

etc. different programs should be encouraged to widen the vision. Activities that boost university-industry cooperation must be conducted. Not only in the official documents. Yes, documents are important. It is a visa. But in order to go forward the other individual and organizational obstacles should also be prevented.

I think activities such as giving students of other specialties an opportunity to take lessons from lateral specialties, or increase in the number of the lessons such as entrepreneurship, business, leadership, organizational behaviour, initiativeness in teaching plans, putting these lessons in the right term, giving opportunities for choosing lessons both at the university or out of the university (hybrid) and regulation of this process right, holding contests at the university or out of the university, implementing projects, building collaborations (some actions have already been taken), encouraging student and teacher exchange programs, encouraging and considering academicians' participation in industrial internship, businessmen's participation in technoparks, career days or in events as a guest speaker, building strategical collaborations, changing the form of student internship (at several universities student internship programs have been set as 1 semester in the final year, and this has had a positive impact in hiring process of alumni on its end), common article and project work, participation of some student representatives in some of the decision making processes have to be further extended.

Administrative structure of university, its potential to be able to form its own budget, inspired and qualified teacher staff, cooperations with domestic and foreign stakeholders are key factors.

The last one can change depending on people. I think it is crucial to form healthy competitive environment. Collaborations, calibration, communication are so important in this term.

References

1. Howard Frederick, Allan O'Connor, Donald F.Kuratko, Entrepreneurship (theory/process/practice), 4th edition, Cengage Learning, 2016
2. Bruce R.Barringer, R.Duane Ireland, Entrepreneurship, 5th edition, Pearson, 2016
3. Entreprise and Entrepreneurship Educator Standarts, Institute of Enterprise and Entrepreneurs, SFEDI Group
4. enterprise-and-entrpreneurship-education-2018.pdf (qaa.ac.uk), 01.12.2021
5. 2_2015_5.pdf (managementgeneral.ro), 01.12.2021

İŞƏ QƏBUL PROSESİ VƏ MÜSAHİBƏ MƏRHƏLƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Anar Rza Əli oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d., Biznesin idarə edilməsi kafedrasının dosenti
arza@beu.edu.az

Abdullayeva Afaq Elxan
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
Afaq.Abdullayeva@ascca.edu.az

Xülasə

Məqalədə işə qəbul prosesinin ümumi mahiyyəti, mərhələləri və müsahibənin düzgün aparılması istiqamətləri təhlil olunur. Həmçinin işə götürmə prosesini nəzarətdə saxlamaq üçün əməl edilməsi vacib olan qaydalar, vasitələr, prinsiplər və müəssisənin ehtiyaclarına cavab verən doğru kadrların seçilməsi üçün zəruri şərtlər tədqiq olunur. Eyni zamanda müsahibə mərhələsinin aparılması, nəticələrin qiymətləndirilməsi və düzgün iş təklifinin verilməsi mexanizimləri xarakterizə edirilir. Yaxşıları seçib işə götürmək menecerin xidmət etdiyi quruma verə biləcəyi ən önəmli töhfədir. İşə götürmə məsələsində uğurlu qərarın verilməsi və doğru seçimlərin edilməsi şirkətin effektli fəaliyyətinin təməlini təşkil edir. İşə götürmə prosesində verilmiş yanlış qərarlar isə şirkətin əldə edə biləcəyi uğurun səviyyəsini aşağı salır. Bu xoşagəlməz vəziyyətdən çıxmağın özü də çətin başa gələn əziyyətliprosesdir. "İşə qəbul" ifadəsini deyərkən insanların ağlına ilkin olaraq müsahibə gəlir. Müsahibənin işə qəbul zamanı rolu mübahisəolunmazdır. Lakin işə qəbul sadəcə müsahibələrdən ibarət deyil. İşə qəbul bütün şirkətlər üçün stratejik prosesdir. İşə qəbul elanı yerləşdirmək, siyahı tərtib etmək, CV-ləri dəyərləndirmək, müsahibə vaxtını müəyyənləşdirmək, namizədlə görüş keçirmək, oriyentasiya qaydaları işə qəbul prosesinin tərkib

hissələridir. Bütün bu tərkib hissələr bir-biriləri ilə ahənglə çalışmalıdırlar. Doğru zamanda doğru namizədi tapmaq bir bacarıqdır, bunu inkişaf etdirmək mümkündür. İnkişaf üçün nə olduğunu və harada olduğunu bilmək önəmlidir. İşə qəbul prosesini mükəmməlləşdirmək üçün həmin tərkib hissələrini mükəmməlləşdirmək lazımdır. Müsahibə sadəcə onlardan biridir. İnkişaf edən texnologiya müsahibə prosesinə də öz təsirini göstərir. Lakin dəyişməyən tək bir şey var ki, o da insan faktorudur. Müsahibəni aparan da müsahibəyə qatılan da insandır. Hər insanda olduğu kimi işin də psixoloji amilləri var. Bu psixoloji amillər namizədlərə və İR mütəxəssislərə də təsir edir. İşə qəbulun başlıca alətlərindən biri müsahibədir. Yanlış işçi yoxdur, yanlış işə qəbul olunan işçi vardır. İşə qəbul prosesində namizədlər arasında heç bir ayrı-seçkilik etmədən, qərəzli olmadan işçilər seçilməlidir.

Açar sözlər: İşə qəbul prosesi, müsahibə, tərcümeyi-hal, referans, qiymətləndirmə,iş təklifi.

Abstract

The article analyzes the general nature, stages and directions of the recruitment process. It also examines the rules, tools, principles and conditions necessary for the selection of the right staff to meet the needs of the enterprise. The mechanisms of conducting, evaluating the results and submitting the right job offer are characterized. **Selecting and hiring the best is the most important contribution you can make to the organization you serve. A successful recruitment decision is the foundation for the effective operation of both you and your specialist team. Wrong decisions in the recruitment process reduce the level of success you will achieve. Getting out of this unpleasant situation is a difficult process. When we say "hiring", the first thing that comes to mind is an interview. The role of the interview in recruitment is indisputable. However, recruitment is not just about interviews. Recruitment is a strategic process for all companies. Posting a recruitment announcement, compiling a list, evaluating CVs, determining the time of the interview, meeting with the candidate, and orientation rules are all part of the recruitment process. All these components must work in harmony with each other. Finding the right candidate at the right time is a skill that can be developed. It is important to know what it is and where it is for development. These components need to be improved to improve the recruitment process. The interview is just one of them. Developing technology also has an impact on the interview process. But the only thing that has not changed is the human factor. The interviewer is also the person who participates in the interview. As with any human being, work has psychological factors. These psychological factors also affect candidates and HR professionals. One of the main recruitment tools is an interview. There is no wrong employee, there is a wrong employee. In the recruitment process, employees should be selected without any discrimination or bias.**

Keywords: Recruitment process, İnterview, Biography, Reference, Evaluation, Job offer.

Giriş

Kadr seçimi, təşkilatın insan resursları ehtiyaclarına uyğun olaraq işçilərin işə qəbulu prosesinin təbii nəticəsidir. Kadr seçimi maksimum namizəd sayını təmin etməlidirsə, seçim keyfiyyət problemlərini həll edir və onlardan ən yüksək səviyyəli şəxsləri seçməyə imkan verir. İşə götürmə prosesinin dəqiq və yüksək səviyyədə təşkili müəssənin öz məqsədlərinə daha səmərəli formada çatmasına zəmin yaradan amillərdən biridir.

Uğurlu işə götürmə üçün atılacaq beş addım:

İşə götürmə nəzərdə tutulan mövqenin tələblərini, məsuliyyəti uğurla daşımaq üçün hansı xüsusiyyətlərin lazım gəldiyini, kimin daha yaxşı namizəd olduğunu diqqətlə düşünməyi əhatə edir. İşə qəbul prosesi zamanı insan resursları şöbəsi ilə əməkdaşlıq düzgün seçim ehtimalını artırır. Bu proses aşağıdakı beş addımdan ibarətdir. 1) **İş üçün tələb olunan şərtləri müəyyən etmək**. Bunu aydınlaşdırmağa başlamazdan öncə, işin nələri əhatə etdiyini, reallaşdırılması üçün tələb olunan təhsil, bacarıq, təcrübə vəfərdi xüsusiyyətləri bilmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 2) **Perspektiv vəd edən namizədləri üzə çıxarmaq**. İş üçün tələb olunan keyfiyyətlər aydın olduqdan sonra bu xüsusiyyətlərə sahib namizədləri axtarıb tapmaq lazım gələcək. Bunun ən yaxşı yolu isə professional əlaqələrdən və işə götürmə resurslarından istifadə edərək iş elanını yaymaqdır. 3) **Müsahibə aparmaq**.Perspektiv vəd edən namizədləri müsahibəyə dəvət edərək onların şirkət üçün uyğun olub-olmadığını öyrənməklə yanaşı, bacarıq və təcrübələri haqda daha çox məlumat sahibi olmaq mümkündür. Bundan başqa, bu cür müsahibələr həm iş yerini, həm də şirkəti tanıtmaq üçün imkan yaradır, namizədlərə isə qərar vermək üçün ehtiyac duyduqları informasiyanı verir. 4) **Namizədləri dəyərləndirmək**. İş üçün müraciət edən insanlarla söhbətdən sonra işə qəbul olunmağa haqqı çatan hər namizədin tərəfsiz, soyuqqanlı dəyərləndirilməsi

aparılmalıdır. 5) **Qərara gəlib təklif etmək**. İşə götürmə prosesinin son addımı yekun qərara gəlmək və iş təklifini verməkdir. Bu addımı atarkən şirkətin qazanacağı uğurlara daha çox töhfə verə biləcək namizədi hədəfə almaq lazımdır.

Münasib namizədi işə qəbul etməzdən öncə görüləcək işin nələri əhatə etdiyini bilmək gə rəkdir. Eyni zamanda, namizədin bacarığı və fərdi xüsusiyyətləri ilə işin və müəssisənin vacib tələbləri arasında "uyğunluq" təşkil edən cəhətləri müəyyən edilməlidir. Bunun üçün əsas üç faktor var:Tərcümeyi-halda təqdim edilən məlumatlar; təhsil, iş təcrübəsi və s.Fərdi xüsusiyyətlər; yaradıcı qabiliyyətlər, qərar qəbul etmə tərzi və s

Müsahibə prosesini anlamaq

İş müsahibəsinin bir başlıca məqsədi var: bu, həm söhbəti aparan şəxsin, həm də namizədin ən doğru qərara gələ bilməsi üçün ehtiyac duyulan informasiyanı təmin etməkdir. Namizədlərə ayrılan vaxt əsasən məhdud olduğu üçün yaxşı müəyyən edilmiş yanaşma prinsipi görüşə sərf edilən vaxtdan daha səmərəli istifadə etməyə və daha yaxşı informasiya toplanmasına şərait yarada bilər.

Müsahibə aparmaq prosesinin təbiiliyimüsahibə alanın sorğu vərəqəsinin məzmununa nə dərəcədə yiyələnməsindən və ona bələd olmasından çox asılıdır. O, sualların necə ifadə edildiyini, onların ardıcıllığını az qala əzbər bilməli, onları respondentə verərkən tələsməməlidir. Müsahibə alanın növbəti sualı yadına sala bilmədiyinə görə, müsahibə prosesində sorğu vərəqəsini öyrənməyə başladığı üzündən söhbətin gedişində sıxıntılı və üzücü fasilələrin yaranmasına heç bir səhvə yol vermək olmaz. Müsahibə aparan çalışmalıdır ki, respondent söhbətin özündən emosional və intellektual razılıq hissi keçirsin. Müsahibə alan mütləq respondentin rəğbətini qazanmalı, yaxşı, səbirli dinləyici olmalı, onun fikirlərinə ciddi maraq göstərməlidir. Respondentə, adətən müsahibə alan şəxsə onu başa düşməyə çalışan, onun fikirlərini tənqid etməyən və pisləməyən, öz fikrini zorla qəbul etdirməyən adamı görmək xoş gəlir. Müsahibə alan heç bir vaxt tərbiyəçi və ya hakim rolunda çıxış etməməlidir. O, elə bir şəraiti yaratmalı və qorumalıdır ki, bu şəraitdə respondent özünün yaxşı başa düşüldüyünü, xüsusi olaraq çəkinmədən öz fikirlərini, rəyini sərbəst surətdə, hər hansı bir pisləmə və ya məzəmmətdən qorxmayaraq ifadə edə bildiyini hiss etsin. Bununla belə, müsahibə aparan söhbətin istiqamətini diqqətlə izləməli, mövzudan həddən çox kənara çıxılmasına yol verməməli və respondenti hər vasitə ilə hər bir sual üzrə öz fikrini tam, əsaslı surətdə və səmimi bildirməyə həvəsləndirməlidir. Müsahibənin məqsədi isə məhz bunu tələb edir.Əsaslı surətdə formallaşdırılmış müsahibə nəzərdə tutularsa, onu keçirən zaman sualların bilavasitə verilməsi prosesində müsahibə aparan aşağıdakı tələbləri həmişə yadda saxlamalı və onlara əməl etməlidir: 1) sualların ifadə olunduğu formada heç bir dəyişikliyə yol verməməli; 2) sualların hər hansı bir subyektiv yozum və izahına yol verməməli; 3) sualların sorğu vərəqəsində nəzərdə tutulmuş ardıcıllığa ciddi surətdə riayət edərək verməli; 4) sorğu vərəqəsində göstərilmiş suallardan bəzilərini bilərəkdən ötürmək və ya üstündən keçmək qadağandır.Bütün bu qaydaların gözlənilməsi eyni müsahibə şəraitinin yaradılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, bu isə, artıq qeyd olunduğu kimi, kütləvi sorğular zamanı xüsusilə vacibdir. Müsahibənin sorğu vərəqəsinə daxil edilmiş sınaq tədqiqatı gedişində hərtərəfli işlənmiş hər bir sual öz mənasına görə olduqca müəyyən, zəruri məlumatların alınması məqsədinə yönəlmişdir. Buna görə də sualların ifadə olunduğu formada hər bir, hətta cüzi dəyişiklik belə onların mənasının respondent tərəfindən tamamilə başqa cür başa düşülməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da cavablarının dəqiqliyinə təsir göstərməyə bilməz. Müxtəlif formalarda ifadə olunmuş eyni bir sual respondentlər tərəfindən müxtəlif mənalarda başa düşülə bilər.Müsahibədə doğru sualların verilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman sadalananlar nəzərə alınmalıdır: 1) Sualda məqsədolmalıdır; 2) İnformasiya təminetməlidir; 3) Ünsiyyətə yol açmalıdır; 4) İşlə bağlı olmalıdır; 5) Yönləndirici olmamalıdır.

Qərarvermə matrisindən istifadə etmək

Qərarvermə matrisi müsahibədə iştirak edən namizədləri müqayisə etmək üçün istifadə olunan vasitədir. Matris rəsmi proses qurmağa yardımçı olduğu üçün qərar vermənin "dəyərləndirmə" mərhələsinə daha çox rasionallıq gətirir. Bu, əvvəlcədən formalaşmış yanlış rəylərin qarşısını almaq üşün çox əhəmiyyətlidir."Qərarvermə matrisi" formalaşdırmaq üçün namizədləri iki hissəyə bölünmüş vərəqin bir tərəfinə, iş üçün tələb olunan şərtləri isə vərəqin başqa bir hissəsinə sıra ilə yazmaq lazımdır. Hər namizədin işə nə qədər uyğun gəldiyini dəyərləndirmək üçün bal sistemi müəyyən edilir. Matrisi doldurmaq üçün namizədlərlə keçirilən görüşlərdən alınan təəssüratlar ilə yanaşı görüş əsnasında və sonrasında edilən qeydlərldən də istifadə vacibdir.

Referansları yoxlamaq

Referansları (sənədlər, resurslar, tövsiyələr) yoxlamaq görüşmə asnasında namizədin iddialarını təsdiqləyir və informasiyadakı boşluqları doldurur. Bundan başqa, referanslar həm də namizəd və onun

vəzifəyə uyğunluğu haqda kənardan dəyərli bir baxış bucağını təmin edir.Görüş prosesinin sonuna doğru qərara gəlməyə çalışarkən referanslar yoxlanılmalıdır.

Referansları yoxlayarkən : 1) Referansla təbii uyğunluğa nail olmaq üçün vaxt ayırın; 2) Namizədin əldə etmək istədiyi işi qısa və xülasəşək lində təsvir edin; 3) Münasib olmayan suallar və ona veriləcək cavabların doğuracağı nəticənin fərqində olun. 4) Namizədin tərzini, xarakterini, gücünü və zəif xüsuiyyətlərini öyrənin;

Nəticə və təkliflər

İşə qəbul prosesi gedişində və namizədləri dəyərləndirərkən sadalanan xətalardan qaçınmalıdır : 1) Yetkinlik və təcrübədən,eyni zamanda gənclik və təcrübəsizlikdən iftrat dərəcədə qorxmaq; 2) Başıaşağı ,ehtiyatlı və sakit davranışları yanlış şəkildə motivasiya əksikliyi kimi düşünmək; 3) Namizədin cavablarını oyun olaraq və rəvan şəkildə müsahibəyə gəlmiş kimi anlamaq; 4) Namizəddə dostunuzun ya da özünüzün hansısa bir xüsusiyyətini görməyə çalışmaq; 5) Hansısa namizədə sizin iş jarqonu ilə danışmağına görə üstünlük vermək; 6) Nəzərdə tutulan namizədin sizin mövqeyiniz üzərindəki təsirini ölçüp biçmək. Həmçinin qeyd edə bilərəm ki ,müəssisələrin elanda ətraflı məlumat qeyd etməməsi (əmək haqqı, işin təsviri, ehtiyac duyulan vəzifə, iş saatları,müəssisə haqqında ətraflı məlumat və s), müraciət etmiş və ya müsahibədə iştirak edən namizədlərə geri dönüşlərin vaxtında edilməməsi (və ya işə uyğun olmadığının bildirilməməsi) işə qəbul prosesinə və müəssisənin ciddiliyinə xələl gətirən amillərdir. Bütün bu faktorlar müəssisə rəhbərliyi tərəfindən öncədən düşünülməli və bu işlərlə məşğul olacaq doğru işçi qrupu təyin olunmalıdır. Həmçinin namizədlərin doğru dəyərləndirilməsi üçün psixolojik aspektlər nəzərə alınmalı və müsahibə mərhələsində namizədlərə narahat edici psixoloji təsirlər göstərilməməlidir. Əks təqdirdə müəssisənin ehtiyaclarına cavab verən və potensialı yüksək olan doğru kadr yanlış qiymətləndirmə nəticəsində itirilə bilər.

İşə qəbul prosesinin mərhələlərinin aparılması və təşkili ardıcıllığına düzgün bələd olmaq, həmçinin yarana biləcək maneələrin qarşısını ala biləcək bütün alternativləri öncədən düşünmək sonda doğru qərarın verilməsinə əhəmiyyətli təsir edir. Sadalanan bütün mərhələlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri və nəzərə alınması vacibli olan normaları mövcüddur. Əgər işə götürən hansısa xətalara yol verərsə bu müəssisənin fəaliyyətinə mənfi yöndə təsirlər göstərə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Harvard Biznes məktəbinin nəşrləri.İşə necə qəbul etməli .Məsləhət kitabı. Hədəf nəşrləri. Bakı-2015. səh 96.
2. Düzgün peşə seçimi və uğurlu iş axtarışı. E. Qocayev. Qanun nəşriyyatı. Bakı-2014. səh. 211
3. İnsan kaynakları yönetimi,prof. Dr. Ahmet Cevat Acar/İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi için ders notu 2016. Səh. 570
4. *KARİYER PLANLAMA* DERSİ Ders Kitabı-1. Baskı. Mart 2021 –Tokat Editör. *Doç. Dr. Doğan BOZDOĞAN*
5. https://solydus.ru/az/razlichnye-sposoby-po-podboru-metody-podbora-personala-kak.html
6. http://biznesideyalari.blogspot.com/2015/01/musahib-ndir-v-onun-hans-novlri-var.html
7. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCsahib%C9%99

TƏŞKİLATLARDA İNSAN RESURSLARININ MÜHAFİZƏSİ

Anar Rza Əli oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d., Biznesin idarə edilməsi kafedrasının dosenti
arza@beu.edu.az

Kazımova İnci Famil qızı
AR Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası,Gömrük işi və idarəetmə kafedrası
Inci.Kazimova@ascca.edu.az

Xülasə

Məqalədə insan resurslarının idarə edilməsində əməyin mühafizəsinin mahiyyəti və məzmunu, o cümlədən əməyin mühafizəsinə dair tədbirlərin əhəmiyyəti və əməyin mühafizəsi yolları tədqiq olunmuşdur. Həmçinin təşkilatlarda sağlamlıqla və təhlükəsizliklə bağlı problemlər,səbəbləri və qorunma yolları təhlil olunur. Bundan başqa,insan resurslarının idarə edilməsi sistemlərində fərdi məlumatların

təhlükəsizliyi problemləri də nəzərdən keçilirilmişdir. İşçilərin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququ var. Keçmişdə işəgötürən tərəf çox məhsul əldə etmək arzusuyla işçiləri mütəmadi istismar etmişdir. Bunun nəticəsində işçilərin sağlamlığına zərər dəymiş, bəzi təhlükəsizlik tədbirlərinin yerinə yetirilməməsi ucbatından qəzalar baş vermişdir. XX əsrdə isə işçi hüquqlarının qorunmasına artan diqqət, işçilərin haqq və hüquqlarını qoruyan təşkilatların yaranması nəticəsində müəssisə və təşkilatlarda əməyin mühafizəsinə dair tədbirlər nüfuz qazanmağa başladı. Müasir dünyada gündən-günə dəyişən iş rejimi, iş şərtləri, əmək şəraiti və texniki tərəqqinin sürətli inkişafı işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyinin, qorunmasına dair icra edilən tədbirləri gündəmə gətirmişdir. Bu gün insan faktoruna verilən qiymət bütün iş yerlərində təzahür edir, əməyin mühafizəsi tədbirləri günbəgün inkişaf etməkdədir. İnsan resurslarının mühafizəsi işçilərin təhlükəsiz və sağlam əmək şəraitində işləməsini ifadə edir. Mühafizə funksiyası istehsalat qəzalarına və peşə xəstəliklərinə qarşı işçiləri qorumaq üçün tətbiq edilən fəaliyyətlərin məcmusudur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən formasından və növündən asılı olmayaraq istehsalatda baş vermiş bədbəxt hadisələr üçün işəgötürən məsuliyyət daşıyır. Əməyin mühafizəsinə dair tədbirlər həm işçilər, həm də işəgötürən baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Gündən-günə inkişaf edən istehsal prosesləri, texniki tərəqqi və təmərküzləşmə təhlükə, qəza və bədbəxt hadisələrin artmasına zəmin yaradır. İşəgötürən tərəf baxımından işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliylə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki iş yerində baş verən qəzalar insan itkisinə səbəb olur, istehsalın həcmini azaldır, külli miqdarda maddi ziyana, işçilərin həvəsdən düşməsinə, əmək məhsuldarlığının zəifləməsinə yol açır. Bundan başqa yuxarıda sadalanan hallar müəssisə və təşkilatların cəmiyyətdə formalaşdırdığı imicə öz mənfi təsirini göstərir. Tez-tez baş verən qəza halları işçi-işə götürən münasibətlərini pozur, ixtişaşlara yol açır.

***Açar sözlər*: Əməyin mühafizəsi,Sağlamlıq,Təhlükəsizlik,Fərdi məlumatların mühafizəsi,İş qəzaları və peşə xəstəlikləri**

Abstract

The article examines the nature and content of occupational safety in human resource management, as well as the importance of occupational safety measures and ways of occupational safety. Personal data security issues were also addressed. Employees have the right to work in a safe and healthy environment. In the past, the employer regularly exploited employees with the desire to get more products. As a result, workers' health was damaged and accidents occurred due to non-implementation of some safety measures. In the twentieth century, as a result of increasing attention to the protection of workers' rights and the establishment of organizations to protect workers' rights The changing working regime, working conditions, working conditions and the rapid development of technical progress have brought to the fore the measures taken to protect the health and safety of workers. Today, the value of the human factor is reflected in all workplaces, and occupational safety measures are developing day by day. Protection of human resources means safe and healthy working conditions for employees. The protection function is a set of activities applied to protect workers against industrial accidents and occupational diseases. is. The evolving production processes, technical progress and concentration create the basis for the increase of danger, accidents and accidents. From the point of view of the employer, the measures taken in connection with the health and safety of employees are of great importance. Because accidents at work cause loss of life, reduce production, lead to large-scale material damage, discouragement of workers, weakening of labor productivity. In addition, the above-mentioned cases have a negative impact on the image of enterprises and organizations in society.Frequent accidents disrupt employee-employer relationships and lead to riots.

Keywords: **Occupational safety, Health, Safety, Personal data protection, Work accidents and occupational diseases**

Giriş

Müəssisə və təşkilatlarda əməyin mühafizəsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin aparılmasına təsir edən bəzi amillər var. Bunlar müəssisəxarici və müəssisədaxili amillərdir.

Müəssisəxarici amillər: ölkənin konstitusiyası,hüquqi normalar,İnsan hüquqlarını qoruyan beynəlxalq təşkilatlar.

Müəssisədaxili amillər: rəhbərliyin mövqeyi,hühafizə tədbirlərinə sərf ədilən vəsait,yeni texnologiya,

Əməyin mühafizəsi yolları

Əməyin mühafizəsiylə əlaqədar müəssisələrdə Sağlamlıq və Təhlükəsizlik Proqramları işlənib hazırlanmalıdır. Sağlamlıq proqramlarının əsas məqsədləri:

- Kadrların seçilməsi mərhələsində işə və müəssisəyə uyğun işçilərin işə qəbul edilməsinə nail olmaqdır. Buna görə də işçilərin işə qəbul vaxtı tibbi müayinəsi əsas şərtdir.
- Başqa bir məqsəd isə işçilərin fiziki və ruhi baxımdan sağlam şəraitdə işləməsinə nail olmaq,
- Təhsil və inkişaf tədbirlərinin köməyi ilə işçilərin avadanlıq və təchizatdan düzgün istifadə etməsinə nail olmaq,
- İşçiləri idman və istirahət mərkəzlərinə cəlb etməklə, onların siqaret və spirtli içkilərə olan meyllərini azaltmaq,
- Müəssisə daxilində bəzi yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaqdan ibarətdir.

Təhlükəsizlik proqramlarırın əsas məqsədi isə:

1. Təhlükələri aradan qaldırmaq.
2. Bəzi işarələrin köməyi ilə qəzaların qarşısını almaq.(Məsələn: yanğın baş verə bilən yerlərdə «siqaret çəkmək qadağandır» işarəsi qoyulur).
3. İş ilə işçi arasında tarazlıq yaratmaq.
4. İşçilərə təhsil vermək.
5. Stresi azaldan tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

Hazırda informasiya texnologiyalarının və insan resurslarının idarə olunması məsələlərinin kəsişməsində çoxlu sayda informasiya sistemləri, proqram məhsulları vardır ki, bunlar kadrların idarə olunması, məvacibinin hesablanması və ödənilməsi, tabel uçotu və sənəd dövriyyəsi sahəsində biznes-prosesləri avtomatlaşdırmağa və təkmilləşdirməyə, optimal idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına imkan verir.Lakin işçi haqqında bu qədər özəl məlumatın olduğu sistemlərdə işçinin fərdi məlumatlarının qorunması və konfidensiallığının təmin edilməsi ilə bağlı problemlərin necə həll edilməsi aktual məsələ kimi qalmaqdadır.İşçinin fərdi məlumatları dedikdə, konkret işçi ilə əmək münasibətlərinin qurulması üçün işəgötürənə lazım olan informasiya, həmçinin işçinin şəxsiyyətini təyin edən həyati faktlar, hadisələr və vəziyyətlər haqqında olan informasiya başa düşülür.Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsində "şəxsin toxunulmazlıq hüququ" bəndində deyilir ki, "öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir".Lakin Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində işçinin fərdi məlumatlarının qorunması ilə bağlı bir maddəyə rast gəlinmir. Halbuki bu, təşkilatlarda işçinin fərdi məlumatlarının qorunması haqqında əsasnamənin işlənməsinin və müvafiq olaraq İRİO sistemlərinin yaradılmasında işçinin fərdi məlumatlarının qorunması və informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin formalaşması üçün vahid normativ-hüquqi baza ola bilər.

Təşkilatlarda sağlamlıqla bağlı problemlər,səbəbləri və qorunma yolları

İşçilər sağlamlıq və iş təhlükəsizliyini təhdid edən bir çox problemlə üzləşirlər. Sağlamlıq və təhlükəsizlik proqramlarının əsas məqsədi sağlamlıq və təhlükəsizlik problemlərinin baş verməzdən əvvəl qarşısını almaqdır. Buna nail olmaq üçün sağlamlıq və təhlükəsizlik problemlərinin nə olduğunu və səbəblərini çox yaxşı diaqnoz etmək lazımdır. Bu problemlər müəssisələrin istifadə etdiyi texnologiya, istehsal sistemi və işçilərin keyfiyyəti kimi müxtəlif faktorlardan asılı olaraq dəyişsə də; Ümumiyyətlə, bütün müəssisələrdə yaranan sağlamlıq və təhlükəsizlik problemləri ümumi başlıqlar altında qruplaşdırıla bilər. İnsanlar həyatlarının müəyyən dövrlərində istər-istəməz bəzi sağlamlıq problemləri ilə üzləşirlər. Bu problemlər fizioloji və şəxsi xüsusiyyətlərdən, eləcə də işlə bağlı amillərdən yarana bilər. Səbəbindən asılı olmayaraq, sağlamlıq problemləri işçilərin həm sosial, həm də iş həyatına təsir göstərir. Biznes fəaliyyətinin pozulmasına və məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur. Buna görə də sağlamlıqla bağlı problemlərin həlli və sağlam iş mühitinin yaradılması müəssisələrin ən mühüm hədəflərindəndir. Müəssisələrdə işçilərin fəaliyyətinə təsir edən sağlamlıq problemlərini ümumiyyətlə dörd başlıq altında qruplaşdırmaq olar: Bunlar peşə xəstəlikləri, stres, alkoqol və narkotik asılılığı idi.

Sağlamlıqla əlaqəli problemlər:peşə xəstəlikləri,alkoqol və narkotik istifadəsi,stress

Peşə xəstəlikləri

Peşə xəstəlikləri peşə təsirləri nəticəsində yaranan və bu təsir davam etdikcə tədricən artan və buna görə də müəyyən peşələrdə və ya iş qruplarında görülən xəstəliklərdir. Peşə xəstəlikləri, iş yerində baş verən zərərli kimyəvi amillər, toz s. kimi maddələrin müxtəlif yollarla və qısa və ya uzun bir prosesdən sonra bədənə daxil olduqda və sağlamlığa mənfi təsir etdikdə ortaya çıxır.Peşə xəstəliklərinin səbəbləri dörd qrupda araşdırıla bilər:kimyəvi amillər,fiziki faktorlar,bioloji faktorlar,sosial-psixoloji faktorlar.Peşə xəstəliklərinin qarşısının alınması bu xəstəliklərin yaranmasına səbəb olan amillərin müəyyən edilməsindən və aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Stress

Stress biznesdə ən çox danışılan və müzakirə edilən məsələlərdən biridir. Stress insanlıq tarixi qədər qədim olsa da,bu gün stresə səbəb olan amillər və stressin təsirləri daha güclü olduğu üçün "zamanımızın xəstəliyi" kimi qələmə verilir. Sənayeləşmiş ölkələrdə stress fərdlərin və cəmiyyətin sağlamlığına təsir edən mühüm ölçülərə çatmışdır. Fərdlə ətrafı arasında harmoniyanın göstəricisi olan stress insanın mübarizə hissi və təzyiqə reaksiyasının göstəricisidir. Lakin işçilərin streslə mübarizə aparması üçün müəssisələr müxtəlif dəstək proqramları hazırlamalı və bu problemi həll etməkdə onları tək qoymamalıdır.Stressə səbəb olan amilləri iki qrupa bölmək olar:fərdi səbəblər və təşkilati səbəblər:

Alkoqol və narkotik istifadəsi

İş sağlamlığı və təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətli bir problem olan alkoqolizm, sosial, iqtisadi və tibbi nəticələrinə baxmayaraq mütəxəssislər tərəfindən xəstəlik olaraq təyin edilir.Xüsusilə Qərb ölkələrində və bu gün ölkəmizdə yavaş-yavaş yuxu həbləri və trankvilizatorlar kimi qanuni narkotiklərdən heroin və kokain kimi qeyri-qanuni narkotiklərə qədər narkotik istifadəsi vardır.Bir problem olaraq sosial sağlamlığı təhdid edir. Hələ də ölkəmizdəki iş yerlərində çox da rast gəlinməyən bu problemin, tədbir görülmədikcə iş yerlərində yayılma ehtimalı çox da yüksəkdir. İnsanların alkoqol və narkotikdən istifadə etməsinin bir çox səbəbi var.Bunlar psixoloji, bioloji və demoqrafik faktorlardır.

Təşkilatlarda təhlükəsizliklə bağlı problemlər,səbəbləri və qorunma yolları

İstehsalatda bədbəxt hadisələr iş yerlərində təhlükəsizlikdən bəhs edildikdə və ya əməyin mühafizəsi haqqında danışıldıqda ön plana çıxır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı iş qəzasını "tez-tez şəxsi zədələrə səbəb olan və istehsalı bir müddət dayandıran planlaşdırılmamış hadisə" kimi müəyyən edir. Texniki baxımdan "təhlükəsiz fiziki-məkan şəraiti və təhlükəli şəxsi davranışlar nəticəsində yaranan qəzalar iş qəzalarıdır" kimi tərif verilə bilər.

İş qəzaları və səbəbləri

İş qəzaları həm ölkəyə, həm iş sahəsinə, həm də qəzaya sosial və iqtisadi təsir göstərir.Açıqlamalara görə, hər il dünyada hər 15 saniyədə və hər gün təxminən 270 milyon peşə qəzası olur. İşçilər, müəssisələr və ölkə iqtisadiyyatı üçün çox vacib olan istehsalat qəzalarının səbəbləri ümumiyyətlə ikiyə bölünür: təhlükəli hərəkətlər və təhlükəli şərtlər.

Təhlükəli hərəkətlər aşağıdakılardır:

Təcrübəsizlik, stress,diqqətsizlik, uyğun olmayan üsullardan istifadə, risklərin qarşısının alınmaması, uyğun olmayan alətlərdən istifadə, təhsilin olmaması

Təhlükəli şərtlər aşağıdakılardır:

Gecə növbəsi,erkən növbə, səs -küy,qeyri-kafi istilik və işıq, qeyri-kafi müdafiə vasitələri, təhsilin olmaması, maşınlara texniki qulluq

Sağlamlıq və iş təhlükəsizliyi ilə əlaqədar təşkilatlar hər zaman əməkdaşlıq etməlidir. Baş verə biləcək istehsalat qəzalarının qarşının alınması üçün müxtəlif tədbirlər görülə bilər.

Nəticə və təkliflər

Aparılan təhlillərə əsasən, yekun nəticə kimi müəssisələrdə insan resurslarının mühafizəsinə dair aşağıda qeyd olunmuş təklifləri məqsədə uyğun hesab etmək olar. Belə ki,

-Təşkilatlarda işçinin fərdi məlumatlarının qorunması haqqında əsasnamənin işlənməsinin və müvafiq olaraq İRİO sistemlərinin yaradılmasında işçinin fərdi məlumatlarının qorunması və informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin formalaşması üçün vahid normativ-hüquqi baza ola bilər.

-Sağlamlıq və iş təhlükəsizliyi ilə əlaqədar təşkilatlar hər zaman əməkdaşlıq etməlidir.Baş verə biləcək istehsalat qəzalarının qarşının alınması üçün müxtəlif tədbirlər görülə bilər.

-Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq,müxtəlif mühafizə mexanizmləri inkişaf etdirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Məhəmməd Əliyev, Həmid Həmidov, Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi, "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı, 2002

2. Ömer Zeki Sadullah ve diğerleri, İnsan Kaynakları Yönetimi, Yenilenmiş 6. Baskı, İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2015

3.Məhəmməd Əliyev, Həmid Həmidov, Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi,Bakı.2013

4.Tofiq Quliyev. " İnsan resurslarının idarə edilməsi" Bakı. 2013

5.http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=45

6.https://www.csgroup.az/meqale/insan-resurslarinin-idare-edilmesi

AZƏRBAYCANDA TURİZM SEKTORUNDA DAVAMLI İNKİŞAFIN İQTİSADİ MEXANİZİMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ MARKETİNQİN ROLU

Abdullayev Ömər Mustafa oğlu
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
"Marketinq" kafedrasının magistrantı
omerabdullayev.om@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi marketinqin turizmə olan qatqısı və turizmin inkişafında olan rolu. Marketinqin Azərbaycan turizminə olan qatqısı və Azərbaycan turizmində olan yüksəlişin birmənalı çəkildə marketinq ilə bağlılığının araşdırılması.Bizim nə üçün marketinqdən istifadə etməliyik?Onun dünyada turizmin inkişafına olan təsiri və Azərbaycan turizminin inkişafında olan rolu.Marketinqin əhəmiyyəti və turizmlə olan bağlantısı və turizmə olan təsiri.Turizmin tarix üzrə Azərbaycanda marketinq vasitəsilə inkişafı və son illərədə marketinq tədbirlərinin Azərbaycan turizminə olan əhəmiyyətli qatqısı.

Açar sözlər: Azərbaycan,Turizm,Turist,İnkişaf,Marketinq,Əhəmiyyətli

Summary

The main purpose of the study is to examine the contribution of marketing to tourism and its role in the development of tourism. Importance of marketing and its connection with tourism and its impact on tourism. Historical development of tourism in Azerbaijan through marketing and the significant contribution of marketing activities to tourism in Azerbaijan in recent years.

Keywords: Azerbaijan, Tourism, Tourist, Development, Marketing, İmportant

Bu gün ki dövrümüzdə artıq turizm sektoru kifayət qədər güclü inkişaf və xidmətlər bazarında yüksək rəqabət ilə xarakterizə olunur ki, bu da bu sahədə marketinq texnologiyalarından və alətlərindən istifadəni tələbkar edir. Turizm sektorunun əsas xüsusiyyətləri digər biznes formalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, turizm marketinq strategiyasının seçimini müəyyən edən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Nümunə olaraq turizm məhsulunun səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək olar: turist xidmətlərinə tələb istehlakçının gəlir səviyyəsinə və qiymətlərə nisbətən elastikdir, mövsümi tərəddüdlərə məruz qalır; turizm məhsulunun məkan və zaman kimi dəyişənlərdən asılılığı; təklif olunan turizm xidmətləri ərazi üzrə bölünür; turist məhsulunun təklifi çevik olmayan istehsalda fərqlənir; turizm məhsulunun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi xeyli subyektivliyi ilə fərqlənir; hava və təbii şərait, siyasi hadisələr kimi amillər turist məhsulunun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə təsir göstərə bilər. [Жабина, С.Б]

Bu günə qədər marketinq kommunikasiyalarının korporativ şəxsiyyətin formalaşması kimi bir istiqaməti mövcuddur. Bu anlayış "malların (xidmətlərin) vizual və semantik vəhdətini təmin edən rəng, qrafik, şifahi, tipoqrafik, konstruktiv sabit elementlərin (sabitlərin) məcmusu, müəssisədən gələn bütün məlumatların, onun daxili və xarici dizaynı" kimi başa düşülür. Ən uğurlu tərif N. Dobrobabina tərəfindən tərtib edilmişdir.Korporativ identiklik brendin formalaşması alətlərindən biri və eyni zamanda brendinq elementi hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, brendinq məhsul və ya xidmət üçün uzunmüddətli istehlakçı seçimlərini yaratmaq üçün hədəflənmiş marketinq fəaliyyətidir.[Абабков, Ю. Н]

Bununla yanaşı, turizm marketinqinin bir sıra aspektləri, eləcə də istirahət və əyləncə baxımından xidmətlərin marketinqi bir çox ölkədə öz effektivliyinin göstərdiyi kimi Azərbaycan Respublikasındada aparılmış marketinq vədigər elmi tədqiqatlar əsasında öz effektivliyini göstərmişdir.Azərbaycan da turizmin inkişafına ən böyük təkan olan məsələ kimi 2012-ci ildə Azərbaycada keçirilmiş Eurovision mahnı müsabiqəsinin misal göstərmək olar.Bununla yanaşı 2015 –ci ildə Azərbaycanda keçirilmiş Avropa oyunlarını da misal göstərmək olar.Bu tədbirdə Avropanın 50 ölkəsində 10000 nəfər idmançı var idi. Yuxarıda göstərdiyimiz tədbirlərdə Azərbaycanın mədəniyyətinin,təbiətinin ,turizminin dünyaya tanıdılmasında çox böyük əhəmiyyəti olan ən vacib marketinq fəliyyətlərindən biri idi.

Bu gün ki dövrdə respublikamızda ailəvi istirahət üçün əyləncə mərkəzlərinin sadələşdirilmiş formaları təklif olunur. Buna baxmayaraq, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması, istehsalçıların qiymət siyasətinin tənzimlənməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və marketoloqlar və menecerlərin istirahət və əyləncə obyektlərinin idarə olunmasında topladığı təcrübə hesabına əyləncə sənayesi genişlənir. Bakı, Qəbələ, Gəncə, Quba, Qusar, Lənkəran və respublikanın digər iri şəhərlərində əyləncə sənayesi

obyektlərinin genişləndirilməsi tendensiyası müşahidə olunur. Bu və digər qəsəbələrdə ən müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş böyük, gözəl arxitekturalı istirahət mərkəzləri, əyləncə kompleksləri tikilir. Azərbaycanda rekreasiya və əyləncə sənayesinin hazırkı inkişaf mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların böyük şəhərlərdən nisbətən uzaqda yerləşən ölkənin ekoloji cəhətdən təmiz rayonlarına daxil olması və formalaşmasıdır.

Belə ki, hələ 2002-ci ilin avqustunda "2002-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" həyata keçirilərkən beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiyanın əsası qoyulmuşdur

Səkkiz il sonra Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair daha bir proqram qəbul edildi və 2011-ci il turizm ili. Bundan sonra, 6 ildən az vaxt keçdikdən sonra, 2016-cı il sentyabrın 1-də bu sahənin təşkilati-hüquqi bazasının və dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, habelə turizm infrastrukturunun inkişafı və turizm xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər hazırlanıb və həyata keçirilib. beynəlxalq standartlara cavab verir.[Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı]

İqtisadiyyatın ən intensiv və dinamik sektoru kimi turizmin öyrənilməsinə bir sıra yerli və xarici əsərlər həsr edilmişdir. Hətta bir sıra müəlliflər turizmi "əsrin iqtisadi fenomeni" kimi tanıyırlar.

Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün qəbul olunmuş proqramlar və turizmin inkişafı üçün görülmüş bütün marketinq tədbirləri nəticəsinin göstərmişdir. Statistikaya müraciət etsək, o zaman qeyd edə bilərik ki, son 5 ildə turizm sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayında hər il orta hesabla 4,5% sabit artım müşahidə olunur. Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı müvafiq olaraq ildə 8,5% artır. Hazırda ölkənin ÜDM-də turizmin payı təxminən 4,5%, məşğulluqda isə 8,5% təşkil edir. Dünya statistikasında sözügedən sektorun dünya ÜDM-də payı haradasa 9,8% civarındadır. Statistik məlumatların təhlili turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyəti haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Bir çox ölkələrdə, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizm sosial-iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir, əhalini lazımi iş yerləri və gəlirlərlə təmin edir. Ümumilikdə qeyd etmək olar ki, turizmin təsiri üç kateqoriyaya bölünür:

1. Turizm alt sistemlərinin - aviaşirkətlərin, mehmanxanaların, mənzil və avtomobil icarəyə götürən şirkətlərin fəaliyyətinə təsiri. Turizmin inkişafının tikinti xidmətləri sektoruna birbaşa və dolayı təsiri var.

2. Turizm sektorunun uğurlu inkişafı strategiyası ölkənin beynəlxalq aləmdə imicinin yaxşılaşmasına, ölkənin mədəni ənənələrinin tanınmasının artırılmasına və milli dəyərlərin inkişafına töhfə verir.

	2016	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Ümumilikdə Azərbaycana gələn əcnəbilər vətəndaşlar	2009.3	2200.4	2603.4	2301.2	600.4	801.2
Turizm məqsədləri üçün gələnlər	1920,9	2000.6	2452.1	1700.9	407.4	494.2
Bu məqsədlər üçün: İstirahət, əyləncə	669,8	700.3	814.8	600.2	412.7	509.4
Biznes turizmi	613.3	600.4	615.3	707.9	50.4	60.7
Müalicəvi turizm	35,5	34.2	43,9	48.4	20.2	21.7
Dini turizm	11,5	10,2	13,2	13,7	8.3	9.2
Qohumları ziyarət etmək	564,0	517.6	608,8	674,7	200.2	240.3
Digər məqsədlər üçün	839,6	1244.0	1283,5	1301.7	683.7	718.9

Cədvəl 1.Azərbaycana gələn turistlərin məqsədləri görə bölgüsü 2016-2021-ci illər

Cədvəlin təhlili göstərir ki, 2019-ci ildə Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların sayı 2016-ci illə müqayisədə 1.9 dəfə artıb və bu göstərir ki ölkədə görülmüş btün marketinq tədbirləri öz nəticəsini vermişdir.Bizim yuxarıda gördüyümz cədvəldə görsənir ki,2020 və 2021-ci illədrdə ölkəyə gələn turizm sayında kəsgin azalma mövcuddur.Bunun səbəbi məlum olan pandemiya dövrünü əhatə etdiyi üçün bu göstəricilər mövcuddur.Bəli Azərbaycana turzim göstəricilər 2020-2021-ci illərdə turizm sahəsində kəsgin azalma var lakin bu Azərbaycanın turizim sahəsində zəiflədiyini göstərmi çünki pandemiya şəraiti olduğu üçün bul hal yaranmışdır.Pandemiya bitdikdən sonra yenidən turizm əvvəlki halına hətta ondan yaxşı vəziyətə qayıdacaqdır. Ölkədə turizmin inkişafı üçün mehmanxanaların olması çox böyük əhəmiyyət kəsb

edir və bu mehmanxanaların müasir dövrün tələblərinə uyğun olması vacibdir.Çünki bu mehmanxanaların müasir formada olmaları olkənin turizminin inkişafına və ölkənin tanınmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu xüsusiyyət ölkəni dünyada tanidan əsas marketinq fəaliyyətlərindən biridir.

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Otel sayı	589	601	624	651	653	657
Müəssisələrin mənfəəti milyon manat ilə	197,1	200,9	204,8	205.1	70.7	74.9
Malların istehsal xərcləri milyon manat ilə göstərilib	184,7	199,6	200.1	201.4	60.4	67.1

Cədvəl 2.Azərbaycanda Otellərin ,mənfəətin və xərcələrin 2016-2021-ci illər üzrə statistika cədvəli

Göstərilən məlumatlara əsasən, hesabat dövründə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 2.3 dəfə artıb. Qeyd edək ki, ən yüksək xidmət keyfiyyəti standartlarına cavab verən 4, 5 ulduzlu otellərin sayı artıb. Bu müəssisələrin mənfəəti 2,5 dəfə, məhsul istehsalının və xidmətlərin dəyəri isə müvafiq olaraq 3,4 dəfə artmışdır.[Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 6 aprel tarixli Sərəncamı]

Nəticə

Nəticə olaraq bunu demək olar ki marketinq ümumi olaraq iqtisadiyyatın və turizmin inkişafına çox böyük təsiri var.Xüsusilədə turizmin inkişafında olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.Marketinq sanki turizmin ayrılmaz bir hissəsi kimi görünür.Marketinq Respublikamızında turizminin inkişafında çox böyük təkan verib.Nəticə olaraq bunu da göstərmək olar ki, turizmin inkişafı ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişafına çox təkan verib.Təklif olaraq ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün bu işləri təklif etmək olar:

- Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün lazım olan bütün şəraitdən istifadə etmək(bunlara misal olaraq:relyefi,coğrafi strukturu,təbiəti,mədəniyyəti və s.) vacibdir.Çünki bu amillərin inkişafı və istifadəsinin çoxaldılması respublikamızda turizmin inkişafına çox böyük təkan verə biləcək amillərdir.
- Azərbaycanın Dünyada çox tanıdılması üçün Marketinq əməliyyatlarının tərtibinin daha da çoxaldılması(Misal olaraq:Məqalədə yuxarıda göstərdiyimiz Avropa oyunları kimi tədbirlərin daha da çox artırılması)
- Azərbaycanda müasir dövrün tələblərinə cavab veren mehmanxanaların daha da çoxaldılması
- Azərbaycanda marketinq işlərinin çoxaldılması və bu işlərin yalnız ölkədaxili deyil dünya miqyasında təqdim olumaları.

Aparılmış bütün araşdırmalar və tədqiqatlar bunu göstərir ki,həqiqətən marketinq bütün sahələrin inkişafında əhəmiiyyət kəsb edir və bunlardan ən əsası turizmin inkişafıda ən vacib yeri tutur.Tədqiqatlar bunu göstəriri ki, bu gün ki,günümüzdə Azərbaycanın turzminin dünyada tanıdılmasında marketinq ilk yeri tutur.Beləliklə nəticə olaraq bunu demək olar ki, turizm və marketinq bir-birinin ayrılmaz hissələridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Абабков, Ю. Н. Маркетинг в туризме 2010.(www.cyberleninka.ru)

2.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 avqust 2020-ci il tarixli Sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”. (www.e-qanun.az)

3.Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 6 aprel tarixli Sərəncamı. (www.e-qanun.az), (www.stat.gov.az)

4.Жабина, С.Б. Основы экономики, менеджмента и маркетинга в общественном питании, 2016(www.az.sputniknews.ru)

Transformasional liderlik

Nəsimi B. KAMALOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
nkamalov@beu.edu.az

Xülasə

Sosial hadisə olan "liderlik", bütün sosial məsələlər kimi, dəyişikliklərdən təsirlənməkdə və yenilənməkdədir. Dəyişikliklərin mütəmadi xarakter aldığı müasir dövrdə, idarəetmədə ənənəvi liderlik tərzinin yetəsiz qalması, dəyişikliyi əsas alan liderlik anlayışını və bu məntiqə əsaslanan liderlik tərzini zərurətə çevirmişdir. Aparılan tədqiqatlar axtarılan liderlik tərzinin məhz "*Transformasional liderlik*" olduğunu ortaya çıxarmışdır.

Açar sözlər: Liderlik, Transformasiya, İdarəetmə, Liderlik nəzəriyyələri, Transformasional liderlik

Abstract

Leadership, a social process, like all other social processes, is affected and renewed by changes. In today's era of constant changes, the inadequacy of the traditional leadership style in management, the leadership based on change and a leadership style based on this logic become important. Researchs have revealed that the style of leadership sought is Transformational Leadership.

Key words: Leadership, Transformation, Management, Leadership theories, Transformational leadership

Giriş

İndiki şəraitdə transformasional liderlik olduqca effetkli və müasir liderlik tərzi kimi qəbul edilir. Bunun səbəbini liderlik tərzləri arasındakı fərqdə axtarmaq lazımdır. Belə ki, idarəçilik xüsusiyyətinə sahib liderlər (ki, bunlar transaksional liderlər adlanır) müvəffəq olmaları halında işçilərə hədiyyə kimi status və pul paylayırlar və əldə edilən uğurun qalıcı olmasına çalışırlar. Bu tip liderlərin rəhbərliyi altında həyata keçirilən fəaliyyətlər keçmişdən indiyə qədər necə gəlibsə, indidən gələcəyə doğru da eyni formada yəni, nə istiqamət, nə vizion, nə də ki, təşkilati mədəniyyət dəyişmədən olduğu kimi davam etdirilir. Təşkilatın tarixi ənənələrinə sadiq olan transaksional liderin işi, təşkilatın keçmişdən davam edən normal fəaliyyətini təmin etməkdir. Bu tərz liderlərdə gələcəyə yönəlik strateji və uzun müddətli baxış mövcud deyil. Transaksional lider, demək olar ki, bazar payının və rentabelliyin artırılması ilə məşğuldur. Halbuki müasir dövr fərqlidir. Dövrümüzün müəssisələri qloballaşan dünyanın mühüm parçalarına çevrilmişlər, rəqabət milli səviyyədən beynəlxalq səviyyəyə yüksəlmişdir, bazarlar oturuşmuş və texnoloji innovasiyalar süətlənmişdir.

1. Transformasional liderlik zərurəti

İqtisadiyyatın bir çox sahələrində şiddətlənən rəqabət müəssisələri qarışıqlığa və qeyri-müəyyənliyə sürükləmişdir. Belə bir şəraitdə liderler dəyişən xarici mühit və təşkilatdaxili imkanları nəzərə alaraq təşəbbüskarlıq, resursların bölgüsü, müzakirəedici, ilham verici, siyasətçi, yol göstərici, dəstəkləyici kimi rollarını oynamaqla ortaya çıxan strateji və ümumi xarakterli problemlərin həllində idarəçilərə yol göstərmək məcburiyyətindədirlər. Transaksional liderlərdən müasir dövrün tələb etdiyi bu addımları gözləmək əbəsdir. Transformasional (inspirational) liderlərə gəldikdə isə, vəziyyət tamamilə fərqlidir. Bu tərz liderlərin ən tipik xüsusiyyəti içşilərə vizion qazandırmaqdır. Transformasional liderlər personala vizionlarına uyğun əlavə missiyanlar yükləyir, təşkilati mədəniyyətdə dəyişikliklər edərək onlara hazırda etdiklərindən və ya düşündükləri potensial imkanlarından daha da artığını edə biləcəklərinə inandırır, özünə inam hissini formalaşdırır. Ən əsası da, gördükləri işin vacib və əhəmiyyətli olduğu qənaətinə varmalarını təmin edir. Bu liderlik tərzinə sahib olanlar təşkilatı fərqli prosedur, fərqli mədəniyyət, fərqli vizion və nəhayət yüksək performansla idarəetməyə meyillidirlər. Onlarda dəyişmək və islahat əsasdır. Transaksional liderlərdəki kimi keçmişə, tarixə bağlılıq azdır. Trasnformasional liderlər gələcəyə bağlı hərəkət etdikləri üçün qısa müddətdə təşkilat performansında ciddi dəyişikliklər ola bilər. Başlanğıc mərhələdə təşkilatın performansı azala da bilər. Köhnə vərdişlərə bağlı insanlarda müəyyən çaşma və şoklara rast gəlmək mümkündür, hətta bəziləri dəyişməyə ciddi müqavimət də göstərə bilərlər. Ancaq, vaxt keçdikcə yeni şəraitə uyğunlaşmağa çalışarlar.

Nəticə etibarı ilə, transformasional liderlər sosial strukturun vizion yaradan və onu bölüşən, təqibçiləri (işçilər) ilə daima əqalə quran, etibarlı, hörmət bəslənən memarlardır. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə ciddi

çətinliklərin yaşandığı və yaşanacağı indiki və gələcək dövrlərdə dəyişən, yeniliyə açıq və insan mərkəzli olan transformasional liderliyə, problemlərin ən mükəmməl həll yolu gözü ilə baxılır.

2. Transformasiya anlayışı və transformasional liderlik tərzinin tarixi inkişafı

Transformasional liderlik tərzinin əsasında "*transformasiya*" anlayışı duyanır. İdarəetmə ilə bağlı son illərdə ortaya çıxan anlayışlardan biri olan transformasiya anlayışı, hərfi tərcümədə "şəkilin dəyişməsi, formanın dəyişməsi" mənalarını verir. Daha geniş ifadə etmək lazım gələrsə, *"transformasiya, mövcud strukturdan, tendensiyalardan təkidlə imtina etmək, ani və inqilabi xarakterli dəyişiklik etmək, perespektivdəki tendensiyalara indidən hazırlaşmaq və yaxud, bu tendensiyaları bu gündən tətbiq etmək*"dir.

Anlayışın müasir dövrdə tez-tez istifadə edilməsinin səbəblərindən biri, dəyişmək anlayışının bir haldan başqasına keçməyi tam mənası ilə ifadə edə bilməməsidir. Dəyişmək əsasən *təkamül sayəsində fərqliləşməyi* əsas alarkən, transformasiya *ani və inqilabi xarakterli fərqliləşməyi* ifadə edir. Bu fərqə baxmayaraq, transformasiya anlayışı bir çox hallarda dəyişmək anlayışı ilə qarışdırılır. Halbuki, verilən açıqlamalrdan da bəlli olur ki, bu iki anlayış eyni mənaya gəlmir.

Müasir dövrdə, təşkilatlarda həm işçi, həm də idarəçilərin ehtiyac duyduqları lidrlik tərzi olan transformasional liderlik, təcrübədə "dinamik liderlik" də adlandırılmaqdadır. Tarixi kontekstdə baxıldığında; bu tərzin ilk dəfə 1978-ci ildə James McGregor Burns tərəfindən siyasi liderler üzərində aparılan araşdırmalarda ələ alındığı və tərif edildiyi görülür. Burns, öz tədqiqatlarında transformasional liderliyi "*liderin və onu izləyicilərinin əhval-ruhiyyəsi və motivasiyalarının artırılması prosesi*" şəklində ifadə etmiş və liderin azadlıq, ədalət, bərabərlik, sülh, insanpərvərlik kimi dəyərlərə sahib və ideyalarının reallaşdırmasında işçilərinə rəhbərlik edən şəxs olduğunu irəli sürmüşdür. O əlavə edir ki, müasir təşkilatlarda yeniliklər yaratma qabiliyyətinə sadəcə transformasional liderlər sahibdir. Çünki, onlar dəyişmə mövzusunda mahir ustalardır.

Bass, bir lider tərəfindən aşağıdakı 3 dəyişiklik həyata keçirdiyi zaman transformasional liderlik tərzinin ortaya çıxdığını ifadə etmişdir:

- İşçilərin yerinə yetirdikləri işlər və bu işləri yerinə yetirərkən göstərdikləri performansların, təşkilatın müvəffəq olması üçün nə qədər vacib olduğunun fərqinə varmalarını təmin etdikdə,
- İşçilərin potansial imkanlarını analiz etdikdən sonra, onların performanslarının, fərdi inkişaflarının və uğurlarının artırılması üçün nələrə ehtiyac duyduqlarının şüurunda olmalarını təmin etdikdə,
- İşçiləri öz məqsədləri xaricində, qrup məqsədlərinə doğru yönəltdikdə və bu məqsədlə onları stimullaşdırdıqda.

3. Transformasional liderliyə keçid prosesi

Təşkilatlarda fəaliyyət göstərən lider və yaxud idarəçilərin transformasional liderə çevrilmələri istiqamətində aparılan tədqiqatlar, bu liderlik tərzinə keçid prosesinin üç mərhələdən ibarət olduğunu göstərmişdir:

1) Dəyişmək ehtiyacının fərqinə varılması. Transformasional lider, qurumun dəyişikliyə olan ehtiyacını hiss edərək, idarəçilərə bu ehtiyacın zərurətini açıqlayar və onları inandırmağa çalışar. Qurumda işlər qaydasında gedirsə, hədəflər əldə edilirsə və mühitdəki dəyişikliklər mərhələ-mərhələ baş verirsə qurum idarəçilərini dəyişikliyə inandırmaq o qədər də asan olmayacaq. Ancaq, bu o demək deyildir ki, dəyişiklik üçün seçilən müvafiq zaman işlərin pis getdiyi zaman olmamalıdır. Çünki, bu halda ediləcək bir dəyişiklik qısa müddətdə performansın daha da aşağı düşməsinə səbəb ola bilər və bu nəticə liderdən problemin həllini gözləyən insanların səbrini tükətərək daha ciddi problemlərin ortaya çıxmasına rəvac verər. Digər tərəfdən, belə zamanlarda seçilən həll yolları bir qayda olaraq böhrandan qurtarmağa hesablanır və buna görə də onlar uzun müddət üçün istiqamət müəyyən etmək, vizion seçmək, təşkilati mədəniyyəti dəyişdirmək tərzində olmur. Buna görə də, vizion dəyişikliyinə qurum müvəffəq, uğurlu olduğu dövrlərdə gedilməlidir. Bu halda lider, uğur dərəcəsini müəyyən etmək üçün cari ildəki nəticələri qurumun əvvəlki illərə aid nəticələri ilə yox, bençmarkinqə müraciət edərək, rəqiblərlə və yaxud rəqiblərin ildən ilə dəyişən müvəffəqiyyət göstəriciləri ilə müqayisə etməlidir. Vacib bir məqam da ondan ibarətdir ki, dəyişiklik ehtiyacını önə sürərkən və bu dəyişikliyə insanları inandırmağa çalışarkən lider, sadəcə performans dəyişikliyi ilə məhdudlaşmamalı, bazar payı, rentabellik, məhsuldarlıq, investisiyaların geri dönməsi kimi iqtisadi göstəricilər, eləcə də müştəri məmuniyyəti, məhsulun keyfiyyəti, reallaşdırılan yeni layihələr kimi nüansları da diqqətə almalıdır.

2) Vizionun formalaşdırılması. Birinci mərhələ tamamlandıqdan sonra transformasional lider, qurum üzvlərinə bir vizion verərək dəyişikliyin istiqamətini müəyyən etməlidir. Vizion, gediləcək istiqamət olmaqla yanaşı, çatılacaq yeri və vəziyyəti də izah etməlidir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində

vizion lider tərəfindən formalaşdırıla bilər. Böyük, ənənələri, qaydaları və bürokratik strukturu formalaşmış müəssisələrdə isə transformasional liderin rəhbərliyində idarəçilərdən ibarət heyət tərəfindən vizion müəyyən edilməlidir. Liderin vizionu tək başına formalaşdırmaq məcburiyyəti yoxdur. Əksinə, komanda ruhu yaradaraq vizionun müəyyən edilməsində qrup üzvlərinin fikirlərindən istifadə etmək daha da faydalıdır. Burada əhəmiyyət kəsb edən məqamlar, vizionun formalaşdırılmasında pionerlik etmək və vizionun müəyyənləşdirilməsi işinin davamlılığını təmin etməkdir. Çünki, heç bir vizion qalıcı və davamlı deyil. Vaxt keçdikcə, dəyişdirilməlidir.

Başqa bir məqam budur ki, yüksək nailiyyət göstərən qurumların vizionu yüksək performans standartları daşıyır. Transformasional liderlerdən istənilən ən vacib məsələ, işçilərin müvəffəqiyyət standartlarını yüksəltməkdir. Yüksək nailiyyət standartları özlüyündə, real olmayan və heç kəsi məmnun etməyən xəyali hədəflər deyil. Tam əksinə, bu hədəflərdə rəqabətin nə qədər güclü və amansız olduğunu xatırlatacaq xüsusiyyətlər vardır. Bu kimi hallarda transformasional lider və yaxud, menecer, qurum üzvləri üçün nəticəyə inanma, hər zaman eyni sürət və keyfiyyət göstərəmə baxımından nümunə olmalıdır. Bundan başqa, müəyyən edilən vizion işçilərə tam çılpaqlığı ilə izah edilməlidir. Aydın və konkret vizion üzvlər arasında kommunikasiyanın qurulmasını, onların bir-birini anlamasını və cəhdlərin müəyyən bir nöqtə üzərində fokuslaşmasını təmin edir. Vizion unutulmaması üçün vaxtaşırı, fürsət olduqca təkrarlanmalı, yaxud əsas məqamları xatırlatılmalıdır.

Transformasional lider, çalışgan, nümunəvi, açıq sözlü, inam və fikir aşılayan bir şəxs olmaqla yanaşı, xarizmatik şəxsiyyətə sahib olmaq məcburiyyətində deyildir. Şübhəsiz, xarizma, başqalarına təsir etmədə liderə kömək edən bir amildir, lakin transformasional lider olmaq üçün bu xüsusiyyət mütləq deyil. Çünki, bu tip liderlərdən geniş vizion və buna bağlı olaraq dəyişiklikləri başlatmaq tələb olunur.

3) Transformasiya məntiqinin quruma mənimsətilməsi. Trasformasional lider trasnaksional liderdən fərqli olaraq, meydana gələn dəyişiklikləri və dəyişmə məntiqini quruma mənimsətməlidir. Dəyişikliklərin planlandığı kimi getməsi üçün prosesin gedişatı ilə bağlı mütəmadi informasiya axışı təmin edilməlidir. Ancaq bu yolla, dəyişikliyin hansı səviyyədə reallaşdığından xəbərdar olmaq, dəyişmə prosesinin tamamlanması üçün atılacaq müvafiq addımları müəyyən etmək, müdaxilələr üçün ən münasib zamanı seçmək, işin gedişatında qarşıya çıxan maneələri aşmaq mümkündür. Normal şəraitdə problemsiz çalışan bu mexanizma, böhran və qeyri sabitlik şəraitində işləməyə bilər. Bu tip hallarda transformasional lider və yuxarı səviyyə idarəçiləri çox diqqətli olmalı və geri informasiya axışını təmin edəcək müxtəlif yollar tapmalıdırlar.

Transformasional lider, transformasiya məntiqinin davranış dəyişikliyi olduğunu və bu dəyişikliyin birdən-birə formalaşmayacağını, müəyyən qədər zamana ehtiyac olduğunu anlamalıdırlar. İşçilərin vərdişlərinin, fikir və düşüncələrinin, yanaşma tərzlərinin, davranış şəkilərinin dəyişməsi üçün yeni şərtlərə adaptasiya olmanın qarşılığı kimi, onları stimullaşdıracaq sistemin qurulmasına ehtiyac vardır. Məsələn, qurum transformasiya prosesindən maddi mənfəət əldə edəcəksə, qurum üzvlərinin də bu qazancdan pay əldə etmələri faydalı olacaqdır. Transformasiya prosesi çərçivəsində formalaşdırılacaq bu tip mükafatlandırma sisteminin dəyişikliyə müsbət təsirləri qətiiyyən diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Çünki, bu sistem sayəsində işçilər bir tərəfdən yeni davranış formalarını daha tez mənimsəyir, digər yandan çalışdıqları quruma daha çox bağlanarlar. Nəticədə, dəyişikliyin quruma mənimsətilməsi mümkün ola bilər.

Formalaşdırılan yeni vizionla başlayan davranış dəyişikliyi kommunikasiya, qərarvermə, problemlərin həlli kimi mövzulara da siraət edərək təşkilati vətəndaşlıq anlayışını yaradacaqdır ki, sonradan yeni işçillərin seçilməsi və qəbulunda, personalın qiymətləndirilməsində, eləcə də yüksəlmə və karyera kimi mövzularda təşkilati vətəndaşlığa müvafiq vərdiş və davranışlar əsas alınacaqdır.

Bu üç mərhələnin uğuru transformasional liderin doğru informasiya sahibi olmasına bağlıdır. Dəyişikliyin faydalarından əmin olmaq üçün lider ona tədqim edilən hesabatlarla kifayətlənməməli, həm işçiləri, həm də müştəriləri yaxından izləməlidir. Hətta, lider qurumun bütün üzvləri və müştəriləri üçün daima əlçatan olmalıdır. Transformasional lider iki ildən bir müşavirlərini dəyişdirməli, bu yolla yeni baxış aspektləri qazanmalıdır. Liderin köməkçiləri informasiya təmin etmək məqsədi ilə qurum daxilindəki bütün qruplarla sıx əlaqədə olmalı və kollektiv anlayışın formalaşmasına cəhd göstərməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A.Akdemir, "Yönetim Düşüncesindeki Dönüşümler ve Dönüştürücü Lider Profili", 21. Yüzyılda Liderlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt 1, DHO Basımevi Yayını, İstanbul 1997
2. E. Eren, "Yönetim ve Organizasyon", 9-cu Baskı, Beta, İstanbul, 2009
3. J.M. George, G.R. Jonnes, "Understanding and Managing Organizational Behaviour", Addison-Wesley Publishing, USD, 1996
4. R. Abutalıbov, "İdarəetmənin əsasları", Bakı, 2014
5. R.L. Daft, "Management", Prentice Hall, 12e, 2012
6. T. Koçel, İşletme Yöneticiliği, 9. Baskı, Beta, 2003
7. Z. Sabuncuoğlu, "Örgütsel psikoloji", 2005

BAZAR SEÇİMİ PROSESİNDƏ İSTEHLAKÇI DAVRANIŞININ MARKETİNQ TƏDQİQİ

Gülər Şahin qızı Quliyeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
Gular.guliyeva@atmu.edu.az

Xülasə

İstehlakçı davranışının tədqiqi istənilən bazar subyektinin ən başılca vəzfələrindən biri hesab edilir. Praktik təcrübə göstərir ki, məhsul istehsalçıları (satıcılar) gündəlik ticarət münasibətləri çərçivəsində öz istehlakçılarını dərindən başa düşmək, onların arzu və istəklərini qarşılamaq üçün birmənalı olaraq onların bazar davranışlarını müəyyənləşdirmək məcburiyyətində olurlar. Lakin firmaların təsərrüfat fəaliyyətinin genişliyi və bazarların müxtəlifliyi marketinq alətlərindən istifadə edən əksər istifadəçiləri öz müştəriləri ilə birbaşa təmas yaratmağa imkan vermir. Odur ki, təsrrüfat rəhbərləi birmənalı olaraq daha çox vaxt və maliyyə vəsaitləri sərf edərək istehlakçıların bazar davranışlarını tədqiq etməyə çalışırlar.

Aqressiv rəqabət mühitinə tab gətirmək üçün təsərrüfat subyektləri vacib hesab edilən başlıca suala cavab axtarırlar: istehlakçılar marketinqin müxtəlif cəlbedici vasitələrinin tətbiqinə necə reaksiya verirlər.

Təbii ki, ticarət əməliyyatlarının aparılması zamanı insanların istehlakçı rolunda çıxış etmələrinin bir proses olaraq araşdırılması seçilmiş tədqiqat işinin aktuallığını əsaslandırır.

Açar sözlər: İstehlakçı, Marketinq, Bazar, İstehlakçı davranışı,Təklif, Azad rəqabət

Summary

The study of consumer behavior is considered one of the most important tasks of any market entity. Practical experience shows that producers (sellers) are obliged to unambiguously define their market behavior in order to better understand their consumers, to meet their desires and aspirations in everyday trade relations. However, the breadth of firms and the diversity of markets do not allow most users of marketing tools to make direct contact with their customers. Therefore, business leaders are clearly trying to study the market behavior of consumers by spending more time and money.

In order to withstand an aggressive competitive environment, businesses are looking for answers to a key question that is important: how do consumers react to the use of various attractive marketing tools.

Of course, the study of people's role as consumers in trade operations as a process justifies the relevance of the chosen research.

Key words: Consumer, Marketing, Market, Consumer behavior, Offer, Free competition

Azərbaycanda istehlakçı davranışının tədqiqi məsələsini araşdırmaqdan öncə məntiqi cəhətdən ölkəmizdə marketinqin və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə qısa tanışlıq zəruridir.

Hal-hazırda ölkədə "İnkişafın Azərbaycan Modeli" adı altında bazar model-lərindən nisbətən bizə daha münasibi olan sosial yönümlü bazar modeli tətbiq edilməkdədir.Bunu da nəzərə almalıyıq ki, bazar iqtisadiyyatının "avtomatik olaraq özünü tənzimləməyə qadir olması və böhransız inkişafına" və hamı üçün yaxşı həyat, firavanlıq yaradan bir sistem olması ideyasına dair nəzəri baxışların prakti-kada özünü doğrultmaması tətqiqatçılar tərəfindən artıq qəbul olunmuş ciddi faktlardandır.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə birlikdə marketinq fəaliyyətində sürətli inkişaf baş verdi. Sosialist iqtisadiyyatdakı planlı iqtisadiyyat və bunun nəticəsində də azad mübadilənin məhdudlaşdırılması səbəbindən marketinq fəaliy-yəti dar çərçivədə olub və həddən artıq zəif inkişaf səviyyəsinə malik idi. Amma yeni bazar iqtisadi sisteminin yaratdığı imkan nəticəsində onun inkişaf sürətində böyük sıçrayış oldu. Belə böyük inkişafın olması heç də qurulan sistemin hesabına deyil, sosializmdəki zəif inkişafa görədir. Sabiq Sovet İttifaqında, o cümlədən də Azərbaycanda ekstensiv artım yolu prisipinə istinad edərək, yanlış olaraq belə hesab edirdilər ki, mərkəzləşdirilmiş plan əsasında tələb və təklif arasında bazar tarazlığı yaratmaq mümkündür. Halbuki marketinq sistemi "dövriyyə"-yə hələ əhatə olunmamış potensial bazar seqmentləri cəlb etməklə bu məsələni həll etməyə imkan verir [6,s.66].

Qeyd olunmalıdır ki, Respublikamızda marketinqin inkişafı istiqamətində bir neçə əsaslı problemlər mövcuddur. Bu problemlərə aşağıdakılar aiddir:

-marketinq fəlsəfəsi sahibkarların şüurunda hələlik tam formalaşmamışdır;

-bazarın bir funksional infrakstruktur elementi kimi marketinq əsasən isteh-salın maraqlarına xidmət etməlidir;

- məhsul və xidmətlər bazarında mövcud olan inhisarçılı halları aradan qalmalıdır;

- peşəkar marketolqların sayı artırılmalıdır və s.

Azərbaycanda firmaların istehlakçı davranışlarının tədqiqi ilə məşğul olma-masının və ya az olmasının bir sıra səbəbləri var:

-artıq qeyd edildiyi kimi bu sahənin yeni bir sahə olması;

-azad bazarın və marketinq konsepsiyasının əsas prinsiplərinin Azərbaycan-da hələ də "özünə yer tapa bilməməsi". Bunun bir sıra səbəbləri var. Misal olaraq inhisarçılığı göstərə bilərik. Belə ki, müəyyən məhsul növünün Azərbaycanda tək istehsalçısı olan inhisarçı firmanın məhsulun alıcılarının davranışının öyrənməsinə ən azı iki səbəbdən ehtiyacı yoxdur:

- firmanın olduğu bazarda rəqabətin olmaması səbəbindən. Məhsulun tək satıcısı olduğuna görə istehlakçı da həmin məhsulu məhz bu firmadan almalı olacaq. Belə şəraitdə firma lazımi mənfəəti təmin etdiyindən alıcı davranışının öyrənilməsinə maraq göstərmir;

- alıcı davranışını tədqiq etsə belə, bu heç də alıcının xeyrinə olmayacaq. Çünki davranışı tədqiq edən firma alıcı tələbatını rəqiblərindən daha yaxşı ödəmə-yə çalışdığı halda, inhisarçı firma isə rəqibinin olmaması üzündən nə alıcı davra-nışına uyğunlaşası, nə də onun tələbatını daha yaxşı ödəyəsi deyil;

-Azərbaycanda istehlakçı davranışını tədqiq edən xüsusi institutların,agent-liklərin, mütəxəssislərin demək olar ki, yox dərəcəsində olması. Burada bəzi istisna kimi, "Azərbaycan Marketinq Cəmiyyəti (AMC)"-nin bu sahədəki bəzi tədqiqat işlərini göstərmək olar;

-Azərbaycan firmalarının öz istehlakçılarını "tədqiqatsız" tanımaları. Belə ki, firmaların çoxu öz alıcılarını yaxşı tanıdıqlarını bildirir və əlavə xərc çəkib alıcı davranışını öyrənmirlər. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, bəzi növ məhsullar baza-rında həqiqətən də "*azərbaycanlı alıcının"* necə qərar verməsi əvvəldən bilinir. Misal üçün bayramqabağı bayram məhsullarının qiymətlərini qaldıran satıcılar bilirlər ki, ən kasıb azərbaycanlı ailəsi belə bu məhsullardan almaq üçün hətta borca düşməyə də razı olacaq.

Istehlakçı məmnunluğu ilə əlaqədar olaraq aparılan araşdırmalara görə müştə-rilərin 25%-i alışın nəticələrindən razı qalmırlar. Narazı qalan istehlakçıların 95%-i necə, hara və ya kimə muracuət edəcəklərini bilmirlər (bunlarin ən azı 11 nəfərə danışa bilir). Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki,alıcıların-istehlakçıların 76%-i firmaların reklamlarına inanmırlar.

Yerli bazarın güclənməsi və yerli malların satışının artırılması hər bir ölkənin qarşısında duran əsas iqtisadi problemlərdəndir ki, bunun da təmin olunmaması iqtisadi təhlükəsizliyə, o da son nəticədə milli təhlükəsizliyə zərbə vura bilər. Bu səbəbdən də yerli alıcılarla istehsalçılar arasında əlaqənin möhkəmləndirilməsi vacib məsələ sayılır və burada da marketinqin öhdəsinnə düşən vəzifələr vardır. Ölkəmizdə tətbiq edilən marketinq konsepsiyası məhz alıcı-istehsalçı əlaqələrini təmzimləməli və müştərilərin razılıq dərəcəsini artırmalıdır.Aparılan araşdırma-larin nəticəsinə görə müştərilərin:

- 68%-i göstərilən xidmətdən razı deyildir;
- 14%-i məhsul və ya xidmətlər keyfiyyətsizdir;
- 9%-i digər firmalarin məhsullarına ustunluk verir;
- 8%-i alternativ məhsul və ya firma axtarır;
-3%-i daimi yaşayış yerini dəyişir və s.

Fərdi marketinq konsepsiyasına uyğun olaraq *Müştəri Münasibətləri Menec-mentinddən (CRM-Customer Relationship Management)*bir çox bazar yönümlü ölkələrdə (xüsusən ABŞ-da) geniş istifadə

olunsada (şəkil 2.4), Azərbaycanda bir neçə yerli bank (məsələn, Bank of Baku) istisna olmaqla mövcud müəssələrin əksəriyyəti Müştəri Münasibətləri Menecmentinin varlığından xəbərsiz olduqlarından ondan istifadə etmirlər.

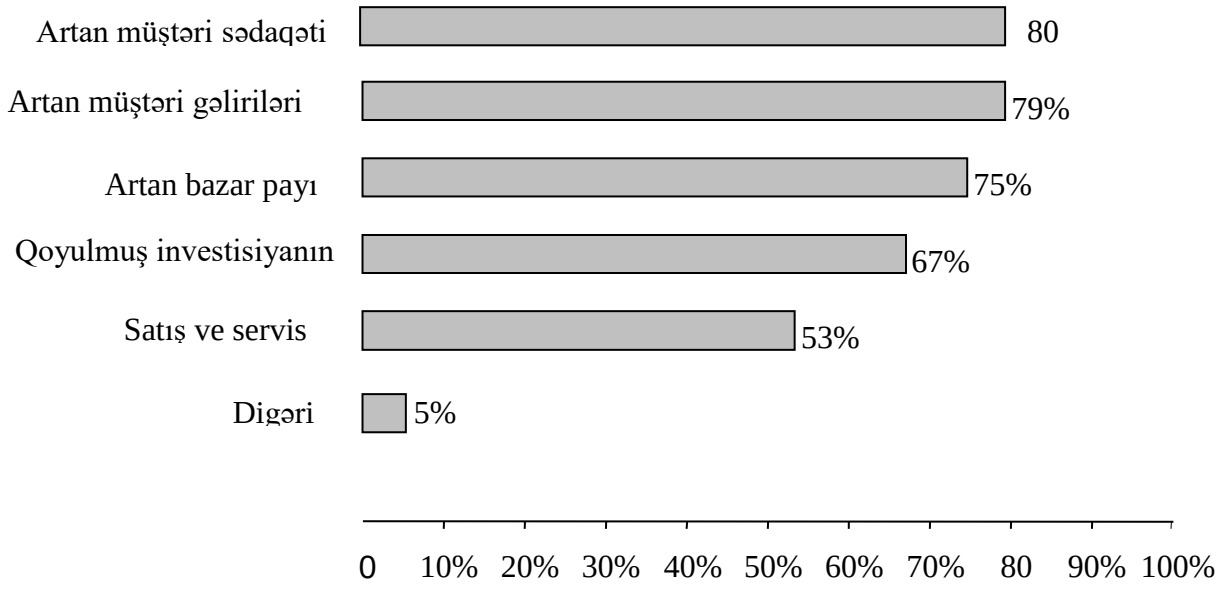

İstehlakçı davranışının öyrənilməsinin aktuallığı və vacibliyinə baxmayaraq Azərbaycanda bu sahədə çoxlu çatışmazlıqlar vardır. Bu çatışmazlıqları iki sahədə incələyə bilərik: nəzəri və praktiki.

Nəzəri sahədə çatışmazlıqlar bu mövzu barədə elmi işlərin, məqalələrin, elmi tədqiqatların, kitabların azlığında, sonuncunun isə demək olar ki, olmamasında (yalnız marketinq dərslikləri çərçivəsində bəzi mövzulardan başqa) özünü göstərir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan elmi istehlakçı davranışı nəzəriyyəsinə öz töhfəsini vermişdir. Bu sahədə Azərbaycan elminin fəxr edə biləcəyi bir nəzəriyyə "*qeyri-səlis məntiq*" nəzəriyyəsidir.

Hazırda "*qeyri-səlis məntiq*" nəzəriyyəsindən iqtisadiyyat, psixologiya, siyasət, fəlsəfə, sosiologiya və s. elm sahələrində də istifadə olunur. Bu nəzəriyyənin bir çox elmlərdə olduğu kimi iqtisadiyyatda əhəmiyyəti insanların davranışlarının səbəblərini öyrənməyə imkan verməsidir. Bu nəzəriyyə barədə Rafiq Əliyev belə deyirdi:

"İqtisadi və sosial-iqtisadi aləm elə mürəkkəbdir ki, onu klassik riyaziyyatın və bivalent Aristotel məntiqinin dilində təsvir etmək mümkün deyil. İqtisadi real-lıqları düzgün, adekvat nəzərə ala bilməyimiz üçün bizim daha səmərəli modelləşmə dilinə ehtiyacımız var. Biz belə qənaətə gəlirik ki, iqtisadi, sosial və siyasi sistemlərin modelləşdirilməsi dili qeyri-səlis məntiqə əsaslanan dil olmalıdır (bu dil təbii dilə çox yaxındır). Bu baxımdan tədqiqatlarımızda iqtisadi sistem insan yönümlü (human centric) və informasiyanın mövcudluğu baxımından yüksək qeyri-müəyyənliklə səciyyələnən realistik çoxagentli sistem kimi baxılır və iqtisadi agentlərin davranışının modelləşdirilməsi qeyri-səlis məntiqi dilə əsaslanır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İ.Z.Seyfullayev. "Marketinq", dərs vəsaiti, Bakı-2011
2. A.T.Məmmədov. "Marketinqin əsasları", dərslik, Bakı-2007.
3. F.Kotler."Marketinq menecment".(Rus dilindən tərcümə edən T.İ.İmanov, E.N.Quliyev və X.M.Məmmədyarov), Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2008;
4. Денисова Е.С. Поведение потребителей. - М., 2005.- 111 с/
5. Wayne D. Hoyer, Deborah J. Macinnis and Rik Pieters, Consumer behavior, sixth edition, 2013, Cengage Learning
6. Banwari Mittal, Morris Holbrook, Sharon Beatty. Consumer Behavior. How Humans Think, Feel, and Act in the Marketplace. P.796, 2010

ŞƏXSİ SATIŞ SATIŞIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN ƏSAS KOMMUNİKASIYA METODUDUR

Rəhimov Camal Azər oğlu
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
rahimov.camal020@mail.ru

Xülasə

Kommunikasiya üçün şəxsi kontaktın vacib olduğu istənilən situasiyada şəxsi satış daha effektlidir. Bununla əlaqədar olaraq istehlak məhsullarının satıcıları ilə müqayisədə istehsal təyinatlı məhsullarının satışında kommunikasiyanın şəxsi satış metodundan istifadə edilməsi və onların satıcılarının kommunikasiya büdcəsinin əksər hissəsini hansı səbəbdən şəxsi satışa ayırmasının səbəbi aydın olur. Lakin, buna baxmayaraq, ölkəmizin müəssisələrində marketinq kommunikasiyasının bu metodundan demək olar ki, istifadə edilmir. Bu, bir tərəfdən, şəxsi satışın yüksək xərc tutumluğu ilə izah edilirsə də, digər tərəfdən, onun mahiyyətinin və satışın idarə edilməsində onun əhəmiyyətinin düzgün başa düşülməməsi ilə izah edilir. Bununla əlaqədar şəxsi satışın mahiyyətinin və onun funksiyalarının, inkişaf etmiş Qərb ölkələrində onun tətbiqi sahəsində təcrübənin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Summary

Personal sales are more effective in any situation where personal contact is important for communication. In this regard, it is clear why consumers use the personal sales method of communication in the sale of industrial products compared to sellers of consumer goods, and why their sellers spend most of their communication budget on personal sales. However, despite this, this method of marketing communication is almost not used in the enterprises of our country. While this is explained, on the one hand, by the high cost capacity of personal sales, on the other hand, it is explained by a misunderstanding of its essence and its importance in sales management. In this regard, the study of the nature of personal sales and its functions, the experience of its application in developed Western countries is of particular importance.

Açar sözlər:Şəxsi satış, Satışın idarə edilməsi, Kommunikasiya, Kommersiya, İstehlakçı.

Satışın idarə edilməsində tətbiq edilən marketinq kommunikasiyasının ən vacib iki forması ticarət heyəti tərəfindən həyata keçirilən şəxsi kommunikasiya və kütləvi informa-siya vasitələrində reklam formasında realizə edilən qeyri-şəxsi kommunikasiyadır. Firmanın vəzifəsi ticarət nümayəndəsinin birbaşa iştirakı ilə həyata keçirilən kommunikasiyanın hansı hallarda reklamdan daha effektli olacağını müəyyən etməkdir.

Ümumiyyətlə, satıcının ən vacib funksiyası həmişə məhsulun onların tələblərinə necə uyğunlaşdırılmasını bilmək istəyən yaxşı məlumatlı istehlakçılarla ikitərəfli kommunikasiyaya yaranan tələbatın ödənilməsi olmuşdur və olaraq qalır. Firma baxımından ticarət heyətinin fəaliyyətinin effektliliyi əsasən satıcıların informasiya

toplaya və toplanmış informasiyanı ötürə bilməsi qabiliyyətilə müəyyən edilir. Bu, firmanın bazarda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşması sürətini artırır.

Satıcıların roluna dair təsəvvürlərin dəyişməsilə əlaqədar olaraq onların strateji marketinqdə birbaşa iştirakı dərəcəsi artır. Hal-hazırda ticarət işçiləri əməliyyat funksiyaları ilə yanaşı strateji xarakterli bir sıra funksiyalar da yerinə yetirirlər. Ticarət heyyətinin tipik funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

- İstehlakçılar tərəfindən yeni məhsulların qəbul olunmasının təmin edilməsi;
- Yeni alıcıların axtarılması;
- İstehlakçıların oyallığının qorunub saxlanması və himayə edilməsi;
- Satışın həyata keçirilməsinə kömək göstərmək məqsədilə texniki xidmətin təşkili;
- Məhsul haqqında informasiya verilməsi;
- İnformasiyanın toplanması.

Bu funksiyaların bəziləri - istehlakçılar tərəfindən yeni məhsulların qəbul edilməsinin təmin edilməsi, yeni alıcıların axtarılması və informasiyanın toplanması strateji marketinqə aiddir. Beləliklə, satıcılar strateji marketinq prosesində mühüm rol oynaya, istehlakçıların tələbatlarına dair informasiya mənbəyi kimi məhsul siyasətinin hazırlanmasında iştirak edə bilərlər.

Məlum olduğu kimi, satış marketinq prosesinin son nəticəsidir. Bu, özünü bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemin «ürəyi» kimi təqdim edən azad və rəqabətli mübadilə mərkəzidir. Kommersiya mübadiləsinin əsasında danışıqlar prosesi dayanır. Demək olar ki, istehlak məhsulları sferasında bu proseslər formal şəkildə olsa da, dəyişməz qalır.Lakin istehlakçılar kifayət qədər məlumatlı olduğu, düşünülmüş qaydada hərəkət etdiyi, həmçinin istehsalçının və mağazanın brendləri arasında, istehlak situasiyaları arasında seçim etdiyi və s. situasiyalarda kompromisə getməyə hazır olduğu halda danışıqların aparılması zərurəti yarana bilər. Alqı-satqı əqdlərinin hansı şərtlər əsasında bağlanmasından asılı olmayaraq, o, danışıqlar prosesinin baş verməsini nəzərdə tutur. Buna görə də onun mexanizmini dəqiq bilmək lazımdır.

Şəxsi satışda ən vacib məsələ kommersiya danışıqlarının həyata keçirilməsidir. Əgər kommersiya danışıqlarına satış aləti kimi baxılarsa, onda onu iştirakçıların müstəqil yox, ümumi razılıq əsasında fəaliyyət göstərməyə razılaşdıqları halda qərarların qəbulu sistemi kimi ifadə etmək olar. Kommersiya danışıqlarının çoxsaylı müxtəlif izahı mövcuddur. Ç. Düpon kommersiya danışıqlarına belə tərif verir: kommersiya danışıqları gedişində iki və ya daha çox iştirakçının üzbəüz görüşdüyü elə bir fəaliyyət növüdür ki, tərəflər arasında fikir ayrılığı və qarşılıqlı asılılıq meydana çıxdıqda, onlar könüllü surətdə bütün tərəflər üçün münasib olan qərarların axtarılmasını üstün tutur və ya məntiqi hesab edirlər. Bu, iştirakçılara münasibət yaratmaq, onu qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək imkanı verir.

Kommersiya danışıqlarına verilən bu tərif özündə altı elementi birləşdirir:

Üzbəüz, birbaşa və ya dolayısı görüş kommunikasiyanın yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu kommunikasiya müxtəlif formada (şifahi, yazılı, formal, gizli) baş verə bilər. Danışıqlar üzbəüz baş verir. Deməli, danışıqların aparılması kontaktların yaradılmasını, müəyyən ritualları, danışıqların aparılmasının xüsusi prosedurunu və s. tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrdən və mədəniyyətlərdən asılı olaraq bu ritual lar və prosedur müxtəlif ola bilər.

Tərəflərin maraqları arasında ziddiyyət müşahidə olunur. Danışıqların baş verməsinin səbəbi məhz tərəflərin mənafeləri arasında ziddiyyətin olmasıdır və onlar müxtəlif dəlillərə - interpretasiyada olan sadə fərqlərdən maliyyə problemlərinə və ya dəyərlər sistemindəki fundamental ziddiyyətlərə kimi - əsaslana bilər.

Tərəflər bir-birindən qarşılıqlı asılı olduğundan onların müəyyən ümumi

maraqları vardır. Danışıqların hər bir iştirakçısı özünün tərəfdaşının razılığı ilə fəaliyyət göstərə bilər (layihə həyata keçirə, müqavilə bağlaya və ziddiyyətləri həll edə bilər).

Əldə olunmuş razılıq bütün tərəflər üçün qəbulediləndir. Danışıqların hər bir iştirakçısının razılaşmada nəzərdə tutulan qərarı özü üçün münasib hesab etməsi faktı heç də həmin qərarın müvəqqəti olmasını istisna etmir. Bundan başqa, əldə olunmuş razılaşma kompromisin və ya tarazlığın axtarılmasını, hətta resursların və xərclərin bərabər bölüşdürülməsini ifadə etmir.

Tərəflər arasındakı əlaqələr, müvəqqəti də olsa, könüllü qarşılıqlı münasibətlərlə məhdudlaşdırılır. Hər bir iştirakçı danışıqların aparılmasının, davam etdirilməsinin və ya dayandırılmasının ona lazım olub-olmamasını özü müəyyən edir. Danışıqlarda iştirak edən tərəflər meydana çıxan ziddiyyətləri və fikir ayrılığını birlikdə aradan qaldırmağa çalışırlar. Bu, hər bir iştirakçının ümumi razılığa gəlməyin mümkün olduğuna ümid etdiyini nəzərdə tutur. Sizin danışıqlarda iştirak etməyə razı olduğunuz heç də onu aparmağa borclu olduğunuz demək deyildir.

Danışıqlar səmərəli prosedurdur. Danışıqların gedişində tərəflər arasında resursların bölgüsü və ya onların mübadiləsi məsələsi meydana çıxır. Danışıqlar digər tərəfə kömək etməyi nəzərdə tutur və tərəflərin ümumi razılığın əldə olunmasına cəhd etməsi sayəsində danışıqlarda irəliləyişə nail olunur. Tərəfdaşların həm fərqli, həm də ümumi maraqları ola bilər. Lakin onlar öz münasibətlərini güc nümayiş etdirməklə qurmur və üçüncü tərəfə şikayət etmir.

Şəxsi satışın tətbiqində ən vacib məsələlərdən biri də firmanın ticarət heyətinin təşkilidir. Ticarət heyətinin təşkili zamanı müxtəlif formalarda: əraziləri, məhsulları, istehlakçıları və hətta bu amillərin kombinasiyasını nəzərə almaqla həyata keçirilə bilər:

Ticarət heyətinin ərazilər üzrə təşkili ən geniş yayılmış və eyni zamanda ən sadə idarəetmə formasıdır. Bu zaman satıcı mövcud və potensial alıcılar üçün firmanın və onun bütün məhsullarının eksklüziv nümayəndəsi olur. Bu strukturun bir sıra üstünlükləri vardır. Birincisi, bu strukturda ticarət nümayəndəsinin vəzifələri dəqiq müəyyən edilir. İkincisi, o, fəaliyyət göstərdiyi ərazidə eksklüziv satış hüququna malik olan satıcı üçün motivasiya amilinə çevrilir. Üçüncüsü, o, xərcləri, o cümlədən ezamiyyət xərclərini minimumlaşdırmağa imkan verir.

Bu təşkil olunma strukturu yalnız firmanın məhsullarının sayı az və ya istehsal etdiyi məhsullar oxşar və müştərilərin tələbatları təxminən eyni olduğu halda tətbiq edilə bilər. Məsələn, alıcıları topdansatış və

pərakəndə ticarət müəssisələri, həmçinin sənaye müəssisələri (tikinti rəngsazları, banların təmirini həyata keçirən avtomobil emalatxanaları) olan lak və boya istehsalçısı bu qədər rəngarəng istehlakçılar qrupuna bir ticarət nümayəndəsi vasitəsilə xidmət göstərə bilməz.

Ticarət heyətinin məhsulların xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkili. Bu idarəetmə strukturu məhsulları bir-birindən həlledici dərəcədə fərqlənən, texniki cəhətdən mürəkkəb və müvafiq texniki vərdişlər tələb edən məhsul istehsal edən firmalarda üstünlük təşkil edir. Bu halda satıcı müştərilərinin tələbatlarını daha yaxşı ödəmək və rəqiblərə müqavimət göstərmək üçün zəruri olan bütün imkanlara malik olmaq şərtilə müəyyən bir məhsulun satışı üzrə ixtisaslaşır.

Bu idarəetmə strukturunda eyni bir istehlakçı ilə eyni zamanda firmanın bir neçə satıcısı işlədiyindən xərclərin həcminin bir neçə dəfə artması problemi meydana çıxır.

Ticarət heyətinin istehlakçı kateqoriyaları üzrə təşkili. Ticarət heyətinin istehlakçı kateqoriyaları üzrə təşkili formasından müştərilərin tələbatları güclü surətdə fərqləndiyi və spesifik vərdişlərin tətbiqi tələb olunduğu halda istifadə edilir. Alıcılar sənaye sahələrinə, satınalmaların həcminə və ya satınalmaların təşkili formasına görə təsnifləşdirilə bilər. Bu halda bazarın seqmentləşdirilməsində istifadə olunan kriteriyalardan istifadə olunur.

Ticarət heyətinin bu cür təşkilinin faydası özünü hər bir satıcı qrupunun müəyyən bir istehlakçı qrupu üzrə ixtisaslaşmasında və xidmət etdikləri istehlakçıların spesifik tələbatlarını daha yaxşı bilməsində büruzə verir. Lakin istehlakçılar ərazi üzrə çox «səpələndiyi» halda, bu təşkilolunma forması böyük həcmdə xərclər tələb edə bilər. Ticarət heyətinin istehlakçılar üzrə təşkil olunma formasından, əsasən, kompüter istehsal edən firmalar istifadə edirlər. Banklar və sığorta kompaniyaları, istehsal və pərakəndə ticarət müəssisələri və bu tip digər təşkilatlar da ticarət heyətinin təşkilinin bu idarəetmə struktrunu tətbiq edirlər.

Ticarət heyətinin təşkil olunmasının digər, daha mürəkkəb formaları da mövcuddur. Bu təşkilolunma formalarında eyni zamanda iki kriteriyadan istifadə edilir. Ticarət heyəti həm müəyyən ərazilərdə müəyyən istehlakçı qrupları, həm müxtəlif istehlakçı qrupları və müxtəlif ərazilər üzrə, həm də müxtəlif ərazilər üzrə müxtəlif istehlakçı və müxtəlif məhsul qrupları üzrə ixtisaslaşa bilər. Bir qayda olaraq, belə strukturlar çoxlu adda məhsul istehsal edən və müxtəlif müştərilərə xidmət edən iri müəssisələrdə tətbiq olunur.

Şəxsi satışın tətbiq edilməsində ən vacib və çətin problemlərdən biri satış və ticarət heyətinin sayının müəyyən edilməsidir. Belə ki, satış heyətinin sayının həddən çox olması firmanın xərclərinin artmasına, onun lazım olan səviyyədən az olması isə müəyyən istehlakçıların diqqətdən kənar qalmasına və əlverişli sazişlərin «əldən çıxmasına» səbəb olur.

Satış heyətinin sayının müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Şübhəsizdir ki, satıcıların sayının müəyyən edilməsinin ən bəsit üsulu onların işlə yüklənməsinə əsaslanan hesablama üsuludur. Satıcıların sayının bu üsulla hesablanmasını aşağıdakı prosedura uyğun həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

Ticarət heyətinin sayının satıcıların işlə yüklənməsi əsasında hesablanması üsulunun əsasını iri müştərilərə orta müştərilərdən, orta müştərilərə isə kiçik müştərilərdən fərqli xidmət göstərilməsinin zəruri olması ideası təşkil edir. Deməli, ticarət heyətinin sayının hesablanmasının birinci mərhələsi satınalmaların həcmindən asılı olaraq müştərilərin qruplara bölünməsidir.

Növbəti mərhələdə nəzəri cəhətdən hər bir istehlakçı qrupunun nümayəndəsilə kontaktların yaradılması tezliyi müəyyən edilir. Təcrübə göstərir ki, alıcının daxil olduğu qrupun səviyyəsi dəyişdikdə kommersiya kontaktlarının sayı satınalmaların həcminin artmasına proporsional surətdə artmır.

Kontaktların tezliyini qrupa daxil olan müştərilərin sayına vurmaqla həmin istehlakçı qrupu üzrə yaradılması zəruri olan kontaktların ümumi sayı müəyyən edilir.

Sonuncu mərhələdə orta göstəriciyə malik olan satıcının il ərzində müştərilərlə yaratdığı kontaktların sayı müəyyən edilir. Bu zaman plan ilində olan iş günlərinin sayı (istirahət, bayram və məzuniyyət günlərinin sayını nəzərə almaqla), iclaslara, xəstəliyə, təhsilə və sair «qeyri-məhsuldar əməliyyatlara» sərf edilən iş vaxtının payı, həmçinin şəhər və kəndlərdə yaradılan kontaktların potensial sayı arasında olan fərqləri nəzərə almaq lazımdır.

Ticarət nümayəndəsinin müəyyən istehlakçı qrupu ilə kontaktlarının sayını bilərək ticarət heyətinin sayını aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

Fərz edək ki, hər bir istehlakçı qrupu üzrə müştərilərin sayı 100, hər bir satıcı həmin istehlakçı qrupu ilə yaratdığı kontaktlarının tezliyi 3 dəfə təşkil edir və hər bir satıcı il ərzində orta hesabla 25 kontakt yarada bilir. Onda tələb edilən satıcıların sayı 12 nəfər təşkil edəcəkdir.

Bu hesablama hər bir istehlakçı qrupu üzrə aparılır. Bu yanaşma yalnız mövcud müştərilərin sayını nəzərə alır. Lakin ticarət heyətinin sayını sonuncu dəfə müəyyən edərkən potensial müştərilərin sayını da nəzərə almaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ticarət heyətinin sayının hesablanmasının alternativ metodlarında ticarət heyəti tərəfindən kontaktların tezliyinin artırılmasına bazarın reaksiyasının birbaşa və dolayı qiymətlərindən istifadə edilir.

Ədəbiyyat sihahısı
1.H.Atakişiyev Şəhər mühiti və reklam. Metodik vəsait. Bakı, Qanun, 2004, 112 s.
2.Ş.Axundov. Marketinqin əsasları. Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşriyyatı, 2001, 572 səh.
3.A.Dadaşov. Kütləvi informasiya vasitələrində reklam və marketinq problemləri. Bakı: BUN, 2001, 106 s.
4.M.Kərimov, R.İslamov "Mətbuatda reklam." Bakı: "Yeni nəsil", 1998, səh. 31- məsələləri" mövzusunda II Beynəlxalq Konqresin materialları. Bakı: 2003, səh.15. 7.Quliyev T.Ə. Menecmentin əsaslan. Bakı: Nağıl evi nəşriyyatı, 2001, 520 səh.
5."Reklam mədəniyyəti - reallıq və perspektivlər. Reklam və marketinq məsələlərinə müasir baxış". I Bakı Beynəlxalq elmi - praktiki konfransın materialları. 29-30 mart, 2012

NEFT-QAZ SEKTORUNDA PROSESLƏRİN OPTİMMALLAŞDIRIMASI VƏ EFFEKTİV İDARƏ OLUNMASI MODELİ

Elvin Hacıqulu oğlu Əhmədov
SOCAR, Azneft İstehsalat Birliyi
elvin.ahmadov@socar.az

Xülasə

Digər müəssələr kimi neft sənayesində də funksional və proses üzrə idarəetmə səciyyəvidir. Nüfuzlu müəssələrin mövcud idarəetmə sisteminin və istehsalatı əhatə edən proseslərin optimallaşdırılması, daim təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin SOCAR-ın idarəetmə sisemində xüsusilə, istehsalat sahəsinin biznes prosesləri optimallaşdırılmalıdır. Proseslərin və altproseslərin optimallaşdırılması dedikdə, onların zaman, həcm, kəmiyyət və keyfiyyət baxımdan daha səmərəli idarə olunması nəzərdə tutulur. İstehsalatın əsas bölmələrindən biri də işlənmə mərhələsidir ki, o da böyük sferanı əhatə edir. İşlənmə layihəsinin tərtibi və təsdiqi prosesi (İLTTP) işlənmə mərhələsinin əsas proseslərindən biri kimi qeyd oluna bilər. İLTTP standart sənədinin hazırlanmasının əsas məqsədi bu mərhələdə olan proses və altproseslərin mövcud sxemini və optimallaşdırılması yollarını təyin etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: İşlənmə layihəsi, Neft-qaz yatağı, Proses, İdarəetmə, Optimallaşdırma.

Abstract

As in other sectors, functional and process control is characteristic of the oil industry. Optimization and continuous improvement of existing management systems and processes with the participation of prestigious enterprises are of great importance. Business processes of the production sector in the SOCAR management system should also be optimized. Optimization of processes and sub processes implies that they are more manageable in terms of time, volume, quantity and quality. One of the main sections of production is the development phase, which also covers a large area. The process of drafting and approving a development project (PDADP) can be called one of the main processes of the development stage. The main purpose of a standard PDADP document is to identify the existing schema and optimize the process and sub processes at this stage.

Keywords: Development project, Oil and gas field, Process, Management, Optimization.

Respublikamızın neft-qaz sənayesinin hazırki inkişaf mərhələsində təbii neft-qaz hasilatının sabit saxlanması və yüksəldilməsi kimi mühüm öhdəlik SOCAR tərəfindən yerinə yetirilir. Bu öhdəliyin uğurlu yerinə yetirilməsi üçün yeni investisiyaların yatırılmasında və layihlərin risksiz idarə olunmasında müasir yanaşma tətbiq olunur. Bu məqsədilə kəşfiyyatda olan yataqların səmərəli şəkildə işlənməyə cəlb edilməsi müasir üsullarla tədqiq edilir. Respublikamızın növbəti illərdə neft-qaz planının yerinə yetirilməsi üçün kəşf olunmuş yeni neft-qaz-kondensat yataqlarının işlənməyə cəlb edilməsi istiqamətində müasir yanaşma və tədqiqat üsulları istifadə edilir. Buna baxmayaraq, bu proseslərdə daha müasir standartların yaradılması və proseslərin optimallaşdırılması nəticəsində xüsusilə neft-qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyatı, işlənməsi

sahəsində səmərəliliyin artırılmasına nail olmaq mümkündür. Neft-qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyatı və işlənməsi sahəsində səmərəliliyin artırılması üçün ilk növbədə proseslərdə olan boşluqlar müəyyən edilməli, optimallaşdırılmalı və yoxlanmlıdır. Proseslərin optimallaşdırılması üçün əsas meyarlar müəyyən edilməlidir. Bu meyarların proseslərə təsirinin qiymətləndirilməsindən sonra onların optimallaşdırlması fikirləri formalaşır. Yataqların karbohidrogen ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi və işlənmə layihələrinin seçilməsi prosesi beynəlxalq standartlarların normalarına uyğun idarə olunur. Bu prosesi sxematik şəkildə aşağıdakı kimi izah etmək olar (şəkil 1).

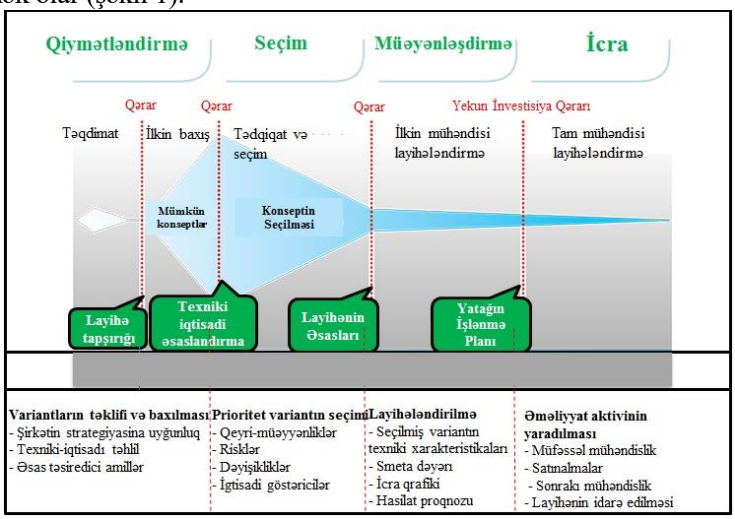

Şəkil 1. Layihələrin qiymətləndirilməsi və seçilməsi prosesinin sxemi

İlkin olaraq yataqların karbohidrogen ehtiyatları beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qiymətləndirilir. Yataqların işlənmə layihələri hazırlanır seçim kommisiyasına təqdim olunur. Seçilən variantların riskləri və iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirildikdən sonra yekun işlənmə konsepsiyası hazırlanır. Bundan sonra isə yatağın hazırlanmış tam işlənmə planının icrasına başlanır [1, 2]. Növbəti sxemdə (şəkil 2) kəşfiyyat, işlənmə, hasilat eləcə də ləğv işlərini əhatə edən ümümi proses ardıçıllığı təqdim olunumuşdur.

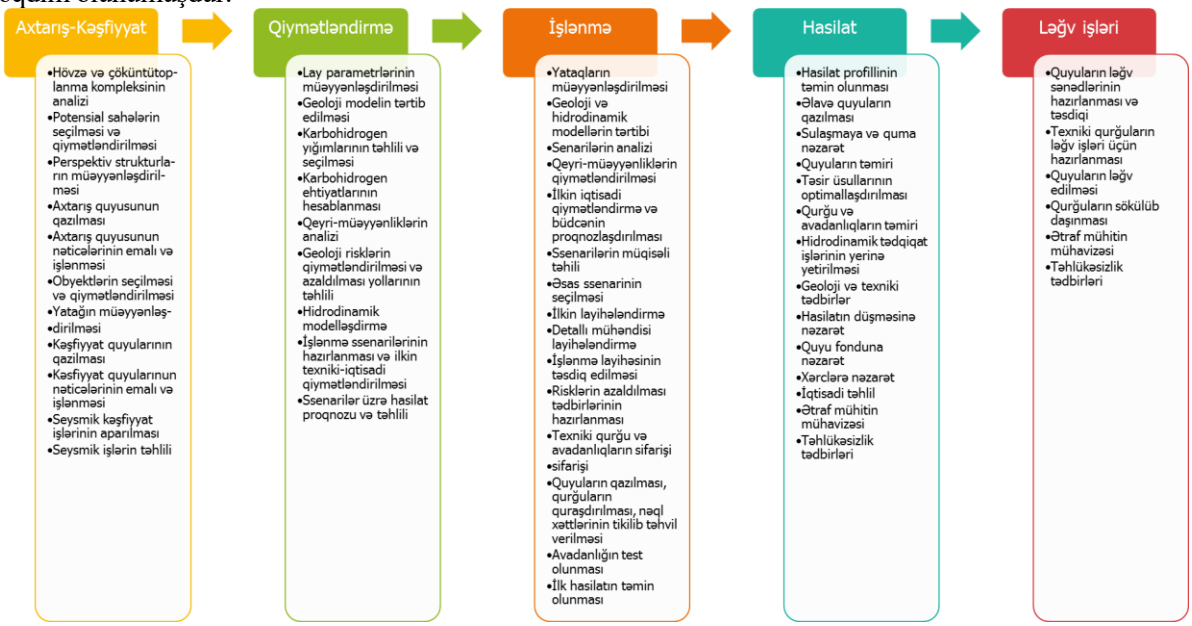

Şəkil 2. Kəşfiyyat, işlənmə və hasilat prosesinin ümumi sxemi

İşlənmə prosesi isə 5 - müəyyənləşdirmə, qiymətləndirmə, seçim, layihələndirmə və icra mərhələlərinə ayrılır.

Müəyyənləşdirmə mərhələsi axtarış-kəşfiyyat işlərinin təhlil nəticələrinə əsaslanaraq sahələrin preoritetləşdirmə və seçim, orohidroqrafik, geoloji və texniki şəraitin araşdırılması, perspektivlərin proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Bundan sonra işlənməyə hazırlanan sahə və ya yatağın qiymətləndirmə mərhələsinə qərar verilir.

Qiymətləndirmə mərhələsində geoloji və hidrodinamik model tərtib edilir və qeyri-müəyyənliklər qiymətləndirilir, ssenarilər qurulub, model üzərində simuliyasiya nəticələri geoloji-texniki və ilkin iqtisadi təhlili aparılaraq, büdcə proqnozlaşdırılır. Sonra əsas ssenarinin seçilməsi üçün seçim mərhələsinə keçir.

Seçim mərhələsində ssenarilər müqaisəli təhlil edilərək, risklər qiymətləndirilir. Bütün senarilər üzrə qiymətləndirilmə yekunlaşdırdıqdan sonra əsas ssenari seçilir. Bu mərhələ seçilmiş ilkin layihələndirmə işləri ilə yekunlaşır.

Lahihələndirmə mərhələsində seçilmiş ssenari üzrə müfəssəl layihənin tərtibinə başlanır. Müfəssəl layihələndirmə işlərinə seçilmiş yataqda karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi üsulları (məhsuldar obyektlərin birgə və ya ayrı-ayrı), illər üzrə istismar, suvurucu quyu şəbəkəsi, quyuların istismar üsulları (fontan, qazlift, mexaniki), quyuların qazılması qrafiki, dəniz yataqlarında sualtı və ya platformalarla işlənmə, quyu proeksiyası (horizontal, maili, şaquli), quyuların konstruksiyası və tamamlama sxemi, qurğular və yerüstü avadanlıqlar, komunikasiya xəttləri, nəql həcmləri və xəttləri, suvurma və ya qazvurma həcmləri, III növ təsir üsullarının tətbiqi, əməyin təhlukəsizliyi və ətraf mühitin mühavizəsi məsələləri, iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və s. daxildir. İşlənmə layihəsi təsdiq olunduqdan sonra onun icrası üçün zəruri avadanlıqların sifariş edilməsinə qərar verilir.

Ümumiyyətlə, yataqların işlənmə layihəsinin tərtibi və təsdiq edilməsi prosesinin optimallaşdırılması aşağıdakı funksiyaları özündə əks etdirir:

- İşlənmə layihəsinin hazırlanması və təsdiqi üçün proseslərin ardıcıllığı;
- Proses və altproseslərin sahibləri və funksiyaları;
- İşin yerinə yetirilməsi və təsdiq olunması üçün bütün məsuliyətlər;
- Mərhələlər üzrə tələb olunan bütün sənədlər (kod ilə);
- Prosesdə olan boşluqlar və ya optimallaşdırmaya olan ehtiyaclar.

İcra mərhələsi texniki qurğu və avadanlıqların sifarişi ilə başlayır. Qurğuların tikintisi və sınağı başa çatdıqdan sonra layihəyə uyğun şəkildə qazma işlərinə başlanır. Seçilmiş ssenaridən asılı olaraq, quyuların hamısı qazılıb faza şəkilində və ya bir-bir tamamlanaraq istismara verilə bilər. Yataqların işlənməsi və hasilatı prosesi şəkil 2-də qeyd olunan bütün alt proseslərin səmərəli şəkildə icrasına nəzarət ilə davam etdirilir.

Neft-qaz yataqlarının geoloji, texniki və iqtisadi baxımdan əsaslandırılması və layihələndirilməsi işlənmə layihəsinin əsas funksiyasıdır [3, 4]. İşlənmə prosesində layihəyə uyğun olaraq avadanlıqlar, texniki qurğular seçilir, əməliyyatlar ardıcıllıqla həyata keçirilir, nəzarət və əməliyyatların təhlükəsizlik tədbirləri görülür və nəticədə yatağın səmərəli işlənməsi təmin olunur. Bütün qeyd olunan əməliyyatların təhlükəsiz aparılma qaydaları layihəyə uğun şəkildə həyata keçirilməlidir. İşlənmə layihəsi xüsusi tədqiqat qrupları və ya müəssələri tərəfindən tərtib edilib, sifarişçi və ya sponsor şirkət tərəfindən təsdiq edilərək əməliyyat qrupuna həvalə edilir.

İşlənmə layihəsinin tərkibi bir neçə əsas bölmədən ibarət olur [4]:

1. Geoloji- geofiziki əsaslandırılma;
2. Texniki və texnoloji hissə;
3. İqtisadi qiymətləndirmə;
4. Qeyri-müəyyənliklər və risklərin qiymətləndirilməsi;
5. Nəzarət tədbirləri.

Layihədə hər bir bölmə müfəssəl şəkildə təsvir olunmalıdır.

Hazırda SOCAR bu sahədə proseslərin tam idarə olunası üçün yeni sistem işləmək üçün mövcud sistemin optimallaşdırmasını həyata keçirir. Belə ki, tərtib olunmuş İLTTP sənədi özündə qeyd olunan bu məsələlərin təhlilini əhatə edir. Bu prosesdə SOCAR-ın baş ofisi ilə birlikdə Azneft İB, "Neftqazelmitədqiqatlayihə" İstitutu (NQETLİ), Geologiya və Geofizika İdarəsi (GGİ), Ekologiya İdarəsi də iştirak edir. Sifarişçi tərəfindən layihə tapşırığı verilir və NQETLİ tərəfindən layihə hazırlanıb razılaşdırıldıqdan sonra SOCAR-a təsdiq üçün təqdim edilir.

İşlənmə layihəsinin tərtibi və təsdiqi prosesinin optimallaşdırılmasını həyata keçirmək üçün ilk növbədə metodika işlənməlidir. Hazırda neft-qaz sənayesində bu məsələnin həlli üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur [4, 5, 6, 7]. Qeyd olunmuş problemə aşağıdakı yanaşma tətbiq olunmuşdur. Proses və altproseslərin optimallaşdırılması məqsədilə ilk növbədə əsas optimallaşdırma meyarları (ƏOM) təyin edilməlidir. Bu da iki qrupdan – müvəffəqiyyət meyarı (MM) və problem meyarından (PM) ibarətdir. Bu meyarları preoritetləşdirmək üçün matris tərtib olunmuşdur (şəkil 3).

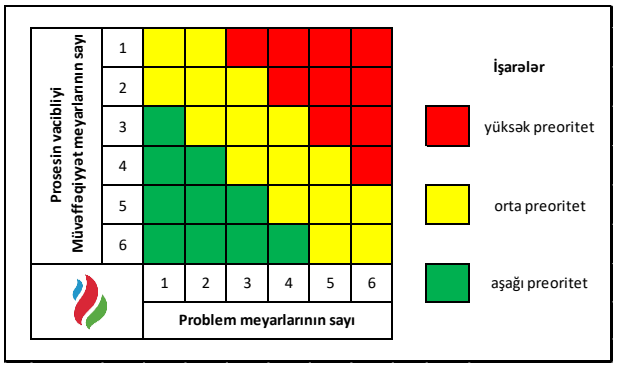

Şəkil 3. Proseslərin optimallaşdırma meyarlarının preoritetləşdirmək üçün matris

Tərtib olunmuş matris proselərin vaciblik dərəcəsinə görə üç sinifə (aşağı, orta və yüksək) ayrilmışdır. MM-nın sayı azaldıqca, PM-nın sayı isə artdıqca prosesin optimallaşdırılması üçün vaciblik səviyyəsi yüksəlir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Proseslərin optimallaşdırma meyarlarının preoritetləşdirmə cədvəli

Prosesin kodu	Prosesin adı	Müvəffəqiyyət meyarı (MM)	Problem meyarı (PM)	MM-nin sayı	PM-nin sayı	Preoritet səviyyəsi
1	Yatağın işlənməyə verilməsi təklifi	Karbohidrogen ehtiyatlarına ciddi maraq	Ehtiyatların qeyri-dəqiqliyi	4	2	
		Neft-qaza olan tələbat	Neft-qazın bazar qiymətinin düşməsi			
		Kəşfiyyat nəticələrinin uğurlu aparılması				
		Neft-qazın bazar qiymətinin yüksəlməsi				
2	Təklifin araşdırılması və rəyə göndərilməsi	Karbohidrogen ehtiyatlarına ciddi maraq	Ehtiyatların qeyri-dəqiqliyi	4	2	
		Neft-qaza olan tələbat	Neft-qazın bazar qiymətinin düşməsi			
		Kəşfiyyat nəticələrinin uğurlu aparılması				
		Neft-qazın bazar qiymətinin yüksəlməsi				
22	Layihənin təsdiq olunması üçün təqdim edilməsi	Layiyənin küyfiyyətinin yüksək olması	Layiyənin küyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması	3	3	
		Müvafiq dövlət qurumları ilə razılaşdırılması	Müvafiq dövlət qurumları ilə razılaşdırılmaması			
		İqtisadi səmərəli olması	İqtisadi səmərəli olmaması			
23	Layihənin təsdiqi və icra qərarı	Layiyənin küyfiyyətinin yüksək olması	Layiyənin küyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması	3	3	
		Müvafiq dövlət qurumları ilə razılaşdırılması	Müvafiq dövlət qurumları ilə razılaşdırılmaması			
		İqtisadi səmərəli olması	İqtisadi səmərəli olmaması			

Nəticə və təkliflər

İLTTP-nin optimallaşdırılması üçün yuxarıda qeyd olunan tədqiqatlar aparılmış və proseslər vaciblik dərəcəsinə görə təsnif edilmişdir.

Beləliklə, cədvəldə göstərildiyi kimi bu prosesdə kritik hal müşahidə olunmur. Yəni, proseslərin optimallaşdırılması tədricən aprıla bilər.

Alınan nəticələrə əsaslanaraq proseslərin optimallaşdırılması məsələsinin həlli üçün PM və MM-lərin müəyyən olunması kimi yeni metodika təklif olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov E.H. Neft-qaz yataqların işlənmə layihələrinin geoloji-texnoloji, texniki-iqtisadi təhlili və risklərin qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Mühəndislik Akademiyasının Xəbərləri, №2, 2020
2. Ахмедов Э.Г. Геолого-технологический, технико-экономический анализ и оценка рисков проектов разработки месторождений / XV Международная конференция «Ресурсовоспроизводящие, малоотходные и природоохранные технологии освоения недр», Хомс, 2016, с. 55-56
3. Варзунов А. В. и др. Анализ и управление бизнес-процессами // Учебное пособие. – СПб: Университет ИТМО, 2016, 112 с.
4. Правила разработки нефтяных и газонефтяных месторождений. Москва: Министерство Нефтяной Промышленности СССР, 1987, 67 с.
5. A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK). Pennsylvania, 2017, 756 p.
6. Jan vom Brocke, Michael Rosemann. Handbook on Business Process Management 1. London: Springer, 2015, 185 p.
7. Jan vom Brocke, Michael Rosemann. Handbook on Business Process Management 2. London: Springer, 2015, 186 p.

KEYFİYYƏTİN İDARƏOLUNMASININ DAVAMLI İQTİSADİ İNKİŞAFDA ROLU

Mirzəyev Səxavət Əhliman oğlu
Doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
mirzeyev.s@gmail.com

Xülasə

Qloballaşan dünyamızda elm və texnologiyanın inkişafı, ekoloji və iqtisadi sahələrdə dayanıqlılığın qorunması kimi prioritet məsələləri bizim qarşımıza qoyur. Bu istiqamətdə müxtəlif konsepsiyalar işlənəsə də ildən – ilə istehsal şərtləri dəyişdiyindən yeniliklər tələb olunur. Qlobalreytinq təşkilatlarının statistik məlumatlarına nəzər yetirərkən görə bilərik ki, keyfiyyətli məshul istehsalına va ya ümumilikdə keyfiyyətin idarəolunmasına ciddi yanaşan ölkələr və ya koopporasiyalar iqtisadi və sosial sahələrdə dayanıqlılığını qoruyub saxlaya bilirlər.

Açar sözlər: Dayanıqlı inkişaf, Dayanıqlı iqtisadiyyat, Keyfiyyətin idarəolunması, Rəqabət, Sənaye, Standartlar, Təhlükəsizlik.

Abstract

In our globalized world we are facing priority issues such as the development of science and technology, protection of environmental and economic sustainability. Although various concepts have been developed in this direction, innovations are required as production conditions change from year to year. Looking at the statistics of global rating organizations, we can see that countries or corporations taking a serious approach to the production of quality products or quality management in general can maintain their economic and social stability.

Keywords: Sustainable development, Sustainable economy, Quality management, Competition, İndustry, Standards, Security.

XX əsrin əvvələrində Avropada keyfiyyətin ön plana keçməsi istehsalçıların bu sahəyə diqqətini daha da artırdı. Baxmayaraq ki, II dünya müharibəsinin başlanması nəticəsində keyfiyyətlə bağlı məsələlər bir qədər öz aktuallığını itirmişdir, müharibədən sonra ABŞ, Almaniya və s. ölkələr yenidən keyfiyyətin ən mühüm fakt kimi qəbul edilməsinə nail olmuşdular. İstehsal, satış və digər təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olanlar arasında rəqabətin artmasına səbəb olan **keyfiyyət** anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar məhsulun keyfiyyəti dedikdə, onun tələbatı ödəmək səviyyəsini nəzərdə tutduqları halda, digər qrup tədqiqatçılar bunu məhsulun istifadə xüsusiyyətləri əsasında müəyyənləşdirməyi tələb edirlər. Beynəlxalq İSO *8402-86* standartlarına görə isə *"məhsulun* (xidmətlərin) təyinatına uyğun olaraq müəyyən tələbatı ödəmək qabiliyyətini əsaslandıran yararlılıq xassələrinin məcmusudur". Ümumilikdə, bəşəriyyət təbiətin bəxş etdiyi nemətlərdən (neft, qaz və s.) öz tələbatını ödəmək üçün geniş istifadə edir. Ayrı-ayrı mallar və xidmətlər isə bir-birindən, yalnız xarici görünüşü və təyinatı ilə deyil, həm də faydalılığına və keyfiyyətinə görə fərqlənirlər.

Müşahidələr göstərir ki, keyfiyyətli məhsul istehsal etmək daim insanların maraq dairəsində olan bir məsələ kimi, həm də yaradıcılıq qabiliyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Başqa sözlə desək, yüksək keyfiyyət insanın yaradıcılıq bəhrəsi olub, onun daha sağlam formalaşması üçün də əsasdır. Keyfiyyət istehlakçı üçün onun arzularının reallaşması və rifahının yüksəldilməsinin başlıca amilidir. Baxmayaraq ki, keyfiyyət mövcud olduqda diqqəti çox cəlb etmir, keyfiyyət itirildikdə isə insanlar bu itkini çox tez hiss edirlər. Eyni zamanda, keyfiyyətli məhsul yalnız istehlakçı üçün deyil, həm də istehsalçı üçün də rifahın yüksəldilməsinin başlıca amilidir. İstehsalçı sahibkar, bilavasitə keyfiyyət amilinə arxalanaraq özünü təsdiq edir, imkanlarını gerçəkləşdirir və nəhayət əməyinin nəticəsini müşahidə edir.

Keyfiyyət, eyni zamanda müəssisənin iqtisadi nailiyyətlərinin təminatçısı olub, işçilərin, aksionerlərin, mülkiyyətçilərin rifahının yüksəldilməsinə şərait yaradır. Cəmiyyətdə keyfiyyət istehsalın daimi inkişafını təmin edən, ölkənin müdafiə qabiliyyətini saxlayan, ekoloji cəhətdən tarazlığı nizamlayan və nəhayət, dünya birliyində layiqli yer tutmağa imkan verən əsas göstəricidir. Cəmiyyətin sosial-rifah halının yüksəldilməsinin başlıca səbəbi keyfiyyətdirsə, həmin rifahın pisləşməsinin və yaxud aşağı düşməsinin əsas şərti də, məhz keyfiyyətsizlikdir. Bu şərh bütün sahələrə aiddir. Məsələn, bazara keyfiyyətsiz mal çıxaran müəssisələrin əksəriyyəti qısa müddət ərzində öz alıcılarını itirir, nəticə etibarı ilə bazardan sıxışdırılaraq çıxarılırlar. Belə müəssisələrin sayının artması ölkədə iqtisadi böhranın baş verməsini sürətləndirir [1, 2].

Keyfiyyətli məhsul istehsalı zamanı isə, müəssisələr müəyyən mənada itkilər versələrdə, uzunmüddətli və fasiləsiz fəaliyyət göstərə bilirlər. Məsələn, istehsal nöqsanlarının aradan qaldırılması prosesi, zəmanət müddəti ərzində baş verən çatışmamazlıqlarla bağlı əlavə material sərfi, əlavə əmək sərfi bir sözlə, nəzərdə tutulmayan külli miqdarda əlavə xərclərin yaranmasına şərait yaranır. 1995-ci ildə ABŞ Konqresinin tələbi ilə Mərkəzi Maliyyə Nəzarət Komissiyası Amerika kompaniyalarının işinə keyfiyyətin idarə edilməsinin praktiki sistemlərinin təsirini öyrənmək məqsədi ilə elmi-tədqiqat işləri aparmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, istehsal obyektlərində və xidmət kompaniyalarında keyfiyyətə nəzarət düzgün təşkil edildiyi təqdirdə, onların gəlirləri 25-30%-ə qədər yüksəlir və belə müəssisələr dünya bazarında bilavasitə məhsullarının keyfiyyətinə görə ən yüksək yerləri tutur, özlərinin və ölkələrinin iqtisadi gücünü artırır, cəmiyyətin iqtisadi və sosial durumunun yaxşılaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda, keyfiyyətin yüksəldilməsinə lazımi diqqət yetirməyən müəssisələrin məhsulları standartların tələbinə uyğun olmur və bununla əlaqədar küllü miqdarda vəsait itkiləri qeydə alınır. Nəticədə, keyfiyyətsiz malların istehlakçılar tərəfindən geri qaytarılması, yeniləri ilə dəyişdirilməsi, yenidən emal olunması, yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və s. bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə zərurət yaradır.

Dünyada elm və texnologiyanın sürətli inkişafı iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində də bir sıra problemlərin həllini qarşıya qoyur. Son 10 illiklərdə dünya əhalisinin sürətlə artımı, istehsal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılmasına gətirib çıxarmaqla yanaşı həm də ekoloji tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq kimi də məsələlərə diqqətlə yanaşmaq tələbi qoyur. Müxtəlif İnstitutlar tərəfindən bu istiqamətdə layihələr, konsepsiyalar işlənsə də, hələ də sosial-iqtisadi sahədə, ekoloji sahədə və əmək bazarında xüsusi diqqət ayırmağa eləcə də xüsusi yanaşmalara ehtiyac vardır. İstehsal müəssisələrin sayının, eyni zamanda istehsal həcminin artırılması, həm ətrafa atılan tullantıların, həm də təbii xammal ehtiyyatlarının idarə olunması kimi çətin məsələləri qarşıya qoyur. Bu istiqamətdə əsas diqqət yetirilməli olan məsələlərdən biri sənaye müəssisələrində istehsal prossesinə nəzarət və xüsusilə istehsal prossesində keyfiyyət amilinin ön plana çəkilməsidir.

Göründüyü kimi, keyfiyyət eyni zamanda sosial əsaslara istinad edir, yəni insanın həyat və yaradıcılığı üçün sosial mühit mühüm rol oynayır. Sosial mühit insana mənəviyyat, demokratiklik, hümanizm, başqalarını qəbul etmək kimi keyfiyyət xüsusiyyətlərini aşılayır ki, bu da öz növbəsində ınsan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq keyfiyyətin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Texnoloji şəraitdə, əmək prosesində keyfiyyət geniş mənada bir çox amildən asılıdır. Bilavasitə bu amillərin nəticəsi olaraq, yüksək keyfiyyət və xidmət növləri əldə edilir. Keyfiyyət kateqoriyasının mahiyyəti elmi-metodoloji baxımdan nəinki "kəmiyyət", "meyar" kateqoriyaları ilə, eyni zamanda "sistemlilik", "təşkilolunma", "quruluş" kateqoriyaları ilə də xarakterizə olunur. "Sistemlilik" dedikdə, keyfiyyət elementlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülür. Keyfiyyətin özü həm daxili, həm də xarici müəyyə**nlik** kimi özünü göstərir. Elmi və praktiki baxımdan istənilən hadisəyə, əşyaya sistem kimi baxmaq olar. "Quruluş" dedikdə, sistemdə keyfiyyətin yeri və səviyyəsi nəzərdə tutulur. Bu səviyyə məlumat, energetik və əşya xarakterli olur. Hər bir səviyyə özünün xüsusi keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikası ilə fərqlənir. "Təşkilolunma" sistemin dinamizmini, keyfiyyətcə vəziyyətini xarakterizə edir. Təşkilolunma zaman, məkan daxilində bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan keyfiyyətcə müxtəlif sistemlərin qurulmasında daha faydalı olur. Təşkilolunma eyni zamanda sistemlərin idarəedilməsinin asanlaşması üçün görülən tədbirlərin mahiyyətini də özündə birləşdirir [4].

Keyfiyyətin idarəedilməsi bütün sahələr kimi sənaye müəssisələri üçün də xüsusilə səciyyəvidir. İstər dağ-mədən, ağır sanaye müəssisələrində, istərsə də yüngül və ya emal sənaye müəssisələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi təkcə istehsal olunan məhsullar baxımından deyil, eyni zamanda sağlamlıq, faydalılıq, ekoloji təmizlik və s. kimi amillər baxımından da vacibdir. Nəzərə almalıyıq ki, hər hansı bir sənaye müəssisəsində keyfiyyətin yüksəldilməsi, sadəcə həmin sahəyə deyil digər sahələrin də keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində ümumi iqtisadiyyatın dayanıqlılığına müsbət təsirini göstərir [4]. Misal olaraq, yeyinti sənayesi məhsulları istehsal edən hər hansı bir müəssisənin fəaliyyətini araşdırsaq görərik ki, düzgün xammal seçimindən başlayaraq, məhsulun qablaşdırılmasına qədər olan prosses zamanı yerli və ya beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tələblərinə əməl etmək, müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı eyni zamanda, bu sahənin iqtisadi tərəqqisinə də öz tövhəsini vermiş olur. Bir qədər dərindən analiz etsək, bu sahədə keyfiyyətli məhsul istehsal edilməsi;

1. Rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması
2. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması
3. Bu sahə iqtisadiyyatının yüksəldilməsi
4. Ölkə iqtisadiyyatının dayanılılığna müsbət təsiri

və s. kimi müsbət təsirləri qoyur [3]. Keyfiyyət dedikdə, təkcə məhsul istehsalını deyil eyni zamanda xidmət və təminat kimi məsələlər də başa düşülməlidir. Son illərdə, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı ilə bağlı Respublikamızda müxtəlif layihələr və qərarlar icra olunmaqdadır. Təbiidir ki, bu qərarların icrası və layihələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq təcrübə və xüsusilə Beynəlxalq Standartlar Təşkilatının (ISO) təlimatlarından istifadə zəruridir. Belə ki, ISO standartlarının tətbiqi düzgün əmək intizamı, əməyin təhlükəsizliyi, təbii sərvətlərdən düzgün istifadə, sağlam və təhlükəsiz məhsul istehsalı və s. məsələlərə öz təsirini göstərir.

Beynəlxalq miqyasda istehlak bazarının saxta mallardan qorunmasının bir yolu da markalanmada və ştrix kodlaşdırma sistemindən istifadə edərək məlumatın idendifikasiyasında, yeni texnologiyaların tətbiq edilməsidir. Beləliklə, xarici ölkələrdə istehlak bazarını qorumaq üçün yüksək elmi-texniki potensiala və güclü təşkilat quruluşuna malik olan qurumlar fəaliyyət göstərir. Şübhəsiz ki, bu qurumların tarixi təcrübəsi və indiki səviyyəsi bazara daxil olan malların təhlükəsizliyini təmin edir. Azərbaycanda da bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılır və bazarın təhlükəsizliyini təmin edən qanunlar mövcuddur. Ölkəmizdə də, dünya ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi, istehsalın sertifikatlaşdırılmasının İSO-9000 standartlarına əsasən aparılması, qeyd edilənləri bir daha təsdiq edir.

İstehlakçı bazarının qorunması üçün əsas mexanizmlərdən biri də istesal olunan məhsullara uyğunluq sertifikatlarının verilməsidir. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə uyğunluq sertifikatı haqqında direktivlər verilir. Belə direktivlər 1987-ci ildən başlayaraq bu günə qədər 10 dəfədən çox artmış və həmin ölkələrdə istehsal edilən məhsulların 25%-dən çoxunu əhatə edir. Eyni zamanda bu cür ölkələrdə bazara üçüncü tərəfin, yəni bu birlikdən kənar dövlətlərin mal daxil etməsi, xüsusilə mürəkkəb bir prosesdir. Məsələn, AİB-nin 93-333 saylı direktivinə əsasən üçüncü ölkədən daxil olan mallar üçün xüsusi gömrük rejimi müəyyən edilmişdir. Həmin rejimə görə uyğunluq sertifikatı Avropa direktivlərinə tam cavab verməli, eləcə də mövcud tələbləri özündə əks etdirməlidir. Bu təcrübədən çıxış edərək asanlıqla keyifiyyətsiz malların bazara çıxarılmasının qarşısını almaq olar. Bu məqsədlə əvvəlcədən m*üəyyən etmək lazımdır ki, keyfiyyətsiz məhsul nə deməkdir?* Məlumdur ki, hər bir məhsul bazara çıxarılarkən bu ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq normativ texniki sənədlərin, standartların tələblərinə olduğu kimi cavab verməlidir. Eyni təyinata malik olan məhsulların müxtəlif keyfiyyət səviyyəsində istehsal edilməsi əhalinin pul gəlirlərinə, tələbatlarına uyğun olmalıdır [4]. Başqa sözlə desək, bazara çıxarılan məhsul aşağıdakı tələbləri özündə əks etdirməlidir:

- istehlakçı üçün məhsul haqqında, onun keyfiyyəti və kəmiyyəti barədə tam və obyektiv məlumat verilməlidir;
- məhsulun real keyfiyyəti normativ-texniki sənədlərdə göstərilən keyfiyyətə maksimum uyğun olmalıdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, keyfiyyətsiz məhsul dedikdə elə məhsul başa düşülür ki, onun keyfiyyəti ona qarşı qoyulan tələblərə uyğun gəlmir və yaxud, istehsalçının bəyannaməsində göstərilən normalar nəzərə alınmır.

Bütün bunlarla yanaşı bilavasitə istehlak bazarında istehlakçıya keyfiyyətsiz məhsul təqdim edilməsinin riskini azaltmaq, dövlətin, istehlakçıların, o cümlədən, istehsalçıların maraqlarının müdafiə edilməsi şərtlərini iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq, malların istehsalçıdan istehlakçıya qədər hərəkət istiqamətlərində dövlət və ictimai nəzarəti birlikdə təşkil etmək və s. istehlak bazarının keyfiyyətsiz və saxta mallardan qorunması mexanizminin *əsas prinsipləri kimi qəbul edilə bilər* [5]. Nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı malların mürəkkəblik, təhlükəsizlik xarakterinə uyğun müxtəlif nəzarət formaları tətbiq edilə bilər. Azərbaycan Respublikasında da bu sahədə qabaqcıl dünya dövlətlərinin praktikasından geniş istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının icrasi ilə əlaqədar olaraq, yeyinti senayesi məhsullarının istehsalına dövlət tərəfindən xüsusi nəzarət gücləndirilmişdir. Son illər ölkə ərazisində, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanılması üçün xüsusi soyuducu anbarların tikilməsi, eləcə də məhsulların daşınması üçün müxtlif təyinatlı müasir texnikaların alınması buna nümunədir. Ölkəmizdə son illər aparılan, uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində demək olar ki, Azərbaycanda ərzaq bolluğu və ərzaq çeşidi artmışdır. İstehsal məhsullarının çeşidlərinin artması, gözlənildiyi kimi, istehlakçıların seçim imkanlarına da öz təsirini göstərmişdir. Bütün bunlar isə gələckdə ərzaq məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyətrinin daha da yüksələcəyinə, eləcə də ərzaq təminatının daha da yaxşılaşacağına əsas verir.

Nəticə

2020-2021-ci ildə bütün dünyanın Covid-19 pandemiyası ilə mübarizəsi, hətta dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatının dayanıqlığına təsir göstərdi ki, bu da demək olar ki, bütün dünya iqtisadiyyatı

üçün bir imtahan oldu. Pandemiyanın iqtisadiyyata təsirini analiz etsək görərik ki, ən az təsirə məruz qalan ölkələr və ya şirkətlər, forj-major hallarda iqtisadiyyatın idarə olunmasını əvvəlcədən Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq hesablamış koorparasiyalar oldu. Ümumən, dünyada və ölkəmizdə baş verən prossesləri nəzərdən keçirərkən görə bilərik ki, keyfiyyətin idarəolunması təkcə dayanıqlı iqtisadiyyata deyil, həmçinin ekoloji tarazlığa, qida təhlükəsizliyinə, sosial-iqtisadi vəziyyətə, rəqabətli məhsul istehsalına da öz müsbət təsirini göstərir.

Bu sadalananlar içərisində qida sektorunda keyfiyyət təminatı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq insan sağlamlığı institutlarının hesabatlarına nəzər yetirərkən aydın olur ki, qida və ərzaq məhsullarının keyfiyyət təminatı, təkcə dinamik iqtisadi faktor kimi deyil, bununla bərabər həm də səhiyyə sisteminin də yükünün azalmasına səbəb olur [5]. Təsadüfü deyil ki, "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" həyata keçirilərkən, məhz qida sənayesində keyfiyyətin yüksəldilməsi məsələsi bu sahə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının əsası kimi göstərilmişdir. Bu kontektsdə, həyata keçirilən layihələr və dövlət proqramları, ümumi ölkə iqtisadiyyatında xüsusi yer tutan yeyinti sənayesi sahəsinin daha da dayanıqlı olmağına gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Розова Н.К. Управление качеством. – СПб: Питер, 2002. – 224 с.
2. Новицкий Н.И., Олексюк В.Н. Управление качеством продукции: Учебное пособие.- М.: Новое знание, 2001. – 238 с.
3. N.R.Məmmədov, “Kvalimatriya və Keyfiyyətin idarəedilməsi”, Bakı-Elm-2007, 326 səh.
4. E.B.Fərzəliyev, Ə.Y.Əliyev, “Yeyinti məhsullarının texnologiyası”, Bakı-2005, 383 səh.

В.Н.Караульнов, Г.С.Драпника, М.А.Постолова, Е.Г.Першина, “Управление качеством”, Камерово-2005, 88 стр.

MALİYYƏ

QIZILIN MAHİYYƏTI, ÖLKƏLƏR ÜZRƏ QIZIL EHTİYYATLARI, TEZAVRASİYA, REPATRİASİYA

i.ü.f.d. Rövşən Oruc oğlu Məmmədov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
rovshan.aku@mail.ru

Leyla Rövşən qızı Məmmədova
UNEC, Maliyyə II kurs tələbəsi,
leyla-mammadova2003@mail.ru

İmanlı Nağı Məhəmməd oğlu
ADA Universiteti, Biznes İdarəetmə III kurs tələbəsi,
top100orxan@mail.ru

"İlk baxışdan elə görünə bilər ki, pulların iqtisadiyyat aləminə, insanın azadlığının isə siyasət aləminə aidiyyatı var. Əgər yada salsaq ki, Leninin, Mussolininin və Hitlerin ilk göstərişləri şəxsi qızıla sahiblik hüququnun qadağan olunması idi, başa düşürsən ki, qızılla ifadə olunmuş pullarla və insan azadlığı arasında bir əlaqə var".

Hovard Baffet [2]

Xülasə

Bu gün qlobal qızıl bazarı müxtəliflik və artım nümunəsidir. 1970-ci illərin əvvəllərindən bəri illik qızıl hasilatı 3 dəfə, alışlar isə 4 dəfə artaraq bütün dünyada qızıl bazarlarının çiçəklənməsinə səbəb oldu.Qızıl bu gün tarixin hər hansı digər vaxtına nisbətən daha geniş investorlar kateqoriyası tərəfindən alınır. Qızılın emosional, mədəni və maliyyə dəyəri var. İnsanlar onu müxtəlif səbəblərdən, çox vaxt sosial-mədəni amillərin, yerli bazarın xüsusiyyətlərinin və daha universal makroiqtisadi amillərin təsiri altında alırlar. Zərgərlik və texnologiya sektorları da daxil olmaqla qızıldan istifadənin müxtəlifliyi, eləcə də mərkəzi banklar və investorlar tərəfindən qızıl alışları səbəbindən qlobal qızıl bazarının müxtəlif sektorları qlobal iqtisadi tsiklin bu və ya digər mərhələsində böyüyür. Qlobal qızıl bazarı müxtəlif tələbat və özünütənzimləmə xarakteri ilə xarakterizə olunur ki, bu da qızılın investisiya aktivi kimi üstünlüklərini gücləndirir.

Açar sözlər: Qızıl, dəyər ölçüsü, qızıl ehtiyatları, qızılın repatriasiyası, qızılın tezavrasiyası.

Summary

The global gold market today is an example of diversity and growth. Since the early 1970s, annual gold production has tripled and purchases have quadrupled, making gold markets flourishing around the world.Today, gold is bought by a much broader category of investors than at any other time in history. Gold has emotional, cultural and financial value. People buy it for various reasons, often under the influence of socio-cultural factors, the characteristics of the local market and more universal macroeconomic factors.Due to the variety of uses for gold, including the jewelry and technology sectors, as well as purchases of gold by central banks and investors, various sectors of the global gold market are growing at one stage or another in the global economic cycle. The global gold market is characterized by a variety of demand and a self-regulatory nature, which reinforces the advantages of gold as an investment asset.

Keywords: Gold, value, gold reserves, gold repatriation, gold thesaurus.

Giriş

Qızıl e.ə 6000-ci illərdən məlumdur. Qızılın işlənib istifadəmizə daxil olması isə e.ə 3500-cü illərə təsadüf edir. Qədim zamanlarda qızıl çöllərdə külçə halında təsadüfən tapılırdı. Şumerlər qızılın emal üsullarını kəşf etdikdən sonra onun istifadəsi də artdı. Şumerlər gümüş və mis qataraq qızılın əyyarını dəyişdirməyi də öyrənmişdilər. Mesopotamiya ərazisndə ən çox qızıl çıxarıb işləyən ölkə Misir idi. Saxta

qızıl istehsalının qarşısını almaq məqsədi ilə fironlar qızılın yerli əhali tərəfindən əridilib emal edilməsini qadağan etmişdilər. Misir fironu Tutonxamonun qızıl taxtı e.ə 100-cü illərdə dünya qızıl sənətinin ən yaxşı nümunələrindən sayılmalıır. Arximedin (Evrika) kral Hireon üçün qızılın saflığını necə yoxladığı yəqin ki, hər kəsə məlumdur. (Deyilənə görə Sirakuzun hakimi Hireon Arximedə onun üçün hazırlanmış qızıl tacın tərkibini yoxlamağı tapşırır. Arximed tacın çəkisində olan iki qızıl və gümüş külçə hazırlayır. Onları suya salıb suyun qalxma səviyyəsini qeyd edir. Tacı suya saldıqda müşahidə edir ki, onun həcmi qızıl külçənin həcmindən çoxdur və beləliklə tacı hazırlamış ustanın yalanı ifşa olunur) [1].

Dünyada ilk qızıl pul Lidyalılar tərəfindən e.ə 640-cı illərdə Anadoluda kəsilib. Türkiyənin Ege bölgəsində başlayan qızıl sikkə kəsimi sonralar bütün dünyaya yayıldı. Saf qızıla 24 əyyar deyilir (Britaniya karatı). Bunun mənası odur ki, 24 qramlıq bir külçənin 24 qramı da saf qızıldır. Qızılın əyyarı 14 olanda bu o demək olur ki, onun içində 14 qram qızıl və qalan miqdar başqa bir metal var. Bu qızıl nümunəsində qızılın faizlə miqdarı 58,5 hesab edilə bilər. Keçmişdə qızıl alveri edənlər qızılın çəkisini latınca "keratoin" (keçi buynuzu) adlanan meyvənin dənələri ilə çəkirdilər. Bu gün də ölçü olaraq istifadə olunan karat kəlməsi məhz bu sözdən irəli gəlir. Qurğuşunu və civəni qızıla çevirməyə çalışanlara Simyacı deyirdilər. Orta əsrlərdə onlar həm də ölümsüzlük eliksiri hesab edilən "ab-i-həyat" da hazırlamağa çalışırdılar. Avropada sehrbazlıqla məşğul olduqları üçün onları yandırılıb edam edirdilər. Bu səbəbdən onlar gizli işləməyə məcbur idilər. İsaak Nyuton özü də onlardan idi. Dəmir kimi paslanaraq yox olmadığı üçün qızıl ölümsüz hesab edilirdi. Bu səbəblə də ölümsüzlüyün qızıl metalında gizli olduğuna inananlar çox idi. Bəzi Çin imperatorlarının ölümsüz olmaq üçün yeməklərinə qızıl qatdıqları məlumdur. Hindistanda isə bu gün də bəzi bahalı şirniyyatların üzərinə nazik qızıl və ya gümüş təbəqəsinin çəkilməsi bu inancın qalığıdır.

Lap qədim dövrlərdən insanların maddi rifahının yüksəlməsində də qızılın böyük rolu olduğundan bu metalın qiyməti günbəgün artmaqda davam etmişdir. Vaxtilə bütün dünyanı bürümüş “qızıl qızdırması”, qızıla hərislik, qızılın istifadədə hədsiz dərəcədə çoxalması bu metalın qiymətinə də, iqtisadiyyata da mənfi təsir görtərmişdir. Məsələn: orta əsrlərdə konkistadorların Amerikadan İspaniyaya gətirdikləri külli miqdarda qızıl ölkədə qiymətlərin sürətlə artmasına və uzunmüddətli iqtisadi böhrana səbəb olmuşdur.

Qızıl hal-hazırda maliyyə bazarının aktivlərindən biri hesab edilir. Maliyyə bazarında qızılın qiyməti şəraitdən, vəziyyətdən asılı olaraq artıb-azala bilir. Qızılın qiymətinin dəyişməsinə kənar tələbat, yəni – zərgərlik və ya digər istehsalat sahələri təsir göstərə bilir, amma bu çox vaxt hasilatın dəyərinin məhdudlaşdırılması ilə tənzimlənir.

Qızıl digər əmtəələrin müxtəlifliyindən ayrılarkən, ümumi ekvivalent rolunda təkbaşına olduğu vaxtdan, insanların bir neçə nəsil dəyişib, lakin qızılın məhz ikili təbiəti, əmtəə və ödəniş vasitəsi olması üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Zinət əşyaları kimi qızıl ilə hələ almazlar və brilliyantlarla rəqabət apara bilər; ödəniş vasitəsi kimi bu yaxın müddətə qədər sarı metalın bərabəri olmayıb. İnsan cəmiyyətinin inkişafı ilə qızılın funksiyası və əhəmiyyəti şəklini dəyişdi, amma əvvəlki kimi iqtisadi münasibətlərdə öz xüsusi vəzifəsini qoruyur. Qızılın birincisi funksiyası dəyər ölçüsü olmasıdır. Qızılın, universal ekvivalent olması aydın görünür. Məhz qızıl uzun müddət hər hansı bir malın dəyərini müəyyənləşdirirdi. Qızıl standartı şəraitində ilk növbədə qızıl dəyər ölçüsü funksiyasını yerinə yetirirdi : bütün əmtəələrin qiymətini təyin edirdi. Əşyanın pulda ifadə olunan dəyəri onun qiymətidir. Məhsulların qiymətini təyin etmək üçün pulun özünə ehtiyac yoxdu, çünki satıcı məhsulun qiymətini fikrən müəyyən edir [1].

Məhsulların qiyməti məlum sayda pullu əmtədə, qızılda ifadə olunur. Qızılın miqdarı (onun kütləsi) onun çəkisi ilə ölçülür. Qızılın müəyyən olunmuş çəki vahidi miqdarı onun kütlə vahidi kimi qəbul edilir. Dövlət tərəfindən pul vahidi kimi təyin olunmuş bu vahid, qiymətlər miqyası adlanır. Qiymətlər miqyası və onun tam bölünən hissələri qızılın kütləsini ölçmək üçün lazımdır. Bütün əmtəə (məhsul) qiymətləri müəyyən miqdarda pul vahidi və ya qızılın çəki vahidində ifadə olunurdu. Russiyada pul vahidi rubl oldu, onun qızılın çəki vahidi miqdarı 1897-ci ildə 0,774254 qr müəyyən edilmişdi. Buna baxmayaraq, hazırda dünya maliyyə bazarlarında meydana çıxan vəziyyəti qiymətləndirərkən, dünya iqtisadiyyatının qızılın tək dəyər ölçüsünə çevrilməsi kimi bir perspektivini qeyd etmək lazımdır. Bu ondan irəli gəlir ki, ABŞ-da davam edən iqtisadi böhran dolların kəskin, lakin idarəedici bir şəkildə ucuzlaşmasına səbəb ola bilər. Dünyada az olan metallar qızıl, platin, palladium, trotium və iridiumdur. Yer kürəsində emal olunmuş bütün qızılın 170.000 ton olduğu hesab edilir. Dünyada emal olunmuş metalın hamısını əridib bir qəlibə töksəydik eni, uzunluğu və hündürlüyü 21 metr olan bir kub qədər həcm tutardı. Bu kubun hündürlüyü yeddi mərtəbəli bir binanın hündürlüyü qədər olardı [3]. Qızılın sıxlığı 19,3 q/sm^3-dir Bu hesabla eni, uzunluğu və hündürlüyü təqribən iki qarış olan qızıl bir ton olur. Buna baxmayaraq biz bir çox filmlərdə soyğunçuların bir çemodan dolusu yəni təqribən yarım ton qızıl külçəni əllərində daşıdıqlarını görürük.

Əyyar-məmulat hazırlanan ərintinin dəyərini müəyyən edən və min çəкi vahidində qiymətli metalın miqdarını təsdiqləyən dövlət standartıdır. Sadə dillə desək, zərgərliк məmulatının tərкibində olan qiymətli metalın faiz göstəricisidir. Məsələn, qızıldan hazırlanmış zərgərliк məmulatı 750 əyardırsa, deməli həmin məmulatın 75%-ni qızıl təşкil edir. Keçmiş SSRİ o cümlədən Azərbaycan 1000-lik prob sistemdən istifadə edir, Qərbdə isə qızıl karat sistemi ilə sayılır. Bu hesablamaya əsasən təmiz qızıl 24 vahiddən yəni karatdan ibarətdir. 24 k qızıl tərkibi 100% təmiz qızıldan ibarətdir. 18 k bizim 750 prob qızıla (1qramda 0,750 ml qram qızıl olduğunu bildirir) bərabərdir. 24 vahiddən 18-İ qızıl qalanı digər metaldır. Tərkibində 75% qızıl var. 14k –bizim 583 probdur. Tərkibində 58,3% təmiz qızıl var. Bəzi ölkələrdə 585 prob kimi qəbul olunub. 12 k qızıl tərkibində 50% qızıl qalanı isə digər qiymətli metallarla zəngindir. 10 k bizim 417 probdur. Tərkibində 41,7% qızıl var ABŞ-da qızılları bu sistemlə hesablayırlar. Avropada isə yalnız 18K , 14K və 10 K qızıl istifadə olunur. Gündəlik istifadə üçün məsləhət görülən qızıl probu 750-dır (18K).

Qızıla başqa metalları niyə qatırlar ? Satışda təmiz qızıldan (24K) olan zinyət əşyaları da var. Lakin qızıl yumşaq metal olduğundan, gündəlik istifadə üçün yaramır. Məhz bu səbəbdən qızılın tərkibinə metallar qatırlar. Zərgərlər bu metalların köməyi ilə nəinki möhkəmliyi artırır, hətta onun rəngini də dəyişə bilirlər. Məsələn ağ qızılı almaq üçün nikel və palladi əlavə edirlər. Açıq çəhrayı qızılı almaq üçün qızılın tərkibinə mis əlavə edirlər. Qızılla gümüşü qatdıqda isə qızıla yaşıla çalan rəng verir.

Birjalarda qızılın ticarəti troy unsiya ilə aparılır şərti adı ozt kimi qeyd olunur. 1 tr.unsiya 31,103 qr. bərabərdir. Qızılın ölkələr üzrə müxtəlif ölçü vahidləri var: Hindistanda-tol, Honkokda-tiel, Tailanda-baxt.

İlk dövrlərdə qızıl ehtiyyatının yaradılması, milli valyutanın qızılda ifadə olunmuş ekvivalent dəyərinin təmin olunması məqsədi daşıyırdı. Hal-hazırda qızıl ehtiyyatı , qızıl-valyuta ehtiyatının bir hissəsi kimi çıxış edir, milli valyuta məzənnəsinin stabilləşdirilməsi və korrektə olunması, böhran əleyhinə ehtiyat mənbəyi rolunu ifadə edir. Bundan əlavə, qızıldan istənilən vaxt ödəniş vasitəsi kimi istifadə etmək imkanı olduğu üçün, böyük qızıl ehtiyatı özündə geniş iqtisadi müstəqilliyi ehtiva edir.

ABŞ-da qızıl külçənin fərdi şəxslərə sərbəst yiyələnməsinə yalnız 1975-ci ildə icazə verildi. Bundan başqa, XX əsrin əhəmiyyətli bir hissəsində ölkələr arasındakı bütün hesablamalar bank külçələrindən anbardan anbara fiziki yerdəyişmə ilə həyata keçirilib. Hökumətlər və hökmdarlar gah qızılın dövriyyəsini tamamilə inhisar etməyə və özlərinə tabe etməyə çalışdılar, gah da onu sərbəst "buraxırdılar". Qızılın dəyəri, siyasi və iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq gah qalxır, gah da aşağı düşür.

Bizim dövrdə pul sisteminin islahatı üçün bir çox təkliflər olmuşdur. 1981-ci ildə vəzifəyə başlayan ABŞ prezidenti R.Reygan, Birləşmiş Ştatların klassik standarta dönməsinin mümkün olub-olmadığını öyrənmək üçün Milli İqtisadi Araşdırmalar Bürosunun nəzdində xüsusi bir təşkilat yaratdı. Bu təşkilat "Qızıl Komissiya" (Gold Commission) adlandırıldı. Komissiyaya layihələr və alternativ pul vahidi təklif olundu. Lakin qızıl standartına geri dönüş məqbul hesab olunmadı.

Qızıl zərgərlik, maliyyə sektoru və digər təsərrüfat sahələrində istifadə edirlər. Qızıl çox nadir tapılan metaldır. Dünyada 1 saata çıxarılan poladın həcmi, tarix boyu çxarılan qızılın həcmindən daha çoxdur. 2017-ci ildə 3.8 min ton qızıl çıxarılıb, hasilat üzrə liderlər Çin, Avstraliya və ABŞ-dır. Hesablamalara görə indiyədək 150-200 min ton qızıl hasil olunub ki, bununda yalnız 10-15% itkiyə gedib və hər il 15-20% qızıl təkrar emal olunur. Geoloqlar iddia edir ki, planetin bütün qızıl ehtiyatı araşdırılıb və ehtiyat həcmi 120-150 min ton arasında qiymətləndirilib. Qızılın ən böyük ehtiyatı yer kürəsinin nüvəsində yerləşir. Əgər nüvədə olan qızılla yer kürəsinin səthini örtsəydik onda qızıl təbəqəsinin qalınlığı 0,5 metrə çatardı. Qızıl çox elastik olmasına baxmayaraq çox ağır metaldır. Qızıldan insan saçından 500 dəfə nazik falqa hazırlamaq olar. Dünyada ən böyük külçə 1872-ci ildə Avstarliyada tapılan "Welcome Stranger" (Xoş gəldin Qərib) adını alıb. Çəkisi 70 kq olan 25-60 sm nisbətində qaya parçasının bu günkü qiyməti 4,5 mln. dollar kimi dəyərləndirilir. Ən böyük qızıl ehtiyatına ABŞ 8,1 min ton, Almaniya 3,4 min ton, BVF 2,8 min tona malikdir. Qeyd edək ki, ümumilikdə, hazırda dünyada ölkələrin qızıl ehtiyatlarının həcmi 32,8 min ton təşkil edir ki, bu həcmin 76 faizi 10 ölkənin (BVF daxil olmaqla) payına düşür. İlkin mərhələlərdə qızıl ehtiyatın məqsədi milli valyutanın qızılda ifadə olunan ekvivalent dəyərini təmin etmək idi. Hazırda qızıl ehtiyatı qızıl və xarici valyuta ehtiyatlarının bir hissəsidir, böhranın qarşısının alınması rolunu oynayaraq milli valyutanın məzənnəsini sabitləşdirir. Bundan əlavə, qızılın hər an ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunması mümkün olduğu üçün böyük qızıl ehtiyyatları iqtisadi müstəqillik deməkdir.

ABŞ-ın indiki qızıl ehtiyatı "Böyük Depressiya" (1929-1939) dövründə qoyuldu. Lakin qiymətli metalın hasilatı 1828-ci ildə qızıl hərisliyi dövründə başladı. 1933-cü ildə bütün ştatlarda fərman verilmişdir ki, bütün hüquqi və fiziki nümayəndələr öz qızılını dövlətə sabit qiymətlə - bir troy unsiyası 20,66 dollar satmalıdırlar. Qızıl toplanması başa çatdıqdan sonra onun rəsmi qiyməti hər troy unsiya üçün 35 dollara qalxdı. İkinci Dünya müharibəsi dövründə ABŞ qızıl ehtiyatları maksimuma 20205 tona (500-

dən çox dəmir yol qatarları həcmində) çatdı. Bretton Woods sisteminin fəaliyyəti illərində ABŞ dolları sabitləşdirmək üçün qızıldan fəal istifadə edirdi və bu onların qızıl ehtiyyatını 2,5 dəfə 8133,5 tonna qədər azaltdı. Anbar kimi Kentukki ştatında yerləşən Fort-Noks (4500 ton), Denverdəki Amerika Sikkə evi (1400 ton) , Vest-Point (1700 ton) və Manhettendə yerləşən Federal Ehtiyat Bankının zirzəmisi (400 ton) istifadə olunur. Ehtiyyatın sonuncu dəfə tam auditi 1953-cü ildə keçirilib; lakin bu audit haqqında rəsmi hesabatın tam deyildi: onun gedişatında Fort-Noks qızılının yalnız 13,6% baxış keçirilib və hesablanıb və yalnız 26 külçənin təmizliyi yoxlanılıb. Uzun müddət ərzində ilk dəfə Federal Ehtiyat Sisteminin auditini (xüsusilə ABŞ qızıl ehtiyatı) 2016-cı ildə ABŞ prezidenti seçilmiş Donald Tramp söz vermişdi. O bu qızılın ambarlarda olmadığını hesab edən və qızıl standartlarının qayıtmasına çağırış etmişdi. Trampın ödəniş vasitəsi kimi qızıla olan marağının uzun bir tarixi var, məsələn, hələ 2011 ci –ildə o, öz Manxetten göydələnin icarə haqqının dollarla yox, qızılla ödəniş sistemini qurmuşdu. Öz qızılından əlavə, ABŞ-da 60 və ya daha çox digər ölkələrin qızıl ehtiyatları qismən və ya tamamilə saxlanılır. Bu ehtiyatların həcmi mətbuatda dərc edilmir. ABŞ ehtiyatların real auditində uzaq qaçır ki, bu da müxtəlif fərziyyələrə yol açır.

Avro bölgəsi (avrozona) ölkələrinin 2015-ci ilin iyun ayından etibarən həmrəy qızıl ehtiyatları 10.790 tondur, bu avronu ən çox qızılla təmin olunan valyuta edir. Avrozonaya (avro bölgəsinə) daxil olmayan AB ölkələri arasında İngiltərədə ən böyük qızıl ehtiyatları var (310,3 ton, AB-dən çıxması (BREXİT) nisbətdə azalmaya səbəb olub), İsveç (125,7 ton), Rumıniya (103,7 ton) və Polşa (102,9 ton).

İkinci Dünya müharibəsi nəticəsində meydana gələn xarabalıqdan sonra Almaniya öz iqtisadiyyatını, sonra isə qızıl ehtiyatını bərpa etməyə başladı və artıq 1968-ci ildə ehtiyatlar 4000 ton təşkil edirdi. Bütün bu qızıl ehtiyatı London və Nyu-York birjalarında alınıb və orada saxlanılıb. 2013-cü ildə Almaniyanın ehtiyatları 3,391 ton olaraq reallaşdı və bu bazar dəyəri təxminən 140 milyard avroya bərabər idi. 2013-cü ilin mart ayına olan məlumata əsasən, ABŞ-nin Federal Rezerv Sistemində 1,536 ton (% 45), İngiltərədəki London Bankında 450 ton (% 13), Parisdə Fransa Bankında isə 374 ton (≈ 11%) saxlanılırdı. Qalan 1036 ton (≈31%) Almanlar öz ölkələrində saxlanılır. Qızılın saxlanılması üçün İngiltərə Bankı illik ödəniş 500 min avro alır. ABŞ-da və Fransada saxlama təmənnasızdır.

Müharibədən sonrakı dövrdə digər Avropa ölkələri kimi, Fransa qızıl ehtiyatını aktiv şəkildə artırmağa başladı və artıq 1965-ci ildə 4,4 min tonadək çatdı. Üstəlik, Fransa hər zaman dollar ehtiyatlarını qızıla dəyişirdi və öz ehtiyatını ABŞ-da saxlamaqdan imtina edən az sayda ölkədən biri idi.

2009-cu ildən etibarən Çin qızıl ehtiyatı ilə bağlı məlumatları dərc etməyi dayandırıb. Eyni zamanda, Çin qızıl və qızıl mədənlərini fəal alınmasına davam edir. Beləliklə, 2013-cü ilinə ÇXR 622 ton qızıl idxal edərək, dünyanın ən böyük qiymətli metal alıcısına çevrildi. 2013-ci ildə cəmi 430 ton qızıl hasil olunmuşdu. 2015-ci ilin iyul ayında Çin Xalq Bankı, 2009-cu ildən bu yana ilk dəfə öz qızıl ehtiyatı ilə əlaqədar məlumatlar yayımladı. 2009-cu ildə onun qızıl ehtiyatı haqqında məlumat dərc edilmişdir. Məlumata görə iyun ayının sonunda, bu 1,658 ton qızıl olaraq təşkil edib. Beləliklə, son illər ərzində Çinin ehtiyatları 2009-cu ilin may ayında 1,054 tondan 57 faiz artıb. 2007-ci ildən etibarən Çin, qızıl istehsalı üzrə dünyada ön sıralara çıxıb (2007-ci ildə - 280 ton, 2008-ci ildə - 292 ton, 2013-cü ildə - 430 ton), lakin Şanxay Qızıl Birjasında ticarət həcmləri 2012-2013-cü illərdə 1139 tondan 2197 tona qədər artıb. Mövcud məlumatlara əsaslanaraq, fərdi ekspertlər Çinin qızıl ehtiyatını 2700 tondan artıq qiymətləndirirlər. Tayvanın rəsmi olaraq bildirilən qızıl ehtiyatı (Çin, Tayvanı öz ərazisinin ayrılmaz bir hissəsini hesab edir) bütün ölkələr arasında 12-ci yerdədi və 423,6 ton təşkil edir.

1992-ci ildən sonra B. Yeltsinın hökuməti sonuncu dəfə qızıl satıb və ölkədə ümumi 290 ton qızıl qalıb. Lakin 1999-cu ildən etibarən Rusiyada qızıl ehtiyatı bir neçə dəfə artmışdır və 2013-cü ildə Rusiya Çindən sonra hasilat üzrə dünyada ikinci yer tutmuşdu. Həmçinin, indiki hökumət qızılını aktiv şəklində alarkən, 2014-cü ildə bu 171 ton təşkil edirdi. 2015-ci ildə Rusiya 1187,5 ton qızıl ehtiyatı ilə dünyada 6-cı yer tutmuşdu.

Təəccüblüdür ki, ən böyük ehtiyatlar özəl (xüsusi) mülkdədir. Məsələn, 2011-ci ildə Hindistanda, 18.000 ton qızıl ehtiyatı özəl(xüsusi) mülk idi, bu da dövlət qızıl ehtiyatlarından bir neçə dəfə çoxdur.

Qızılın repatriasiyası-qızılın vətənə qaytarılması. Hər hansı ölkənin mərkəzi bankı başqa ölkə ərazisində saxlanılan özünəməxsus qızılın öz ölkəsinə qaytarılması zamanı bu termindən istifadə olunur. Adətən bu onun qorunmasında təhlükələrin meydana gəldiyi və ya geosiyasi gərginliyin artması fonunda baş verir.

Qızılın tezavrasiyası-(yunancadan thesauros-xəzinə), qızılın (külçə və sikkə) xəzinə kimi yığıma cəlb edilməsi . Adətən şəxsi yığıma aid edilir. Geniş mənada mərkəzi bankların, xəzinədarlıqların, xüsusi fondların qızıl ehtiyatı yaratması mənasını kəsb edir.

2013-cü ildə Almaniyanın Mərkəzi Bankı xarici saxlama müəssisələrindən (ambarlardan) qızılın ixracına dair prosedur (repatriasiyası) tətbiq edib. Nəticədə 111 ton qızıl ABŞ-dan Almaniyaya qaytarıldı və 105 ton Fransadan geri alındı. 2016-cı ilin sonunda artıq Almaniyanın qızılı 47.9%-i Frankfurt-Maində, 36.6% -i Nyu-Yorkda qalmaqda davam edir, 12.8% -i Londonda və 2.7% -i Parisdə idi.

Yayılan məlumata görə, 2016-cı ilə Almaniyanın 8672 ton qızılı sakinlərin xüsusi (özəl) mülkiyyətində idi. Almaniyanın Sikkə evi hər il 5 tona yaxın qızılı sonraki satış məqsədi ilə pul (sikkə) döyməsinə sərf edir. Almaniya, bir çox digər Avropa ölkələri kimi, "Mərkəzi bankların qızıl haqda saziş"-ni imzalayıb və hal-hazırda bu metalı küllü miqdarda satmamağa öhtəlik götürüb. 1944-cü ildə, Fransa, bir çox başqa ölkələr kimi Bretton Woods Sazişini imzaladı. Valyuta məzənnələri sabitləşdirilib, dollar qızıla sıx bağlıdır. Müharibədən sonrakı Avropa bərpa edilirdi,ticarətin həcmi artırdı. 1950-1960-cı illərdə Avropada hətta "iqtisadi möcüzə" yaşandı. Lakin vaxt keçdikcə balans pozulmağa başladı. Xüsusilə, beynəlxalq hesablaşmalarda ABŞ dollarının hakim mövqeyi və ödəniş balansının tənzimlənməsi mexanizminin olmaması fikir ayrılığına səbəb oldu. Avropanın iqtisadiyyatı ABŞ iqtisadiyyatını ötüb keçirdi, Avropa ölkələrinin dollar ehtiyatları sürətlə artarkən, frank daxil olmaqla, milli valyutaların sabitliyi pozulmuşdu.

1960-cı illərdə qızıl qiymətinin manipulyasiyasının pis təsiri və sabit bir dollar məzənnəsinin saxlanması haqda bəhs edən az sayda adamdan biri, Şarl de Qolun məsləhətçisi görkəmli iqtisadçı Jak Ruef idi. Məhz onun təsiri altında, General de Qoll dollar ehtiyatlarını qızılla əvəz etməyi qərara aldı. Fransa qızıl ehtiyatlarının qızıl və valyuta ehtiyatlarındakı payı 1964-cü ildə 73% -dən 1966-cı ilin yayında 86% -ə yüksəldi. Yalnız 1965-ci ildə Fransa 874 milyon dolları qızıla mübadilə (tezavrasiya) etdi . 1965-ci ilin avqust ayında Fransa Bankına əsasən, qızıl ehtiyatı, Avropa ölkələrinin birincisi olaraq, 4,4 min tona çatdı. Bir çox digər ölkələrdən fərqli olaraq, Fransa təkid etdi ki, qızıl külçələri Nyu-York Federal Bankının zirzəmisində saxlanılmayacaq və ABŞ-dan ixrac (repatriasiya) ediləcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. B.X.Ataşov. Maliyyə bazarları.Ali məktəb tələbələri üçün dərslik.Bakı, 2016, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 456 s.
2. Дж.Джагерсон, У.Хансен. Все об инвестировании в золото. Перевод с английского Сергея Филина. Изд. «Манн, Иванов и Фебер», Москва, 2013.
3. www.gold.org. World Gold Council.

FERMER TƏSƏRRÜFATLARININ KREDİT RESURSLARINA ÇIXIŞI PROBLEMLƏRİ

Əbdülrəhim Əbdülrəhman oğlu Dadaşov,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
“Maliyyə və maliyyə institutları” kafedrasının doktorantı
ebdulrehimdadasov@gmail.com,

Xülasə

Məqalədə fermer təsərrüfatarının kredit resurslarına çıxışının ölkədə və dünyadakı mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş, fermerlərin kredit resurslarına əlçatanlılığının artırılmasına dair yeni yanaşma təklif olunmuşdur. Təklif olunan yeni yanaşmada aqrar sahədə fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutlarının vasitəçi və zəmanət funksiyalarının icrası ilə bağlı məsələlər qabardılmış, onların bank və fermer arasında vasitəçiliyi sayəsində kredit əlçatanlıqlarına müsbət təsiri göstərilmişdir.

Açar sözlər: fermer təsərrüfatı, kredit resursları, risk, zəmanət, elmi-tədqiqat institutu.

Abstract

The article analyzes the current situation of farms 'access to credit resources in the country and in the world, and proposes a new approach to increasing farmers' access to credit resources. The proposed new approach highlights issues related to the performance of intermediary and guarantee functions of research institutes operating in the agricultural sector, and has a positive impact on credit availability through their mediation between banks and farmers.

Key words: farm, credit resources, risk, guarantee, research institute.

Giriş

Bildiyimiz kimi, kənd təsərrüfatına maliyyə dəstəyi çox mühüm məsələdir; bankların və digər kredit təşkilatlarının kənd təsərrüfatına kredit verərkən qarşılaşdıqları çətinliklər və risklər isə fermerlərin maliyyə resurslarına çıxışına birbaşa təsir göstərən amillərdən biridir. Maliyyə xidmətlərinə çıxış son məqsəd olmasa da, təsərrüfatların məhsuldarlığa investisiyaları üçün vəsait təmin etmək, məhsuldan sonrakı təcrübələri yaxşılaşdırmaq, ev təsərrüfatlarının nağd pul axınını yaxşılaşdırmaq, bazarlara daha yaxşı çıxışı təmin etmək və risklərin daha təkmil idarə olunmasını təşviq etmək üçün vacibdir. Maliyyə resurlarına çıxış iqlim dəyişikliyinə adaptasiya və kənd təsərrüfatının iqlim dəyişikliyinə davamlılığının artırılmasında, bununla da uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Qısa məzmunda "maliyyə çıxışı" dedikdə insanların təhsilə və ya sağlamlığı üçün investisiya yatıracağı, risklərin idarə edilməsi və olaraq insanların qənaət etdiyi, borc aldığı, borc ödəyəcəyi və sığorta aldığı satış nöqtələrinə əlçatançılığı nəzərdə tutulur. Maddi əsaslara dayanan bütün bu fəaliyyətlər daha yüksək məhsuldarlığa, gəlir, istehlak, qidalanma və təhsilin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır və beləliklə çoxsaylı Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmağa xidmət edir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən fermerlərin və digər istehsalçı subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətini genişləndirilməsi və inkişafı, xüsusi vəsaitlərin çatışmazlığı və kapitalın dövretmə sürətinin zəif olması, əlavə pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi ehtiyacları, kredit resursları ilə təminat zamanı kənd təsərrüfatı sektoru istehsalçıları üçün yaranmış problemlərin aradan qaldırılması ilə maliyyə çıxışının asanlaşdırılması zərurəti aktual məsələyə çevirmişdir. Belə ki, bu problemin həlli istiqamətində son dövrlər ərzində Azərbaycan Respublikasında prioritetlər qəbul edilmiş, bir sıra təkanverici tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə 3-cü strateji hədəf olaraq "maliyyə çıxışının asanlaşdırılması" müəyyən edilmişdir. Bu ölkədə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı sektoru formalaşdırmaq üçün istehsalçıların və eləcə də fermer təsərrüfatlarının maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması, bu sahədə risklərin qiymətləndirilməsi və habelə bu risklərin azaldılması, təsirinin yumşaldılması üzrə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi qeyd edilir.

Kredit kənd təsərrüfatı istehsalı sistemlərində mühüm elementdir. Bu istehsalçılara kənd təsərrüfatını xarakterizə edən istehsal dövrü ilə yaranan nağd ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir: torpaqların hazırlanması, əkilməsi, becərilməsi və məhsulların yığılması bir neçə ay ərzində çox az pul gəliri əldə edildiyi bir vaxtda material xərcləri ilə təmin edilir, satın alınan giriş və istehlakın nağd şəkildə edilməsi lazımdır. Nağd gəlir məhsul satışından qısa müddət sonra alınır. Kredit bazarları olmadığı təqdirdə, fermerlər növbəti dövrdə istehsal və istehlakı asanlaşdırmaq üçün nağd ehtiyatlarının qorunması zərurəti yaranır. Kreditin mövcudluğu həm daha çox istehlaka, həm də daha çox istehsal resursunun alınması və istifadəsinə imkan yaradır və bununla da fermerlərin rifahını artırmış olur [6].

Maliyyə-kredit təşkilatlarının kənd təsərrüfatının maliyyələşməsinə ehtiyatlı yanaşmasının bir neçə səbəbi vardır. Kənd yerlərinin xidmət nöqtələrindən uzaq olması, regionlarda infrastrukturun nisbətən zəif inkişafı və maliyyə təşkilatlarının filial şəbəkəsinin hər regionda olmaması göstərilən xidmətlərin xərclərini artırır və bu faktor da son nəticədə mənfəətlik səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, maliyyə təşkilatlarının kənd təsərrüfatına kreditlərin verilməsinə belə ehtiyatla yanaşmalarının başqa bir səbəbi də bu sahəyə aid edilən "yüksək risk" amilidir. Kənd təsərrüfatına aid risklər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı ilə bağlı riskləri əhatə edir. Digər risklər isə maliyyə təşkilatlarının kənd təsərrüfatını maliyyələşdirməkdə gördüyü risklərdir. Hər iki kateqoriyadan olan risklər bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və məhz kənd təsərrüfatına aid risklər gələcəkdə maliyyələşmədə olacaq riskləri müəyyən edir [3].

İstehsalın nəticələrinin mövsümi və riskli xarakteri onun maliyyələşmə prosesində spesifik mexanizmlərin tətbiq edilməsinə zərurət yaradır. Sözügedən istehsal prosesi zamanı fermer təsərrüfatlarının xüsusi vəsaitləri heç də bütün maliyyə ehtiyaclarını qarşılaya bilmədiyindən, onlara əlverişli və güzəştli kredit resurslarına ehtiyacı yaranır. Kredit resurslarına olan ehtiyacı formalaşdıran faktorlar aşağıdakı şəkildə aydın sadalanmışdır:

Şəkil. Kənd təsərrüfatı sektorunda kredit resurslarına tələbatı formalaşdıran faktorlar.

Mənbə: Khandker S.R., Agricultural Development: New perspectives in a changing world, Chapter 16. Credit for agricultural development, Washington, 2021, pp 529-562 [7]

Kənd təsərrüfatı aşağı gəlirli və inkişafda olan ölkələrin əksəriyyətində əhalinin məşğul olduğu iqtisadi fəaliyyətin əsas növü olaraq qalır. Bütün dünyada təqribən 450 milyona qədər ev təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. İnkişaf etməkdə olan, xüsusilə də aşağı gəlirli ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalçıları aşağı məhsuldarlıq, onların məhsulları üçün bazarlara məhdud çıxış, adekvat məhsul və risklərin idarə edilməsi xidmətlərinin olmaması və maliyyələşməyə məhdud giriş də daxil olmaqla bir sıra maneələrlə üzləşirlər. Kənd təsərrüfatı əhalinin təxminən 55%-nin məşğul olduğu Afrikada əsas iqtisadi fəaliyyət olaraq qalsa da, bank kreditləşməsinin yalnız 1%-i kənd təsərrüfatı sektorunun payına düşür. Bundan əlavə, Findex-in məlumatına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd yerlərində yaşayan yetkin yaşlı əhalinin yalnız 4.7%-i maliyyə institutlarından vəsait əldə etmiş və yalnız 5.9%-i bank hesabına sahibdir [4].

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən FTMMS sistemi çərçivəsində 4000 fermer arasında keçirilmiş sorğunun nəticələrinə əsasən kreditdən istifadə edən kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən istehsalçıların payı təxminən 7%-16% civarında dəyişməkdədir. Bu da onu göstərir ki, fermer təsərrüfatlarının kredit resurslarına əlçatanlığı aşağı səviyyədədir. Praktiki olaraq fermerlərin kreditdən istifadə göstəricisinin artıb-azalması güzəştli kreditlərlə təminatdan asılı olaraq dəyişmişdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, güzəştli kreditlər daha çox investisiya məqsədlərini üçün ayrılır.

Kənd təsərrüfatı və emal sənayesinə kredit qoyuluşu 2015-ci ilə nəzərən 2016-2017-ci illərdə əhəmiyyətli həcmdə azalsa da, artıq 2019-cu ildə 6.9% çox olmuşdur. 2020-ci ildə aqrar sektora kredit qoyuluşu 566.2 milyon manat olmuşdur. Kreditdən istifadə edən fermerlərin xüsusi çəkisi göstəricisi də ümumi kredit qoyuluşu trendinə uyğun olaraq 2016-2017-ci illərdə ciddi şəkildə azalmış, 2018-ci ildən isə yüksəlməyə başlamışdır. Bununla belə, Qrafik 1-dən göründüyü kimi, devalvasiyaya qədər də kreditdən istifadə edən fermerlərin xüsusi çəkisi az idi, devalvasiyadan sonra isə bu göstərici daha da aşağı düşüb. Bu fakt göstərir ki, mövcud kredit şərtləri fermerlərin böyük əksəriyyəti üçün, müxtəlif səbəblərə görə, əlverişli deyil.

Qrafik. Kənd təsərrüfatında kredit resurslarında istifadənin mövcud vəziyyəti

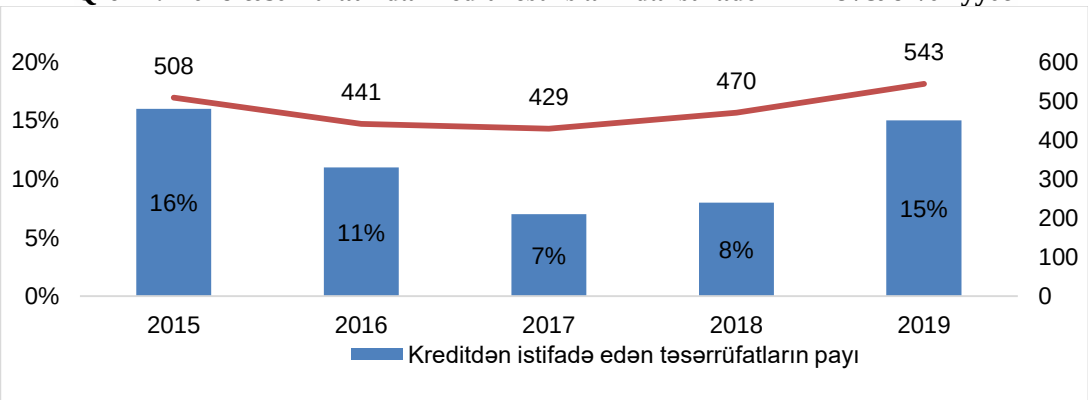

Mənbə: 1.; Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sisteminin hesabatları [1]

2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2019-cu il statistik bülleten [2]

Belə ki, yuxarıda sadalanan faktorlar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkəmizdə kiçik ölçülü fermer təsərrüfatlarının çoxluğu, şəxsi maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu, təsərrüfatın genişləndirilməsi ehtiyacları, eləcə də kənd təsərrüfatı istehsalının spesifikliyi onları kredit resurslarına olan tələbatlarını bir daha zərurətə çevirir. Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsi və istehsalçılara dövlət dəstəyinin mühüm obyektinə çevrilən fermer təsərrüfatlarının "əlverişli" və "güzəştli" kredit resursları ilə təminatı məsələsi də ölkəmiz üçün aktual hesab edilir. Aqrar istehsalın ərzaq təhlükəsizliyi və ixrac potensialı baxımından strateji əhəmiyyətə malik olması bu sahəyə dövlət dəstəyinin müxtəlif xarakterliliyini özündə ehtiva etmişdir. Belə ki, fermer təsərrüfatlarına güzəştli kredit resurslarına çıxışın asanlaşdırılması istiqamətində dövlət dəstəyi simasında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi və Sahibkarlığın İnkişafı Fondu çıxış edir. Lakin bu qurumlarla bərabər kommersiya bankları və bu digər kredit təşkilatları da bu çərçivədə dəstək tədbirlərini davam etdirməkdədirlər.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyələşdirilməsi üçün dövlət tərəfindən göstərilən dəstək sayəsində bir çox müsbət nəticələr əldə edilməsinə baxmayaraq, hazırda kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsində bəzi boşluqlar mövcuddur ki, əldə edilmiş təcrübəyə və müvafiq təhlillərə əsasən, məsələləri aşağıda göstərilən şəkildə səciyyələndirmək olar:

• kənd təsərrüfatı sahəsində həm borcalanların (kənd təsərrüfatı istehsalçıları, emalçıları, ticarətçiləri), həm də kredit təşkilatlarının səriştəsi və bilikləri aşağı səviyyədədir. Odur ki, maarifləndirmə baxımından hər iki tərəfə informasiya və məsləhət dəstəyinin göstərməsi kreditləşmənin uğurlu olması üçün çox əhəmiyyətlidir;

• kreditlərin geri ödənilməsi kənd təsərrüfatı sahələrinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. (Kreditin hansı kənd təsərrüfatı sahəsinə verilməsi, tətbiq edilən faiz dərəcələrinin reallığı, fəaliyyətinin mövsümiliyi, onun bazara çıxarılması, eyni zamanda təbii hadisələr, daşqın, yanğın, dolu düşmə, zəlzələ, külək, quraqlıq və s.);

• kənd təsərrüfatı maliyyəsində digər bir maneə ondan ibarətdir ki, əməklə bağlı ödənişlər və qısa müddətli vasitələrin (yanacaq, toxum, gübrə, pestisid) fermerlərin əksər xərclərini təşkil etməsinə baxmayaraq, bitki maliyyəsi ilə bağlı qısa müddətli kredit faktiki olaraq mövcud deyildir.

Beynəlxalq təcrübədə fermer təsərrüfatlarının kredit müraciətləri aşağıdakı səbəblərdən dolayı imtina edilir:

- kənd təsərrüfatı və ya idarəetmə təhsilinin və təcrübəsinin olmaması;
- səmərəsiz aqrobiznes fəaliyyəti;
- yetərli gəlirin olmaması,
- kreditorlarla öncəki münasibətlərin pisləşməsi;
- kredit tarixçəsinin qənaətbəxş olmaması;
- girov təminatının çatışmazlığı;
- uğursuz hazırlanan biznes planı [5].

Nəticə

Fermer təsərrüfatlarının kredit resurslarına çıxışının artırılması ilə bağlı aparılmış tədqiqatın nəticəsində kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyə resursları ilə təminat zəruriliyi, fermerlərin dəyər zənciri mərhələləri üzrə maliyyələşmə ehtiyacları müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, ölkə və dünya miqyasında fermer təsərrüfatının kreditə resurslarına çıxışı problemləri öyrənilmiş, mövcud vəziyyəti qiymətləndirilərək qrafik və cədvəllər formasında təsvir edilmişdir. Kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyə resursları ilə təminatı səviyyəsi araşdırılaraq, bu sahədə ehtiyacların müəyyən edilməsi məqsədilə müvafiq qiymətləndirmələr əsasında aparılan təhlillər aşağıdakı nəticələri söyləməyə əsas vermişdir:

• kənd təsərrüfatı sahəsinin mövcud kredit təminatı əsaslı şəkildə dövlət dəstəyindən (güzəştli kreditlərdən) asılıdır;

• bu sahənin kreditləşdirilməsində əsas mənbə olan güzəştli kreditlərin əksər hissəsi iri həcmli və uzunmüddətli kredit layihələri üzrədir;

• kreditlərdən istifadə edən təsərrüfatların xüsusi çəkisi az olmaqla, kiçik və orta həcmli təsərrüfatların kreditdən istifadə göstəriciləri daha da aşağıdır;

• fermerlərin əsas xərclərini təşkil edən dövriyyə vəsaitlərinə olan ehtiyaclarının ödənilməsi üçün ayrılan qısamüddətli kreditlərin həcmi cüzi səviyyədədir.

Beynəlxalq təcrübədə fermer təsərrüfatlarının kredit müraciətləri aşağıdakı səbəblərdən dolayı imtina edilir:

- kənd təsərrüfatı və ya idarəetmə təhsilinin və təcrübəsinin olmaması;

- səmərəsiz aqrobiznes fəaliyyəti;
- yetərli gəlirin olmaması,
- kreditorlarla öncəki münasibətlərin pisləşməsi;
- kredit tarixçəsinin qənaətbəxş olmaması;
- girov təminatının çatışmazlığı;
- uğursuz hazırlanan biznes planı.

Kredit resurslarına çıxış problemlərinin həlli istiqamətində Elmi-Tədqiqat İnstitutlarının vasitəçiliyi ilə yeni yanaşma təklif edilərək əsaslandırılmış, kreditləşmə mexanizmindəki rolu izah edilmişdir. Mövcud mexanizm çərçivəsində kiçik fermer təsərrüfatlarının girov təminatında olan problemlər və fəaliyyətinin gəlirliyində zəmanətin mövcud olmaması güzəştli kredit resurslarına çıxışını çətinləşdirməkdədir. Təklif edilən yeni yanaşmada aqrar sektorun müxtəlif sahələrinin elmi-tədqiqatı ilə məşğul olan institutların fermerlərin güzəştli kredit resurslarına çıxışının artırılmasında "katalizator", "vasitəçi" və "zəmanətçi" rolunun qabardılması ilə fəal iştirakı nəzərdə tutulur.

Sözügedən yanaşmanın təcrübədə tətbiqi nəticəsində fermer resurslarının kredit resursları ilə təminat səviyyəsinin 35-40%-ə qədər yüksələcəyi proqnozlaşdırılır və nəticədə kənd təsərrüfatı kreditlərinin ümumi iqtisadiyyat sahələrinə kredit qoyuluşlarındakı payının 5.0%-ə yüksəlməsi ehtimal edilmişdir. Əlverişli kredit resursları ilə təminetmə səviyyəsinin yaxşılaşması son nəticədə kənd yerlərində məşğul əhalinin sayının artırılmasına, fermerlərinin gəlirlilik və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə, rentabelli məhsul istehsalına və ixrac potensialının artırılmasına, ÜDM-də kənd təsərrüfatı sahəsində yaradılan əlavə dəyərin həcminin artırılmasına xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi üzrə illik hesabatlar.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının illik statistik bülleteni 12/2019. URL: https://uploads.cbar.az/assets/02292fd79fea83216532da166.pdf
3. A.Zaripov, Ş.Qədirov, Kənd təsərrüfatının maliyyələşməsində qarşıya çıxan risklər və onların həll yolları. 2020. URL: https://fed.az/az/aqrar/kend-teserrufatinin-maliyyelesmesinde-qarsiya-cixan-riskler-ve-onlarin-hell-yollari-meqale-80258
4. International Finance Corporation, World Bank Group. Access to Finance for Smallholder Farmers. Learning from the Experiences of Microfinance Institutions in Latin America. Washington, 2014. URL: https://docplayer.net/23483173-Access-to-finance-for-smallholder-farmers.html
5. K.H.Jahnsson, C.J.Huisman, C.J.Lagerkvist, Agricultural credit market institutions - a comparison of selected european countries. Working Paper No. 33, 2013, 30 pages. URL: https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2013/01/FM%20WP33%20Credit%20Market%20Institutions.pdf
6. M.Nzomo, W.Muturi, The effect of types of agricultural credit programmes on productivity of small scale farming businesses in Kenya: a survey of kimilili bungoma sub county. Journal of Economics and Sustainable Development, Vol.5, No.23, 2014, pp 150-161. URL: https://www.iiste.org/Journals/index.php/JEDS/article/view/16767/17127
7. S.R.Khandker, Agricultural Development: New perspectives in a changing world, Chapter 16. Credit for agricultural development. International Food Policy Research Institute (IFPRI), Washington, 2021, pp 529-562. URL: http://ebrary.ifpri.org/utils/getfile/collection/p15738coll2/id/134112/filename/134339.pdf

Azərbaycan səhiyyə sisteminin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Nərmin Ələkbərova
Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nalakbarova@beu.edu.az

Elçin Süleymanov
Bakı Mühəndislik Universiteti. Dos.
elsuleymanov@beu.edu.az

Farhad Rahmanov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Prof.
f.rahmanov@unec.edu.az

Xülasə

İqtisadi inkişafın son məqsədi əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsidir. Sosial müdafiənin əsas tərkib hissələrindən biri isə əhalinin sağlamlığının qorunmasıdır. BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində də hər bir insanın sağlamlığının qorunması xüsusi qeyd olunmuşdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Əsasnaməsində göstərildiyi kimi, irqindən, dinindən, siyasi baxışlarından, sosial-iqtisadi mövqeyindən asılı olmayaraq, hər bir insanın sağlamlığı ilə əlaqədar ən yüksək standartlardan faydalanmaq hüququ vardır. Səhiyyə sisteminin mövcud maliyyələşdirilməsi mexanizmlərini təkmilləşdirmədən əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin arzuolunan səviyyəyə çatdırılması üçün Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası təsdiq edilmiş və bu istiqamətdə mütərəqqi adımlar atılmaqdadır. Ama sistemin qurulması zamanı müəyyən problemlər də meydana çıxır.

Bu tədqiqatda Azərbaycanda səhiyyə sisteminin maliyyələşmə mexanizmi analiz edilmiş və onun daha da effektliliyi üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: səhiyyə sistemi, icbari tibbi sığorta, maliyyə, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

Resume

The ultimate goal of economic development is to strengthen social protection of the population. One of the main components of social protection is the protection of public health. Article 25 of the UN Declaration of Human Rights also emphasizes the protection of the health of every person. As stated in the Constitution of the World Health Organization.

Everyone has the right to the highest standard of health, regardless of race, religion, political opinion or socioeconomic background. The Concept for reforming the healthcare financing system and introducing compulsory medical insurance in the Republic of Azerbaijan was approved, and progressive steps are being taken to improve the quality of medical services provided to the population without improving the existing mechanisms for financing the healthcare system. However, some problems are encountered in the installation of the system.

In this research, the financing mechanism of the health care system in Azerbaijan was analyzed and suggestions were made for its further effectiveness.

Key words: health system, compulsory health insurance, finance, World Health Organization

Giriş.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlamlığının qorunması, tibbi xidmətin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətlərindən olaraq, daim dövlətin diqqət mərkəzindədir.

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatında baş verən yüksək inkişaf səhiyyə sahəsinə yönəldilən dövlət xərclərinin əhəmiyyətli surətdə artmasına səbəb olmuşdur. Səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində bir sıra mühüm dövlət proqramları qəbul edilmiş, tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına nail olmuşdur.

Səhiyyə sisteminin mövcud maliyyələşdirilməsi mexanizmlərini təkmilləşdirmədən əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin arzuolunan səviyyəyə çatdırılması mümkün deyildir. Bu baxımdan səhiyyə sistemində islahatların daha da dərinləşdirilməsi, sahənin maliyyələşdirilməsinin yeni əsaslarda qurulması zərurəti yaranmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2008-ci il 10 yanvar tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası" təsdiq edilmişdir.

1. Səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatının əsas məqsədləri və prinsipləri.

Azərbaycan öz vətəndaşlarına yüksək keyfiyyətli və effektiv səhiyyə xidmətinə universal və bərabər çıxışı təmin etmək və onları gözlənilməz səhiyyə xərcləri risklərindən qorumaq üçün real maliyyə potensialına malik resursla zəngin ölkədir. Səhiyyənin maliyyələşdirilməsində daha fundamental islahatların tətbiqi istiqamətində atılan son addımlar bu istiqamətdə işlərin müsbət dinamika ilə davam etdiyini göstərir. Səhiyyə sisteminə dövlət büdcəsindən hər il ayrılan vəsaitin artırılması və icbari tibbi sığorta sisteminin tətbiqi ilə müəssisələrin və əməkdaşlarının ödədikləri icbari tibbi sığorta haqqının həm səhiyyə sisteminin müasirləşməsinə, həm də səhiyyə büdcəsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə böyüməsinə gətirib çıxarmışdır (Rəhmanov, 2021).

Səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsinin yeni iqtisadi əsaslarda qurulması və əhalinin tibbi xidmətlərdən istifadə imkanlarının artırılması;
- səhiyyə sahəsinə ayrılan dövlət vəsaitlərinin daha da səmərəli istifadə edilməsi ilə tibbi xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması və orta ömür uzunluğunun artırılması.

Yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün islahatların aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur;

- bütün vətəndaşların əsas xidmətlər səviyyəsində pulsuz tibbi yardımın təmin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş sağlamlığın qorunması hüququnun yerinə yetirilməsi;
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq tibbi xidmət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərə lazımi şəraitin yaradılması.

Səhiyyənin maliyyələşdirilməsi mexanizmin təkmilləşdirilməsi və icbari tibbi sığortanın tətbiq olunması səhiyyə islahatlarının əsas istiqamətlərindəndir.

İcbari tibbi sığortanın tətbiq olunması və bu sahədə yeni idarəetmə üsullarının yaradılması Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sistemində hazırkı problemlərin aradan qaldırılmasının ən real yollarından biridir. İcbari tibbi sığorta səhiyyə sistemi üçün əlavə gəlir mənbəyinin yaradılmasına imkan verəcək, səhiyyə resurslarını özündə cəmləşdirməklə xərclərin daha səmərəli istifadəsi ilə nəticələnəcək və vətəndaşların daha keyfiyyətli tibbi xidmətlərdən istifadə etməsi imkanlarını artıracaqdır.

Şəkil 1. Azərbaycanın səhiyyə sistemində maliyyə axınlarının hərəkəti

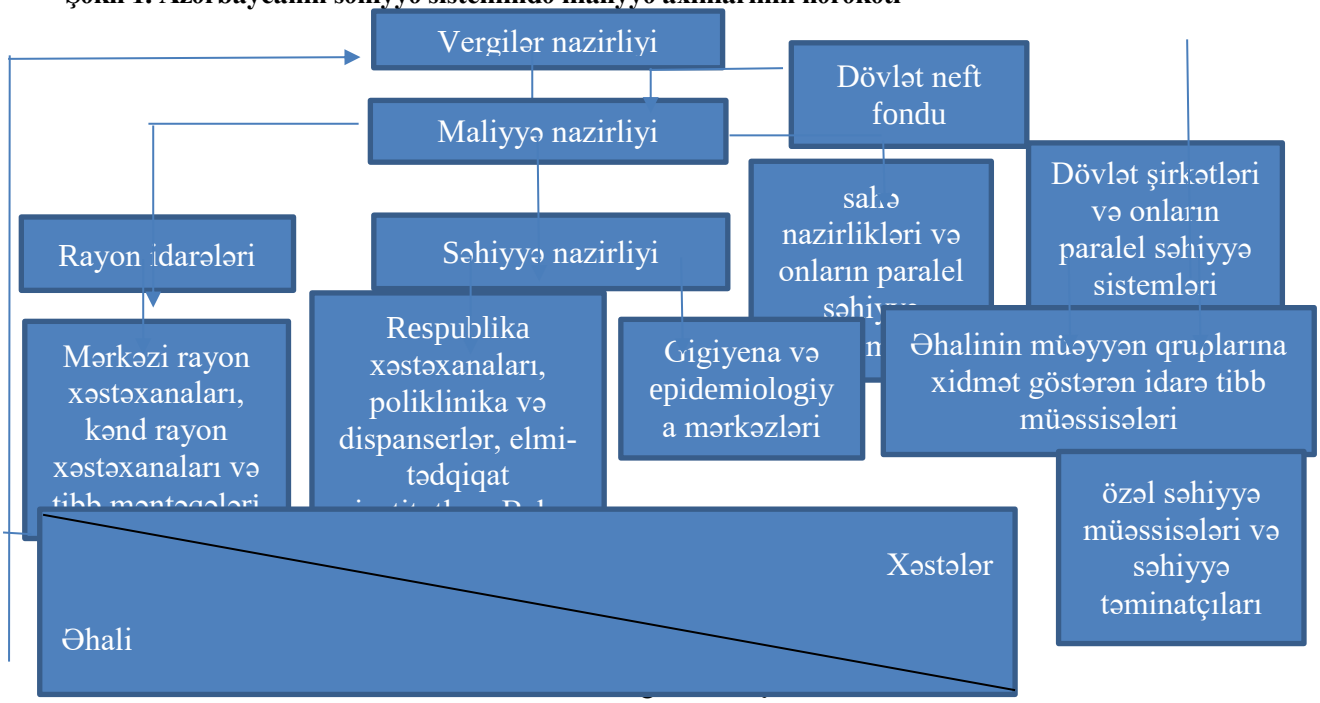

Mənbə. Ibragimov F., Ibragimova A., Kehler J., Richardson E. Azerbaijan: Health system review. Health Systems in Transition. 2010; 12 (3): 1-114.

İcbari tibbi sığortanın sisteminin tətbiq edilməsi tibbi xidmətlər sahəsində keyfiyyətcə yeni münasibətləri formalaşdıracaqdır. Belə ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, tibb müəssisələrinin vətəndaşlara təqdim etdiyi baza zərfinə daxil olan tibbi xidmətlər icbari tibbi sığorta vasitəsilə ödəniləcəkdir.

İcbari tibbi sığorta vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbəyi Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaitləri, icbari tibbi sığorta haqları və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər daxilolmalar təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 27 dekabr tarixli 2592 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən səhiyyə xidmətlərinin alıcısına çevrilməsi, yəni səhiyyə xidmətlərinin, tibbi profilaktika və reabilitasiyanın maliyyələşdirilməsi üçün bütün ayırmaları bu qurumda cəmləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Agentliyi tibbi profilaktika reabilitasiya müəssisələri ilə münasibətləri müqavilələr əsasında qurulacaqdır.

2. Azərbaycanda səhiyyə sisteminin maliyyələşməsi.

Azərbaycanda mövcud olan səhiyyə sistemi dövlət modelinə uyğundur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda səhiyyənin maliyyələşməsi sistemi dövlət və özəl səhiyyə müəssisələrinin gəlirlərinin yaranması mənbələrini və xərclərinin istifadə istiqamətlərini özündə ehtiva edir. Özəl səhiyyə müəssisələrində maliyyələşmə göstərilən tibbi xidmətlərə görə əldə olunan vəsaitlər hesabına, dövlət səhiyyə müəssisələrində isə maliyyələşmə dövlət büdcəsinin, idarə və təşkilatların öz vəsaitləri və s. mənbələr hesabına həyata keçirilir (Rəhmanov F., Süleymanov, 2021). Son 5 ildə (2016-2021-ci illər) səhiyyə xərclərinin dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 2,4 faiz-bənd, natural ifadədə isə 985,1 milyon manat və ya 2,4 dəfə artıb. Funksional təsnifata uyğun olaraq (dövlət əsaslı vəsait qoyuluşundan ayrılmış vəsait istisna olmaqla) səhiyyə xərcləri (cari) üzrə istifadə olunmuş vəsaiitin 1533,9 milyon manatı və ya 90,9 %-i səhiyyə sahəsində digər xidmətlərə (ölkə ərazisində icbari tibbi sığortanın tətbiqi və COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi (2019-cu illə müqayisədə 1015,0 milyon manat və ya 3 dəfə çox), 151,4 miylon manatı və ya 9 faizi xəstəxanaların saxlanılmasına, 1,8 milyon manatı və ya 0,1 %-i səhiyyə sahəsində tətbiqi tədqiqatlar üzrə xərclərə, 0,6 milyon manatı poliklinikaların və ambulatoriyaların saxlanılmasına yönəldilib.

Azərbaycanda səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığorta ilə bağlı tədbirlərin icrasının davamı olaraq icbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə 2020-ci ilin dövlət büdcəsinin "səhiyyə" bölməsi üzrə nəzərdə tutulan vəsaitdən İcbari Tibbi Sığorta üzrə dövlət Agentliyinə 950,0 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

2021-ci il dövlət büdcəsinin xərcləri 28543,0 milyon manat həcmində nəzərdə tutuldu (ÜDM-də xüsusi çəkisi 37,7 faiz) , bu da 2020-ci ilə nisbətən 1050,8 milyon manat və ya 3,8 faiz, 2019-cu ilin icra göstəriciləri ilə müqayisədə isə 4117,1 milyon manat və ya 16,9 faiz çoxdur.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin 2021-ci il üzrə xərclər

Göstəricilər		2020-ci il	2021-ci il	2020-ci ilin ilə müqayisəsi	
		Məbləğ	Məbləğ	Fərq	Faiz
	XƏRCLƏR	**27 492,2**	**28 543,0**	**1 050,8**	**3,8**
1	**Ümumi dövlət xidmətləri**	**3 839,7**	**4 159,8**	**320,0**	**8,3**
	o cümlədən:				
1.1	Elm	187,3	183,3	-4,0	-2,1
1.2	Dövlət borcu	1 726,2	2 198,8	472,6	27,4
1.2.1	Xarici borc	1 593,0	2 031,7	438,7	27,5
1.2.2	Daxili borc	133,1	167,1	33,9	25,5
2	**Müdafiə və milli təhlükəsizlik**	3 804,2	4 585,8	781,6	20,5
3	**Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq**	1936,7	2 092,8	156,1	8,1
4	**Təhsil**	3 034,8	3 277,7	242,9	8,0
5	**Səhiyyə**	1 716,6	1 409,0	-307,6	-17,9
6	**Sosial müdafiə və sosial təminat**	3 237,0	3 692,7	455,7	14,1
7	**Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət**	426,1	418,2	-7,9	-1,9
8	**Mənzil və kommunal təsərrüfatı**	248,2	262,8	14,7	5,9

9	**Kənd təsərrüfatı**	897,7	943,0	45,4	5,1
10	**Ətraf mühitin mühafizəsi**	273,3	275,5	2,2	0,8
11	**İqtisadi fəaliyyət**	5 832,8	5 947,5	114,6	2,0
12	**Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər**	2 245,1	1 478,1	-767,0	-34,2

Mənbə: Cədvəl www.maliyye.gov.az saytından istifadə olunmaqla tərtib olunmuşdur

1 yanvar 2021-ci il tarixindən etibarən "Tibbi sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən dövlət və neft sektorunda, qeyri-dövlət və qeyri-neft sektorunda çalışanlardan, mülki-hüquqi xarakterli müqavilələr əsasında işləri (xidmətləri) yerinə yetirən fiziki şəxslər və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən icbari tibbi sığorta haqlarının toplanılmasına başlanılacaq. Belə ki, dövlət və neft sektorunda çalışan işəgötürən və işçilərdən aylıq hesablanmış əməyin ödənişi fondunun 8000 manata qədər olan hissəsindən 2%, 8000 manatdan yuxarı olan hissəsindən 0.5% miqdarında icbari tibbi sığorta haqqı tutulacaq.

Nəticə.

Azərbaycan öz vətəndaşlarına yüksək keyfiyyətli və effektiv səhiyyə xidmətinə universal və bərabər çıxışı təmin etmək və onları fəlakətli səhiyyə xərcləri risklərindən qorumaq üçün real maliyyə potensialına malik resursla zəngin ölkədir. Səhiyyənin maliyyələşdirilməsində daha fundamental islahatların tətbiqi istiqamətində atılan son addımlar onu göstərir ki, mövcud hökumət bunu yaxşı bilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, səhiyyəyə büdcədən ayrılan vəsaitlərin artırılması ölkədə mövcud problemlərin həlli üçün zəruri, lakin yetərli tədbir deyil. Bundan əlavə, səhiyyə sistemi də daxil olan vəsaitlərdən ağlabatan və şəffaf şəkildə istifadə etmək qabiliyyətini gücləndirməli və nümayiş etdirməlidir. Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, respublikamızda səhiyyə sisteminin maliyyələşməsiylə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur. Səhiyyənin maliyyələşmə mənbələri arasındakı bölgü Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının bölgüsündən əsaslı surətdə fərqlənir. Səhiyyənin maliyyələşmə mənbələri içərisində əhalinin ödədiyi vəsaitlərin xüsusi çəkisinin kifayət qədər yüksək olması onların sosial təhlükəsizliyinin təminatında çətinliklər yaradır. Odur ki, gələcəkdə səhiyyə sistemində bir sıra islahatların aparılması zəruridir. Məsələn, dövlət büdcəsindən səhiyyəyə ayrılan vəsaitlərin artırılması; səhiyyənin maliyyələşmə mənbələri arasındakı bölgünün Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına müvafiq uyğunlaşdırılması; Respublikamızda icbari tibbi sığorta sisteminin təkmilləşdirlməsi; səhiyyə sistemində çalışanların əmək haqlarının artırılaraq qeyri-rəsmi ödənişlərin aradan qaldırılması. Qeyd olunanların həyata keçirilməsi əhalinin sağlamlıq səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, dövlətin sosial yükünün azaldılmasına gətirib çıxara bilər. Ümumilikdə, icbari tibbi sığortanın tətbiq olunması səhiyyənin maliyyələşdirilməsinin yeni mənbəyin yaradılmasına və səhiyyə sistemi üçün yeni ehtiyatların səfərbər edilməsinə; səhiyyə siyasətinin daha yaxşı planlaşdırılmasına, səhiyyə fondlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün onları vahid təşkilatda cəmləşdirilməsinə; səhiyyə sistemində tənzimləmə, xidmətlərin göstərilməsi və satın alınması funksiyalarının ayrılmasına; sistemin şəffaflığının təmin olunmasına yardım edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. F.Ibragimov, A.Ibragimova, J.Kehler, E.Richardson Azerbaijan: Health system review. Health Systems in Transition. 2010; 12 (3): 1-114.
2. http://www.maliyye.gov.az/static/112/dovlet-ve-icmal-budceleri-uzre-vetendasin-budce-beledcisi
3. F.Rəhmanov, Sosial sfera və sosial siyasət. Dərs vəsaiti. Bakı: 2021, 438 səh.
4. F.Rəhmanov, E.Süleymanov, N.Ələkbərova, COVID-19 pandemisinin Azərbaycan Sağlık Sisteminin İşleyişine Etkisi, VII.TURKCESS Uluslararası Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi, Kuzey Kıbrıs 2021, səh. 678-683.
5. F.Rəhmanov, E.Süleymanov, Azərbaycan iqtisadiyyatı makroiqtisadi analiz, Dərs vəsaiti. Bakı: 2021, 408 səh.

İNVESTİSİYALARIN ÖLKƏNİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA ROLU VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Şabanov Kamran Altay oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
kshabanov@std.beu.edu.az

Xülasə

Məqalədə hər hansı bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafında investisiyaların rolu, onların funksiyalarının məzmunu təqdim olunur. Daha sonra həm makro, həm də mikro iqtisadiyyatda hədəflərə çatmaq üçün investisiyaların növləri göstərilir. Yerli və xarici iqtisadçılar tərəfindən təklif edilmiş əsas investisiya növlərinin sistemləri cədvəllə təqdim edilir. İnvostorlar üçün riskin qiymətləndirilməsi şərh olunur və s.

Açar sözlər: Maliyyə, depozit, səhm, investisiya, istiqraz.

Summary

In the article, the role of investment in the economic development of the country and the content of functions have been represented. Besides, the types of investments have been shown in order to achieve the objectives both in microeconomics and macroeconomics. The main systems of investment types suggested local and foreign economists have been presented in timetable. Risk analysis for investors has been interpreted and so on.

Key words: Finance, deposit, share, investment, loan

Резьюме

В статье описаны роль инвестиций в экономике каждой страны и их функциональное содержание.Далееописаны Формы инвестиций для достижения целей как в макро также и в микро экономике. В таблице показаны формы инвестиционных систем предложенных как месными таки иностранными экономистами. Комментируются оценки рисков для инвесторов.

Ключевые слова: Финансы, инвестиция, акции, заем, депозит

Hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında investisiyaların rolu: birincisi, dünya iqtisadi əlaqələrinin beynəlmiləlləşməsində və qloballaşmasında; ikincisi, milli iqtisadiyyatın sabitləşməsində və bərpasında; üçüncüsü, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsas formalarının təşkilində, strateji tərəfdaşlıqların qurulmasında, firmalararası birləşmələrin həyata keçirilməsində; dördüncüsü, iqtisadiyyatın və biznesin yeni sahələrinə qoyulan investisiyaların şaxələndirilməsinin həyata keçirilməsində göstərir [4.].

Hər hansı bir iqtisadi kateqoriyanın mahiyyəti yerinə yetirilən funksiyalar vasitəsilə özünü göstərir. İnvestisiyaların da yerinə yetirdiyi özünəməxsus funksiyaları vardır.

İnvestisiyanın funksiyalarının məzmununu ətraflı nəzərdən keçirək.

1. Tənzimləmə funksiyası. İnvestisiyalar kapitalın təkrar istehsal proseslərinin tənzimlənməsinə və artım templərinin qorunmasına, iqtisadiyyatın ən vacib sektorlarının inkişafına, iqtisadiyyatın yenidən qurulmasına, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə və sosial rifahın yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Onların tənzimləmə funksiyası əslində təkcə istehsal, yığım və istehlak proseslərinə deyil, həm də təbii-texniki və sosial hadisələrə, infrastrukturun inkişafına, yəni cəmiyyət həyatının bütün səviyyələrinə və sahələrinə nüfuz edir. Beləliklə, investisiyalar vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətinin canlandırılması dövlətə tənzimləyici funksiyasını həyata keçirməyə imkan verir.

2. Stimullaşdırma funksiyası - müxtəlif maliyyə mexanizmlərindən və ya alətlərindən istifadə edərək iqtisadi prosesləri həvəsləndirmək məqsədi daşıyır. Stimullaşdırma istehsal vasitələrinin yenilənməsinə, onun ən mobil və sürətlə dəyişən elementlərinin aktivləşdirilməsinə, elm və texnologiyanın inkişafına yönəldilmişdir. Beləliklə, stimullaşdırıcı funksiya inkişafa xidmət edir və onun həyata keçirilmə dərəcəsi investisiya kapitalının artım sürətini və keyfiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

3. Bölüşdürücü funksiya. Bu funksiyanın mahiyyəti yaradılan ictimai məhsulu pul şəklində fərdlər, ictimai istehsalın səviyyələri və sahələri, məhsul və xidmətlərin fəaliyyət növləri arasında bölüşdürməkdir. Bölüşdürmə proseslərinin təbiəti dövlətin təyin etdiyi hədəflərdən, prioritetlərdən və vəzifələrdən birbaşa asılıdır. İnvestisiyanın bölüşdürmə funksiyasının həyata keçirilməsində əsas şey istehlak və yığım fondu arasında bölgüdür. Eyni zamanda, bölgü münasibətlərinin həyata keçirilməsi olaraq cəmiyyətin həyati məqsədlərinə uyğun gəlir, iqtisadi mənfəətin mənimsənilməsi formasını ifadə edir və sosial inkişaf ziddiyyətlərini həll etmək üçün də istifadə olunur.

3. İndikativ funksiya – məqsədə doğru hərəkəti idarə etməyə, yəni iqtisadi sistemin ən azından tarazlıq vəziyyətini təmin edən tənzimləmə mexanizmlərini inkişaf etdirməyə imkan verir [6, s.63].

Bəzi iqtisadçılar investisiyaların funksiyalarını üç aspektdə nəzərdən keçirirlər: milli, iqtisadi və şəxsi.

Milli səviyyədə, investisiya funksiyaları mal və xidmətlərin genişləndirilmiş təkrar istehsalına uyğun şərtləri təmin etməkdir. Əlavə olaraq, investisiyalar milli iqtisadiyyatın və sənayenin müxtəlif sektorlarının inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Nəticədə əhali arasında işsizlik azalır.

İnvestisiyanın digər funksiyaları təhsil, səhiyyə və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş digər sosial proqramlar kimi müxtəlif qeyri-kommersiya (lakin sosial əhəmiyyətli) sahələri maliyyələşdirməkdir. İnvestisiyalar cəmiyyətin elmi-texniki potensialının inkişafına töhfə verir. Bu mənada investisiya funksiyaları cəmiyyətin elmi-texniki tərəqqisini təmin edir. Bundan əlavə, investisiyalar fərqli dövlətlər, xalqlar, mədəniyyətlər arasındakı sərhədləri (beynəlxalq investisiyalar halında) aradan qaldırmaqdan ibarət olan inteqrativ funksiyanı yerinə yetirir. İqtisadi səviyyədə (yəni ayrı -ayrı layihələrin, müəssisələrin maliyyələşdirilməsinə gəldikdə) investisiya funksiyaları istehsalın səmərəli genişləndirilməsi və inkişafı üçün imkanlar təmin etməkdən ibarətdir: bazarda daha rəqabətli və daha çox tələbat yaradan malların istehsalı üçün yeni texnologiyaların araşdırılması və tətbiq edilməsinin təmin edilməsində özünü göstərir. Müvafiq olaraq, nəticə əhalinin müəyyən mal və xidmətlərə olan tələbatının ən yüksək keyfiyyətlə ödənilməsidir. Bu səviyyədəki investisiyaların funksiyalarından biri hər hansı bir müəssisənin iflası ilə əlaqəli riski azaltmaqdır (yəni riski azaltmaq üçün vəsaitin bir hissəsi müəssisənin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə, yeni nişlərin araşdırılmasına sərf olunur). Məsələn, hər hansı bir layihə təşkilatı (əvvəllər yalnız memarlıq layihələrinin hazırlanması ilə məşğul olan) layihə və tikinti təşkilatına çevrilir. Yəni artıq yalnız kağız üzərində layihələr yaratmır, həm də reallıqda həyata keçirir. Şəxsi səviyyədə investisiyanın əsas funksiyası insanın şəxsi zənginləşməsidir. Pul sonradan mənfəət əldə etmək üçün müxtəlif layihələrə yatırılır. Daha ətraflı olaraq, şəxsi səviyyədə investisiyaların iki funksiyasını ayırd edə bilərik: birincisi, fondların inflyasiyadan qorunması funksiyası və ikincisi, əmanətlərin artırılması funksiyası. Bu funksiyaların hər ikisi bir -biri ilə sıx bağlıdır və bir insanın şəxsi zənginləşməsinə təsir edir.

Beləliklə, iqtisadi kateqoriya olaraq investisiyalar iqtisadi, sosial, texnoloji və bir sıra digər vacib funksiyaları yerinə yetirməklə, iki əhəmiyyət səviyyəsinə malikdir. Mikroiqtisadi səviyyədə aşağıdakı məqsədlərə çatmaq üçün investisiyalar lazımdır:

- sənaye istehsalının genişləndirilməsi və inkişafı;
- əsas vəsaitlərin həddən artıq mənəvi və fiziki aşınmasının qarşısının alınması;
- istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- müəyyən bir müəssisənin məhsullarının keyfiyyətinin artırılması və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- qiymətli kağızların alınması və digər şirkətlərin aktivlərinə investisiya qoyulması [2, s.264].

Makro səviyyədəki investisiyalar aşağıdakılar üçün lazımdır:

- genişlənmiş təkrar istehsal siyasətinin həyata keçirilməsi;
- yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin tarazlı inkişafı;
- səhiyyənin, mədəniyyətin, ali və orta məktəblərin inkişaf etdirilməsi;
- işsizlik problemlərinin həlli;
- təbii mühitin qorunması;
- dövlətin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi və s.

İnvestisiyaları həm makro, həm də mikro səviyyələrdə müxtəlif meyarlara görə təsnif etmək olar. Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə yerli və xarici iqtisadçılar tərəfindən təklif edilmiş əsas investisiya növləri sistemləşdirilmişdir [3, s.365].

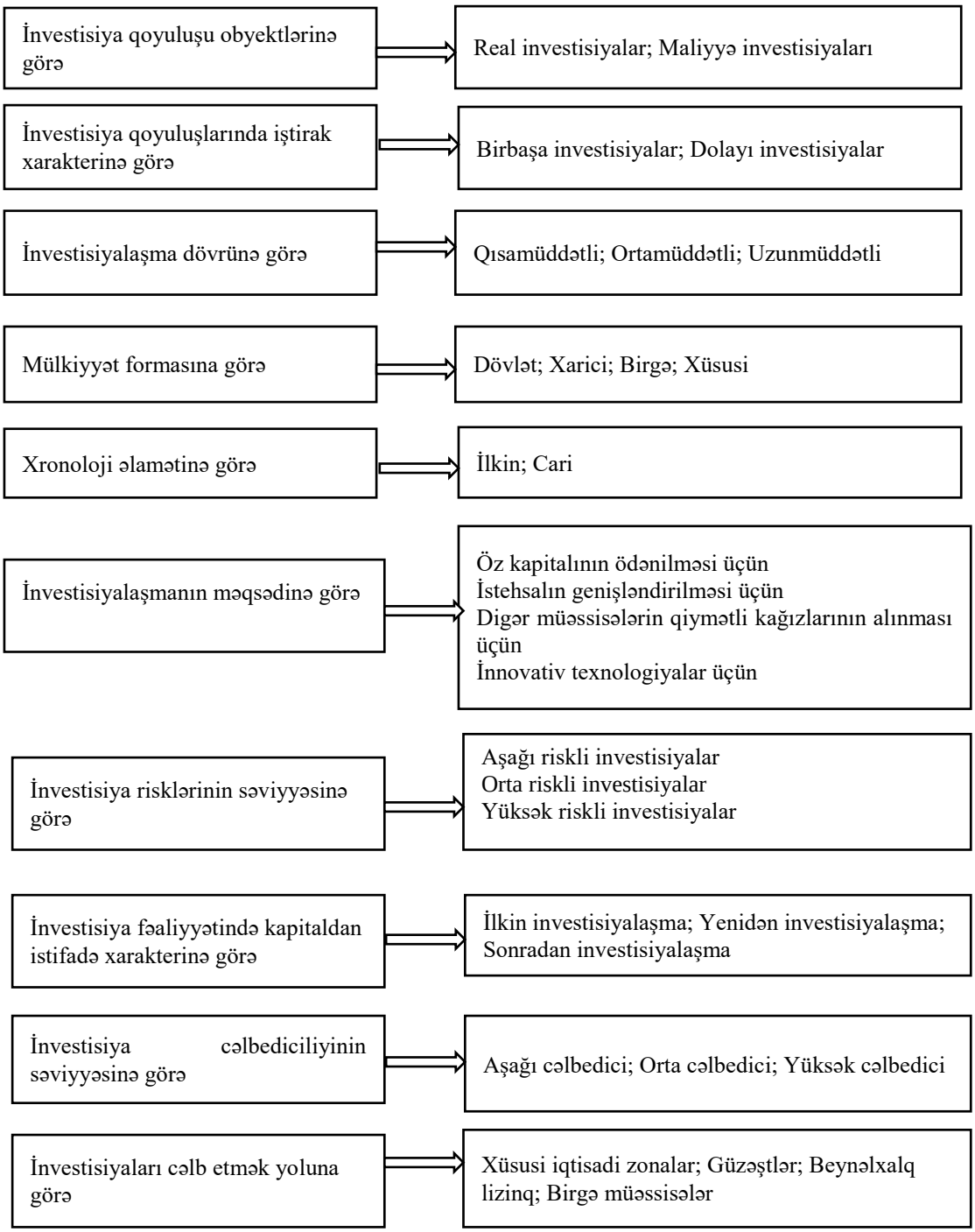

Birbaşa xarici investisiyalar zamanı fikir verilməsi, öyrənilməsi vacib olan ən əsas məsələlərdən biri də risk amilidir. Risk-potensial investor tərəfindən qoyulmuş vəsaitin itirilməsi ehtimalıdır.

Hər bir investor üçün, xüsusilə yeni mühitə düşmüş xarici investor üçün riskin qiymətləndirilməsi çox vacibdir. Ona görə də hər bir investor çalışır ki, riskin qiymətləndirmə sistemini yaxşı öyrənsin. Göründüyü kimi xaricdə firma yaratmaq, birbaşa kapital qoyuluşu olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Azərbaycan Respublikasının da digər ölkələr kimi xarici kapital qoyuluşlarına böyük ehtiyacı vardır. Buna görə də ölkəmizdə xarici kapital qoyuluşları üçün hər cür şərait yaradılır. Hazırda respublikamıza tətbiq edilən xarici investisiyaların böyük əksəriyyəti neft sənayesi sahələrinə tətbiq edilir ki, bu da ölkəmizin zəngin neft və qaz ehtiyyatlarına malik olması ilə əlaqədardır. Lakin neft sənayesi ilə yanaşı respublikamızın digər istehsal sahələrinə-elektroenergetika, kimya sənayesi, kənd təsərrüfatı və digər sahələrə də xarici kapital qoyuluşları həyata keçirilir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə qurumlarına daxil olması

onun üçün dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasına şərait yaradır. Hazırda Azərbaycanın 77 bankı beynəlxalq valyuta əməliyyatlarında iştirak edir. Bunıardan 42,5 faizi dövlət, 16,4 faizi isə kommersiya banklarıdır. Azərbaycan Respublikasında xarici kapital qoyuluşlarını həyata keçirən əsas ölkələr ABŞ, İngiltərə, Norveç, Fransa, Almaniya, Türkiyə və Rusiyadır. Azərbaycana xarici kapital qoyuluşlarının sürətlə artması onun qısa müddət ərzində iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxmasına və gələcəkdə iqtisadiyyatın sürətlə inkişafının təmin edilməsinə səbəb olacaqdır [5, s.369].

Ədəbiyyat

1.Allahverdiyev H.B., Məmmədov Z.T. İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsi. Bakı: Qafqaz evi nəşriyyatı, 2003, 71 s.

2. Буздалов И.Н., Афонина В. Е. Методологические аспекты анализа понятия «инвестиции». Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2012, № 28, с.261-265

3. Савицкая, Г.В. Экономический анализ: учебник. 14-е изд., перераб. и доп. М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013, 649 с.

4.“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 13 yanvar 1995.

5. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2002, 508 səh.

Milli İqtisadiyyatın Sahə Strukturu və İnkişaf Dinamikası

Xəlləyev Murad Salam oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
mxelleyev@std.beu.edu.az

Xülasə

Milli iqtisadiyyat bütün ölkələri öz coğrafi quruluşuna, həmçinin, inzibati formasına uyğun olan, sosial və iqtisadi fərdiliyi ilə özəl olan dövlət iqtsadiyyatıdır. Buradakı əsas fərqliliklər dövlətin özünün təbii resurs bolluğu, texnika və texnologiyaların nə dərəcədə tətbiqi, bundan əlavə digər mühüm amillərdən asılıdır. Hər bir dövlətin özünün milli iqtisadiyyatı onun ümumi iqtiadiyyatının bir hissəsidir. Milli iqtisadi strategiya hazırlanarkən hər dövlət öz ölkəsinə uyğun iqtisadi hədəf hazırlayır, onların reallaşdırılması yönündə məxsusi plan təşkil edir. Hazırda qloballaşma şəraitində hər dövlətin özünün milli iqtisadiyyatı ayrı-ayrılıqda böyük iqtisadi subyektdir. Bu struktur bütün daxili və xarici təsirlər fonunda sistemin bütövlüyünün saxlanılması və dayanıqlığın təmin olunmasını özündə əks etdirir.

Açar sözlər: *milli iqtisadiyyat, qeyri-neft sektoru, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, sənaye iqtisadiyyatı*

Summary

The national economy is a specific economy of each state, which corresponds to its geographical structure, administrative form, and is distinguished by its socio-economic individuality. The differences are due to the richness of the state's natural resources, the application of equipment and technology, on the other hand, and other important factors. The national economy of each state is part of its overall economy. When preparing a national economic plan, each state develops an economic strategy appropriate to its country, and organizes a special plan for their implementation. At present, in the context of globalization, each country's own national economy is a large economic entity. This structure reflects the maintenance of the integrity and stability of the system against the background of all internal and external influences.

Keywords: *national economy, non-oil sector, economic diversification, industrial economy*

Giriş

Ölkənin milli iqtisadi quruluşu istehsalın səmərəliliyini öyrənir, həmçinin, energetika, informasiya və texnologiyanın tətbiqinin nə dərəcədə faydalı olduğunu, iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edir. Ölkəmizin iqtisadiyyatı neft və həmçinin, qeyri-neft olaraq iki əsas böyük istiqamətə ayrılır. Neft sektoru onsuz da özü böyük bir sektordur, daxili kifayət qədər geniş struktura malikdir. Ölkə itisadiyyatının müstəqillik illərindən bu yana ən böyük sahəsini təşkil edir. Hazırda ölkə iqtisadiyyatının 60% -dən çoxu bu sahənin payına düşür. Ancaq, bu rəqəm 90-cı illərdə təxminən 90% təşkil edirdi desək yanılmarıq. Qeyri-neft sahəsi isə bugün ilk vaxtlara nəzərən yüksək səviyyədə inkişaf edib, hazırda da inkişaf dinamikasında irəliləyir. Bu gün qeyri-neft sektoru ölkə iqtisadiyyatının 32% -dən artığını təşkil edir və bu son illərə baxanda iki dəfə dinamik inkişaf deməkdir.

Qeyri-neft sektorunun mövcud strukturuna nəzər salaraq onun 6 əsas böyük sahəsini görə bilərik.

- kənd təsərrüfatı sənayesi
- qeyri-neft sənayesi
- tikinti
- nəqliyyat
- rabitə və telekommunikasiya
- ticarət və xidmətlər

Qeyri-neft və kənd təsərrüfatı sənayesi iqtisadiyyatın ticari sahələri hesab edilir və xarici ticarətdə də böyük əhəmiyyətə sahibdir. Digər sahələr isə qeyri-ticari sahə hesab olunduğundan xarici ticarətdə elə də yer almır. Amma ümumilikdə götürsək bu sahələrin hər biri daxili bazarın möhkəmlənməsi və iqtisadiyyatın şaxələndirməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında neft sənayesinin yüksək səviyyədə inkişafı və bu sahəyə cəlb edilən investisiyaların düzgün təşkili mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə, əsas pay neft bölməsinə aid olan ölkələr neft gəlirlərini kifayət qədər səmərəli şəkildə faydalandırıb, başqa sahələrdə inkişafa nail olduqları təqdirdə iqtisadiyyatda həm davamlı və dinamik inkişafa nail ola bilirlər. Bütün bunların hər biri dövlətin iqtisadiyyatda struktur siyasətini hansı şəkildə reallaşdırması ilə birbaşa əlaqəlidir və həmçinin, iqtisadiyyatın digər shələrinə məqsəyönlü şəkildə investisiya cəlbindən aslıdır.

Sxem 1. Ölkə iqtisadiyyatının sahələr üzrə bölgüsü

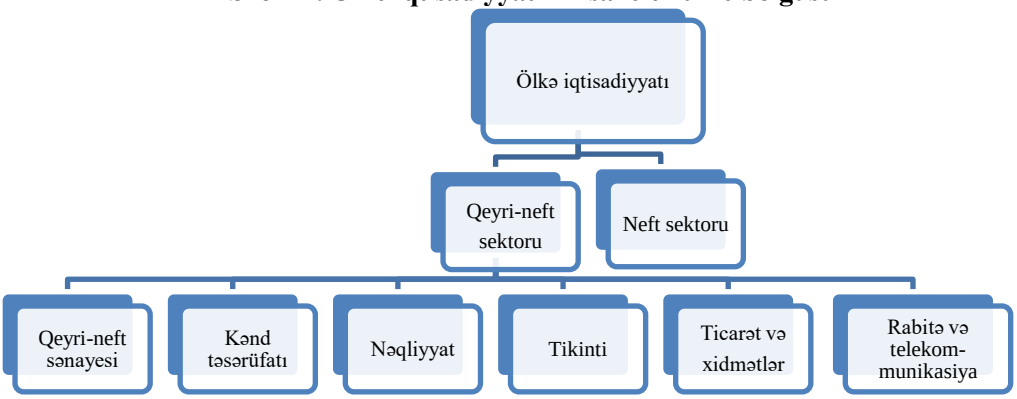

Mənbə: Elektron materiallar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumiyyətlə, mövzunun əvvəlində də qeyd etdiyim kimi, əgər ölkədə neft aslılığını aradan qaldırmağa ehtiyac varsa, o zaman qeyri-neft sahələrini inkişaf etdirmək iqtisadiyyatda

tarazlı sabitliyə və dinamik səciyyə daşımasına gətirib çıxarar.

Qeyri - neft sektorunun inkişafı bütün bunlarla yanaşı milli iqtisadiyyatı gücləndirir , daxili bazarın ixrac aslılığını aradan qaldırır. Daxili bazarı zənginləşdirməklə gəlirlərin də daxildə qalmasına şərait yaradır. Bu sistemin təşkili ölkə iqtisadiyyatının yüksələn xətlə daimi inkişafını təmin etmək dəməkdir.

Qeyri- neft sektorunun yüksələn inkişafını təmin etmək üçün bu sahədə təmsil olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətlərinin daim artırılması zəruri şərtdir. Digər tələb isə bu sahənin daim dövlət nəzarətində saxlanılmasıdır. Dövlət bu sahəni diqqətdə saxlayaraq investisiyaları yönəltmə qabiliyyətinə malikdir. Bu səbəbdən də dövlət nizamlaması qeyri-neft sektorunda vacib amillərdəndir.

Qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməyin üstünlükləri olaraq bir neçə nüansı sadalaya bilərik:

- qeyri-neft sektorunun inkişafı bazarda rəqabətliliyi artırır, məhsuların keyfiyyəti daim yenilənir.

-neft tükənən sərvətlər qrupuna daxildir və ölkə üçün sadəcə zəmanətçi rolunu oynaya bilir, qeyri-neft sektorunun imkişafı isə iqtisatiyyatın davamlılığının təminatıdır.

- qeyri-neft sektorunun inkişafı sayəsində idxal olunan məhsul sayı azalır, ölkədə milli məhsullara meyl güclənir.
- qeyri-neft sektoru dövlət büdcəsini formalaşdıran mühüm gəlir mənbəyi kimi çıxış edir.
- yeni iş yerlərinin açılması ilə işsizlik problemi çözülür, əhalinin böyük hissəsi qeyri-neft sektorunda işlə təmin olunur.

Bütün bu sadalananları nəzərdən keçirsək görərik ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı təkcə bu gün deyil, eləcə də milli iqtisadiyatın gələcək dövrü üçün də mühüm həmiyyət kəsb edir. Əhalinin tələbatlarının daxili bazar hesabına təmin olunmasında, həmçinin idxal olunan məhsulların azaldılmasında qeyri-neft sektorunun rolu əvəzsizdir.

Məhz elə bu səbəbdən qeyri-neft sektorunun dirsifikasiyası ölkə üçün əhəmiyyətlidir və ölkəmiz üçün prioritet mövzudur.

Ölkədə ümumi daxili məhsul artımına təkan verən amillər bunlardır:

- daxili tələbatın infrastruktur dəyişikliklərinə nail olunması;
- düzgün strategiya nəticəsində cəlb olunan investisiyaların həcminin artırılması;
- bank və maliyyə sektorunda islahatlarla bağlı, həmçinin kreditlərlə əlaqədar yaranan istehsal və istehlak əlaqələri;
- daxili istehsala təsir edən dövlət xərclərinin miqdarı;
- ölkədə qanunvericilik sahəsinin möhkəmləndirilməsi, struktur və institusional formalarda aparılan dəyişikliklər;

Bütün bu amillərin nəzərə alınması və tətbiq edilməsi ilə ölkə keçid dövrünü uğurla başa vurmağı bacarmışdır və bugün iqtisadiyyatın şaxələndirilmə prosedurunu həyata kecirmək yolunda geniş addımlarla irəliləyir.

Bu gün milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması yönündə aparılan siyasət qeyri- neft sektoruna da xeyli müsbət təsir edib. 2020-ci ilədək nəzərdə tutulan inkişaf konsepsiyası uğurla həyata keçirilərkən, artıq ölkə başçısı 2021-2030-cu illəri əhatə edəcək inkişaf planın təsdiq etdi. Deyərdim ki, 2000-ci illərdə bu yana davamlı olaraq aparılan islahatlar, təsdiq edilən sərəncamlar Azərbaycanın müasir simasında öz əksini tapır. Bu inkişaf konsepsiyalarının davamlı həyata keçirilməsi ölkənin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə təsir etməklə yanaşı, neft hasilatının tükənməsilə əlaqədar yarana biləcək problemlərin də qarşısını alır. İqtisadi nüfuzun möhkəmlənməsində böyük rol oynayır.

Sənaye sektorunun bölgə resurslarından istifadə edərək bölgələrdə yaradılmasına xüsusi önəm verilir.

Buna misal olaraq Mingəçevir Sənaye Parkın həmçinin, Neftçala Sənaye Məhəlləsinin salınması ilə bağlı sərəncamların imzalanması sənaye sahəsinin regionlarda genişləndiriləcəyindən xəbər verir. Kənd təsərrüfatı ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əvvəla bu sahə ölkə əhalisi üçün ənənəvi sahədir. Digər tərəfdən ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini qorumağın başlıca yolu bu sahənin inkişafı ilə bağlıdır. Region əhalisinin məşğulluğunun təmin olunmasında bu sahənin rolu böyükdür. Torpaq resurslarının böyük hissəsi kənd təsərrüfatına yararlıdı. Bu sahənin özünəxas xüsusiyyətləri var və səmərəlilik baxımından da məqsədə uyğundur. Bu sahə həm də ölkə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən perspektivli sahədir.

Beynəlxalq ricarətdə kənd təsərrüfatı məhsullarının əhəmiyyətinin artırılmasında 4 əsas xüsus vardır:

- kənd təsərrüfatı məhsulları rəqabətə davamlı, dünya standartlarına uyğun olmalıdır;
- xarici bazara təqdim olunan məhsulun strukturu müəyyən edilməlidir;
- ölkədə istehsal olunan məhsulun investisiya səviyyəsi müəyyən edilməlidir;
- daxili bazar tələbatı ölkənin öz istehsalı əsasında formalaşdırılmalıdır.

Kənd təsərrüfatı sahəsinin genişləndirilməsi üçün investisiya sahələrinə kreditlərin təşkil olunması bu sahədə sahibkarlığın artmasına səbəb olan amillərdəndir. Məhz ipoteka kreditləri təcrübəsi dünyanın bir çox ölkəsində investor cəlbində mühüm rola malikdir. Azərbaycan regionlarında ipoteka kredilərinin təşkili, torpaq bazarında əlverişli mühit yaradır. Kənd təsərrüfatının emal sənayesi məhz regionlarda formalaşıb. Bu səbəbdən investisiyaların da regionla yönləndirilməsi regional inkişafda böyük rol oynayır.

Son illər atılan mühüm addımlar sayəsində sənayedə yeni mərhələyə qədəm qoyulub. Ənənəvi istehsal sahələri ilə birgə alternativ enerji sənayesi, kosmik sənaye, gəmi sənayesi, müdafiə sənayesi və digər istiqamətlər üzrə yeni fəaliyyət sahələri yaradılıb. Bu arada, təkcə 2015-ci ilin 9 ayı ərzində 200-dən artıq sənaye müəssisəsi fəaliyyətinə başlamışdı.Sonrakı dövrlərdə isə bu say ilbəil artmış, həmçinin əhalinin məşğulluq təminatına da öz töhfəsini vermişdi.

Ölkədə tikinti sənayesini də vurğulamaq olar. Əvvəllər tikinti- quruculuq işlərində idxal məhsulları üstünlük təşkil edirdi. İndi isə bu sahədə genişlənmiş istehsal hesabına həm daxili tələbat ödənilir, həm də xarici bazarda tikinti məhslları təmsil oluna bilir. Qeyd edək ki, işğaldan azad olunan ərazilərimizin iqtisadiyata inteqrasiyasından sonra buranın potensialı hesabına da bu sahələri genişləndirmək olar. Bu haqda növbəti bölmələrdə ətraflı məlumat verəcəm. Hazırda isə qeyd edə bilərəm ki, son illər tikinti sahəsində sement zavodlarının fəaliyyətinin genişlənməsi bu sahədə rəqabət yaratmaqla yanaşı ölkənin xaricə ixrac potensialını da yüksəltmişdir.

Sxem 3. Sənayenin inkişafı üzrə ÜDM-in strukturu (2020)

Mənbə: economy.gov.az

Ölkə başçısının 2014-cü ili sənaye ili elan etməsi ilə başlanan bu siyasət hazırda uğurla davam etdirilir. Bu illər ərzində görülən işlər onu deməyə əsas verir ki, bu gun iqtisadiyyatın sənaye sahəsi sürətlə inkişaf edir.

Sxem 4. Qeyri-neft sənayesinin 2010-2020-ci illər üzrə artım tempi %-lə

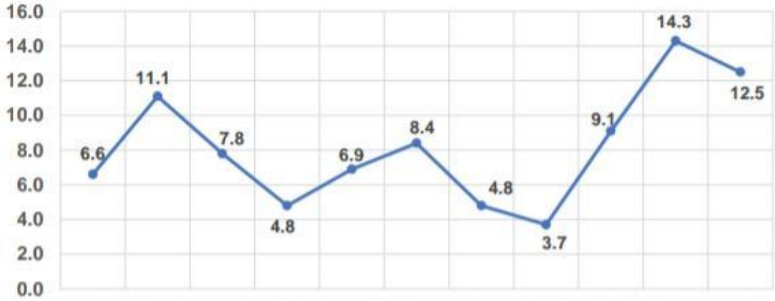

Mənbə: economy.gov.az

Sənaye sahəsinin modernləşdirilməsi ölkənin gələcək inkişafı ilə bağlı nəzərdə tutulan ən mühüm addımlardandır. Yerli resursların maksimum istifadə edilərək yaradılan bu sahələr infrastruktur xərclərinə qənaət etməyə şərait yaradır, digər tərəfdən sahibkarlar arasında münasibətlərdə mühüm rol oynayır, korporativ münasibətləri gücləndirir. Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən sənaye sahələri daxili bazarın zənginləşməsinə səbəb olur, tələbatda idxal həcmini yetəri qədər azaldır və ixracın genişlənməsində mühüm rol oynayır.

NƏTİCƏ

Dövlət bu sahənin dəstəklənməsi yönündə xeyli işlər görür, kreditlər və subsidiyaların ayrılmasına xüsusi diqqət yetirir. Kənd təsərüfatı həm təsərrüfatın aşağı səviyyəli sahibkarlıq sahəsi sayılır, digər tərəfdən bu təsərrüfatın inkişafına, məhsuldarlıqda iqlim şəraiti də önəm kəsb edir. Deməli bu sahə həm də riskli sahədir. Bu səbəbdən inkişaf etmiş ölkələrdə fermerlər güclü dövlət dəstəyindən xeyli faydalanırlar. Əlverişsiz hava şəraiti ilə bağlı əlavə pul vəsaitləri ilə təmin olunurlar ki, iqtisadiyyatı davamlı inkişaf etdirə bilsinlər. Kənd təsərrüfatının ərzaq təhlükəsizliyində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alsaq, o zaman bu məsələnin də nə qədər vacib olduğunuu görə bilərik.

Ölkəmizdə də fermerlərə açıq və qeyri- aşkar şəkildə yardımlar olunur. Bunlar yanacaq və gübrə məsrəflərinin 50%-nin dövlət tərəfindən qarşılanması, torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən azad olunması kimi faktorlardır. Düzdür xarici ölkələrlə müqaisədə bu dəstəklər azsayla bilər. Amma nəzərə alaq ki, Azərbaycan hələ yeni müstəqillik əldə etmiş bir dövlətdir, bundan əlavə yaxın müddəti nəzərə alsaq yenicə müharibədən çıxmış bir ölkədir və təbii ki, dövlətin iqtisadiyyatı gücləndirməyə çalışması, hər şeyi sıfırdan qurmağa başlaması əlavə xərclər tələb edir. Buna görə də hələ ki, subsidiyalar böyük yardımlar olaraq təqdim oluna bilmir.

Amma istənilən halda bu addımlar sahibkarların stimullaşdırılmasında böyük rol oynayır, təsərrüfat sahələrinin genişlənməsinə səbəb olur. Dövlət aqrar setorun dəstəklənməsində özü maraqlıdır, çünki bu sektorun inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin təminatıdır. Amma nəzərə alınmalıdır ki, bu sektor verimlilik normalarının kiçikliyi ilə fərqlənir və burdan yüksək rentabellik gözləmək olmaz. Əsas diqqət

iqtisadiyyatın yüksək rentabelli sahələrinə yönəldilməlidir və bu sahələrdən əldə olunan mənfəət hesabına aqrar sahənin dəstəklənməsi reallaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. H.Əliyev - "İqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi", Bakı 2008, 10 s.
2. T.S.Vəliyev, Ə.P. Babayev, M.X.Meybullayev ümumi elmi redaktəsi ilə «İqtisadi nəzəriyyə», Bakı-2001, 144 s.
3. A.S.İsayev. "Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatı", Bakı-2008, 299 s.
4. E.Hacızadə, "Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan, 2018 – Bakı, 912 s.
5. Вельфенс. Основы экономической политики. Учебник. Пер. нем. СПб, 2002. – 495 .
6. customs.gov.az
7. economy.gov.az
8. https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/161516/tim-growing-non-oil-economy.pdf

"RƏQƏMSAL VALYUTA" (KRİPTOVALYUTA) ANLAYIŞI VƏ KRİPTOVALYUTALAR DÜNYA VALYUTA SİSTEMİNİN PROBLEMLƏRİNİN ALTERNATİV HƏLLİ KİMİ

Yusifzadə Kamil Aydın oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Kyusifzade@std.beu.edu.az

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatına meylli müasir iqtisadiyyatda elektron pul ildən-ilə daha çox aktuallaşır. Məhz onların köməyi ilə bir çox insan evlərini tərk etmədən mal və xidmətlər üçün ödəniş edə bilər. Müasir iqtisadiyyatda elektron pul zəruri komponentdir, çünki bu, məhz yeni pul növüdür. Hər bir şəxs, onun fikrincə, başqaları arasında ən etibarlı və praktik olan pulu müstəqil olaraq seçmək hüququna malikdir.

Tədqiqatın məqsədi elektron pulun mahiyyətini, onlardan istifadə formalarını və pul sisteminə təsirini müəyyən etməkdir. Məqsədə çatmaq üçün elektron pulun anlayışını və mahiyyətini nəzərdən keçirmək, iqtisadiyyatda elektron pulların təsnifatını təhlil etmək, elektron pul dövriyyəsinin əsas problemlərini əsaslandırmaq, elektron pulun vəziyyətini təhlil etmək vəzifələri qarşıya qoyuldu.

Açar sözlər: *bitcoin, kriptovalyuta, valyuta, rəqəmsal, blokchain*

Summary

In today's market economy, e-money is becoming more and more relevant. With their help, many people can pay for goods and services without leaving home. Electronic money is a necessary component in the modern economy, because it is a new type of money. Everyone has the right to choose, in his opinion, the most reliable and practical money among others.

The purpose of the research is to determine the nature of electronic money, the forms of their use and the impact on the monetary system. In order to achieve this goal, the tasks were set to consider the concept and essence of electronic money, to analyze the classification of electronic money in the economy, to substantiate the main problems of electronic money circulation, to analyze the state of electronic money.

Keywords: *bitcoin, cryptocurrency, currency, digital, blockchain*

Giriş

"Elektron pul" anlamı elmi iqtisadi ədəbiyyata 1970-ci illərin 50-ci illərində meydana çıxdı, amma bu anlayış yetəri qədər fərqli kontekstdə istifadə olunur. Bu termin çox tez-tez hallarda innovativ və texniki həllər zamanı ödəniş alətlərinin əhatəli sahəsində istifadə olunur. Bu, iqtisadi və hüquqi aspektlərdə onların mahiyyətini birmənalı şəkildə təsvir edən elektron pulun ümumi qəbul edilmiş, vahid tərifinin olmamasını nəzərdə tutur. İnformasiya texnologiyalarının günümüzdə aktiv şəkildə tətbiqi ənənəvi maliyyə bazarının xeyli transformasiya olmasına səbəb olub. Məsələn, bu gün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin

vətəndaşlarının əksəriyyəti həm bilavasitə ticarət müəssisəsinin özündə, həm də internet vasitəsilə mal və xidmətlərin ödənişi zamanı bank kartından istifadə etməkdə çətinlik çəkmirlər. Paralel olaraq, elektron pul kisələrindən istifadə edənlərin sayı artır. 20 il əvvələ qədər bu texnologiyalar haqqında heç nə məlum deyildi.

"Rəqəmsal valyuta" (kriptovalyuta) anlayışı. Kriptovalyutaların yaranması və bir müddət sonra məşhurluq qazanması elmi dairələrdə bazarın inkişaf etdirilməsi imkanları, elektron pulların sonrakı istifadəsi və onların ənənəvi maliyyə sisteminə inteqrasiyasının xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra mübahisələrə səbəb oldu. Nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə sektorunda yeni alətlərin yaranması milli qanunvericiliyin bu sahəyə vaxtında uyğunlaşdırılmasını və həmçinin, əhalinin onlardan istifadəyə hazırlanmasını tələb edir. Bu gün o cümlədən ekspert və akademik səviyyədə kriptovalyutalardan istifadənin mahiyyəti və imkanları məsələsi aktiv şəkildə müzakirə olunur. Lakin əksər ölkələrdə bu tərifin dəqiq konsepsiyası yoxdur. Üstəlik, elektron, rəqəmsal və virtual pulların təsnifatında qeyri-müəyyənlik var. Elektron pulla hər şey az və ya çox aydındırsa, rəqəmsal və virtual pul anlayışları olduqca bulanıqdır. Qlobal maliyyə bazarı müxtəlif növ əməliyyatların aparılması üçün elektron və virtual pullardan istifadə etmək üçün bir sıra imkanlar yaratdığından, bu məsələni daha ətraflı öyrənmək lazımdır.

Elektron pul dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən ABŞ-da, Avropa dövlətlərində geniş yayılmışdır, onlar Asiya regionunda və postsovet məkanında da fəal inkişaf edir. Elektron pulun qlobal miqyasda inkişafına təkan internetin yayılması və maliyyə sektorunda informasiya

texnologiyalarının fəal inkişafı olmuşdur. Belarusiyada da bu növ ödəniş vasitələri getdikcə populyarlıq qazanır. Banklar və bank olmayan maliyyə institutları (bundan sonra banklar) elektron pul buraxmaq hüququna malikdirlər.

Bir sıra ölkələrdə ənənəvi maliyyə vasitəçiləri ilə yanaşı, elektron pul bazarının aktiv iştirakçıları həm də mobil operatorlar və VISA və ya MasterCard kimi beynəlxalq ödəniş sistemləridir. Məsələn, mobil provayderlər rəsmi vasitəçi (agent) kimi elektron pulları alıb yaymaqla bankların nümayəndələri kimi çıxış edə bilərlər.

Bir çox mərkəzi banklar elektron pulun tərifini qanuniləşdiriblər. Bu təriflər bir sıra oxşar xüsusiyyətlərə malikdir, lakin onlar fərqli xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Beləliklə, Belarusiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq, elektron pul dedikdə, "elektron formada saxlanılan, nağd və nağdsız pul vəsaitləri müqabilində buraxılan və bu pul vahidlərini verən şəxslə hesablaşmalar aparılarkən ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilən dəyər vahidləri dəyərində, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə, habelə həmin şəxsin həmin dəyər vahidləri təqdim edildikdə pul vəsaitlərini hər hansı hüquqi və ya fiziki şəxsə qaytarmaq öhdəliyinin məbləğini ifadə etmək ləbaşa düşülür" (Hətəmova N.G. Bitkoin texnologiyası, nəşriyyatı, 2019, 72 səh.).

Kriptovalyutalar dünya valyuta sisteminin problemlərinin alternativ həlli kimi.

Kriptovalyutalar adətən məhdud sayda tokenlərlə - kriptovalyutalarla blokçeyn (blokçeyn) prinsipi ilə fəaliyyət göstərən paylanmış kitablar sistemi (paylanmış kitablar) əsasında yaradılır. Belə sistemdə nəzarət ayrıca struktur, tənzimləyici və ya şəxslər qrupu tərəfindən deyil, bu sistemin bütün iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilir.

Blockchain blok strukturuna malik virtual verilənlər bazası kimi başa düşülür. Hər bir blok kriptoqrafik imza vasitəsilə sistemə daxil edilir. Nəticədə virtual registrlər sistemi formalaşır. Onlar açıq və qapalıdır. Birincisi, bütün şəbəkə iştirakçıları üçün tam aşkarlıq və şəffaflığı nəzərdə tutur. İkinci halda, yalnız müəyyən şəxslər reyestrlərə və əməliyyatların təsdiqinə giriş əldə edə bilər.

Kriptovalyutaların üstünlüklərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar.

1. Yüksək sürətli performans. Kriptovalyutanın dövriyyədə olduğu sistemdən asılı olaraq əməliyyat müddəti bir dəqiqədən az ola bilər (Dash, Ripple). Bununla birlikdə, anonimlik səviyyəsini artırmaq və ya çox sayda iştirakçının olması səbəbindən pul köçürmələri çox vaxt daha uzun çəkir.

2. Yüksək səviyyədə anonimlik və açıqlıq. Paylanmış sistemlərdə hər hansı köçürmələr edərkən hesab sahiblərinin şəxsi məlumatları (Bitcoin, Litecoin və başqaları) göstərilmir. İstisna nağd pul çıxarma əməliyyatları və ya əməliyyatın əlavə sənədlərlə təsdiqlənməsi ehtiyacıdır (məsələn, daşınmaz əmlakın alınması). Bundan əlavə, yeni paylanmış kitab sistemləri xüsusi mikserlərin istifadəsi sayəsində hətta vəsaitlərin məbləğini və göndəricisini (DASH, Bytecoin və Monero) şəbəkə iştirakçılarından gizlətməyə imkan verir. Eyni zamanda, əksər paylanmış sistemlərdə həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında məlumat bütün iştirakçılar üçün mövcuddur.

3. Xərclərin azaldılması. Bir sıra əməliyyatları həyata keçirmək üçün hələ də bir sıra sənədləri elektron formada tərtib etmək və kağız üzərində dublikat etmək lazımdır. Bütün bunlar vaxt və çoxlu işçi

işə götürməyi tələb edir. Eyni zamanda, paylanmış kitablarla işləmək əlavə vasitəçilər və sənədləşmə işləri olmadan etməyə imkan verir, çünki əməliyyat haqqında məlumat hər bir istifadəçi üçün açıqdır və bütün əməliyyatların tarixində qeyd olunur. Son illərdə yüksək ödənişlər səbəbindən bitkoinlər və digər tanınmış kriptovalyutalarla əməliyyatların dəyəri artsa da, praktiki olaraq pulsuz olan bir sıra virtual valyutalar mövcuddur.

4. İnvestisiya aləti. Hazırda bəzi kriptovalyutaların dəyəri çox sürətlə artır. Kriptovalyutaların alınması və ya çıxarılması super gəlirli investisiya vasitəsi ola bilər.

5. Ölkə risklərinə az məruz qalma. Milli və fövqəlmilli valyutalardan fərqli olaraq, kriptovalyutalara konkret ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyət təsir etmir. Bitcoins və ya digər kriptovalyutalar mərkəzləşdirilməmiş şəkildə buraxılır və ölkəyə xas deyil. Onların dərəcəsi məcmu tələbdən asılıdır və tənzimləyici orqanların hərəkətləri ilə süni şəkildə məhdudlaşdırıla bilməz (Строителева, Е.В. 2014. – № 6 (47). – С. 54–60).

Müsbət cəhətlərdən əlavə, kriptovalyutalarla işləmək bir sıra çətinliklər və risklərlə bağlıdır. Əsas olanlar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Virtual valyutalarla oğurluq və ya fırıldaqçılıq ehtimalı. Paylanmış kitab sistemi elektron pul kisələrinin sındırılması ehtimalı baxımından kifayət qədər etibarlı olsa da, buna baxmayaraq, artıq onların zəifliyinə dair nümunələr mövcuddur. Kriptovalyuta bazarının zəif dövlət tənzimlənməsi sui-istifadə və saxta pulların yuyulması sxemlərinin inkişafı riski yaradır. Əməliyyatların iştirakçıları haqqında şəxsi məlumatların əlçatmazlığı dələduz təsərrüfat subyektləri tərəfindən bu cür sistemlərə marağın artmasına kömək edir (https://golos.io/ru-kriptovalyuty/@aleco/ bitshares-chto-eto-kriptovalyuta-ili-birzha).

Blockchain texnologiyasına əsaslanan sistemlərdə kiçik əməliyyatlar etmək demək olar ki, mümkün deyil, çünki onların komissiyası üçün komissiyanın ölçüsü daha yüksək ola bilər. Beləliklə, kriptovalyuta bazarı tədricən ənənəvi maliyyə bazarının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Üstəlik, onun öz fəaliyyət xüsusiyyətləri var. Kriptovalyutalar rəqəmsal pulların nümayəndələri kimi qeyri-fiat elektron pullarla müəyyən oxşarlıqlara malikdir, lakin eyni zamanda unikal xüsusiyyətlərə malikdir.

Texnoloji inkişaflar əlaqəli fəaliyyətləri daha qənaətli, səmərəli və effektiv şəkildə həyata keçirməyə imkan verdi. Xüsusilə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ənənəvi biznes modellərinin dəyişdirilməsini zəruri edərkən, o, həmçinin tərəflər arasında pul köçürməsində heç bir ölçünün atlanmamasını təmin etdi. Keçmişdə fiziki olaraq həyata keçirilən pul köçürmələri informasiya texnologiyaları sayəsində asanlıqla hesabdan hesaba köçürülüb. Konkret formada rast gəlinən əmtəə pulları mücərrədləşərək rəqəmsal pula, virtual pula və nəhayət kripto pula çevrilib. İnternetin və elektron ticarətin geniş yayılması, əməliyyat xərclərini azaltmaq və əməliyyatları vasitəçilərsiz həyata keçirmək istəyi kriptovalyutaların yaranmasına səbəb olub. Bu araşdırma günlərində 2360-dan çox kriptovalyutanın olduğu görüldü.

Bitcoin, blokçeyn şəbəkəsində əməliyyatların təsdiqini sürətləndirmək üçün Lightning Network (LN) ideyasından istifadə etməyə hazırlaşır. LN-nin arxasında duran fikir ondan ibarətdir ki, bütün əməliyyatlar blokçeynə yazılmamalıdır. Təsəvvür edin ki, biz sizinlə sistematik olaraq bir neçə əməliyyat edirik. Bu halda əməliyyatlar qeydə alına və zəncirdən silinə bilər.

Təbii ki, adi istifadəçilər üçün ən vacib sual bitkoin və digər kriptovalyutaların qiymət proqnozudur. Qeyd edək ki, ən məşhur kriptovalyuta olan Bitcoin-in məzənnəsini proqnozlaşdırmaq üçün çoxlu analizlər və araşdırmalar aparılıb. Əvvəlcə zaman seriyalarının təhlili üçün aşağıdakı modellər tətbiq edilmişdir:

- ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average);
- ARCH (AutoRegressive Conditional Heteroskedasticity);
- GARCH (generalized ARCH).

Uzun müddətdir ki, makroiqtisadi göstəricilər altkoin qiymətinin bitkoin qiymətindən daha az formalaşdığını müəyyən edirdi. Virtual valyutanın tədarükü ekzogen olduğu üçün qiymətlərin müəyyənləşdirilməsində məhdud rol oynayır. (P. P. Ciaian, M. Rajcaniova, 2018, s. 178).

Blockchain etibarlılığı təmin etmək üçün konsensusa əsaslanan bir modeldən istifadə edir, yəni bütün qovşaqlar əməliyyatla razılaşmalıdır. Şəbəkədəki məlumatlar bütün qovşaqlara paylandığından və peer-to-peer replikasiyası məlumatların dəyişdirilməsinin qarşısını aldığından, paylanmış şəbəkə heç bir mərkəzi idarəetmə orqanının etibarlı tərəf olmasını tələb etmir, çünki müstəqil qovşaqlar konsensus yaradır (O'Keeffe, M .; Tərzi, A., 2015: s. 25).

Kriptovalyutaların işləməsini təmin edən və onun infrastrukturunu təşkil edən blokçeyn texnologiyası heç bir vasitəçi tələb etməyən və şəffafdır və ən güclü cəhəti yüksək təhlükəsizliyidir. Blockchain, əməliyyat prosesini sürətləndirmək, xərcləri azaltmaq, təhlükəsizliyi artırmaq və əməliyyat fəaliyyətini

asanlaşdırmaq kimi istifadəçilərə verdiyi faydalar baxımından böyük potensiala malikdir. Kriptovalyutaların yayılması nəticəsində üçüncü tərəflərə ehtiyacı aradan qaldıran blokçeyn texnologiyasının mərkəzləşdirilməmiş sistemi maliyyə sistemində əhəmiyyətli dəyişikliyə və ya pozucu təsirə səbəb ola bilər, çünki o, köçürmələri anonim və çox aşağı qiymətə həyata keçirir (məsələn, mində). Blockchain texnologiyasının ən böyük xüsusiyyəti mərkəzləşdirilməmiş yoxlama sisteminə malik olmasıdır. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiyanın yaşandığı ən təsirli sahələrdən biri kimi göstərilir.

Nəticə

Populyarlığın sürətlə artmasına baxmayaraq, bu gün kriptovalyutaların mahiyyətini və iqtisadi əhəmiyyətini birmənalı şəkildə ortaya qoyacaq yeganə, dünya tərəfindən tanınan tərifi yoxdur. Bu, müəyyən dərəcədə bu alətin yeniliyi və elektron ödəniş sistemlərində həyata keçirilən texniki həllərin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Beləliklə, dünyada kriptovalyutalara fərqli yanaşılır, məsələn, Kanada və Hollandiyada valyuta kimi, Avstriya, Finlandiya və Almaniyada isə "əmtəə" - əmtəə-xammal kimi (The Forum Bitcoin). Rusdilli İnternet şəbəkəsində kriptovalyutaların kifayət qədər düzgün və tam tərifi Vikipediyada verilmişdir, burada kriptovalyuta rəqəmsal valyutanın bir növü kimi qəbul edilir, emissiyası və uçotu asimmetrik şifrələmə və müxtəlif kriptoqrafik qorunmanın istifadəsinə (Proof-of-work və Proof-stake kimi üsullar) əsaslanır.

Bu sahəni tədqiq edən müəlliflərin fikrincə, kriptovalyutaların mövcud formulaları təhlil edilən hadisənin mahiyyətini tam açıb göstərmir. Birincisi, mövcud tərifler kriptovalyutaların emissiyasının qeyri-mərkəzləşdirilmiş xarakterini əks etdirmir. Nəzərə almaq xüsusilə vacib görünür ki, yeni ödəniş alətlərinin yaradılması prosesində milyonlarla iştirakçının kompüter imkanları iştirak edir, bir peer-to-peer (mərkəzi serverdir və bu şəbəkənin hər bir fərdi kompüteri bir serverdir.) şəbəkəsində birləşir (Even in Russia, an information portal on Cryptocurrencye has). Beləliklə, mühasibat uçotu, əməliyyatların tarixinin saxlanması üzrə bütün işlər bütün iştirakçılar arasında bölüşdürülür.

Kriptovalyutaların işləmə və tədavül mexanizminin başa düşülməsinə əsaslanaraq, "kriptovalyutanı" işləməsi emissiya və dövriyyənin mərkəzləşdirilməmiş mexanizminə əsaslanan və mürəkkəb sistem olan xüsusi elektron pul növü kimi başa düşmək məqsədəuyğun görünür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hətəmova N.G. Bitkoin texnologiyası. Bakı: "İnformasiya Texnologiyaları" nəşriyyatı, 2019, 72 səh.
2. M.Kazımov Kriptovalyuta - Bitcoin (BTC) virtual aləmin real pul vahidi, yoxsa real aləmin virtual aktivi, Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri: İctimai elmlər seriyası.-2018.- №2.- S.189-197.
3. Alexeeva N.A. Deployment and improving the reproductive chains from small business intellectual capital // Multilevel public reproduction: issues of theory and practice. 2010. № 1. P. 7-11
4. Строителева, Е.В. Электронные деньги: виды, сущность, перспективы развития / Е.В. Строителева, И.Б. Мигачев // Дискуссия. – 2014. – № 6 (47). – С. 54–60.
5. O'Keeffe, M.; Terzi, A. (7 July 2015). "The political economy of financial crisis policy" 452 p.

BTP SOFT PROQRAMININ VERGİLƏRİN RƏQƏMSALLAŞMASINDA ROLU

Sahil Vidadi oğlu Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin magistrantı
sahil.mammadov15@gmail.com

Xülasə.

Hal-hazırda respublikamızda rəqəmsallaşmanın tətbiqi dairəsi beynəlxalq formada tətbiq olunan rəqəmsallaşma xüsusiyyətləri və rəqəmsallaşma normalarından fərqlənmir. Respublikamızda son dövrlər rəqəmsallaşma öz inkişaf dinamikasını yaşayır,çünki artıq rəqəmsallaşma həm dövlət münasibətlərində həm də cəmiyyət münasibətlərində tətbiqi ilə fərqlənir.

Məqalədə BTP soft proqramının vergilərin rəqəmsallaşmasında rolundan bəhs olunur. Məqaləmin əsasını isə rəqəmsallaşdırmanın vergiləndirmədə tətbiqi dairəsi təşkil edir. Məqalədə həmçinin rəqəmsallaşmada vergiləndirməni ənənəvi hesabat formalarından yeni elektron platformaya məxsus hesabat formalarına keçidindən bəhs edir.

Açar sözlər: Rəqəmsallaşma, vergiqoyma, vergi-uçot, normativ, elektron bəyannamə

Summary

At present, the scope of application of digitalization in our country does not differ from the features of digitalization and digitalization norms applied in the international form. Recently, digitalization is experiencing its own development dynamics in our country, because already digitalization is distinguished by its application in both state and public relations.

The article discusses the role of BTP software in the digitalization of taxes. The basis of the article is the scope of application of digitalization in taxation. The article also discusses the transition of digital taxation from traditional reporting forms to reporting forms of the new electronic platform.

Keywords: Digitalization, taxation, tax accounting, normative, electronic declaration.

Rəqəmsallaşmanın vergiləndirməyə tətbiqindən əvvəl ümumilikdə rəqəmsallaşmanın formalaşması haqqında məlumatları nəzərdən keçirək, əslində bütün sahələrdə rəqəmsallaşmanın normativ xüsusiyyətlərini tətbiq etmək olar.Rəqəmsallaşma hər hansı sahənin obyektiv xüsusiyyətlərinin elektron platformaya keçididir və ya mənim fikrimcə həmin məlumatların daha çevik və analitik formada izləyiciyə çatdırılmasıdır.Hal-hazırda respublikamızda rəqəmsallaşmanın tətbiqi dairəsi beynəlxalq formada tətbiq olunan rəqəmsallaşma xüsusiyyətləri və rəqəmsallaşma normalarından fərqlənmir.Ümumilikdə, deyə bilərəm ki, rəqəmsallaşma hər bir ölkənin fərdi identik mövzusudur,çünki hər bir ölkədə rəqəmsallaşdırma müxtəlif sahələrə, müxtəlif aspektlərə əsaslanır. Respublikamızda son dövrlər rəqəmsallaşma öz inkişaf dinamikasını yaşayır,çünki artıq rəqəmsallaşma həm dövlət münasibətlərində, həm də cəmiyyət münasibətlərində tətbiqi ilə fərqlənir.Rəqəmsallaşma vergiləndirmədə, daxili uçot hesabatlarının təşkilində, ümumilikdə iqtisadi əsasların tətbiqində istifadə olunur.Mənim məqaləmin əsasını isə rəqəmsallaşdırmanın vergiləndirmədə tətbiqi təşkil edir [1.].

Vergiləndirmədə rəqəmsallaşmanın mahiyyəti haqqında deyə bilərəm ki, vergi və vergiqoyma həmçinin vergi inzibatçılığı sahəsinə rəqəmsallaşmanın tətbiqidi, əlbətdə rəqəmsallaşmanın vergiləndirməyə tətbiqi bununla məhdudlaşdırılmır.Belə bir fikir deyə bilərəm ki, rəqəmsallaşma vergiləndirməni ənənəvi hesabat formalarından yeni elektron platformaya məxsus hesabat formalarına keçidinin əsasıdır.Ənənəvi vergiləndirmədə həm vergi münasibətlərində yəni vergi ödəyiciləri ilə vergi idarələri arasında, həm də verginin öz daxili strukturundakı münasibətlərdə aşkar və qeyri-aşkar problemli hallar biruzə verirdi. Bütün bu amillər artıq vergiləndirmədə rəqəmsallaşmanın tətbiqini zəruri edirdi. İlk növbədə vergiləndirmənin rəqəmsallaşdırmaya inteqrasiyası vergi-uçot məlumatlarının vahid elektron vergi platformasına köçürülməsi idi. Respublikamızda hal-hazırda bu platforma (e-taxes.gov.az) portalıdır.Bu portal əsasında vergi ödəyiciləri ilə vergi idarələri arasında qarşılıqlı münasibətlər online rejimdədə həyata keçirilir.Ənənəvi struktur anlayışından da bilirik ki,vergi ödəyiciləri ilə vergi idarələri arasında əsas vergi-uçot hesabat mənbəyi bəyannamələrdi və rəqəmsallaşmaya keçiddən əvvəlki dövrdə bəyannamələr vergi idarələrində vergi ödəyicisinin iştirakı ilə qeydiyyata alınırdı, lakin artıq rəqəmsallaşmaya keçiddən sonra isə bu hesabat elektron bəyannamə (e-bəyannamə) formatında online rejimdə elektron vergi platformasına göndərilir.Bu hesabatın yəni e-bəyannamənin vergi ödəyiciləri vasitəsilə göndərilməsi 2008-ci ildə Vergilər Nazirliyi(İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin) təşəbbüsü ilə yaradılan BTP (Bəyannamə Tərtibatı Proqramı) vasitəsilə həyata keçirilir.Bu proqram virtual olaraq elektron vergi platforması(e-taxes.gov.az) ilə əlaqədədir.Vergi ödəyiciləri ilk olaraq BTP (Bəyannamə Tərtibatı proqramı) vasitəsilə bəyannamələri hazırlayırlar sonrakı mərhələdə isə hazırlanmış bəyannamələr elektron vergi platformasına göndərilir.İndi isə bu proqramın mahiyyəti haqqında məlumatlanaq, proqramın əsası bəyannamələrin yaradılması, dəyişikliyi və ən əsası isə vergi ödəyicilərinə, vergi əməkdaşlarına virtual olaraq individual proseslərin həyata keçirilməsini təmin edir,proqramın daxili strukturuna gəldikdə isə,müxtəlif növ bəyannamələrin tərtibi və paketlənməsi virtual olaraq vergi ödəyiciləri tərəfindən həyata keçirilir.Vergi ödəyiciləri tərəfindən daha çox tərtib olunan bəyannamələr sırasında:Gəlir vergisi,Mənfəət vergisi,Əlavə Dəyər vergisi(ƏDV),Sadələşdirilmiş və Ödəmə mənbəyində verginin tutulması təşkil edir,amma bununla yekunlaşmır,hər bir şəxs öz fərdi iş planına uyğun olaraq proqramda müxtəlif növ bəyannamələr tərtib edib elektron platformaya(e-taxes.gov.az) göndərə bilərlər . BTP(Bəyannamə Tərtibatı proqramı) digər mənbələrdə adı isə (Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya sistemi) kimi adlandırılır, nəyə görə bir çox mənbələrdə (Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya sistemi) adlandırılır? Bunun ən əsas səbəbi müəyyən mərhələlərdə cari dövr ərzində proqram versiyasının tez-tez yenilənməsi və vergi idarələrində vergi ödəyicisinin e-bəyannaməsindəki məlumatların daha şəffaf şəkildə Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya sistemində saxlanılmasıdır. BTP(Bəyannamə Tərtibatı proqramı)-nın digər üstünlüklərini nəzərdən keçirdək:

1-ci vergi ödəyiciləri ilə vergi əməkdaşları arasında daha şəffaf və optimal münasibətlərin əlaqəsini təmin edir,

2-ci ən mühüm üstünlüyü isə vergi inzibatçılığında,vergi və vergiqoyma proseduralarında vergidən yayınma sxeminin və korrupsiyanın qarşısını almasıdır.Ənənəvi vergi strukturunda vergi ödəyiciləri vergidən yayınma sxemini əldə edirdi, vergi ödəyiciləri əmtəəsiz əməliyyatlar, riskli əməliyyatlar və ya bəyannamələrin cari vaxt ərzində göndərilməsindən,vergi öhdəliklərin yerinə yetirilməsindən yayınırdılar, bunlarında hamısı nəticə olaraq korrupsiyaya gətirib çıxarır, həmçinin Dövlət Vergi Xidmətinin öz daxili nüfuzuna xələl gətirir və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin minimallaşmasına səbəb olur, çünki hamımıza məlum olduğu kimi dövlət büdcənin əsasını vergi öhdəlikləri əsasında vergidaxilolmalarından ibarətdir. Ancaq, vergiləndirməyə rəqəmsallaşma tətbiq edildikdən sonra (Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya sistemi) yaradıldıqdan sonra bu problemlərin həlli yolunu daha da çevikləndirdi, həmçinin Dövlət Vergi Xidmətinin daha da innovativ və optimal fəaliyyətinə həlledici rol oynadı. Rəqəmsallaşdırmanın vergiləndirməyə tətbiqi istiqamətlərindən biri də qaimə fakturaların rəqəmsallaşdırılmasıydı. Dövlət Vergi Xidmətinin təşəbbüsü ilə yaradılan Elektron Vergi Hesab-Fakturası (EFP) soft proqramıdır. Rəqəmsallaşmaya keçidə qədərki dövrdə vergi ödəyiciləri ənənəvi adi qaimə fakturadan istifadə edirdi, bu da vergidən yayınma sxemini maksimallaşdırırdı, rəqəmsallaşmaya keçiddən sonrakı dövrdə isə Elekton Vergi Hesab-Fakturası(EFP) soft proqramı vasitəsilə vergi ödəyiciləri e-qaimə fakturaları hazırlayır və (e-taxes.gov.az) portala daxil olaraq elektron kabinetləri vasitəsilə göndərirlər və bunların hamısı vergidən yayınma sxemini məhdudlaşdırır,vergi ödəyiciləri ilə vergi əməkdaşları arasında optimal və şəffaf münasibətlərin qurulmasını təmin edir [3].

Qeyd etdiyim kimi,BTP(Bəyannamə Tərtibatı proqramı) və Elektron Vergi Hesab-Fakturası(EFP) birbaşa elektron vergi platforması(e-taxes.gov.az) portalı ilə əlaqədədir,yekun olaraq bu proqramlarda tərtib olunan məlumatlar vahid formada vergi ödəyiciləri tərəfindən portala göndərilir.İndi isə qismən də olsa elektron vergi platforması(e-taxes.gov.az) portalı ilə məlumatlanaq,portalın əsas məqsədi,vergi ödəyicilərinin analitik və hesab məlumatlarının vahid platformada cəmlənməsidir.Portal cari dövr ərzində müxtəlif rəqəmsal yenilikləri ilə öz dinamik inkişafını sürətləndirir,qeyd elədiyim yeniliklər haqqında məlumatlanaq,portalın cari dövr ərzində rəqəmsal yeniliklərindən biri "online növbə" rejiminin aktivləşməsidir.Bu yenilik əsasında,vergi ödəyiciləri vergi idarələrinə getmədən,təqvim gününə uyğun olaraq müvafiq məlumatları doldurub online növbələrini aktivləşdirirlər.Portalın yeniliklərindən biri də "Asan İmza"sertifikatının formalaşmasıdır.Əvvəllər,vergi ödəyiciləri elektron kabinetlərinə daxil olduqda,daha çox(kod,parol,şifrə) vasitəsilə daxil olurdular,yenilikdən sonra isə vergi ödəyiciləri "sertifikat" vasitəsilə elektron kabinetlərinə daxil olur və vergi-uçot məlumatlarının göndərilməsini daha şəffaf,optimal şəraitdə həyata keçirirlər.Portalın nəzərə çarpacaq xüsusiyyətlərindən biridə "Online kargüzarlıq"çərçivəsinin fəaliyyət göstərməsidir.Bu çərçivə əsasında,vergi ödəyiciləri vergi idarələrinə getmədən vergi əməkdaşları ilə fikir mübadiləsi ,həmçinin elektron sənədlərini elekton imza(Asan İmza) vasitəsilə imzalayıb qeydiyyatlarını apara bilərlər(online rejimdə),(ofline rejimdə) isə bu proseslərin hamısını rəqəmsal yeniliklərdən olan "ASANDOC" proqramı vasitəsilə həyata keçirirlər.Ümumilikdə,portalda tətbiq olunan bu yeniliklərin əsas məqsədi,vergiləndirmədə rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsidir.

Nəticə etibarı ilə bunu deyə bilərik ki, Dövlət Vergi Xidməti vergiləndirmədə rəqəmsallaşdırmanın tətbiqi dairəsini genişləndirir, bunun bariz nümunəsi isə son zamanda İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən tərkibi və əsasnaməsi təsdiqlənən "Rəqəmsal Transformasiya Şurası"-dır.Şuranın məqsədi: Vergi orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin elektronlaşdırılması, vergi inzibatçılığında informatik texnologiyanin təkmilləşdirilməsi, DVX-nin daxili strukturunun avtomatlaşdırılmış informasiya ilə idarə edilməsi və bütün bu əməliyyatların vahid prinsip və standartlar əsasında təşkil edilməsi Şuranın məqsədidir. Nəzərinizə çatdırım kı,vergiləndirmədə rəqəmsallaşdırmaya qədərki dövrdə vergiödəmələri 10-15% interval arası artırdısa, rəqəmsallaşmadan sonrakı cari dövrü analiz etsək görərik ki, bu nəticə 40-50% interval arasında artım baş verib. Bu nəticə o deməkdir ki,vergi ödəyiciləri arasında yaranan vergidən yayınma sxemi məhdudlaşdırılıb [2.]. Vergiləndirmədə rəqəmsallaşmanı sürətləndirən alətlərdən biri də nağdsız ödəmələrdi, çünki vətəndaşlar və ya vergi ödəyiciləri ödəmələr etdikdə, yeni innovativ funksiyalı texnoloji alətlərdən istifadə edirlər (POS-Terminal,Smartcard, yeni nəsil nəzarət kassa aparatı) vasitəsilə nağdsız ödəmələrini həyata keçirirlər. Cari dövrün analitik məlumatına görə POS-Terminal vasitəsilə aparalın əməliyyatların ümumi məbləği 85,3 faiz artaraq 1,8 milyard manat təşkil edib [4].

Vergiləndirmədə rəqəmsallaşmanın normativ xüsusiyyətləri sürətlənsədə,vergiləndirmənin tam rəqəmsallaşması prosedurası tam formalaşmamışdır.Bunun əsas səbəbi isə hələdə vergi ödəyicilərinin vergidən yayınma sxemini əldə etməsi və süni intellekt vasitəsilə rəqəmsallaşdırmanın həyata keçirilməməsidir,əgər süni intellekt vasitəsilə rəqəmsallaşma həyata keçirilsə,insan toxunuşu olmadan həm vergi əməkdaşlarının ,həm də vergi ödəyicilərinin fəaliyyətləri proqram vasitəsilə həyata keçiriləcək .Mənim fikrimcə,bu proseduranın qarşısının alınması üçün,süni intellekt vasitəsilə"Elektron audit" formalaşmalıdı."Elektron audit" formalaşsa,vergi əməkdaşları vergi ödəyicisinin elektron formada saxlanılan maliyyə(mühasibat) məlumatlarına mərkəzləşdirilmiş proqram təminatı vasitəsilə birbaşa və ya məsafədən çıxış imkanı yaradılmaqla həyata keçirə biləcək."Elektron audit" formalaşdırılsa, həm vergidən yayınma sxemi yekunlaşacaq,həm də vergiləndirmənin tam rəqəmsallaşma prosedurasının yekunlaşmasını sürətləndirəcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. S.M. Məmmədov Rəqəmsal keçid və elmi texnoloji inkişafın sürətləndirilməsi zəruriliyi.Bakı,2021,420 s
2. İslam Əli oğlu,Kərimov. "Informasiya texnologiyalarindan səmərəli istifadə əsasinda iqtisadiyyatin rəqəmsallaşdirilmasinin sürətləndirilməsi." (2020)
3. Mustafa Fikret,Gözüküçük. *Dijital dönüşüm ve ekonomik büyüme*. MS thesis. İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2019.
4. www.taxes.gov.az

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏTİN VERGİLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MEYDANA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Xəyalə İbrahimova
Bakı Mühəndislik Universiteti
xhasimova@beu.edu.az

Elçin Süleymanov
Bakı Mühəndislik Universiteti
elsuleymanov@beu.edu.az

Fərhad Rəhmanov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
f.rahmanov@unec.edu.az

Xülasə

Hazırda elektron ticarət həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Uzun məsafədən qısa zaman ərzində ticarət etmək üçün elektron platforma olduqca əlverişlidir. Digər yandan, bu ticarət növünün biznes strukturları üçün də müsbət cəhətləri var. Belə ki, ənənəvi ticarətlə məşğul olan sahibkar məcbur olub müəyyən məbləğdə obyekt icarəyə götürməli, orada əmək haqqı ödəyərək işçilər cəlb etməli və digər xərcləri qarşılamalıdır. Elektron ticarətdə isə bu xərclərin bir çoxu yoxdur. Eyni zamanda elektron ticarətin inkişafı poçt, nəqliyyat və logistika şirkətlərinin də fəaliyyət sferasını daha da genişləndirir. Günümüzdə e-ticarət sektorunun vergiləndirilməsi bu ticarət növünün spesifik xüsusiyyətləri diqqətə alınmadan, vergilərin hesablanması və tutulmasının ümumi prinsiplərinə görə həyata keçirilir. Bu isə həm faktiki olaraq iri həcmdə maliyyə resurslarının tam həcmdə çıxarılmasına, həm də vergi bazasının əsas göstəricilərinin bir neçə dəfə aşağı düşməsinə imkan verməkdədir. Beləliklə, müasir vergi qanunvericiliyində vergi orqanlarında uçota alınmaqdan yayınan, və ya alınmış faktiki gəlir həcmini azaldan e- ticarət subyektlərini ortaya çıxarmaq məqsədilə istifadə oluna biləcək effektiv vergi inzibatçılığı metodları mövcud deyil. Bu tədqiqatda Azərbaycanda elektron ticarətin vergiləndirilməsində meydana çıxan problemlər araşdırılmış və onların həll yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: İKT, vergitutma, rəqəmsal texnologiyalar, elektron ticarət

Abstract

Today, e-commerce has become an integral part of our lives. The electronic platform is very convenient for long-distance and short-term trading. On the other hand, this type of trade also has advantages for business structures. Thus, an entrepreneur engaged in traditional trade is forced to rent an object for a certain amount, attract employees and pay other expenses. E-commerce does not have many of these costs. At the same time, the development of e-commerce expands the scope of activities of postal, transport and logistics companies. Today, the taxation of the e-commerce sector is carried out according to the general principles of calculation and collection of taxes, without taking into account the specifics of this type of trade. This, in fact, allows for the full withdrawal of large amounts of financial resources, as well as several reductions in key indicators of the tax base. Thus, modern tax legislation does not contain effective tax administration methods that can be used to identify e-commerce entities that evade registration with the tax authorities or reduce the amount of actual income received. This study examines the problems that arise in the taxation of e-commerce in Azerbaijan and shows their solutions.

Keywords: ICT, taxation, digital technologies, e-commerce.

Giriş

İnternet sahəsində baş verən dəyişikliklər, İKT-nin sürətli inkişafı istər firmalar, istər alıcılar, istərsə də kredit verən təşkilatlar arasında texnologiya əsaslı ticarət yaratmışdır. Elektron ticarət - informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə, malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Yəni, hər hansı xidmət və ya məhsulun satıcı ilə birbaşa ünsiyyətdə olmadan, internet vasitəsilə satın alınmasıdır. Bunun üçün müştəri satıcının veb-saytına daxil olaraq, almaq istədiyi məhsul və ya xidməti seçməlidir. Elektron ticarətlə məşğul olan şirkətlərə misal olaraq "Amazon", "Ebay", "Alibaba" və.s şirkətləri göstərə bilərik. Avropanın demək olar, əksər ölkələrində marketlər müştərilərinə elektron ticarət etmək imkanı da yaradıblar. Hal- hazırda dünyada elektron ticarətin həcminə görə ABŞ, Çin, İngiltərə, Yaponiya, Almaniya kimi ölkələr ön sıralarda gedirlər.

Koronavirus nəticəsində bir çox ölkə pandemiya vəziyyətinin daha da böyüməsinin qarşısını almaq üçün ticarət fəaliyyətlərini tənzimləmə məqsədi ilə bir sıra tədbirlər görmüşdür. Azərbaycanda da bütün dünyada olduğu kimi kiçik biznes sahələri bu tətbiqlərdən mənfi təsirlənsə də, e-ticarət həcmində əvvəlki illərə nisbətən gözlə görünən artım müşahidə edilmişdir. Koronavirus pandemiyası e-ticarət şirkətləri üçün xidmətlərini düzgün idarə etdiyi təqdirdə, gəlirlərini artırmaq üçün bir fürsət çevrilmişdir. Çünki bu proses zamanı evdə qalan insanların əksəriyyəti ailələrini və özlərini koronavirus təhlükəsindən qorumaq üçün geyim, mebel və kosmetika kimi ərzaq ehtiyacları da daxil olmaqla, onlayn ticarət etməyə başladılar.

Hazırda Azərbaycanda e -ticarətin inkişafına mane olan amillərin ortada qaldırılması üçün bir sıra mühüm addımlar atılır. E- ticarətə mane olan əsas problemlər infrastrukturun lazımi səviyyədə olmaması, poçt- rabitə sisteminin zəif inkişafı, virtual məkanda alıcı ehtiyaclarının keyfiyyətli şəkildə ödənilə bilməməsi və s. kimi problemləri nümunə göstərmək olar . Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə, elektron ticarət fəaliyyətindən gəlir əldə edən hüquqi və fiziki şəxslər bu fəaliyyətdən əldə olunan gəlirdən sadələşdirilmiş vergi, mənfəət vergisi və Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş digər vergiləri hesablayıb dövlət büdcəsinə ödəməli və müvafiq bəyannamələri vergi orqanına təqdim etməlidirlər.

Elektron ticarətin böyüməsi üçün əsas şərt iqtisadi subyektlər arasında nağdsız dövriyyənin artmasına və əhalidə nağdsız ödəniş vərdişlərinin formalaşmasına nail olmaqdır. Bu gün dünyada elektron ticarətin həcmi sürətlə artır. İnsanlar bu platforma vasitəsilə evində oturub dünyanın istənilən ölkəsində satılan malı internet üzərindən sifariş verərək əldə edir (7).

Elektron ticarətin inkişafı həm də yeni iş yerlərinin yaradılması, dövlət gəlirlərinin stimullaşdırılması və yerli məhsulların xarici onlayn satış platformalarına çıxarılması vasitəsilə ölkənin tanıdılması deməkdir (6).

Azərbaycanda Elektron Ticarət Və Onun İnkişafı

Azərbaycanda e- ticarətin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə "Amazon", "eBay", "Alibaba", "Trendyol" kimi elektron ticarət platformalarına sadiq alıcıların bir qismi yerli elektron ticarətçilərə müraciət edir. Digər ölkələrin qanunvericiliyi ilə müqayisədə Azərbaycanda e-ticarət haqqında qanun sahibkarlar və şirkətlər üçün daha əlverişlidir. Bu gün Azərbaycanda bankların elektron ticarət ekosisteminə qoşulması ilə rəqəmsal və biznes imkanları maliyyə resurslarının idarə edilməsi imkanları ilə qovuşur. Banklar elektron ticarət sistemində müştərilərin elektron ticarət əməliyyatlarını yerinə yetirən funksiyadan daha çox maliyyə tərəfdaşı rolunu oynayırlar. Elektron ticarət dövriyyələrinin vasitəçi olmadan birbaşa bank hesablarında toplanması sahibkarlara əlavə üstünlüklər verir (Suleymanov, Ibrahimova. 2018). Bir çox bankların təmin etdiyi ödənişin təhlükəsizlik sistemi satış prosesində sahibkarlar üçün arzuolunmaz halların qarşısını ala

bilir. Sahibkarların tədarükçü zənciri üzrə tərəfdaşlarının eyni bankın xidmətlərindən istifadə etməsi biznes proseslərinin daha çevik və fasiləsiz aparılmasını təmin edir. Öz prosessinq mərkəzi olan banklar e-ticarət həllərindən istifadə edən müştərilərinin alış-veriş vərdişlərini daha dərindən tədqiq edə bilirlər (Ibrahimova, Suleymanov, Rahmanov. 2020). Bu sahədə inkişaf yalnız sahibkarların dəstəyi ilə deyil, həm də dövlət yardımı ilə mümkündür. Xüsusilə Azərbaycan məhsullarının xarici ölkələrdə onlayn platfromalar ilə satışa çıxarılmasında dövlət dəstəyi olduqca vacibdir.

Azərbaycanda Elektron Ticarətdə Vergitutma

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 168.1.5-ci maddəsinə əsasən kompüter, internet və digər elektron şəbəkələr, elektron poçt və digər vasitələrlə xidmətlərin göstərilməsi, yaxud bu cür şəbəkələrdən və ya xidmətlərdən istifadə hüququnun verilməsi üzrə əməliyyatlar həyata keçirildiyi işlərin və ya xidmətlərin alıcısının yerləşdiyi və ya qeydiyyatda olduğu, təsis edildiyi yer, işlər və ya xidmətlər alıcının daimi nümayəndəliyi ilə bilavasitə bağlı olduğu halda həmin daimi nümayəndəliyin olduğu yer sayılır.

Son dövrlər ölkəmizdə də insanlar arasında elektron ticarətə marağın artması nəzərə çarpır. Bunun təsdiqi olaraq deyə bilərik ki, 2020- ci ildə Azərbaycanda elektron ticarətin həcmi əvvəlki ilə nəzərən 91% artaraq 3,5 milyard manat təşkil edib. Habelə Azərbaycanda son illər elektron ticarətin təşviqi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilməsinə baxamayaraq, hələ də ənənəvi ticarət növünə üstünlük verən insanların sayı ilə elektron ticarətə üz tutanların sayında kəskin fərq olduğu danılmazdır. Elektron ticarətə üstünlük verən alıcıların əksəriyyəti alış-veriş edərkən əsasən, yerli deyil, tanınmış xarici elektron ticarət platformalarından sifarişlər verirlər. Bundan dolayı, son dövrlər ölkədə daxili bazarın inkişaf etdirilməsi məqsədilə elektron ticarətlə məşğul olanların ƏDV-dən azad edilməsi ilə bağlı müzakirələr aparılır.

2021- ci ilin statistikasına görə UNCTAD B2C elektron kommersiya indeksində Azərbaycan 144 ölkə arasında 68-ci yerdədir. Dünyada elektron ticarətin həcmi 2020- ci ildə 4,6 trilyon dollar olduğu halda 2022-ci ildə 6,54 trilyon dollara çatacaq. Azərbaycanda elektron ticarətin artım sürəti ildə 2 dəfəyə yaxın olsa da, pərakəndə ticarət dövriyyəsində payı 0,4- 0,5 faizdir, halbuki ABŞ və Avropa ölkələrində bu göstərici 10-15%-ə çatır. İnternetin hazırkı yayılma səviyyəsində Azərbaycanda pərakəndə satışlarda elektron ticarətin payı dünya trendinə əsasən təqribən 7% ola bilər. Bunun üçün e- ticarət infrastrukturunun genişləndirilməsi, elektron ticarət platformaları üçün minimal təhlükəsizlik tələblərinin müəyyən edilməsi və qeyri-rezident vergi ödəyicilərinə münasibətdə vergitutma mexanizminin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli geostrateji mövqeyin beynəlxalq elektron ticarət məhsullarının poçt vasitəsilə daşınma və çatdırılması baxımından ölkəmizə yeni imkanlar qazandıracaqdır.

Azərbaycanda Elektron Ticarətdə Vergitutma Zamanı Meydana Çıxan Problemlər

Azərbaycanda elektron ticarət dinamik inkişaf edir. Amma dünya ticarəti ilə nisbətdə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsində mövqeyi hələ ki arzuedilən səviyyədə deyil. Elektron ticarət - elektron platforma, elektron ödəniş sistemləri və loqistika kimi 3 əsas meyar üzərindən inkişaf edir ki, yaranan problemlər də əsas elektron ödəniş sistemləri ilə bağlıdır. Bazarın qloballaşması, ticarət zəncirinin, eyni zamanda bununla bağlı prosedurların mürəkkəbləşməsi gömrük sahəsində də dəyişiklikləri tələb edir. Eyni zamanda 2020- ci ildən etibarən fiziki şəxslər ayda ümumi məbləği 300 dolları keçməmək şərtilə ilə xaricdən mal sifariş edə bilərlər. 2020- ci ilə qədər isə kimi bu məbləğ 1000 dollar idi. O cümlədən, fiziki şəxs özü ilə ölkəyə yalnız 800 dollar ekvivalentinə bərabər rüsumsuz mal gətirə bilər. Əvvəllər isə kimi bu məbləğ 1500 dollar idi.

Azərbaycanda "Elektron ticarət haqqında" Qanun 2005-ci ildə qəbul olunsa da, bu sahənin ilkin göstəriciləri yalnız 2008-ci ildə özünü göstərməyə başlamışdır. Bunun ən əsas səbəblərindən biri internet üzərində ödəmə sisteminin olmaması olmuşdur. İlk milli onlayn ödəniş sistemi isə 2008-ci ildə "GoldenPay" sistem ilə işləyən "hesab.az" internet ödəmə portalı fəaliyyətə başlamışdır. Eyni zamanda "million.az" internet saytı vasitəsi ilə e-ödəniş xidmətləri həyata keçirilir. Həmçinin Azərbaycanda bir çox şirkətlərdə "GoldenPay" sistemi tətbiq olunur. Hazırda bu hər iki portal vasitəsi ilə şəbəkə marketinq, ödəmə kartları, elektron pul kisəsi, mobil və stasionar telefonlar, kommunal, kabel TV, bank, sığorta, e-mağaza və s. xidmətlər üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi mümkündür. Bundan əlavə, son dövrlər e-manat və e-pul kimi elektron ödəniş xidmətləri də istehlakçılara təklif edilir. E-ticarətin inkişafının "Elektron hökumət" Dövlət Proqramının prioritetlərindən biri olması, internet istifadəçilərinin sayının artması, bank kartlarının sayının çoxalması, ƏDV geri al portalı vasitəsi ilə ödənmiş ƏDV- nin onlayn ödənişlərdə nəğd ödənişə nisbətən daha yüksək faizlə geri qaytarılması, nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması ilə bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər, internet vasitəsi ilə ticarət etməyə meylli olan gənc əhalinin sayının çoxluğu Azərbaycanda e-ticarət həcmini artırmışdır. Eyni zamanda qonşu ölkələrin pul vahidlərinin Azərbaycan

manatına nisbətən dəyərsizləşməsi xüsusi ilə Türkiyədən elektron qaydada edilən sifarişlərin həcmini və bu xidmətlə məşğul olan şirkətlərin sayını artırmışdır. Azərbaycanda bütün ölkə üzrə vahid e-ödəniş məkanının zərurəti nəzərə alınaraq Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi yaradılmışdır.

Nəticə

E- ticarətə kompüter şəbəkəsindən istifadə olunmaqla elektron formada həyata keçirilən istənilən sahibkarlıq növünü misal çəkmək olar. Eyni zamanda e-ticarətin yüksək inkişaf potensialına malik olması iqtisadiyyatın bu seqmentinin dövlət tərəfindən əlavə normativ tənzimlənməsinə ehtiyacı olduğunu göstərir (1). Hazırda elektron ticarət fəaliyyətinin unikal olması onun xüsusiyyətlərindən vergi ödənişlərindən yayınma vasitəsi kimi istifadə etmək imkanı verir. Məhz bu səbəbdən e- ticarətin vergitutma mexanizmi bu sahənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanmalıdır. Bu zaman "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa, "Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması" Qaydalarına və digər dövlət orqanları tərəfindən Vergilər Nazirliyinə zəruri məlumatların ötürülməsi ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarlarına yenidən baxılmalı və zəruriyyət yarandıqda müvafiq dəyişikliklər edilməlidir (5). 2017-ci ildən qüvvəyə minən Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklərə əsasən, rəqəmsal iqtisaidyyatın vergiyə cəlb olunmasında əsas nüanslar ödəmə mənbəyində verginin tutulması (10%) və ƏDV-nin (18%) tətbiq edilməsi mexanizmidir (2). Vergi Məcəlləsinin 168.1.5-ci, 169.1-ci və 169.3-cü maddələrinə edilən dəyişikliklər virtual məkanda ƏDV-nin tətbiqini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda otel xidmətlərinin və aviabiletlərin sifarişi üzrə xidmətlər istisna olmaqla, bu məkanda iş və xidmət təqdim edildikdə, yarış və müsabiqə keçirildikdə vergi tutulan əməliyyatın yeri kimi xidmətlərin alıcısının və lotereya, yarış və müsabiqə iştirakçısının olduğu yer müəyyən olunaraq həmin dövlətdə də ƏDV tətbiq olunur. Xidmətin alıcısı vergi ödəyicisi olduqda ƏDV-ni həmin şəxs özü hesablayır və büdcəyə ödədikdən sonra Vergi Məcəlləsinin tələblərinə riayət etmək şərti ilə ödənilmiş məbləğini əvəzləşdirə bilir. İşin və xidmətin alıcısı vergi ödəyicisi olmadıqda isə ödənişi aparan yerli bank və ya xarici bankın respublikadakı filialı ƏDV-ni hesablayaraq alıcının vəsaiti hesabına büdcəyə ödəyir. Tutulmuş ƏDV isə bank və ya filial tərəfindən əvəzləşdirilmir. Elektron ticarətin vergiyə cəlbində digər məsələ ödəmə mənbəyində verginin (10%) tutulmasıyla bağlıdır. Bu məsələ Vergi Məcəlləsinin 125.1-1 maddəsiylə tənzimlənir. Məcələnnin müvafiq bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının rezidentləri tərəfindən qeyri-rezident şəxslərə məxsus elektron pul kisəsində yaradılan hesaba pul köçürülərkən, əməliyyatı həyata keçirən yerli bank, xarici bankın Azərbaycan Respublikasındakı filialı və ya poçt rabitəsinin milli operatoru həmin rezidentdən köçürülən məbləğin 10 faizi miqdarında ödəmə mənbəyində vergi tutur. Elektron pul kisəsi dedikdə isə, "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən köçürülmüş pul vəsaitlərini saxlamağa və onların tapşırığı ilə elektron ödənişləri həyata keçirməyə imkan verən, bank və ya kredit təşkilatı sayılmayan proqram təminatı başa düşülür. Bu istiqamətdə müsbət addımlar atılsa da bəzi xırda çatışmazlıqlar mövcuddur. Misal üçün dünyada geniş yayılan taksi xidmətindən (Bolt, Uber və s.) istifadə edərkən elektron şəkildə edilən ödənişlərdən 18% ƏDV hesablanarkən nəğd ödənişlərdən bu məbləğ hesablanmır. Bunun kimi vergi fərqliliyi sistemin inkişafına mane ola bilər. Əksinə elektron ödənişlərdə stimullaşdırma sistemin inkişafına və kölgə iqtisadiyyatının azalmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
3. Suleymanov, E., & Ibrahimova, K. (2018).The Impact of Innovation on Economic Development in Keys of Azerbaijan. The Sustainable Development of Economy and Administration: problems and perspectives International Conference Baku. October 2018
4. Ibrahimova, K., Suleymanov, E., & Rahmanov, F. (2020). The Digital Economy and the Impact of Its Formation on Economic Development. Academic Journal of Economic Studies, 6(3), 105-108.
5. Azərbaycan Respublikasının "Elektron ticarət haqqında" Qanunu.
6. Taxation of Electronic Commerce: A Developing Problem. Taxation Aspects of Electronic Commerce: Publication of reports and technical papers. OECD March 2001.
7. Electronic Commerce and the Challenge for Tax Administration (www.wto.org).

MÜHASİBAT UÇOTU

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİ ÜÇÜN MHBS

Əlizadə Rəsul İlqar oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
relizade6@std.beu.edu.az

Xülasə

Müasir dövrdə ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında KOS-lar:məşğulluq,vergi, investisiya,ixracat və s. məqamlarda yüksək göstəricilərə malikdir. KOS-a iqtisadi imkanlarından aslı olmayaraq inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə,dövlətlər müxtəlif formada dəstək verir. Çünki Kos-lar ölkə üçün sosial-iqtisadi əhəməmiyyətə malikdir.Bu müəssisələr yalnız kiçik olması ilə deyil, həmçinin mühitə tezuyğunlaşma,baş verən dəyişikliklərə adekvat cavab vermə xüsusiyyətlərinə görədə fərqlənirlər. Bu sadalananlara baxmayaraq iri müəssisələrdən fərqli olaraq KOS-lar Avropanın və dünyanın digər maliyyə bazarları, səhm bazarlarında iştirak etmədiyi üçün tam dəst MHBS –dən istifadə əlverişli deyil. Bu səbədən, mövzuda KOS-lar üçün MHBS-nin vacibliyi, bu standartlara KOS-ın keçid dövrü, standartların hazırlanması,yayınlanması, müsbət və mənfi cəhətləri və tam dəst MHBS ilə KOS-lar üçün MHBS arasında müqayisə kimi məqamlara toxunulmuşdur.

Açar sözlər: MHBS (Maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq standarları), KOS (Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri), BMSŞ (Beynəlxalq muhasibat standarları Şurası) və BQKBTT (Beynəlxalq qiymətli kağız bazarı tənzimləmə təşkilatı).

Abstract

In modern times, SMEs in the national economies of countries: employment, taxes, investment, exports, etc. Has high performance at points. SMEs are supported in various ways by developed and developing countries, regardless of their economic capabilities, because SMEs are of socio-economic importance to the country. However, unlike large enterprises, SMEs do not participate in other financial markets and stock markets in Europe and the world, so it is not convenient to use a full set of IFRS. Therefore, IFRS for SMEs. The importance of the transition period of SMEs to these standards, the development and publication of standards, the pros and cons, and the comparison between the full set of IFRS and IFRS for SMEs were discussed.

Keywords: IFRS(International Financial Reporting Standards), SME(Small and Medium Enterprises), IASB(International Accounting Standards Board) and IOSCO (International Organization of Securities Commissions).

Giriş.

Dünyada iqtisadi münasibətlərin qlobal səviyyədə inkişaf etməsi,müəssisələrin beynəlxalq səviyyədə fəaliyyətlərlə məşğul olması,müəssisələrin eyni muhasibat qaydaları və prinsipləri əsasında hesablaşmalarını zəruri hala gətirmişdi.Muhasibat sahəsində müəssisələrin hesablaş -ması üçün ortaq muhasibat dili olan "Maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq standarları " məhz bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yaradılmışdır. Yaradılmış olan MHBS dünya iqtisadiyyatının önəmli bir hissəsini formalaşdıran KOS-lar üçün çətin və qarışıq bir formadadır.Bu səbəbdən dolayı standartda KOS-larla bağlı olmayan təxminən 85% hissəsi kiçildilmişdir.Beləliklə 9.12.2019 tarixli və Q-15 qərarlı hüquqi aktla Azərbaycan Respubli -kasında "Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu işin məqsədi KOS üçün MHBS anlayışı və özəl olaraq MHBS-nin yaradılmasının zəruriliyini izah etməkdir.

KOS anlayışı.

KOS-lar üçün ortaq qəbul edilmiş bir tərifi yoxdur.KOS-lar: "eyni zamanda işin həm sahibi həmdə meneceri olan ,öz kapitalı hesabına maliyyələşən və mühitindən kənara çıxmamış lokal müəssisələrdir. [Baykal,2000] XX-ci əsrin 80-ci illərindən etibarən Avropada miqyaslı iqtisadiyyat anlayışına alternativ olaraq "kiçik gözəldir" anlayışı geniş şəkildə ölkələrdə qəbul edilməyə başladı.KOS-lar yenilikləri təşviq

edib,məşğulluq yaradan və yeniliklərə sürətlə Inteqrasiya edə bilirlər.KOS-ın bu qədər önəmli olmasına baxmayaraq,siyasətçilər və akademik mühit tərəfindən bu sahəyə laqeydlik göstərilmişdir.Sadəcə 90-cı illərin əvvələrindən başlayaraq KOS-lara önəm verilməyə başlandı.KOS-ların iqtisadiyyata qatqısını 5 başlıq altında qeyd etmək olar [Elif AYHAN 2014]:

1)Məşğulluğun yaradılması 2)Elastiklik sayəsində yeniliklərə sürətlə inteqrasiya edə bilmə. 3)Sahibkarlığın təşviqi. 4)Butik istehsalı ilə məhsulun fərqləndirilməsi. 5)İri müəssisələr üçün ara məhsulların tədarükü

Niyə KOS-lara MHBS lazımdır?

Dünyada ümumi olaraq qloballaşma iqtisadi münasibətlərədə təsirsiz keçməmişdir.Rəqabətin forması dəyişmiş,əhatə dairəsi qlobal səviyyəyə gəlmişdir.Müəssisələrin Öz mühitləri daxilində,mühafizə qalxanı altında cari fəaliyyətlərini davam etdirmə dövrü başa çatmışdır.KOS-ın maliyyə hesabatlarını MHBS-ə əsasən hazırlamaları qlobal iqtisadi münasibətlərə uyğunlaşma prosesində əsas məqamlardan biridir. KOS önəmini anlamaq və buna görə strategiyanın hazırlanması ölkə iqtisadiyyatı üçün çox vacib olduğu üçün,KOS-lar istər ölkə daxili,istərsədə ölkələr arasındakı maliyyə və iqtisadi baxımdan həyata keçirilən tənzimləmələrə ehtiyac duymaqdadır.Bu tənzimləmələri davamlı olaraq araşdırmaq və izləmək lazımdır ki,hüquqi tənzimləmələr həyata keçirilsin .KOS-la bağlı tənzimləmələr haqqında təlimlər,konfranslar təşkil edilməlidirki,bu sahədə çalışanlar və istifadəçilərdə hər bir yeniliklərlə bağlı təfəkkür formalaşsın. Hazırda KOS-lar üçün ayrı bir MHBS hazırlanmasını vacib edən 2 yanaşma vardır.Gəlin baxaq:1)İlkin yanaşma MHBS-ni dünya üzrə milli standarlatın əsası olaraq istifadə edənlərin sayının artmasıdır.AB-də 2005-ci ildən etibarən birjada qeydiyyatda olan şir-kətlərin MHBS-ə keçidinin məcburi olması bu prosesi sürətləndirmişdir.Amma istər AB ölkələrində ,istərsədə digər ölkələrdə iqtisadi fəaliyyət həcminin böyük qismini birjada qeydiyyatda olmayan müəssisələr təşkil edirdi.Bu müəssisələrin əsas hissəsidə KOS statusunda olan müəssilər idi.Bu səbəbdən ölkələrdə mövcud olan müəssisələrin hamısı birjada qeydiyatda olmadığı üçün ümumi MHBS qəbul etmələrində və xarici mühitlərə inteqrasiya etmələrində problemlər ortaya çıxacaqdı.Ona görədə KOS-lar üçün ayrı bir MHBS yaradılması vacib idi.2)Dünya miqyasında kapital bazarları ilə əlaqə qurmaq üçün vahid maliyyə hesabatları dəsti tələb olunur. BMSŞ və BQKBTT arasındakı iş bu prosesin bir hissəsini təşkil edir. Burada əsas məqsəd, hər iki təşkilatın qarşılıqlı fəaliyyəti vasitəsilə ümümi olaraq dünyada olan bütün müəssisələrin hesabatlarının xarici mühitlərdə də anlaşıqlı və müqayisə oluna bilən olmasıdır.Yəni həm KOS-lar həmdə ictamiyyətə açıq olan iri müəssisələr üçün qlobal bir standartın yaradılması.

KOS maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri:Ortaqlar,Bank,tədarükçü,işgörənlər və dövlət KOS maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin maraq duyduğu məqamlar: Qısa müddətli pul axını və likvidlik və s.

KOS-lar üçün MHBS-ə keçid.

İqtisadi qloballaşma nəticəsində muhasibat məlumatlarının istifadəçiləri yeni problemlərlə qarşı-qarşıya qalmışdır.Bunun səbəbi ölkələrdə fərqli muhasibat sistemlərinin tətbiqidir. Qarşıya çıxan problemlərin muhasibat icmasında düşünülən həllər içərisində qəbul Olunan "Beynəlxalq uyğunlaşma" yanaşmasıdır. **Uyğunlaşma**-müxtəlif ölkələrdəki müəssisələr tərəfindən hazırlanan maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyinin təmin etmək ,standartlar və digər tənzimləmələr arasındakı fərqlərin azaldılması prosesi olaraq başa düşülür.KOS-lar üçün MHBS standartının yaradılması prosesi 2003-cü ildə başlanmışdır.Standarların yayınlanması 2009-cu ilin ortalarına təsadüf etmişdir. Lakin,bu standarlar ictami tənqidə məruz qaldığı üçün geri götürülmüş və müəyyən tənzimləmələr aparılmışdır.Buna görədə KOS-lar üçün MHBS təqdim edilməsi müddəti təbii olaraq uzanmışdır. 2004-cü ildə KOS-lar üçün hazırlanacaq olan standarlarla əlaqəli müzakirə sənədi yayınlanmışdır.Bu sənəddə müzakirə edilən suallar Aşağıdakı kimidir:

1)BMSŞ KOS-lar üçün özəl bir maliyyə hesabatları standartı hazırlamalıdırmı?
2)KOS-lar üçün maliyyə hesabatı standartlarının hədəfləri nə olmalıdır?
3)Hansı təşkilatlar KOS-lar üçün MHBS çərçivəsində olacaq
4)KOS-lar üçün MHBS müəssisənin bir muhasibat hesablaması və tanınma problemini həll etmirsə, problem necə həll olunmalıdır?
5)KOS-lar üçün MHBS istifadə edən birmüəssisə standartlardan fərqli davranış tətbiq edə bilərmi?
6)MHBS anlayışlar və prinsiplər KOS-lar üçün MHBS-də nə dərəcədə əsas olmalıdır?
7)Tam dəst MHBS-in konsepsiyası və prinsipləri üzərində qurulubsa,bunu dəyişdirmək üçün nəyi əsas götürmək lazımdır.

KOS-lar üçün 2005-ci ilin aprel ayında tanınma və ölçmə dəyişiklikləri ilə bağlı kadr sorğusu aparılmışdır. 2005-ci ilin oktyabrında –Sadələşdirmələrə dair ictimai dəyirmi masa müzakirə-ləri təşkil

edilmişdir. 2006-ci ildə hazırlanan layihə BMSŞ veb saytından yayımlandı.20 ölkə- dən 116 kiçik müəssisə iştirakı ilə 2007-ci ilin iyun ayında üzləşdiyi problemlər haqqında və hesabat verməklə "sahə testi" keçirildi. BMSŞ işçi qrupu test nəticələrini analiz etmək üçün 2008-ci ilin I yarısında bir araya gəlmiş, işçi qrupu 2008 iyula qədər şuraya rəyləqi təqdim etdi.Sonda idarə heyyəti 2009-cu ilin aprel ayında son nümunəni KOS-lar üçün MHBS olaraq qəbul etti

KOS-lar üçün MHBS avantajlar və dezavantajları.

Avantajlar:

1)İnvestorlar üçün müqayisə edilə bilən maliyyə hesabatı strukturu təqdim edir
2)Ümumiyyətlə maliyyə hesabatlarının etibarlılığını gücləndirir
3)Beynəlxalq səviyyədə investor olmağa təşviq edir
4)Beynəlxalq şirkət satınalmalarında/birləşmələrdə və ya yeni əməkdaşlıqlarda üstünlük təmin etmək
5)Aşağı dəyərli kapital əldə etmək
6)Yüksək səmərəli resurs paylanmasını təmin edir
7)Yüksək iqtisadi inkişaf tempini yaradır
8)Maliyyələşdirmə kapitalına daha yaxşı əlçatanlıq
9)Ölkə xaricində ticarəti asanlaşdırır
10)Nəzarət və səmərəlilik[www.ifac.org]

Dezavantajlar:[Demir ve Acar, 2010:52-53].(Wong hesabatına əsasən):

1)Ölkə daxilində standarların qəbul edilməsi barədə qərar qəbul edənlərin əks yanaşmaları və ölkədə standarların tətbiqində bir sıra hüquqi çətinliklər
2)Standartların qəbul edilməsində və tətbiqində mədəni fərqlərə əsasən yaranan çətinliklər
3)Kiçik və orta müəssisələrin standartları və muhasibat firmalarının standartları tətbiqləriylə bağlı yaranacaq problemlər
4)Standarların mürəkkəbliyi və quruluşu səbəbindən yarana biləcək anlaşılanlıq problemləri
5)Standarların ölkələrin dillərinə tərcümə edilməsi və bu vəzifə üçün ayrılacaq vəsaitlə əlaqədar problemlər
6)Ölkədəki tələbələrə və muhasiblərə Beynəlxalq standartlar haqqında təlimlərin verilməsilə bağlı problemlər.

KOS-lar üçün MHBS ilə tam dəst MHBS müqayisəsi.

Ümumi MHBS-də yer almayıb,KOS-lar üçün MHBS-də yer alan mövzular[Elif AYHAN,2014:18]:

1) Kombinə edilmiş maliyyə hesabatları
2) Səhmlərin və ya digər kapital alətlərinin ilk buraxılış
3) Opsiyonların və səhm alma haqqı verən maliyyə alətlərinin satışı
4) Səhmlərin kapitallaşdırılması və ya bonus səhmlərin və səhmlərin bölünməsi

KOS-lar üçün MHBS anlayışına aid edilməyən MUBS / MHBS[Elif AYHAN,2014: 19]

1) MHBS 8 Əməliyyat Seqmentləri 2) MUBS 34 Aralıq Maliyyə Hesabatı
3) MUBS 33 Səhm Başına Qazanma 4) MHBS 4 Sığorta müqavilələri
5) MHBS 5 Satış məqsədli əldə tutulan Əsas Aktivlər

Nəticə

KOS-lar ölkərin iqtisadi həyatında gördüyümüz kimi önəmli rola malikdir.Bu müəssisələr adından göründüyü kimi kiçik olduğu üçün,onlara tam dəst MHBS Lazım deyildir.Yəni daha kiçik və onlar üçün mürəkkəb olmayan standarta ehtiyac duyurlar.Dünyada KOS-lar üçün MHBS-nin yaradılması onların sayı ilə də bağ-lıdır.Məs:"Təxmini araşdırmalara görə sadəcə AB ölkələrində 5.000.000 KOS mövcuddur.Bu da çox ciddi rəqəmdir.Təkcə bu məqam səbəb yaradırki KOS-lar üçün özəl olaraq MHBS yaradılsın.[Demir;2007].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elif A.(2014) "KOBİ'LER İÇİN ULUSLARARASI FİNANSAL RAPORLAMA STANDARDININ MUHASEBE MESLEK MENSUPLARI AÇISINDAN FARKINDALIĞI" s.4,ss.18-19.
2. Baykal, C. (2000) "KOBİ'lerde Yapısal Düzenlemeler", Gümrük Birliği Sürecinde KOBİ'ler Semineri, İstanbul.
3. Demir,V. (2007) "KOBİ'LER İÇİN UFRS"NİN SON TASLAĞI ve DEĞERLENDİRMELER" s.1.
4. Özkan,S. ve Acar,E. (2010) "Uluslararası Muhasabe/Finansal raporlama Standarlarının Finansal Tablolar Analizi Üzerindeki Etkilerine Genel bakış" Mali çözüm dergisi,ss.52-53

ÇEVRƏ MÜHASİBATLIĞI VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Babayev Cavid Sərdar oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
cbabayev1@std.beu.edu.az

Xülasə

Əsas hədəfi iqtisadi və ətraf mühitə dair məlumatları özündə birləşdirmək olan çevrə mühasibatlığı günümüzdə istər ayrı-ayrılıqda insanlar, istər şirkətlər, istərsə də milli iqtisadi təsirindən asılı olaraq dövlətlər arasında məsuliyyət yaradır. Bu sosial məsuliyyət əsasən vahid mühasibat uçotu planı tərkibində ekoloji xərclər üçün ayrı bir hesab qrupunun yaradılmasıyla özünü bariz bir şəkildə büruzə verir. İqtisadi, sosyal və texnoloji inkişafın davamlılığıyla çevrə mühasibatlığı da yaratdığı məsuliyyətlə birlikdə böyüməkdə və mühasibat uçotunun bir alt çoxluğu olaraq şaxələnməkdədir. Bu məqalədə çevrə mühasibatlığının nə demək olduğu və onun əhəmiyyəti ilə bağlı bir sıra məsələlərə toxunulur. Məqalənin tərtib edilməsində əsas məqsəd ətraf mühit və mühasibatlıq arasındakı əlaqələri çevrə mühasibatlığı başlığı altında açıqlamaq, bu mövzuda əsasən gənc mühasiblər və mühasibatlıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün yeni, faydalı, yığcam qaynaq təqdim etməkdir.

Açar sözlər: **Çevrə mühasibatlığı, Ekoloji mühasibatlıq, Ətraf mühit, Gənc mühasib, Sosial məsuliyyət**

ENVIRONMENTAL ACCOUNTING AND ITS IMPORTANCE

Abstract

The main goal of environmental accounting is to combine economic and environmental information and today it creates responsibilities between individuals, companies, and states, depending on their national economic impact. This social responsibility shows itself in the creation of a separate group of accounts for environmental expenditures as part of a single accounting plan. With the sustainability of economic, social and technological development, environmental accounting is growing along with the responsibilities it creates and is diversifying as a subset of accounting. This article addresses a number of issues related to what is meant by environmental accounting and its importance. The main purpose of this article is to explain the relationship between the environment and accounting under the heading of environmental accounting, to provide a new, useful, concise resource on this topic, mainly for young accountants and students majoring in accounting.

Key words: Environmental Accounting, Ecological Accounting, Environment, Young Accountant, Social Responsibility

Giriş

Son 150 ildə qurmuş olduğumuz modern sənaye cəmiyyəti mahiyyəti etibariylə planetimizə zərər verməkdədir. Rahat, güvənli və əziyyətsiz bir həyat qurmaq naminə etdiyimiz demək olar ki hər şey ətraf mühit üçün işləri daha da pis bir hala gətirir. Bu neqativ təsirlərin yaradıcıları arasında heç şübhəsiz müəssisələr ilk sırada yer almaqdadır. Müəssisələr istehsal fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitlə daim qarşılıqlı əlaqədə olurlar və əməliyyat proseslərində ekoloji resurslardan əhəmiyyətli dərəcədə istifadə edirlər. Bu fəaliyyətlər öz növbəsində hava, su və torpaq kirliliyi kimi bir sıra ekoloji problemlərə səbəb olur. Ekoloji problemlər isə həm bu müəssisələr, həm də xarici mühitə duyarlı bir sıra qurumlar tərəfindən ayrı-ayrı sahələrə, eləcə də ümumi olaraq təbiətə dəymiş zərərin hesablanmasına ehtiyac yaradır. Məhz bu nöqtədə Çevrə Mühasibatlığı anlayışı qarşımıza çıxır. Çevrə mühasibatlığı həm istehsal fəaliyyətimizdə bizim təbii mühitə, həm də geri dönüş olaraq təbii mühitin bizə təsirlərini ölçərək təbii şəraitin iqtisadi sistemdəki rolunu anlamağımıza yardımçı olur. Məqalədə təbii mühit və mühasibatlıq arasındakı əlaqələr, çevrə mühasibatlığının tərkib hissələri, növləri və məqsədi kimi mövzulara toxunulmuşdur.

Təbii mühit və Mühasibatlıq arasında əlaqə

Təbii mühit və Mühasibatlıq arasındakı əlaqəni Çevrə Mühasibatlığı başlığı altında ələ alacağımızı nəzərə alaraq əvvəlcə bu terminlərə ayrı-ayrılıqda nəzər salmalıyıq:

Təbii mühit; insan müdaxiləsinə məruz qalmamış və ya dəyişdirilməmiş, insanlardan başqa canlı və cansız varlıqların təbii təsirləri və qüvvələri tərəfindən yaradılmış bütün təbii varlıqları ifadə edir[1].

"Mühasib" sözü ərəb sözü olub hesabat aparan, hazırlayan şəxs mənasını verir. Geniş mənada Mühasibat Uçotu maliyyə xarakterli, pul ilə ifadə oluna bilən iqtisadi hadisələrin qeydiyyatdan keçirilib təsnifləşdirilməsi və hesabat şəklinə gətirilərək təqdim olunması və təhlilini öyrənən bir elmdir[2].

Çevrə Mühasibatlığı termini məsrəflər və ətraf mühitlə bağlı elm sahələrini təsvir etmək üçün istifadə olunur[3].

Təbii mühit tarix boyu insan fəaliyyətinin mənfi təsirinə məruz qalmış və sənayeləşmə fəaliyyətlərindən sonra ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır[4]. Bu artış sosial məsuliyyətimizi yüksəltməklə qalmayıb eyni zamanda problemin həlli üçün qlobal səviyyədə birləşməyimizi qaçınılmaz qılır. Ekoloji problemlərin həlli üçün qlobal əməkdaşlıq yaratmaq səylərinin ən konkret nəticəsi çoxtərəfli ekoloji sazişlərdir. Çoxtərəfli ekoloji sazişlər qlobal əməkdaşlığa zəmin yaratmaq, ekoloji problemlərin həlli üçün hüquqi cəhətdən bağlayıcı, qanuni əsas qurmaq baxımından və milli ekoloji siyasətə rəhbərlik etdiyindən qlobal ekoloji idarəetmədə mühüm yer tuturlar[5].

Ətraf mühitə vurduğumuz zərərin böyüklüyü dəymiş zərərin bərpası işlərini də çətinləşdirir. Bu səbəbdən çevrənin aldığı zədələrin aradan qaldırılması fəaliyyətlərini yerinə yetirmək üçün bir sıra maddi xərclərin çəkilməsinin məcburiliyi, mövzunun mühasibatlıq səviyyəsində ələ alınması vacibliyini ortaya qoyur.

Çevrə Mühasibatlığının tərkib hissələri və alt çoxluqları

Çevrə mühasibatlığını çox sayda alt çoxluqlara bölmək mümkündür, çünki çevrə mühasibatlığı istər ekoloji, istərsə də, maliyyə yönümlü yanaşmalarıyla olduqca geniş mövzuları əhatələyir. Biz isə ümumi formada bu bölgülərdən ən əsaslarına nəzər yetirəcəyik.

Çevrə mühasibatlığını əsas fəaliyyətlərin cəmləşdiyi nöqtələr və bu fəaliyyətlərin əhatə etdiyi çevrələrin böyüklüyü baxımından müxtəlif hissələrə ayırmaq olar.

Fəaliyyətlərin fokslandığı mövzular cəhətdən 2 əsas hissəyə ayrılır:

1. Ətraf mühit baxımından differensiallaşdırılmış ənənəvi müahsibat uçotu; təbii mühitin bir müəssisə üzərində maddi baxımdan təsirlərini ölçür[6,səh.24].
2. Ekoloji mühasibat uçotu; bir şirkətin təbii mühit üzərində fiziki təsirlərini ölçür[6,səh.25].

Təsir dairəsi və fəaliyyət çərçivəsinin genişliyinə görə 3 səviyyədə təşkil edilmişdir[3]:

1. Qlobal çevrə mühasibatlığı; dünya səviyyəsində energetika, ekologiya və iqtisadiyyatı əhatə edən uçot metodologiyasıdır.
2. Milli çevrə mühasibatlığı; ölkə səviyyəsində iqtisadiyyatla məşğul olan mühasibat yanaşmasıdır.
3. Korporativ çevrə mühasibatlığı; bir şirkətin və ya təşkilatın xərc strukturuna və ətraf mühitə təsirinə diqqət yetirir.

Korporativ çevrə mühasibatlığının özünü də 2 kateqoriyaya bölmək olar[3]:

1. Ətraf Mühitin İdarəetmə Uçotu; ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyə uyğunluq təşkil edən xərclər və investisiya kimi ətraf mühitlə əlaqəli fəaliyyətin maliyyə təsirlərini nəzərə alan mühasibat yanaşmasıdır. Xərclər, ənənəvi idarəetmə uçotu üsullarını əks etdirərək təşkilatın öz biznes ehtiyaclarını ödəmək üçün bölüşdürülür və izlənilir.
2. Ətraf Mühitin Maliyyə Uçotu; maliyyə uçotunun əsas məqsədini əks etdirir. Təşkilatın xarici maraqlı tərəfləri ilə əlaqələrin qurulmasına yardım edir. Fərqi, ətraf mühitə dair hesabatlarda maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarına fokslanmasıdır.

Qlobal səviyyədə çevrə mühasibatlığı: SNA və SEEA

Qlobal səviyyədə çevrə mühasibatlığının necə təşkil olunduğunu anlamaq üçün ilk növbədə SNA və SEEA kimi beynəlxalq sistemlərin nə demək olduğunu anlamalıyıq.

SNA(The System of National Accounts) iqtisadi prinsiplərə əsaslanan ciddi mühasibat uçotu konvensiyalarına uyğun olaraq iqtisadi fəaliyyət ölçülərinin tərtib edilməsinə dair beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış standart tövsiyələr toplusudur. Tövsiyələr iqtisadi fəaliyyətin ən çox sitat gətirilən göstəricisi olan ümumi daxili məhsul (ÜDM) kimi maddələrin ölçülməsi üçün beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış standartı təşkil edən bir sıra anlayışlar, təriflər, təsnifatlar və uçot qaydaları olaraq ifadə edilir[7, səh.1, başlıq 1.1].

SEEA(The System of Environmental-Economic Accounting) iqtisadiyyat və ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqəni, ekoloji aktivlərin ehtiyatlarını və ehtiyatlardakı dəyişiklikləri təsvir edən çoxməqsədli konseptual çərçivədir[8, səh.1]. SEEA ətraf mühitə dair məlumatlara SNA-nın uçot konsepsiyalarını, strukturlarını, qaydalarını və prinsiplərini tətbiq edir. Nəticə etibarilə, SEEA ətraf mühitə dair məlumatların (çox vaxt fiziki ifadələrlə ölçülür) iqtisadi məlumatla (çox vaxt pul ifadəsində ölçülür) vahid çərçivədə inteqrasiyasına imkan verir[8, səh 6].

Göründüyü kimi SNA ölkənin sənaye strukturundan və ya iqtisadi inkişaf mərhələsindən asılı olmayaraq, iqtisadi təhlil, qərarların qəbulu və sülhməramlılıq üçün nəzərdə tutulmuş bir sistemdir[7, səh.1, başlq 1.4]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qlobal səviyyədə çevrə mühasibatlığının problemləri və bu problemlərin həlli ayrı-ayrılıqda dövlətlərdən yox, bu dövlətlər arasındakı əlaqələrdən asılıdır.

Nəticə

Sənayeləşmənin öz bərabərində gətirdiyi problemlərlə üzbəüz qalan zaman anlamalıyıq ki, bizim cəmiyyətdən ayrı fərdi fəaliyyətlərimiz həll yolu üçün heç də sürətli və səmərəli bir seçim deyil. Bu o demək deyil ki, biz bütün məsuliyyəti çiyinlərimizdən atmalı və həyatımızın geri qalanını hərəkətlərimizin təsirlərini düşünmədən yaşamalıyıq. Xeyr, əksinə, biz bir cəmiyyət olaraq birləşməli və bu problemlərin həlli üçün birgə çalışmalıyıq. Günümüzdə ictimaiyyətin istənilən kəsimindən insanlar bu mövzuda çalışmalar həyata keçirir. Bu çalışmalardan bəziləri qanuni məcburiyyətlər əsasında davam etdirilsə də, bir çoxu könüllülük çərçivəsində gerçəkləşdirilməkdədir. Gələcək nəsillərə yaşayış imkanları daha yüksək bir dünya buraxmaq üçün ekoloji problemləri tamamən aradan qaldırmağa çalışmalı və ya təbii mühitə vurduğumuz zərəri minimuma endirilməliyik. "Yaşıl mühasibatlıq" kimi tanınan çevrə mühasibatlığı, müəssisənin ekoloji fəaliyyətinin pulla ölçülə bilən hissəsini qeyd edən və hesabat verən bir elmdir. Bu kontekstdə həm cəmiyyətin, həm də müəssisələrin təbii mühitlə bağlı maarifləndirməsi, ekoloji uçot və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı hesabatlar haqqında məlumatlılığın artırılması vacibdir. Çoxtərəfli ekoloji sazişlərin həyata keçirilməsi zamanı qarşıya çıxan problemlər bu sazişlərin uğuruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və sazişlərin qlobal ekoloji problemlərin həllinə töhfəsini mübahisəli hala salır[4]. Bu baxımdan, müəssisələr ətraf mühit resurslarından istifadənin azaldılması, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması və tullantıların təkrar emalı kimi məsələlərə ekoloji cəhətdən şüurlu yanaşmalı və nəticələri maliyyə hesabatları və ya müstəqil hesabatlar vasitəsilə müvafiq tərəflərə təqdim etməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. F.Akdeniz, Z.Yavuz, D.Açar, **Çevre Muhasebesi ve Çevresel Raporlama**(2021), s.30, Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Gümüşhane Universiteti.
2. **Beynəlxalq Uçot və Hesabata Giriş**(GAAP və İFRS əsasında), 2-ci nəşr, Bakı – 2012, s.17, İqtisadi Araşdırmalar və Tədris Mərkəzi.
3. "**Glossary of terminology and definitions**", Environmental Agency, UK. (https://www.gov.uk/ arxivindən)
4. Dr.M.Kayaer, **Çevre ve Etik Yaklaşımlar**(2013), s.65, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, Sakarya Universiteti.
5. Dr.Y.Kaya, **Çok taraflı çevre anlaşmalarına uyum sorunu ve Türkiye üzerine bir deyerlendirme**(2011), s.440, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Süleyman Demirel Universiteti.
6. Kitab: **Environmental Management Accounting: İnformational and İnstitutional Devolopments**(2002), Kluwer Academic Publishers.
7. Kitab: **System of National Accounts 2008**, EC, İMF, OECD, UN və World Bank, pdf, s.1. https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008.pdf
8. Kitab: **System of Environmental-Economic Accounting 2012 Central Framework**, UN, EC, İMF, OECD və World Bank, pdf, s.1. https://unstats.un.org/unsd/envaccounting/seeaRev/SEEA_CF_Final_en.pdf

RISK AND RISK MANAGEMENT IN FINANCIAL MARKETS

Səfərəliyeva Tubəyim Asəm qızı

Bakı Mühəndislik Universiteti

İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi

tsefereliyeva@std.beu.edu.az

Summary

Risk is in close relationship with many disciplines, from engineering to medical sciences, from insurance to finance, as in all areas of life. For this reason, there are many definitions of risk in the literature, which are handled by different disciplines and from different perspectives.

Looking at the origin of the word risk, in the ancient Greek Homer"s Odyssey, "rhiza" meaning cliff and "Rhizikon" meaning possible dangers in the sea. It is thought that the English word risk is derived from the Italian risico, risco, rischio words, riesgo in Spanish, risque in French and derisco in Portuguese, and the Latin words resicum, risicum and riscus, which mean rocky, cliff. There are also claims that the word risk is a word of Chinese origin.

Keywords: Finance, Risk Management, Financial Market, Development, Risk taking

MALİYYƏ BAZARLARINDA RİSK VƏ RİSKİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Risk həyatın bütün sahələrində olduğu kimi mühəndislikdən tibb elmlərinə, sığortadan maliyyəyə qədər bir çox sahələrlə sıx əlaqədədir. Bu səbəbdən ədəbiyyatlarda riskin müxtəlif fənlər tərəfindən və müxtəlif perspektivlərdən idarə olunan bir çox tərifləri mövcuddur.

Risk sözünün mənşəyinə nəzər salsaq, qədim yunan Homerin Odisseyasında 'rhiza' uçurum və 'Rhizikon' dənizdə mümkün təhlükələr mənasını verir. İngiliscə risk sözünün italyanca risico, risco, rischio sözlərindən, ispanca riesgo, fransızca risque və portuqalca derisco və latınca qayalı, uçurum mənasını verən resicum, risicum və riscus sözlərindən əmələ gəldiyi düşünülür. Risk sözünün Çin mənşəli bir söz olduğuna dair iddialar da var.

Açar sözlər: Maliyyə, Risk menecmenti, Maliyyə bazarı, İnkişaf, Risk alma

Today, and especially after the 2008 global financial crisis, financial risk management has become very important. Due to the problems caused by the provision of standardization in the banking system and the financial risks encountered over time (repeatedly), the risk management of all banks is carried out by the “Basel Committee” established in the “International Bank for International Settlements” (BIS: Bank for International Settlements) [1, p. 47].

The types of risks that can be encountered in financial markets are divided into financial and non-financial risks due to the main lines, and many of these risks are sub-heading. Just as these risk factors can be increased, they can also be used in place of each other from time to time.

Financial Risks

Financial risks are grouped into three main categories, namely credit, liquidity and market risks, and it is seen that there are different sub-risks under each main risk group.

The first step in a problem loan is that the customer's choice cannot be made correctly. The most commonly used method for correcting customer selection is the 7K rule. However, in addition to the presence of internal or external data management systems as a way to identify risk by dealing with each rule, early warning systems can also show changes in relation to changes in these data [2, p. 112].

Capacity

It expresses the power to fulfill one's obligations in time. It is the ability of a well-adjusted person to pay his debts on time and in full with the cash flow he receives from his main activities. In addition to the main activities of the loan customer, the issuance of a long-term loan by focusing on temporary or recurring income will cause errors in risk measurement. One of the reasons for the formation of problem loans in the application is the incompatibility of promises.

Conditions

Political, macroeconomic, sectoral, conjunctural conditions that affect the debtor's ability to generate income are beyond the control of the debtor. Environmental conditions, like internal conditions, have a positive or negative effect on the customer.

Macroeconomic developments that can directly affect the sector in which the customer operates, periodic developments with laws and regulations, are evaluated under the heading of terms.

Interactions

These are the sources that will be used in case of non-payment of the debt with the income from the main activity. For this reason, it should not be evaluated first in the creditworthiness analysis. What is important is the evaluation of the elements that ensure the creditworthiness of the customer beyond the guarantees. However, in the event of non-payment of the loan, the collateral, which is a source to be applied, must be of a quality that supports the decision taken. In addition, the guarantees to be received must be compatible with the loan.

The purpose of the loan

The customer's loan need must be correctly identified by the sales staff, who have creditworthiness but are in the process of investing, cash flow is not possible to make short-term payments [3, p. 56].

Profitability

The main goal of the business is to try to maximize the long-term profit. It needs to optimize its resource costs so that it can continue to operate in a long-term and healthy way. For this reason, the customer's needs and expectations should be well questioned, and efforts should be made to bring them together at the most appropriate point.

Market Risk

Market risk is the possibility of loss due to risks such as interest rate risk, stock position risk and exchange rate risk arising from fluctuations in the financial market, interest rate, exchange rate, commodity and stock price changes in positions held in on-balance sheet and off-balance sheet accounts.

Another issue that can be considered within the scope of market risk is the risk of concentration risk arising from the same person, institution or assets in the portfolio. For example, Russia is the only market of a textile company, whose sales are doing quite well. At this point, the logic of risk management can be expressed with a simple analogy such as not putting eggs in the same basket. Market risk is measured by value at risk analysis.

Figure 1.1. Market risks.

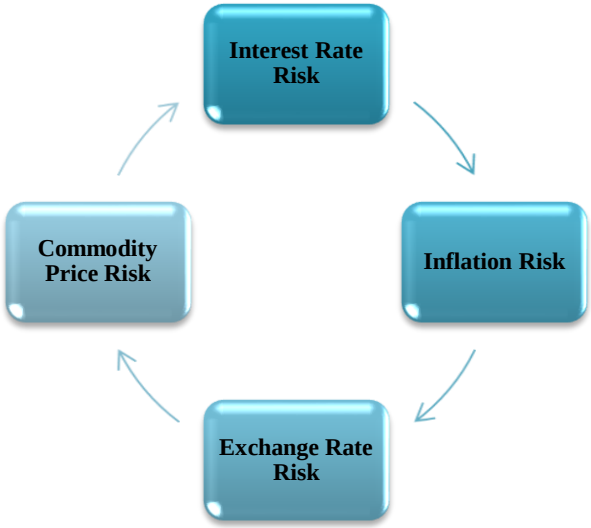

Source: https://www.researchgate.net/publication/339303261_Bolum_8_Fi– risk management 2021.

a. Interest Rate Risk: It is the risk faced due to changes in interest rates. This risk affects the expected return from any investment positively or negatively or has an impact on the borrowings of the enterprises. Because the interest rate directly affects the cash flows to be obtained or transferred out at the end of maturity. In such a structure, an incorrect interest rate risk management creates problems in terms of profitability/liquidity and capital adequacy [4, p. 58].

b. Inflation Risk: It is the risk that price increases will weaken the purchasing power of money. Inflation, depending on the time of the domestic currency

c. Exchange Rate Risk: When banks take a position on a foreign currency basis, they may face foreign exchange risk. At this point, it is important to closely monitor and interpret political and economic developments and to determine exchange rate quotes accordingly. Increasing uncertainty in currency trading means more risk.

More profits are expected in return for assuming more risk, which requires opening the margin between foreign exchange buying and selling prices. The margin increases in periods when the economic balances do not settle and the currencies fluctuate widely. Likewise, countries with unstable economies, high inflation and rapidly fluctuating currencies have a large trading margin.

Currency risk is the positive or negative changes that may occur in the value of national currencies against foreign currencies due to certain factors (balance of payments deficit, political events, etc.). Currency risk arises due to changes in foreign exchange rates, resulting in profit or loss on the balance sheets or investment portfolios of enterprises. Exchange rate risk can be divided into economic and accounting risk.

Accounting risk is the change in the local currency equivalent of foreign currency assets and liabilities as a result of changes in foreign exchange rates. Economic risk, on the other hand, is that the value of future cash flows in terms of local currency changes depending on the exchange rate. The difference from accounting risk is that the flows are not yet reflected in the balance sheet [5, p. 100].

d. Commodity Price Risk: It is the risk on the price caused by the increase or decrease in the input costs used in production and services.

Finally, financial risk management is an important issue for any business or organization, no matter how new or long-term. Identifying the pros and cons of this business and taking the necessary measures to eliminate them is the most important issue for any business to make a profit.

Suggestions for reducing risks are as follows:

1. Establishing the right business plan;
2. Continuous monitoring of turnover;
3. Reinforce job prospects;
6. Estimating annual income and expenses;
8. Build strong partnerships to mitigate risks;
9. Making use of the experiences of foreign countries to reduce risks.

All these will be beneficial in reducing the risks in the establishments.

References

1. Hassani U.L. Financial risk assessment and risk mitigation. London, London publishing, 2018, 587 p.
2. Marly H.S. Financial risk assessment. London, London publishing, 2018, 453 p.
3. Merly P.Z. Risk assessment in insurance. London, London publishing, 2016, 369 p.
4. Parlakkaya R.A. İşletmelerde mali risk ve riskin muhasebeleştirilmesi. Konya, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018, 400 s.
5. Pratt S.M. Risk management and planning. London, London publishing, 2020, 380 p.

INDEPENDENT AUDIT IN THE FINANCE SECTOR

Sara Nurməmmədli
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
snurmemmedli1@std.beu.edu.az

Summary

Events stemming from corruption, fraud and abuse that have taken place on a global scale have increased the demand for independent auditing. Considering the increasing number of companies and the complexity of accounting information systems, the need for the independent audit profession is increasing day by day. Cheating, corruption and mistakes made by employees negatively affect the public, information users and investors, especially companies. Companies that have not been independently audited pose a danger among other companies and institutions in which they operate.

The aim of this study is to reveal the financial and legal consequences that may occur in the absence of independent auditing. As a result of our study, which analyzes the law and financial data, it has been determined that companies that do not have independent audits will face situations that may create sanctions such as invalidity, administrative fines and termination, and will experience financial difficulties. In this context, it is recommended that companies establish their internal control systems before the independent audit.

Keywords: Independent Audit, International Auditing Standards, Financial and Legal Results, Finance Sector, Financial Situation

MALİYYƏ SEKTORUNDA MÜSTƏQİL AUDİT

Xülasə

Qlobal miqyasda baş vermiş korrupsiya, fırıldaqçılıq və sui-istifadə halları müstəqil auditə tələbatı artırmışdır. Şirkətlərin sayının artması və mühasibat uçotu informasiya sistemlərinin mürəkkəbliyini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, müstəqil audit peşəsinə ehtiyac günü-gündən artır. Aldatma, korrupsiya və işçilər tərəfindən yol verilən səhvlər ictimaiyyətə, informasiya istifadəçilərinə və investorlara, xüsusilə şirkətlərə mənfi təsir göstərir. Müstəqil auditdən keçməmiş şirkətlər fəaliyyət göstərdikləri digər şirkətlər və qurumlar arasında təhlükə yaradır.

Bu tədqiqatın məqsədi müstəqil auditin olmadığı təqdirdə baş verə biləcək maliyyə və hüquqi nəticələri aşkar etməkdir. Qanun və maliyyə məlumatlarını təhlil edən araşdırmamız nəticəsində, müstəqil auditi olmayan şirkətlərin etibarsızlıq, inzibati cərimələr və xitam kimi təzyiq yarada biləcək vəziyyətlərlə qarşılaşacağı, maliyyə çətinlikləri yaşayacağı müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə şirkətlərə müstəqil auditdən əvvəl daxili nəzarət sistemlərini qurmaları tövsiyə olunur.

Açar sözlər: Müstəqil Audit, Beynəlxalq Audit Standartları, Maliyyə və Hüquqi Nəticələr, Maliyyə Sektoru, Maliyyə Vəziyyəti

As a result of the changes and events taking place in the world and in our country, the need for audit activities has increased day by day. The need for auditing of businesses and institutions has emerged. Audit procedures and practices have been developed in order to inform the public and investors and to ensure transparency.

It is aimed to prevent fraudulent and inaccurate financial statements and data, and to prevent potential problems before they happen. It is one of the main needs of companies to detect the problems that may arise as a result of fraud, corruption and mistakes made by employees, and to establish an effective and sustainable internal control system by taking the necessary precautions.

By updating the audit procedures and practices, it is aimed not only to ensure the sustainability of the enterprises, but also to inform the public accurately. Demand for the independent audit profession has increased in order to prevent corruption and fraudulent transactions occurring around the world.

The absence of control activities in enterprises triggers negative results. For this reason, it is of great importance to establish, supervise and ensure the functioning of the internal control mechanism, which is one of the main objectives of the audit. The aim of the study is to examine what kind of negativities the enterprises and institutions may encounter if the independent audit activity is not implemented and how the financial and legal consequences that may be encountered will affect the enterprises and institutions.

In this direction, the importance and necessity of the need for independent auditing activities are stated. For this reason, it is important that businesses, institutions and the public are informed accurately.

Auditing standards have been developed to cover the whole world and necessary laws have been put into practice. It is aimed for the auditors to carry out audit activities in the light of these standards and laws, and these activities have been made mandatory by adhering to ethical and moral rules.

Audit activities are carried out with the standards published by the Public Oversight Authority. The auditing standards that the Public Oversight Authority has updated and developed expand the jurisdiction of the audit profession [1, p. 34].

Compliance with the determined obligations and rules brings along the quality of the ongoing audit. In order to ensure audit quality and keep it at high levels, important responsibilities fall on the auditor and the company or institution being audited. Audit quality also affects the outcome of audit activity. When we observe such situations, we can also observe the need for a company's audit.

Purpose of Independent Audit

The purpose of the independent audit is to audit the compliance of the activities and financial situations of the enterprises with reality as a result of the examinations and evaluations of the assigned independent auditors and to inform the information users correctly. At the same time, it is aimed to examine the accuracy of the financial statements by fully addressing the operational status of the enterprises in the light of auditing standards and legislation, by evaluating their conformity with reality.

The independent auditor aims to inform the public and information users accurately. It is of great importance that investors and shareholders are informed accurately. Generally, independent audit activities have an important place in terms of sustainability of businesses [2, p. 101 - 102].

Ensuring continuity in businesses and informing the public transparently and accurately are the main objectives. Inspecting the activities of the business and informing the business environment accurately and transparently will bring an environment of trust. For this reason, it is an important issue for the business and the business environment for the independent auditors to express the necessary and appropriate audit opinion by applying the audit activities in the light of the independent auditing standards, together with the ethical and moral rules [1, p. 145].

With the auditing standards developed and updated by the Public Oversight Authority, the auditor aims to reach sufficient and appropriate audit evidence to express his opinion, and aims to express a correct opinion in this direction.

It is quite possible for an unaudited company to receive investment and to harm the sustainability of the company by adding to the legal negativities it may encounter. When legal problems and penal sanctions are added together with the financial problems that may be encountered, the continuity of the company will be disrupted and other companies, investors and information users will be adversely affected.

In order to prevent all these negativities, a need for independent audit activities arose. It is aimed to prevent these problems by using the inspection systems effectively by predicting the problems that may be experienced instead of evaluating the problems that may be experienced afterwards. It is aimed to ensure

that other companies and institutions, including companies and institutions, are not harmed and the right to information is provided on the basis of transparency.

Scope of Independent Audit

Although the scope of the independent audit is not clear that there are no undesirable situations such as fraud, error and corruption in the financial statements and data of the company that the auditor is auditing, it is obligatory to give a reasonable assurance within the framework of the audit evidence that can form a basis for the auditor's opinion.

As stated in the independent auditing standards, the auditor is obliged to give reasonable assurance. This assurance does not imply an assurance that there is no such thing as error, fraud or corruption.

Audit activities continue in line with the documents, information and findings obtained, and the audit activities end with the declaration of a reasonable opinion by the auditor. The auditor continues his audit activities by considering the ethical and moral rules, as well as the auditing standards.

The absence of friendships, partnerships and similar ties that can create intimacy is one of the main rules of auditing. Considering the compliance of the financial statements and financial data with the generally accepted accounting principles and rules, the compliance with the legislation is evaluated. Auditing financial statements includes accounting books, documents and accounting records. Financial statements are audited through these documents.

Before the audit activity, the audit firm and the company to be audited should agree on a contract and the direction of the audit should be agreed [3].

Independent Audit

The Public Oversight Authority defines independent auditing as follows: It is the situation of reaching a conclusion by applying the audit procedures and techniques and making the necessary evaluations, and creating a report in this direction, in accordance with the standards and accurately of the financial statements of the company.

The auditor, who continues his auditing activity, cannot work within the body of the company being audited and cannot establish a close bond. It continues its audit activities independently and provides reasonable assurance. The auditor's obligation is to continue the audit activities independently while adhering to the standards.

Inner control

Companies and institutions can perform internal auditing activities for the purpose of auditing their activities. Internal auditing is a necessary type of audit in order to evaluate their ongoing activities [3]. It is a type of control carried out by people working within the company, by people operating as dependents on the company or institution. It is a suitable type of audit to determine the development status, purpose and profitability of the company and to make the necessary determinations.

Public Audit

It is a type of audit that is carried out by people working in public institutions and also operating as dependents, and at the same time, it is aimed at the public interest. It is possible to list the ombudsmen who carry out the public audit as follows [4]:

- ✓ Inspectors within the Social Security Institution
- ✓ Auditors within the Ministry of Finance
- ✓ Auditors within the body of the Banking Supervision and Regulation Authority
- ✓ Auditors within the body of the Capital Markets Board
- ✓ Tax inspectors working in the Tax Inspection Board within the Ministry of Finance.
- ✓ Auditors within the State Audit Board and Court of Accounts

As a result, although it is a separate crime to present financial statements that have not been independently audited to credit and financial institutions, financial institutions that provide loans to companies that present these financial statements also commit crimes. Companies that do not have an independent audit are faced with legal sanctions along with financial problems.

Companies that do not have an independent audit, although they are subject to independent auditing, may face situations that may create sanctions such as invalidity, administrative fines and termination [1, p. 56].

In order to ensure transparency and an environment of trust, as well as to ensure the sustainability of companies, independent audits should be conducted. It is thought that a study on the benefits that an effective internal control system can provide to audit activities can contribute to the literature. In this context, it is thought that a study on the importance of internal control can contribute to the literature.

References

1. Arslan A.Ö. Bağımsız Denetim Yaptırılmamasının Hukuki Sonuçları, Mali Çözüm Dergisi, İstanbul, İstanbul yay, 2019, 400 s.
2. Ataman B. H. Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı ile Tam Set Türkiye Muhasebe ve Türkiye Finansal Raporlama Standartlarının Karşılaştırılması, İstanbul, Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 3, Cilt: 2, 2017, 377 s.
3. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/682463 – mali tablolar 2021.
4. https://www.pwc.com.tr/blog/bagimsiz-denetim – bağamsız denetim 2021.

SƏMƏRƏLİ BÜDCƏ PLANINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Taleh Ələsgər Məmmədov
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
mov.tm@inbox.ru

Xülasə

Yaxşı hazırlanmış səmərəli büdcənin optimal maliyyə göstəricilərinə səbəb olacağına idarəçilər tərəfindən inanılır. Bu araştırma səmərəli büdcə planı elementlərini və əsas amillərini incələyərək, səmərəli büdcənin optimal maliyyə göstəricilərinə necə gətirib çıxara biləcəyini təsvir etməyə çalışılıb. Büdcə tərtibi və maliyyə göstəriciləri arasında nəzəri əlaqəni araşdıraraq, səmərəli büdcələşdirmənin optimal maliyyə nəticələrinə gətirib çıxardığı beş kanalın olduğunu aşkar edilmişdir. Kanallar bunlardır: a) ünsiyyət və koordinasiya b) motivasiya c) fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və nəzarəti d) məqsədə yönəldilməsi e) xərclər barədə məlumatlılıq:

Açar sözlər: Büdcə, Büdcə sistemi, Büdcə planı, İdarəetmə, Menecer

Summary

Managers believe that a well-prepared and efficient budget will lead to optimal financial performance. This study examines the elements and critical determinants of effective budgeting and tries to describe how an effective budget can lead to optimal financial performance. The channels are: a) communication and coordination b) motivation c) performance evaluation and control d) goal setting e) cost awareness:

Keywords: Budget, Budget System, Budget Plan, Management, Manager

Giriş

Müasir dövrdə qlobal miqyasda biznes fəaliyyətlərinin aparıldığı mikroiqtisadi və makroiqtisadi mühitlərdə menecerlər daim dəyişən biznes mühitinidə rəqabətə tab gətirmək üçün sınanmış idarəetmə üsullarından istifadə etməyə məcburdurlar. Nəticə etibarı ilə şirkət rəhbərləri daima dərk edirlər ki, gəlirlərini maksimuma çatdırmaq və ümumi təşkilati uğura nail olmaq üçün əməliyyatlarının effektivliyini və səmərəliliyini təmin etmək üçün çoxsaylı maneələri dəf etmək lazımdır. Çoxsaylı məqsədlər və məhdud resurslar şəraitində, mal və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan insan amilinin məhdud resursları israf etməsinə və ya lazımınca istifadə etməməsinə rast gəlinməktədir. Bunu nəzərə alaraq, firmanın inkişafına mane olan amilləri və uzunmüddətli məqsədləri nəzərə alınmaqla, firmanın fəaliyyətinin real planlaşdırılması vacibdir. Büdcə - planlaşdırma və idarəetmə aləti - bunun üçün vacib amildir. Büdcə planının qurulması çox vacibdir və uzun müddət biznesin idarə edilməsi üçün əsas alət kimi qəbul edilmişdir. Büdcə müəyyən bir müddət ərzində bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edən rəhbərliyin planları, məqsədləri və məqsədləri haqqında yazılı bəyanat kimi təsvir edilir. Büdcə məqsəd və vəzifələri müəyyən edən planlaşdırma alətidir. Büdcələr yaxın ətraf mühitə nəzarəti təmin edir, işin və şöbənin maliyyə aspektlərini mənimsəməyə kömək edir və çətinlikləri qabaqcadan görməyə və həll etməyə kömək edir. Büdcələr qərarların həyata keçirilməsindən əvvəl alternativ tədbirlərin araşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. Maliyyə büdcəsi gələcək əməliyyatları və nəticələri idarə etmək üçün istifadə edilən plandır. Büdcə tərtibi düzgün aparıldıqda, sistemli, məhsuldar idarəetmə ilə nəticələnən bir prosesdir. Büdcələşdirmə daha çox nəzarət və ünsiyyətə imkan verir, eyni zamanda işçiləri həvəsləndirir.

Səmərəli büdcə sisteminin elementləri

Səmərəli büdcə sistemini yaratmanın əsas komponentləri təşkilat strukturu, prosesin quruluşu, büdcələşdirmə üsulları kimi təsnif edilə bilər. Büdcə sistemlərinin təşkilati strukturu onların institusional çərçivəsini yaradır və effektiv və səmərəli büdcə sisteminin əsasını təşkil edir. Büdcə orqanları təşkilati strukturu qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Büdcə tərtib edən orqan kimi fəaliyyət göstərən fərdlər və ya qruplar büdcənin hazırlanması prosesində fəal iştirak edirlər. Büdcəyə müəyyən funksiyaları həvalə edən idarə heyəti nəzarət edir. Əməliyyat menecerləri öz bacarıqlarını biznesin inkişafi üçün təklif etdiklərinə görə, xətt rəhbərliyi adətən maliyyə tapşırıqlarına cavabdehdir. Müqayisə üçün, xidməti və formal öhdəliklər nəzarət, planlaşdırma və mühasibat departamentləri kimi ixtisaslaşmış büdcə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Proses strukturu büdcələşdirmə tədbirlərinin baş verdiyi xronoloji və məntiqi ardıcıllığı əks etdirir. Proseslə bağlı normalar vacibdir, çünki onlar büdcə sistemi, biznes planlaması və rəhbərliyin birgə səmərəli işləməsini təmin edir. Büdcə üsulları büdcələrin planlaşdırılmasına və nəzarətinə kömək etmək üçün alət və alətlərdən istifadəni nəzərdə tutur [Inta K., 2015].

Səmərəli büdcə planını müəyyən edən amillər

İddia edilmişdir ki, biznes uğuru az sayda kritik meyarla təmin edilir. Bir-birindən asılı olan büdcə sistemləri kontekstində səmərəli büdcə sisteminin göstəriciləri rəhbərliyə diqqətlərini əsas məsələlərə yönəltməyə kömək edir. Bundan əlavə, tədqiqatçılar müxtəlif büdcə növlərini qiymətləndirə və müqayisə edə bilərlər. Ekspertlər bu sahənin son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə irəliləməsinə baxmayaraq, Büdcə planının formalaşmasına təsir edən edən amillərə fərqli şəkildə yanaşırlar.Məsələn, əksər Alimlər iddia edirlər ki, empirik tədqiqatlar tez-tez qeyri-müəyyən və ya qeyri-ardıcıl nəticələr verir, çünki bir şirkətin uğuruna çoxlu dəyişənlər təsir edə bilər. Bununla belə, daha operativ səviyyədə aparılan tədqiqatların nəticələri ümidvericidir. Tədqiqatlar büdcə sisteminin effektivliyi və səmərəliliyinin, habelə korporativ uğurun müxtəlif amillərini, o cümlədən yüksək məlumat standartı, İnformasiya texnologiyaları sistemlərinin effektivliyi, büdcənin intensivliyi, iştirak, stratejik əlaqə, intensiv əlaqələr müəyyən edir [Naveen K. H., 2020].

İnformasiya təminatı ilə bağlı amillər qərar qəbuletmə prosesini dəstəkləmək üçün uyğun faktlar təqdim etməklə idarəetmə qərarlarının rasionallığını təmin edir. Müəyyən amillərdən biri məlumatın etibarlılığıdır. Büdcə şöbələri arasında koordinasiya etibarlı məlumatlarla asanlaşdırılır. Bundan əlavə, məlumatın keyfiyyəti büdcə alətlərinin istifadəsini asanlaşdırmaqla büdcələşdirmə prosesinə giriş kimi çıxış edir. Sistem keyfiyyəti ikinci təyinedicidir. "İnformasiya texnologiyaları sistemləri" termini büdcə planının formalaşmasını üçün tələb olunan informasiya emalı sistemlərinə aiddir [S. Ö. Püskül., 2010].

Büdcə planının qurulması baxımından, informasiya texnologiyaları sistemləri büdcə tərtib edən orqanlar tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin keyfiyyətini artırır, büdcə planının qurulması prosesini sadələşdirir və doğru qərar verməyə təsir edir.

Nəticə yönümlü planlaşdırmanın müəyyən edən amillər liderlik effektivliyini artırmaqla menecmentin rasionallığına töhfə verir. Büdcənin intensivliyi nəticə yönümlü planlaşdırmaya təsir edən amillərdən biridir. Bu dəyişən büdcələşdirmə prosesinə vaxt və resursların qoyuluşunu ifadə edir. Artan intensivlik bütün büdcə orqanlarını büdcə planları üzərində hərtərəfli düşünməyə və büdcə tapşırıqlarını səmərəli şəkildə bölüşdürməyə stimullaşdırır. İkinci təsir edən aml , iştirak, büdcə planının qurulmasının prosesinin əsas hissələrini müəyyən edir. Bölmə, mərkəzləşdirilməmiş təşkilatlarda, bir yüksək səviyyədə iştirak adi haldır.Digər tərəfdən müəssisələr əlavə resurslar ayırmalıdırlar, çünki artan iştirak büdcələşdirmə prosesini uzadır [Inta K., 2015].

İdarəetmə uçotunun koordinasiya funksiyası ilə əlaqəli determinant sistemlər nəzəriyyəsindən irəli gəlir və büdcə sistemini təşkilatın qalan alt sistemləri ilə inteqrasiya etməklə rasional qərarların qəbul edilməsini təmin etməyə çalışır. Büdcə orqanları ilə strategiya departamentləri arasında sıx koordinasiya və əlaqə büdcə sistemlərinin təşkilati strukturu baxımından çox vacibdir. Büdcə sistemi prosesinin strukturu baxımından biznes strategiyası ilə sıx əlaqə koordinasiyanı sadələşdirir və vaxt aparan əks əlaqə dövrələrinin qarşısını alır.

Digər təsir edən faktor büdcə və təşviq sistemləri (yəni, stimulaşdırıcı əlaqə) arasındakı əlaqə ilə bağlıdır. Büdcələr performansın ölçülməsinin tərkib hissəsidir, çünki onlar arzu olunan davranışı ruhlandırmaq məqsədi ilə xüsusi məqsədləri müəyyən edir. Həvəsləndirici sistemləri effektiv şəkildə tərtib etməklə, büdcə orqanları koordinasiyanı artırmaq üçün əməkdaşlığa sövq edilə bilər.Bununla belə, təşviqlər büdcələrlə düzgün uyğunlaşdırılmazsa, maliyyə zəifliyi yaranır [T. Ngoc le və D. D. Nguyen (2020)].

Səmərəli büdcə sistemi və maliyyə göstəriciləri arasında əlaqə

Büdcə planı qurulduqda və düzgün istifadə olunduqda, təşkilatın istiqaməti, resursları və gözləntiləri haqqında əvəzsiz məlumat verə bilər ki, bu da maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur. Bu kontekstdə səmərəli büdcə firmanın alt bölmələri arasında koordinasiya və kommunikasiyanı təşviq etməyə, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün çərçivə yaratmağa və son nəticədə menecerləri və digər işçiləri motivasiya etməyə çalışan idarəetməyə nəzarət sistemlərinin tərkib hissəsi kimi müəyyən edilir.

Rabitə və Koordinasiya Kanalı: Ən yaxşı maliyyə göstəricilərinə nail olmaq üçün ünsiyyət və əməkdaşlıq vacibdir. Büdcələr biznesin bütün sektorlarındakı menecerlərin plan və siyasətlər, habelə təşkilatın riayət etməli olduğu məhdudiyyətlər haqqında tam məlumatlı olmasını təmin etmək üçün xüsusi növ məlumatların ötürülməsi üçün çox vacibdir. Əslində, büdcənin hazırlanması biznesin bütün səviyyələri arasında kritik məlumat axınına imkan verir, beləliklə, büdcənin tərtibi prosesində iştirak səviyyəsini artırır. Büdcələşdirmə proseduru biznes fəaliyyətinin koordinasiyasına kömək edəcəkdir. Büdcələmə prosesi təşkilatın bütün hərəkətlərini bir araya gətirdiyinə və onları vahid plana uyğunlaşdırdığına görə, şirkətin məqsədinə çatmaq üçün təşkilatı birləşdirməyə kömək edir. Nəzarət olmadan menecerlər təşkilatın maraqlarına uyğun hərəkət etdiklərinə inanaraq, öz qərarlarını verə bilərlər. Beləliklə, effektiv büdcələşdirmə ən yaxşı maliyyə nəticələri ilə nəticələnə bilər[S. Ö. Püskül., (2010)].

Motivasiya: Yaxşı idarə olunan büdcə planının qurulması rəhbərliyin onların fəaliyyətini qiymətləndirəcəyi deməkdir.. Ardıcıl olaraq hədəflərinə çatsalar, daha böyük bir hədəfə çatmağa məcbur ola bilərlər. Büdcə sistemi yuxarıdan idarə edilərsə və planı yerinə yetirmək məsul şəxslərə verilirsə, onların işçiləri həvəsləndirmək ehtimalı azdır və hətta qarşı çıxa bilər. Beləliklə, səmərəli büdcə planının qurulması ən yaxşı maliyyə nəticələri ilə nəticələnə bilər[Naveen K. H., 2020]..

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və Nəzarəti: Büdcə məqbul performansın nədən ibarət olduğuna dair bələdçi rolunu oynayır. Büdcə tərtib edən hər bir qurumun idarəetmə effektivliyi faktiki fəaliyyəti büdcədə nəzərdə tutulan gözləntilərlə müqayisə etməklə qiymətləndirilir. Menecerlərin əksəriyyəti öz performanslarını ölçmək üçün onlardan nə gözlənildiyini anlamaq istəyirlər. Büdcələr bu məlumatın təmin edilməsinə töhfə verir. Menecerlər əlavə meyarlar üzrə qiymətləndirilə bilsə də, bəzi kəmiyyət göstəricilərinə malik olmaq faydalıdır. Planlaşdırılan hərəkətləri real olanlarla müqayisə etmək olar, diqqəti uyğunsuzluqların səbəbini müəyyən etməyə cəmləmək olar. Menecerlər uyğunsuzluqların səbəblərini öyrənməklə keyfiyyətsiz materialların alınması kimi səmərəsizliyi aşkar edə bilərlər. Səmərəliliyin səbəbləri müəyyən edildikdə, müvafiq nəzarət tədbirləri tətbiq oluna bilər.Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və nəzarət optimal maliyyə nəticələrinə nail olmaq üçün mühüm komponentlər olduğuna görə, effektiv büdcələşdirmə sistemi faydalı ola bilər [Thang N. L., və Dung D. N., 2020)].

Məqsədə yönəlmə: Təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq, resurslar layihə və fəaliyyətlərə bölünməlidir. Nə qədər məntiqli görünsə də, geniş korporativ məqsədləri fərdi layihələr və ya fəaliyyətlərlə əlaqələndirmək bəzən çətin ola bilər. Çoxsaylı ümumi məqsədlər fəaliyyət əks etdirmir, bu da konkret layihələrin təşkilatın ümumi məqsədlərinə təsirini müəyyən etməyi qeyri-mümkün edir [Naveen K. H., 2020].

Məsrəflər: Xərclərdən xəbərdar olmaq maliyyə fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün vacibdir. Mühasiblər və maliyyə menecerləri daim öz hərəkətlərinin və əməliyyatlarının maliyyə nəticələri ilə maraqlansalar da, şirkətin digər strukturları üçün maraqlı olmue.İstehsal nəzarətçiləri məhsulla, marketinq menecerləri isə satışla məşğul olurlar. Xərclər və mənfəət nisbətləri tez-tez fərdlər tərəfindən nəzərdən qaçırılır. Bununla belə, büdcənin tərtibi zamanı büdcənin tərtibinə cavabdeh olan bütün menecerlər layihə və fəaliyyət planlarını xərc və faydaya çevirməlidirlər. Bu məsrəf şüuru təşkilatın müxtəlif funksional şöbələri arasında ünsiyyət üçün ümumi dil yaradır. Beləliklə, səmərəli büdcə planı ən yaxşı maliyyə nəticələri ilə nəticələnə bilər[Naveen K. H., 2020].

Nəticə

Səmərəli büdcə planı müvəffəqiyyətə zəmanət vermir, lakin optimal maliyyə göstəricilərinə nail olmaqda böyük köməklik göstərir. Büdcə geniş planları konkret, həyata keçirilə bilən məqsəd və vəzifələrə çevirmək üçün mühüm vasitədir. Gözləntilər ondan ibarətdir ki, büdcə qaydalarına riayət etməklə müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələr yerinə yetiriləcəkdir. Büdcələmə geniş şəkildə istifadə olunur və uzun müddət kritik idarəetmə vasitəsi kimi görünür. Büdcə daha çox nəzarət və ünsiyyət qurmağa imkan verir, həmçinin işçiləri həvəsləndirir. Büdcələr, gündəlik idarəetmə fəaliyyətlərinə rəhbərlik edən qeyri-maliyyə planları və nəzarətləri qənaətbəxş mənfəət və maliyyə vəziyyəti əldə etmək üçün tələb olunan maliyyə planları ilə əlaqələndirir.

Effektiv büdcə tərtibi göstəriciləri rəhbərliyə diqqəti vacib məsələlərə yönəltməyə kömək edir. Büdcənin intensivliyi nəticəyə yönəlmiş idarəetməyə təsir edən müəyyənedici amillərdən biridir. Sistemin keyfiyyəti büdcə alətlərinin istifadəsini asanlaşdırmaqla büdcələşdirmə prosesinə giriş kimi çıxış edir. Öz növbəsində, bu amillər liderliyin effektivliyini artırmaqla menecmentin rasionallığına kömək edir. İdarəetmə uçotunun koordinasiya funksiyası büdcə sistemini təşkilatın qalan alt sistemləri ilə birləşdirərək rasional qərarların qəbul edilməsini təmin etməyə çalışır. Büdcə sistemləri və strategiyanın inteqrasiyası arzu olunan davranışı ruhlandırmaq məqsədi ilə xüsusi məqsədləri müəyyən etdiyi üçün performansın ölçülməsinin tərkib hissəsidir. Bununla belə, təşviqlər büdcələrlə düzgün uyğunlaşdırılmazsa, maliyyə boşluqları yaranır. Səmərəli büdcə firmanın alt bölmələri arasında koordinasiya və kommunikasiyanı təşviq etməyə, performansın qiymətləndirilməsi üçün çərçivə yaratmağa və nəticədə menecerləri və digər işçiləri motivasiya etməyə çalışır. Büdcələr biznesin bütün sektorlarındakı menecerlərin plan və siyasətlər haqqında tam məlumatlı olmasını təmin etmək üçün xüsusi növ məlumatların ötürülməsi üçün vacibdir. Büdcələr yuxarıdan diktə edilərsə və fərdlərin üzərinə qoyularsa, onların işçiləri həvəsləndirməsi çətin olur və hətta qarşı çıxa bilər. Xərclərdən xəbərdar olmaq maliyyə göstəricilərini optimallaşdırmaq üçün çox vacibdir, lakin bir çox menecerlər bundan xəbərdar deyillər. Bir çox ümumi məqsədlər fəaliyyət göstərmir, bu da konkret layihələrin təşkilatın ümumi məqsədlərinə təsirini müəyyən etməyi qeyri-mümkün edir. Xərcləri bilən idarəçilər layihə və fəaliyyət planlarını xərc və faydaya çevirməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Thang Ngoc le, Dung Duc Nguyen, "An Impact of Budgetary Goal Characteristics on Performance:The Case of Vietnamese SMEs", Journal of Asian Finance, Economics and Business Vol 7 No 9 (2020) 363–370, 2020
2. Naveen Kunnathuvalappil Hariharan, "Elements and success factors for an efficient budgeting" Department of Information Technology, United States 2019.
3. Seden Özbek Püskül "İşletme Bütçe Sistemi ve Bütçe Uygulamalarına Yönelik Bir Araştırma" İstanbul, 2010
4. https://studycorgi.com/the-budgeting-process-planning-and-control-cycle/
5. Inta Kotane, "Impact of the company's main budgeting objectives on the evaluation of importance of financial and non-financial indicators" Riga International School of Economics and Business Administration Volume II, 158-167, 2015

ACTIVITY OF THE INTERNAL AUDIT DEPARTMENT: CENTRAL BANK OF AZERBAIJAN

Narmina Sadigova
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
nsadiqova2@std.beu.edu.az

Absract

Internal audit is a non-profit service created to increase the efficiency of the bank's internal control and risk management systems and is independent of the executive bodies.

The internal audit service helps the bank achieve its goals of risk management, monitoring and evaluating the effectiveness of management processes, as well as increasing them.

Internal audit is part of the process of regular inspection of the bank's internal control systems, as well as the internal control system that ensures the reliable and prudent management and operation of the bank. Internal audit operates independently of the bank's Supervisory Board and Management Board. From this point of view, the activity of the internal audit department is very relevant today.

Keywords: Internal Audit, Banking Activity, Activity of Internal Audit Department, Central Bank, Banking

DAXİLİ AUDİT BÖLMƏSİNİN FƏALİYYƏTİ: AZƏRBAYCAN MƏRKƏZİ BANKI

Xülasə

Daxili audit bankın daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə yaradılmış və icra orqanlarından asılı olmayan qeyri-kommersiya xidmətidir.

Daxili audit xidməti banka risklərin idarə edilməsi, idarəetmə proseslərinin effektivliyinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi, habelə onların artırılması kimi məqsədlərinə nail olmaqda kömək edir. Daxili audit

bankın daxili nəzarət sistemlərinin, habelə bankın etibarlı və ehtiyatlı idarə olunmasını və fəaliyyətini təmin edən daxili nəzarət sisteminin müntəzəm yoxlanılması prosesinin tərkib hissəsidir. Daxili audit bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyətindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan daxili audit şöbəsinin fəaliyyəti bu gün olduqda aktual mövzudur.

Açar sözlər: Daxili audit, Bank fəaliyyəti, Daxili audit departamentinin fəaliyyəti, Mərkəzi Bank, bank işi

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОТДЕЛА ВНУТРЕННЕГО АУДИТА: ЦЕНТРАЛЬНЫЙ БАНК АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Внутренний аудит — это некоммерческая служба, созданная для повышения эффективности систем внутреннего контроля и управления рисками банка и не зависящая от исполнительных органов.

Служба внутреннего аудита помогает банку достигать поставленных целей, таких как управление рисками, мониторинг и оценка эффективности процессов управления, а также их совершенствование.

Внутренний аудит является неотъемлемой частью процесса регулярных проверок систем внутреннего контроля банка, а также системы внутреннего контроля, обеспечивающей надежное и разумное управление и работу банка. Внутренний аудит действует независимо от Наблюдательного совета и Правления банка. С этой точки зрения деятельность службы внутреннего аудита сегодня является актуальной.

Ключевые слова: Внутренний аудит, банковская Деятельность, Деятельность службы внутреннего аудита, Центральный банк, Банковское дело.

The internal audit system performs the functions of inspection, evaluation and control within the enterprise, determined by managers or directors. Directors may establish an internal audit department to conduct an internal audit of the enterprise or apply to various audit companies to conduct an internal audit.

The importance of internal audit is that the entity strengthens control over both financial and operational activities to prevent errors and omissions and to minimize potential losses. In addition, business leaders create an internal control system because they cannot exercise direct control.

The internal control system has 5 components:

1. Control environment - covers the scope of internal audit activities and is mainly determined by the directors.

2. The risk assessment process of the enterprise. This process includes:

Figure 1.1. The risk assessment process of the enterprise.

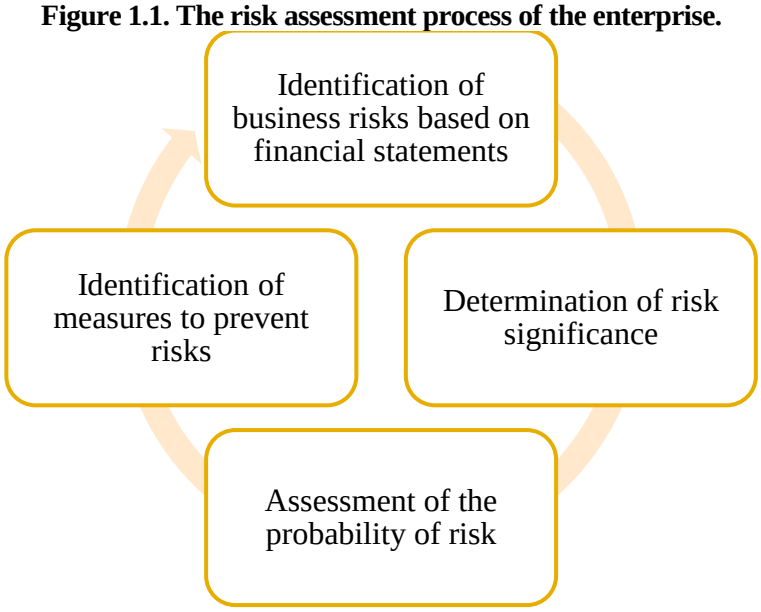

Source: https://banco.az/az/news/daxili-audit-haqqinda-anlayis – risk assessment process 2021.

3. Control measures. These measures are a process of detection and elimination within the enterprise to prevent errors and mistakes.

4. Internal control monitoring. This is the process of constantly determining and evaluating the effectiveness of internal control.

The internal audit system is largely managed by management and reports only to them

Activities of the Internal Audit Department (DAB)

The internal audit department develops an audit plan, checks and evaluates the available information, discusses the results with the authorized management body of the bank and monitors their implementation by submitting recommendations. There are different types of internal audit, not limited to:

Financial audit

The purpose is to assess the reliability of the accounting system and information, as well as financial statements;

Audit of compliance with regulatory rules: the purpose is to assess the quality and adequacy of systems and procedures established to ensure compliance with laws, guidelines, rules and procedures;

Operational audit

The purpose is to assess the quality and adequacy of systems and procedures, carefully analyze the organizational structure and assess the adequacy of methods and resources related to the audit;

Management audit

The purpose is to assess the quality of management's approach to risk and control; DAB has the right to inspect and evaluate the bank's activities in all parts of the banking structure. For this reason, the internal audit activity should not focus on a single type of audit, but should use the most appropriate type of audit, depending on the audit objectives to be achieved each time.

In addition, DAB does not limit its activities to the audit of the bank's departments, and pays special attention to the audit of all functions related to the internal activities of the bank.

The types of audits performed by the DAB are determined by the head of the DAB, considering risk assessments (including the assessment of the internal control environment), the results of external audits, the results of regulatory inspections or other relevant facts and circumstances. Audits are classified as follows:

Table 1.1. Audit controls.

TYPE	DESCRIPTION
AUDIT	The purpose of the audit is to provide a sufficient basis for an opinion on the internal control system. The audit consists of a detailed study of the financial and operational control aspects.
LIMITED INSPECTION	The scope of the limited audit covers a smaller area than the audit and may be initiated by the head of the Generally, DAB or included in the annual Audit Plan. A limited audit can be turned into an audit based on the initial results of the audit.
MONITORING / REGULAR AUDIT	Survey, observation, trend analysis and monitoring of key risk indicators.
SPECIAL PROJECT	Long-term, detailed projects that do not meet the scope of routine audits. The scope of the inspection and the purpose of the work are determined by the director of the DAB.
NECESSARY PROJECT	It is a short-term, limited-scale inspection that focuses on certain risks and issues that are not in line with the scope of routine audits. The scale of the project is determined by the Management Board and implemented at its request.

Source: https://aba.az/wp-content/uploads/2016/03/Daxili_audit_standarti.pdf – internal audit 2021.

Note: If the Management Board declares the need to carry out a special project that goes beyond the scope of the annual audit plan or does not coincide with the usual audit measures, priority should be given to the special project.

The head of the DAB should inform the Chairman of the Audit Committee of the need to implement a specific project that requires adjustments to the audit plan (for example, increasing the time allotted for a specific project in the audit plan). The head of the DAB consults with the Chairman of the Audit Committee in case of unusual or difficult requirements.

The head of the DAB should prepare an annual audit plan for all projects to be implemented. The time and duration of the planned audit should be specified in the audit plan. This plan is based on a consistent assessment of control risks, which confirms the internal auditor's understanding of the bank's significant activities and associated risks [6].

The head of the DAB sets out the principles of the risk assessment methodology in writing and makes new additions to them on a regular basis to reflect changes in the internal control system or work process and to include new areas of activity.

Risk analysis covers all activities and structures of the bank, including the overall internal control system. Based on the results of the risk analysis, an annual audit plan is prepared for the bank, considering the degree of risk associated with the activities to be inspected. Risk-based auditing covers both the bank's financial and operational risks and makes the DAB, which has limited resources, more efficient.

The aim of this approach is to focus DAB's resources on areas that are more likely to benefit from high-risk or auditing. Low-risk areas are audited relatively late and in less detail. The audit plan should consider the following:

a) Probable developments and innovations during the audit plan period;
b) High-level risks, mainly from new activities;
c) Require to audit all important activities and components of the bank within a reasonable time.

As a conclusion, the audit plan must be realistic in the course of the internal audit activity. It should include time budgeting, feedback, and training on other projects and activities, such as special inspections at the request of management. The plan also reflects the number of employees required, their skills and other capabilities.

The audit plan should be reviewed regularly and updated as necessary. The audit plan must be approved by the Audit Committee. The Management Board should agree on the DAB's budget with the Audit Committee and undertake to have the resources required by the audit plan.

References

1. Həsənov A.S. Azərbaycanda bank sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi. Qanun, Bakı, 2019,389 s.
2. Muradov A.S. Bank sektorunda mövcud problemlər. Azərnəşr, Bakı, 2017, 399 s.
3. Orley U.L. Banking sector. London, London publishing, 2017, 455 p.
4. Van P.K. Internal auditors' role and authority: New Zealand evidence. Managerial Auditing Journal, London, 2016, 435 p.
5. http://www.e-qanun.az/framework/43056 – bank sektorunun idarəedilməsi 2021.
6. https://aba.az/wp-content/uploads/2016/03/Daxili_audit_standarti.pdf – internal audit 2021.

MÜHASİB VƏ AUDİT PEŞƏLƏRİNİN PROBLEMLƏRİ

Abbasova Məsmə Kamran qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
mabbasova2@std.beu.edu.az

Əsgərov Ağamir Mirəsgər oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d. Mühasibat uçotu kafedrasının dosenti,
aesgerov@beu.edu.az

Xülasə

Məqalədə həm ölkəmizdə, həm dünya miqyasında mühasib və auditorların üzləşdiyi problemlər haqqında danışılır. Hər gün böyüməkdə olan bizneslər üçün mühasibat uçotunu düzgün aparmaq çətinləşməkdədir. Dünya təcrübəsi göstərmişdir ki, müəssisələrin aldığı qərarların ətraf mühitə, xüsusilə də cəmiyyətə təsiri böyükdür. Məhs buna görə də , müəssisələr tərəfindən uçotun düzgün aparılması və standartların tələblərinə əməl olunması vacibdir. Müasir dövrün gətirdikləri çətinliklərdən biri də bütün dünyanı bürüyən Covid-19 infeksiyasıdır və onun təsiri audit peşəsindən də yan keçməmişdir. Məqalədə əhatə olunmuş mövzulardan biri də məhs koronavirus infeksiyasının audit peşəsinə olan təsiridir.

Açar sözlər: Mühasibat uçotu, Audit, Covid-19 infeksiyası, Standart

Abstract

The article discusses problems faced by accountants and auditors both in and outside the country. For the growing businesses conducting accounting, proper application of accounting standards and keeping proper records is getting more difficult. Despite of these difficulties, biased and manipulated use of accounting may result in legal punishment. Worldwide experiences showed that, decisions and actions of enterprises affects not only business itself but also it may have devastating results on communities as well. Therefore, understanding and use of accounting standards has crucial importance. One of the difficulties of modern times undeniably is Covid-19 infection and unfortunately coronavirus infection has its impact on audit profession. Another topic covered in this article includes effects of coronavirus on audit profession.

Keywords: Accounting, Audit, Covid-19, Accounting Standards.

Mühasibat uçotu haqqında nəzəri məlumat.

Ünsiyyət qurmaq, başa düşmək və problemləri həll etmək üçün biz müxtəlif dillərdən istifadə edirik. Mühasibat uçotu isə maliyyənin, biznesin, ədədi fiqurların və digər maliyyə anlayışlarının dilidir. Mühasibat uçotunun kökü Orta Şərqə dayansa da, inkişaf etdiyi və geniş miqyasda yayıldığı region Avropadır.

Mühasibat uçotu minlərlə il əvvəl- yəni pulun, ticarətin, borcun, xərcin yarandığı andan hələ keçmiş sivilizasiyalar tərəfindən istifadə olunmağa başlanmışdır[2]. Müasir dövürdə mühasibat uçotunun praktikada daha əlverişli, məhsuldar istifadəsi üçün bu sahə üzrə müxtəlif qanunvericilik aktları qəbul edilib və islahatlar tətbiq edilibdir. Mühasibat uçotunda mükəmməlliyi əldə etmək üçün daima yeni texnikalar, standartlar, qaydalar təqdim olunmuşdur. Mühasibat uçotunun mühüm məsələlərinə nəzər salmamışdan əvvəl gəlin, onun maliyyə sahəsindəki rolundan bəhs edək.

İnvestisiya analizləri- Müəssisələrin maliyyə əməliyyatlarının effektiv analizi investorlar üçün doğru qərarlar almaq, yatırımlarından maksimum geri dönüş almaq üçün vacibdir. Mühasibat uçotu isə müəssisələrin maliyyə diaqnozlarının qoyulmasında istifadə olunur. Maliyyə hesabatları özündə müəssisənin maliyyə vəziyyətini, maliyyə qərarlarının nəticələrini əks etdirir.

Maliyyə uçotunun aparılması- Uçotun aparılması nəinki müəssisələr, həmçinin ölkələrin iqtisadi, maliyyə vəziyyətlərinin müəyyənləşdirilməklə bu istiqamət üzrə inkişaf strategiyası yaratmaqda istifadə olunur və bu isə maliyyə datalarının toplanması yolu ilə həyata keçirilir.

Fırıldaqçılığın aparılması- Təəssüf ki, fırıldaqçılıq mühasibat uçotunun heç də yeni olmayan lakin öz aktuallığını bugün də qoruyub saxlayan problemlərindən biridir. Düzgün aparılmış mühasibat uçotu maliyyə əməliyyatlarının qeydiyyatının aparılması yolu ilə fırıldaqçılığın vaxtından əvvəl aşkarlanmasına və fırıldaqçılıq riskinin azalmasına kömək edir.

Fond toplanması- Hesabatlar müəssisənin maliyyə vəziyyəti, alınmış qərarların uğurlu olub-olmaması barədə maraqlı tərəfləri məlumatlandırmaqla yanaşı, fondların müəssisə istiqamətində toplanmasına, müəssisəyə investisiya cəlb olunmasında mühüm rol oynayır.

Prestij və nüfuzun artırılması- Mühasibat uçotu müəssisənin nüfuzunu artıra lakin birdən birə darmadağın edə də bilər. Müəssisə maraqlı tərəflər- kreditorlar, istehlakçılar, təchizatçılar, səhmdarlar və cəmiyyətlə maliyyə hesabatları vasitəsi ilə danışır. Müəssisə üçüncü şəxslərlə ünsiyyət zamanı nə qədər dürüstdürsə, bir o qədər də nüfuzunu artıra bilər.

Mühasib peşəsinin problemləri

Ən son bacarıq və təlim tələbləri- Digər sahələrdə olduğu kimi texnologiya, texnoloji inkişaflar mühasibat uçotu sahəsində də tətbiq olunmalıdır. Həmçinin bu texnologiyalardan istifadə edəcək mühasiblər də, kifayət qədər biliyə və bacarıqlara sahib olmalıdır. Bu həm uçotun aparılması zamanı insan səhvlərinin qarşısını alır, həm də prosesi sürətləndirir. Mühasiblər üçün texnoloji inkişaflar isə işlərini itirmək təhlükəsini yaradır, çünki artıq insan əməyini süni intellektlə əvəz etmək mümkündür. Problemin həlli yolu kimi mühasiblər öz bacarıqlarını diversifikasiya etməlidirlər, belə ki öz ixtisasları ilə yanaşı, risk analizi və proqnozlaşdırma kimi bacarıqlara yiyələnsələr bu onları əvəzedilməz edəcəkdir.

Təcrübəli işçi qüvvəsi- İstiqamətindən, fəaliyyət göstərdiyi sektordan asılı olmayaraq hər bir müəssisədə mühasibatlıq şöbəsi mövcuddur və ya olmalıdır. Bu isə standartları mükəmməl bilən və onları düzgün tətbiq etməyi bacaran mütəxəssislərə olan tələbatı artırır. Lakin, çox təcrübəli və ixtisaslaşmış kadrlar bu bacarıqlarından öz mənafeləri uğrunda istifadə edib, müəssisənin səhmdarlarının tələblərini arxa plana ata bilərlər. Məhs buna görə də, mühasibat uçotu yüksək mənəvi dəyərlər və ünsiyyət bacarıqları da tələb edir.

Təşkilati mühit və mədəniyyət- İşçilərin performansları, daxili və xarici əməliyyatlar, biznesi idarə etmək üçün resursların hamısı təşkilati mühitin komponentləridir. Mühasibat uçotunun problemlərindən biri də müəssisə daxilində dürüst təşkilati mühitin yaradılmasıdır. Uçotun effektiv təşkili üçün şöbələr arasında yanlış və ya tam olmayan məlumat mübadiləsinin qarşısını almaq lazımdır.

Fırıldaqçılıq- İstər müəssisə sahibi, istərsə də menecerlər mühasibat uçotu standartlarından, uçotun aparılmasından öz mənafelərinə uyğun istifadə edəbilərlər. Bu isə, davamlı islahatlara, yenidən qurmalara baxmayaraq standartlar da hələ də boşluqların, əksikliklərin olduğunu aşkar edir. Lakin fırıldaqçılığa şərait yaradan yalnız standartlardakı boşluqlar deyildir. Zəif daxili nəzarət, auditin düzgün aparılmaması, işçilər arasındakı ünsiyyətin düzgün qurulmaması müəssisə daxilində fırıldaqçılığa səbəb olan amillərdir.

Uçotun aparılmasının effektivliyi- Mühasibat uçotu demək olar ki, müəssisə daxilində olan hər bir şöbənin əməliyyatlarını- gəlir və xərclərini əhatə edir. Uçotun effektiv aparılması üçün IASB, mühasibat sahəsi üzrə professorlar və təcrübəli şəxslər daima düzəlişlər və təkliflər edirlər. Mühasibat uçotunun effektiv təşkili yalnız bir faktordan asılı deyildir, bu da bu sahədə mühasiblərin üzləşdikləri problemlərdən biridir. İqtisadiyyat böyükdükcə, müəssisənin əməliyyatları artdıqca, mühasibat uçotunun aparılması daha da mürəkkəbləşir.

Qlobal təcrübə- Artıq demək olar ki, bütün ölkələr vahid mühasibat uçotunun yaradılması yönündə irəliləyirlər. Burada əsas məqsəd mühasibat uçotu sahəsində qloballaşmanın gətirdiyi problemləri aradan qaldırmaqdır, bəzən isə yerli səviyyədə üzləşilən məsələlər qlobal miqyasdakından tamamilə fərqli olur. Bu zaman mühasiblər məsələnin həll yolunu tapmaqda çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Kiber təhlükəsizlik- Mühasibatlıq məlumatları hakerlər üçün həmişə hədəf olmuşdur. Bines sahibi və ya mühasib kimi təkcə şirkətin deyil, səhmdarların, partnyor müəssisələrin məlumatlarının məxfiliyini təmin etmək, onları kiber hücumlardan qorumaq sizin vəzifənizdir. Kiber təhlükəsizlik aşağıdakı yollar vasitəsi ilə təmin oluna bilinər[3]

- Proqram təminatı mütəmadi olaraq yenilənməlidir.
- İnformasiya yalnız səlahiyyətli şəxslər üçün əlçatılan edilməlidir.
- Artıq istifadə olunmayan data silinməlidir.
- Müəssisə daxilində Bulud (Cloud) yaradılmalıdır.

Covid-19 və audit

Covid-19 infeksiyası bir çox peşə sahəsi ilə yanaşı, audit sahəsinə də təsir etmişdir. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan karantin rejimi ilə bir çox auditor artıq evdən fəaliyyətlərini davam etməyə məcbur oldular. Bu, auditorlar üçün artıq yoxlamanı yerində apara bilməmək deməkdir.

Covid-19- un audit üçün yaratdığı müsbət təsir isə audit sahəsində artıq başlanılan rəqəmsallaşma prosesini sürətləndirməsi oldu.

ACCA Global-ın apardığı sorğuya əsasən, sorğuda iştirak edənlərin 53% -i iş mühitində mövcud olan təzyiqin daha da artdığını, 36%- i xidməti vaxtında tamamlaya bilmədiklərini, 27% -i isə audit sübutunun toplanılmasında çətinlik çəkdiklərini bildirmişdirlər[1].

Audit sübutu- "ISA 500 Audit Evidence" – auditorlardan audit rəyinə əsaslanan məqsədə uyğun nəticə əldə etmək üçün kifayət qədər uyğun auditor sübutu əldə etməyə imkan verən audit fəaliyyətini həyata keçirməyi tələb edir. Covid-19 səbəbi ilə yaranmış vəziyyətə əsasən auditorlar yoxlamanı yerində tamamlaya bilmirlər, bu isə fiziki formada audit sübutları əldə etməkdə aşkar praktiki çətinliklər yaradır. Bu problemin həlli yolu kimi auditorlar texnoloji imkanlara üz tuturlar. İnventar sayımına dron texnologiyası və ya video zənglə qoşulmaq mümkündür. Bu zaman auditorlar istifadə etdikləri texnologiyanın etibarlı olduğundan əmin olmalı və prosesi müşahidə edərkən heç olmadığı qədər şübhəli yanaşmalıdırlar.

Going Concern- "ISA 510" tələb edir,

- Müəssisənin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında fəaliyyətin davamlılığı əsaslarının düzgün tətbiq olunduğunu müəyyən etmək üçün kifayət qədər auditor sübutu toplamaq,
- Əldə edilmiş audit sübutlarına əsasən müəssisənin davamlı fəaliyyət göstərə biləcəyinə ciddi şübhə yaradan hadisələr və ya şərtlərlə əlaqəli əhəmiyyətli qeyri müəyyənliyin olub-olmaması ilə bağlı nəticə əldə etmək,

Covid-19-un yaratdığı qeyri müəyyənlik nəticəsində müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığı barədə qərar qəbul etmək həm auditor həm də menecerlər üçün yaranmış problemlərdən biridir. Fəaliyyətin davamlılığı əsaslarını doğru tətbiq etmək menecerlərin, maliyyə hesabatlarında bunun doğru əks edildiyini müəyyənləşdirmək üçün audit sübutlarını toplamaq isə auditorların vəzifəsidir. Covid-19 la yaranmış şərait isə müəssisələrin gələcəyi üçün əsaslı şübhələr yaradır. Auditorlara aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmələri tövsiyyə olunur.

1) Bazar payının, satış gəlirinin, müştərilərin itirilməsi,

2) Yeni məhsulların, xidmətin təklifində yaranmış gecikmələr,

3) Xarici valyutanın sabit olmaması,

Azərbaycanda auditor fəaliyyəti üzrə problemlər

Azərbaycanda audit sahəsi üzrə konsepsiya hazırlanarkən maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinə auditin təsirinin gücləndirilməsi, şəffaf informasiya təminatı, audit yoxlanışının qanunvericiliyin tələblərinə uyğun obyektiv və səriştəli aparılması, çirkli pulların yuyulması və korrupsiyaya qarşı mübarizə istiqmətində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş öhdəliklərin tələb olunan səviyyədə yerinə yetirilməsi, korrupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılmasında qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi, beynəlxalq audit standartlarının tələblərinə uyğun xidmət göstərilməsi istiqamətində auditorların peşə-ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi, audit sahəsinə ictimai etimadın artırılması, kiçik və orta müəssisələrdə İFAC standartlarının tətbiqinə nail olunması, auditor xidməti sahəsi üzrə qanunsuz fəaliyyətin qarşısının alınması, auditdən yayınma halları, regional inkişaf, milli audit bazarının rəqabətliliyinin yüksəldilməsi, beynəlxalq audit bazarına inteqrasiya , auditorlar tərəfindən beynəlxaq audit standartlarının, maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə riayət edilməsi, auditor adı almaq üçün meyarların beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi kimi vəzifələr əsas götürülmüşdür[4]. Yuxarıda təqdim olunan vəzifələr isə Azərbaycanda audit xidməti sahəsində köklü islahatların vacibliyini zəruri edir.

2012- ci il üzrə göstərilmiş audit xidmətinin 73% -ni məcburi audit,15% -ni könüllü audit təşkil etmişdir və bu ölkə üzrə auditə olan ictimai marağın aşağı olmasını və auditor xidmətinə olan müraciətin qanunvericiliyin tələblərinə əməl etmək üçün olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.ACCA Global : The impact of Covid-19 on Audit and Assurance, 2020 2.Critical Issues in Accounting, Mohsin Hassan ALVI,

3.Biggest challenges facing the accounting profession today, Blog.Capterra,

4.Azərbaycan Respublikasında Auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, Bakı, 2013

MHBS YARANMASI, AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

Məmmədova Nəsibə Rəşad qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
nmemmedova22@std.beu.edu.az

Əsgərov Ağamir Mirəsgər oğlu
i.ü.f.d. Mühasibat uçotu kafedrasının dosenti,
Bakı Mühəndislik Universiteti
aesgerov@beu.edu.az

Xülasə

Sürətlə dəyişən dünya iqtisadiyyatında qloballaşma və rəqabət ətrafında inkişaf edən dinamika; İqtisadi, sosial və texnoloji sahələrdə olduğu kimi mühasibat və tətbiqetmə sahələrində də əhəmiyyətli dəyişikliklərə və inkişaflara səbəb oldu. Qloballaşma ilə birlikdə mühasibat tətbiqləri beynəlxalq bir ölçü qazandı və maliyyə məlumatlarının hesabatı, açıqlanması və tətbiqi ilə bağlı bəzi problemlər ortaya çıxardı. Uyğunluq problemi adlandırılan bu problemləri aradan qaldırmaq üçün mühasibat sahəsində uyğunlaşdırma işləri aparmaq zərurətə çevrilmişdir. İqtisadi, sosial və mədəni ətraf mühit şərtləri səbəbindən yaranan bu uyğunlaşma problemini aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş mühasibat standartlarının qurulmasına başlanılmışdır. Bu tədqiqatların əsasını Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası (IASB) tərəfindən 1973-cü ildə nəşr olunan Beynəlxalq Mühasibat Standartları (IAS) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (UFRS) təşkil edir. İdarə Heyəti tərəfindən bu günə qədər dərc olunmuş 9 MHBS (Maliyyə Hesabatı Beynəlxalq Standartları) və 41 MUBS (Mühasibat uçotunun Beynəlxalq standartları) mövcuddur.

Aşar sözlər: **Mühasibat uçotu, Beynəlxalq standartlar, Vergi, MHBS, MUBS, İSMUBS**

Summary

Growing dynamics around globalization and competition in a rapidly changing world economy; It has led to significant changes and developments in the fields of accounting and application, as well as in the economic, social and technological fields. With globalization, accounting applications have gained international dimension and posed some challenges to the reporting, disclosure and application of financial information. In order to overcome these so-called compliance problems, it has become necessary to carry out harmonization work in the field of accounting. Internationally accepted accounting standards have been established to address this adaptation problem caused by economic, social and cultural environmental conditions. These studies are based on International Accounting Standards (IAS) and International Financial Reporting Standards (IFRS), published in 1973 by the International Accounting Standards Board (IASB). There are 9 IFRS (International Financial Reporting Standards) and 41 IAS (International Accounting Standards) published by the Management Board to date.

Keywords: Accounting, İnternational Standards, Tax, IFRS, IAS, İPSAS

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Beynəlxalq Kapital Bazarı Şuraları Təşkilatı, Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası və Avropa Birliyi mühasibat standartlarında beynəlxalq uyğunlaşma əldə edilməsinə öz töhfələrini verdilər.

Dünyada mühasibat və maliyyə hesabat standartlarının yaradılması istiqamətində araşdırmalar aparılarkən, Azərbaycan buna biganə qala bilmədi. 2004-2007-ci illərdə milli mühasibat uçotu standartlarının hazırlanması və tətbiqi proqramı və beynəlxalq mühasibat standartlarına keçmək üçün 2009 və 2012-ci illərdə eyni standartlara edilmiş əlavə və dəyişikliklər qəbul edilmişdir.

2 iyul 2004-cü il tarixli "Mühasibat uçotu haqqında" Qanun və 9 fevral 2005-ci il tarixli "Mühasibat uçotu haqqında" Qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına keçid üçün əsasdır.

1959-cu ildə nəşr olunan bir məqaləsi ilə Jacob Kraayenhof beynəlxalq mühasibat standartlarına ehtiyac duyduğu ilk çağırışı etdi. Buna görə Kraayenhof uyğunlaşma prosesinin atası hesab olunur. Bu sahədəki ikinci inkişaf 1966-cı ildə yaradılan işçi qrupdur. Bu işçi qrupu, mühasibat standartlarının yaradılması üçün 1972-ci ildə beynəlxalq bir təşkilat qurulmasını təklif etdi. Nəticədə 1973-cü ildə Beynəlxalq Mühasibat Standartları Komitəsi (IASC) quruldu. Beynəlxalq Mühasibat Standartları Komitəsinin bütün dünyada qəbul ediləcək və tətbiq ediləcək əsas standartları quracağı qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq Mühasibat Standartlarının tarixi inkişafını 2 dövrə bölmək olardı. 1-ci dövrdə Beynəlxalq Mühasibat Standartları Komitəsinin (IASC) yaradılması və qaydaları; 2-ci dövrdə isə Beynəlxalq Mühasibat Standartları Komitəsinin Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurasına (IASB) çevrilməsi və bu dövrdə görülən işlərlə əlaqədardır.

Beynəlxalq Mühasibat konsepsiyası.

Mühasibat "müəssisələrdəki iqtisadi hadisələrin qeyd edilməsi, hesabatların hazırlanması və hesabatları şərh edərək maddi cəhətdən rəhbərlik edilməsi ilə bağlı prosedurları və qaydaları öyrədən bir elmdir".

Mühasibat uçotu funksiyalarının icrası yolu ilə yalnız müəssisə rəhbərləri deyil, həmdə müəssisə sahibləri, işçilər, müştərilər, dövlət kreditorları, investorlar və ictimaiyyət müəssisələrin maliyyə vəziyyəti və əməliyyat nəticələri barədə məlumat əldə edə bilərlər.

Milli mühasibat bir ölkənin sərhədləri daxilində mühasibat olduğu halda, beynəlxalq mühasibat sərhədləri xaricində mühasibat sistemlərinin qaydalarıdır.

Mühasibat uçotunun əsas vəzifəsi daxili və xarici fərdlər və təşkilatlar üçün məlumat yaratmaqdır. Bu məlumatları tez bir zamanda təhlil edən, istifadə edən və ya bir fürsətə çevirən müəssisələr müvəffəq olur. Maliyyə bazarlarında qloballaşma, müxtəlif ölkələr tərəfindən qurulan çoxmillətli şirkətlərin və iqtisadi birliklərin yaranması mühasibat uçotunda beynəlxalq standartların zəruriliyini ortaya qoydu. Bu ehtiyacı ödəmək üçün Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarını (BMHS) hazırlayır və dərc edir.

Azərbaycanın Beynəlxalq Mühasibat Sisteminə keçidi.

Vergi qanunvericiliyi və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına əsasən ənənəvi mühasibat uçotu arasındakı kəskin fərqlər və uyğunsuzluqların olması, Milli sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün zəruri olan xarici kapitalın təşviqi üçün bir sıra maneələr yaradırlar.

Göstərilən problemləri həll etmək üçün 2 sentyabr 2004-cü il tarixli "Mühasibat haqqında" Qanun və 9 fevral 2005-ci ilində isə "Mühasibat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi haqqında Prezidentin fərmanı qüvvəyə mindi.

Beləliklə bu sahəyə cavabdeh olan Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 41 beynəlxalq standart Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və bunlar əsasında yeni "Milli Mühasibat Standartları" hazırlanmış və 1 yanvar 2009-cu il tarixindən qüvvəyə minmişdir.

2004-2007-ci illərdə beynəlxalq mühasibat standartlarını, milli mühasibat standartlarını qəbul etmək üçün 2009 və 2012-ci illərdə eyni standartlara edilmiş əlavə və dəyişiklikləri nəzərə alaraq, hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün proqram aşağıdakı qaydada qəbul edilmiş və izlənilmişdir.

- ✓ Tənzimləyici hüquqi qaydaların hazırlanması
- ✓ Qanuni infrastrukturun yaradılması;
- ✓ Metodoloji təminat üçün təlimatlar, metodoloji təlimatlar və izahatlarla təmin etmək
- ✓ Mühasibat peşəsini inkişaf etdirmək,
- ✓ Mühasiblərin hazırlanması
- ✓ Beynəlxalq əməkdaşlığı təmin etmək

Qanunvericiliklə qəbul edilmiş beynəlxalq standartlar əsasında 37 ticarət, 24 büdcə və 1 Vətəndaş Cəmiyyəti Təşkilatı üçün Milli Mühasibat Standartları hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. 2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda beynəlxalq mühasibat sisteminə keçidlə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. 2004-cü ildə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq mühasibat uçotu haqqında qanun qəbul edildi. Fəal fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlardan yalnız 28-i bu sistemə keçib. Dövlət Neft Şirkəti, Azercell, Azal, Bakıelektriksebeke, Azerigaz və digər şirkətlər bu cür müəssisələrin siyahısına daxil edilmişdir. Lakin, Beynəlxalq Mühasibat uçotuna keçməyə mane olan səbəblər var idi. Bu səbəblər belə izah edilə bilərəm: İllərdir bu sahədə çalışan mövcud işçilər yeni sistemə keçməyə daha az meyllidirlər: Azərbaycanda işləyən mühasiblərin əksəriyyətinin (50% -dən çoxu) 40 yaşı var. Araşdırmalar göstərir ki, bu yaşdan sonra kadrlar yeni sistemə keçməyə az meyllidir və ya bunu anlamırlar Bu problemin həlli ya mövcud işçini beynəlxalq sistemi öyrənməyə məcbur etmək, ya da yeni gənc mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün bir mühit yaratmaqdır. Şirkət rəhbərləri yeni sistemi tətbiq etməyin vaxtının gəldiyini tam anlamırlar: Azərbaycanlı iş adamı dövlət orqanları ilə, xüsusən də vergi ilə problemi yoxdursa, hər şeyin qaydasında olduğunu və başqa məlumatlara ehtiyac olmadığını düşünür. Azərbaycanda Beynəlxalq Mühasibat uçotu ilə bağlı təlimin düzgün təşkil olunmaması: Azərbaycanın təhsil müəssisələrində beynəlxalq mühasibat uçotu ilə bağlı təhsilin vəziyyəti bu gün qənaətbəxş deyil.Belə ki,ölkə həqiqətən yeni sistemə keçsə də, dövlət təhsil müəssisələri köhnə sistemi tətbiq edir. Səbəbi şöbələrdə beynəlxalq mühasibat uçotunu bilən işçi

çatışmazlığıdır. Eyni zamanda beynəlxalq mühasibat uçotunun nəzəri-praktik prinsiplərinə aid olan Azərbaycan dərslik və ədəbiyyatları demək olar ki, yoxdur. Tərcümə edilmiş mənbələrdən bəziləri IFRS-ə (Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları) aiddir. Bu problem tələbə və mühasiblər arasında beynəlxalq mühasibat uçotunun nəzəri əsaslarını bilməməyə gətirib çıxarır. Tədqiqatlar göstərir ki, yalnız bir və ya iki özəl universitet beynəlxalq səviyyədə kurslar təklif edir.

Eyni zamanda, Maliyyə Naziri Samir Şərifov bu problemə diqqəti çəkərək; "Bir çox ali təhsil müəssisələrində mühasibat uçotu ilə məşğul olan insanlar kifayət qədər hazır deyillər. Universitet rəhbərliyinə böyük miqdarda pul ayrılıb. Dövlətin xəzinəsi tərəfindən bu pullara əvvəlki kimi nəzarət edilmir. Beləliklə, bu nəzarəti bu ali təhsil müəssisələri həyata keçirməlidir. Burada mənəvi və kadr məsələləri baxımından həm Təhsil Nazirliyi, həm də Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dəstəyə ehtiyac var. Hesab edirik ki, bir çox ali təhsil müəssisələrində mühasibat uçotu ilə məşğul olan insanlar kifayət qədər hazır deyillər. Yeni sistemdə özlərini yaxşı hiss etmirlər. Bu mütəxəssislər üçün hazırlıq kursları Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təşkil olunmalıdır."

Bakı şəhərində Beynəlxalq Mühasibat adı altında bir çox kurs Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarını öyrədirlər. Bir çox mühasib hələ də yalnız Beynəlxalq Mühasibat deyəndə Maliyyə Hesabatı Standartlarını başa düşür.

Yeni maliyyə hesabatları ilə vergi hesabatları arasında əlaqənin olmaması:

Bildirək ki, Dünya Bankının bu mövzuda apardığı tədqiqat hesabatına beynəlxalq təşkilatların mühasibat hesabatlarında da rast gəlinir. Məsələn, Avrasiya Regional Mühasiblər və Auditorlar Federasiyasının (IRFAA EURASIA) araşdırma hesabatında deyilir ki, Azərbaycanda mühasibat uçotunun institusional bazası beynəlxalq standartlara kifayət qədər uyğun olsa da, problem bu qanunun icra mexanizminin idarə edilməsidir. Məsələ burasındadır ki, mühasibat vergisi qanunundakı dəyişiklikləri həqiqətən izləyir və bunun üçün bir sistemə çevrilmişdir. Lakin beynəlxalq təcrübədə əhəmiyyətinə görə vergi orqanı istifadəçilər arasında ən sonuncularından biridir. Bu, şirkətin maraqları baxımından mühasibat vəzifələrindən irəli gələn beynəlxalq praktik məsələyə yaxınlaşır və əsas istifadəçiləri daxili təsisçilər və rəhbərlər və xaricdəki adsız və investor kimi nəzərdən keçirir. Əlbəttə ki, şirkət maraqları baxımından mühasibat hesabına yaxınlaşmaq düşüncəsini inkişaf etdirmək üçün də müəyyən bir zamana ehtiyacımız var.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları //AR Maliyyə Nazirliyi (http://maliyye.gov.az/static/226/ictimai-sektor-ucun-muhasibat-ucotunun-beynelxalq-standartlari)
2. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları //AR Maliyyə Nazirliyi (http://maliyye.gov.az/static/141/maliyye-hesabatlarinin-beynelxalq-standartlari-)
3. Mühasibat uçotu // Mühasibat uçotu standartları // AR-nın İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti (https://www.taxes.gov.az/az/page/muhasibat-ucotu-standartlari)
4. Abbasov i.m., Məmmədov i.a., Cabbarov a.s. "Mühasibat uçotu (sahələr üzrə)" - dərslik.

MÜHASİBAT VƏ VERGİ UÇOTU SİSTEMİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Vəlizadə Şükran Şaban oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında muhasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
svelizade3@std.beu.edu.az

Əsgərov Ağamir Mirəsgər oğlu
i.ü.f.d. Mühasibat uçotu kafedrasının dosenti,
Bakı Mühəndislik Universiteti
aesgerov@beu.edu.az

Xülasə

Hazırda vergi və mühasibat uçotu bir-biri ilə birbaşa əlaqəli olsa da, bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Mühasibat uçotu verginin əsas və ya ilkin uçotudur. Azərbaycanda bazar transformasiyası vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri gücləndirdi. Eyni zamanda, ölkədə mühasibat uçotunun beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına (BMHS) uyğunlaşdırılması zərurəti ilə

əlaqədar islahatların aparılması prosesi gedir. Bu dəyişikliklər nəticəsində vergi qanunvericiliyi ilə mühasibat uçotunun müddəaları çox vaxt üst-üstə düşmür. Vergi uçotunun yaranması və sonrakı inkişafı mühasibat uçotundan asılı olmayaraq müxtəlif iqtisadi və siyasi amillərin təsiri altında baş vermişdir. Vergi uçotunun yaranmasının səbəblərindən biri dövlətin cəmiyyətin həyatında artan rolu hesab edilirsə, mühasibat uçotunun yaranmasına səbəb sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətidir. İqtisadi maraqların müxtəlifliyini nəzərə almaqla və müxtəlif istifadəçilər qrupları üçün məlumatların yaradılması zərurəti mühasibat uçotu ilə vergi uçotunun ayrılmasının əsas səbəbi olmuşdur. Tədqiqatın məqsədi mühasibat və vergi uçotu sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etməkdir. Bu məqsədələ, mühasibat və vergi uçotunun mahiyyəti təhlil eedilmiş, mühasibat və vergi uçotunun qanunla müəyyən edilmiş qaydaları açıqlanmış, mühasibat uçotu və vergi uçotu arasında qarşılıqlı əlaqənin beynəlxalq və Azərbaycan təcrübəsini araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Mühasibat uçotu, vergi uçotu, Avropa modeli, İngilis-sakson modeli.

Summary

Although tax and accounting are now directly related, they differ significantly. Accounting is the primary or primary accounting of a tax. Market transformation in Azerbaijan has intensified efforts to improve the tax system. At the same time, the country is in the process of reforming its accounting in line with International Financial Reporting Standards (IFRSs). As a result of these changes, the tax legislation and the provisions of accounting often do not coincide. The emergence and subsequent development of tax accounting has taken place under the influence of various economic and political factors, regardless of accounting. If one of the reasons for the emergence of tax accounting is the growing role of the state in society, the reason for the emergence of accounting is the activities of business entities. Taking into account the diversity of economic interests and the need to create data for different groups of users, the main reason for the separation of accounting and tax accounting. The purpose of the study is to analyze the relationship between accounting and tax accounting systems. For this purpose, the essence of accounting and tax accounting was analyzed, the rules of accounting and tax accounting established by law were announced, the international and Azerbaijani experience of the interaction between accounting and tax accounting was studied.

Keywords: **Accounting, Tax Accounting, European Model, Anglo-Saxon Model.**

Azərbaycanda müasir bazar münasibətlərinin inkişafı, büdcə xərclərinin artması dövlət və biznes münasibətlərinə, vergi planlaşdırılması, uçot və nəzarət vəzifələrinə yeni baxışın formalaşmasını zəruri edir. Belə bir şəraitdə büdcəyə vergilərin ödənilməsi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi sahəsində sahibkarların üzərinə böyük məsuliyyət qoyulur. Azərbaycan bazar münasibətlərinə keçməzdən əvvəl müəssisələrdə vergi və ödənişlərin hesablanması mühasibat uçotunun aparılması ilə həll edilirdi, həm mühasibat, həm də vergi funksiyalarını tam yerinə yetirirdi. Lakin mühasibat uçotuna belə funksiyaların verilməsi onun məqsəd və vəzifələrinə uyğun gəlmir və bu, vergi ilə mühasibat uçotu arasında ziddiyyət təşkil edirdi.

Mühasibat uçotunun məqsədi təşkilatın iqtisadi qərarlar qəbul etmək üçün maliyyə vəziyyəti, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında tam və etibarlı məlumatların formalaşdırılmasıdır. Vergi uçotunun məqsədi verginin kəmiyyət parametrlərinin hesablanması üçün zəruri olan göstəricilərin, habelə dövlət orqanları tərəfindən vergi inzibatçılığının aparılması üçün zəruri olan təşkilatın bu parametrlərə təsir edən əməliyyatları haqqında digər məlumatların formalaşdırılması. Bu formulaların müqayisəsi bizə iki hesabın ayrılmasının obyektiv olduğunu aydın şəkildə görməyə imkan verir. Mühasibat uçotunun məqsədi mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanmasıdır, bunun əsasında vergi uçotu məlumatlarından istifadə etməklə təşkilatın fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Yalnız mühasibat (maliyyə) hesabatları əsasında təşkilatın iqtisadi vəziyyətini mühakimə etmək olar. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vergi uçotu dövlət orqanlarına vergi ödənişlərinin tamlığına və vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyə imkan verir və mühasibat uçotu öz növbəsində maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi məqsədilə aparılır ki, bunun əsasında da təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında nəticələri mühakimə etmək olar.

Mühasibat uçotu qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılıdır və bu asılılıq əsasən yekun məlumatın təqdim edilməsində özünü göstərir. Mühasibat uçotu maliyyə məlumatlarını toplamaq, ümumiləşdirmək və şərh etmək üçün bir sistemdir. İki uçot sisteminin inkişafı tədricən ona gətirib çıxardı ki, vergi uçotu mühasibat uçotu ilə getdikcə daha az ümumi olaraq qalır. Onların prinsipial olaraq fərqli məqsədləri, müxtəlif istifadəçiləri və mühasibat uçotu prinsiplərinin formalaşmasına müxtəlif yanaşmaları var. Onları tənzimləyən qaydalar əsaslı şəkildə fərqli hüquqi təbiətə malikdir. Mühasibat uçotu və vergi uçotunun dərhal ayrılmadığı ümumi sahə məlumat mənbəyidir, yəni müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin faktlarıdır.

Dövlətin mühasibat uçotuna fiskal funksiyalar qoymaq, onu fiskal məqsədlərə tabe etmək istəyi tamamilə haqlıdır, çünki dövlət orqanları vergitutma bazasını dəyişdirməklə büdcəyə vergi gəlirlərinin axınını tənzimləmək istəyirlər. Dünyanın müxtəlif ölkələrində mühasibat uçotu sistemlərinin formalaşması prosesi müxtəlif yollarla getsə də, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində inkişaf istiqaməti eynidir - vahid uçot sistemindən ayrı-ayrı uçot sistemlərinə qədər. Bir sıra ölkələrdə mühasibat və vergi uçotu müxtəlif qanunvericilik aktları ilə tənzimlənməsinə baxmayaraq, mühasibat və vergi uçotu haqqında qanunvericilik aktları həmişə sıx əlaqədə olmuşdur. Bununla belə, bütün ölkənin vergi qanunvericiliyi aktlarında mühasibat uçotunun əsas anlayışlarından istifadə olunur. Praktikada mühasibat və vergi uçotunun oxşar və fərqli cəhətlərinə rast gəlinir. Vergi və mühasibat uçotu arasındakı əsas fərq, vergi uçotunun aparılması forması vergi ödəyicisinin özü tərəfindən müəyyən olunmasıdır. Mühasibat uçotu və vergi uçotunun oxşar cəhətlərini nəzərdən keçirək. İstifadə olunan uçot sistemlərinin təhlili göstərir ki, mühasibat və vergi uçotu sistemlərinin iki əsas modelindən itifadə olunur. Bunlardan birincisi Avropa modeli adlandırılır. Avropa modelində mühasibat uçotu və vergi uçotunun göstəriciləri bir-birindən fərqlənmir, mühasibat uçotu həm də fiskal uçot funksiyasını yerinə yetirir. Başqa sözlə, maliyyə hesabatları eyni zamanda dövlət vergi orqanlarının məqsədləri üçün hazırlanır. Bu modeldən Almaniya, Belçika, İsveç, İspaniya, İsveçrə, İtaliya və Avropanın digər ölkələri istifadə edir. İkinci model ingilis-sakson modeli adlanır. İngilis-sakson modelində mühasibat və vergi uçotunun aparılmasında fərqli uçot sistemindən istifadə olunur. Bu modelin əsası Böyük Britaniyada yaradılmışdır. İngilis-sakson modelinin əsas mahiyyəti mühasibat uçotu və vergi uçotunun aparılmasında balans mənfəətinin fərqlənməsidir. İkinci modeldən ABŞ, Böyük Britaniya, Avstriya, Kanada, Niderland kimi ölkələrin uçot sistemlərində istifadə olunur. Azərbaycanda uçot sistemlərində ingilis-sakson modelindən istifadə olunur. Bu uçot formalarının fərqlənməsinə səbəb mühasibat uçotunun qaydalarına əsasən hesablanan balans mənfəəti vergi qanunvericilinə uyğun qaydada tərtib olunan mənfəətdən fərqlənir. Fərq Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində də öz əksini tapmış «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu ilə bağlı olmuşdur. Bunlara mənfəti hesalayarkən gəlirdən çıxıla bilən xərclərin müəyyən edilməsini, bazar qiymətlərinin tətbiqini qeyd etmək olar. Bu fərqin olmasına baxmayaraq Azərbaycanda təsərrüfat subyektləri uçotunu vergi məqsədlərinə uyğun qururlar. Ancaq uçotun bu formada qurulması təsərrüfat subyektinin xalis aktivlərini təhrif edə bilər. Təsərrüfat subyektində əməliyyatlar pulla, miqdar və digər zəruri göstəricilərlə ifadəsi uçotda əks etdirilir. Ancaq elə təsərrüfat əməliyyatları mövcuddur ki, onlar mühasibat uçotunda hesablanır, vergi uçotunda isə hesablanmır və ya əksinə. Məsələn, gəlir vergi uçotunda gəlirə aid edilir, mühasibat uçotunda isə gəlirə aid edilmir, hər hansı xərc mühasibat uçotunda tanınır, vergi uçotunda isə tanınmır.

Nəticə etibarilə, bir məbləğ bir mühasibat uçotunda tanınır, digərində deyil, beləliklə, gəlir və ya xərclərdə müxtəlif məbləğlər yaranır. Fərq dedikdə, vergi uçotunda eyni əməliyyat göstəricilərində əks olunanlardan fərqli olan müəyyən əməliyyatlar və ya hesabat maddələri üzrə məbləğlərin uçotda formalaşdırılması başa düşülür. Mənfəət hesabatında xərclərin nəticələri fərqləri yaradan amil vergi qanunvericiliyinin tələbləridir. Əslində belə tələblər vergilərin yığılmasının tənzimlənməsində mütləq əhəmiyyət kəsb edir, lakin bu tələblər müəssisənin faktiki maliyyə fəaliyyətinin açıqlanmasının əksinədir.

Mühasibat və vergi uçotunda eyni məna daşıyan, lakin müxtəlif adlandırılan ifadələrədən istifadə olunur. Məsələn, mühasibat uçotunda hesablanmış satış vergi uçotunda vergiyə cəlb olunan gəlir kimi, mühasibat uçotunda malların satışı vergi uçotunda malların təqdim olunması kimi, vergi uçotunda satışın maya dəyəri (gəlirdən çıxılan xərclər kimi) , mühasibat uçotunda tanınmayan xərclər (gəlirdən çıxılmayan xərclər) kimi, mühasibat uçotunda sair əməliyyat gəlirləri, vergi uçotunda amortizasiya olunan əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən gəlir kimi göstərilir.

Təsərrüfat subyektləri onlara məxsus mallarını əvəzsiz olaraq hədiyyə verməsi vergi qanunvericiliyinin tələbinə əsasən bazar qiymətində mənfəət vergisinə cəlb olunan əməliyyatdır. Mühasibat uçotunda əvəzsiz verilən hədiyyə müəssisənin gəliri kimi qəbul edilə bilməz. Vergi qanunvericiliyinə əsasən, faktiki ezamiyyə xərclərinin müəyyən olunmuş məbləğdən artıq hissəsi gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilmir, mühasibat uçotunda isə bu xərc sahibkarın marağı çərçivəsində həcmi yalnız daxili siyasətlə məhdudlaşdırıla bilər. Bu halda, hər iki uçotda fərqlərin yaranması qaçılmazdır.

Mühasibat və vergi uçotu arasındakı fərqlər daimi və müvəqqəti ola bilər. Daimi fərqlər bəzi gəlir və ya xərc məbləğlərinin mühasibat uçotunda nəzərə alındığı halda vergi uçotunda heç vaxt nəzərə alınmadığına görə yaranan fərq məbləğidir. Daimi fərqlərin yaranmasına səbəb, müvəqqəti fərqlərdə olduğu kimi, Vergi Məcəlləsinin maddələridir. Vergi Məcəlləsinə görə, bəzi xərclər «gəlirdən çıxılmayan» və «gəlirdən nisbətən məhdudlaşdırılmaqla çıxılan» xərclər kimi verilir. Bu tip xərclər Vergi Məcəlləsinin

maddələrinə əsasən heç vaxt nəzərə alınan xərclərə aid edilmədiyinə görə, mühasibat uçotu mənfəəti ilə həmişə fərqlər yaradır. Vergi Məcəlləsinin gəlirdən çıxılmayan xərclərin maddələrindən bir neçəsini qeyd edək:

- ✓ Qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclər (Maddə 109.2.),
- ✓ Əyləncə və yemək xərcləri, işçilərin sosial xarakterli xərcləri (Maddə 109.3.),
- ✓ Fiziki şəxsin fərdi istehlakla, əmək haqqının alınması ilə bağlı olan xərcləri
- ✓ (109.5.),
- ✓ Ezamiyyə xərclərinin qanunvericilikdə təyin olunmuş məbləğdən artıq olan
- ✓ hissəsi (Maddə 109.7.),
- ✓ Nəzarət-kassa aparatının çeki və ya qəbzi bir sıra hallarda (Maddə 109.8.),
- ✓ Əmtəəsiz əməliyyatlar çərçivəsində əldə edilmiş sənədlər (Maddə 109.9.).

Vergi Məcəlləsinin gəlirdən çıxılan xərclərin maddələrini qısa olaraq qeyd edək:

- ✓ Xaricdən alınmış borclar üzrə müəyyən hallarda (Maddə 110.1.),
- ✓ Ehtiyat sığorta fondlarına ayırmalar (Maddə 112.),
- ✓ Elmi tədqiqat, layihə-axtarış işlərinə çəkilən xərclər (Maddə 113.),
- ✓ Normalar daxilində amortizasiya ayırmaları (Maddə 114.).

Vergi Məcəlləsinin maliyyə və vergi tutulan mənfəəti arasında müvəqqəti fərqlər yarada bilən maddələrini qeyd edək:

✓ Mühasibat uçotunda fərqli amortizasiya normalarının tətbiqi nəticəsi olaraq fərqli amortizasiya xərlərinin yaranması, vergi uçotunda ancaq bir amortizasiya metodunun tətbiqi nəticəsi olaraq amortizasiya xərlərinin yaranması (Maddə 110),

✓ Mühasibat uçotunda gəlirin və xərcin uçotu zamanı ancaq hesablama metodunun tətbiq olunması tələbi, vergi uçotunda isə həm hesablama həm də kassa metodunun tətbiq olunması (Maddə 130).

✓ Mühasibat uçotunda aktivlərin yenidən qiymətləndiriməsi nəticəsində dəyərinin dəyişməsi, vergi uçotunda isə aktivlərin yenidən qiymətləndiriməsi nəticəsində yaranan artımın daxil edilməməsi (Maddə 143).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
2. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Resp. Qanunu. Bakı, 2004
3. A.R.Kərimov Mühasibat uçotu, vergilər. Bakı, 2010
4. V.Quliyev, R.Fətullayev Beynəlxalq uçot və hesabata giriş. Bakı, 2011
5. www.taxes.gov.az

STATUS OF REVENUE CHANGE AFTER IMPLEMENTATION OF IFRS 15 : SECTOR ANALYSIS IN AZERBAIJAN

Orkhan Zulfugarov Qalib
Baku Engineering University
ozulfuqarov@beu.edu.az

Firudin Sultanov Oktay
Baku Engineering University
fsultanov@beu.edu.az

Abstract

IFRS aims to maintain stability in the financial world. In terms of international financial relations, borders have almost disappeared. States and the national companies in which they reside have integrated with each other in the sphere of economic relations. The most important factor for this integration in terms of economic and financial relations is the existence of a common language. In this regard, the study of International Financial Reporting Standards (IFRSs) is very relevant.

The purpose of the study is to examine the main requirements of IFRS 15 "Income from contracts with customers", to analyze the mechanisms of application in different sectors, to analyze the impact of the

transition to the standard on the financial results of enterprises. The application process of IFRS 15 "Income from contracts with customers" in Azerbaijan is analyzed.

Key words: Revenue, IFRS 15, Income, Financial Reporting

Introduction

In the 21st century, we are as of now seeing the clearest instances of globalization. As far as monetary relations between the nations of the world, the lines have practically vanished and the states and the nearby organizations in which they live have incorporated into one another in their financial relations. The main factor that makes this incorporation conceivable as far as monetary and financial relations is the presence of a typical language. We are not mistaken in calling this language IFRS. Thanks to such a standardized and widely understood language, it has been possible for a company based in the developed countries to invest in or cooperate with the developing countries company by looking at reports prepared in accordance with these standards.

These standards are constantly changing and improving. One of the latest improved standards is IFRS 15, Revenue from Contracts with Customers. Revenue is one of the most important financial reporting criteria for both financial statements developers and users. It is used to measure and assess aspects of an entity's past financial performance, future prospects and financial health. Therefore, revenue recognition is one of the most important issues for investors and regulators.[1]

IFRS 15, all old income standards and interpretations issued by IFRS, including IAS 11 “Construction Contracts”, IAS 18 “Revenues”, IFRS 13 IFRIC “Customer Loyalty Programs”, 15 №- IFRIC has replaced all standards and interpretations relating to Real Estate Construction Contracts, IFRIC 18 “Transfer of Assets from Customers” and IFC 15 SIC-31 Revenue – Barter Transactions Involving Advertising Services. Although it was previously decided to start the application of the standard on January 1, 2017, it was later changed to January 1, 2018. In Azerbaijan, all entities that prepare their financial statements in accordance with IFRSs are required to apply this standard from 1 January 2018.

Overview of IFRS 15

Revenue is one of the most important criteria for financial reporting for both developers of financial statements and users. It is used to measure and evaluate aspects of the past financial performance, future prospects and financial condition of an enterprise. Therefore, revenue recognition is one of the most important issues for investors and regulators. Despite the importance and increasing globalization of global financial markets, revenue recognition requirements differed from US GAAP and IFRS until new rules were approved in 2014, which in turn led to different accounting for similar transactions [2].

The standard describes the rules that an element must apply to measure and receive wages and related income. The basic standard is that the item be accepted as a discount for the transfer of large items to a customer or administration in the amount they hope to receive revenue. IFRS 15 "Income from contracts with customers"is applied in 5 steps.[3]

- Define the contract with the client;
- To determine the performance obligations in the contract;
- Determining the cost of the operation;
- Divide the transaction cost by the contractual performance obligations;
- Recognize revenue when an entity fulfills an executive obligation.

The agreement contains a guarantee to get it done or administrations to the client. An exhibition commitment is an alternate guarantee as characterized in the pay standard. It can be relatively simple to define performance obligations, such as the promise that an electronics store will make a TV. However, it may be more complex to define performance obligations in a contract that includes services such as providing a new computer system with a three-year software license, upgrade rights, and technical support. Entities must determine whether their performance obligations will be accounted for individually or as a group.

The exchange value is the amount that can be obtained in exchange for a decent amount or for delivery by the management to the buyer. In determining the exchange value, various elements must be taken into account, including a variable contribution, a substantial portion of the financing, a non-cash contribution, or the amount payable to the customer.

The exchange value is allocated to the individual performance obligations in the contract based on moderately autonomous bidding costs. Determining an appropriate independent selling price can be

difficult if the goods or services are not sold independently. The income standard provides several methods that can be used to estimate the selling price independently when not directly observed. It should also take into account the distribution of benefits and variable payments.

Revenues are recognized when performance obligations are met. The income standard provides guidelines to help determine whether an obligation has been performed at a specific time or period. If the performance obligation is performed within a certain period, the relevant income is also recognized during that period. [4]

Analysis of the Implementation of IFRS 15 in Azerbaijan in Different Sectors

The standard was first applied in the oil and gas sector of Azerbaijan on January 1, 2018. Companies operating in this sector first reviewed the five-step model, which is a key part of the application of the standard, and assessed the feasibility. In contrast to the income recognition method in IAS 18, IFRS 15 takes into account the difference between the share of actual production sold by the company before the reporting date and the production share that the company is entitled to sell on a capital basis before the reporting date there is no adjustment in income to buy. A venturer recognizes revenue from the actual sales to customers during that period.

The table below shows the impact of the application of the standard on the financial results of selected enterprises in 2017.[5]

Table 1: Changes in revenues as a result of the application of the new standard (Oil and gas sector)

Enterprises	IAS 18	IFRS 15	Difference (inmanats)	Difference (in%)
SOCAR	111,296,000,000	111,198,000,000	98,000,000	0.8%

The reason for the decrease in revenues in SOCAR is that this enterprise is in an underlift position.

In the engineering and construction sector in Azerbaijan, companies operate mainly on the basis of long-term contracts. They act as contractors in these contracts. Contracting parties often sign additional agreements to change orders that change the scope or price (or both) of the main contract. Contractors often have to incur additional costs as a result of delays, errors or any changes in the scope of the contract by customers. They regularly submit additional claims to customers regarding these costs. In accordance with IFRS 15, a contract is deemed to have been amended when the parties to the contract approve a new change that changes the rights and obligations in the contract. Therefore, amendments to the contract are very common in the engineering and construction sectors. Execution obligations were carefully assessed by these companies to determine the difference between the remaining goods or services to be transferred at the date of the adjustment and whether the prices correspond to independent selling prices. This assessment is important to them because the accounting policies that will be applied in the future may vary significantly depending on the results of the assessment.

The table below shows the impact of the application of the standard on the financial results of 3 selected enterprises in 2017. [9],[10],[11]

Table 2: Changes in revenues as a result of the application of the new standard (engineering and construction sector)

Enterprises	IAS 11	IFRS 15	Difference (in manats)	Difference (in %)
Azfen JV	512,387,767	519,432,639	7,044,872	1.4%
Norm MMC	149,447,000	148,779,000	668,000	1.1%
Caspian Drilling Company LLC	251,378,000	245,366,000	6,012,000	2.4%

The change is due to various reasons. In particular, it is possible to note the factors taken into account in estimating the amount of payment, accounting for guarantees, and calculating the completion rate based on the traps of the new standard.

Companies operating in the retail and consumer goods sector in Azerbaijan are reaching out to a large number of consumers. The goods or services we sell include the millions of types of goods or services that companies in various sectors use to create their goods or services, from what we use for daily needs.

The table below shows the impact of the application of the standard on the financial results of selected enterprises in 2017. [6]

Table 3: Changes in revenues as a result of the application of the new standard (retail and consumer goods sector)

Enterprises	IAS 18	IFRS 15	Difference (in manats)	Difference (in %)
Azersun Holding MMC	730,002,688	740,952,728	10,923,040	1.5%

Thise enterprise have undergone significant changes in revenue as a result of the application of the detailed requirements of the new standard, in particular the requirements for refunds and variable payments.

Retailers and retailers often give customers the option to purchase additional goods or services. These options include tools to encourage customers to buy (e.g., limited number of coupons, gift cards), customer premium loans (e.g., loyalty or reward programs), contract renewal options (e.g., waiver of certain payments, reduction of future interest rates), or future are offered to customers in different forms, such as other discounts on goods or services. IFRS 15 states that when an entity gives a customer the option to obtain additional good s or services, this option is considered a separate executive obligation if it provides the customer with a substantial right that he or she cannot obtain without a contract.[7]

Telecom customers in Azerbaijan often make changes in the services they receive. Customers can increase or decrease packet data, add or delete some of the shared data packet, or add or delete services. This results in frequent amendments to contracts. Accounting for contract changes has the potential to be a very complex issue for telecom companies. This is due to the fact that customers often change their contracts and can choose one of the different offers. Most of the changes to the telecom contracts were either prospective, such as a new contract, or the cancellation of an old one and the creation of a new one.

The table below shows the impact of the application of the standard on the financial results of Azercell Telecom MMC in 2017. [8]

Table 4: Changes in revenues as a result of the application of the new standard (telecommunications sector)

Enterprises	IAS 18	IFRS 15	Difference (in manats)	Difference (in %)
Azercell Telecom MMC	411,441,000	417,646,000	6,205,000	1.5%

The main reason for the increase in revenue in this enterprise is the recognition of income for the items offered free of charge as part of the package, as required by the new standard. Another major reason for the change is the change in factors taken into account in calculating the completion rate.

Telecommunications companies often offer incentives such as free products or services to attract new customers. For example, businesses often give them free tablets, TVs, a free monthly service, or a free premium to sell services to new customers. Under the new standard, these free services are evaluated to determine whether they represent the goods and services promised under the contract and whether there are separate performance obligations. As a result, these services are considered in most regulations as promised goods or services. In addition, these services are accounted for as separate performance obligations because they are able to be different and also because they are different in the context of the contract.

Conclusion

Enterprises operating in most parts of the world, including many enterprises in Azerbaijan, have started to apply a new standard for accounting for income, starting from the reporting year, which began on January 1, 2018.

The new income approach has had significant financial implications. The new standard is more comprehensive than the previous standard and is less open to manipulation, which will increase the confidence of investors and other financial statement users through more accurate and transparent profit or loss and balance sheet figures.

Literature

1. IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers
2. Ernst & Young (2019a), A Close Look at the New Income Recognition Standard: EGYM Limited, UK, p.578.
3. PWC, (2017a), Income from Customer Contracts, London, United Kingdom, p. 285.
4. IFRS 15
5. SOCAR, Consolidated Financial Statement prepared under IFRS, 31.12.2018 https://socar.az/socar/assets/documents/en/socar-financial reports/Financial%20report%202018.pdf, 01.01.2021
6. Azersun Holding LLC, Consolidated Financial Statement prepared under IFRS https://www.azersun.com/aboutcompany/financialreports/, 01.01.2021
7. Ernst & Young (2015c), New Standards for Income Recognition - Retail and Consumer Products, EGYM Limited, London, UK, p. 35.
8. Azercel LLC, Consolidated Financial Statement prepared under IFRS https://www.azercell.com/az/about-us/press-releases/financial-report.html, 01.01.2021
9. AZFEN LLC, Consolidated Financial Statement prepared under IFRS, http://azfen.com/about-us/statistics,
10. NORM LLC, https://www.norm.az/governance/Finance/,
11. Caspian Drilling Company LLC, Consolidated Financial Statement prepared under IFRS, https://caspiandrilling.com/uploads/file/A1%20IFRS%20FS%202018-2017_ENG_formatted.pdf, 01.01.2021

Beynəlxalq Mühasibat Təhsil Standartlarının əhəmiyyəti

Nərmin Hacıyeva
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
nhaciyeva2@std.beu.edu.az

Elsevər İbadov
Bakı Mühəndislik Universiteti
eibadov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Dünyada vacib yer tutan mühasibatlıq peşəsi dayanmadan inkişaf edir. Daima yenilənən iqtisadi, texnoloji inkişafla ölkələr beynəlxalq rəqabət səviyyəsinə çatmış və mühasibatlıq peşəsinin də inkişafı beynəlxalq əhəmiyyət qazanmışdır. Sürətli dəyişiklik mühasiblərin perspektivlərini dəyişir. İnkişaflara uyğunlaşmaq üçün ən önəmli faktor təhsildir. Mühasiblərin dəyişiklik prosesi ilə uyğunlaşa bilməsi üçün peşəkar bilik, bacarıq və planlı ixtisas sahibi olmaq tələb olunur. Beynəlxalq Mühasibat Təhsil Standartlarının (IES) hədəfi mühasibat təhsilində keyfiyyətin artırılması, davamlı olaraq inkişaf etdirilməsidir. Beynəlxalq mühasiblər federasiyası (IFAC) səkkiz beynəlxalq mühasibat təhsili standartını nəşr etmişdir. Beynəlxalq Mühasibat Təhsil Standartlarının əsas məqsədi mühasiblik peşəsini öyrətmək, təcrübə və təlimləri əhatə edərək inkişaf etdirməkdir. Bu standartlarda mühasibat peşəsinin karyera prosesi, təhsili, praktiki təcrübəsi, imtahan mərhələləri əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Peşəkar mühasibat təhsili, Beynəlxalq mühasibat tədris standartları.

Abstract

The accounting profession, which occupies an important place in the world, is constantly evolving. With the advancement of economic and technological development, countries have reached the level of international competition, and the accounting profession has gained international importance. Rapid change is altering the perspectives of accountants. The most important thing to adjust to development is education. Professional knowledge, skills, and qualifications are required for accountants to be able to adapt to the change process. The International Accounting Education Standards Board is committed to the

improvement of the quality of accounting education and its sustainable development. The International Federation of Accountants (IFAC) has published eight international accounting education standards. The main objective of the International Accounting Education Standards (IES) is to teach and develop the accounting profession through experience and training. These standards reflect the career process, education, practical experience, and examination stages of the accounting profession.

Keywords: Professional Accounting Education, İnternational Accounting Teaching Standards.

РЕЗЮМЕ

Бухгалтерская профессия, занимающая важное место в мире, постоянно развивается. С развитием экономики и технологий страны достигли уровня международной конкуренции, а бухгалтерская профессия приобрела международное значение. Стремительные изменения меняют перспективы работы бухгалтеров. Наиболее важным аспектом адаптации к процессу развития является образование. Для того чтобы бухгалтеры могли адаптироваться к процессу преобразований, требуются профессиональные знания, навыки и квалификация. Международный Совет по Стандартам Обучения Бухгалтерскому Учету привержен делу повышения качества обучения бухгалтерскому учету и его устойчивого развития. Международная федерация бухгалтеров (IFAC) опубликовала восемь международных стандартов обучения бухгалтерскому учету. Основная цель Международных стандартов обучения бухгалтерскому учету (IES) заключается в преподавании и развитии бухгалтерской профессии посредством приобретения опыта и профессиональной подготовки. Эти стандарты отражают профессиональный процесс, образование, практический опыт и экзаменационные этапы профессии бухгалтера.

Ключевые слова: Профессиональное бухгалтерское образование, международные стандарты бухгалтерского обучения.

Giriş

Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (International Federation of Accountants-IFAC) 1977-ci ildə peşəkar mühasiblər tərəfindən yaradılmışdır. Beynəlxalq Təhsil Standartlarının (BTS) məqsədi ictimai maraqlara xidmət etməkdir və o beynəlxalq aləmdə mühasibat peşəsini gücləndirməyə davam edir. BTS-in digər üstünlüklərindən biri də peşəkar mühasibat təşkilatlarının, mühasibat firmalarının inkişafının, mühasibat mütəxəssislərinin dəyərinin artırılmasına önəm verilməsidir[3].

Mühasibat tədris standartları- Peşəkar mühasiblərin təhsili üçün təlim və inkişaf prinsiplərini müəyyənləşdirir. Təhsil, inkişafla əlaqəli ortaya çıxan mövzularda beynəlxalq müzakirələrin aparılması və peşəkar mühasiblərin qiymətləndirilməsini təmin edir. Beynəlxalq (IFRS/IAS) və milli standartların hazırlanmasına kömək edir. Mümkün qədər alternativlərin azaldılmasını təmin edir. Mühasibat Standartlarının qurulmasının əsas səbəbi iqtisadi sahədə dünyadakı dəyişikliklər, çoxmillətli şirkətlərin sayında artım, kapitalın hərəkətliliyi, kapital bazarlarında beynəlxalq investorların artması, yerli mühasibat təcrübələrində qarşılaşılan çətinliklərdir.

Beynəlxalq Mühasibat Təhsil Standartları

Beynəlxalq mühasibat tədris standartlarının əsas məqsədi təhsili inkişaf etdirmək yolu ilə dünya mühasibat peşəsini gücləndirərək ictimai maraqlara xidmət etməkdir. Peşəkar mühasiblər mühasibat uçotunun inkişafında fəal rol oynayırlar. Səkkiz Beynəlxalq təhsil standartı vardır: Mühasibatlıq təhsilinə giriş tələbləri ilə başlayan, proqram məzmunu ilə davam edən, peşəkar bacarıqları, peşə etik dəyərləri, təcrübə şərtlərini, ölçmə və qiymətləndirməni, davamlı peşəkar inkişaf və ixtisas tələblərini əhatə edən strukturu ilə mühasibat peşəsinin gələcəyini formalaşdırır və ehtiyaclara uyğun olaraq daima nəzərdən keçirilir.

- BTS-1 – Peşəkar mühasibat təhsili proqramına giriş tələblərini Beynəlxalq mühasiblər federasiyası müəyyənləşdirir. BTS-1-in əsas məqsədi ictimai maraqları qoruyan və ədalətli peşəkar mühasibatlıq proqramlarına giriş tələblərini müəyyən etməkdir. Mühasibat təhsili alan kollec, bakalavr, magistr tələbələrinin təhsil, ixtisas imtahanları və praktiki təcrübə müddətində uğur qazanmağı təmin edən bir təhsil səviyyəsinə sahib olmalarını təmin etməkdir. BTS-1 2014-ci ilin iyul ayında qüvvəyə minmişdir[2]. Peşəkar mühasibatlıq təhsilinə başlamaq üçün tələblər vardır. Buna mühasib namizədlərin alacaqları təlim proqramlarında uğurlu olması və təcrübə qazanılması üçün alınacaq ilkin təhsil səviyyəsini müəyyən edilməsi daxildir. Beləliklə bu, işə götürüləcək insanların səviyyəsinin yüksək səviyyədə saxlanılması üçün bütün proseslərdə keyfiyyətin təmin edilməsi üçün yaxşı başlanğıc olacaqdır.
- BTS-2 – Peşəkar mühasibat təhsili proqramlarının məzmunu, namizədlərin peşəkar mühasib ixtisasına yiyələnmək üçün əldə etmələri lazım olan mühasibat təhsili proqramlarının məzmununu təyin

edir. BTS-2-in məqsədi Beynəlxalq mühasiblər federasiyası (IFAC) üzv orqanı üzvlüyünə namizədlərin getdikcə daha mürəkkəb və dəyişkən bir mühitdə səlahiyyətli peşəkar mühasib kimi fəaliyyət göstərmələri üçün kifayət qədər qabaqcıl peşəkar mühasibat biliklərinə sahib olmalarını təmin etməkdir. Mühasibat uçotu, maliyyə, təşkilat və biznes məlumatlarını, informasiya texnologiyalarını özündə birləşdirən standartdır. Mühasibat uçotu peşəsində namizədin müvəffəqiyyətli mütəxəssis kimi fəaliyyət göstərməsi üçün vacib olan qabaqcıl peşəkar mühasibat biliklərinə malik olmasıdır və BTS-lər bunu hədəfləyir.

- BTS-3 – Professional bacarıqlar namizədlərin peşəkar mühasib ixtisasına yiyələnməsi üçün tələb olunan bacarıqları təyin edir. BTS-3-ün əsas məqsədi müxtəlif yollarla və müxtəlif şəraitdə əldə edilə bilən ümumi təhsilin bu bacarıqların inkişafına necə töhfə verə biləcəyini göstərməkdir. Beynəlxalq mühasiblər federasiyası (IFAC) üzv orqanı üzvlüyünə namizədlərin peşəkar mühasib kimi fəaliyyət göstərmək üçün müvafiq bacarıqlar (intellektual, texniki, şəxsi, şəxsiyyətlərarası və təşkilati) ilə təchiz olunmasını təmin etməkdir. BTS-3 mühasiblərin karyera müddətində getdikcə daha mürəkkəb və tələbkar bir mühitdə səlahiyyətli mütəxəssis kimi fəaliyyət göstərmələrini təmin edir. 01.01.2015-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir. Peşəkar mühasiblərin tələb etdiyi bacarıqlar beş əsas başlıq altında toplanmışdır: intellektual bacarıq, texniki və funksional bacarıqları, şəxsi bacarıqları, şəxsiyyətlərarası və ünsiyyət bacarıqları, təşkilati və iş idarəetmə bacarıqları. İş dünyasının qarışıq problemlərin həllində "analitik düşüncə" anlayışı ilə risk təhlili daha dəqiq aparılır, qərar qəbulu və tətbiqi strateji dərinlik qazanır.
- BTS-4 – Peşəkar dəyərlər, etik və münasibətləri əhatə edir. 01.07.2015-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir. BTS-4-ün məqsədi bir Beynəlxalq mühasiblər federasiyası (IFAC) üzv orqanı üzvlüyünə namizədlərin müvafiq peşə dəyərləri, etikası və peşəkar mühasib kimi fəaliyyət göstərmə münasibətləri ilə təchiz olunmasını təmin etməkdir. [1]Beynəlxalq mühasiblər federasiyası, dünyada mühasibat peşəsinin fərqli mədəniyyətlərə və tənzimləmə tələblərinə sahib mühitlərdə fəaliyyət göstərdiyini qəbul edir. Peşəkar etikanın əldə edilməsi təkcə bakalavr pilləsi və peşə təhsili proqramlarında deyil, həm də təcrübə səviyyəsində əldə edilməlidir. Peşəkar mühasiblər üçün təhsil proqramlarında dəyərlərin və münasibətlərin əhatə olunmasında ictimai maraq və sosial vəzifələrə həssaslıq, davamlı inkişaf ,etibarlılıq, məsuliyyət, dəqiqlik, nəzakət, qanunlar və qaydalar öhdəliyi səbəb olmalıdır. Proqramın peşə dəyərləri, əxlaq və münasibətlərin öyrənilməsinə yanaşması özünün milli və mədəni mühitini və hədəflərini əks etdirsə də, minimum olaraq etikaya dair ətraflı qaydalara əsaslanan və çərçivə yanaşmalarının fərqləri, üstünlükləri və çatışmazlıqları; dürüstlüyün, obyektivliyin, peşə səriştəsinə bağlılığını və məxfiliyin əsas etik prinsiplərinə uyğunluq proqramlarını əhatə etməlidir.
- BTS-5 – Praktik təcrübə tələbləri Beynəlxalq mühasiblər federasiyası üzvlərinin peşəkar mühasib ixtisasına çatmadan əvvəl əldə etmələri tələb etməsi lazım olan praktik təcrübəsini müəyyənləşdirir. BTS-5-ə uyğun olaraq təcrübə qazanmaq üçün lazım olan vaxt üç ildir. Əlaqədar sahələr üzrə magistr dərəcəsi müddəti bir il qısaldıla bilər. 01.07.2015-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir[1]. BTS-in məqsədi peşəkar mühasibat ixtisasına yiyələnmək istəyən namizədlərin səlahiyyətli peşəkar mühasib kimi fəaliyyət göstərməsi üçün uyğun hesab edilən praktiki təcrübə qazanmasını təmin etməkdir. Namizədlər auditor səviyyəsinə və ya başqa bir ixtisas növünə çatdırmaq üçün ixtisasdan sonra daha da inkişaf tələb oluna bilər.
- BTS-6 – Praktik təcrübə, təcrübəçiləri özlərini inkişaf etdirə biləcəkləri peşəkar bir mühit ilə təmin edir. İşin necə qurulduğu və iş əlaqələri barədə anlayışlarını artırmaq, mühasibat işini digər iş funksiyaları və fəaliyyətləri ilə əlaqələndirə bilmək, xidmətlərin göstərildiyi mühitdən xəbərdar olmaq, praktiki, real həyatda uyğun peşə dəyərlərinin, etika və münasibətləri inkişaf etdirmək kimi bacarıqlara yiyələnməkdə rolu böyükdür.

BTS-6 Peşəkar bacarıqların və səriştələrin qiymətləndirilməsi: Peşəkar bacarıqları qiymətləndirən standartdır. 01.07.2015-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir. Bu qiymətləndirmə IFAC üzv orqanının məsuliyyətinə uyğun aparılmalıdır və namizədlərin cavablarının əhəmiyyətli bir hissəsi qeyd edilmiş formada etibarlı olmalıdır[4]. Qiymətləndirmənin etibarlı olması üçün peşəkar biliklər, peşə bacarıqları və peşə dəyərləri, etikanın və münasibətlərin miqdarını kifayət qədər əhatə etməlidir və qabaqcıl təhsil proqramının sonuna mümkün qədər yaxınlaşdırılmalıdır.

- BTS-7 – Davamlı Peşəkar Təhsil Standartıdır. 01.01.2014-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir. Davamlı peşəkar təhsili/inkişaf standartı, üzv namizədlər mühasibatlıq peşəsi imtahanından (peşəkar) keçdikdən sonra əldə etdiyi bilikləri saxladığı müddətcə "ömür boyu öyrənmə" prinsipi ilə peşənin tələb etdiyi dəyişiklik və çevrilmələrə uyğunlaşmağı hədəfləyirlər və sahələri üzrə ixtisaslaşdıqları üçün mühasibat sahəsi haqqında hər şeyi öyrənə bilərlər. Lakin istifadə edilməmiş məlumatlar da unudula

bilər. Məqsəd, peşə üzvlərinin iş həyatı boyunca özlərini inkişaf etdirmələridir. Standartın əsas məqsədi daim diqqət mərkəzində peşəkar inkişafın davamlılığını təmin etməkdir.

- BTS-8 – Audit Mütəxəssislər üçün ixtisas tələbləri mövzusundadır. Peşəkar auditorlar üçün ixtisas tələbləri standartının əsas məqsədi mühasibat uçotu mütəxəssislərinə (peşəkar mühasiblərə) təcrübəli audit işçisi olması üçün zəruri olan bacarıqları əldə etmək imkanı verməkdir. 01.07.2016-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir. Bu nəşr olunan son standartdır. Qeyd olunan standartda auditə aid olan zəruri bilik və bacarıqlara əlavə olaraq, nəzərə alınmalı olan etik qaydalar müəyyən edilmişdir. BTS 8-də,auditorların maliyyə məlumatlarının auditi, maliyyə uçotu və hesabatları, informasiya texnologiyaları yüksək səviyyədə ixtisaslaşmaları lazım olduğu da qeyd olunur[1].

Nəticə

Mühasibatlıq peşəsinin inkişafı və layiq olduğu yerə çatması, şübhəsiz ki, mühasibatlıq peşəsinin təcrübəsidir və mühasiblərin şəxsi bacarıqları və hazırlığı ilə bağlıdır. Təlimlər peşə namizədləri üçün peşəkar bacarıqlara yiyələnmək baxımından vacibdir. Mühasibat uçotu təhsilini Beynəlxalq Mühasibat Təhsil Standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün, proses Beynəlxalq standartlarda göstərildiyi kimi həyata keçirilməlidir.

Qiymətləndirmə imtahanları strukturuna görə cəmiyyətin mühasibat uçotu ilə bağlı aspektləri ilə sıx bağlıdır və obyektivliyi ilə ön plana çıxır. Tədqiqatın nəticələrinə görə, bakalavr pilləsində istifadə olunan təhsil standartları təhsilin texniki və hərtərəfli bilik və qiymətləndirmə bacarıqlarını təmin etdiyi aşkar edilmişdir. Bilik səviyyəsinin yüksəlməsi, rəqabətin şiddəti, daxili nəzarət, müstəqil audit kimi bəzi amillər mühasibat uçotu mütəxəssisinin davamlı təhsilə ehtiyacını artırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. International Accounting Education Standards Board International Federation of Accountants – IAESB website
2. "Handbook of International Education Pronouncements''- International Federation of Accountants book
3. Pınar OKAN GÖKTEN, Soner GÖKTEN Uluslararası Eğitim Standartlarına Genel Bakış
4. https://www.ifac.org/supporting-international-standards

İSLAM MÜHASİBATLIĞI: DÜNƏNDƏN BUGÜNƏ

Gültac Bəkirova
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında Mühasibat uçotu və Audit ixtisasının magistr tələbəsi
gbekirova1@std.beu.edu.az

Elsevər İbadov
Bakı Mühəndislik Universiteti
eibadov@beu.edu.az

Xülasə

Ənənəvi mühasibatlıqdan fərqli olaraq İslam mühasibatlığının tarixi nisbətən cavandır. 1963-cü ildə ilk İslam Bankının meydana çıxması və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının yaranması özünü 1975-ci ildə "İslam mühasibatlığı" başlığı kimi tanıdan müasir ədəbiyyatın formalaşması ilə göstərdi. İslam mühasibatlığı üzrə tədqiqatlar hələ də inkişaf mərhələsindədir. Həm ilkin arxivlərə, həm də mühasibat uçotu üzrə təlimatlara əsaslanan bir sıra tədqiqatlar Yaxın Şərqdə və digər müsəlman ölkələrində dövlət və özəl sektorların mühasibat uçotu haqqında məlumat verir. Bununla belə, Yaxın Şərqdə mühasibat uçotu ideyalarının və təcrübələrinin dünyanın digər yerlərindəki təsirini müəyyən etmək üçün kəşf edilməli çox şey var. Üstəlik, "İslam mühasibatlığı" termini sadəcə olaraq zaman və məkan olaraq fərqli mühasibat təcrübələri və ideyalarını qruplaşdırmaq üçün əlverişli yanaşma ola bilər.

Açar sözlər: Mühasibatlıq tarixi, İslam mühasibatlığı, Mühasibat uçotu, İkili yazılış, Yaxın Şərq

Abstract

Unlike traditional accounting, the history of Islamic accounting is relatively young. The emergence of the first Islamic Bank in 1963 and the establishment of international financial institutions manifested itself in 1975 with the formation of modern literature, which introduced itself as the title of "Islamic Accounting". Research in Islamic accounting is still in its infancy. A number of studies, based on both primary archives and accounting guidelines, provide information on public and private sector accounting in the Middle East and other Muslim countries. However, there is much to be explored in the Middle East to determine the impact of accounting ideas and practices elsewhere in the world. Moreover, the term "Islamic accounting" may simply be a convenient approach to grouping different accounting practices and ideas in terms of time and space.

Keywords: Accounting History, Islamic Accounting, Accounting, Double Entry, Middle East

Giriş

İslam dünyanın ikinci ən böyük dinidir və Mərakeşdən İndoneziyaya qədər Afrika və Asiya ölkələrində hökmranlıq edir, lakin qərbin İslam anlayışı çox vaxt zəifdir və ya hətta təhrif olunur, bəziləri tərəfindən İslamın əsas xüsusiyyətləri "qeyri-tolerant, döyüşkən ruhlu, geri düşüncəli kimi görünür" [1].

Uzun illərdir ki, qərbin sosial, siyasi və iqtisadi tarixçiləri İslam dünyasının inkişafını araşdırırlar. Qərb mühasibat tarixçiləri isə İslam dünyasında mühasibat uçotunun inkişafını uzaqdan izləməyə meyllidirlər. Diqqət əsasən inkişaf etmiş ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və daha az dərəcədə Fransa, İspaniya və İtaliya kimi Avropa ölkələrinə ayrılıb. Ümumilikdə, inkişaf etmiş ölkələr dünya ölkələrinin təxminən 30 faizini təşkil edir. Bununla belə dünyanın qalan hissəsi tamamilə diqqətdən kənarda qalmır: Çin mühasibatlığı öyrənilməyə başlanılır və bir sıra alim bu yaxınlarda Afrika mühasibatlığının öyrənilməsinə çağırıblar. Lakin ingilisdilli mənbələrdə "İslam mühasibatlığı" ilə bağlı tarixi araşdırmalar yenicə ortaya çıxmağa başlayır. Azərbaycanda isə bu ümumiyyətlə yox səviyyəsindədir. Bu məqalənin əsas məqsədi İslam mühitində mühasibat uçotu ilə bağlı yaranan tarixi ədəbiyyatı araşdırmaqdır.

İslam mühasibatlığı anlayışının tədqiqi

Təxminən 20 il əvvəl ədəbiyyatşünas Edvard Səid özünün "Şərqşünaslıq" əsərini nəşr etdirdi. Səidin məqsədi İslam dünyasına qərb baxışlarının nə dərəcədə "şərqşünaslıq" ilə formalaşdığını üzə çıxartmaq idi. Səidin fikrincə, şərqşünaslıq ideyası əsasən Qərbin Yaxın Şərqlə münasibətlərinə aiddir. Bu eyni zamanda bizə Britaniyanın Hindistanla münasibətlərini anlamağa kömək edir [2]. "İslam mühasibatlığı" anlayışı dini mənada başa düşülə bilər. İslam doktrinasının mötəbər mənbələrində qeyd edilir ki, Quranda və Sünnədə mühasibatlıq anlayışları ifadə edilir və ya nəzərdə tutulur. Çağdaş yazıçılar mühasibatlığın İslam üçün əsas olduğunu iddia edirlər. Məsələn, Qurandakı əl-Bəqərə surəsində "müəyyən bir müddətdə gələcək öhdəlikləri əhatə edən əməliyyatlar"ın necə qeyd olunacağına dair təfərrüatlı məlumat verilir, lakin surədə əməliyyatlar başa çatdıqda bununla nə ediləcəyi göstərilmir. Həqiqətən də Şimali Afrikada, Yaxın Şərqdə, Hindistan yarımadasında və Cənub-Şərqi Asiyada mühasibat uçotunun tarixinə dair materiallarda əhəmiyyətli boşluqlar var. Bu boşluq yerli dillərdə və yazılarda arxiv materiallarından və ikinci dərəcəli mənbələrdən istifadə etməyi bacaran alimlərin işi ilə doldurulmağa başlanır. İslam mühasibat uçotu ilə bağlı yaranan tarixi tədqiqatlara keçməzdən əvvəl, müasir İslam mühasibat uçotu ilə bağlı ədəbiyyatı nəzərdən keçirməklə bəzi nəticələrə gəlmək olar.

İslam mühasibatlığında müasir ədəbiyyat

Coğrafi baxımdan "İslam mühasibatlığı" Şimali Afrikanı və Böyük Səhradan cənuba Afrikanın böyük bir hissəsini, Yaxın Şərqi, Osmanlı İmperatorluğunun ərazilərini, Hindistan yarımadasını, Cənub-Şərqi Asiyanın böyük hissəsini və İndoneziyanı, eləcə də böyük keçmiş Sovet İttifaqının böyük bir hissəsini əhatə edirdi.

Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkələrin əksəriyyəti ya qərb ölkələrinin müstəmləkəsi kimi işğal edilmiş, ya da İkinci Dünya Müharibəsindən sonra güclü şəkildə qərbin təsiri altında qalmışdır. Bu vəziyyət dünya müsəlmanlarını bu dilemmaya gətirib çıxardı: İslam Qərblə əlaqəli elmi, texnoloji, siyasi, sosial və iqtisadi irəliləyişlərə uyğunlaşmaq üçün dəyişməlidir, ya da lazım gələrsə, İslamın "Qızıl Dövrü"nü bərpa etməyə çalışmalıdır.

XIX əsrdə Osmanlı İmperiyası Fransanın kommersiya kodunu almış və daha sonra Almaniyanın mühasibatlıq təcrübələrindən faydalanmışdır. XX əsrdə Türkiyə dünyəvi siyasət yürütmüş və qərbin mühasibatlıq təcrübələrindən geniş şəkildə istifadə etmişdir [3]. Digər tərəfdən sərt İslam qaydalarının tətbiq edildiyi Səudiyyə Ərəbistanı da həmin dövrlərdə qərbə meyillənmişdir. Pakistan və İran kimi bəzi

ölkələr isə şüurlu şəkildə özlərini "İslam" respublikaları kimi tanıdılar və iqtisadi fəaliyyətlər də daxil olmaqla, insan həyatının bütün sahələri üçün İslam qanunlarını – şəriəti – qəbul etməyi hədəflədilər.

Müasir dövrdə yazıçılar hesabatlılığın İslam üçün əsas olduğunu iddia edirlər. İslam qəbul etmək və ya təslim olmaq mənasını verən ərəb sözüdür, xüsusi olaraq Allahın iradəsinə təslim olmaq kimi başa düşülür. Bu təqdimat həyatın bütün sahələrində dini tələblərə riayət etməyi nəzərdə tutur. Nisa surəsində qeyd olunmuşdur ki, "Allah hər şeyi qeydə alır. Hər kəs həyatı boyu etdiyi əməllərə görə Qiyamət günü Allah qarşısında cavab verəcəkdir". Üstəlik, Allah hər şeyin son sahibi olaraq qəbul edilir. Allah qarşısında hesabatlılığın ümumi konsepsiyası digər dinlərin də xüsusiyyəti olsa da, belə bir konsepsiyanın mövcudluğu mühasibat uçotunun xüsusi formaları və ya praktikaları haqqında heç nə demir. Burada Quran və Sünnənin töhfəsi azdır.

İslam mühasibatlığı və ikili yazılış

Həm Günümüzə qədər gəlib çatmış qədim biznes və şəxsi qeydlərinə, həm də Paçolinin "Hesab, həndəsə, nisbət və mütənasibliyə dair biliklərin cəmi" kitabında qeyd olunmuş "İtalyan üsulu" ikili yazılışa əvvəlki, Şərqi mühasibatlığın təsiri varmı? Ən azı bir iqtisadi tarixçi, Alfred Liber, daha ümumi biznes təcrübələri üçün belə bir təsirin olduğunu iddia etdi:

"İtaliya və digər Avropa ölkələrinin tacirləri mürəkkəb biznes metodlarından istifadə etməyi öyrənmək üçün ilk təhsillərini Aralıq dənizinin əks tərəfindəki həmkarlarından alırdılar. Onlardan əksəriyyəti müsəlman olsa da, bir neçəsi yəhudi və ya xristian idi"[4].

Yaxın Şərqdə ticarət edən yəhudi tacirlərinin mühasibat uçotu metodlarının ötürülməsində potensial rolu dövrün alimləri tərəfindən müzakirə edilmişdir. Scorgie (1994), Qahirə sinaqoqunun anbarında tapılmış XI əsrin sonu və XII əsrin əvvəllərinə aid sənədlərin fraqmentlərindən istifadə edərək, jurnalda və jurnalın ilk versiyaları kimi oxuna bilən sənədlərdə debet və kredit siyahısı müəyyən etmişdir[5].

Scorgie (1994) tərəfindən müzakirə edilən sənədlər ərəb dilində yazılmışdır, lakin bu sənədlər müsəlman yox, yəhudilər tərəfindən hazırlanmışdır. Bu, məqalənin əvvəlində "şərqşünaslıq"la bağlı bir aspekti gündəmə gətirir – bu sənədlər həqiqətən "İslam mühasibatlığı"nın nümunələri sayılırmı? Əgər termin yalnız müsəlmanlar tərəfindən aparılan mühasibat uçotu kimi qəbul edilərsə, o zaman tapılan sənədlər uyğun gəlməyəcək, lakin bu termin daha çox məkan və zaman konseptinə aid edilirsə, o zaman onlar "İslam mühasibatlığı"na aid edilə bilər. İstənilən halda, yəhudilər, xristianlar və digər dinlərin tərəfdarları 20-ci əsrə qədər bir çox müsəlman ölkələrində əhəmiyyətli azlıqları və bəzi hallarda əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdilər [6], ona görə də onların mühasibat təcrübələrini nəzərdən qaçırmaq olmaz.

Scorgie (1994) çoxaltdığı sənədlərin ikili yazılışın xəbərçisi olduğunu ifadə etməkdə çəkinsə də, Zaid (2000) İslam mühasibat uçotu üsullarının "İtalyan" ikili yazılış metoduna təsir edib-etmədiyini araşdırmışdır [7]. Zeyd jurnalın əhəmiyyəti və son orta əsrlər italyan mühasibat uçotunda görülənlər kimi İslam mühasibat uçotunda tapılan təcrübələr və terminologiya arasında paralellərə işarə edir, lakin onun İslam mühasibatlığının İtaliya mühasibatlığına təsir etdiyinə dair təklifləri mücərəddir. Cavabında Nobes (2001) ikili yazılışın italyan mənşəyini müdafiə edərək, qeyd etmişdir ki, Zeidin müəyyən İslam təcrübələri ilə italyan həmkarlarının təcrübələrinin qarşılaşdırılması onun ifadə etdiyi təklif üçün sübut deyil [8]. Liberə (1968) görə İtaliya ilə Yaxın Şərq arasında geniş ticarət əlaqələri biznes metodlarının təkcə müsəlman dövlətlərində yerləşən tacirlərdən onların italyan həmkarlarına deyil, həm də əksinə, yayılmasına səbəb ola bilərdi [4]

Nəticə

"İslam mühasibatlığı"na dair müasir ədəbiyyat təkcə maliyyə hesabatlarının praktiki sistemini yaratmaq üçün İslamın hökmlərinin necə tətbiq olunacağına dair kifayət qədər dəqiq ifadə edilmiş fikirlər toplusunun olduğunu deyil, həm də "İslam mühasibatlığı" özlərini "İslam" kimi tanıdan qurumlarla bağlı mühasibat məsələlərinin empirik və praktiki tədqiqatları üçün əlverişli üsul təqdim edir. İndiyə qədər tədqiq edilmiş arxiv materiallarının çox az hissəsi fərqli bir "islami" sifət təqdim etmişdir. Lakin gələcək tədqiqatlar, sadəcə olaraq şərti praktiki həlləri cavablardırmaqdansa, idarəetmə və ticarət problemlərinə təklif olunan həllərin nə dərəcədə İslami "imza"ya malik olduğunu araşdırmalı və aydınlaşdırmalıdır.

İslam mühasibatlığına dair müasir ədəbiyyat son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edən bir sahə olmuşdur və şəriət prinsiplərinə uyğun maliyyə və idarəetmə uçotu üçün qaydalar toplusu hazırlayıb təklif edir. Bu qaydalar toplusunun praktikada daha az təsir göstərməsi İslam maliyyə institutlarının qərb mühasibat uçotu normalarının üstünlük təşkil etdiyi qlobal maliyyə bazarında fəaliyyət göstərməsi zərurəti ilə əlaqədar ola bilər. Üstəlik, müasir tarixi mənbələrdə İslam bankçılığı və maliyyəsi ilə əlaqəli müasir İslam mühasibatlığı keçmişin ideyalarını və təcrübələrini təmsil etməkdən daha çox mühasibatlıq elminə yenilik gətirmiş bir məfhum kimi görünür. Bu baxımdan İslam mühasibatlığına "İslam iqtisadiyyatı" kimi

qeyd edilən biliklər toplusu demək olar. Bir sıra mənbələrdə (məsələn, İbn Xəldun) iqtisadi təfəkkürün ilk izlərinin olmasına baxmayaraq, Kuran (1997), İslam iqtisadiyyatının mahiyyətcə "yeni doktrina" olduğunu irəli sürmüşdür [9]. İslam mühasibat tarixi yalnız indi qərb mühasibat tarixinin kölgələrindən çıxmağa başlayır. Mühasibat uçotu tarixçiləri iqtisadi, sosial və siyasi tarixçilər kimi bu sahədən kənarda olanların mühasibat məlumatlarından istifadə etmələri haqqında daha çox məlumat əldə etdikcə və İslam cəmiyyətlərində mühasibat uçotunun inkişafı ilə bağlı mövcud tədqiqatlar genişləndikcə bu sahədə daha da inkişafa nail olmaq olar. Əgər bu şərtlər yerinə yetirilə bilsə, o zaman "İslam mühasibatlığı" keçmişdən bugünə daha əminliklə qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Küng H, Bowden JS. Islam: Past, present and future. Oxford: Oneworld; 2007 Apr 26.
2. Said E. Orientalism 25 Years Later: Worldly Humanism v. the Empire Builders. Counter Punch. 2003 Aug 5;4.
3. Orten R, Bayirli R. Development of accounting and accounting profession in Turkey in the second half of 20th Century. In 5th Accounting History International Conference, Banff, Canada 2007 Aug 9-11.
4. Lieber AE. Eastern business practices and medieval European commerce. The Economic History Review. 1968 Aug 1;21(2):230-43.
5. Scorgie M. Medieval traders as international change agents: a comment. Accounting Historians Journal. 1994 Jun;21(1):137-43.
6. Karabell Z, People of the book: The forgotten history of islam and the west, John Murray, 2007, 352
7. Zaid OA. Were Islamic records precursors to accounting books based on the Italian method?. Accounting Historians Journal. 2000 Jun;27(1):73-90.
8. Nobes CW. Were Islamic records precursors to accounting books based on the Italian method? A comment. Accounting Historians Journal. 2001 Dec;28(2):207-14.
9. Kuran T. Islam and underdevelopment: an old puzzle revisited. Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)/Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 1997 Mar 1:41-71.

COVİD-19 BÖHRANININ ÜMUMİDÜNYA AVİASİYA MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ TƏSİRİ VƏ YARANAN MÖVCUD VƏZİYYƏT

Xəlilova Aysel Arif qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit ixitisasının magistr tələbəsi
axelilova4@std.beu.edu.az

Xülasə

COVID-19 pandemiyası 2019-cu il səviyyələri ilə müqayisədə hava nəqliyyatı üçdə ikidən çox azalaraq bütün aviasiya müəssisələrinə ciddi təsir göstərir. Trafikin bu uzunmüddətli azalmasının gələcək illər üçün nəticələri olacaq və şirkətlərin iqtisadi səmərəliliyini, iş yerlərini və iş şəraitini təhdid edir.

Keçən il qlobal sərnişin dövriyyəsində ardıcıl artımın onilliyi başa çatdı. Davam edən COVID-19 pandemiyası 2020-ci ilin ikinci rübündə dünya üzrə hava limanlarını virtual dayanmağa gətirib çıxardı və nəticədə bütün regionlar üzrə hava limanı trafiki və gəlir itkiləri baş verdi. O vaxtdan bəri bir çox ölkə iqtisadiyyatlarının bir çox hissəsini tədricən yenidən açmağa başlasa da, bir çox dövlətlər sonrakı infeksiya dalğaları ilə üzləşdi və bir neçə yurisdiksiya qismən kilidləmələrin yenidən tətbiqinə üstünlük verdi.

Açar sözlər: Hava nəqliyyatı, Pandemiya, Aviasiya

THE EFFECT OF THE COVID-19 CRISIS ON GLOBAL AVIATION COMPANIES

Summary

The COVID-19 pandemic is affecting all aviation enterprises, reducing air traffic by more than two-thirds compared to 2019 levels. This long-term reduction in traffic will have consequences for years to come and threaten companies' economic efficiency, jobs and working conditions.

Last year marked the end of a decade of consistent growth in global passenger traffic. The ongoing COVID-19 pandemic led to virtual shutdowns of airports around the world in the second quarter of 2020, resulting in airport traffic and revenue losses across all regions. Although many countries have since gradually reopened much of their economies, many have faced subsequent waves of infection, and several jurisdictions have preferred to re-apply partial locks.

Keywords: Air Transport, Pandemic, Aviation

ВЛИЯНИЕ КРИЗИСА COVID-19 НА МИРОВЫЕ АВИАЦИОННЫЕ КОМПАНИИ

Резюме

Пандемия COVID-19 привела к сокращению объема авиаперевозок более чем на две трети по сравнению с уровнем 2019 года, серьезно затронув все авиакомпании. Это долгосрочное сокращение трафика будет иметь последствия на долгие годы и поставит под угрозу экономическую эффективность компаний, рабочие места и условия труда.

Прошлый год ознаменовал конец десятилетия последовательного роста пассажиропотока в мире. Продолжающаяся пандемия COVID-19 привела к виртуальному закрытию аэропортов по всему миру во втором квартале 2020 года, что привело к снижению трафика и доходов аэропортов во всех регионах. С тех пор многие страны постепенно открыли большую часть своих экономик, но многие из них столкнулись с последующими волнами заражения, а некоторые юрисдикции предпочли повторно применить частичные блокировки.

Ключевые слова: воздушный транспорт, пандемия, авиация.

Giriş

Qlobal koronavirus pandemiyasının dağıdıcı və görünməmiş təsiri və sonradan hava limanı sənayesi və bütün hava nəqliyyatı ekosistemi üçün səyahət məhdudiyyətləri artıq yaxşı məlumdur. Qlobal sərnişin dövriyyəsindəki onillik ardıcıl və güclü artımdan sonra, davam edən COVID-19 pandemiyası 2020-ci ilin ikinci rübündə bütün dünyada hava limanlarını virtual dayanmağa gətirib çıxardı, demək olar ki, bir gecədə, 20 ildən çox davam edən sərnişin axını artımını sildi.

Əksər ölkələr indi hərtərəfli kilidləmələrdən uzaqlaşsalar da və infeksiyaları məqsədyönlü və daha az pozucu məhdudiyyətlərlə məhdudlaşdırmağa çalışsalar da, əksər yurisdiksiyalar beynəlxalq səyahətlərlə bağlı qismən və ya tamamilə məhdudlaşdırıcı qaydaları qoruyub saxlamışdır.

Bununla belə, bir çox ölkələrdə tarixi nisbətdə peyvəndləmə səyləri yüksək peyvənd nisbətlərini yaşayan ölkələrdə iqtisadiyyatın hissələrinin tədricən yenidən açılmasının müsbət əlamətlərinə işarə edir [3].

Bəzi müsbət əlamətlərə və xəbərlərə baxmayaraq, COVID-19 hava limanları, aviaşirkətlər və onların kommersiya tərəfdaşları üçün ekzistensial böhran olaraq qalır və aviasiya müəssisələri dövlətlərin dəstəyinə və praktiki siyasət qərarlarına ehtiyac duyur.

Sınaq və peyvənd üçün koordinasiyalı və riskə əsaslanan yanaşma ilə təhlükəsiz səyahəti təşviq etmək üçün hökumətin fəaliyyəti tam miqyaslı məhdudiyyətlər və ümumi karantin tədbirləri əvəzinə vacibdir.

Bu kontekstdə və 2020-ci ilin illik trafik kolleksiyasından ən son məlumatlardan istifadə edərək, Covid-19 böhranın sərnişin daşımalarına təsiri ilə bağlı ən son təxminləri hazırlayıb.

COVID-19-dan əvvəlki proqnozla müqayisədə qlobal sərnişin axınının proqnozu (2019/2020/2021, mlrd sərnişinlə)

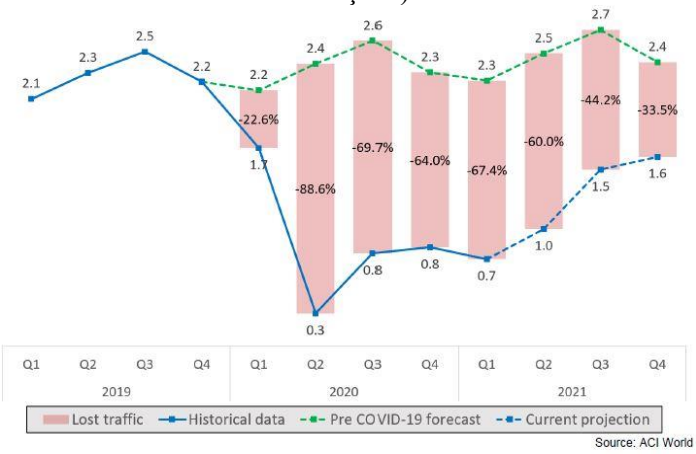

Pandemiya və onun aviasiya sahəsinə təsiri

Çindən bütün dünyaya yayılan COVID-19 xəstəliyi digər sahələrdə olduğu kimi hava nəqliyyatı sənayesini də dərindən sarsıtmış və aviasiya sənayesinə böyük təsir göstərmişdir. Epidemiyanın qarşısını almaq üçün ölkələr sərhədlərin bağlanması da daxil olmaqla geniş tədbirlər həyata keçirmiş və bu tədbirlərlə sərnişin tələbatında xeyli azalma müşahidə olunmuşdur.

Epidemiyanın ən təsirli olduğu və xəstəlik haqqında hələ çox məlumatın olmadığı 2019 - cu il mart-iyun ayları arasında dünya hava nəqliyyatında əvvəlki dövrlərlə müqayisədə 90%-ə qədər azalma müşahidə edilmiş və dünya üzrə uçuşlar dayanmağa başlamışdır. Bu ciddi tənəzzüldən sonra aviasiya sənayesinin bütün maraqlı tərəfləri və aviasiya sənayesində çalışan kadrlar mənfi təsirə məruz qalmışdır.

2020-ci ilin ilk aylarında hava nəqliyyatı sənayesi üçün mühüm təhlükə olaraq ortaya çıxan SARS-CoV-2 virusu sonrakı aylarda təhlükə olmaqdan çıxmış və sənayen böhrana sürükləmişdir. Dövlətlərin məhdudiyyət və qadağalarından sonra hava nəqliyyatına tələbat xeyli azalmışdır. Nəticədə 2019-cu ildə dünya üzrə təşkil edilən uçuşların (sərnişin+yük) ümumi sayı 42,1 milyon olduğu halda, 2020-ci ildə 27,6 milyona düşmüşdür. Uçuşların sayında azalma 34,4% təşkil edir.

Mart-aprel aylarında epidemiyanın episentrinə çevrilən Avropada bu göstərici 52,4% təşkil edir.

Aviaşirkətlər hava nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişinlərin, yüklərin və poçtun daşınması məqsədi ilə, əsasən mənfəət əldə etmək məqsədilə xidmətlər istehsal edən, bazara çıxaran və satan müəssisələrdir. Pandemiyanın gətirdiyi çətin şərtlər və aviasiya sektoruna tələbatın azalması ilə hava yolları şirkətləri bu şəraitdən birbaşa təsirlənmişdir.

Uçuşların azalması səbəbindən dünyanın bir çox hava yolu şirkəti öz təyyarə uçuşlarını həyata keçirə bilməmişdir. Təkcə Avropada aprel və may aylarında 6000-dən çox təyyarə reysi ləvğ edilmişdir. Bu vəziyyət hava yolları şirkətlərinə böyük iqtisadi zərbə vurmuş, xüsusən də kadr xərcləri və iqtisadi tarazlıqlar baxımından çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olmuşdur.

2020-ci ilin proqnozları

- 2020-ci ildə COVID-19 böhranı proqnozlaşdırılan ilkin göstərici ilə 5,9 mlrddan çox sərnişin çıxarıb ki, bu da qlobal sərnişin axınının 62,3%-ni təşkil edir. 2019-cu ilin səviyyəsi ilə müqayisədə azalma 61,0% təşkil edib.
- Avropadan sonra Yaxın Şərq və Afrika ən çox təsirlənən bölgələr olub. Avropa 70%-dən yuxarı azalma qeydə alan yeganə regiondur ki, onun trafiki proqnozlaşdırılan baza ilə müqayisədə 70,5% azalıb. Yaxın Şərq və Afrikada müvafiq olaraq 68,5% və 67,6% azalma qeydə alınıb [1].
- Asiya-Sakit Okean regionu 2020-ci ildə bütün regionlar arasında ən az təsirlənən region olub və proqnozlaşdırılan baza ilə müqayisədə 55,5% azalıb (2019-cu il səviyyəsi ilə müqayisədə -53,7%). Bununla belə, Asiya-Sakit Okean bazarının böyüklüyünə görə, bölgə proqnozlaşdırılan baza ilə müqayisədə 2020-ci ildə 1,95 mlrd sərnişin itkisi ilə bütün bölgələr arasında ən yüksək trafik itkisini qeyd etdi.
- 2020-ci ilin aprelində baş verən "Böyük Karantin"dən bəri beynəlxalq sərnişin daşımaları 2020-ci ilin qalan hissəsi üçün demək olar ki, qeyri-mövcud olaraq qaldı. Beynəlxalq sərnişin dövriyyəsi ili 1 mlrd sərnişindən bir qədər aşağı başa vuraraq, 2019-cu ilin həcmi ilə müqayisədə 73,7%-dən çox azalma göstərdi.

Daxili sərnişin daşımalarının həcminə Çin və Rusiya kimi əsas daxili bazarların erkən bərpası kömək etdi. Beləliklə, 2020-ci il üçün qlobal daxili trafik həcmi 2019-cu illə müqayisədə 51,8% azalaraq cəmi 2,6 mlrd sərnişinə çatmışdır.

2021-ci il üçün proqnozlar

- COVID-19 böhranının davamlı mənfi təsirinin 2021-ci ilin sonuna qədər qlobal sərnişin axınının 50,9%-ni təşkil edən proqnozlaşdırılan ilkin göstərici ilə müqayisədə əlavə 5 mlrd sərnişinin çıxarılması proqnozlaşdırılır. 2019-cu ilin səviyyəsi ilə müqayisədə ilin sonuna azalmanın -47,3% olacağı proqnozlaşdırılır.
- 2021-ci ilin birinci rübünün 2020-ci ilin 4-cü rübü ilə müqayisədə cüzi yaxşılaşma əlamətləri göstərəcəyi gözlənilsə də, 2021-ci ilin ikinci rübünün əsas nöqtə və real bərpanın başlanğıcı olacağına dair bəzi ümidlər var idi. Bu gözləntilər özünü doğrultmadı və ikinci rübün qlobal miqyasda 2020-ci ilin 4-cü rübündən və 2021-ci ilin 1-ci rübündən bir qədər yaxşı başa çatacağı gözlənilir. Bununla belə, peyvənd tətbiq olunmağa davam etdikcə və səyahət məhdudiyyətləri yavaş-yavaş yüngülləşdikcə, daha çox sərnişinin ölkəyə qayıtması gözlənilir [2].
- 2020-ci ildə olduğu kimi, Avropa və Yaxın Şərqin beynəlxalq səyahətdən və əlaqədən yüksək asılılıqları səbəbindən proqnozlaşdırılan baza ilə müqayisədə müvafiq olaraq 66.0% və 59.4% azalma ilə ən çox təsirlənən iki region olaraq qalacağı proqnozlaşdırılır.

- Sürətlə bərpa olunan ABŞ daxili bazarı və güclü peyvənd nisbətinin birləşməsindən irəli gələn Şimali Amerikanın 2021-ci il üçün proqnozu əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdı və proqnozlaşdırılan baza ilə müqayisədə 2021-ci ilin sonunda -40,9% səviyyəsində bütün digər bölgələri üstələyəcəyi proqnozlaşdırılmır (və ya 2019-cu ilin səviyyəsi ilə müqayisədə -37,3%), 2021-ci ilin mart ayı proqnozumuzla müqayisədə 2,6 faiz bəndi artmışdır.
- Sağalmağa erkən başlamasından sonra, Asiya-Sakit Okean bölgəsi virusun yayılmasını məhdudlaşdırmaq üçün Çin Yeni ili şənliyi ətrafında tətbiq edilən məhdudiyyətlər səbəbindən gözlənilən birinci rübdə daha yavaş yaşadı. Bununla belə, regionun bərpasının 2021-ci ilin ikinci rübündən başlayaraq sürətlənəcəyi gözlənilir. 2021-ci ilin 4-cü rübündə Asiya-Sakit Okean regionunun proqnozlaşdırılan baza səviyyəsindən cəmi 23,7% aşağı olacağı proqnozlaşdırılır. Bölgənin 2021-ci ili proqnozlaşdırılan ilkin göstərici ilə müqayisədə 45,7% (2019-cu il səviyyəsi ilə müqayisədə 41,0% azalma) təxmini trafik itkisi ilə başa vuracağı gözlənilir [1].
- 2021-ci ilin birinci yarısında beynəlxalq sərnişin axını zəif olaraq qaldı, lakin işarələr 2021- ci ilin ikinci yarısı üçün hava nəqliyyatına tələbatın artacağına işarə edir, çünki artan sayda insan peyvənd olunur və beynəlxalq səyahət məhdudiyyətləri tədricən yüngülləşir. Beynəlxalq sərnişin daşımalarının həcminin 2021-ci ildə ölkədaxili nəqliyyatın bərpasını əhəmiyyətli dərəcədə geridə qoyacağı və ilin 1,5 mlrd sərnişin və ya 2019-cu il səviyyəsinin 40,6%-dən bir qədər çox başa çatacağı proqnozlaşdırılır.
- Ölkədaxili sərnişin axını beynəlxalq nəqliyyatdan daha sürətli bərpa olunur. Əsas daxili bazarlar 2020-ci ildə bərpa yolu ilə başladı və 2021-ci ildə sürətini sürətləndirdi, xüsusən ABŞ, ən böyük daxili bazardır. Qlobal miqyasda daxili trafik 2021-ci ildə artmağa davam edəcək və 2021- ci ilin sonuna qədər 3,3 milyard sərnişinə çatacaq ki , bu da 2019-cu il səviyyəsinin 61,4%-nə bərabərdir.

Nəticə

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) COVID-19 epidemiyasını pandemiya elan etməsindən on beş aydan çox vaxt keçir. O vaxtdan bəri, bütün dünyada gündəlik həyat qlobal iqtisadiyyat, ticarət və mobilliyə görünməmiş təsirlərlə dəyişdi. İqtisadi və sosial fəaliyyətin praktiki olaraq bütün aspektləri pozulmuşdu və hələ də pozulmaqdadır.

Hava nəqliyyatı qlobal sənayenin ən çox vurduğu sahələrdən biri olaraq qalır. Aviasiya müəssisələri üçün iqtisadi, sosial və sağlamlıq fəsadları çox genişdir və pandemiya gələcək illər ərzində aviasiya bizneslərinə, sərnişinlərə və hava limanlarına təsir göstərəcək. Sərnişin axınındakı azalmalar keçmiş sarsıntılar nəticəsində baş versə də, hava nəqliyyatının uzunmüddətli, demək olar ki, tamamilə bağlanması İkinci Dünya Müharibəsi illərindən bəri görünməmiş bir hadisədir.

Ədəbiyyat siyahısı

6. A.N. Khatib, A.M. Carvalho, R. Primavesi, K. To, V. Poirier Navigating the risks of flying during COVID-19: a review for safe air travel
7. T.L. Lamb, S.R. Winter, S. Rice, K.J. Ruskin, A. Vaughn Factors that predict passenger's willingness to fly during and after the COVID-19 pandemic, 2020
8. J. Macilree, D.T. Duval Aeropolitics in a post-COVID-19 world, 2020, 86 p

Peşəkar mühasib sertifikatı

Elvin Yusifov
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
eyusifov@std.beu.edu.az

Xülasə

Peşəkar mühasib sertifikatının tətbiqi Azərbaycanda mühasibatlıq peşəsinin inkişafının bir nümunəsidir. Peşəkar mühasib sertifikatının Azərbaycanda tətbiqi analiz edilmiş,Sertifikatın hər 3 növü üzrə: İctimai müəssisələr üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı, Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı və Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı üzrə araşdırılma aparılmışdır.Bu məqalə imtahanda iştirak edən peşəkar mühasib namizədlərinə

sərbəst olaraq öz sertifikatının seçilməsinə kömək gösdərə bilər.Bu məqalədə Maliyyə Nazirliyi tərəfindən akkreditasiya olunmuş Peşəkar mühasib təşkilatları və imtahan haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Peşəkar mühasib,Sertifikasiya, Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə PMS, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə PMS, İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları .

CERTIFICATE OF PROFESSIONAL ACCOUNTANT

Abstract

The application of a professional accountant's certificate is an example of the development of the accounting profession in Azerbaijan. The application of the professional accountant's certificate in Azerbaijan was analyzed, and research was conducted on all 3 types of certificates, can help candidate professional accountants who are taking the exam freely choose their certificate. This article provides an overview of professional accounting organizations and examinations accredited by the Ministry of Finance.

Key words: Professional Accountant, Certification, PMS on International Financial Reporting Standards for Small and Medium Business Entities, PMS on International Financial Reporting Standards, International Public Sector Accounting Standards - Level I PMS, International Public Sector Accounting Standards – II

Giriş

Azərbaycanda Mühasibatlıq tarixini biz bir neçə mərhələlərə ayırmaq mümkündür :Qədim mühasibatlıq,Orta dövr mühasibatlıq və Müasir mühasibatlıq.Azərbaycanda müasir mühasibatlıq Sovet mühasibatlığı dediyimiz bir dövrdən başlıyır.Sovet mühasibatlığı Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibinə daxil olan dövləri əhatə edir.Bildiyimiz kimi Azərbaycan 1920-1992 ci illər ərzində Sovet Rusiyasının tərkində olub,həmin dövrlərdə ölkədə planlı iqtisadiyyat mövcud idi.Planlı iqtisadiyyat dedikdə ölkədə olan fabriklər,zavodlar dövlət tərəfindən idarə olunurdu.1992-ci ildə Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə islahatlar baş verdi,təbi ki bu mühasibatlıq sahəsinədə təsir etdi.Azərbaycanın müasir mühasibat uçotu tarixində baş vermiş yeniliklərdən biri də 1995 ci ildə Mühasibat uçotu haqqında qanunun qəbul edilməsi oldu.Bundan başqa Azərbaycanın müasir mühasibat uçotu tarixində baş vermiş yeniliklərə 2004-cü ildə Milli Muhasibat Uçotu Standartlarının yaranmasını da gösdərmək olar.Azərbaycanda Milli Muhasibat uçotu standartlarınan 14 il müddətində istifadə olunmuşdur. Bu zaman Milli muhasibat uçotu stanlarına əsasən maliyyə hesabatları hazırlayan mühasiblər müəssisə,təşkilat və şirkətlərə investisya qoyuluşu etmək isdiyən sərhəddən kənarda yaşıyan investerlor üçün həm Maliyyə Hesabatlarını Beynəlxalq standarlarına əsasən maliyyə hesabatlarını hazırlamalı olurdu. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına dünyada bir çox dövlətlər tərəfidən tanınan standartlardır.Azərbaycanən həm mühasibatlıq sahəsi həmdə mühasibatlıq peşəsinin inkişafı üçün 2018 ci ildə Mühasibat Uçotu haqqında qanunda dəyişilik oldu. Əsas dəyişikliklər :Milli Muhasibat Uçotu Standartlarınan imtina etdik, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarından istifadə etməyə başladıq, Mühasibatlıq peşəsində peşəkar mühasib anlayışı meydana gəldi, Peşəkar mühasib sertifikatı meydana gəldi

PMS kimlər üçün lazımdır?

Peşəkar mühasib beynəlxalq səviyyədə bu mühasibatlıq sahəsində təhsil almış,bu sahədə təcrübəsi olan,müəyyən beynəlxalq sertifikatları əldə etmiş,müəyyən etik nomralara(düzgünlük, şəffaflıq, hesabatlılıq və ədalətlilik) riayət edən mütəxəssislər nəzərdə tutulur. Azərbaycanda mühasibatlıq sahəsində isə peşəkar mühasib anlayışı qanunla müəyyən edilməmişdi. 2018 ci ilə qədər Azərbaycanda mühasibatlıq peşəsi yalnız müəssisələr tərəfindən siniflərə ayrılmışdı,qanunla tənzimlənmirdi.Müəssisə tərəfindən mühasiblər baş mühasib,aparıcı mühasib,mühasib köməkçisi kimi qruplaşdırılırdı.2018 ci ildə Mühasibat uçotu haqqında qanunda Peşəkar mühasib anlayışına tərif verildi. Qanunla Azərbaycanda peşəkar mühasib (MUHQ 2.1.19) müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yaratdığı qurumun təşkil etdiyi imtahandan müvəffəqiyyətlə keçərək, peşəkar mühasib sertifikatını almış və peşəkar mühasib təşkilatının üzvü olan şəxsdirPeşəkar mühasib sertifikatı-şəxsin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yaratdığı qurumun təşkil etdiyi imtahandan müvəffəqiyyətlə keçdiyini və Peşəkar mühasib səviyyəsinə uyğunluğunu təsdiq edən sənəddir. Azərbaycanda Peşəkar mühasib sertifikatının tətbiqinə səbəb kimi mühasibatlıq peşəsində dövlət nəzarətinin artırılması,mühasiblərin beynəlxalq sertifikatlara artan marağı gösdərmək olar. Peşəkar mühasib sertifikatı ictimai sektorda fəaliyyət qeyri-kommersiya müəssisələrinin baş mühasibləri,kommersiya təşkilatlarının baş mühasibləri,fərdi və şirkət şəklində mühasibatlıq xidməti gösdərən mühasiblər üçün əldə olunması vacibdir.

Peşəkar mühasib sertifikatının növləri?

Ictimai müəssisələr üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı. Bu sertifikat özü də daxilində 2 qrupa ayrılır: 1-ci səviyyə və 2-ci səviyyə, Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı , Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı

İctimai müəssisələr üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı anlayışı.

İctimai müəssisələr üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı dedikdə ümumi olaraq qeyri-kommersiya fəaliyyəti gösdərən müəssisələri gösdərə bilərik.Nümunə olaraq biz aşağıdakı müəssisələri gösdərə bilərik :

I. Büdcə təşkilatları :
   a. Azərcaycan Respublikasının Mərkəzi büdcə təşkilatları
   b. Yerli büdcə təşkilatları
II. Bələdiyyə təşkilatları
III. Siyasi partiyalar
IV. Qeyri-hökumət təşkilatları
V. Həmkarlar ittifaqı

İctimai müəssisələr üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə 2 ci səviyyə Peşəkar mühasib sertifikatını Azərcaycan Respublikasının Mərkəzi büdcə təşkilatlarında baş mühasib vəzifəsində işliyən və işləmək isdiyən şəxslər əldə etməlidir. Yerli büdcə təşkilatlarında baş mühasib vəzifəsində işliyən və işləmək isdiyən şəxslər İctimai müəssisələr üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə 1 ci səviyyə Peşəkar mühasib sertifikatını əldə etməlidir.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı ictimai əhəmiyyətli kommersiya qurumların baş mühasibləri və bu müəssisələrdə baş mühasib işləmək isdiyən şəxslər üçün lazımdır. Ictimai əhəmiyyətli qurumlar dedikdə aşağıdakı subyektlər nəzərdə tutulur:

1. Publik hüquqi şəxslər.
2. İctimai birliklər və fondlar.
3. Dini qurumlar.
4. Kredit təşkilatları.
5. Sığorta şirkətləri.
6. İnvestisiya fondları *və* bu fondların idarəçiləri.
7. Qeyri-dövlət (özəl) sosial fondlar.

7-1. Qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılan şəxslər.

8. Qiymətli kağızları fond birjasında dövriyyədə olan hüquqi şəxslər.
9. Kütləvi informasiya vasitələri ilə məhsullarının istehsalını və (və ya) yayılmasını həyata keçirən hüquqi şəxslər.
10. Telekommunikasiya xidməti göstərən müəssisələr.
11. Poçt müəssisələri.
12. Müntəzəm sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən nəqliyyat müəssisələri.
13. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 20 iyun tarixli 108 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Kommersiya təşkilatlarının (kredit təşkilatlarından, sığorta şirkətlərindən, investisiya fondlarından və bu fondların idarəçilərindən, qeyri-dövlət (özəl) sosial fondlarından, qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılan şəxslərdən, qiymətli kağızları fond birjasında dövriyyədə olan hüquqi şəxslərdən başqa) ictimai əhəmiyyətli qurumlara aid edilməsi üçün meyar göstəriciləri"nə cavab verən hüquqi şəxslər.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı kommersiya fəaliyyəti gösdərən ictimai əhəmiyyətli olmayan mikro,kiçik,orta və iri müəssisələrin baş mühasibləri və bu müəssisələrdə baş mühasib işləmək isdiyən şəxslər üçün lazımdır.

İctimai müəssisələr üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatının 1 ci mərhələsi ümumi olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1.İctimai sektor üzrə MUBS
2."Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu
3.Büdcə təşkilatları üçün hesabat dövrü və maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi qaydaları

4.İctimai Sektor üçün MUBS əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları

5.Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda kassa əməliyyatlarının aparılması qaydaları

6.Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası qaydaları

7.İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğun illik maliyyə hesabatlarını tərtib edən təşkilatlarda əsas fondlara və qeyri -maddi aktivlərə tətbiq edilən amortizasiya normaları barədə təlimat

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatının 1 ci mərhələsi ümumi olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1.Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

2.Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları

3.Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi və dərc edilməsi Qaydaları

4.MHBS , KOS üçün MHBS və İctimai Sektor üçün MUBS uyğun olaraq memorial order format əsasında sintetik uçotun aparılması Qaydası

5.Təmir məsrəflərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə dair Qaydalar

6.Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydaları

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları üzrə Peşəkar mühasib sertifikatı:

1.Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartı

2.Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

3. Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları

4. Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi və dərc edilməsi qaydaları

5.Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına, Kiçik və Orta Sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları və İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq memorial order forması əsasında sintetik uçotun aparılması qaydası

6.Təmir məsrəflərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə dair qaydalar

7.Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası qaydaları

MHBS və KOS üçün MHBS-nin 2 ci mərhələsində Vergi məcəlləsi,Mülki qanunvericiliyi,Əmək qanunvericiliyinin lazım olan hissəsi.

Hal- hazırda Maliyyə nazirliyi tərəfindən akkreditasiya olunmuş Peşəkar mühasib təşkilatları

1.Azərbaycan Mühasiblər və Risk Peşəkarları Assosiasiyası (ARPA)

ARPA Dünya Bankının Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ilə birlikdə həyata keçirdiyi "Korporativ və Dövlət Sektorunda Hesabatlılıq (CAPSAP)" layihəsi çərçivəsində fəaliyyətini genişləndirərək mərkəzləşdirilmiş müstəqil peşəkar mühasib təşkilatı olaraq peşəkar mühasibləri öz ətrafında cəmləməyə başlamışdır. CAPSAP layihəsi əsasında ARPA-ya sertifikasiya orqanı olaraq Mühasiblərin Peşəkar Sertifikasiyasının (MPS) keçirilməsi hüququ verilmişdir. Mühasibat uçotu sahəsində uğurlu fəaliyyətin nəticəsi olaraq, ARPA Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 21 oktyabr 2019-cu il q-02 saylı qərarına əsasən, "Peşəkar mühasib təşkilatı" kimi akkreditasiyadan keçmişdir.

2. Gənc Mühasiblər İctimai Birliyi

"Gənc Mühasiblər" İctimai Birliyi (GMB) Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin qərarı ilə 2019-cu ildə "Peşəkar MühasibTəşkilatı" statusuna layiq görülərək, akkreditasiyadan keçmişdir.

3.Professional Maliyyə Menecerləri Assosiasiyası

Azərbaycanın Professional Maliyyə Menecerləri Assosiasiyası (APFM) 2005-ci ildə təsis olundu.

Nəticə

Peşəkar mühasib serifikatını müasir mühasibat uçotu tarixində baş vermiş dəyişikliklərdən biri olub mühasibatlıq peşəsində peşəkar mühasib anlayışının bir hissəsi kimi göstərilmişdir.Bu çalışmanın məqsədi mühasibatlıq sahəsinə yeni daxil olmuş peşəkar mühasib,peşəkar mühasib serifikatı və peşəkar mühasib təşkilatları haqqında bu sahədə təhsil alan şəxslərə məlumat verməkdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

2. "Peşəkar mühasib sertifikatının verilməsi prosesinin təşkili, imtahanların keçirilməsi və peşəkar mühasib sertifikatı almış şəxslərin dövlət reyestrinin aparılması Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı

3. .http://www.e-qanun.az/framework/5458
4. "Pes?kar muhasib sertifikat?n?n verilm?si prosesinin t?skili, imtahanlar?n kecirilm?si v? pes?kar muhasib sertifikat? alm?s s?xsl?rin dovl?t reyestrinin apar?lmas? Qaydalar?"n?n t?sdiq edilm?si haqq?nda | Az?rbaycan Respublikas?n?n Nazirl?r Kabineti
5. http://dim.gov.az/news/5731/
6. https://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=1011
7. https://banco.az/az/news/pesekar-muhasib-sertifikatini-kimler-ve-nece-elde-ede-biler
8. https://audit.az/hansi-bas-muhasibin-pesekar-muhasib-sertifikati-almasi-mutleqdir/

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL ACCOUNTING AND AUDITING STANDARDS

Kərimov Ülvi Hüseyn oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit ixtisasının magistr tələbəsi
ulvikar99@gmail.com

Summary

It will be inevitable that IAS and IFRSs, which have started to be implemented in the field of accounting and have become widespread, will not only require the preparation of financial statements within the framework of the same principles, but also be effective in the analysis of the said financial statements.

The study was examined in two scopes. In the first scope, the subject was introduced, and in the second scope, general concepts related to the Standards, International Accounting and Auditing standards and the supervision of independent auditing were examined.

Key words: Development, Accounting Standards, Auditing Standards, IFRS, IAS

The concept of standard can be defined as a quality and comparison measure suitable for one or more criteria. According to the Azerbaijani language, the concept of standard can be taken as a quality or accepted form of quality, example or basis, made or applied on a certain type, norms, concepts and rules, etc. is expressed as appropriate.

BEYNƏLXALQ MÜHASİBAT UÇOT VƏ AUDİT STANDARTLARININ İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Mühasibat uçotu sahəsində tətbiq olunmağa başlayan və geniş yayılan BMS və MHBS-ların nəinki eyni prinsiplər çərçivəsində maliyyə hesabatlarının hazırlanmasını tələb etmələri, həm də maliyyə hesabatlarının təhlilində effektiv olması qaçınılmaz olacaqdır.

Tədqiqat iki bölmə üzrə araşdırılmışdır. Birinci hissədə ümumi giriş təqdim edilmiş, ikinci hissədə isə Standartlar, Beynəlxalq Mühasibat Uçotu və Audit standartları və müstəqil auditə nəzarətlə bağlı ümumi anlayışlar araşdırılmışdır.

Açar sözlər: inkişaf, mühasibat standartları, audit standartları, MHBS, BMS

Definition and Importance of Accounting Standard

In terms of accounting, the concept of standard is expressed as a set of rules that guide accounting practices. In other words, accounting standards are the principles and rules that determine the accounting concepts and principles, the methods on which they are based, and ensure the application of the principles for the financial statements. The importance of accounting standards for businesses can be listed as follows:

Accounting standards help businesses to compare their financial performance on the same basis in terms of different regulations, and to take the right decisions on vital issues for the business depending on the results of this comparison, - to correctly analyze the financial performance of the businesses, to determine the right goals in the creation of realistic plans for the future.

In addition to providing ease of analysis to business management by periods, accounting standards…. It helps to interpret the financial performances of other companies in the same sectors in a healthy way, and also to facilitate the audits of businesses [1, p. 45].

In line with this information, it is possible to classify the concept of standard in two ways as national and international standards. The national accounting standard is for a certain country within a system, and such standards ensure the unity of accounting in the institutions and businesses in the countries where they are applied, and within the framework of these enterprises, they are accountable to the relevant institutions and businesses.

International accounting standards, on the other hand, are expressed as a concept that offers multiple alternatives in communicating financial information to the relevant financial statement users, allows reporting on an international basis, and offers businesses the opportunity to choose the best policies that suit them.

As factors that require international harmonization in accounting; internationalization of capital markets, multinational companies, independent auditing and economic unions [2, p. 32].

On the other hand, as the benefits of bringing accounting standards into a single set; Ensuring the comparability of businesses and sectors, eliminating the obligation of companies listed in more than one market to prepare financial statements according to different accounting standards, thus reducing the cost of capital, increasing competition by facilitating entry and exit to the markets through transparent information, and encouraging economic growth by ensuring the efficient distribution of investment resources.

International Financial Reporting Standards

IFRSs, with another definition aiming to enable comparison of financial statements prepared by harmonizing accounting standards around the world, is to prepare IFRS financial statements in a way that reflects the financial status, performance and cash flow of the businesses in the most appropriate way, to accurately and realistically prepare every transaction that will affect the financial statements. It aims to apply accounting policies in accordance with these standards and to present information in an appropriate, reliable, comparable and understandable manner by reflecting appropriately.

The increase in the number of international trades, multinational companies and foreign direct investments, the diversification and development of financial reports, the growth of global organizations such as the International Monetary Fund, the World Bank and the EU have led to the emergence of international reporting standards.

In addition, the developments resulting in the globalization of the economy, especially the multinational accounting and auditing firms, the emergence of new problems for investors and analysts using accounting data, is another reason for the emergence of financial reporting standards [3].

The existence of different financial reporting principles and rules by country creates problems at the national and international level. In this context, in order to solve the problems, the need for standardization at the national level arose first, and then the need for international standardization came to the fore as a result of the increase in international trade with the effect of globalization and the gaining of an international dimension in enterprises.

Some of the organizations that support IFRS Applications are given below [4]:

- ✓ European Federation of Accountants
- ✓ American Federation of Chartered Accountants
- ✓ International Federation of Accountants - International Association of Stock Exchanges
- ✓ European Union Accounting Regulatory Committee
- ✓ Other Institutions and Organizations - Basel Committee
- ✓ United Nations
- ✓ Economic Cooperation and Development Organizations
- ✓ World Bank, International Monetary Fund

Auditing Standards

Auditing Standards are general principles that help the auditor in fulfilling his professional responsibility and shed light on his audit activities. In order for the audit work performed to be considered appropriate and valid, the auditor must not deviate from these principles in any way.

The standards accepted by professional organizations and which audit organizations and auditors have to comply with are called “Generally Accepted Auditing Standards”. Generally accepted auditing standards are the minimum rules to be followed in terms of audit activities.

General Standards

General standards relate to the qualifications of the auditor and the quality of audit activities. These standards are;

Vocational Education and Competence: Persons who do not have sufficient education and experience cannot conduct audits. Auditor profession knowledge, accounting, auditing, statistics; should be fully experienced in law, finance, tax and related laws [1, p. 60].

Auditors are required to have completed a high-quality training in professional competence, as well as later special education, scholarship, examination and practical experience in professional subjects. Maintaining professional competence makes it necessary to constantly follow the developments in the accounting profession, including national and international decisions on accounting, auditing, and other relevant rules.

Independence, Integrity, and Professional Ethics: The auditor should conduct his work in full independence under his own responsibility. Independence is an essential and indispensable element of the profession. Relationships and behaviors that will overshadow the independence of Professional Staff should be avoided.

The requirement of honesty, reliability and impartiality forms the basis of the auditing profession. The success of the professional staff in their work on professional issues is possible with honesty, reliability and impartiality. Professional ethics is the symbol of licensed professionals' competence, impartiality, independent decision-making, self-control and honesty.

Professional Attention and Care: Auditors stay away from conflicts of interest during their work and show professional care and diligence while performing their duties. Professional staff bear responsibility towards the society and their managers while performing their profession, and they also provide accurate and reliable information to business owners and managers so that they can make the right decision [3].

Reporting Standards

Reporting standards cover the presentation of the result reached as a result of the audit activity to the relevant parties. The standards here are mostly those that cover the audit of financial statements.

✓ The report to be prepared is to indicate whether the financial statements have been prepared in accordance with generally accepted accounting principles.

✓ In the report to be prepared, if there are differences between the accounting methods and techniques that affect the current period financial statements and the accounting methods and techniques that affect the previous period financial statements, they are given the opportunity to be explained in detail.

If there is no contrary information in the report to be prepared, the information in the explanatory footnotes attached to the financial statements will be considered sufficient [2, p. 112]].

Workspace Standards

Workplace standards are concerned with the planning and execution of audit activities.

✓ Audit activity should be adequately planned and investors, if any, followed appropriately.

✓ In order to reach a decision as a result of the audit activity, it is necessary to collect sufficient evidence by applying the audit techniques and methods related to the audited enterprise.

✓ The internal control system of the enterprise to be audited should be examined in order to plan the audit activity and to determine the sample population in the sampling study to be conducted.

As a conclusion, financial statements should be at a level that meets the needs of those related to the business. Therefore, there is a need for quality financial statements in order for the financial statements to be reliable, comparable, relevant and understandable. In order to ensure unity in international financial reporting, the IASB has published IAS and IFRS with certain code numbers.

Although these standards have been subject to many revisions to date, their usage area is expanding around the world. IAS and IFRSs have made significant contributions to the use of accounting as a common language.

It is aimed to ensure the accuracy of the financial statements prepared in accordance with these standards, and these standards have brought important innovations to the financial statements prepared according to tax-based accounting practices. IAS and IFRSs prioritize the concept of fair value, and this concept is explained in many standards [4].

References

1. Ayboğa O.H. globalleşme Sürecinde Ülkemizde Muhasebe Mesleği ve Meslek Mensuplarının Eğitimi. İstanbul, Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, 2018, 344 s.
2. Aysan M.A. Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarına Ulusal Uyum: Türkiye Örneği.İstanbul, Muhasebe ve Finansman Dergisi, 2019, 400 s.
3. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/319836 - International Financial Reporting 2021.
4. http://unec.edu.az/application/uploads/2017/12/rehimli-aytac233.pdf - Thesis on International Financial Standards 2021.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY İN KARABAGH

Badal Shabanli Israyil
Baku Engineering University
bshabanli@std.beu.edu.az

Bahram Aghayev Rovshen
Baku Engineering University
bagayev@std.beu.edu.az

Fidan Babazade Rasim
Baku Engineering University
fbabazade@std.beu.edu.az

Shams Farzali Namiq
Baku Engineering University
sferzeli@std.beu.edu.az

Abstract

This research paper represents an overview of the prospects of economic development in the Karabagh region. The research aims to discuss the development of industrial parks to create new job opportunities, create a production process for economic sufficiency, and build infrastructure to settle the refugees back to their native lands. After the liberation of Karabagh, the reconstruction process started immediately, and so much was accomplished. Almost one year has passed since the ceasefire agreement, and it has become apparent that the results of war will be there for decades.

Keywords: Karabagh, Industry, Economy, Development, Resolution, Conflict

Introduction

The Nagorno-Karabakh region (4,400 sq. km in size), is located in the SouthEastern part of Azerbaijan, between the Caucasus and the Karabakh range. The region has numerous mineral springs as well as deposits of lithographic stone, marble, and limestone. Farming and grazing are important and there are also various light industries.

The Great Return to the Occupied Territories is reflected in the “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development” approved by the President of the Republic of Azerbaijan on February 2, 2021, and this issue is one of the five national priorities for socio-economic development in the next decade.

As the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev said at the meeting in the form of a video conference dedicated to the results of 2020: “Our plans are big. The war is over. Restoration work has already begun, and this shows that there is no difference between our words and our deeds this time as well. We have said that we will restore these lands soon after they are liberated from occupation. I recently said that we will create a paradise in the Karabakh region, and I keep my word. It is up to all of us to fulfill these words. Therefore, 2021 should be very significant in this regard. It is in 2021 that the people of Azerbaijan and the whole world will see that our intentions are reflected in reality, our plans come true. I wish the

former refugees to return to their native lands soon. In any case, the Azerbaijani state will do its best to get closer today. Azerbaijan will develop successfully and confidently from now on. ”[1]

Economic Potential of Karabagh

The construction work to be carried out in Karabakh in the coming years will bring many innovations to the life of our country. The new condition created in the region as a result of the victory of Azerbaijan promises good prospects for our country and the region. As the President of Azerbaijan Ilham Aliyev emphasized, we will soon turn our native Karabakh into a paradise. The rapid implementation of the work done in the liberated territories gives grounds to say this.[2]

Along with its charming nature, Karabakh has underground and surface resources, rich economic potential, and extensive tourism opportunities. These regions are favorable concerning agricultural advantage, raw material base, and manufacturing industry.

The total forest area of the region is about 246.7 thousand hectares, including 13.2 thousand hectares of valuable forest areas. The areas of specially protected natural areas in our country have now reached 890,000 hectares, of which 42,300 hectares have been occupied.[3] After the end of the occupation, Nagorno-Karabakh and Aran Karabakh will integrate industrial production. "Roads in all directions connect these two areas economically. The majority of enterprises located in Nagorno-Karabakh operated based on fuel, raw materials, and supplies imported from the other regions of Azerbaijan, and many of them operated as a branch of large enterprises located in Baku. In 1985, 8% of the raw materials for silk moths entered the Khankendi Silk Factory produced in Nagorno-Karabakh. The remaining 92 percent came from other regions of Azerbaijan. Today, important steps are being taken to revive the economy in the liberated territories. It should be noted that industrial parks will play an essential role in providing employment and increasing economic activity in these areas. There is already great interest in the Aghdam and Araz Valley Economic Zones industrial parks planned to be established in these areas. According to Economy Minister Mikayil Jabbarov, entrepreneurs have submitted ten projects to the ministry to become residents of these industrial parks. "Their initial investment cost is about 40 million manats. "Five projects for the production of solar-powered light poles and special roofing, prefabricated reinforced concrete products are being considered. These projects are expected to create more than 1,100 new jobs."[4]

The Minister also said that a social zone in the Aghdam Industrial Park belonging to the Ministry of Economy has been completed: "A container-type office, a dormitory, a medical center, a shop, a pharmacy, and a canteen have been established here for residents, and an asphalt road laid and landscaping work carried out."

Industry

It should be noted that the industrial park created in Aghdam will be the fifth in Azerbaijan, and the Araz Valley Economic Zone industrial park will be the sixth. The area allocated for the Aghdam industrial cluster was used for industrial production before the occupation. The park will be developed in stages. Residents will be provided with the necessary infrastructure, including land, transport, and utilities. Low rent, 10-year income, and property taxes, exemption from VAT and import duties for ten and seven years, respectively, for the import of equipment and technology for production purposes, respectively, will be an additional incentive for residents of industrial parks. The process of industrialization will be carried out in stages. Since settlements are being rehabilitated, naturally, the companies that produce construction materials in the first stage will be the residents of the park. In addition, 5 hectares will be allocated for the organization of trade in construction materials. In addition, places for the sale of construction materials will be given primarily to companies that organize their production in the park.[5]

The second direction is the food and processing industry. With the return of people to the liberated areas, opportunities will be created here for the processing of agricultural products. During the Soviet era, viticulture, fruit growing, vegetable growing, grain growing, cotton growing, and other areas of agriculture were successfully developed, and if there is a raw material base, it will be easy to develop winemaking, canning fruits and vegetables, and other processing industries. Along with the development of the agriculture and food industry, the park will have areas for storage and packaging of products. Thus, a full production cycle will be provided on a "from field to shelf" basis, including the cultivation of plants, their processing, and obtaining the finished product. This will reduce transportation costs and increase the profitability of the product. An area will be allocated for truck parking in the park.

The placement of enterprises in industrial parks depends on the type of production and taking into account all construction norms and rules, and in the Karabakh region, which has been declared an

ecologically clean zone, environmental issues will come first. Light and food industries will be located near residential areas.

At the same time, the importance of these parks is saving time, higher labor productivity, and firms working in conjunction with each other. These zones were very important to ensuring economic development and increasing economic activity.

And Mr. President has repeatedly mentioned in his speeches that there is a high potential in these areas. The opening of these parks also means that hundreds of people will be provided with jobs. It is possible that these parks will be of interest to foreign investors and will result in their investment. Investors from many countries are already interested in the liberated territories. For example, our Turkish brothers are doing very well in those places today. According to the information I have, investors from Turkey have already started doing great work in Gubadli.

Touching upon the importance of industrial parks to be established in Karabakh, economist Rashad Hasanov stated that the government uses various tools to promote the settlement of the liberated territories and to centralize the economic potential of these territories.

"Steps are being taken to integrate the region into the country's economy as soon as possible. There will be a common approach to these areas, but at the same time, it is planned to attract investment to the region using the status of a special zone. For example, Jabrayil after the reconstruction of the railway, it will be possible to transport such goods via Zangazur to Nakhchivan-Turkey, Nakhchivan-Iran, as well as in the opposite direction Georgia, Russia, and even Armenia in the long run. The fact that the zone is close to the Khudafarin bridge and a new border checkpoint is planned to operate here in the future increases the economic importance of the region. In this sense, the zone has great advantages in exporting products to Iran. Jesus facilitates the mobilization of foreign and domestic investment over time. Because the status of the Industrial Park gives entrepreneurs both tax and fiscal benefits in other areas. Interest in the region will be high against the background of entrepreneurs taking advantage of these benefits.[6]

During his visit to Agdam on May 28, President Ilham Aliyev laid the foundation of several facilities, including the Industrial Park. Covering an area of about 200 hectares, the Industrial Park will be divided into the food industry, small industry, and services, large industrial enterprises, social and technical zones, a truck park, construction materials sales base. It is planned to establish enterprises for the production of construction materials, packaging of agricultural products, canned fruits and vegetables, meat and dairy products, production and processing of wine, food, fertilizers, as well as service areas and refrigerators. The industrial center to be established in Aghdam will have 33 small production and service enterprises, large industrial and food enterprises based on preliminary applications. About 110 million manats will be invested here, 330 jobs will be created.

Economist Fuad Ibrahimov spoke about the importance of creating an industrial park in Agdam. He said the establishment of an industrial park in Agdam was not accidental: "Agdam was one of the central regions of Karabakh during the Soviet era. Both industry and agriculture developed here. The establishment of an industrial park in Agdam is geostrategically important. This will have a special impact on the weight of the non-oil sector in macroeconomic indicators. Transport corridors will be open here. Construction of the Barda-Agdam railway and highway has already begun. It will be possible to transport products of the region to other regions of Azerbaijan, as well as to the direction of export potential. The industrial park will create not only production facilities but also service areas and refrigeration chambers, and processing will be provided. This will ensure the return of the population. Urbanization, the biggest problem in the world, will be prevented. "

The statement came from Vusal Gasimli, executive director of the Center for Economic Reforms Analysis and Communication (IITKM). He noted that the economy of Karabakh is expected to develop in six main areas: agrarian business, food industry, mining, "green energy", transport and logistics, and tourism. 200,000 hectares of agricultural land and more grazing land, as well as tens of thousands of hectares of unused land along the former front line, will form the resource base of agrarian business. Estimates show that in the medium term, the Karabakh region will contribute 10.4 percent to the country's agriculture. It is planned to develop the mining industry in Karabakh at the expense of 167 mineral resources. In particular, there are great opportunities for Kalbajar to become the center of the mining industry in the region due to the Soyudlu field. The impact of the Karabakh region on the mining industry in our country is maybe 5.3 percent, and the processing industry 4.3 percent.

Jabrayil district located on the lines of communication between Turkey and Iran, as well as other regions of Karabakh will be a transport and logistics center. The impact of the Karabakh region on

transport services in Azerbaijan is estimated at 4.9 percent. Shusha will become a major driver of tourism not only in the status of Karabakh, but in Azerbaijan as a whole, and the coming years as a cultural center of the Islamic and Turkic worlds. Agdam, the largest city in the Karabakh region, can serve as a light industry and service center in the region.

The potential of 0.5 gigawatts of wind, 0.7 gigawatts of water, and 4 gigawatts of solar energy in the Karabakh region creates the basis for the transformation of the region into a green energy zone. Khudaferin, Maiden Tower, Sugovushan stations, as well as small hydropower plants in Kalbajar and Lachin can meet the primary energy needs of the Karabakh region. "BP's intention to invest in 'green energy' in Karabakh is an additional impetus not only to invest in alternative energy but in the Karabakh region as a whole," said the executive director of IITKM.[7]

Conclusion

We are confident that Karabakh will soon become one of the most developed places in our country. All our cities and villages, cultural and historical monuments and mosques destroyed during the Armenian occupation will be restored. Shusha, the cultural capital of Azerbaijan, which is especially dear to our people, will become one of the most beautiful cities not only in Azerbaijan but also in the world, as President Ilham Aliyev said. Relevant work will be carried out to ensure the reintegration of Azerbaijani citizens of Armenian descent living in Karabakh into the economic, social, and humanitarian life of our country and their living within the laws of the Republic of Azerbaijan.

Bibliography

[1] https://en.president.az/articles/50474
[2] https://president.az/articles/53513
[3] http://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/mesheler
[4] https://meclis.gov.az/news-cari.php?id=309&lang=az
[5] https://www.economy.gov.az/article/s%C9%99naye-park%C4%B1/21403
[6] https://www.economy.gov.az/article/s%C9%99naye-park%C4%B1/21403
[7] https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/vusal-qasimli-qarabag-azerbaycanda-iqtisadi-artimin-yeni-drayveri-olacaq-118

COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ UNIVERSİTETLƏRDƏ MÜHASİBAT TƏDRİSİNİN MÜƏLLIMLƏR PRIZMASINDAN TƏHLİL EDİLMƏSİ

Elvin Ələkbərov
Bakı Mühəndislik Universiteti
ealakbarov@beu.edu.az

Xülasə

Bu araşdırma, Covid-19 pandemiyası dövründə mühasibat uçotu sahəsində təhsil verən akademiklərin, perspektivlərini, distant təhsil sisteminə münasibətini və distant təhsillə aparılan mühasibat uçotu kurslarına münasibətini müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu məqsədlə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, dövlət və özəl universitetlərdə, mühasibat uçotu sahəsində təhsil alan akademiklərə anket tətbiq edilib. Anketlərdən əldə edilən məlumatlar "SPSS 20" proqramının köməyi ilə tezlik və faiz kimi təsviri statistika ilə təhlil edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində akademiklərin distant təhsil sistemini çox da mənimsəmədikləri və sistemdən istifadə ilə bağlı öz effektivlikləri baxımından heç bir problem yaşamadıqları görüldü. Mühasibat uçotu kurslarında distant təhsillə bağlı neqativ amillər kimi tələbə ilə təlimatçı arasında qarşılıqlı əlaqənin olmaması, nəzəriyyə və təcrübənin birgə təqdim oluna bilməməsi müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, Covid-19 pandemiya dövrü bitdikdən sonra mühasibatlıq kursları üçün proqramlarının hazırlanmalı olduğu bildirilib. Nəticə etibarı ilə həm ənənəvi üsulları, həm də distant təhsil metodlarını birlikdə mənimsəyən qarışıq təhsil metodlarından istifadənin mühasibat uçotu təhsilində daha səmərəli olacağı təklif edilmişdir.

Açar sözlər: **Covid-19, pandemiya dövrü, distant təhsil, mühasibatın tədrisi**

Summary

The purpose of this study is to determine the perspectives of academics teaching in the field of accounting during the Covid-19 pandemic, their attitude to the distance education system and their attitude to accounting courses with distance education. For this purpose, a questionnaire was applied to academicians operating in Azerbaijan, studying in public and private universities, in the field of accounting. The data obtained from the questionnaires were analyzed with descriptive statistics such as frequency and percentage using the SPSS 20 program. The study found that academics did not master the distance education system and did not have any problems with its effectiveness in using the system. The lack of interaction between the student and the instructor, as well as the inability to present theory and practice together, were identified as negative factors related to distance education in accounting courses. In addition, after the end of the Covid-19 pandemic, programs for accounting courses should be developed. As a result, it has been suggested that the use of mixed education methods, which combine both traditional and distance learning methods, will be more effective in accounting education.

Keywords: Covid-19, pandemic period, distance education, accounting teaching

Giriş

Çində ortaya çıxan Covid-19 epidemiyası, tezliklə Çindən sonra bütün dünya ölkələrinin üzləşdiyi epidemiyaya çevrildi. Bu epidemiyanın İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünyanı ən çox təsir edən ən ağır hadisələrdən biri olduğuna dair fikirlər var. Qısa müddətdə geniş bir coğrafiyaya yayılan, insanların qarşılıqlı əlaqəsinin çox məhdud olduğu qəbilələrdə belə müşahidə edilən Covid-19 epidemiyası qlobal miqyasda insanların həyatını dəyişdi.

Bütün ölkələrin bu virusa qarşı gördüyü ən mühüm tədbirlər insanların sosial cəhətdən təcrid olunması və mümkün qədər evlərini tərk etməmələridir. Ölkələrin tədbirlərinə uyğun olaraq, insanlar mümkün olduğu qədər evdə qalaraq öz işini ev şəraitindən idarə etməyə çalışırlar. Bu nöqtədə həyatı asanlaşdırmaq üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təqdim etdiyi imkanlardan çox səmərəli istifadə edilmişdir. İnternet imkanları sayəsində uzaqdan görüşlər keçirilir, iş və əməliyyatlar mümkün qədər uzaqdan həyata keçirilirdi.

Azərbaycanda Covid-19 hadisəsi aşkarlanan kimi həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də müxtəlif tədbirlər görülməyə başlanıb. Bu zaman ilk olaraq məktəblərdə təhsil dayandırıldı, daha sonra-çox qısa bir müddətdən sonra-distant təhsil imkanları ilə təhsilin həyata keçirilməsi və sonradan başa çatdırılması qərara alındı. Universitetlər distant təhsil mərkəzləri vasitəsilə bu qərarlara tez uyğunlaşaraq təhsilə başladılar. Baxmayaraq ki, bəzi universitetlərdə distant təhsillə bağlı əvvəllər, xüsusilə ümumi icbari kursların aparılması ilə bağlı araşdırmalar aparılsa da, bütün şöbə və səviyyələrdə distant təhsilə ilk dəfə rast gəlinir. Bu vəziyyət özü ilə bəzi problemlər və ya üstünlüklər gətirdi. Bəzi universitetlər distant təhsil metodu kimi onlayn sinxron metodlardan, bəziləri isə oflayn asinxron metodlardan istifadə edib və etməkdə davam edir.

Tədqiqat metodu.

Bu araşdırmada anketdən istifadə olunmuşdur. Anketdə soruşulan suallar, 6 ədəd variantlı şəkildə olmaqla aşağıdakı kimidir.

Akademiklərin (müəllimlərin) tədris metodları və distant təhsil üzrə perspektivlərinə aid suallar:

Sual 1: Pandemiyadan əvvəl onlayn dərs keçmisinizmi?

a) Bəli
b) Xeyr

Sual 2: Onlayn təhsildə istifadə etdiyiniz sistemlər/tətbiqlər hansılardır?

a) Adobe Connect
b) Zoom
c) Skype
d) Microsoft Teams
e) Google Classroom
f) Moddle
g) Hangout Meet
k) Edmodo
l) Teamlink
m) Heç biri

Sual 3: Onlayn/distant təhsil mühitində qarşılıqlı əlaqəni necə təmin edirsiniz?
a) Sinxron
b) Asinxron
c) Sinxron+Asinxron

Sual 4: Onlayn/distant təhsil mühitində dərslərinizdə hansı resurslardan istifadə edirsiniz? (Birdən çox variant seçmək mümkündür).
a) Öz video yazılarım
b) Başqalarının video yazıları
c) Özüm hazırladığım müxtəlif sənədləri (PDF, slayd, Word, kitab və s.) yükləyərək
d) Başqasına məxsus müxtəlif sənədləri (PDF, slayd, Word, kitab və s.) yükləyərək.

Sual 5: Covid-19-dan əvvəl dərsləri necə öyrədirdiniz?
a) Klassik üsul ilə ağıllı lövhədən istifadə edərək
b) PDF və ya slaydlardan istifadə edərək
c) Hər iki yoldan istifadə edərək

Sual 6: Covid-19-dan sonra dərslərinizdə distant təhsil metodlarından istifadə etməyi düşünürsünüzmü?
a) Bəli
b) Xeyr
c) Dəqiq bilmirəm

Araşdırma nəticələrinin dəyərləndirilməsi

Tədqiqatda iştirak edən mühasibat uçotu elmi sahəsində çalışan müəllimlər və alimlərin qiymətləndirmələri aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

Tədqiqatda iştirak edən akademiklərin və müəllimlərin məlumatları **Cədvəl 1**-də verilmişdir:

Cins	**Kişi:**	73 nəfər	71.5 %
	Qadın:	29 nəfər	28.5 %
	Cəmi:	102 nəfər	100 %
Yaş	**30-a qədər**	6 nəfər	5.9 %
	31-40	46 nəfər	45.1 %
	41-50	25 nəfər	24.5 %
	51-65	25 nəfər	24.5 %
	Cəmi:	102 nəfər	100 %
Akademik təcrübə	**5-10 il**	6 nəfər	5.9 %
	10-15 il	46 nəfər	45.1 %
	15 ildən çox	25 nəfər	24.5 %
	20 ildən çox	25 nəfər	24.5 %
	Cəmi:	102 nəfər	100%
Universitet növü	**Dövlət**	33 nəfər	71.5 %
	Özəl	67 nəfər	28.5%
	Cəmi:	102 nəfər	100%

Cədvəl 1-də araşdırmada iştirak edən 102 nəfər akademik və müəllimin 73-ü kişi, 29 nəfəri isə qadın, 6 nəfərin yaşının 30-a qədər, 46 nəfərin 30-40 yaşlar, 25 nəfərin 41-50 yaşlar və 25 nəfərin də 51-65 yaşlar aralığında olduğu görsənir. Eyni zamanda da araşdırmada iştirak edən 33 nəfər Dövlət universitetlərində və digər 67 nəfər müəllim və akademikin isə özəl universitetlərdə işlədiyi görünür.

Cədvəl 2-də akademik və müəllimlərin tədris üsulları və distant təhsillə bağlı suallara cavablarının nəticələri və faiz göstəriciləri verilmişdir.

Pandemiyadan əvvəl onlayn dərs keçmisinizmi?	**Say**	**Faiz göstəricisi**
Bəli	35	34 %
Xeyr	67	66 %
Onlayn təhsildə istifadə etdiyiniz sistemlər/tətbiqlər hansılardır?		
Adobe Connect	4	3.92 %

Zoom	16	15.6 %
Skype	5	4.9 %
Microsoft Teams	28	27.4 %
Google Classroom	39	38.2 %
Moddle	1	0.98 %
Hangout Meet	3	2.94 %
Edmodo	2	1.96 %
Teamlink	2	1.96 %
Heç biri	2	1.96 %
Onlayn/distant təhsil mühitində qarşılıqlı əlaqəni necə təmin edirsiniz?		
Sinxron	36	35 %
Asinxron	21	20.5 %
Sinxron+Asinxron	45	44.1 %
Onlayn/distant təhsil mühitində dərslərinizdə hansı resurslardan istifadə edirsiniz?		
Öz video yazılarım	19	18.6 %
Başqalarının video yazıları	10	9.8 %
Özüm hazırladığım müxtəlif sənədləri (PDF, slayd, Word, kitab və s.) yükləyərək	53	51.9 %
Başqasına məxsus müxtəlif sənədləri (PDF, slayd, Word, kitab və s.) yükləyərək	20	19.6 %
Covid-19-dan əvvəl dərsləri necə öyrədirdiniz?		
Klassik üsul ilə ağıllı lövhədən istifadə edərək	62	60.7 %
PDF və ya slaydlardan istifadə edərək	22	21.6 %
Hər iki yoldan istifadə edərək	18	17.7 %
Covid-19-dan sonra dərslərinizdə distant təhsil metodlarından istifadə etməyi düşünürsünüzmü?		
Bəli	32	31.3 %
Xeyr	56	54.9 %
Dəqiq bilmirəm	14	13.8 %

Nəticə

Keçmişdən bu günə qədər mühasibatlıq təhsili mühasib peşəsinin gələcəyinə, reputasiyasına və keyfiyyətinə birbaşa təsir edən ən mühüm məsələlərdən biridir. Xüsusilə qloballaşan və rəqəmsallaşan yeni dünyada bu əhəmiyyət hədsiz dərəcədə artır. Ona görə də zamanın ehtiyaclarına uyğun mühasibat təhsili ən uyğun və təsirli üsullarla verilməlidir. Mühasibat uçotu təhsilinin demək olar ki, hər bir pilləsində verilən məlumatların bir-biri ilə inteqrasiyasını və bu məlumatların praktiki təlim vasitəsilə möhkəmləndirilməsini və daimi olmasını təmin etmək lazımdır. Bu onu göstərir ki, mühasibat uçotu təhsilində nəzəriyyə və təcrübə ayrılıqda nəzərdən keçirilə bilməz.

Bundan əlavə, mühasibat uçotu təhsili alan tələbələr və ya mühasibat uçotu üzrə müəllimlər onların həyata baxışlarını, şəxsiyyətinin formalaşmasını və peşəkar inkişafını nəzərə alan təhsil yanaşması ilə hazırlanmalıdır. Bu məqamda öyrənmə və öyrətməyə, kompüterdən istifadə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə (mühasibat proqramları), şagirdləri passiv mövqedən aktivləşdirən interaktiv təlim modellərinə, etik dəyərləri mənimsəyən təhsil yanaşmalarına əsas fəlsəfə kimi üstünlük verilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nə olursa olsun, mühasibat uçotu təhsili vermək üçün bütün imkanlar səfərbər edilməlidir ki, bu da şəraitin imkan verdiyi qədər olmalı və həyata keçirilməlidir.

Bu gün bütün həyatı durğunluğa gətirən Covid-19 pandemiyası zamanı bütün universitetlər distant təhsilə keçərək təhsil fəaliyyətlərini distant təhsillə davam etdirməyə başlayıblar. Bu istiqamətdə distant təhsillə mühasibat uçotu kurslarını ən səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün akademiklər və dərsləri tədris edən müəllimlər bütün imkanlarından istifadə edərək təhsilə başlayıblar. Ona görə də bu prosesdə distant təhsillə mühasibat uçotu kurslarının keçirilməsi ilə bağlı akademiklərin fikirləri gələcək təhsil modellərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədris dövründə mühasibat uçotu elmi

sahəsində təhsil vermiş akademiklərin distant təhsil sistemi ilə bağlı perspektivlərini, xüsusən distant təhsillə aparılan mühasibat uçotu kurslarına münasibətini və nəticələrini müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı.

Akademiklərin tədris metodları və genişləndirilmiş təhsillə bağlı ümumi fikirləri qiymətləndirildikdə, akademiklərin yarıdan çoxunun əvvəllər onlayn/distant təhsillə bağlı dərs demədiyi müəyyən edilmişdir. Bununla belə, demək olar ki, bu şəkildə dərs deyənlərin nisbətini də aşağı salmaq olmaz. Covid-19 pandemiya prosesi zamanı distant təhsillə keçirdikləri kurslarda daha çox həm sinxron, həm də asinxron olaraq tələbələrlə qarşılıqlı əlaqəni təmin etdikləri, dərslərində daha çox öz resurslarından istifadə etdikləri görünür. Bu nəticə tələbələrin mühasibat uçotu dərslərini daha yaxşı başa düşmələri üçün çox müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan əlavə, bir çox universitetlərin eyni vaxtda distant təhsilə imkan verə biləcək bir infrastruktura malik olmadığını nəzərə alsaq, akademiklərin fərqli tətbiqlər və öz şəxsi səyləri ilə dərslərini asinxron keçirməyə çalışdıqlarını söyləmək olar. Bundan əlavə, tədqiqatda iştirak edən akademiklərin Covid-19 pandemiyası dövründən əvvəl dərslərini həm klassik üsulla, həm də PDF və slaydlardan (Power Point) istifadə edərək apardıqları müəyyən edilib. Ona görə də demək olar ki, akademiklər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları məhsulları ilə çox da tanış deyillər. Bundan başqa, bildirilib ki, mühasibat kursları təcrübi xarakter daşıdığından, Covid-19 pandemiyası dövründən sonra mühasibatlıq kursları distant təhsil metodlarından istifadə edilməklə aparılması bor o qədər də effektiv sayılmır.

Covid-19 pandemiyası dövründə universitetlərdə istifadə olunan distant təhsil sistemlərinin texnologiyası, sistemləri və tətbiqləri ilə bağlı akademiklərin perspektivləri və distant təhsil sistemindəki öz effektivliyi qiymətləndirildiyini müşahidə edərək, universitetlərin distant təhsil mərkəzlərinin akademiklərə texniki dəstək verdiyi, Covid-19-dan sonra bu sistemlərdən istifadə ilə bağlı təlimlər təşkil etdiyi, akademiklərin distant təhsil sistemlərindən istifadə ilə bağlı çox problem yaşamadığı müəyyən edilib. Bundan əlavə, tədqiqatda iştirak edən akademiklərin kursları ilə bağlı resursların və fəaliyyətlərin hazırlanmasında və sistemə yüklənməsində heç bir problem yaşamadıqları nəticəsinə gəlinmişdir.

Mühasibat uçotu kurslarında nəzəriyyə və təcrübə bir-birindən ayrı düşünülə bilməyən iki hissə kimi olduğundan, bu cür kursların distant təhsil metodu ilə aparılmasının çox da uyğun olmadığı müəyyən edilmişdir. Xüsusilə, qarşılıqlı əlaqənin çox aşağı olduğu, mühasibat dərslərinin başa düşülməsini çətinləşdirdiyi, tələbələrin istədikləri zaman və hər yerdə kurs resurslarına çıxış imkanları olsa da, onların kursa marağının aşağı səviyyədə olduğu görünür. Bundan əlavə, alimlər Covid-19 epidemiyası bitdikdən sonra distant təhsillə aparılan mühasibat uçotu kursları üçün bu proqramların tətbiq edilməsinin lazım olduğunu bildiriblər.

Ümumilikdə qiymətləndirmə aparıldıqda demək olar ki, akademiklərin distant təhsillə mühasibat uçotu kurslarının keçirilməsinə baxışları mənfidir. Bu nöqtədə edilməsi lazım olan, həm ənənəvi üsulları, həm də distant təhsil üsullarını birlikdə mənimsəyən qarışıq təhsil üsullarına üstünlük verməkdir. Çünki bu gün informasiya texnologiyaları məhsullarından istifadə etmədən maarifləndirici fəaliyyətin həyata keçirilməsinin çox çətin olacağı göz qabağındadır. Bundan əlavə, müraciət olunan tələbələr rəqəmsal dünyaya daha çox bələd olduqları üçün tədris prosesində müvafiq texnoloji alət və avadanlıqlardan istifadə şagirdlərin dərsə marağını və motivasiyasını artıra bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adıyaman, Z. (2002). Uzaktan Eğitim Yoluyla Yabancı Dil Öğretimi. The Turkish Online Journal of Educational Technology 1(11), 92-97.
2. Ayyıldız, S. Ü., Günlük, M. & Erbey, S. N. (2006). Muhasebe Öğretim Elemanlarının Uzaktan Eğitim ve Uzaktan Muhasebe Eğitimine Yönelik Tutumları Üzerine Bir Araştırma. Muhasebe ve Finansman Dergisi (32), 1-14.
3. Baron, J. & Crooks, S. M. (2005). Academic Integrity in Web Based Distance Education. TechTrends 49(2), 40-45.
4. Bayram, N. (2017). Sosyal Bilimlerde SPSS ile Veri Analizi. Bursa: Ezgi Kitabevi.
5. Düzakın, E. & Yalçınkaya, S. (2008). Web Tabanlı Uzaktan Eğitim Sistemi ve Çukurova Üniversitesi Öğretim Elemanlarının Yatkınlıkları. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 17(1), 225-244.
6. Lee, J. A. & Busch, P. E. (2005). Factors Related to Instructors' Willingness to Participate in Distance Education. The Journal of Educational Research 99(2), 109-115.
7. Muhirwa, J. M. (2009). Teaching and Learning Against All Odds: A Video-Based Study of Learner-To-Instructor Interaction in International Distance Education. The International Review of Research in Open and Distributed Learning 10(4), 1-24.
8. O'Neil, T. (2006). How Distance Education Has Changed Teaching and the Role of the Instructor. Information Systems Education Journal 7(48), 1-11.

İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ QƏRAR DƏSTƏYİ SİSTEMLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Günay Əhmədli Ayaz qızı
Bakı Mühəndisli Universiteti
gahmedli@beu.edu.az

Qahir Mikayılov Rəsul oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
qmikayilov@beu.edu.az

Xülasə

Ölkələrin iqtisadi inkişafında investisiyalar mühüm rol oynayır. Bu baxımdan müəssisələr, məhdud resurslarından düzgün istifadə etməklə, onlara ən çox fayda gətirəcək investisiya layihələrini seçməlidirlər. Çünki düzgün layihənin seçilməməsi resurs israfına səbəb olur.

İnvestisiya layihələri uzunmüddətli qərarlar olduğu üçün müddətin çox olması qeyri-müəyyənliyi artırır və bunun nəticəsində müəssisələr risklə qarşı-qarşıya qalırlar. Belə vəziyyətlərdə müəssisələr risk təhlili edərək gəliri çox və riski az olan layihələri seçməlidirlər.

Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində müəssisələr invetisiya layihələrini qiymətləndirmək üçün kompüter proqramlarından istifadə etməyə başlamışdır. Belə ki, qərar dəstəyi sistemləri qısa müddətdə istifadəçilərə düzgün qərar verməkdə kömək olur.

Açar sözlər: İnvestisiya, İnvestisiya layihələri, İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, Qərar dəstəyi sistemləri

THE IMPORTANCE OF DECISION SUPPORT SYSTEMS IN THE EVALUATION OF INVESTMENT PROJECTS

Abstract

Investments play an important role in the economic development of countries. In this regard, enterprises need to choose the investment projects that will benefit them the most by using their limited resources properly. Because, failure to select the correct project causes waste of resources.

Because investment projects are long-term decisions, the length of time increases uncertainty, and as a result, enterprises face risk. In such situations, enterprises should analyze the risk and select high-yield and low-risk projects.

As a result of the rapid development of technology, enterprises have begun to use computer programs for evalution of investment projects. Thus, the Decision Support Systems help users to make the right decision in a short time.

Keywords: İnvestment, İnvestment Projects, Evalution of İnvestment Projects, Decision Support Systems

Giriş

İnvestisiyalar, həm müəssisələr üçün, həm də ölkə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəsisələrin verdiyi investisiya qərarları təşkilata, işçilərə təsir edərkən, ölkə səviyyəsində edilən investisiya qərarları əhalinin sosial rifah səviyyəsinə təsir göstərir. Buna görə investisiya layihələri arasında seçim edərkən, onları düzgün şəkildə qiymətləndirmək və təhlil etmək lazımdır.

Hər bir investisiya layihəsinin müəyyən bir riski vardır. Çünki bu qərarlar gələcəyə yönəlmiş qərarlar olduğundan qeyri-müəyyənlik xarakteri daşıyır. Layihələrin riski onun gəlirlərinə uyğun olaraq dəyişməkdədir. Risk artdıqca gəlir də artır. Bu baxımdan müəssisələr yüksək mənfəət əldə etmək üçün riskli layihələri qiymətləndirir və onlar arasından ən uyğun alternativi seçirlər. Bu məqsədlə müxtəlif qiymətləndirmə metodlarından istifadə edir və risk təhlili aparırlar. Bunun əsasında hansı layihəni seçəcəklərinə qərar verirlər. Lakin risk təhlilin aparılması çox vaxt tələb etdiyindən bəzən bu investorlara problem yaradır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün qərar dəstəyi sistemlərindən istifadə edirlər.

Texnologiyanın sürətli inkişafı və rəqabətin artması qərar dəstəyi sistemlərindən istifadənin artmasına səbəb olmuşdur. Qərar dəstəyi sistemləri qısa vaxt ərzində layihələri təhlil edərək, onlar arasından ən optimal variantın seçilməsində investorlara kömək olur. Beləliklə investorlar, həm vaxta qənaət etmiş olur, həm də daha düzgün məlumat əldə etmiş olurlar [12].

İnvestisiya layihələri və onun qiymətləndirmə metodları

Bazar iqtisadiyyyatının əsas anlayışlarından biri olan investisiya, istifadə olunma yerinə görə müxtəlif mənalarda ifadə olunur. Ümumi olaraq investisiya dedikdə, bir fəaliyyəti həyata keçirmək üçün ona çəkilən xərclər nəzərdə tutulur [1]. Müəssisə baxımından investisiya, müəssisənin istehsalat həcmində artımı, davamlılığı təmin etmək və gələcəkdə mənfəət qazanmaq məqsədi ilə maliyyə vəsaitlərinin istehsala istiqamətlənməsidir [2].

Hər hansısa bir mal və ya xidməti istehsal etmək üçün investisiya qərarı verdikdə mövcud resurslardan optimal istifadə etməklə ən yüksək qazanc əldə etmək hədəflənir [10]. Bu baxımdan investisiya layihələri hazırlandıqdan sonra layihələr əhəmiyyətlilik dərəcəsinə görə sıralanmalı və daha sonra müəssisələr maliyyə resurslarını nəzərə alaraq hansı layihəni seçəcəklərinə qərar verməlidirlər [8]

Müəssisənin maliyyə resursları nə qədər çox olursa olsun, bütün layihələri eyni vaxtda maliyyələşdirməyə və həyata keçirməyə imkan yoxdur. Çünki hər bir müəssisə məhdud resursla fəaliyyət göstərməktədir [7].

Müəssisələr, investisiya layihələrini qiymətləndirilərkən riski nəzərə alan və riski nəzərə almayan qiymətləndirmə metodlarından istifadə edirlər. Riski nəzərə almayan metodlarına geri ödəmə müddət, ortalama mənfəət, xalis cari dəyər, gəlirlilik indeksi və daxili mənfəət norması aiddir. Riski nəzərə alan metodlara isə həssaslıq təhlili, riskə görə tənzimlənən diskont dərəcəsi, "qərar ağacı" təhlili, risksiz ekvivalent metodu, ehtimal bölgüsü, Monte-Karlo simuliyasiyasını nümunə olaraq göstərmək olar [3]. Riski nəzərə alan qiymətləndirmə metodları, riski nəzərə almayan qiymətləndirmə metodlarından fərqli olaraq daha uzun müddətli, riskin çox olduğu layihələri qiymətləndirərkən istifadə olunur.

Qərar dəstəyi sistemləri və onun əhəmiyyəti

Hər bir insan yaşadığı dövr ərzində minlərlə qərar qəbul edir. Lakin idarəetmədə verilən qərarlar, insanların gündəlik həyatlarında verdiyi qərarlardan fərqlənir. Gündəlik həyatda verilən qərarlar, fərdin özünə və onun ətrafında olan bəzi insanlara təsir edərkən, idarəetmədə rəhbərlərin verdiyi qərarlar həm təşkilata, həm də işçilərə təsir edir. Bu baxımdan, idarəetmədə verilən qərarların məsuliyyəti daha çoxdur [9]

Müəssisələr, investisiya layihələri qiymətləndirilərkən düzgün qərar verməsi üçün çoxlu məlumatlar toplanılmalı və təhlil edilməlidir. Bu baxımdan, qərar vermə mərhələsində düzgün və dolğun məlumatları vaxtında əldə etmək investorlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin risk təhlilin aparılması çox vaxt tələb etdiyindən bəzən bu investorlara vaxtında qərar verməkdə problem yaradır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün müəssisələr, qərar dəstəyi sistemlərindən istifadə edirlər.

Qərar dəstəyi sistemləri, qərar qəbuletmə prosesində tez-tez istifadə olunan sistemdir. Qərar dəstəyi sistemləri dedikdə istifadəçilərə qərar qəbul etməkdə kömək olan kömpüter əsaslı proqramlar nəzərdə tutulur. Belə ki, QDS-istifadəçilərə qərar qəbul etməkdə kömək olur, lakin onların əvəzinə qərar qəbul etmir [4].

Qərar dəstəyi sistemləri əsasən qismən strukturlaşdırılımış və strukturlaşdırılmamış qərarların verilməsində istifadə olunsa da, eyni zamanda struktuşlaşdırılmış qərarların verilməsində də istifadə olunur. Beləliklə qərar dəstəyi sistemləri, bütün səviyyələrdə olan rəhbərlərə qərar qəbul etməkdə kömək olur.

Müəssisələr qərar qəbul edərkən məlumatları vaxtında əldə etməyə ehtiyacları vardır. Bu baxımdan müəssisələr müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Qərar dəstəyi sistemləri daxili və xarici mənbələrdən məlumatlar əldə edərək onları təhlil edir, qiymətləndirir və ən qısa müddətdə, ən az xərclə analtik nəticələri istifadəçilərə təqdim edirlər. Beləliklə, istifadəçilər statistiki təhlillər, qrafiklər və modellərlə təmin olunur. Bunun nəticəsində istifadəçilər vaxtında qərar qəbul edə bilirlər və bu da alınan qərarların keyfiyyətini artırır [5]. Yəni qısa desək QDS, müxtəlif mənbələrdən məlumatları toplayaraq, qərarı modelləşdirən və məlumatları təhlil edib qiymətləndirdikdən sonra nəticələri istifadəçiyə təqdim edən kompüter əsaslı sistemdir

Qərar vermə müddəti müəyən bir zaman ərzində olur və bu müddətdə müəssisələr bir sıra problemlərlə qarşılaşa bilirlər. Bunlara, mövzu ilə bağlı verilənlərin əlçatan olmaması, istənilən səviyyədə təhlil apara bilməmək, vaxt azlığı və bu kimi problemlər aiddir. Kompüterlərin işləmə sürəti insanlarla müqayisədə daha çox olduğu üçün müəssisələr qərar dəstəyi sistemlərindən istifadə edərək vaxtında qərar qəbul etmiş olurlar [6].

Günümüzdə müxtəlif qərarlar alınmaqdadır. Lakin bir sıra amillər vardır ki, bunlar müəssisələrə qərar qəbul etməkdə çətinlik yaradır. Bunlara ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər (iqtisadi artım, böhranlar, rəqiblərin sayında dəyişmə və s.), müəssisələrin daxili imkanları və s. aiddir. Bu amillər artıqca qərar verənlər qərar qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər. Qərar dəstəyi sistemləri belə vəziyyətlərdə istifadəçilərə qərar qəbul etməkdə kömək olur [11].

Qərar dəstəyi sistemlərinin əhəmiyyəti XX əsrin 70-ci illərindən artmağa başlamışdır. Belə ki, rəhbərlərin dolğun və düzgün məlumat əldə etmək istəyi, rəqabətin artması, aparat və proqram təminatının inkişafı, riskin artması QDS-nin tətbiqinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur [12].

Hal-hazırda müxtəlif sahələrdə qərar dəstəyi sistemləri istifadə olunmaqdadır. Bunlara marketinq, tibb, sığorta, nəqliyyat, investisiya qərarları, logistika, təhlükəsizlik və s. aiddir [5].

Qərar dəstəyi sistemləri şirkətlərin maliyyə, mühasibat, marketinq, istehsal kimi bölmələrində istifadə edilərək müəssisə rəhbərlərinə qərar verməkdə kömək olur. QDS-ni istifadə edən müəssisələr digər müəssisələrdən fərqli olaraq bir sıra faydalar əldə etmiş olurlar. QDS-nin müəssisələr gətirdiyi faydalar aşağıda verilmişdir [12].

1. Qərar qəbulu prosesinin xərcinin az olması;
2. Mənfəətin yüksək olması;
3. Çoxlu sayda varianların dəyərləndirilməsi və onlar arasında ən optimal variantın seçilməsi;
4. Qısa zamanda təhlil edərək, vaxta qənaət etməsi ;
5. Rəhbərlərin rasional qərar verməsinə kömək olması;
6. Etibarlı olması;
7. Rəqabət şəraitində üstünlük yaratması.

Qərar dəstəyi sistemlərinin müsbət cəhətləri olduğu kimi mənfi cəhətləridə vardır. QDS məhdud məlumatlardan ibarətdir. Yəni, yalnız verilən məlumatlar əsasında işləyir və bu, bəzən qərar qəbul edənlərə istədiklərini həyata keçirməkdə kifayət etmir. Bu baxımdan qərar dəstəyi sistemləri qərar vermirlər, sadəcə qərar verməkdə kömək olurlar [6].

Nəticə

Texnologiyanın sürətli inkişafı və rəqabətin artması qərar dəstəyi sistemlərindən istifadənin artmasına səbəb olmuşdur. Hal-hazırda qərar dəstəyi sistemlərinin çoxlu sayda proqramları var və bunlar təkmilləşməyə davam edir. Ümumiyyətlə, QDS proqramlarından müxtəlif sahələrdə (marketinq, tibb, sığorta və s.) qərar verərkən istifadə olunur və bunlardan biri də investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan QDS proqramlarıdır.

Azərbaycanda riskli investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində bir sıra tədbirlər görülərək bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olmaq olar. Bunun üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. QDS proqramlarının istifadəçilər üçün əlçatan olması;
2. İşçilərə riskli investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi;
3. Bu sahədə ixtisaslaşmış kadrların hazırlanması;
4. İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində daha düzgün nəticələr əldə etmək üçün QDS proqramlarından istifadənin artırılması.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abutalıbov, R.R. İdarəetmənin əsasları. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşri. 2014.
2. Bezirci, M. Yatırım projelerinin değerlendirilmesinde risk analizi ve karar destek sistemleri. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya, 2003.
3. Çevik, E., Gökşen, Y. Yatırım projelerinin değerlendirilmesinde AHP-Vikor entegrasyonu ile bir karar destek sistemi önerisi. Ege Stratejik Araşdırmalar Dergisi. 221, 2016.
4. Dizman, H., Özen, E. Küçük işletmelerde karar destek sistemlerinin farkındalığı üzerine bir araştırma: yerel bir yaklaşım (Ege bölgesi). Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (FESA). 2(3), 137-152, 2017.
5. Əmirov, F.B., Hacıyeva, Z.E. Menecment. Bakı: "Zərdabi nəşriyyat-poliqrafiya" MMC. 2015.
6. Gümüş, U.T. Riskli bir yatırım projesi olarak gemi yatırımlarının finansal değerlendirilmesi:simülasyon yaklaşımı. Doktora tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın, 2011.
7. Kargül, D. Yatırımlarda proje analizi. İstanbul, 1996.
8. Oğuz, H. Piston-gömlek imal eden bir işletmede yatırım analizleri için karar destek sistemlerinin geliştirilmesi. Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Konya, 2010.
9. Öcal, T. Yatırım projelerini geliştirme ve değerlendirme. Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü. 1992.
10. Şahin, H. Yatırım projeleri analizi. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları. 2000.
11. Usta, Ö. Yapılabilirlik etüdleri ve yatırım projelerinin değerlendirilmesi. İzmir: İstiklal matbaası. 1988.
12. Yücesoy, Ü. Firmaların finansal kararlarında uyguladıkları finansal karar yöntemleri ve karar ağacı uygulaması. Yüksek lisans tezi, Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2014

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Qara Dəniz hövzəsinin geosiyasi kontekstində Rusiya-ABŞ rəqabəti

Dosent, t.ü.f.d., Samir Fikrət oğlu Quliyev
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrasının müdiri
squliyev@beu.edu.az

Xülasə

Qara dəniz hövzəsi tarix boyunca qlobal miqyasda mühüm geosiyasi mövqeyə malik bir region olub, müxtəlif geosiyasi nəzəriyyələrin də kəsişmə nöqtəsində özünə yer etmişdir. ABŞ və Rusiyanın hövzə ilə əlaqəli strategiyalarını geosiyasi nəzəriyyələr kontekstində müqayisəli tədqiqi regional təhlükəsizliyin əsas elementlərini və hövzə ölkələri arasındakı əməkdaşlıq perspektivlərini də meydana çıxarır. İki ölkə arasında Qara dəniz hövzəsi kontekstində aparılan mübarizə böyük rəqabətin əsas istiqamətlərinin ortaya çıxmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: Qara dəniz, ABŞ, Rusiya, Geosiyasət, Enerji, Təhlükəsizlik

Abstract

The Black Sea basin was historically an important geopolitical region on a global scale, at the crossroads of various geopolitical theories. A comparative analysis of the strategies of the US and Russia basins in the context of geopolitical theories also reveals the key elements of regional security and the prospects for cooperation between the countries of the basin. The struggle between two countries in the context of the Black Sea basin creates the conditions for the emergence of the main directions of great competition.

Key words: Black Sea, USA, Russia, Geopolitics, Energy, Security

Giriş

Tarixi proseslər çərçivəsində qlobal geosiyasi güc rəqabəti mərkəzlərindən biri olan Qara Dəniz hövzəsi SSRİ-nin dağılmasından sonra diqqət mərkəzinə çevrilmiş, müasir dövrümüzdə isə əhəmiyyətini daha da artırmışdır. XX əsrin sonlarına qədər uzun müddət müxtəlif imperiyaların daxili dənizləri olan bu mühüm hövzə müstəqil dövlətlərin, buna müvafiq olaraq yeni aktorların meydana gəlməsi ilə regiondakı rəqabət daha da qızışmış, qlobal xarakter almışdır. Belə ki, müstəqilliyini yeni qazanan dövlətlər beynəlxalq əməkdaşlıq üçün yeni platforma yaratmış və Qərb dövlətlərinin regionla əlaqəli strategiyalarının formalaşmasına və xüsusilə də enerji ehtiyatlarına çıxışına şərait yaratmışdır.

Bu baxımdan Qara Dəniz hövzəsinin geosiyasi və geostrateji əhəmiyyətinin tarixi proseslər çərçivəsində müqayisəli təhlili, bu kontekstdə qlobal güc olan ABŞ və Rusiyanın hövzə ilə əlaqəli strategiyalarının əsas konturlarının öyrənilməsi və müqayisəli təhlil edilməsi beynəlxalq münasibətlərin müasir problemləri baxımından aktuallıq kəsb edir. Mövzunun geosiyasi nəzəriyyələr kontekstində ABŞ və Rusiyanın strategiyalarının kəsişən məqamları ilə müqayisəli tədqiqi regional təhlükəsizliyin əsas elementlərini və hövzə ölkələri arasındakı əməkdaşlıq perspektivlərini də meydana çıxarır.

Qara Dəniz hövzəsinin ABŞ və Rusiya üçün geosiyasi və geostrateji əhəmiyyəti

Qara Dəniz hövzəsi coğrafi olaraq Asiya və Avropa qitələrini, həmçinin Şərq və Qərb sivilizasiyalarını, Avrasiyanın şimalı ilə Yaxın Şərq və Şərqi Aralıq hövzəsini birləşdirən mühüm geosiyasi mövqeyə malikdir. Tarixi proseslər ərzində, Qara dəniz regionu dedikdə Balkanlardan Qafqaza, şimalda Ukrayna və Rusiyanın Qara dəniz ətrafı ərazilərindən Anadoluya qədər olan coğrafi ərazilər nəzərdə tutulurdu. Halhazırda isə Avropa İttifaqı və NATO bu regionun sərhədlərini daha şərqdə, Xəzər hövzəsində görür [12, ss. 3-4].

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, hövzə və region anlayışları hər zaman üst-üstə düşmür. Belə ki, coğrafiyada hövzə su təbəqəsinin (çay, böyük göl, dəniz) yaratdığı nisbi çökəklik və onun yaxın ətrafındakı ərazilər nəzərdə tutulur. Region isə coğrafi ərazidə yaşayan dil, din, mədəni, sosial, tarixi bağları olan və dövlətlərarası əməkdaşlığın mövcud olduğu məfhumdur [13, ss. 149-150]. Buna baxmayaraq, bir çox nümunələrdə yuxarıda adları sadalanan bağların olmasına baxmayaraq bir coğrafi ərazidə yaşayan xalqlar arasında düşmənçilik, digər bir coğrafi ərazidə yaşayan və heç bir sosial-mədəni bağı olmayan xalqlar arasında isə qarşılıqlı əməkdaşlıq vardır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, region anlayışı

konstruktivist baxışa əsaslanır və əgər geniş siyasi ictimaiyyət hərhansı coğrafi ərazini region qəbul edərsə həmin ərazidəki siyasi hadisələr bu trendə əsaslanır.

Müasir geosiyasətdə önəmli coğrafi ərazilər kimi tanınan Qara dəniz hövzəsi uzun müddət iki ayrı-ayrı imperiyanın – müvafiq olaraq Çar Rusiyası və Osmanlı, daxili dənizi kimi qəbul edilmişdir. XVIII əsrdən Qara dəniz hövzəsi ərazilərinin tədricən strateji əhəmiyyət qazanmasının əsas səbəbləri kimi regionun önəmli ticari və iqtisadi potensialını, Rusiya İmperiyasının genişlənmə və isti sulara çıxma strategiyalarını, Avropa güclərinin regiona artan maraqlarını göstərmək mümkündür. Bu maraqların artması heç də təsadüfi deyildir, belə ki, Qara dəniz hövzəsi Avropa, Asiya və Yaxın Şərqi birləşdirməklə 3 qitədə böyük ərazilərə çıxış baxımından geostrateji region rolunu oynayırdı. Bəhs edilən dövrdə Osmanlı imperiyasının siyasi və iqtisadi gücünün zəifləməsi digər böyük güclərin Qara dəniz ətrafı ərazilərdə nəzarəti ələ keçirmə maraqlarını təmin etmək üçün əlverişli şərait yaradırdı.

XVIII əsrin 50-ci illərində Qara dəniz hövzəsi ilk dəfə olaraq "dövrün böyük geosiyasi güclərinin siyasi manevr və diplomatik gedişlərinin mərkəzinə" [7, ss. 228-231] çevrildi. 1853-cü ildə Krım mühraribəsində Rusiyanın Qara dəniz ətrafı regionları və həmin dövrdə zəifləməkdə olan Osmanlı İmperatorluğunun ərazilərini işğal etməsi Avropanın böyük güclərinin geosiyasi maraqlarına zidd idi. Bu səbəblə Fransa və Britaniya həmin dövrün gücləri kimi Rusiyaya qarşı ittifaq yaratmışdılar. XX əsrin sonlarına qədər müxtəlif koalisiya və imperiyaların təsir dairəsində olan Qara dəniz hövzəsinin müasir geosiyasi müstəvisinin formalaşması əsasən "Soyuq Müharibə"nin sona çatması, SSRİ-nin süqutu və Qara dəniz ətrafı dövlətlərinin kommunist rejimlərdən qurtulması amilləri ilə səciyyələndirilir.

Şərq Blokunun dağılması sadəcə Qara dəniz deyil, həmçinin Xəzər hövzəsində də yeni geosiyasi vəziyyət yaratdı. Siyasi səhnəyə müstəqillik qazanan sahilyanı dövlətlər daxil olmaqda idi və SSRİ kimi hegemon aktyorun süqutu geosiyasi mənzərənin yenidən şəkilləndirilməsinə səbəb olacaqdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həm coğrafi yerləşim, həm də strateji asılılıq nöqteyi nəzərdən Xəzər və Qara dəniz hövzəsi müasir dövrdə birlikdə ələ alınmaqdadır [2]. Belə ki, bu iki coğrafi ərazilər siyasi və iqtisadi kompleks təşkil etməklə bir-birini tamamlayır, digər tərəfdən ticarət, tranzit və enerji təhlükəsizliyi baxımdan bu iki regionun, hövzənin birini digərindən ayrı düşünmək mümkün deyildir. Təbii ehtiyyatlar və onların nəqli, geostrateji coğrafi yerləşim və tranzit potensialı Qara Dəniz və Xəzər hövzəsini bir bütöv kimi səciyyələndirən əsas amillərdir. Sıx bağlı olduğuna görə bu geniş regionun, Xəzər-Qara Dəniz, dövlətləri eyni geosiyasi, geoiqtisadi trend və siyasi proseslər xətti ilə üzləşirlər.

Haqqında bəhs edilən bu iki hövzənin yerləşdiyi coğrafi ərazilər ənənəvi geosiyasətdə dünyanın idarə edilməsi və hegemonluq üçün önəmli region olduğu dəfələrlə qeyd edilmişdir. Bunları böyük güclərin geosiyasi yanaşmalarını özündə əks etdirən geosiyasət nəzəriyyələrində də görmək mümkündür. Ümumilikdə, daha dar mənada Xəzər-Qara Dəniz regionu, "Yaxın Şərqə təsir etmə prinsipi"-nin zaman keçdikcə daha da önəm qazandığı müasir dövrdə, Balkan əraziləri, Şərqi Avropa, Şərqi Aralıq hövzəsi, Cənubi Qafqaz və nəhayət Yaxın Şərqin önəmli bir hissəsinə nəzarət mexanizminin əsaslarından birini təşkil edir.

ABŞ-ın Qara dəniz hövzəsi ilə bağlı strategiyası

ABŞ-ın Qara Dəniz hövzəsi ilə əlaqəli siyasətinin əsas istiqaməti, əsasən ABŞ-ın regionda mövcudluğunun möhkəmləndirilməsinə əsaslanır. Regionda mövcudluğunu və təsir dairəsini artırmaqla ABŞ həm Rusiyaya nəzarət etmə şansı əldə edir, həm də İranla mümkün ola biləcək toqquşma zamanı regiondan İrana dair məlumat toplama məntəqəsi kimi istifadə etmə imkanı əldə edir. Beləcə, ABŞ Qərb və Şərqi birləşdirən strateji regionda təsir dairəsi yaradaraq hakimiyyətini qorumuş olur [8, ss. 320-321].

ABŞ-ın hövzə ilə bağlı digər bir marağı hövzənin mühüm enerji dəhlizi rolu oynaması ilə bağlıdır. Genişləndirilmiş Qara Dəniz regionu Yaxın Şərq və Rusiyaya alternativ enerji mənbələrinin və marşrutlarının yerləşdiyi yer kimi ABŞ-ın enerji siyasətində də mühüm yer tutur [11, ss. 148-150]. 1999-cu ildə İpək Yolu Strateji layihəsi ABŞ Konqresi tərəfindən dəstəklənmiş və ABŞ-ın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyaya iqtisadi və hərbi yardımı Konqres tərəfindən qəbul edilmişdir. Eləcə də regiondan keçən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri regionda ABŞ-ın daima dəstəklədiyi bir layihədir. Bu neft kəməri Xəzər neftini Türkiyə və Gürcüstandan da keçməklə Avropaya daşıyır.

ABŞ həmçinin regionda bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin, eləcə də demokratiya və liberal dəyərlərin yayılmasına da xüsusi diqqət yetirir. Bölgə ölkələrinin daxilində fəaliyyət göstərən demokratik prioritetli Qeyri Hökumət Təşkilatlarına ABŞ xüsusi maliyyə yardımı göstərir. ABŞ-ın Gürcüstanda Məxməri inqilab və Ukraynada Narıncı inqilabı dəstəklədiyi də bilinir. Həmçinin ABŞ vətəndaş cəmiyyəti və QHT-lərin inkişafı üçün "Black Sea Trust" fonduna kiçik yardımlar şəklində ümumilikdə 10 milyon dollar məbləğində yatırım etmişdir.

ABŞ barədə region ölkələrinin mövqeyinə gəldikdə, region ölkələrinin əksəriyyəti ABŞ-la tərəfdaşlığı Rusiya təsirindən çıxmaq və müstəqil siyasət yeritmək kimi dəyərləndirirlər. Region dövlətlərindən Türkiyə, Rumıniya və Bolqarıstan NATO üzvü olma siyasəti yeritməklə bərabər, Ukrayna və Gürcüstan da qərbyönümlü siyasət yeridirlər ki, bunun da əsasını Avropa ilə birlikdə ABŞ-la da yaxın münasibətlər təşkil edir. Eləcə də Ukrayna və Gürcüstan öz xarici siyasətlərində NATO-ya üzv olmaq istəklərini dəfələrlə ifadə etmişlər. Hövzə dövlətlərinin xarici siyasətdə tutduqları bu mövqe ABŞ-ın bir növ regionla əməkdaşlığını asanlaşdırır. Genişləndirilmiş Qara Dəniz regionunda əməkdaşlıq üçün təşkil edilmiş GUAM təşkilatı da, halhazırda aktiv fəaliyyət göstərməsə də, 1997-ci ildə Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanın iştirakçılığı ilə məhz ABŞ dəstəyi ilə qurulmuşdur [9].

ABŞ Avropa İttifaqı ilə birlikdə regiondakı postkommunist respublikalarını Rusiyanın təsir dairəsindən çıxarmaq məqsədilə müxtəlif siyasi, iqtisadi və hərbi layihələr təqdim edir ki, bunlara Avropa İttifaqının Şərqə doğru genişləndirilməsi, Şərq Tərəfdaşlığı, Assosiativ üzvlük, "Qara Dəniz Sinergiyası", Rusiyanın təsir dairəsindən kənar neft və qaz istehsalı konsersumları və kəmərlər, "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramı, eləcə də NATO-nun genişlənmə cəhdləri daxildir. ABŞ regionda Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının işini də dəstəkləyir. Təhlükəsizlik məsələlərində ABŞ müstəqillik qazanmış respublikaların hərbi kadr potensialının artırılması məqsədi ilə onlara müxtəlif texniki yardımlar göstərir. Bu işdə ABŞ NATO üzvləri olan Türkiyə və Rumıniya ilə əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərir.

ABŞ-ın hövzədə bugünkü təsir gücünün özünün müəyyən etdiyi səviyyədə olub-olmadığı isə ayrıca bir sual doğurur. Bir yandan region dövlətlərinin qərbyönümlü siyasəti və üçünün NATO üzvü olması ABŞ-ın regionda mövqeyinin artmasını asanlaşdırır. Misal üçün qeyd etmək vacibdir ki, 2014-cü ildə Ukrayna böhranı zamanı ABŞ hərbi dəniz qüvvələrinə aid gəmilərin Qara Dəniz sularına daxil olmasına icazə verilmişdir. Halbuki Montre razılaşmasına əsasən, Qara dənizdə qeyri-hövzə dövlətlərinə məxsus hərbi gəmilərin yalnız müddətlə olması zərurəti mövcuddur . Həmçinin ABŞ Rumıniya və Bolqarıstanda özünün hərbi bazalarını qurmuşdur.

Digər bir yandan isə hövzədə regional güclər olan Rusiya və Türkiyə regionda təsir imkanını tamamilə ABŞ-ın əlinə təslim etmək fikrində deyillər. 2005-ci ildə ABŞ-ın Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olmaq cəhdi Rusiya tərəfindən veto edilmişdir. Eləcə də Ukrayna böhranı zamanı ABŞ Ukraynaya maddi dəstək versə də, birbaşa Rusiya ilə qarşıdurmadan çəkinmiş və böhranın həllində iştirakı məhdud qalmışdır. Həmçinin 2003-cü ildə ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi zamanı onun Türkiyə ərazisindən istifadə etmək xahişi Türkiyə tərəfindən rədd edilmişdi.

2008-ci ildən etibarən ABŞ-ın Qara Dəniz hövzəsinə marağı və real fəaliyyəti onilliyin ilk yarısına nisbətdə azalmış görünsə də, hövzə ABŞ-ın siyasi agendasında yenə də yerini saxlayır [4, s. 4]. Bunu 2014-cü ildən başlayaraq Ukrayna məsələsində ABŞ-ın passiv şəkildə də olsa cəlb olunmasından görmək mümkündür.

Rusiyanın Qara dəniz hövzəsi ilə əlaqəli strategiyası

Rusiyanın Qara dənizdə əsas məqsədi burada öz strateji və dəniz təsirini maksimum dərəcədə artırmaq, Ukrayna və Gürcüstanı təcrid eləmək, regionda təhlükəsizlik məsələlərində NATO-nun iştirakını zəiflətmək, ABŞ-ın dəniz hərbi donanması və digər xarici-region NATO üzvlərinin regiona girişini türk boğazları vasitəsilə məhdudlaşdırmaqdır. Moskvanın xarici siyasətində əsas hədəf Rusiyanı çoxqütblü dünyada əsas güc qütbü kimi mövqeyini bərpa etməkdir.

Son illərdə Sovet İmperiyasının dağılmasından sonra Rusiyanın Qara dəniz regionu ilə bağlı baxış və siyasəti ən azı 4 mərhələdən keçmişdir; İlkin mərhələ-1991-1994-cü, etnik konfliktlərin peyda olması ilə xarakterizə olunur, onların dondurulması və SSRİ-dən sonra yeni status kvonun yaranması. Çeçen mərhələsi-1995-2002, Rusiya Qara dəniz regionunda vəziyyəti Çeçen müharibəsi prizmasından nəzərdən keçirirdi. Bərpa dövrü-2003-2008, Rusiya bir çox ölçülərlə hərəkət etməyə başladı. Bu fəaliyyətlər Rusiyanın strategiyasında yüksək priorietlərdən idi. 2003-cü ildə V.Putin Azov-Qara dəniz regionunu Rusiyanın strateji marağı olduğun qeyd etmişdi. O bildirmişdi ki, Qara Dəniz Rusiyanı ən mühüm nəqliyyat marşrutlarına birbaşa çıxışıtəmin edir, bununla da, region üçün effektiv təhlükəsizlik sistemi zəruridir. Yeni fəal region strategiyası dövrü-2008, avqust-hazırkı dövrə kimi, Qafqazda 5 günlük mühribənin başlaması ilə.

Qara dənizdə nəzarət Rusiyanın ən mühüm strateji məqsədlərindən biridir. Rusiyanın beynəlxalq gücünü bərpa etmək və NATO-nun mövcudluğunu həm təməl maneə, həm də Rusiyanın qonşularına cəzbediciliyini azaltmaq Moskvanın revizionist müəssisəsinin dayaq nöqtəsidir. Bundan başqa, NATO-nun raket müdafiə sistemlərinin (EPAA) Ruminiya daxil olmaqla, bir neçə Mərkəzi Avropa ölkələrində qurulması, Moskvanı öz raket sistemlərini inkişaf etdirməyə vadar etdi [3].

Enerji və təhlükəsizlik Rusiyanın Qara dəniz regionu ilə bağlı əsas önəm verdiyi mövzuların başında gəlir. Bu istiqamətlər, Rusiyanın Qara dəniz dövlətləri bağlı siyasətində öz əksini tapmışdır. 2010-cu ildə Moskvanın Kiyevlə Rusiyanın Qara dəniz donanmasının strateji liman şəhəri olan Sevastapolda qalmasına icazə verən müqavilənin uzadılması haqqında qərar imzalanmışdı. Bunun müqabilində Rusiya Ukraynanı 30% qazla təmin etməli idi [15].

2015-ci ilin dekabrında Rusiyanın Ukraynaya məxsus qazma qurğularını aparması Rusiyanın strategiyası ilə maraqlı fikirlər yaradır. Ukraynanın Chornomornaftogaz firmasına məxsus Petro Hodovanets və Ukrayna qazma qurğuları Krımın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə tutulmuşdu. Rusiya bu muasir qazma qurğularını Ukrayna qazma platforması olan Tavrida ilə əvəz etdi, hansı ki, Krımda ələ keçirilmişdir. Onların aradan qaldırılması zamanı qaz qurğuları Rusiyanın Qara dəniz donanması gəmiləri və Federal Təhlükəsizlik xidmətinin sərhədçiləri ilə qorunurdu.

Rusiyanın Cənubi Osetiya və Abxaziyanı işğal etməsi və tanıması, regionda hərbi əməliyyatları qeyri-stabilliyə şərait yaratmışdır. Rusiyanın regionda əsas aktor kimi çıxış etməsi, ABŞ və Avropanın region ilə bağlı siyasətindən narazılığı ön plana çıxardı. Bundan başqa, Rusiya Bakı-Tbilisi-Ceyhanda təxribat əməliyyatları törədirdi. Bu nəinki Gürcüstana, Avropanın istehlakına təsir ediridi. Rusiya bu siyasətləri ilə regiona nə qədər əhəmiyyət verdiyini dünyaya sərgiləmişdir.

Dövlətlərin defakto tanınmasından sonra, Moskva Qara Dənizin şərq sahilində öz nəzarətini qurdu və öz təsirini Cənubi Qafqaz və şimali Yaxın Şərqə qədər gücləndirməyə başladı. NATO-nun Qara dənizdə yerləşdirilməsinin birinci mərhələsi respublikaların işğalı və defakto tanınmasından sonra yayda başa çatdı. O vaxtdan başlayaraq, Rusiya öz mövqeyini hər iki ərazidə gücləndirdi və Gürcüstanın stabilliyinə və ərazi bütövlüyünə təhlükə idi. Əsas məqsəd Gürcüstanın NATO-ya daxil olmasının qarşısını almaqdır. Moskva həmçinin Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişəni regionda təsirini saxlamaq üçün uzul illər manipulasiya etmişdir [3].

Rusiya Krımın qanunsuz ilhaqından və Ukraynanın Donbas regionunda üsyanların yaranmasından sonra Qara dənizin şimal hissəsinə nəzarət etməyə başlamışdır. Moskavanın əsas hədəfi Ukraynanı qərb institutlarına daxil olmasına mane olmaq, Moldova və Gürcüstan ilə bağlı da eyni siyasəti yeridir. Krıma nəzarət Ukrayna və Rusiya arasındakı Kerç Boğazını öz ərazi sularına çevirməyi və Azov dənizini defakto nəzarəti altına almağa imkan verir. Bu həmçinin Rusiyanın dəniz sərhədlərini və dəniz qaz və neft sahələrini genişləndirir [5, ss. 4-6].

Türkiyə Rusiyanı regionda təhlükəsizliyə əsas hədə olaraq görür. Bu da Türkiyəni ABŞ-la yaxınlaşdıra bilər və NATO-nun regionda mövqeyini gücləndirə bilər. Rusiya və Türkiyə arasındakı münaqişə Rusiya-İran əlaqələrini Yaxın Şərqdə ümümi maraqlarına əsaslanaraq gücləndirə bilər [1, ss. 23-28]. Lakin son dövrdə, Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin yaxşılaşması bundan sonra hər iki dövlətin regionla bağlı maraqlarını həyata keçirmək üçün birgə hərəkət etməsi gözlənilir.

Rusiyanın Qara Dənizlə bağlı əsas strateji hədəfi tamamilə öz təsirinə keçirməkdir. Rusiya dənizə nəzarətini gücləndirməklə Ukrayna, Cənubi Qafqaz ölkələrinə, Ruminiya və Bolqarıstan daxil olmaqla, sahil dövlətlərinə təzyiqini artırır.

Rusiyanın Qara Dəniz donanması Federasiyanın cənub cinahını qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Ukraynaya olan hücumdan bəri, Moskva dəniz qüvvəsi kimi statusunu bir neçə yolla genişləndirmişdir [10]. Krımın inteqrasiyası Rusiyaya Qara dənizdə sahil xəttini genişləndirdi. Krım Rusiyanı Qara dəniz boyunca ən mühüm liman olan Sevastapol, eləcə də, digər Krım limanları ilə birlikdə əlavə sahil xətləri ilə təmin edir [14]. Sevstapolu əldə edəndən sonra, Moskva sahil artilireyası, quru qüvvələri və hava qüvvələri daxil olmaqla, yeni gəmilər istifadəyə verdi. Moskva 1997-ci ildən bəri və 2010-cu il Rusiya-Ukrayna arasında Qara Dəniz donanması ilə bağlı müqavilələri Rusiyanın öz hərbi mövqeyini gücləndirməsinə mane olurdu. İndi isə Moskva Qara dənizdə hərbi qüvvələrini yerləşdirməkdə sərbəstdir [16]. Krımım ilhaqı Rusiya üçün Kerç Boğazında və Azov dənizində dəniz sərhədlərinin ayrılaması ilə bağlı digər strateji sual yaratdı. Hal-hazırda Kerç Boğazı Rusiyaya məxsusdur. Həmçinin, Azov dənizinin sahil xətlərinin çox hissəsinə Rusiya sahib olduğundan ona məxsus saymaq olar. Rusiya Azov və Qara dənizlərində öz kontinental çıxıntısını genişləndirmişdi və Krımdan 3 dəfə böyük dəniz zonası əldə etmişdi. Bundan başqa, Moskva Kerç boğazına yaxın Pallas qaz və neft sahələri üzərində suverenlik qazandı.

Rusiya regionda öz donanmasını gücləndirmək üçün uzunmüddətli yenidən silahlandırma proqramı qəbul etmiş və buna müvafiq tətbiqatlar həyata keçirmişdir [6]. Qara Dəniz donanmasının modernləşdirilməsi 2011-2020 Rusiya Dövlət Silah Təchizetmə proqramının əsas elementlərindən biridir. Əsas məqsəd NATO –nun Qara dənizə daxil olmasını əngəlləyən silah qüvvəsinin qurulması və ABŞ və NATO-nun maraqlarını Aralıq dənizi və Orta Şərqdən geri çəkməkdir. Rusiya köhnə Sovet gəmilərini

müasir gəmilərlə, xüsusilə, yüksək manevrli və sürətli platforma olan Fransız Mistralı kimi gəmilərlə əvəz etmək niyyətindədir. Rusiya həmçinin şərti və qeyri-şərti əməliyyatları yerinə yetirmək üçün Xüsusi Əməliyyatlar Qüvvələri inkişaf etdirir. Bu və digər proqramlar Balkan yarımadası, Egey və Adriaktik dənizlərində də hərbi təhlükə yaratmaqla birlikdə regional əməkdaşlığa da əngəl təşkil edir.

Nəticə

Soyuq Savaşdan sonra ABŞ və Rusiya arasında formalaşan nisbi sülh siyasəti son dövrlərdə xüsusilə də Qara dəniz hövzəsində daha da təhlükəli miqyasda özünü biruzə verir. ABŞ-ın ənənəvi Rusiyanı çevrələmə siyasətinə Rusiyanın reaksiyaları, iki güc arasında silahlanma yarışının daha da artması ilə birlikdə müdafiə mexanizmləri üzərində də rəqabətin artması nəticəsində, hər iki güc üçün mühüm geosiyasi mövqeyə malik olan Qara dəniz hövzəsi təhlükəli regiona çevrilmişdir.

Xüsusilə Ukrayna böhranı və Krımın ilhaqından sonra hər iki tərəf Qara dənizdə səylərini daha da artırmışdır. Rusiya Krımda hərbi-dəniz bazalarını modernləşdirib gücləndirərkən, siyasi mənada ABŞ dəstəkli NATO regionda, xüsusilə Rumıniya və Bolqarıstanda mövcudluğunu artırır. Ukrayna böhranı təhlükəli iki güc arasındakı rəqabətdə təhlükəli prosesi başlatmış və Qara dəniz günü-gündən qaynar münaqişə ocaqlarından birinə çevrilmə riskini daşıyır.

ABŞ və Rusiya arasında Qara dəniz hövzəsində gedən mübarizənin amansız rəqabətə çevrilməsi regional təhlükəsizliyi təhdid etməklə yanaşı regional əməkdaşlıq perspektivlərinə də ciddi zərbə vurur. Hövzə ölkələrinin regional əməkdaşlıq imkanları kontekstində birbirlərinə yaxınlaşmaları, aralarındakı münaqişələri həll edərək hər iki gücü pasifizə edərək əməkdaşlıq qurmaları regional təhülkəsizliyə və əməkdaşlığa da öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Qara dənizin yeni geosiyasi mövqeyi Qafqaz regionunu da əhatə edəcək şəkildə hövzə ölkələri arasındakı əməkdaşlığı zəruri edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anika Binnendijk, Understanding Russian Black Sea Power Dynamics Through National Security Gaming, Rand, 2020, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR3000/RR3094/RAND_RR3094.pdf (22.11.2021).
2. Aydin Mustafa, The Black Sea Region After Eu Enlargement, Occasional Paper, No 53, June 2004, https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/occ53.pdf (22.11.2021).
3. Bugajski Janusz, Peter B. Doran, Black Sea rising, Russia's Strategy in Southeast Europe, Center for European Policy Analysis (CEPA), February 2016, https://cepa.org/cepa_files/2016-CEPA-report-Black_Sea_Rising.pdf (22.11.2021).
4. Chindea Irina, Russia, NATO, and Black Sea Security Strategy: Regional Perspectives from a 2019, Rand, January 2019.
5. Cobb Scott E. , The Importance of a U.S. Security Strategy in the Caspian Black Sea N/A Region, The Quarterly Journal 3, no. 2, 2004.
6. Coffey Luke, Daniel Kochis, NATO Summit 2021: Black Sea Strategy Needed, The Heritage Foundation, Issue Brief No. 6087 | June 10, 2021, https://www.heritage.org/sites/default/files/2021-06/IB6087.pdf (22.11.2021).
7. Cojocaru Doru, *Géopolitique de la mer Noire, éléments d'approche*, L'Harmattan, 2007.
8. Hamilton Daniel, A Transatlantic Strategy for the Wider Black Sea?, ed. Daniel Hamilton, Gerhard Mangott, The Wider Black Sea Region in the 21st Century: Strategic, Economic and Energy Perspectives, Center for Transatlantic Relations, The Johns Hopkins University/Austrian Institute for International Affairs, 2008, https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2009/08/1672.pdf (22.11.2021).
9. Horrell Steven, A NATO Strategy for Security in the Black Sea Region, Atlantic Council, https://ucarecdn.com/d4cd9af0-e654-43c5-a325-d88540e9b0cc/NATO_Strategy_Black_Sea_Region.pdf (22.11.2021).
10. Kuimova Alexandra, Siemon T. Wezeman, Russia and Black Sea Security, SIPRI Background Paper, December 2018, https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-12/bp_1812_black_sea_russia_0.pdf (22.11.2021).
11. Mangott Gerhard, Kirsten Westphal, The Relevance of the Wider Black Sea Region to EU and Russian Energy Issues, ed. Daniel Hamilton, Gerhard Mangott, The Wider Black Sea Region in the 21st Century: Strategic, Economic and Energy Perspectives, Center for Transatlantic Relations, The Johns Hopkins University/Austrian Institute for International Affairs, 2008.
12. Mohapatra Nalin Kumar, Geopolitics of the Black Sea Region (BSR) and Russia-NATO Strategic Game: India's Policy Options, USANAS Policy Paper, November, 2021.

13. Prevelakis George, The geopolitics of the black sea region, Southeast European and Black Sea Studies, Volume 1, 2001 - Issue 3.
14. Rumer Eugene B., Jeffrey Simon, Toward a Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region, Institute for National Strategic Studies National Defense University, No 3, April 2006, https://www.files.ethz.ch/isn/49706/2006-04_Toward%20Euro%20Atlantic%20Strategy.pdf (22.11.2021).
15. Terterov Marat, John Van Pool, Sergiy Nagornyy, Russian Geopolitical Power in the Black and Caspian Seas Region: Implications for Turkey and the World, Insight Turkey Vol.12/No.3/2010., https://www.jstor.org/stable/26334112 (22.11.2021).
16. Vasiliev Alexander, The Black Sea Region In Turkish Foreign Policy Strategy: Russia & Turkey On The Black Sea, Carnegie Moscow Center, Report No. 2010/2, https://carnegieendowment.org/files/Turkey_black_sea_report_eng.pdf (22.11.2021).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədlərində Qarabağ və Zəngəzur məsələsi

Məlikli Nurlanə Əlirza qızı
Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı və müəllimi
nurlanamalikli@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan Xaql Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyətində yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edərək özlərinin uydurma "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyasını həyata keçirmək üçün yenidən fəaliyyətə başlayan erməni millətçilərinin bu istiqamətdə ilk hədəfi Qarabağ və Zəngəzuru ələ keçirmək idi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 145 iclasının keçirildiyi 1918-1920-ci illərdə digər məsələlərlə yanaşı, Qarabağ və Zəngəzurda ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımları müzakirəyə çıxararaq cinayətkarların cəzalandırılması ilə bağlı qərarlar qəbul etmişdir. Təqdim olunan məqalədə AXC dövründə Qarabağ və Zəngəzurda siyasi vəziyyət təhlil olunmuş və Parlament sənədlərində və iclaslarında Qarabağ və Zəngəzur məsələsi ilə bağlı müzakirələr və qərarlar tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, parlament, Qarabağ, Zəngəzur

Karabakh and Zangazur issue in parliamentary documents of Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

Beginning in the late 19th century, Armenian nationalist organizations made efforts to seize the ancient lands of Azerbaijan, Karabakh and Zangazur. The first goal of the Armenian nationalists, who resumed their activities to implement their idea of creating a fictitious "Greater Armenia" using the complicated situation in Azerbaijan after the establishment of the ADR, was to seize Karabakh and Zangazur. Among other issues, the Parliament of ADR discussed the genocides committed by Armenians against the Turkish-Muslim population in Karabakh and Zangazur, and made decisions to punish the perpetrators. The presented article analyzes the political situation in Karabakh and Zangazur during the ADR and examines the discussions and decisions on the Karabakh and Zangazur issues in the parliamentary documents and meetings.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, Parliament, Karabakh, Zangazur

AXC-nin dövlət müstəqilliyi elan edildikdən sonra qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri qonşu ölkələrlə sərhəd mübahisələri və ixtilaflarının aradan qaldırılması, Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi idi. Bu məsələ ətrafında həm Gürcüstanla, həm də Ermənistanla mübahisələr olsa da, ən ciddi problem və çətinliklər Ermənistanla əlaqədar yaranmışdı. İlkin olaraq Zaqatala məsələsi Gürcüstanla aparılan danışıqlar yolu ilə həll edildi. Əhalisinin 91,9 faizini müsəlmanlar təşkil edən və Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zaqatala mahalı 1918-ci il iyunun 26-da Xalq Cümhuriyyəti ilə birləşdi [1,s.185].

Azərbaycan hökuməti regiondakı mübahisəli sərhəd məsələlərini siyasi yollarla həll etmək niyyətilə hələ 1918-ci ilin iyun ayında qonşularına, o cümlədən də Ermənistana, danışıqlara başlamağa təklif etdi. Azərbaycan Milli Şurası müstəqilliyini elan etmiş qonşu dövlətə xeyirxah yardım məqsədi və gələcəkdə onunla muvafiq konfederasiyaya girmək mülahizəsi ilə 1918-ci il mayın 29-da İrəvanı Ermənistan Respublikasının paytaxtı kimi tanıdı. Lakin bu addım iki dövlət arasındakı münasibətlərin kəskinləşərək hərbi münaqişəyə çevrilməsinin qarşısını ala bilmədi. Çünki bu dövrdə Qafqazda yaranmış vəziyyəti və beynəlxalq şəraiti, "Böyük Ermənistan" ideyasının reallaşdırılması üçün əlverişli sayan ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürərək onun Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur mahallarında "etnik təmizləmə" siyasəti həyata kecirməyə başladılar. Bunun nəticəsində Azərbaycanın bir sıra bölgəsində, xüsusilə həmin mahallarda yaşayan dinc əhali Andronik, Dro və Njdenin quldur dəstələri tərəfindən məqsədyönlü soyqırıma məruz qalmışdı [2,s.333].

1918-ci ilin ortalarından etibarən Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım genişlənməkdə davam edirdi. Vəhşi əməlləri heç bir çərçivəyə sığmayan Andronikin dəstələri qəzanın azərbaycanlılardan təmizlənməsi və bu ərazilərin Ermənistana birləşdirilməsi üçün heç bir cinayətdən çəkinmirdilər. Yerli dinc əhalinin özünümüdafiə imkanlarına malik olmaması, havalar soyuduqca Azərbaycanın mərkəzi zonası ilə əlaqələrin çətinləşməsi erməni-daşnak silahlı dəstələrinin qarşılarına qoyduqları niyyətlərin həyata keçirilməsini daha da asanlaşdırırdı. 1918-ci ilin payızında Zəngəzurda 52 kənd məhv edilmişdi. 32 kənddə 495 ev yandırılmış, 492 ev dağıdılmış, 2254 azərbaycanlı öldürülmüş, 304 nəfər azərbaycanlı isə diri-diri yandırılmışdı. 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Türkiyə qoşunlarının Azərbaycan ərazisini tərk etməsi Zəngəzurda və Qarabağda erməni təcavüzünün yeni bir faciəli dövrünün başlanmasına səbəb oldu. Azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən qırğınlar xeyli genişləndi [2,s.333].

Ermənistan silahlı qüvvələrinin, ilk növbədə isə Andronikin quldur dəstəsinin Naxçıvan və Zəngəzurdakı qəsbkarlığının genişləndiyi bir vaxtda Qarabağın dağlıq hissəsi problemi meydana atıldı. Belə ki, Ermənistanın hiyləgər siyasi təbliğatı və güclü hərbi yar-dımı nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində kök salmış ermənilər 1918-ci ilin iyul və sentyabr aylarında keçirdikləri qurultaylarda bu mahalın müstəqilliyini elan etdilər. Bunun ardınca isə 1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andronik burada bir növ erməni "qubernatorluğu" təşkil edərək, Gorusu onun "mərkəzi"nə çevirdi, sonra da paytaxtı "Şuşa olacaq" "Kiçik Ermənistan" dövlətini yaratmağa çalışdı. 1918-ci ilin sentyabrında Türkiyənin hərbi siyasi yardımı vasi-təsilə Bakıdakı hərc-mərcliyə son qoyan Azərbaycan rəhbərliyi dövlətin ərazi bütövlüyünə edilən qəsdlərə qarşı dövlət müstəqilliyinin saxlanması və möhkəmləndirilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunması məqsədilə bir sıra hərbi-siyasi və iqtisadi-maliyyə tədbirləri həyata keçirməli oldu. Mudros müqaviləsinə əsasən, Türkiyə qoşun hissələrinin Azərbaycandan, o cümlədən də Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur mahallarından çıxması ilə Azərbaycanın bütövlüyü və onun əhalisinin taleyi yenidən təhlükə qarşısında qaldı. Çünki Türkiyə silahlı qüvvələri bölgəni tərk etdiyi zaman azərbaycanlı əhali özünü və torpağını qorumaq üçün hələlik qüvvətli dövlət qurumlarına, nizami hərbi hissələrə malik deyildi. Regionda əcnəbi müttəfiqlərin, xüsusən ingilislərin ikili siyasət yürütdükləri bir şəraitdə separatçı ermənilər fəallaşmışdılar. Buna görə də istər Azərbaycan hökuməti, istərsə də Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrindəki milli-vətənpərvər siyasi qüvvələr tanınmış, nüfuzlu şəxslər tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün müdafiəsi istiqamətində məhəlli səciyyə daşısa da, yaranmış şəraitlə uzlaşan, müəyyən əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər görürdü, bu baxımdan Naxçıvan bölgəsində yaradılan Araz-Türk Respublikasının mühüm əhəmiyyəti var idi [2,s.334-335].

1918-ci ilin martından Bakıda və Azərbaycanın digər qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən soyqırımlar 1918-ci ilin sonlarında daha da kəskin şəkil alır. Bu məsələ parlamentin iclaslarında müzakirəyə çıxarılaraq hökumətdən təcili və təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi tələb olunurdu. Parlamentin 20 dekabr 1918-ci il tarixli 4 saylı iclasında çıxış edən Fətəli xan Xoyski isə bununla bağlı dəfələrlə erməni tərəfinə xəbərdarlıq edildiyini qeyd edirdi: "Zəngəzur əhvalatı təzə bir şey deyil. Bu, çoxdan başlamış bir işdir. Burada oturan məbuslara məlumdur ki, vaxtilə bir para ermənilər tərəfindən Qarabağ haqqında bir məsələ qaldırılmış idi. O vaxt Azərbaycan hökuməti hələ Gəncədə ikən erməni hökumətinə müraciət etmişdi ki, Andranik sizin tərəfinizdən iş görür, yoxsa bu hərəkətlər onun öz təşəbbüsüdürmü və onun qoşunları erməni hökumətinə tabedirmi, yoxsa onun hərəkətləri, şəxsi təşəbbüsləri və adi üsyan kimidirmi? Erməni hökuməti cavab verdi ki, Andranikin erməni hökuməti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, özü də bir asidir. Erməni hökuməti özü də onun rədd edilməsini və üsyanın yatırılmasını istəyir" [3, s.101; 4, s.43; 8, s.160-161]. Beləliklə, parlamentin dördüncü fövqəladə iclasında Fətəli xan Xoyskinin çıxışından da aydın olur ki, Zəngəzur və Qarabağ

qəzası erməni separatçılarının vəhşiliklərindən ciddi əziyyət çəkirdi. Azərbaycan tərəfi daim Ermənistanla sülh yaradılmasına, münaqişəli məsələlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həll olunmasına tərəfdar olduğunu nümayiş etdirsə də, Ermənistan tərəfi nəinki bu təklifləri dəstəkləmir, əksinə hər vəchlə Azərbaycan topaqlarında etnik təmizləmə siyasəti apararaq, bu torpaqları Ararat Respublikasına birləşdirmək istəyirdi. Bu məqsədlə erməni hökuməti hətta cinayətkar Andronikin "xidmətlərindən" istifadə etməkdən çəkinmirdi [3, s.101-102].

Parlamentin Qarabağ məsələsinə həsr olunmuş 20 dekabr 1918-ci il tarixli fövqəladə iclasında çıxış edən sosialist Ə.C.Pepinov məsələni daha kəskin şəkildə qoyaraq göstərdi ki, Andranik hərəkatının gizli səbəbi Qarabağı Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirməkdir. Natiq düzgün olaraq göstərdi ki, bu ideya ermənilərin aparıcı partiyası olan "Daşnaksütyun"un başlıca məramıdır və daşnaklar hələ Petroqradda Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı layihə təqdim etmişdilər. Hələ bu zaman məsələnin ümumi xarakter daşıdığını bildirən müəllif indi məsələnin mahiyyəti və səviyyəsinin dəyişdiyini qeyd edirdi: "İndi isə bu hökumət məsələsi olmuşdur. Hərçəndi ki, Ermənistan hökuməti rəsmən bizə "Qarabağda işimiz yoxdur, Qarabağı istəmirik və Andranik ilə əlaqəmiz yoxdur deyir, lakin işlərin mahiyyəti bundadır" [3, s.102; 4, s.45; 5, s.339; 8, s.167]. Doğrudan da, Qarabağ və Zəngəzurun ilhaq edilməsi daşnakların başlıca məramı idi, daşnak hökuməti gələcəkdə bu torpaqları ilhaq etmək üçün vacib şərt olan etnik təmizləmə siyasətini isə "asi", "üsyankar" kimi qələmə verdiyi Andranikin simasında həyata keçirirdi [3, s.102]. Ə.C.Pepinov məsələnin sülh yolu ilə həll olunmasının tərəfdarı olduğunu qeyd edərək əlavə edir: "Biz hər vaxt böylə məsələlərin silah gücü ilə deyil, sülh ilə həll edilməsinə çalışmışıq, bu məsələlər yenə sülh vasitəsilə həll edilməlidir.Hərgah Azərbaycan ilə Ermənistan və Gürcüstan arasında hərb olur isə bura millətləri məhv olurlar. Bu, hərb, hərb deyildir. Çünki müharibə edən bütün dövlətlər öz aralarında hərb qanunu gözləyirlər. Müharibədən sonra hər iki dövlət təbəəsi sülhdən sonra yenə dövlət ola bilir. Lakin Qafqaziyada vaqe olan bu müharibə millətləri zəhərləyib, özlərini fəlakətə düçar edər" [4, s.45-46; 8, s.167-168].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi dövlət qəzeti olan "Azərbaycan" qəzetinin 5 may 1919-cu il №172 sayında Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hökumətinə tabe olmamaq qəsdilə göstərdikləri inadla bağlı yazısında qeyd olunurdu: "Qarabağda bu "hartu-vurtu" salan və bu hərəkətləri çıxaran bütün Qarabağ ermənileri olmuyub bəlkə bir dəstə daşnak güruhudur. Qarabağın kənd ermənileri yaxşı bilirlər ki, Azərbaycan hökumətinə tabe olmasalar, müsəlmanlar ilə əlaqələrini kəsməyə məcbur olub acından ölərlər. Ona görə biz əminik ki, bədbəxt erməni kəndləri bu gün bir dəstə daşnakların xəyanət və şeytanəti qurbanıdırlar, bu güruhi-layəqləhun (ağılsız) erməni millətinin gözünü o qədər qorxudubdur ki, bir bu qədər haqsızlıq və zülmlərə qarşı ağız açıb söz deməyə cürətləri yoxdur...İştə bizim və ümumqafqaz türklərinin ingilislərdən gözlədiyi budur ki, Qarabağ erməni üsyançılarına qarşı şiddətli tədbirlər ibraz etməklə həm ədalət göstərsinlər, həm də öz şan və heysiyyətlərini artırsınlar və bununla Qarabağ erməni məsələsi bir kərəlik həll edilib qurtarsın" [9, s.81].

"Azərbaycan" qəzetinin 25 may 1919-cu il №187 sayında ermənilərin bir çox müsəlman kəndlərinin dağıdılması və əgər bunun qarşısı alınmazsa Qarabağın ermənileşə biləcəyi təhlükəsi haqqında qeyd olunmuşdu: " Avropalıları təzri və niyaz ilə doyuran ermənilər Qafqazda süngü zoruyla yer açırlar, meydan hazırlayorlar. Müsəlman kəndlərini talan edib mütəssil bir "Hayestan" düzəldirlər. Bunun üçün də heç bir şərarətdən çəkinmiyorlar. Bir vəqt Andronik ilə Zəngəzur mahalını dağıtdıran erməni hökuməti Andronikin kim olduğunu tanımaq istemiyordu. Sonra bunun istiqbalına ehtiram dəstələri çıxarıb böyük nəvazişlər göstərdi. Göyçə həvalisində yerləşmiş müsəlman kəndlərini dağıdıb Qarabağ və Gəncə səmtinə "böyük pəncərələr" açmışlar. Erməni hökumətinin böylə şərarətəngiz hərəkətinə qarşı ciddi bir tədbir ittixaz olunmasa bu açılmış pəncərələr vasitəsilə Qarabağ və Naxçıvan kibi Azərbaycanın məhsuldar torpaqları ermənileşə bilər. Buna dair Qafqazda deyil, Avropada da etirazlar yapmalıdır. Sülh məsələsi axıra çatdığı günlərdə erməni daşnaqları hələ qırğın ilə məşğul olaraq Ermənistanın vüsətini böyüdürlər və qanlar tökülməsinə səbəb olurlar. Bu qanlara xitam vermək gərəkdir" [9, s.134-135].

Parlamentin 8 iyul 1919-cu il tarixli 53 saylı iclasında Qarabağ məsələsinin müzakirəsi zamanı Şəfi bəy Rüstəmbəyov məsələnin həll yoluna toxunaraq qeyd edir: "...hal-hazırda Qarabağ ən ciddi bir vəziyyət altındadır. Əgər hökumət qəti tədbirlər görüb möhkəm hökumət idarəsi qurmasa, bu hadisat bütün Qarabağa yayılar və çünki Qarabağ Azərbaycanın ümdə bir mərkəzi, ümdə bir hissəsidir, ona görə orada elə böyük hadisələr çıxa bilər ki, bu vaxtadək vüqu bulmuş olanların hamısını keçər. Binaən-ileyh deleqat heyəti keçən dəfə demişdir, yenə təkrar edir ki, Qarabağda sülh və asayiş, nizam və qaydanı bərpa etmək üçün nizam və asayişi təmin edə biləcək yaxşı hökumətin səltəsini bütün Qarabağa tətbiq və təşkil etmək lazımdır. Bu mühüm Qarabağ məsələsini ancaq beləliklə həll etmək olar" [4, s.351].

Parlamentin 17 iyul 1919-cu il 56 saylı iclasında Ermənistan hökumətinin təhriki ilə Qarabağ hadisələrinin qızışdırılması geniş əks olunub. Qarabağ məsələsinə toxunan Ə.C.Pepinov bu məsələdə Azərbaycan məmurlarını günahlandıran ermənilərə müraciətlə göstərirdi ki, onlar özlərini də məsul bilməlidirlər: "Çünki Qarabağa milyonlarca paralar və əsləhələr ermənilər üçün Qarabağdan gəlir və bir çox Daşnakstün üzvləri Qarabağa gəlib təbliğat yapıb oranı da Ermənistana qatmaq istəyirlər" [4, s.379; 5, s.340]. Daha sonra Ə.C.Pepinov Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini tənqid edərək ermənilərin Qafqaz konfransında Azərbaycanın təkliflərinə razı olmadığını, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını Paris sülh konfransında avropalıların əli ilə ilhaq etmək xülyasında olduqlarını göstərirdi: "Biz Qarabağı öz torpağımız hesab edərkən, İrəvan hökuməti də Qarabağı öz yeri hesab edib oraya qüvvə və kömək göndərməkdə davam edir və sərhəd məsələsini böylə qarışığa salırlar" [4, s.380; 5, s.340].

İclasda Qarabağda erməni vəhşilikləri ilə bağlı parlamentdə çıxış edən Nəsib bəy Yusifbəylinin Qarabağın general-qubernatoru X.Sultanovun fəaliyyətinə kölgə salmaq istəyən erməni fraksiyasının üzvlərinə verdiyi cavab olduqca maraq kəsb edir: "İnsafı olan təsdiq edər ki, bizim ərkani-hərbimiz erməni məzlumları üçün bir mərc olmuşdur. Şuşada əsgərlərimiz asayişi təmin və təcdid etməgə çalışmışdılar. Mən belə əsgərlər ilə başqa şey deyil, yalnız iftixar edərəm..." [3, s105; 4, s.378; 9, s.309]. O, əlavə edərək bildirir ki, Şuşada Qaybalı kəndinin poqromu bir cinayətdir, bir dəlilikdir. Deyilə bilər ki, Xosrov bəy iyi və ya pis adamdır. Lakin heç bir kimsə ona xain deyə bilməz. Poqrom barəsində general-qubernatorun heç sui-fikri və sui-qəsdi olmamışdır. [9, s.308].

Parlamentin 16 oktyabr 1919-cu il tarixli 84 saylı iclasında Qarayev bildirir ki, Zəngəzurda daşnak bandalarının zülmündən minlərlə insan çölə tökülmüşdür. Qaçqınların adına alınan şeyləri ya siçan yeyir, ya siçan halında olanlara çatır. Bunların qabağını mütləq almaq lazımdır [3, s.106; 6, s.112].

"Azərbaycan" qəzetinin 24 noyabr 1919-cu il №328 sayında "Zəngəzur məsələsi münasibətilə" başlıqlı məqaləsində yazırdı: "..hökumət Zəngəzur məsələsini ən son səatə qədər sülh və müsalimət təriqilə həll etməyə tərəfdar olmuş və hər türlü mövcibi-müxasimət ola biləcək səbəb və vəsilələrdən uzaq durmuşdur. Fəqət buna müqabil Ermənistan hökuməti Zəngəzurdakı asi və şaqilərə yardım etmək və əlaltı onları təshih və təchiz etmək kibi hökumətlər münasibatında şiddətlə rədd edilmiş müdaxilə və intriqa siyasətini təqib etmiş, həm erməni, həm də müsəlmanlar üçün fəlakətvar hadisələrin hüdusinə amil olmuşdur" [10, s.88]. Məqalədə Zəngəzur məsələsinin həll yoluna münasibət bildirilərək qeyd olunur: "Biz Zəngəzur üçün hər dürlü vase demokratik şəraitlə həll və təsviyyəyi qəbul edəriz. Fəqət bu şəraitin tətbiqi də isbat edəcəkdir ki, Zəngəzur Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əgər Ermənistan hüsni-niyətilə məsələyə baxarsa öz mənfəəti naminə də bu həqqimizi qəbul və etiraf edər" [10, s.90]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan qəzetinin 24 dekbar 1919-cu il №352 sayında da Qarabağ məsələsinin həll yolu məsələsinə toxunularaq qeyd olunmuşdu: "Binlərcə sənələrdən bəri Zəngəzur Qarabağın ayrılmaz bir hissəsi bulunduğu kibi Qarabağ da Azərbaycanın ruhu və canıdır. Qarabağın 3 behəqq qəzası bizim əlimizdə olub, Zəngəzur qəzasının yarısı bir taqım asilərin əlindədir. Buranın dəxi sülh sülh ilə həll edilməsi mümkün olduğunu bizə söylədilər. Biz sülhün əleyhinə değiliz. Hər bir məsələyi sülh ilə həll etməgi özümüzə bir yol, bir məslək ittixaz etmişiz. Buna görə məsələnin sülhən həllini bəkləməgə hazırız" [10, s.176].

Parlamentin 22 dekabr 1919-cu il tarixli 109 saylı iclasında M.Ə.Rəsulzadə Qarabağ və Zəngəzur məsələsində xarici təsirlərin izi olduğunu bildirərək qeyd edir: "Hər zaman kənardan baxan olsa görər ki, burada azərbaycanlılıqdan ziyadə xarici bir təsir daha ziyadə hakimdir. Burada ermənilərin vəziyyətindən şikayət olunur. Mən bir nəzirə deyil, bir misal olmaq üzrə Ermənistana ətfi-nəzər etmələrini tövsiyyə edərdim. Orada deyil ki, hökumətdə bir türk yoxdur, bütün Parlamentdə iki adamdan artığı görülməz. Gürcüstanı alınız, orada erməni də var, müsəlman da. Fəqət hökumətində nə erməni var, nə müsəlman. Əcəba, bununla ermənilər, müsəlmanlar qanun xaricində kimi elan olunmuşlar? Əlbəttə, xayır! Əlbət ki, bu kərə ermənisiz təşkil olunacaq Azərbaycan hökumətindən dolayı da qiyamət qopmaz" [6, s.272].

Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağda erməni separatçılarını hərbi yolla aradan qaldırmaq üçün Ermənistan hökumətinə və Qafqazdakı müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə teleqram göndərərək bu məsələləri dinc yolla həll etməyə hazır olduğunu bildirir. Belə ki, 1920-ci il aprelin 5-də xarici işlər naziri F.X.Xoyski İngiltərənin və Fransanın Qafqazdakı ali komissarlarına və İtaliyanın siyasi agenti Qabbaya göndərdiyi teleqramda bildirir ki, mən Qarabağ məsələləri haqqında martın 28-də dəqiq məlumat vermişdim. Bu məlumatladan siz görürsünüz ki, ermənilər bütün Qarabağı zorakılıqla tutmaq məqsədilə müəyyən təşkilatlar tərəfindən qabaqcadan hazırlanmış plana əsasən bizim əsgərlər üzərinə xaincəsinə hücum etmişlər. Onu bildirirəm ki, Qarabağ ermənilərinin blokadaya alınması və erməni kəndlərinin artilleriya atəşinə məruz qalması həqiqətə uyğun deyildir. Azərbaycan hökuməti öz xalqının taleyi üçün

məsuliyyət daşıdığına görə bir qrup təxribatçı tərəfindən törədilmiş bu üsyanı yatırmaq üçün təcili tədbirlər görmüşdür [7, s.63].

"Azərbaycan" qəzetinin 8 aprel 1920-ci il №70 sayında dərc olunan Antant baş komissarlarının bir müraciətində bildirilir ki, "əgər Ermənistan mövcud siyasətindən əl çəkməyib də Qarabağ müsəlmanlarına təcavüzdə davam edərsə artıq bütün dünyaca bilinməsi lazım gəlir ki, Qarabağ müsəlmanlarının hüquqi-siyasiyyələri və milliyələri naminə biz müqabilədən sərfi-nəzər etməyiz. Bu cəhətlə hökumətimizin Qarabağ məsələsini Qarabağ müsəlmanlarının mənafei-hüquqiyyə və milliyyələri daxilində həll edilməsinə qədər öz siyasətində səbat və mətanət göstərməsini arzu edəriz" [10, s.475].

Beləliklə, parlament iclaslarının və sənədlərinin təhlilindən aydın olur ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı qanlı soyqırımlar, vəhşiliklər törədilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin keçirilən iclaslarında da Qarabağ və Zəngəzur məsələsi geniş müzakirəyə çıxarılaraq burada baş verən hadisələr haqqında ətraflı məlumatlar verilmiş və qəti qərarlar qəbul olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: Elm, 1998, 335 s.
2. Azərbaycan tarixi:7 cilddə,V c., Bakı:Elm, 2007, 584 s.
3. Ziyad Əmrahov, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədləri Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda 1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərini öyrənmək üçün mənbə kimi", Strateji təhlil, Say 1-2 (23-24), 2018, s.99-110
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar): 2 cilddə, I c., Bakı, 1998, 427 s.
5. Samir İsmayılov, "Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlament sənədlərində", Tarix Və Onun Problemləri, № 4 2014, s.338-342
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar): 2 cilddə, II c., Bakı, 1998, 434 s.
7. Həvva Məmmədova, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: erməni terrorizminin güclənməsi", Bakı: Nağıl evi, 2016, 150 s.
8. "Azərbaycan"qəzetində parlament hesabatları və şərhləri (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi Şirməmməd Hüseynov). I cild . Bakı: Qanun, 2016, 655 s.
9. "Azərbaycan"qəzetində parlament hesabatları və şərhləri (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi Şirməmməd Hüseynov). II cild . Bakı: Qanun, 2016, 559 s.
10. "Azərbaycan"qəzetində parlament hesabatları və şərhləri (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi Şirməmməd Hüseynov). III cild . Bakı: Qanun, 2016, 551 s.

Attitudes towards feminism on Youtube platform: anti-feminism as a push factor of the radicalizaion in Azerbaijan

Namig Karimov Asad
Bergamo University
n.karimov@studenti.unibg.it

Abstract

The rising of feminist movements and debates over problems related to women issues are considered a threat to the groups that benefit from the current situation of gender balance in society. Furthermore, feminist activists are always presented as a threat to the conservative order of the state, as well as, maintained under pressure in the society. Therefore anti-feminist activities and anti-feminism is and should be studied as a phenomenon in the feminist discourse. This research mainly analyzed the attitudes towards the feminist movement in terms of the comments from the videos on the YouTube platform, thereby adding to study to the literature gap in the discourse of feminism studies in Azerbaijan. In this paper, we mainly focused on the explanation of the empirical facts and evidence that pave the way for learning the anti-feminist attitudes on the YouTube platform towards feminist movement in Azerbaijan. Being said that this paper has two main research objectives. One purpose of this study is to establish a conceptual framework for analyzing the feminist movement. Another primary goal of this research is to learn the main indicators of anti-feminist attitudes which can lead to backlash in society against the feminist movement in Azerbaijan. The analyzing of the comments on the YouTube platform cannot completely account for the measuring of attitudes towards central beliefs of feminism in Azerbaijan. Subsequently, the available users

and their comments partly represent the whole population of our research. Therefore, the analyses in our study aim to provide minimal insight to fill the gap in the literature of feminism studies.

1. Introduction

In the last decade, there has been a growing interest in the sudden emergence and rising of anti-feminist backlash in most societies of western countries. Anti-feminism cannot be considered a new problem in Europe. Quite recently, considerable attention has been paid to the anti-feminist backlash and its effect on society. According to Flood and et al. [10], the resistance of groups or individuals in the form of anti-feminist backlash occurs when feminist movements increase demands on the patriarchal system. Blum & Judith indicates that anti-feminist mobilization as a resistance symbol of status-quo can root from the sudden modernization and liberalization of society in periods of changes and transformation [13]. The debates over feminist and anti-feminist discourses are also new trends for Azerbaijan. In addition to this, several types of new ideological and political changes emerged as trends of globalization and modernization in post-soviet Azerbaijan

The anti-feminist groups or individuals mostly target the liberals and leftists who are held responsible for the changing of the traditional order of society. They find the links between liberal policies and the rising of homosexuality, divorces that lead to the destroying of the traditional family structures of the society [11]. At the same time, the right-wing and anti-feminist reactions that can have been influenced by the war situation, religion, traditions, and mental values of the region and also nationalism that started to be seen obviously in the politics of Azerbaijan, for the last few years. However, the anti-feminist reactions can root from the traditional nature of society that considers women as a part of a family but nothing else. Being said that, most of the anti-feminists perceive feminism as resistance against the rule of nature [8]. Therefore, it is essential to learn the indicator and sentiments of anti-feminism that can lead to radicalization and the rising of extremism in society. The feminism and anti-feminism discourses are taken for granted for many years after the independence of Azerbaijan. Another key point is that almost no research has been done in Azerbaijan on exploring the anti-feminism. Therefore, most of the comments in the social network, as well as the online and the traditional campaigns against the feminist activists, can be considered as a manifestation of anti-feminist backlash.

2. Literature Review

2.1Feminism and the struggle of feminist discourse

The main aim of feminist discourse is to criticize the gender order in society and the traditional understanding of male and female subordinated relations. Feminism mainly focuses on the problems which involve the phenomena of power, gender-based violence, authority issues between men and women [15]. Most of the feminist movements fight against the fundamentalist approaches of patriarchy and implement political and social campaigns in order to improve the living conditions of women in a society in which women are perceived as inferior to men [12]. The literature on feminist discourse shows a variety of approaches that sometimes contradict one another. Thus feminist discourses vary regarding race, nationality, age, social status, and all the feminist and anti-feminist movements should be taken into account for learning the history of feminism [14]. That being said, recent feminist discourses changed their approaches and started to focus on the judgment of endocentric order that compel women and LGBTIQ+ to obey disadvantaged life conditions [16]. Before emerging of these new approaches, previous feminist discourses and other relevant studies indicate that the claims of women were only limited to bring the equal rights amendments to the political agenda and legalization of it.

2.2 Anti-feminist movement

In the literature, several theories have been proposed to explain anti-feminism and the metamorphosis of anti-feminist movements. Kimmel as cited in Nagle [2] defines anti-feminism as a systematic countermovement against those who support emancipation and re-organization of women. According to anti-feminist discourses, the role of genders in the division of labor is inherently sanctioned [12]. In other words, women's rising role in the public sphere and their endeavor to control their bodies are considered as a potential danger for patriarchy [2]. Several publications have appeared in recent years documenting anti-feminism as a push factor that leads to a backlash in societies [4]. Additionally, the anti-feminist movement is a response to the activities of certain groups in society that is a real or imagined threat to the status quo of patriarchy, in other words, men's interests. Previous studies [5] indicate that the anti-feminist movement focuses on not only males but also females in order to involve them in their campaigns and fight against individuals, groups, organizations that support feminism.

2.3 The roots of anti-feminism

In the last decade, anti-feminist backlashes have attracted much attention from researchers. Especially most of the studies focused on the roots and classification of anti-feminism in different societies. The rising of conservatism and the increasing of anti-feminist discourses are very popular in many countries that have chosen new-right public policies. Therefore most of the public discourses related to anti-feminism have been linked to the rise of populist and nationalist parties [3]. The spreading of anti-feminist discourses in society is considered as a result of social modernization and liberalization policies in most countries [7]. Recent studies show that anti-feminism has always emerged because of the various types of crises in the country and also populist policies of governments. Especially populist and nationalist governments abuse their nations by mental, traditional, and cultural values to promote their anti-democratic authority and it leads the society to anti-feminist backlash [4]. Therefore gender policies of local government are very crucial elements that can ignite anti-feminist ideologies in society [13].

In post-communist countries such as Azerbaijan, the notion of nationalism, feminism and the role of women are considered very differently. However, to Occhipinti's best knowledge, very few publications are available in the literature that discusses the issue of the perception of women, gender, and feminism in post-soviet countries. Occhipinti [9] argues that women had equal rights in comparison with men in post-soviet countries but their equality and rights were decided by the central state. The socialist women were as an example such as a good mother or good wife and also good worker for all citizens of the country but they were in a disadvantaged position to choose the jobs that were deemed masculine. Subsequently, the gender equality and feminism discourse in post-soviet countries should not be conceptualized as the same as in western countries.

3. Research Methodology

The main objective of this research is to focus on the rise of anti-feminism in Azerbaijan. In this paper, the claims of feminist movement and anti-feminist attitudes towards central beliefs of feminism were studied using qualitative research and also descriptive quantitative methods. By saying that the following research questions indicated below: 1) What are the anti-feminist attitudes towards the central beliefs of feminism in Azerbaijan? 2) What are the key factors and indicators which influence the attitudes toward the central beliefs of feminism in Azerbaijan?

The current study mainly involves the characteristics of the qualitative research method with the content analysis approach that aims to explain the reasons for anti-feminist attitudes and determine the main indicators of anti-feminism in terms of the YouTube user's comments. In addition to this, tonality, type of language, and motives of discussion based on the comments in sampled YouTube videos were categorized and analyzed in terms of the descriptive quantitative method. Therefore, an explanatory research design [6] has been chosen to analyze and explain the roots of anti-feminist attitudes in Azerbaijan.

In order to learn the attitudes towards central beliefs of feminism, content analysis with a systematic random sampling method [1] was implemented in our study. Meanwhile, because of the pandemic, all the posts, and comments on social media platforms were studied online and it will cause some limitations to our research. Also, finding the appropriate YouTube videos, sampling the videos and comments were the main limitations in our research. At the same time, defining unethical videos that can highly influence the users' attitudes and eliminating these videos and the fake profiles were also the main difficulties during the data collection. Consequently, these indicated difficulties and limitations narrowed the sampling size of our research and possibly can influence the data analysis.

4. Data collection

In the first place, the search related to feminism was conducted on YouTube, resulting in 175 videos in the Azerbaijani language. This research also used a random sampling method in order to minimize the bias and to select the videos and comments fairly. Because of the scope and the number of comments of the given videos only two YouTube channels were chosen. Additionally, in order to maintain the reliability and validity of the research, "Radio Liberty" as an independent channel and Ictimai TV as public television and radio channel on YouTube were chosen for content analysis in our study. At the same time, reliability, popularity, subscription, attention cycles, and other features were the main factors that influenced the choice of the channels on YouTube. Most of the videos were excluded from our study because these videos were related to the rallies and protests of the feminist activists and contained scenes of violence. These scenes of violence could influence the reactions and comments of YouTube users in terms of attitudes towards central beliefs of feminism in Azerbaijan. Therefore, two videos from Ictimai Tv and one video from Radio Liberty were selected.

The first YouTube channel for the study was Radio Liberty and one video that involved 168 comments. Some comments were excluded because most of them were replies to the comments and also some of them were written by fake users detected by the author. Consequently, 58 comments from the video namely "Feminists: 'March 8 should not be celebrated like this' were selected for the study and after stratified sampling, only 30 comments were ready for content analyze. The second YouTube channel for the study was Ictimai TV and two videos were chosen from this channel. The name of the first video was "Feminism or outrage?" and involved 413 comments. Only 17 comments were suitable for the research. Because of the lack of comments in the first video, the second video namely "What do feminists want?" was selected with 23 comments and only 12 comments were suitable for our research. Moreover, as the reply comments were just responses to the other user's comments and comments of fake users were not reliable, these comments were excluded to learn the roots of the attitudes towards the core beliefs of feminism in Azerbaijan. Comments were then transferred to the excel spreadsheet for coding and data analyses. Considering the complexity of data in the comments, and after the clearing of fake users' comments and comments as responses, 89 sample comments were chosen for further sampling process in the study and coded in the data analysis (Table.1).

Table I. Videos and comments.

Channel and Videos	Total Comments	comments included in sample*
I Radio Liberty: "Feminists: 'March 8 should not be celebrated like this"	58	30
II Ictimai TV "Feminism or outrage?"	17	9
III Ictimai TV "What do feminists want?"	12	6
Subtotal	89	45

However, the comments from three videos were selected proportionally using systematic sampling. This method of sampling was chosen in order to select the comments transparently [1]. By using this sampling method different types of comments including the comments without any likes and responses were involved in the overall sampling of comments. Before analyzing the data, this method of sampling is highly appropriate in terms of influencing of researcher over certain types of comments.

5. Qualitative data analyses and results

The qualitative content analysis of the social media user's comments detected four main themes in terms of attitudes towards central beliefs of feminism. As we mentioned before, all three videos have related the discussion over feminist discourse and the demands of the feminist activists in Azerbaijan. Consequently, according to the content analyses comments were related to the supports of government and also grants from foreign powers for feminists; discussion over the main meaning of feminism, discussion over the traditional patriarchal order; religious claims and demands over the acts of feminist activists.

Discussion on support or grants for feminists: Some users commented that most of the feminists are supported by local government and also foreign powers in order to destroy the local traditions and prevent the formation of national ideas. Some users expressed that feminist activists are supported by the West and it is very obvious why they demand the emancipation of women in our society. Users also argued that Western countries support anti-sexism in the Caucasus and we will save our old and traditional woman image for the sake of future generations. West suffers from the demographic problems rooted in feminism, anti-sexism, and egoism.

Discussion over the main meaning of feminism: On the other hand, some users indicated that feminist activists are not aware of the main notion of freedom, equality, and even feminism. In this regard, most of the users indicated that feminism is deemed by a local feminist activists as wearing short clothes, dancing and drinking, spreading LGBT ideas, and prostitution. At the same time, some discussions were about the narratives related to the main meaning of emancipation of women, the notion of freedom, and equality. By saying that, some users indicated that people should not mix these notions with immorality. According to some comments, the methodology of feminist activists is not suitable and they cannot fight for women's emancipation in Azerbaijan. Because this kind of outrageous posters including free sex is not appropriate and should not be propagated as feminism. On the contrary, some users were against the notion of feminism as a push factor to the spreading of homosexuality and prostitution. Very few users expressed that feminism defend the rights of women and religion is not against the demands of feminism.

Discussion on traditional patriarchal order: In this part, some comments were literally grievance and complaints about women's indifference towards men. Furthermore, some users consider that feminism and feminists are disgusting, women's rights are more defended rather than men's, and emancipation of women lead the world to the end and cause the dismantling of the traditional life structure. Lastly, women are perceived as a mental value and more specifically sexual tool and helpmate for men in terms of maintaining the sustainability of generations according to some comments of YouTube users in Azerbaijan. Even, some users expressed that thousands of men lost and injured their bodies during the war but women stayed at home at that time. State provides all the facilities for women and defends their rights rather than men. Instead of screaming, demanding some trivial things they should be obeyed and live their life. Because they are weak and delicate and they will gain what they deserve even when they are uneducated. On the contrary, only very few comments were against the violation of women's rights and the rise of patriarchal order supported by the state, men, and even some women.

Religious claims and demands: Most of the users were against celebrating "8 March" and referred to the religious claims indicating that feminism ideology is a sin and danger for humanity. Although some users expressed that all people are literally equal according to the law, they also indicated that women and men are not portrayed equally in Islam. Hence, some users prayed, cursed, and expressed their thoughts for feminists in different religious ways. Only one comment was in favor of feminism claiming that being Muslim is not a barrier to defending women's rights and beliefs of feminism.

6. Quantitative descriptive data analysis and results

For quantitative data analysis, comments from the chosen YouTube videos were divided into three categories. The categories based on the 45 sampled comments were visualized due to the motives of discussion, the tonality of discussion, and also communication language such as formal, mixed, or slangy. The first category based on the sampling comments was depicted as motives of discussion. User posts were also categorized according to the discussion over the meaning of feminism, patriarchal order, religious claims, support or grants for feminist activists and mixed discussions. Hence, YouTube users either denounced or supported the feminist activities on the grounds of the patriarchal judgment. Approximately, the same amounts of the comments in the discussion were over the main meaning of the feminist ideology and religious claims about feminism and feminist activities. All the remaining comments were mixed discussion and only one comment strongly claimed that the rise of feminism was rooted in the support of grants from the specific center for political interests.

The comments were also divided into categories as slangy, formal, and mixed in terms of using a type of language. In this regard, slangy language involves unethical sentences, words, or any type of allusions against the feminist activities in the YouTube videos. On the contrary, the comments that were taken as the formal category do not include any personal allusions or words and involved only professional attitudes. The comments that involved both formal and slangy sentences were accepted as a mixed category. Approximately 40 percent of comments were slangy, 47 percent were formal, and just 13 percent involved mixed sentences. Also, the comments from specific YouTube videos were categorized as negative, positive, neutral, and mixed in terms of tonality of comments. Negative comments indicating condemn or bad attitudes about feminism were dominant with more than 30 comments. The comments that expressed positive attitudes were very few and most of them mainly suggested to other users to be fair and tolerant to the claims and demands of the feminist movement. There was only one neutral comment that depicted subjective opinions about ongoing tendencies. Lastly, mixed comments contained both negative and positives tonality in terms of attitudes towards feminist activists.

Conclusion

According to the outcomes of the analyses in the research, the main meaning of the feminist discourse is controversial and somehow blurred to the YouTube users that commented on the videos related to the feminist activists in Azerbaijan. The outcomes of the research show that the attitudes towards the demands and requirements of the feminist activists are mainly based on patriarchal ideology and religious values that also influenced the opinions of the users. The findings of this research indicate that negative attitudes towards the feminist activists and their demands and requirements root from patriarchy. Religious claims also play an important role in terms of judging the central beliefs of feminism. Both patriarchy and religious claims of the users are highly integrated and also have implications on the feminist discourse. If we consider that more than half of the comments are written in formal sentences, it is another push factor to study the perception of the population in terms of the notion of feminism. Because, as we indicated before, there is a huge gap in understanding of the main meaning of feminism in Azerbaijan. Even claims and

requirements of the feminist movement mostly refer to basic human rights. Anti-feminist attitudes also judge either the core beliefs of feminist discourse or feminist movement without perceiving the aims of the feminist discourse. However, analysis of the comments on the YouTube platform shows us that problems and suffering of the women are actual topic to everyone but handling these problems in the frame of the feminist discourse is not acceptable by society. As a result, the role of feminism and feminist activists has mostly been considered a danger to the society and accepted very negatively. To sum up, because of the patriarchy, religious issues, and other additional factors, the attitudes towards central beliefs of feminism are negative. Moreover, it can trigger the dismantling of the order among the different groups that are a real danger for societies and can lead to the backlash. Thus the anti-feminist backlash is also an interesting topic for future research to learn the main indicators of anti-feminist backlash employing statistical methodologies. Nevertheless, new research can cover the religious and nationalist roots of anti-feminism in Azerbaijan. This study will give a significant contribution to the literature and will be very beneficial for studying feminist studies in Azerbaijan.

References

1. Aysel Aziz.(1994). Araştırma Yöntemleri-Teknikleri ve İletitim. Ankara: Turhan Kitabevi
2. Angela Nagle. (2015). An investigation into contemporary online anti-feminist movements [Doctoral dissertation, Dublin City University University]
3. Anna Elomaki and Johanna Kantola (2018). Theorizing Feminist Struggles in the Triangle of Neoliberalism, Conservatism, and Nationalism, Journal for the Scientific Study of Religion, 337-360
4. Ana Jordan. (2016). Conceptualizing Backlash: (UK) Men's Rights Groups, Anti-Feminism, and Post-feminism, Canadian Journal of Women & the Law, vol 28, pp 18-44
5. Francis.Dupuis-Déri, State anti-feminism (2016), International Journal for Crime, Justice and Social Democracy, 21-35.
6. İnqilab.Şahbazov.(2019). Tədqiqat Metodları, Sosial elmlər və biznes araşdırmaları, Bakı, TEAS PRESS.
7. Jerome L. Himmelstein, (1986). The Social Basis of Antifeminism: Religious Networks and Culture, Journal for the Scientific Study of Religion.
8. Jie Liang Lin. (2017). Digital Environments: Ethnographic Perspectives Across Global Online and Offline Spaces Antifeminism Online. MGTOW (Men Going Their Own Way), pp.77-96
9. Laurie Occhipinti (1996). Two Steps Back?: Anti-Feminism in Eastern Europe, Anthropology Today, Vol. 12, No. 6, 13-18
10. Michael Flood., Molly Dragiewicz., & Bob Pease. (2020).Resistance and backlash to gender equality. Australian Social Policy Association.
11. Miriam E. David. (1984). Teaching And Preaching Sexual Morality: The New Right's Anti-Feminism In Britain And The U.S.A, Gender, Class And Schooling, Vol. 166, No. 1, pp. 63-76.
12. Nurlana Cəlil, (2021). Feminizm Anlayışlar, cərəyanlar, tədqiqat istiqamətləri, Baku Research Institute, https://bakuresearchinstitute.org/az/feminizm-anlayislar-cereyanlar-tedqiqat-istiqametleri/
13. Rebekka Blum & Judith Rahner. (2020). Case study Anti-feminism in Germany during the Coronavirus Pandemic, Triumph of the women? The Female Face of Right-wing Populism and Extremism, Forum Politik und Gesellschaft.
14. Rosalind Pollack Petchesky. (1981). Antiabortion, Antifeminism, and the Rise of the New Right, Feminist Studies, Vol. 7, No. 2, 206-246.
15. Val Burris. (1983). Who Opposed the Era? An Analysis Of The Social Bases Of Antifeminism, Social Science Quarterly, Vol. 64, No. 2 (pp. 305-317)
16. Walters, Margaret. (2005). Feminism. A very short introduction. Oxford University Press.

Refugees, main problems and concerns within the context of migration crisis

Fidan Hasanova Aliyaddin
University of Bergamo
hasanovafida@gmail.com

Abstract

Due to disputes, violence, and wars within the countries people have trouble with severe, long-lasting issues such as famine, poverty, disease, death, and displacement destroying millions of people`s lives. Accordingly, a significant number of refugees whose origin of which belonged to Syria, Afghanistan, and Iraq astonished the world in 2015. Many people have settled either in camps or destroyed households with deteriorated conditions. So, diseases, anti sanitation, lack of food and water are fundamental problems forced migrants face. Besides there is a tendancy of sceptical approch on refugees leading to discrimination and xenephobia among them. Unaccompanied children still constitute a large proportion of the whole refugees. Lack of access to study and employment and ill-treatment by locals make life for refugees even harder.. Today millions of people live either a "refugee" or "IDP" life.

Key words: refugee, migrant, camp, conflict, problem.

Introduction

Disasters, conflicts, political tensions, and instability within countries turned "migration" and "refugee" terms into global expressions. In a border sense, **economic, social, political, or environmental** reasons and their bitter consequences like poverty, violence, discrimination, and violation of human rights in the states make people leave their country of origin and flee other societies to find asylum and have a better livelihood. According to UNHCR`s data on 2020, there are 82,4 million forcibly displaced people worldwide. Internally displaced persons and refugees constitute the central part of the data, with 48 and 26,4 million figures. Turkey welcomes 3,7 million migrants, the most significant part of refugees As well as this, Colombia, Pakistan, Uganda, and Germany shared a large portion of the "refugee" burden. Children below 18 years of age with 35 million made 42 per cent of the total 82,4 million forcibly displaced persons. The Syrian Arab Republic retains its prominence amongst other origin countries, with the most significant number of 6,7 million refugees [12]. In fact, there is a tendency to use the words: "migrant", "IDP", and "refugee" as the same notions which differ entirely from each other. The term "refugee" started to be used officially after World War II and was defined in Article 1(2) of "1951 Convention Relating to the Status of Refugees". The Convention describes refugees as individuals who, as a result of events occurring before January 1, 1951, and because of valid fear of being pursued reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group or political opinion, is outside the origin country and is unable or, due to such dread is unwilling to benefit the safeguarding of that country; or who, are stateless and being outside the country of his former habitual residence as a result of such events, is unable or, owing to such fear, is unwilling to return to it [10]. Therefore, Convention recognises only five elements for a person to apply "refugee" status, such as persecution based on race, nationality, religion, social and political affiliation. In addition, in order to consider a person as a "refugee", it is necessary to prove at least one of the grounds mentioned above. Before the decision process, a "refugee" claimer is an asylum seeker. However, some authors describe refugees under certain groups due to the reasons they leave countries. For example, Lischer [4] divides refugees into situational, persecuted and state-in-exile ones depending on their reasons for fleeing. So, he defines situational refugees as a group of people who lefts the country for coarse, coercion, and war. They are not interested in any political and military operation and are eager to return. However, persecuted refugees are the victims of brutal activities such as ethnic cleansing or genocide and are vulnerable enough to be involved in militant activities quickly. Besides, state in-exile refugees are described as a well-ordered member group who use asylum protection as a method to stay alive. Primarily they are ideally engaged in organised military violence as for the continuation of the early conflict. According to Lischer [4], the countries that host refugees need to be careful with their policy on refugees in terms of capability and desire to protect borders and refugees' demilitarisation. Therefore, where there are effective state responses towards refugees, the risk of violence is lower. On the other hand, Lebson [5] points out that if the receiving country's economy is better than an asylum seeker's own state, there is less risk for the "refugee" to be engaged in radical groups.

In case of migrants, they are people who move by choice, across a global border, for specific reasons, such as family reunification, to seek a better life and work, or for a variety of other causes, rather than to

flee for any dispute or oppression [13]. As well as this, UN Guiding Principles describes IDPs as persons, or groups of persons who have been forced to leave their homes or temporary residence in particular to avoid the effect of armed conflict, or result of it. Here the situation is generalised as violence, violation of human rights, natural or human-made disasters and people are described as those who have not crossed internationally recognised state border [11]. According to IOM [3], forced migration is a migratory movement that involves force, compulsion, or coercion.

However, refugees and irregular migrants share certain similarities as alienable groups. Accordingly, people belonging to these groups leaving their countries for specific reasons generally lose their border-crossing documents or cannot provide the required documentation process [1]. Therefore, during the "refugee" crisis, it is hard to identify refugees due to lack of identity cards or border crossing documents. Notably, the situation is observed among children to travel alone and work in the host countries. For example, in 2015, the number f unaccompanied children who arrived in the UK was 88,300 [6]. Nevertheless, the difference between the two groups is the purpose of their fleeing. So, while refugees are forced to leave their homes for conflicts and need international protection, irregular migrants move only for economic reasons. However, there can be cases when economic "migrant" reasons blur political issues [1].

1. Major Refugee troubles and worries

It is undeniable that the "migrant" influx brings specific problems to host countries that demand a long-term period to be solved. In a broader context, mass migration affects receiving countries` demographic indications and security issues, increasing stress among refugees and locals. Besides, health concern is another issue to concentrate on due to the difficulties of following hygiene requirements in crowded "refugee" camps and controlling the diseases. İn most receiving countries, locals have prejudice over migrants, especially refugees and asylum seekers. People blame migrants for damaging economic, social, and cultural opportunities. Thus heightened negative impressions turn into xenophobia and intolerance. False media reports even worsen the attitudes. For example, after September 11, 2001, terrorist attacks, refugees were exposed to racism. At the end of 2001, UNHCR and UN Commissioner for Human Rights expressed their regret on discrimination and xenophobia against Muslims and asked countries to prevent any attack leading to hostility and intolerance. Anti-migrant attitudes on refugees robotically influence locals` perceptions in general. Consequently, in 2015 within the Syria conflict's fifth year, Guterres highlighted, "Refugees are made scapegoats for any number of problems from terrorism to economic hardship and perceived threats to their host communities' way of life. But we need to remember that the primary threat is not from refugees, but to them,"

As well as this, long-lasting "refugee" condition affects their psychology, triggering them to be desperate and sentimental for the future. So, the emotions they feel are necessary as a tool to be quickly recruited by radical groups and children who grow up in n camps. In addition to providing asylum seekers with shelter and food, it is suggested to consider the trauma people have and afford their psycho counselling apace with education. Even though, refugees are not unique individuals, they are different from others for their destiny and experiences. Accordingly, variations include a person's country of origin, age, legal status and social standing, faith, and causes for leaving his/her country. All these factors influence refugees' needs, image, interests, and goals in receiving countries. First of all, legal status is very urgent for the daily life of refugees. Uncertainty on legal residency brings obstacles to education and employment for the legal stay. Besides, the fear of deportation of mates and family members produces an extra problem for refugees. Religion is highly valued in refugees` lives and even brings specific barriers in their host countries. Since a significant part of asylum seekers belong to Muslim countries, refugees are blamed for being Muslim. Therefore, it is not acceptable to estimate people by the prism of religion. While analysing the mass "refugee" problem from the Syrian case, it is observed that a significant number of reports point Islamic state and its violence against Syrians as the leading causes of migration crisis. However, a survey made in Germany reveals that only 30 per cent of migrants have abandoned their country for ISIS, the rest 70 per cent of people have left the country for the civil war they faced [15].

2. Refugee radicalization and measures to cope with problem

Generally, the "refugee" radicalisation process depends on certain key factors such as geography, legal status, economic and social support by locals, the existence of radical groups, the countries` policy on it, and providing security. In particular, employment, education, and the length of the situation affect the radicalisation process. While comparing the factors that affect the risk of radicalisation, it turns out that overcrowding in camps, hunger, poverty, and local crime can increase violence among refugees. In this respect, Regional Refugee and Resilience plan is of great importance to reduce risk factors of Syrians being

radicalised. The plan is intends to settle refugees outside of camps, involving them in secondary, higher education, and supporting receiving countries. However, specific issues in host countries can bring barriers to refugees' engagement in schools. For example, in Iraq, refugees use most school buildings as resettlement. Besides, high daily expenses make parents drop out of their children the school. They are staying away from education, increasing the risk of being radicalised and getting under the influence of radical groups. According to the interview on interest in education and militant groups made by UNICEF among ten children at Zaatari camp, turned out that the children are interested in joining the radical groups for political and nationalist causes. The youth also pointed out that even education is not available due to the limited and boring camp conditions [7].

Essentially, "refugee" camps are temporary facilities built to protect and assist people who have been forced to flee due to conflict, violence, or oppression. Although the camps do not offer sustainable solutions, they offer a reliable shelter that provides medical treatment, food, and other essential services to refugees during emergencies. There are "refugee" camps all over the world. Although many of these camps were quickly built to meet those displaced' urgent needs, they have now played a significant role in accommodating hundreds of thousands of displaced persons. Since 2014, about 60 per cent of refugees have lived in cities instead of "refugee" camps. Turkey currently hosts the most extensive urban "refugee" population, most living in urban or suburban areas [14]. UNHCR points out that long-term living camps are not suitable places for refugees to stay. When displaced people live in campsites, it can affect their life negatively, bringing certain obstacles for them to start a free life. Besides, camps lead to sexual and gender-based violence, "migrant" and human trafficking, and militant activities. Although we consider "refugee" camps to be temporary structures, a haven for those fleeing violence or oppression, the average life expectancy of a "refugee" condition is, unfortunately, seventeen years. They are unreliable places in terms of security [9]. "Refugee" camps are often synonymous with poverty and have no future for those who have to wait for their lives to change for the better. Like prisons, they can be a breeding ground for terrorism [8]. Undoubtedly, militant groups can easily engage refugees in their operations. Significantly, more than half of the world's "refugee" population is under 18. The risk is much higher when the situation is long lasting, and the masses are mainly uneducated and unemployed. Sexual and gender-based violence is often meet in camps. It is a fact that camps are not safe places for women and minors who do not have parents and any family members and are easily engaged in militant activities. However, juveniles associate with radical groups in many cases because they are baffled, trafficked, ransomed, or involved by force. Other people join terrorist groups freely due to the demand of a group-based identity, feeling of rejection, the hope of reputation or respect, family and friendship networks. Thus, young people are more likely than older people to join terrorist groups, and therefore, camps are fertile places to train terrorists and guerrillas [8].

There are many cases of "refugee" camps attacked by either state or non-state armed forces. When attacks on the Syrian regime began, ISIS used a large "refugee" population, including 3,500 children, as the main force, while the Assad regime, in turn, attacked "refugee" camps in Syria. For example, in one of these attacks on May 5, 2016, 50 people were injured in the Kamouna camp, 10 kilometres from the Turkish border, and 28 people, including women and children, were killed in the airstrike [2]. Furthermore, "refugee" camps and shelters in developing countries and Europe are also becoming targets of terrorist attacks. For example, the crackdown on asylum in Germany or Sweden can be called an act of terrorism. The influx of refugees increases the risks of domestic and transnational terrorist attacks in the host countries if they are not adequately regulated. Historically, the number of criminals and terrorists within mass migration flows has been small, but there are criminal practices for terrorists to start [8].

Receiving countries apply different measures to cope with problems and concerns arising out of mass migration flows. In this respect, the "ladder mechanism" is popular in the international context, starting with soft and hard measures. So, in the initial part, preventive programs are held with the help of national low enforcement responses. Later intermediate measures are applied by assisting regional security via international support. Consequently, inappropriate responses consider the use of military forces. Though in terms of humanitarian values, the presence of military forces may have detrimental impacts, it will minimise any armed and criminal attack ensuring strict regulations in camps. Besides, the successful response method of Sweden to refugees and radicalisation attracts attention. Indeed, Sweden was one of three countries to accept the most extensive parts of refugees compared to other European countries. Admittedly, getting more asylum seekers due to the long-lasting Syrian war gave the government enough information on preventive mechanisms in the asylum system. Therefore, the city of Malmo in Sweden is considered the best place for migrants for its multicultural identity, whereas the right media describes it as a

city of "migrant" crime. However, the Swedish Migration Agency and Ministry of Justice had organised preventive asylum policy, which includes national centre preventing violent extremism and working with unaccompanied minors and faith communities. Notably, police officers were involved around the reception centre. Especially it is worth highlighting that the critical point is to provide apartments for refugees, which could not be an issue in any EU country. In Malmo experience, preventive measures are done within the "preventive pyramid", "Communities that care", and "staff training and awareness". Besides, four groups are considered to be vulnerable to radicalisation. Refugees with mental health problems rejected asylum seekers and unaccompanied minors turning eighteen. It should be noted that within the process of integrating refugees into societies, it is considered that "community-based protection" mechanisms parallel with employment and study programs will be highly effective to engage them to get used to new environments in receiving countries [12].

Conclusion

Considering the factors in the above refugees, main problems and concerns analysed from different perspectives. Due to the reason that main part of migration flows is Muslim countries, it brings European countries concerns about their national security. Therefore, it is worth recalling that certain activities worldwide on radicalism and terrorism made all migrants stigmatise Muslim religions. It is worth pointing out that no causes can be comparable with the feeling of fear addressing people to leave their own homes. People who are obligated to flee are afraid of the pressures of a new society where physical and mental attacks are expected. In this respect, social cohesion through integration into host countries' societies by respecting their democratic values and carrying out proper awareness-raising activities among locals is of great importance. Through work and education, integration and social inclusion policies will be adequate to eliminate social exclusion and the risk of radicalisation among migrants.

References

1. Ambrosini, M. (2016). Europe: No Migrant's Land?. I.S.P.I.
2. B.B.C. News. (2016, May 6). Syria conflict: Airstrike in a refugee camp could be a war crime. https://www.bbc.com/news/world-middle-east-36218997
3. International Organization for Migration. (2019). Glossary on Migration №34. I.O.M., Switzerland.
4. Lischer, S. K. (2003). Collateral Damage: Humanitarian Assistance as a Cause of Conflict. International Security. *28 (1)*.
5. Lebson, M. (2013). Why refugees rebel: towards a comprehensive theory of refugee militarisation. International Migration. *51(5),*
6. Rafiq H. and Malik N. (2017). Refuge: Pathways of Youth Fleeing Extremism. Executive summary of larger report, London.
7. Sude B., Stebbins D. and Weilant S. (2015). Lessening the Risk of refugee Radicalisation.
8. Schmid, P. A. (2016). Links between terrorism and migration: An exploration. I.C.C.T., the Hague.
9. TED Talk. (2014, October 16). Let's help refugees thrive, not just survive [Video]. YouTube. https://www.ted.com/talks/melissa_fleming_let_s_help_refugees_thrive_not_just_survive
10. United Nations General Assembly. (1951, July 28). Convention Relating to the Status of refugee UNG.A., *vol.* 189.
11. United Nations. (2004). Guiding Principles on İnternally Displaced Persons. UN New York.
12. United Nations High Commissioner for Refugees. (2020). refugee Statistics. UNHCR. https://www.unhcr.org/refugee-statistics/
13. United Nations High Commissioner for Refugees. (2021). Syria Emergency. UNHCR. https://www.unhcr.org/syria-emergency.html
14. United Nations High Commissioner for Refugees. (2021). What is a Refugee Camp?
15. Ufuq.de. Empowering Refugees!. Prevention of Religious Extremism Through Social and Educational Work with Refugees. (2017). Berlin.

Religion as an important tool of Iranian soft power in Azerbaijan

Əhmədov Aqil Hüseyn oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrasının baş müəllimi
aahmadov@beu.edu.az

Xülasə

Məqalə Cənubi Qafqazdakı mühüm regional aktorlardan biri olan İranın Azərbaycandakı dini yumşaq gücünə diqqət yetirir. İranın dini yumşaq gücdən istifadə etməsi, onun qonşuları ilə münasibətlərinin müəyyən olunması üçün bir vasitədir. Azərbaycan timsalında, İran Sovet dövrü və soyuq müharibə səbəbindən uzun müddət əlaqəsi kəsilmiş bir ölkə ilə yenidən əlaqələr qurması və qəbul olunması üçün imkan əldə etdi. Dini yumşaq gücdən istifadə İranın Azərbaycanda görünürlüğünü və mövcudluğunu artırsa da, sərt güc siyasətinin reallıqları ilə üzləşdikdə onun təsiri olduqca məhdud qaldı. Ona görə də İranın Azərbaycan və bütövlükdə regiondakı siyasəti əsasən "yumşaq güc" kateqoriyasına düşür və onun dini amilindən xüsusilə geniş istifadə etməsi ölkənin spesifik geosiyasi və tarixi vəziyyətindən asılı olaraq cəlbedicilik səbəbi ola bilər.

Açar sözlər: Yumşaq güc, İran, Azərbaycan, Din, Xarici siyasət

Abstract

The article focuses on the religious soft power of Iran in Azerbaijan, one of the important regional actors in South Caucasus. Iran's use of religious soft power is a means of defining its relations with its neighbors. In the example of Azerbaijan, Iran has had the opportunity to re-establish relations with a country that had been cut off for a long time due to the Soviet era and the Cold War. Although the use of religious soft power has increased Iran's visibility and presence in Azerbaijan, its impact has been very limited in the face of the realities of a hard power policy. Therefore, Iran's policy in Azerbaijan and in the region as a whole fall into the category of "soft power", and its widespread use of the religious factor may be the reason for its attractiveness, depending on the specific geopolitical and historical situation of the country.

Key words: Soft Power, Iran, Azerbaijan, Religion, Foreign policy

Iran as a political actor in Azerbaijan

After the Islamic Revolution, Iran became a Shiite-based theocratic state. Although the system of government is a parliamentary republic, the supreme religious leader has the strongest political authority. Thus, he is the head of the Iranian state, commander-in-chief of the Iranian armed forces. He also has the authority to sign decrees and make final decisions on key government policies in many areas, such as the economy, environment, foreign policy, education, and national design. In short, the supreme religious leader has direct or indirect control over the executive, legislative, and judicial branches of government, as well as the military and the media. The novelty of the theocratic system is that the supreme religious leader, as the representative of the 12th imam, has a higher status than all the scholars. This, in turn, means having power not only over the Shiites living in Iran, but also over the Shiites in other countries. This factor also made the religion a key factor in Iran's foreign policy.

There are many reasons why Azerbaijan is attractive to Iran: their geographic proximity, common historical and cultural heritage, Azerbaijan's status as the South Caucasus hub for international investment and economic development. The collapse of the Soviet Union opened up new options for Iran, aspiring to play the role of the political leader in the Muslim world, to maintain its influence in Caucasus through Shiism. The last survey conducted by the PULS-R agency in 2011 found that around 38.5 per cent of Azerbaijanis nominally consider themselves Shi'a, while 14 per cent are Sunnis, and around 50 per cent do not associate themselves with either of these streams [6]. Refraining from taking an openly tough stance against Azerbaijan, İran uses this policy of "soft power" and thus, tries to penetrate into the social environment of Azerbaijan. The fact that the majority of the population of Azerbaijan is Shiite, has created favorable conditions for Iran to pursue a Shiite-centered policy. For more than thirty years, Iran has been using this soft power in Azerbaijan and has been doing its best to form a pro-Iranian segment. Using Shiism as a soft power, Iran has gained the prestige it wanted to gain in Azerbaijan in various ways.

Since 1993, relations between Azerbaijan and Iran have fluctuated. However, neither side risked crossing the point of no return and both refrained from harsh actions. Today, Azerbaijani-Iranian relations

are among the most complicated in the region, having experienced radical trans- formations over the last 25 years. Cordial friends and brotherly nations at the end of the Cold War, Baku and Tehran almost engaged in armed conflict in the Caspian Sea in summer of 2001, and relations have since remained tense. Azerbaijan and Iran in its turn very often resorts to many tools to exert their soft power over each other that raise suspicions of political establishment. From this perspective, religious factor remains one of the most important tools of Iranian soft power in Azerbaijan

Tools of influence

Iran, which aimed to gain influence in Azerbaijan with the collapse of the USSR in 1991, naturally tried to realize this desire through Shiite sectarianism. It has supported Shiite groups in Azerbaijan. This support has taken the form of financial help for religious communities, exchanges of clerics and students, stipends for studying in Iran, and funding for charity projects. In Azerbaijan—and particularly the south—Iran provided humanitarian aid during the height of the Nagorno Karabakh territorial dispute in the early 1990s and initiated Iranian broadcasting through the television channel Sahar TV. All these activities included religious components including, for example, the dissemination of religious literature.

Iranian support for Shiite groups in Azerbaijan operates according to a different logic. First, the target group is much larger, as Shiites are the majority in Azerbaijan. Since Azerbaijani Shiites were not well educated religiously, Iranian preachers attracted attention among young Shiites through an intellectually well-grounded style of religiosity. Although these preachers gained some popularity in a growing group of adherents, most researchers found that Iran only succeeded in influencing small portions of the population. Yet fears over the Iranian preachers' potential reach alarmed secular political elites, who in turn created the influential narrative about dangerous "Iranian influence" that served to legitimize police action against certain Shiite groups and legal means against foreign religious preachers.

Along with the activities of Ayatollah Khamenei's religious representative, the return of people studying in Iran, especially in Gum, to the country over the years, or for Azerbaijanis to work in Iran, was one of the key elements in strengthening Iran in Azerbaijan. Thus, those who went to scientific basins (religious training centers) in different cities of Iran to receive religious education gained sympathy as religious figures (at least as someone who received religious education) during the return of people to their religious identity. Of course, those who study in the religious basins based on the doctrine of the Iranian province-faqih began to propagate that faith in one way or another to religious people in their countries. As a result, the number of followers of the Iranian ayatollahs (those who imitate them in religious matters) increased, especially in the country, and the authority of the current jurist-faqih strengthened. The logical consequence of this propaganda is that religious ceremonies have been held and imitated over the years, as in Iran. Although Iranian circles do not like it, the formation of a more radical pro-Iranian stratum in the example of Taleh Bagirzadeh can be considered inevitable.

In November of 2015 the law enforcement agencies of Azerbaijan were involved in deadly clashes with the supporters and followers of the recently established Muslim Unity Movement of Azerbaijan. Its leader, prominent Shi'a cleric Taleh Bagirzade, spent several months behind bars before being released in 2010. During the clashes in Nardaran village several people were killed while more than 20 were arrested. The Unity Movement was an organization that could implement its religious agenda but not un- der the banner of Islamic Party. For a very short period, the Unity Movement was able to attract many followers and promote itself. With social media on the rise in Azerbaijan, the Movement was able to send its messages across the all levels of society. Bagirzade slowly became a leader who could unite the Shi'a movement against the government. He acknowledged that, at this juncture, Azerbaijan is not ready to become an Islamic republic, but neither did he say he opposed the Iranian system. In fact, he has also publicly noted that Azerbaijan was ruled by Sharia law up until the 19th century, while stopping short of calling for its re-introduction. It is interesting that events in Nardaran and arrest of Bagirzade in 2015 coincided with execution of Al Nimr in January of 2016, a Shi'a cleric who lived in Saudi Arabia for many years and was given the death penalty. Iranian press and propaganda machine did not lose the moment to compare both leaders and announce them as martyrs for the Shi'a cause. Such tactic worked in Shi'a communities across the world. But in Azerbaijan, due to the marginal nature of religious politics, it is hard to expect that martyr role of Bagirzade would trigger the same effect as in other Shi'a dominated societies.

The translated religious books also play an important role in forming a positive attitude towards "religious brother" Iran. For years, Iranian missionaries, as well as various organizations, could easily import and sell religious literature in the specialized shops and on the streets. Translated into Azerbaijani language, this literature was able to shed the light on many issues in religious affairs. From almost 1992 till

2010, much of the literature explaining Islam and religious issues came from Iran. Most Azerbaijanis learned about religion from Iranian religious literature. However, since the establishment of State Committee for Work with Religious Organizations, it has become more difficult to import literature. For example, by 2010 the committee reviewed more than 18,000 books and banned around 348 titles from being sold in Azerbaijan [7].

Iran's Shiite sectarian policy is implemented not only within Azerbaijan, but also directly from Iran. What they cannot express openly in Azerbaijan is done through Azerbaijani-language television channels in Iran - Sahar TV is an example of this. Azerbaijan was sometimes softly and sometimes harshly criticized in the news and other political-analytical programs on these television channels, which were mainly broadcast by satellite dishes [2]. People from Azerbaijan even call for live debates, and there were those who showed solidarity with them. Ayatollah Amuli's views, which have recently caused political tension, were also included in his Friday sermons.

Finally, Iranian authorities also pay specific attention to humanitarian ties with Azerbaijan. Imam Khomeyni Imdad Committee was one of the influential organizations in Azerbaijan in 1990s. The organization appeared in Azerbaijan in 1993 with the purpose of helping Azerbaijani displaced people and refugees. In 2001 there were more than 400 places in Azerbaijan where the committee was distributing aid. A bulletin published by the Iranian embassy in Baku stated that between 1993 and 2002, the committee provided aid in 19 population centres to more than 25,000 people [5]. Iranian aid organizations also distributed small grants and other assistance to refugees from the Karabagh region and to young families. Before it was closed in 2013, the amount of aid reached 25 million dollars. However, beyond providing aid, the committee was responsible for promoting the ideas of Khomeinism and the Iranian revolution [4]. Specifically in the southern regions of Azerbaijan, one can easily find the books by Iranian theologians translated into the Azerbaijani language. In 2013 Azerbaijani officials closed committee due to the fact that the Azerbaijani economy was more developed and foreign charities were no longer necessary [1].

Religion will continue to be the major vehicle of Iranian soft power in Azerbaijan. However, here unfortunate paradox happens. Azerbaijani establishment curbs and put obstacles for creation of independent (from state) Shi'a clergy since it would immediately fall under the influence of Iranian theologians. Due to the fact that major Shi'a schools are located in Iran, the new generation of Azerbaijani Shi'a clergy would need to follow certain rules or procedures established by Iranian clergy. That could be dangerous for secular Azerbaijani government to implement. Meanwhile, the population distrusts the state clergy, who were educated in Azerbaijan. Under this policy, the Azerbaijani government has been obstructing the creation of an independent clergy, arresting pro-Iranian theologians and strengthening the state-controlled Shi'a bureaucracy that does not enjoy a high level of public trust. Having such situation, we can expect the growth of Iranian soft power in Azerbaijan if Shi'a Islam to become a force that could monopolize political and civil realms of the country. The situation has been exacerbated with the absence of independent and educated Azerbaijani clergy. Although Iran was naturally a source of spiritual guidance for Azerbaijanis right after independence, its influence gradually was limited through government actions. As a rule, Shi'a Muslims do not have clerical hierarchy. Thus, the Azerbaijani Sheikh ul-Islam is not an absolute interpreter of dogma or sacred law. That is why, Iranian religious authorities could in theory enjoy more spiritual authority among Azerbaijani Shiites, which may partially explain why independent religious communities reject the official clergy's spiritual authority [3]. Such a situation makes the Azerbaijani Shi'a population vulnerable to influence from senior members from Iran. For example, Sheikh Fazlullah Lankarani, a very popular ayatollah among the youth until his death. Most importantly, in line with what has been suggested earlier and as indicated by recent polls, the potential for Islamization in Azerbaijan is weakly institutionalized so far, in the sense that there are very few religious leaders who can lead such movement. Results of the several surveys also show that population does not know or trust those outside of their own community. Therefore, there is no single independent religious leader who can capitalize and mobilize masses unlike in Iran. As shown, apart from a few isolated examples, to date there is not an independent Shi'a clergy in Azerbaijan, and the development of such a clergy seems to be dependent on growing Iranian influence. There are some indications that it has been growing in recent years, mainly through political and humanitarian activity and educational programs [8]. Recent arrests of the leadership of the Islamic Party and some independent scholars from Nardaran area indicate that the government is also preventing the creation of independent Shi'a groups [9]. The absence of independent religious groups has negative and positive sides too. On the positive side, the arguments are that no force can use religion for its

own benefits. And falling this independent clergy falling under the influence of Iran could be problematic for the country. Meanwhile, it is bad for the country that many young people lack a trusted role model or having heard nothing from their clergyman, follow fatwas from Iran. The influence of Iranian religious soft power may decrease in the country if Baku pursues a committed policy. This scenario envisions actives social policies and spreading the oil revenues to a larger share of population, which would decrease social dissatisfaction and diminish the social base of pro-Iranian elements. Moreover, political pluralism, a vibrant civil society and active party politics may further diminish the role of IPA and any other pro-Iranian political party. Today, IPA capitalizes on certain protest elements and the image of "fighter with regime". With most of its leadership in jail, the party still holds strong positions and become even stronger due to its active usage of social media. If this party becomes involved in politics, it could be marginalized political party into political life may marginalize it or transform into a mainstream party. Meanwhile, the authorities hope that a national version of Islam will emerge, erasing the already weak borders between Sunnism and Shiism. This would be a victory for the government.

Conclusion

The fact that religious soft power exists as a main tool in the foreign policy repertoire of Iran does not mean that religion is something outside the political world or a force that somehow transcends geopolitical realities. Rather, the use of religious soft power by Iran reflects a recognition of religion as deeply embedded in society and available as a resource for mobilization in certain bilateral relationships. Taken into consideration the recent softening of pressure on Iran, Tehran may limit its soft power toward Azerbaijan and began full fledged neighborly cooperation. Once Iran feels secure enough and does not perceive a threat from Azerbaijan, Iranian actions to expand its soft power should slowly decrease. Nevertheless, there are many other possible outcomes. Azerbaijani authorities and various agencies understand that due to the nature of Iranian regime, Tehran capitalizes on Azerbaijan's vulnerability. The government would have to gradually diminish the influence of radical ideologies through tight control over foreign missionary work and initiate a Sunni-Shia dialogue to reduce sectarian tensions in society. A national public debate involving independent and official clerics, scholars and NGOs would then need to be organized to effectively guarantee religious freedom. Independent religious com- munities, in particular Salafi groups, would also need to clearly warn their members of risks connected to terrorism and militants and engage in genuine dialogue with official clergy and Azerbaijani authorities. Surprisingly, the source of Iranian soft pow- er depends on Azerbaijan itself. Iranian soft power will grow if Azerbaijani statehood becomes weaker and the country begins to experience economic problems. The future of Iranian soft power, strangely enough, is the result of Azerbaijan's politics inside the country.

References

1. APA, 2014. Iranian Foreign Ministry Comments on Closure of Imam Khomeini Imdad Committee Office in Azerbaijan [online]. Azeri-Press Agency, 28 Jan. Available from: http://en.apa.az/azerbaijan-politics/foreign-news/iranian-foreign-ministry- comments-on-closure-of-imam-khomeini-imdad-committee-office-in-azerbaijan. html [Accessed 3 May 2017].
2. BBC News, 2010. Azeris Feel Iranian Pressure. BBC News [online], 16 Feb. Available from: http://news.bbc.co.uk/2/hi/8516682.stm [Accessed 12 Aug 2016].
3. Crisis Group, 2008. Azerbaijan: Independent Islam and the State. International Crisis Group, Europe Report #191, 25 Mar. Available from: https://d2071andvip0wj .cloudfront.net/191-azerbaijan-independent-islam-and-the-state.pdf [Accessed 24 Jul 2016].
4. Kuliyev, E., 2005. Azerbaijan: Iranian Vector of Religious Revival. Central Asia and Caucasus [online], July. Available from: www.ca-c.org/journal/2005/journal_eng/ cac-05/15.kuleng.shtml [Accessed 26 Sep 2016].
5. Murinson, A., 2010. Iran Targets Azerbaijan [online]. BESA Center Perspectives Paper #110, 23 Jun. Available from: www.biu.ac.il/SOC/besa/perspectives110.html [Accessed 24 Jul 2016].
6. Musabayov, R. and Shulman, R., eds, 2010. Azerbaijan in 2006–2010: Sociological Monitoring. Comparative Analysis of Findings of Sociological Survey Held in the Republic by Totals of 2006–2010 Years. Baku: Friedrich Ebert Stiftung.
7. News.az, 2011. Over 15,000 Books Examined in Azerbaijan. News.az [online], 29 Nov. Available from: http://news.az/articles/society/49711 [Accessed 26 Sep 2016].
8. Wilhelmsen, J., 2009. Islamism in Azerbaijan: How Potent? Studies in Conflict and Terrorism, 32 (8), 726–742
9. Yunusov, A. [Юнусов, А.], 2012. Исламская палитра Азербайджана. [Islamic Palette in Azerbaijan]. Баку: Адильоглы [Baku: Adiloglu Press].

Azərbaycanın Avropaya inteqrasiya baxışının formalaşması

Ülvi Əhmədli
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
ulviehmedli@gmail.com

Xülasə

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Bununla da xarici siyasətdə sərbəstlik imkanı qazanan Azərbaycan üçün Avropaya inteqrasiya dövlətçiliyin inkişafı və möhkəmləndirilməsi baxımından cəlbedici gəlirdi. Müstəqilliyinin ilk illərində digər postsovet dövlətləri kimi Avropa ilə əlaqələrə əhəmiyyət verən Azərbaycan zaman-zaman inteqrasiyaya baxışını dəyişdirdi. Məqalədə Avropaya inteqrasiya ideyasının formalaşması, bu kursdakı məqsədləri və gələcək hədəfləri izah edilərək təhlil olunub.

Açar sözlər: Avropaya inteqrasiya, Azərbaycan, Avropa İttifaqı, xarici siyasət, Avropa Qonşuluq Siyasəti, Şərq Tərəfdaşlıq proqamı

Formation of Azerbaijan's vision of integration to Europe

Abstract. After the collapse of the USSR, Azerbaijan restored its independence. Thus, integration to Europe was attractive for newly independent Azerbaijan in terms of development and enhancing statehood. In the first years of its independence, Azerbaijan, like other post-Soviet states, which gave importance to relations with Europe, changed its view of integration from time to time. The article analyzes the formation of the idea of integration to Europe, explaining the goals and future goals of this course.

Key words: Integration to Europe, Azerbaijan, EU, European Neighborhood policy, Eastern Partnership Program, Foreign policy

Giriş

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra müstəqil xarici siyasət yürütməyə başladı. Rəsmi Bakı Brüssel ilə əlaqələrini qurmağa və öz inkişafını təmin etmək üçün Avropa dəyərlərinə inteqrasiyaya yönəldi.

Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərində Avropa İttifaqı ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişini imzaladı. Daha sonra Avropa Qonşuluq Siyasətinə və Şərq Tərəfdaşlığı proqramına qoşuldu. Lakin Azərbaycan 2011-ci ildə Qoşulmama hərakatına üzv olmaqla inteqrasiyanı əməkdaşlıq ilə əvəzlədi.

Avropaya inteqrasiyaya baxışların dəyişməsinin səbəbi həm də mövcud geosiyasi vəziyyət idi. Rusiyanın regionda aqressiv siyasətinin nəticəsində Azərbaycan xarici siyasətində heç bir inteqrasiya modelinə üzv olmamağı qərara aldı. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyada məqsədi sadəcə iqtisadi əlaqələrin müəyyən sənədlər çərçivəsində tənzimlənməsini təmin etməkdir.

Məqalədə Azərbaycanda Avropaya inteqrasiya ideyasının necə meydana gəlməsi və onun dəyişməsi, inteqrasiya yolunda əsas məqsədləri və hədəfləri araşdırılır. Burada Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası baxışının formalaşmasında funksional və instutisional metodan istifadə edilib.

Avropaya inteqrasiya ideyasının formalaşması

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan bir sıra iqtisadi və siyasi problemlərlə üzləşdi. Bu problemlərin həlli və dövlətçiliyin inkişafı üçün Bakı üzünü Qərbə tərəf çevirdi. Qeyd edək ki, bu tendensiya Avropanın sərhədlərində yerləşən bütün postsovet ölkələri üçün səciyyəvi idi.

Keçən bu 30 ilə yaxın müddət ərzində Azərbaycan digər Cənubi Qafqaz dövlətləri kimi Avropanın bir sıra mexanzimlərinə üzvlük əldə etdi. Azərbaycan 1996-cı ildə Aİ ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişini imzaladı və bu müqavilə 1999-cu ildə qüvvəyə mindi.

İlk dəfə Azərbaycanda Avropaya inteqrasiya xətti 1992-ci ildə Azərbaycan Prezidenti olan Əbülfəz Elçibəy tərəfindən səsləndirilib. Bu müstəvidə SSRİ ölkələrində ilk dəfə olaraq Azərbaycan rus qoşunlarını çıxarmağa müvəffəq olmuşdu. Daha sonra isə təhlükəsizlik problemi ilə üzləşən Azərbaycana Qərbin müdaxilə imkanlarının yetərsizliyi kömək ola bilmədi. Lakin Heydər Əliyevin hakimiyyət illərində mövcud vəziyyət düzgün təhlil edildi. H. Əliyev balanslaşdırma siyasəti yürütdü və eyni zamanda Qərbin iqtisadi mövcudluğuna şərait yaratdı. Bu istiqamətdə enerji layihələri və "Əsrin Müqaviləsi"ni misal çəkmək olar.[1, s. 3,4]

Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyaya baxışlarının formalaşmasını iki dövrə bölmək olar. Birinci dövr 1993-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdür. Bu zaman kəsiyində Azərbaycan iqtisadiyyatı və müstəqilliyinin çox kövrək olduğu dövrlər hesab edilir. Bir sıra həm siyasi, həm də iqtisadi

problemlərlə üzləşən Azərbaycan hakimiyyəti Avropaya inteqrasiyada olduqca maraqlı görünürdü. Belə ki, rəsmi Bakı Avropaya inteqrasiyada lazım olan bütün addımları həyata keçirir və Avropa institutlarına üzvlüyə can atırdı. Nəzərə alaq ki, Avropa Şurasına üzvlük də bu dövrə təsadüf edir. Bakı eyni zamanda Brüsselin reaksiyalarına da ciddi şəkildə diqqət yetirirdi.

Lakin 2003-cü ildən başlayaraq İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlməsində Azərbaycan fərqli istiqamət götürdü. Bu dövrdə də inteqrasiya yolunda bir çox addımlar atıldı. Ancaq "inteqrasiya" sözü daha çox "əməkdaşlıq" sözü ilə əvəzləndi. Bu cür siyasi xəttin tutulmasında Qərbin Azərbaycana olan münasibətinin də önəmli payı var. Azərbaycan rəhbərliyini müxtəlif ittihamlarla narahat edən Avropa İttifaqı sonunda əks təsirlə üzləşdi.

Qarşılıqlı münasibətlərdə yuxarıda sadaladığımız xoşagəlməz halların yaşanması ilə yanaşı bir çox ciddi uğurlar da əldə edilmişdi Azərbaycan Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas tərəfdaşlardan birinə də çevrilmişdi. Bu dövrdə Azərbaycan həm də inteqrasiya istiqamətində bir sıra proqramlara da qoşuldu. Misal üçün, 2006-cı ildə Avropa Qonşuluq Siyasəti və bunun nəzdində Fəaliyyət Planlarının başlanmasını göstərmək olar. 2009-cu ildə Şərq Tərəfdaşlıq Proqramına da qatılması Azərbaycanın Avropaya inteqrasiya yolunda böyük əhəmiyyətə malikdir.[2, s. 74,75]

Azərbaycanda Avropaya inteqrasiya hakimiyyət tərəfindən məhdud şəkildə nəzərdən keçirilir. Təbii ki, burada regionun geosiyasi reallığı və Avropa İttifaqının imkanları da hesaba alınır. Azərbaycan Qərb blokunun dövlətlərinin Gürcüstan və Ukrayna misalındakı addımlarından ciddi təsirlənərək, öz təhlükəsizliyini əsas prioritet kimi nəzərdən keçirir. Burada Rusiyadan gələn təhlükəsizlik hədələri və Avropanın mümkün toqquşma zamanı müdaxilə imkanlarının azlığı rəsmi Bakını inteqrasiya yolunda məsafə saxlamağa vadar edir.

Bundan əlavə, Qərbin Qarabağ münaqişəsində sərgilədiyi mövqenin də inteqrasiya ideyasının formalaşmasına ciddi təsiri var. Belə ki, Avropa İttifaqı və ABŞ-ın vahid mövqesinin olmaması və Ermənistana qarşı təzyiq etməməsi Bakının Brüssel ilə münasibətlərinə təsirsiz ötüşə bilməz. Azərbaycan xarici siyasət əlaqələrini qurduqda Qarabağ probleminə olan yanaşma əsas tutulur. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı da ATƏT-in Minsk Qrupunun zəifliyi və Fransanın mövqeyi Azərbaycanın Avropaya inteqrasiya baxışlarına ciddi təsir etdi.

Azərbaycan 2011-ci ilin 26 may tarixində Qoşulmama Hərəkatı təşkilatının tamhüquqlu üzvünə çevrildi. 2020-ci il 27 sentyabrda başlayan və 44 gün davam edən Vətən Müharibəsindən sonra isə Qarabağ ərazisində rus sülhməramlı kontingentinin mövcudluğu da regionda Avropanın müdaxilə imkanlarını və region ölkələrinin inteqrasiya meyllərini azaldacağı ehtimal edilir. Bundan əlavə olaraq, Azərbaycan praqmatik siyasi kursuna sadiqdir və o, özünü heç bir ittifaqın içində görmür. Region dövlətləri ilə müxtəlif formatlarda münasibətlər Azərbaycanın məqsədlərinə tam xidmət edir.

Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyadakı əsas məqsədləri

Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə əlaqələrdə daha çox qarşılıqlı maraqlara dayanan strateji əlaqələrin inkişafına önəm verir. Ancaq Avropa İttifaqı Azərbaycandan daha çox vətəndaş cəmiyyətinin və demokratiyanın inkişafı sahəsində ciddi islahatlar və irəliləyişlər görmək istəyir.

Avropa ölkələrinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəklənməsində qeyri-fəal yanaşması münasibətlərdə əsas tikanlı nöqtəni təşkil edir. Azərbaycan Qərbin Gürcüstan, Moldova və Ukrayna kimi ölkələrin ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi fonunda Azərbaycana qeyri-bərabər addımlarını ikili standartlar kimi nəzərdən keçirir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə yeni sazişlər formalaşdırdıqda müəyyən problemlər yaranır və eyni zamanda isə Azərbaycan Assosiasiya Sazişinin də imzalanmasından boyun qaçırıb. [3, s. 33,34]

Azərbaycanın Avropa inteqrasiyasında məqsədləri 2007-ci ildə qəbul olunmuş Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının 4-cü maddəsində öz əksini tapıb:

"Azərbaycan Respublikası Avropa və Avroatlantik siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi və digər strukturlara inteqrasiya strateji məqsədini güdür. Azərbaycan Respublikası Avro-Atlantik strukturlarla tərəfdaşlığı bütövlükdə Avro-Atlantik məkanda ümumi təhlükəsizliyə, iqtisadi inkişafa və demokratiyaya dəstək verəcək vasitə kimi görür", deyə konsepsiyada qeyd olunub.[4]

Nəzərə alaq ki, Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı ilə enerji əlaqələri 2006-cı il Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşasının bitməsindən sonra daha da güclənib. Adıçəkilən konsepsiyanın bu dövrdə qəbul edilməsi də təsadüfi deyil.

Azərbaycan Avropaya inteqrasiyada mərkəzi yeri iqtisadi əlaqələr tutur. Azərbaycanın Avropa məkanı ilə əlaqələrinin tarixi də bunu deməyə əsas verir. Bu iqtisadi əlaqələr enerji üzərində qurulub. 1994-cü ildə Əsrin Müqaviləsi adlandırılan tarixi sənədin imzalanması Azərbaycana müstəqil olaraq öz təbii sərvətini

bazara çıxarmağa imkan verib. Azərbaycan Avropa İttifaqı ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında 1999-cu ildən etibarən əsas dövlət hesab edilir.

Avropa öz enerji təchizatının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün alternativ mənbələrə ehtyac duyur və bu istiqamətdə Azərbaycan əsas ölkələrdən birinə çevrilir. Qarşılıqlı əməkdaşlıq hər iki tərəfə böyük fayda təmin edir. Azərbaycan müvafiq sənədlər və layihələrlə Avropa ilə əlaqələrini tənizmləyir. [5, s.82]

Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan və TAP layihələri ilə Avropa qitəsinə neft və qaz ixrac edir. Bundan əlavə, Azərbaycan nəqliyyat layhiələrində də önəmli mövqeyə sahibdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu Avropaya yükdaşımalarında böyük potensiala malikdir. Avropanın Mərkəzi Asiyaya gedən ən təhlükəsiz marşrutu Azərbaycan üzərindən keçir.

Azərbacan Avropa İttifaqının Avropa Qonşuluq Siyasəti kimi mexanzimlərinin xətti ilə ən çox tvinninq layihələrini icra edən region dövlətidir. Belə ki, son 10 ildə 26 nazirlik və dövlət qurumları 46 tvinning layihəsində iştirak edib. Bunlar Azərbaycanın dövlət qurumlarının səmərəliliyini artırmaqda kifayət qədər önəmli addımlar hesab edilir. [6]

Azərbaycan xarici siyasətində balansı qorumağa çalışdığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Azərbaycanın inteqrasiyadan güddüyü məqsədlərində bu, özünü büruzə verəcək. Belə ki, Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələri daha çox tərəfdaşlıq kimi anlaşılır, nəinki inteqrasiya. Qeyd edək ki, Azərbaycan NATO və Aİ-yə tam üzvlük planlaşdırmır.

Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyadakı hədəfləri

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələri 1990-cı illərdə TACIS proqramına qoşulmaqla yaranıb. Bundan əlavə olaraq, Azərbaycan 2006-cı ildə Avropa Qonşluq Proqramı və 2009-cu ildə isə Şərq Tərəfdaşlıq Proqramına qoşulub.

2014-cü ildə isə Azərbaycan Assosiasiya Sazişini imzalamağa maraq göstərmədiyini bildirib. Burada bir sıra həm iqtisadi, həm də geosiyasi səbəblər mövcuddur. Avropa İttifaqının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük tələbinin Azərbaycanın maraqlarına zidd olması Assosiasiya Sazişinin imzalanmamasına başlıca səbəblərdən biri hesab olunur. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasına əsas hədəfləri iqtisadi sferada öz əksini tapır. Lakin rəsmi Bakı enerji sahəsində əməkdaşlığa daha da önəm verir. [7]

2017-ci ildən etibarən Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə yeni sazişin imzalanması üzrə danışıqlar aparır. Bu sazişin şərtləri və forması tam bəlli olmasa da, Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin inkişaf etdirilmiş forması olması ehtimal edilir. Nəzərə alaq ki, elə həmin ildə Ermənistan Aİ ilə Hərtərfli və İnkişaf etdirilmiş Tərəfdaşlıq Sazişini imzalayıb. Belə ehtimal olunur ki, Azərbaycanla da imzalanacaq yeni saziş buna bənzər olacaq. Lakin Azərbaycanın Ermənistanla müqayisədə Avrasiya İqtisadi Birliyinə üzv olmaması Azərbaycan üçün daha da əlverişli imkanlar açır.[8, s. 53, 54]

Bakının hədəflərində adıçəkilən sənədin imzalanması dayanır. Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevin 2020-ci il iyunun 18-də Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin videokonfrans formatında sammiti zamanı öz çıxışında bu məsələyə toxunub. O qeyd edib ki, yeni sazişin mətninin 90 faizi artıq tamamlanıb. Bundan əlavə, ölkə rəhbəri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə də toxunub və Aİ-dən bu istiqamətdə fəallıq gözlədiyini bildirib.(9) Azərbaycan Avropaya inteqrasiyasında planlaşdırdığı hədəflərin əksəriyyətinə nail olub. Növbəti addım isə yeni sazişin imzalanması olacaq.

Nəticə

Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Avropaya inteqrasiya yolunu seçmişdir. Bunun əsas səbəbi müasir dünyanın tərkib hissəsi olmaq və öz dövlətçiliyini və demokratiyanın inkişafını təmin etmək olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycanda mövcud olan mineral resursların əsas alıcısı da məhz Avropa qitəsində yerləşdirdi. Bütün bunlar müstəqilliyinin ilk illərində ağır sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətlə üzləşən Azərbaycanı Qərbə tərəf yönəlməyə vadar edirdi.

Heydər Əliyev dönəmində Əsrin müqaviləsinin imzalanması ilə rəsmi Bakı Brüssellə əməkdaşlığının əsasını qoydu. Daha sonra müvafiq enerji kəmərlərinin tikintisi və Avropaya neft və qazın nəqli Azərbaycanla Aİ arasında iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirirdi. Azərbaycan isə dövlət strukturlarının inkişafında Avropa təcrübəsini öyrənməyə maraqlı görünürdü. Belə ki, Azərbaycan Avropa Qonşuluq Siyasəti və Şərq Tərəfdaşlıq proqramına qatıldı.

Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq Rusiyanın təcavüzkar xarici siyasətinin başladığı xəttlərdə məhdudlaşmağa doğru getdi. İlham Əliyev dövründə Azərbaycan regional geosiyasi vəziyyəti nəzərə alaraq Avropaya inteqrasiyanı əməkdaşlıqla əvəzlədi. Azərbaycana qarşı olan münasibətin də bu siyasi xəttdə xüsusi rolu var. Azərbaycana qarşı səsləndirilən ittihamlar və Qarabağ probleminin həllində səssizlik Bakı ilə Brüssel arasında münasibətlərdə soyuqluq yaradırdı.

Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyaya baxışları məhdud səviyyədə anlaşılır. Burada əsasən iqtisadi əməkdaşlıq ehtiva edilir. Avropa İttifaqının tamhüquqlu üzvünə çevrilmək və ya NATO üzvü olmaq Bakının arzuları siyahısında deyil. İkitərəfli əməkdaşlığın artırılması və müəyyən güzəştlərin olması əsas hədəflər içərisindədir.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Aliyeva L. (2006), EU and South Caucasus, the Bertelsmann Foundation and the Center for Applied Policy Research (C·A·P), 19 p.
2. Shirinov R. (2011), A Pragmatic Area for Cooperation:Azerbaijan and the EU, Internationale Politik und Gesellschaft, No. 3, pp 74-81.
3. Mammadov F. (2015), Azerbaijan's foreign policy – A new paradigm of careful pragmatism, The South Caucasus: Between integration and fragmentation / European Policy Centre (EPC), pp. 29-36.
4. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, http://www.e-qanun.az/framework/13373
5. Azimov A. (2021), European Energy Policy And The EU- Azerbaijan Energy Cooperation, Journal of Comparative Politics, vol. 14, no.1, pp. 71-90.
6. European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations/Azerbaijan, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/azerbaijan_en
7. Ostapenko E. (2016), Azerbaijan and the European Union: 25 years of cooperation and vision for the future, https://www.euneighbours.eu/en/east/eu-in-action/stories/azerbaijan-and-european-union-25-years-cooperation-and-vision-future
8. Abilov S. Hajıyev B. (2019), Why the Neutrality of Azerbaijan Is Important for the European Union // Insight Turkey vol. 21, no. 3, pp. 53-66.
9. "Prezident İlham Əliyev Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin videokonfrans formatında sammitində iştirak edib", 19 İyun 2020, https://apa.az/az/xarici_siyaset/Prezident-Ilham-liyev-Srq-Trfdasligi-olklrinin-videokonfrans-formatinda-sammitind-istirak-edib-colorredYENILNIBcolor-592463

Deleqativ demokratiyadan idarə olunan plüralizmə Rusiya gücləndirilmiş prezidentlik demokratiyası

Abdullayev Natiq Həmzağa oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrası
nabdullayev@beu.edu.az

Əhmədov Yasər Əhməd oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrası
yehmedov@beu.edu.az

Xülasə

Postsovet Rusiyasında demokratiyaya keçid dövrü həm seçilən dövlət idarəetmə üsulu, həm də realpolitik təcrübələrə görə uğurlu nəticələr verməmiş və yaranmış vəziyyətin liberal demokratiya nümunələri ilə üst-üstə düşmədiyi bir çox mütəxəssislər tərəfindən fərqli xarakteristikalarla izah edilmişdir. Yeltsin dönəmində formalaşan sistemi "*deleqativ demokratiya*" kimi xarakterizə edən ekspertlər, parlamentdə siyasi dəstəyini quraraq sistemdəki digər aktorların köməyinə ehtiyac duymadan siyasət ortaya qoya bilən və buna görə də demokratik müəssisələri ortadan qaldıran Putin dövrünün, tədricən "idarə olunan plüralizm"ə çevrildiyini vurğulamaqdadırlar. Bu araşdırmada *"deleqativ demokratiya"* və *"idarə olunan demokratiya"* anlayışları Yeltsin və Putin dövrləri əsasında müqayisə olunaraq izah edilməkdədir.

Açar sözlər: Rusiyada prezidentlik sistemi, Demokratikləşmə, "Deleqativ demokratiya", "İdarə olunan plüralizm"

Abstract

The transition period of democracy in post-Soviet Russia did not produce successful results due to both the preferred form of government and real political practices, and the resulting situation which does not coincide with the examples of liberal democracy have been explained with different characterizations by many experts. Experts, who define the system formed during the Yeltsin's period as *"delegative democracy"*, emphasize that the Putin's period, which can build its political support in the parliament and

produce policies without needing the help of other actors in the system and thus eliminating democratic institutions, has evolved into *"managed pluralism"*. In this study, the concepts of *"delegative democracy"* and *"managed democracy"* are being compared and explained based on the Yeltsin and Putin periods.

Key words: The Presidential System in Russia, Democratization, "Delegative Democracy", "Managed Pluralism"

Giriş

İstər Rusiya, istərsə də Qərb siyasətşünasları, demokratikləşmə prosesinin Rusiyada demokratiyanın möhkəmlənməsi ilə nəticələnmədiyini və Rusiya demokratiyasının Qərb demokratiyalarından fərqli bir növ olduğunu qeyd etmək məqsədilə Rusiya demokratiyası (və ya siyasi sistemi) üçün müxtəlif tərifiər vermişdirlər [2, ss. 24] Bu kontekstdə mövcud Rusiya demokratiyasının tanımlanması ilə əlaqəli bir çox tərifləri qeyd etmək olar [9]. Ancaq, Rusiya siyasi sistemi ilə bağlı tərifiərin təfərrüatlarına fokuslanmaq başqa bir araşdırmanın mövzusudur. Burada bizim üçün vacib olan, demokratiyaya keçiddən sonra formalaşan Latın Amerikası *prezidentlik demokratiyalarını* təsnifləndirmək məqsədi ilə istifadə edilən *"deleqativ demokratiya"* və *"idarə olunan plüralizm"* terminlərinin, Rusiya gücləndirilmiş *prezidentlik demokratiyasını* tanımlamaq üçün də istifadə olunmasıdır.

***Deleqativ demokratiya* anlayışı**

Odonel (O'Donnell) tərəfindən siyasi elmlər ədəbiyyatına daxil edilmiş *"deleqativ demokratiya"* termini ilk dəfə keçid sonrası Latın Amerika prezidentlik sistemlərini təsvir etmək məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Odonelin fikrincə, təmsilçi demokratiyalardan fərqli bir demokratiya növü olan *deleqativ demokratiyalarda* əsas olan, xalqla seçilmiş prezident arasındakı şaquli məsuliyyət situasiyasıdır. *Təmsilçi demokratiyalardan* fərqli olaraq, *deleqativ demokratiyalarda* üfüqi məsuliyyət kimi təsvir olunan demokratik təsisatlar arasında qarşılıqlı asılılıq və məsuliyyət yoxdur. Başqa sözlə, seçilmiş prezidentin, *təmsilçi demokratiyalardan* fərqli olaraq, səlahiyyət müddəti ərzində digər qurumlara hesabat vermək problemi yox sayılmaqda, sadəcə seçkidən-seçkiyə xalqla hesablaşması fərz olunmaqdadır [3, ss. 61-62]. Burada əsas olan, xalq tərəfindən seçilmiş bir prezidentin, müəyyən müddətlik tək başına xalqın adından danışmaq və siyasəti müəyyən etmək səlahiyyətini öz üzərinə götürməsi və xalq tərəfindən, ola biləcək uğur və uğursuzluqlara görə yalnız onun məsul bilinməsidir. Prezidentlə xalq arasında belə bir münasibətin meydana gəlməsini iki səbəblə izah etmək mümkündür. Birincisi, daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, seçilmiş prezidentlə seçilmiş parlamentin legitimliklərinin qavrayış tərzləri arasındakı fərqdir. İkincisi isə, parlamentdən fərqli bir legitimlik qavrayış tərzinə malik olan prezidentin köhnə rejimdən miras qalmış iqtisadi və sosial problemlərin həllində daha effektiv olacağına milli inamdır.

Deleqativ demokratiyalarda, prezidentliyi əldə edən şəxsin vəzifə müddəti ərzində ölkəni özü münasib bildiyi formada idarə etmək imkanı vardır. Heyl (Hale) və başqalarının qeyd etdiyi kimi, *deleqativ demokratiyalarda* prezidentlər seçdikləri vasitələrə görə deyil, siyasi nailiyyətlərinə görə qiymətləndirilir [4, ss. 287]. Prezident millətin simvolu kimi görüldüyü və milli maraqların qoruyucusu sayıldığı üçün özünü müəyyən partiyalara və digər ictimai-siyasi mənfəətlərə aid etmək istəmir; başqa sözlə, millətin atası rolunu oynayaraq, partiyalar üstü mövqe tutmağa çalışır. Ona görə də o, partiyalar və digər siyasi qurumlar qarşısında hesabatlı olmağı, bu milli vəzifənin həyata keçirilməsinə mane olan bezdirici bir vəziyyət olararaq görməyə meyllidir.

Milli maraqların qoruyucusu kimi qəbul edilən prezident, əlbəttə ki, bu maraqların məzmununun müəyyənləşdirilməsi səlahiyyətini özündə görür. Bu səbəbdən də, prezident qərarların formalaşdırılmasında qanunverici orqanın, siyasi partiyaların və mənfəət qruplarının etiraz və müqavimətlərinə məhəl qoymayaraq, qərarlarının hüquqi əsaslarını özü müəyyənləşdirir. Bununla belə, Odonnelin qeyd etdiyi kimi, *deleqativ demokratiya* tam olaraq avtoritar rejim sayılmır. Deleqativ demokratiyada prezident, digər qurumların həssaslığını və funksionallığını nəzərə almadan hərəkət etsə də, uğursuzluğuna görə həm qurumlar, həm də cəmiyyət tərəfindən açıq bir şəkildə tənqid oluna bilməkdədir [3, ss. 61]. Heyl (Hale) və digərləri isə *deleqativ demokratiyalarda* üfüqi hesabatlılıq məsuliyyətinin olmamasına və siyasi qərarların sürətli bir şəkildə qəbul edilməsinə görə qərarların sadəcə formalaşma mərhələsində qaldığına və reallaşmadığına diqqət çəkməkdədirlər. Beləiklə, *deleqativ demokratiyalarda* prezidentlər qərarları həyata keçirəcək institusional struktura malik deyillər və buna görə də həll edəcəyini vəd etdikləri problemlərin aradan qaldırılmasında uğursuzluğa düçar olmaqdadırlar. Bu vəziyyət, böyük xalq dəstəyi ilə seçilən prezidentlərin, seçkidən müəyyən bir müddət sonra siyasi dəstəklərinin ciddi mənada azalmasına səbəb olmaqdadır. Növbəti prezident seçkiləri ilə vəzifə başına gələn şəxs də eyni emosionallığa və üsluba malik olduğu üçün oxşar taleyi yaşamaqdadır [4, ss. 288].

Rusiyada *deleqativ demokratiya*

Həm *deleqativ demokratiyanın* əsas xüsusiyyəti, həm də postsovet Rusiyasında siyasi proseslərin gedişatı nəzərə alındıqda, *deleqativ demokratiya* çərçivəsinin Rusiya siyasəti üçün də şamil oluna biləcəyi görülməkdədir. Belə ki, həm Yeltsinin, həm də Putinin (birinci müddət) vəzifəyə seçilmələrində sələflərindən miras qalmış problemlər təsirli olmuş və onların hər ikisi də siyasətdə müəyyən dərəcədə partiyalar üstü milli lider kimi mövqe tutmuşdurlar. Bununla birgə, *deleqativ demokratiya* kontekstində, Yeltsinin prezidentliyi dövründəki Rusiya ilə Putinin prezidentliyi dövründəki Rusiyanı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Yeltsin dövründəki Rusiya, *deleqativ demokratiya* tərifinin bütün elementlərinə uyğun bir quruluş nümayiş etdirdiyi halda, Putin dövründəki Rusiya üçün vəziyyət fərqlidir.

Prezidentlərin fəaliyyəti dövründə ictimai dəstəyin vəziyyəti, parlament başda olmaqla digər siyasi qurumlarla olan əlaqələr, iqtisadi, sosial və hüquqi sahədə zəruri islahatların qanuniləşməsi və həyata keçirilməsində əldə olunan uğurların dərəcələri bir-birindən fərqli olmuşdur. Yeltsinin həm birinci, həm də ikinci prezidentlik dövrü ərzində, seçkilərdən müəyyən müddət sonra ictimai dəstəyi əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı halda, Putin seçkilərdən sonra da ictimai dəstəyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Yeltsin, parlament və siyasi partiya dəstəyindən məhrum olduğundan, siyasi qərarların qəbulu zamanı üfüqi məsuliyyəti nəzərə almayan bir üslub mənimsədiyi halda, Putin həm güclü partiya dəstəyinə və dolayısıyla daha dost bir parlamentə malik olduğundan islahatların qanuniləşməsi və həyata keçirilməsində institutlararası konsensusu təmin edə bilmişdir. Bu vəziyyət, digər amillərin də təsiri ilə, Putinin prezidentliyi dövründə Rusiyanın, xüsusilə hüquqi-iqtisadi islahatları və inkişafı sahəsində ciddi irəliləyişlər qət etməsinə səbəb olmuşdur [8, ss. 1-24].

Yeltsin dövründə olduğu kimi Putin dövründə də siyasətin əsas istiqamətini dövlət başçısının seçimləri formalaşdırmağa davam etmişdir. Beləliklə Putin dövründə qərarların hüquqi əsaslarının *ukazlar (указ)* tərəfindən müəyyənləşdirilməsinin davam etdirilməsi də bu vəziyyətə dəlalət etməkdədir. Bununla birgə, Putin dövründə Rusiyada siyasət fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirməyə başlamışdır. Bəzi siyasətşünaslar bu yeni xüsusiyyətləri də nəzərə alaraq, Rusiya demokratiyasının *deleqativ demokratiya* tərifindən daha çox, *"idarə olunan plüralizm"* və ya *"idarə olunan demokratiya"* tərifi ilə uyğun gəldiyini irəli sürmüşdürlər.

***"İdarə olunan plüralizm"* anlayışı**

"İdarə olunan plüralizm" daha çox Meksikanın prezidentlik sistemi altında formalaşmış strukturu təsvir etmək üçün istifadə edilən bir anlayışdır. Qvozdyev (Gvosdev) qeyd edir ki, belə bir strukturun yaradılmasında məqsəd, *"güclü bir idarəetmənin həm qanunvericilik və məhkəmə orqanlarını, həm də vətəndaş cəmiyyətini istiqamətləndirməsi ilə siyasi sabitlik və iqtisadi inkişafı təmin etmək"*dir [6, ss. 489]. Lakin Balzerin dediyi kimi, *"idarə olunan plüralizm"* demokratiya sisteminin hüdudlarından tamamilə kənara çıxmağı nəzərdə tutan bir cəhd deyil: *"Burada məqsəd fərqli kontekslərdəki heterogen cəmiyyətə monist strukturda siyasi, dini və ya mədəni bir sistemi aşılamaq deyildir. Cəmiyyətin idarə oluna bilən, zərərsiz və hakimiyyətin siyasətini təhlükəyə atmayacaq səviyyədə təşkilatlanmasına imkan verməkdir"* [1, ss. 191]. Əks halda həm hakim dairələrin daxili bütövlüyünü, həm də sistemin cəmiyyətə qarşı legitimliyini qoruması mümkün olmaya bilər. Qvozdyev (Gvosdev) qeyd edir ki, *"idarə olunan plüralizmdə"*, hökumətin qəbul etdiyi qərarlara tabe olmaq müqabilində, müxalifət məhdud dərəcədə müstəqil davranmaq və tənqid etmək hüququ ilə təmin edilir [6, ss. 493].

Veldon (Weldon) Meksikada *"idarə olunan plüralizm"in presidencialismo* vasitəsilə mümkün olduğunu və *presidencialismo'*nun da aşağıdakı dörd element üzərində qurulduğunu qeyd etməkdədir: i) (gücləndirilmiş) prezidentlik idarəetmə üsulunu mənimsəyən konstitusiya, ii) eyni siyasi partiyanın Prezident Administrasiyasına, hökumətə və Konqresin hər iki palatasına nəzarət etdiyi *birləşmiş hakimiyyətin* mövcudluğu, iii) *birləşmiş hakimiyyətə* nəzarət edən siyasi partiyanın mərkəziyyətçi struktura malik olması və iv) prezidentin bu siyasi partiyanın qeyri-rəsmi lideri olması [5, ss. 227].

Rusiyada *"idarə olunan plüralizm"*

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Rusiyada 1993-cü il Konstitusiyası ilə qəbul edilən gücləndirilmiş prezidentlik idarəetmə üsulu Putinin prezidentliyi dövründə *presidencialismo'*nun üzərində qurulduğu digər elementlərlə də inteqrasiya olmağa başlamışdır. Belə ki, 2001-ci ildə "Birlik (Единство)" və "Ana Vətən-Bütün Rusiya (Родина)" seçki blokları "Vahid Rusiya (Единая Россия)" siyasi partiyasının çətiri altında birləşmiş və III. Dövlət Dumasında komitələrin əksəriyyətinin çoxluğu və onlara sədrlik "Vahid Rusiya" partiyasının xeyrinə dəyişmişdir. "Vahid Rusiya" parlament qrupunun sədri Klintseviçin sözlərinə görə *"...İki seçki blokunun birləşməsinin əsas məqsədi prezident Vladimir Putinin siyasi proqramını dəstəkləyəcək siyasi partiyanın yaradılması idi..."* [7]. Vahid Rusiya partiyası, IV. çağırış Dövlət Duması

seçkilərində səs nisbətini daha da artıraraq seçki sonrası birləşmələrlə konstitusiyanı dəyişdirə biləcək çoxluğa gəlib çatmışdır. Putinin "Vahid Rusiya"nın qeyri-rəsmi lideri olması Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərdə də özünü göstərmişdir. Xüsusilə Putinin *"'Vahid Rusiya"nın əvvəlki seçkilərdə qazandığı uğurunda mənimlə olan əməkdaşlığın əhəmiyyəti böyükdür."* deməsi bu vəziyyətin göstəricisidir [10].

Putin dövründə həyata keçirilən siyasət, Rusiyada vətəndaş cəmiyyətindən iş dünyasına, mediadan siyasi institutlara və müxalifətə qədər bir çox sahədə *"idarə olunan plüralizm"* sisteminin hakim olmasına yönəlmişdir. Balzerin *"İdarə olunan demokratiya: Vladimir Putin dövründə formalaşmaqda olan rejim"* məqaləsi ilə Qvozdyevin *"Meksika və Rusiya: Güzgüdəki əks?"* başlıqlı məqaləsində Rusiyada bu kontekstdə həyata keçirilən siyasətdən bəhs edilməkdədir. Hər iki araşdırma, həm Putinin, həm də "Vahid Rusiya" liderlərinin bəyanatlarında Rusiyanın iqtisadi inkişafına nail oluna bilinməsi, milli maraqların müdafiəsi, dövlət idarəçiliyinin effektivləşdirilməsi və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün icra olunan siyasətin vacibliyinin qeyd olunduğunu sərgiləməkdədir. Bununla birgə Balzer, Putinin prezidentliyinin ikinci dövründə inkişaf və idarəetməni təkmilləşdirmək adına qurumların real varlıqlarından təcrid olunmasının demokratiya baxımından arzuolunmaz nəticələr doğurduğunu, siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları, din, federal əlaqələr, iqtisadi fəaliyyətlər və vətəndaş cəmiyyəti nümunələri kontekstində təhlil etməkdə və beləliklə Rusiyanın *"idarə olunan demokratiya"* ilə hibrid bir sistemə transformasiya etdiyini təsbit etməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Balzerin fikrincə idarə olunan plüralizmdə siyasi mexanizm aşağıdakı prinsiplər üzərində işləməkdədir: i) *"idarə olunan plüralizm"* müəyyən bir dövlət dininin olmasını tələb etmir, lakin hökumət təhlükəli olaraq görülən dinlərin və inancların qadağan edilməsini məqsədəuyğun hesab etməkdədir. ii) *"idarə olunan plüralizm"* təkpartiyalı bir siyasi partiya sistemini tələb etmir, lakin hökumət siyasi təşkilatlanmanın və müzakirənin sərhədlərini hakimiyyətə çətinlik yaratmayacaq siyasi partiyalarla məhdudlaşdırmağa çalışmaqdadır. iii) *"İdarə olunan plüralizm"də* media və mətbuata qarşı birbaşa senzura tətbiq olunmur, lakin seçilən metodlarla *"media öz məsuliyyətini dərk edir"* təzyiqindən istifadə edilməkdədir. iv) *"İdarə olunan plüralizmdə"* vətəndaş cəmiyyətinin hərəkətliliyi həm təşviq edilməkdə, həm də ona əngəllənməkdədir. Hökumət qloballaşan iqtisadi şərtlər və bazar iqtisadiyyatı mexanizmi ilə həmkarlar ittifaqlarının, işəgötürən təşkilatların və digər vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlanmalarının mövcudluğunun vacibliyinə inanmaqla yanaşı, vətəndaş cəmiyyətinin dövlət tərəfindən istiqamətləndirilməli olduğuna və lazım gəldikdə məhdudlaşdırılmasına inanmaqdadır. Bkz: Harley Balzer, "Managed Pluralism: Vladimir Putin's Emerging Regime", Post-Soviet Affairs, 2003, 19, 3, s. 191.
2. Daymond (Diamond), "bu cür tanımlamalarla əlaqəli ölkənin psevdo (pseudo), yəni yalançı demokratiyaya malik olduğunu göstərməkdədir" deyə qeyd etməkdədir. Bkz: Larry Diamond, "Thinking about Hybrid Regimes", Journal of Democracy, 2002, 13, 2, ss. 24.
3. Guillermo O'Donnell, "Delegative Democracy", Journal of Democracy, Vol.5, January 1994, ss. 59–96.
4. Henry E. Hale et al., "Putin and the 'Delegative Democrasy' Trap: Evidence From Russia's 2003-2004 Elections", Post – Soviet Affairs, 2004, 20, 4, ss. 285-319.
5. Jeffrey Weldon, "The Political Sources of Presidencialismo in Mexico", Presidentialism and Democracy in Latin America, Ed. by. Matthew S. Shugart, Scott Mainwaring, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
6. Nikolas K. Gvosdev, "Mexico and Russia: Mirror Images?", Demokratizatsiya, Fall 2002, Vol. 10, Issue 4, ss. 488-508.
7. Nikolay Krivous, "Mı ne pıtaemsya Sozdat' Novaya KPSS", Rossiyskaya Gazeta, 26 Ekim 2001. http://www.ng.ru/politics/2007-11-08/4_strike.html
8. Rudiger Ahrend, "Russia's Post-crisis Growth: Its Sources and Prospects for Continuatian", Europe-Asia Studies, Vol. 58, No.1, January 2006, ss. 1-24.
9. Rusiya siyasi sistemini, Levitski və Vey (Way) cütlüyü "rəqabətli avtoritarizm" (Steven Levitsky, Lucan Way, "The Rice of Competitive Autoritarianism", Journal of Democracy, 2002, 13, 2, s. 61–65), Gvosdev "idarə olunan plüralizm" və ya "idarə olunan demokratiya" (Nikolas K. Gvosdev, "Mexico and Russia: Mirror Images?", Demokratizatsiya, Fall 2002, Vol. 10, Issue 4, s. 488-508), Heyl (Hale) və digərləri "deleqativ demokratiya" (Henry E. Hale et al., "Putin and the "Delegative Democrasy" Trap: Evidence From Russia's 2003-2004 Elections", Post – Soviet Affairs, 2004, 20, 4, s. 285-319), Han (Hahn) "gizli avtoritarizm" (Hahn M. Gordon, "Managed Democracy? Building Stealth Authoritarianism in St. Petersburg", s. 195–231) olaraq tanımlamaqdadırlar.
10. http://www.ng.ru/politics/2007-11-08/4_strike.html. 09.10.2006.

Fransa nümunəsində yarı-prezidentlik sisteminin təhlili

Abdullayev Natiq Həmzağa oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrası
nabdullayev@beu.edu.az

Əhmədov Yasər Əhməd oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrası
yehmedov@beu.edu.az

Xülasə

1958-ci il tarixli Fransa konstitusiyasının mənimsədiyi dövlət başçısı-hökumət, dövlət başçısı-parlament, hökumət-parlament arasındakı əlaqə formaları və qarşılıqlı təsir mexanizmləri elmi-siyasi ədəbiyyatda dövlət idarə üsulları təsnifatında yeni bir terminin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Məşhur fransız siyasətşünas Düverger tərəfindən "yarı-prezidentlik" olaraq adlandırılan bu yeni dövlət idarə üsulu bir çox mütəxəssis tərəfindən tənqid edilmiş, fərqli yanaşmalar diqqətə alındığında terminin nisbi xarakter daşıya biləcəyini qeyd etmişdirlər. Fransa siyasi sistemi ilə bilavasitə əlaqədar olan bu yeni idarə üsulu hakimiyyətdə sabitliyin təmin olunmasına yol açmaqla bərabər, eyni zamanda dövlət başçısı-hökumət arasında qarşıdurmaya da səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Yarı-prezidentlik, Dövlət idarə üsulu, Fransa konstitusiyası, Cohabitation

Abstract

The forms of interaction and mechanisms of mutual impact between the head of state-government, head of state-parliament, government-parliament, adopted by the French Constitution of 1958, led to the emergence of a new term in the scientific and political literature in the classification of government types. This new government type which was called as "semi-presidentialism" by the famous French political scientist Duverger, has been criticized by many scientists. It was noted that the term could be relative if different approaches were taken into account. This new government type, which is directly related to the French political system, can not only ensure stability in government, simultaneously can lead to confrontation between the head of state and government.

Key words: Semi-presidentialism, Government type, France Constitution, Cohabitation

Giriş

"Yarı-prezidentlik sistemi" bir termin olaraq ilk dəfə 1959-cu ildə jurnalist Hubert Beuv Meri (Hubert Beuve-Mery) tərəfindən, Beşinci Fransa Respublikasının konstitusiyası ilə ortaya qoyulan idarəetmə üsulunu təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir. Bu anlayışın elmi çərçivədə müzakirə olunması isə ilk dəfə 1970-ci ildə fransız elm adamı Moris Düverger (Maurice Duverger) tərəfindən həyata keçirilmişdir. Həmçinin, anlayışın beynəlxalq akademik tədqiqatlarda istifadə olunması da Düvergerə məxsusdur [1, ss. 1]. Düverger 1980-ci ildə dərc olunmuş məqaləsində qeyd edirdi ki, siyasi sistemin "yarı-prezidentlik" olaraq adlandırılması üçün konstitusiyada aşağıdakı üç element olmalıdır: i) dövlət başçısının xalq tərəfindən seçilməsi, ii) çox geniş səlahiyyətlərə malik olması və iii) parlamentar çoxluğa sahib olan və ona qarşı müxalif davranmadığı müddətcə hakimiyyətdə qala bilən, hökumət səlahiyyətlərinə malik baş nazir və nazirlər kabinetinin olması [5, ss. 166]. Düverger, bu üç faktoru əsas alaraq, 1980-ci il statistikasına görə altı ölkənin yarı-prezidentlik sisteminə malik olduğunu qeyd etmişdir: Avstriya, Finlandiya, Fransa, İslandiya, İrlandiya və Portuqaliya.

Yarı-prezidentlik anlayışına dair təhlil və tənqidlər

Bəzi siyasətşünaslar Düvergerin həm "yarı-prezidentlik" ifadəsini, həm də yarı-prezidentlik sistemini təsvir etmək üçün vurğuladığı elementləri tənqid etmişdir. Məsələn, Xuan Linz, Alfred Stefan və Ezra Süleyman iddia edirlər ki, "yarı-prezidentlik" ifadəsi yanlışdır, çünki, "yarı-parlamentarizm" ifadəsini xatırlatdığına görə məhz bu ifadə ilə də əvəz edilə bilər [1, ss. 5]. Düvergerin, bu rejimin "prezidentlik və parlamentarizm fazaları arasında bir gediş-gəliş (*alternation*)" olduğunu vurğulaması, prezident və parlamentar çoxluğun uyğun gəldiyi zaman prezident rejiminə, uyğun gəlmədiyi halda isə parlamentar rejimə oxşadığını qeyd etməsi [5, ss. 165]. Linz, Stefan və Süleyman kimi müəlliflərə haqq qazandırmaqdadır. Bununla belə, Düverger qeyd edir ki, bu sistemi "yarı-parlamentar" termini ilə

tərifləndirmək olmaz. Düvergerin fikrincə, parlamentar sistemdən fərqli olaraq həm prezidentlik sistemində, həm də yuxarıda haqqında qeyd olunan sistemdə legitimliyini xalqdan alan iki orqan olduğuna görə, "yarı-prezidentlik" termini belə sistemlərin adlandırılması üçün daha uyğun variantdır.

"Yarı prezidentlik" termininə yönəlik başqa bir tənqid isə Metyu Şuqart (Matthew Shugart) və Con Qeri (John Garey) tərəfindən olunmuşdur. Şuqart (Shugart) və Qeri (Garey) "yarı-prezidentlik" termini ilə tərif edilən sistemləri, güç tarazlığının prezident və baş nazir arasında dəyişməsi baxımından iki ayrı hökumət forması kimi təsnifləndirməyi təklif etmiş və yarı-prezidentlik rejimini hökumət formaları təsnifatına daxil etməmişdir [8, ss. 23-27]. Müəlliflər, Düvergerin yarı-prezidentlik sistemini tanımlamaq üçün vurğuladığı elementləri ehtiva edən bir sistemin *baş nazirçi-prezidentlik* şəklində adlandırılmalı olduğunu vurğulamışdır. Belə ki, Düvergerin, sistemi müəyyənedici elementlərdən üçüncüsü olaraq qeyd etdiyi xüsusiyyətə görə, hökumət, parlament qarşısında cavabdeh olduğu üçün baş nazirin həm prezidentə qarşı müstəqil mövqeyi var, həm də baş nazirin icra hakimiyyətində üstün olması ehtimalı var. Şuqart (Shugart) və Qerinin (Garey), "yarı-prezidentlik" anlayışını rədd edərək, bu çərçivədə irəli sürdüyü ikinci tərif *prezidentçi-parlamentar* sistemidir. *Prezidentçi-parlamentar* sistemini *baş nazirçı-prezidentlik* sistemindən fərqləndirən elementlər aşağıdakılardır: i) prezident, baş naziri və nazirləri vəzifəyə təyin etməklə birgə, onları vəzifədən də azad edir, ii) prezident, parlamenti buraxmaq səlahiyyətindən əlavə, qanunvericilik prosesində də iştirak edir və eyni zamanda tənzimləyici tədbirlər görmək səlahiyyətinə malikdir [3, ss. 24]. Ona görə də bu sistemdə prezidentin diqqətəlayiq üstünlüyü vardır.

Düvergerin yarı-prezidentlik sistemini tanımlamaq üçün qeyd etdiyi elementlər Patrik Onil (Patrick O'Neill) tərəfindən tənqid olunmuşdur. Onil (O'Neill) hesab edirdi ki, bir sistemin yarı-prezident adlanması üçün i) icraetmə səlahiyyətinin, hökumət başçısı olan baş nazirlə dövlət başçısı olan prezident arasında bölüşdürülməsi və ii) prezidentin kifayət qədər geniş səlahiyyətlərə malik olması yetərli sayıla bilər [6, ss. 197]. Başqa sözlə, Onil (O'Neill), prezidentin xalq tərəfindən seçildiyi, ancaq simvolik səlahiyyətlərə sahib olduğu konstitusional strukturların yarı-prezidentlik sistemləri olaraq tanımlamadığı halda, prezidentin xalq tərəfindən seçilmədiyi, ancaq geniş səlahiyyətlərə sahib olduğu konstitusional strukturları yarı-prezidentlik sistemləri olaraq tanımlamaqdadır. Onilin (O'Neill), bir konstitusional strukturda xalq tərəfindən seçilmiş prezidentlik sisteminin mövcudluğunun mütləq bir formada yarı-prezidentlik və həmçinin prezidentlik sistemi üçün kifayət etmədiyi tezisini Covanni Sartori (Giovanni Sartori) də müdafiə etməkdədir. Bu baxımdan, Sartori, prezidentlərin simvolik omaqdan başqa bir işə yaramadığı və sistemin hər mənada parlamentar sistem kimi işlədiyi Avstriya, İslandiya və İrlandiya kimi ölkələri, xalq tərəfindən seçilmiş prezidentlərinin olmasına baxmayaraq, yarı-prezidentlik təsnifləndirməsinə aid etməməkdədir [7, ss. 114, 167]. Sartori, dövlət başçısının xalq tərəfindən seçilməsi ilə birgə, aşağıdakı elementləri də özündə ehtiva edən sistemi yarı-prezidentlik sistemi olaraq tanımlamaqdadır: i) baş nazir, icraetmə səlahiyyətini prezidentlə bölüşür və beləliklə ikili hakimiyyət strukturu ortaya çıxır; ii) prezident parlamentdən asılı deyil, yəni müstəqildir, ancaq tək başına və ya birbaşa icraetmə səlahiyyətinə də malik deyil; iii) baş nazir və onun kabineti yalnız parlament qarşısında cavabdehdir və prezidentdən asılı deyil, sadəcə parlamentin etimad səsverməsinə və ya etimadsızlıq səsverməsinə (və ya hər ikisinə) tabedir və hər iki halda parlament çoxluğunun dəstəyinə ehtiyac duymaqdadır; iv) icraedici hakimiyyətdə ikili səlahiyyət strukturu, icraetmə strukturu daxilində müxtəlif tarazlıqlara və həmçinin dəyişkən üstünlüklərə imkan verir, lakin icraedici hakimiyyət "başçılarının" hər birinin muxtariyyət potensialı qalmaqdadır [7, ss. 173-174].

Ayrı-ayrı müəlliflərin "yarı-prezidentlik" termini və yarı-prezidentlik sisteminin elementləri ilə bağlı ayrı-ayrı təklif və dəyərləndirmələri olsa da, ümumilikdə onlar, "yarı-prezidentlik" sisteminin fundamental fərqləndirici elementinin "icraetmənin bir-birindən asılı olmayan iki orqanı ehtiva etməsi" tezisi üzərində həmfikirdirlər. Bu baxımdan, Şuqart (Shugart) və Qerinin (Garey) *prezidentçi-parlamentar* kimi tanımladıqları sistemi, baş nazirin tam müstəqil olmaması, prezidentdən asılı olması səbəbilə "yarı-prezidentlik sistemi" kateqoriyasında dəyərləndirməmək lazımdır. Çünki yarı-prezidentlik sistemində hökumət həm prezident, həm də parlament qarşısında ikiqat məsuliyyət daşımır, əvəzində isə yalnız parlament qarşısında siyasi məsuliyyət daşımaqdadır [10, ss. 81].

Bir çox müəllif kimi, "yarı-prezidentlik sistemi"nin prezidentlik və parlamentar sistemləri arasında hibrid bir sistem olduğunu ifadə edən Vildan İyigüngör, Bartoliniyə istinad edərək qeyd edir ki, yarı-prezidentlik sistemi, ümumi mənada böhran və ya müstəqilliyin yeni qazanıldığı, ya da başqa bir hegemon gücün təzyiqindən xilas olma dövrlərinə aid konstitusiyalarda əks olunmaqdadır [4, ss. 96-97]. Bu dövrlərdə millətin effektiv bir simvol axtarışında olması səbəbindən, millətin və ya dövlətin bütövlüyünü təmsil edən dövlət başçılarının statusu müəyyən səlahiyyətlərlə gücləndirilməkdə və dövlət başçıları

simvolik səlahiyyətlərə malik dövlət başçılığı statusundan həqiqi mənada icraedici hakimiyyət səlahiyyətləri ilə təmin olunmuş şəxs statusuna keçməkdədirlər [10, ss. 79]. Üçüncü dalğa demokratikləşmə dövründəki ölkələrdən bəzilərində və postsovet ölkələrinin əksəriyyətində geniş səlahiyyətlərlə təmin olunmuş dövlət başçılarının olması buna misal olaraq göstərilə bilər. Bundan başqa, böhran dövrlərində Sartorinin "parlament hökuməti" adlandırdığı Üçüncü və Dördüncü Fransa Respublikalarının qeyri-sabit strukturlarına göstərilən reaksiya da konstitusiyaların geniş səlahiyyətlərə malik prezidentlik müəssəsini seçməsinə səbəb olmuşdur.

Fransada yarı-prezidentlik sistemi

Yuxarıda, yarı-prezidentlik sisteminin ilk dəfə Beşinci Fransa Respublikasının konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilən struktura istinadla istifadə olunduğunu qeyd etmişdik. Odur ki, yarı-prezidentlik sistemində icraedici və qanunverici orqanların konstitusional mövqeyini və onların arasındakı münasibətlərin necə işlədiyini də Beşinci Fransa Respublikasının prototipində göstərmək lazımdır. İşə Beşinci Fransa Respublikasının konstitusiyasında icraedici hakimiyyətin strukturunu araşdırmaqla başlamaq lazımdır. Çünki yarı-prezidentlik sisteminin və dolayısıyla Beşinci Fransa Respublikasının konstitusiyasının ən əsas xüsusiyyəti "icraedici hakimiyyətə iki müstəqil orqanın daxil olması"dır. İcraedici hakimiyyətin iki müstəqil orqandan ibarət olması, parlamentar sistemdən fərqli olaraq yarı-prezidentlik sistemində icraedici hakimiyyətin həqiqi mənada ikibaşlı olmasını təmin etmişdir.

Fransa konstitusiyasına görə, dövlət başçısı birbaşa xalq tərəfindən seçilir (6-cı maddə) [11]. Konstitusiyanın 5-ci maddəsinə əsasən dövlət başçısı konstitusiyanın aliliyinə hörmətlə yanaşmanı, öz arbitrlığı ilə dövlət orqanlarının bir biri ilə koordinasiyalı işləyişini və dövlət güçünün davamlılığını da təmin edir. Dövlət başçısı milli müstəqilliyin, ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır [10, ss. 79]. Elgi (Elgie), bu maddənin, dövlət başçısının siyasi sistemin zirvəsində olduğunu göstərdiyini və ona siyasi proseslərə effektiv və ya istədiyi formada müdaxilə etmək imtiyazı verdiyini qeyd etməkdədir [1, ss. 76]. Fikrimizcə, bu maddənin müddəası konstitusiyanın 16-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda əhəmiyyət qazanmaqdadır. Çünki 16-cı maddəyə əsasən, "Respublikanın müəssisələri, millətin müstəqilliyi, ölkənin bütövlüyü və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ciddi və gözlənilməz təhlükə ilə üzləşdikdə və konstitusional dövlət orqanlarının nizamlı fəaliyyəti pozulduqda, dövlət başçısı baş nazirlə, parlament və konstitusiya şurasının sədrləri ilə rəsmi məsləhətləşmələrdən sonra bu vəziyyətlərin tələb etdiyi tədbirləri görməlidir...". Ona görə də, dövlət başçısına verilən bu mütləq mənada qeyri-məhdud səlahiyyətlər adi vaxtlar üçün nəzərdə tutulan səlahiyyətlər deyil. Bunlar dövlət başçısının fövqəladə səlahiyyətləri kimi müəyyən edilir [9, ss. 101]. Konstitusiyada dövlət başçısının fövqəladə səlahiyyətləri göstərilmədiyindən, "situasiyanın tələb etdiyi tədbirlər" ifadəsi ilə parlamentə və hökumətə aid bütün səlahiyyətlərdən təkbaşına istifadə edə biləcəyi bildirilir [2, ss. 43]. Bir daha qeyd edək ki, konstitusiya bu çərçivədə olan səlahiyyətlərdən nadir hallarda istifadə etməyi tövsiyə etməkdə və həmin maddənin davamında göstərilən ifadə ilə məqsədin "ən qısa müddətdə konstitusional dövlət orqanlarına öz vəzifələrini yerinə yetirmək imkanı vermək" olduğunu göstərməkdədir.

Konstitusiyanın 5-ci və 16-cı maddələri istisna olmaqla, dövlət başçısının digər bütün konstitusional səlahiyyətləri onun təbii və ya normal dövrlərə xas səlahiyyətlərdir. Bu səlahiyyətlərin bir çoxu parlamentar sistemdə olduğu kimi konstitusiyanın 19-cu maddəsinə uyğun olaraq baş nazir və müvafiq nazirin birgə imzasını tələb edir. Dövlət başçısının təkbaşına istifadə etdiyi səlahiyyətlər isə "xüsusi" səlahiyyətlər adlanır. Bu səlahiyyətlər, dövlət başçısı tərəfindən sərbəst, öz təşəbbüsü ilə və heç kim tərəfindən maneə törədilmədən həyata keçirilir [1, ss. 75]; [9, ss. 101].

İdarəetmə üsulunun müəyyən edilməsi baxımından dövlət başçısının ən mühüm "xüsusi səlahiyyətləri" Nazirlər Şurasının iclaslarına sədrlik etmək, baş naziri təyin etmək və Milli Məclisi buraxmaqdır (maddə 8/1); maddə 12/1). Nazirlərin dövlət başçısı tərəfindən təyin edilməsi baş nazirin təklifi ilə həyata keçirilir (maddə 8/2). Ona görə də, hökumət daxilində balansın yaradılması baş nazirin prioritet vəzifəsidir və nazirləri təyin etmək dövlət başçısının "xüsusi" səlahiyyətlərinə aid deyil. Dövlət başçısı öz iradəsi və ya təşəbbüsü ilə təyin etdiyi baş nazirin vəzifəsinə də xitam vermir. Baş nazirin mandatı ancaq hökumətin kütləvi şəkildə istefası ilə başa çata bilər. Konstitusiyanın 50-ci maddəsinə əsasən, Milli Məclis etimadsızlıq təklifini qəbul edərsə və ya hökumət proqramını qəbul etməzsə, baş nazir hökumətin istefasını dövlət başçısına təqdim edir. Bu kontekstdə, dövlət başçısı, məsləhət xarakteri daşısa da, baş nazirin və parlament rəhbərlərinin fikirlərini dinlədikdən sonra, hökumətin istefasını qəbul etmək əvəzinə Milli Məclisi də buraxa bilər. Yalnız bu kimi hallarda Milli Məclis əvvəlki buraxılmadan bir il keçməyincə buraxıla bilməz (maddə 12/3).

Dövlət başçısının qanunvericilik səlahiyyətləri ilə əlaqəsi onun Milli Məclisi buraxmaq hüququ ilə məhdudlaşmır və onun bu məsələdə, o cümlədən Milli Məclisin buraxılması ilə bağlı səlahiyyətləri də "xüsusi" səlahiyyətlərdir. Konstitusiyanın 18-ci maddəsinə görə, dövlət başçısı qanunverici orqana mesaj göndərə bilər. Qeyd edək ki, dövlət başçısının mesajları qanun layihəsi xarakteri daşımır və yalnız dövlət başçısına dövlətin ən üst təmsilçisi kimi qanunverici orqanla dialoq qurmasına imkan verir. Düverger, mesajların qanunverici orqanlar üzərindəki təsirlərinin məhdud olduğunu və buna görə də çox istifadə olunmadığını qeyd edir [9, ss. 102].

Dövlət başçısının qanunvericiliklə bağlı bir digər səlahiyyəti də qanunverici orqanın qəbul etdiyi qanunları dərc etməkdir. Konstitusiya, qanunları dərc etmək üçün dövlət başçısına on beş gün müddət vermişdir (maddə 10/1). Bu müddət ərzində dövlət başçısı müvafiq qanuna veto qoya və parlamentdə ikinci müzakirənin keçirilməsini tələb edə bilər (maddə 10/2). İkinci müzakirədə də qanun eyni mətnlə qəbul olunarsa, dövlət başçısı qanunları dərc etmək məcburiyyətindədir. Dövlət başçısının, qanunlar qüvvəyə minməzdən əvvəl konstitusiyaya uyğunluğunu araşdırmaq məqsədilə Konstitusiya Şurasını işə çağırmaq səlahiyyəti də vardır.

Normal dövrlərdə dövlət başçısının səlahiyyətlərindən biri də referendum elan etməkdir. Bu səlahiyyəti, bir tərəfdən dövlət başçısının "xüsusi" səlahiyyətlərindən biri sayıla bilsə də, digər tərəfdən onu bu şəkildə qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, Konstitusiyanın 11-ci maddəsinə əsasən, referendum elan etmək təşəbbüsü hökumətə və parlamentə məxsusdur, lakin bu təklifləri qəbul edib etməmək dövlət başçısının iradəsinə bağlıdır. Bu mənada, referendum elan etmək mexanizminin işə salınmasında yekun və müstəqil söz sahibi olma haqqı dövlət başçısına aiddir.

Elgi (Elgie), Fransada dövlət başçısının səlahiyyətlərinin daha çox müdafiə və xarici siyasət kimi "yüksək" siyasətdə cəmləşdiyini qeyd etməkdədir [1, ss. 68]. Dövlət başçısı "yüksək" siyasəti müəyyən etmək üçün aşağıdakı konstitusional "xüsusi" səlahiyyətlərə malikdir: i) Dövlət başçısı, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır (15-ci maddə); ii) Dövlət başçısı, Milli Müdafiə Ali Şurasına sədrlik edir (15-ci maddə); iii) Dövlət başçısı, xarici ölkələrə səfirlər və xüsusi nümayəndələr təyin edir, xarici ölkələrin səfirlərini və xüsusi nümayəndələrini qəbul edir (14-cü maddə).

Fransa konstitusiya sistemində icraedici hakimiyyəti həyata keçirən ikinci orqan baş nazir, nazirlər və müşavirlərdən ibarət olan Nazirlər Şurası, yəni hökumətdir [9, ss. 105]. Hökumət üzvləri "uyğunsuzluq qaydası"na görə parlament üzvü ola bilməzlər (23-cü maddə). Konstitusiyanın 20-ci maddəsinə əsasən, hökumət milli siyasəti müəyyən edir və öz nəzarətində olan inzibati və hərbi strukturla bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir. Hökumət Konstitusiyanın 34-cü maddəsi ilə, parlamentin tənzimləmə sahəsi kimi müəyyən etdiyi sahələrin xaricində qalan mövzularda tənzimləyici tədbirlər görmək səlahiyyətinə malikdir (37-ci maddə). Bundan əlavə, hökumət parlamentdən, hökumət proqramının həyata keçirilməsi məqsədilə, parlamentin tənzimləmə sahəsinə aid məsələlər üzrə də qısa müddətlik qüvvədə olmaq surətilə tənzimləmə səlahiyyəti ala bilər (38-ci maddə). Konstitusiyanın 36-cı maddəsinə əsasən, hərbi vəziyyətin elan edilməsi də hökumətin səlahiyyətindədir. Nazirlər Şurasının siyasi məsuliyyəti, konstitusiyanın 20-ci maddəsinə əsasən 49 və 50-ci maddələrin müddəalarına uyğun olaraq, parlament qarşısındadır.

Konstitusiyanın 21-ci maddəsinə əsasən baş nazir hökumətin başçısıdır. Bu vəzifəsinə görə, baş nazir hökumətdaxili əməkdaşlığı təmin edir və hökumətin ümumi siyasətinin həyata keçirilməsinə cavabdehlik daşıyır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hökumətin formalaşmasında baş nazirin üstünlüyü var. Bundan əlavə, baş nazir bir sıra dövlət məmurlarını təyin etmək səlahiyyətinə malikdir (13-cü maddə). Baş nazir, hüquqi müstəvinin uyğun olduğu hallarda dövlət başçısının sədrlik etdiyi qurumlara da başçılıq edir. Ümumiyyətlə, baş nazirin Fransa konstitusiya sistemində mühüm yeri vardır. Belə ki, i) baş nazir parlamenti növbədənkənar iclasa çağıra bilər (maddə 29); ii) baş nazir parlamentə qanun layihəsi təqdim edə bilər (maddə 39/1); iii) baş nazir qanunların konstitusiyaya uyğunluğunun araşdırılması üçün Konstitusiya Şurasını fəaliyyətə keçirə bilər (maddə 61/2); iv) dövlət nazirinə bəzi təkliflər verə, müəyyən səlahiyyətlərdən istifadə etməyi təklif edə bilər və s.

Nəticə

Göründüyü kimi, dövlət başçısı ilə hökumətin bəzi vəzifə və səlahiyyətləri üst-üstə düşməkdədir. Belə ki, hökumət başçısı baş nazir olduğu halda, Nazirlər Şurasına dövlət başçısı rəhbərlik edir; müdafiə və xarici siyasətdə dövlət başçısı mühüm səlahiyyətlərə sahibkən, hökumət isə silahlı qüvvələrin ölkənin müdafiəsinə hazırlanmasına cavabdehdir; Konstitusiyanın 19-cu maddəsinə əsasən, "xüsusi" səlahiyyətlər istisna olmaqla, bütün dövlət başçısı səlahiyyətləri baş nazirin və müvafiq nazirin birgə imzasını tələb etdiyi halda, Nazirlər Şurası tərəfindən qəbul edilən bütün qərarlar və tənzimləyici normativ aktlar isə müvafiq qaydada dövlət başçısı tərəfindən imzalanmalıdır. Bu səbəbdən də, dövlət başçısı ilə baş nazirin

parlamentdə eyni siyasi çoxluğu təmsil etməsi və ya əksinə olması Fransa siyasi sistemində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmaqdadır. Hakimiyyətin, ayrı-ayrı siyasi partiyalara mənsub dövlət başçısı və baş nazirlə bölüşdürüldüyü və *cohabitation* olaraq adlandırılan dövrlərdə, baş nazirlə qarşıdurma səbəbindən, dövlət başçısının siyasi balans daxilindəki təsiri azalır, əksinə hallarda isə, prezident parlamentdəki çoxluq sayəsində istədiyi baş naziri seçə bildiyi üçün siyasi təsiri güclənir.

Beşinci Fransa Respublikasının Konstitusiyası, Üçüncü və Dördüncü Respublika dövrlərinə bir reaksiya olaraq parlamentin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmışdır. Parlamentin ancaq müəyyən məsələlərlə bağlı qanunlar qəbul edə bilməsi qərarlaşdırılmışdır. Dövlət başçısına, bəzi məsələlərlə bağlı referendum elan etmək səlahiyyəti verilərək, bununla da parlamentin təsirinin zəiflədilməsinə cəhd edilmişdir. Qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət gücləndirilmiş, baş nazirin etimad səsverməsi tələb etdiyi halda qanunların səsvermə olmadan qəbulu mexanizmi tanınmışdır. Buna baxmayaraq, Beşinci Fransa Respublikasının konstitusiyasına əsasən, hökumətə nəzarət etmək səlahiyyəti yalnız parlamentə məxsusdur. Bundan başqa, dövlət başçısının parlamenti buraxmaq səlahiyyəti də məhdudlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elgie, Robert, "France" Semi-Presidentialism in Europe, Ed. by. Robert Elgie, Oxford University Press, 1999.
2. Gözübüyük, Şeref, "Anayasa Hukuku", Güncelleştirilmiş 9. Bası, Ankara, 2000.
3. Holmes, Stephan, "Superpresidentialism and Its Problems", East European Constitutional Review, Vol. 2/3, Fall-Winter, 1993-1994.
4. İyigüngör, Vildan, "Küreselleşme ve Yürütmenin Güçlendirilmesi: Siyasal Sistem Tartışmaları", İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No. 26, (Mart 2002), ss. 85-103.
5. Maurice, Duverger, "A New Political System Model: Semi-Presidential Government", European Journal of Political Research, 8, 2, 1980, ss. 165-187.
6. O'Neill, Patrick, "Presidential Power in Post-Communist Europe: The Hungarian Case in Comparetive Perspective", Journal of Communist Studies, 9, 3, 1993, ss. 177-201.
7. Sartori, Giovanni, "Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği: Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme", çev: Ergun Özbudun, Yetkin Yayınları, Ankara, 1997.
8. Shugart, S. Matthew, Garey, M. John, "Presidents and Assembles: Constitutional Design and Electrol Dynamics", Cambridge University Press, 1995.
9. Tosun, E. Gülgün, Tosun, Tanju, "Başkanlık ve Yarı Başkanlık Sistemleri", Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.
10. Turhan, Mehmet, "Hükümet Şekilleri", Gündoğan Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1993.
11. 1958 tarihli Fransa Anayasası'nın İngilizce metni için bkz: http://www.assemblee-nationale.fr/english/8ab.asp. (18.08.2007).

Türk axını layihəsi: Rusiya, Türkiyə və Aİ üçün əhəmiyyəti

Həsən ABDULLAYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
habdullayev@std.beu.edu.az

Xülasə

Müasir dövrdə enerji və enerji təhlükəsizliyi məsələləri bütün dövlətlər üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Enerji resurslarının davamlı və təhlükəsiz nəql olunması, marşrutların şaxələndirilməsi enerji təhlükəsizliyi baxımından həm idxalatçı, həm də ixracatçı ölkələr üçün prioritet məsələlərdəndir. Ukrayna-Rusiya arasındakı münaqişə zəminində yaranan böhranlı vəziyyətdən çıxış yolu alternativ marşrutlardan istifadə etməkdir. Bu məqalədə Türk Axını layihəsinin Türkiyə və Aİ ölkələrinin enerji təminatında və Rusiyanın enerji ixracında rolundan, Türkiyə-Rusiya enerji münasibətlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: enerji, təhlükəsizlik, boru xətləri, Avropa, Türkiyə, Rusiya, Qara dəniz, Türk Axını.

Summary

In modern times, energy and energy security issues are important for all states. Sustainable and safe transportation of energy resources and diversification of routes are priorities for both importing and exporting countries in terms of energy security. The way out of the crisis situation between Ukraine and Russia is to use alternative routes. This article discusses the role of the Turkish Stream project in the energy supply of Turkey and the EU and Russia's energy exports, as well as Turkish-Russian energy relations.

Keywords: energy, security, pipelines, Europe, Turkey, Russia, Black Sea, Turkish Stream.

Giriş

Dünya enerji tələbatının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən neft, təbii qaz və kömür kimi hidrokarbogen ehtiyatlar coğrafi olaraq bərabər şəkildə paylanmamışdır. Enerji istehsalçıları və enerji istehlakçıları əsasən fərqli dövlətlərdir. Enerji ixrac və idxal edən ölkələr arasında zaman-zaman bir sıra böhranlar meydana gəlmişdir. Bu böhranların qarşısının alınması üçün enerjinin güvənilən tədarükçü dövlətlərdən, problemsiz marşrut və tranzit ölkələr üzərindən nəqli zəruri hala gəlmişdir.[1]

Qlobal enerji ticarətinin çox sıx yaşandığı regionlardan biri olan Avropa son dövrlərdə bir sıra böhranlarla qarşılaşmışdır. Xüsusilə də Ukrayna və Rusiya arasındakı münaqişə, Yaxın Şərq və Şimali Afrikanın tədarükçü ölkələrində vətəndaş müharibələrinin olması Avropa ölkələrini alternativ təbii qaz mənbələri və alternativ marşrutlara yönəltmişdir. Bu axtarışın nəticəsi olaraq Türkiyənin enerji nəqlində tranzit ölkə rolu ön plana çıxmışdır.

Türkiyə enerji mənbələri ilə zəngin Yaxın Şərq, Xəzər hövzəsi və Şərqi Aralıq dənizi ilə dünya neft və təbii qaz istehlakının önəmli bir hissəsini gerçəkləşdirən ölkələrin yerləşdiyi Avropa qitəsi arasında tamamlayıcı halqa rolunu oynayır. Türkiyənin regional enerji hərəkətliliyindəki tranzit ölkə rolu 1976-cı ildə həyata keçən İraq-Türkiyə xam neft boru xətti ilə başlamış və 2006-cı ildə işə düşən Bakı-Tbilisi-Ceyhan xam neft boru kəməri ilə davam etmişdir.[2]

Türkiyənin neftlə başlayan tranzit ölkə rolu məhdud olsa da, təbii qaz nəqlində irəliləyişlər əldə edilmişdir. Rusiya ilə edilən enerji razılaşmaları nəticəsində 1987-ci ildə Rusiya-Türkiyə təbii qaz boru xətti (Qərb Xətti) və 2002-ci ildə Rusiya-Türkiyə Mavi Axın Boru Xətti fəaliyyətə başlamışdır. Türkiyənin təbii qaz tədarük etdiyi ölkələr sırasına qısa müddətdə Azərbaycan və İran da daxil olmuş, 2001-ci ildə İran-Türkiyə təbii qaz boru xətti və 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru xətti işə düşmüşdür.

Türkiyə 2007-ci ildə fəaliyyət göstərməyə başlayan Türkiyə-Yunanıstan təbii qaz interkonneksiyası ilə ilk dəfə bir Avropa ölkəsinə təbii qaz ixrac etmişdir.[3] Türkiyə və Yunanıstan arasındakı təbii qaz ticarətində Türkiyə tranzit ölkə olaraq məhdud rola malikdir. Ancaq Türkiyə tranzit ölkə və enerji mərkəzi ölkə rolunu inkişaf etdirəcək layihələrə davam edir. Bu mənada Azərbaycan təbii qazı Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Xətti (TANAP) ilə və Rusiya təbii qazı Türk Axını ilə Türkiyə və Avropa ölkələrinə çatdırılması hədəflənməkdədir.

Türk axını layihəsi Rusiya təbii qazını Qara dəniz vasitəsilə Türkiyəyə, oradan da Avropaya daşımaq üçün inşa edilmişdir. Bu layihə hər biri 15.75 milyard kubmetr təbii qaz daşıma qabiliyyəti olan 2 paralel xətdən ibarətdir.[4] Boru xətləri Rusiyanın Qara dəniz sahilindəki Anapa şəhəri yaxınlığından başlayıb, Türkiyənin Trakya rayonunun Kıyıköy qəsəbəsinə qədər Qara dənizin dibi ilə çəkilmişdir. Ümumi uzunluğu 1100 kilometrə qədər olan xəttin 930 kilometr hissəsi Qara dəniz sularındadır ki, bunun da 700 kilometr kimi hissəsi Türkiyə iqtisadi zonasına düşür.[5] Kıyıköydəki alım terminalından sonra qurudakı 2 yeraltı boru xətlərindən biri Lüleburqazda Türkiyənin mövcud təbii qaz şəbəkəsinə qoşulmaqdadır. Digər boru xətti isə Cənub və Cənub Şərqi Avropaya təbii qaz tədarük etmək üçün Türkiyə-Bolqarıstan sərhəddinə qədər uzanır.[6]

2013 noyabr tarixində Ukrayna-Aİ Ortaqlıq Anlaşmasını Ukraynada hakimiyyətdə olan rusyönümlü prezident Viktor Yanukeviç imzalamaqdan imtina etmişdir. Bununla da paytaxt Kiyevdə başlayan etiraz aksiyaları bütün ölkədə siyasi böhrana səbəb olmuşdur. Ukraynanın heterogen quruluşa sahib olması ölkədaxili qarşıdurmanı şiddətləndirmişdir. Belə ki, ölkənin Şərq və Cənub hissəsi rus mədəniyyətinə, Qərb hissəsi isə Qərb sivilizasiyasına yönəlmişdir.[7]

Daha sonra Krım öz müstəqilliyini elan etmiş, davamında referendum keçirərək 2014-cü ilin fevralında Rusiyaya birləşmişdir. Rusiyanın Krımı ilhaqından sonra ABŞ və Aİ ölkələri sanksiya qərarı almış və Rusiyanın G8 üzvlüyü dondurulmuşdur. Aprel ayında Şərqi Ukraynada Donbas savaşı ilə 2 dövlət arasındakı münasibətlər qırılmışdır. Beləliklə Rusiya Ukraynaya gedən qazı kəsmiş və nəticədə Avropanı məyus etmişdir.

Enerji amili həm öz iqtisadi transformasiyasını maliyyələşdirmək, həm də geosiyasi maraqlarını həyata keçirməkdə Rusiya üçün strateji önəm daşıyır. Qlobal səviyyədə enerji ehtiyatlarına sahib olan Rusiya "Enerji supergücü" olma strategiyası yeridir və enerji ehtiyatlarını özünə sərfəli şərtlərlə beynəlxalq bazarlara çıxarmağı hədəfləyir.[8] Ukrayna və Rusiya arasında yaşanan qarşıdurmanın səbəb olduğu təbii qaz kəsintisi təkcə Aİ ölkələrinə təsir etməmiş, eyni zamanda Rusiya tərəfi də ciddi gəlir itkisi ilə üzləşmişdir.[9]

Rusiya öz təbii qazını satmaq üçün Ukraynanın iştirakını istisna edən yeni boru xətləri layihələri üzərində işləməyə başlamışdır. Şimal Axını 2, Cənub Axını və Türk Axını kimi proyektlərin müzakirəsi

aparılmışdır. Cənub Axını layihəsi çərçivəsində Rusiya öz təbii qazını Qara dənizdən keçəcək boru kəmərləri vasitəsilə Bolqarıstana çatdırmalı və daha sonra digər Avropa dövlətlərinə paylanmalı idi. Lakin Ukrayna-Rusiya münaqişəsi, Krımın Rusiya tərəfindən işğalı səbəbi ilə Avropa İttifaqı və ABŞ-ın Rusiyaya qarşı sanksiya qərarları verməsi və Avropa İttifaqı və Rusiya arasında layihə ilə bağlı gedən müzakirələrdə Üçüncü Enerji Paketinin şərtlərinə əməl edilməsi barədə Bolqarıstan və Rusiyaya təzyiqlər edilmişdir. Bolqarıstanın layihədən kənarlaşdırılması nəticəsində Cənub Axını layihəsi ləğv edilmişdir.[10]

Rusiya pezidenti Vladimir Putin 2014-cü ilin dekabrında Türkiyəyə etdiyi səfərdə Cənub Axını layihəsinin ləğv olunduğunu və bunun yerini alacaq Türk Axını layihəsi haqqında ilk dəfə məlumatlar səsləndirdi. 63 milyard kubmetrlik daşıma gücünə sahib olacaq Türk Axını boru kəməri Türkiyə-Yunanıstan sərhədinə qədər davam edəcəkdi. Qazprom və BOTAŞ-ın imzaladığı sövdələşməyə əsasən Türkiyə Qərb Xəttindən aldığı təbii qazı bu yeni boru xəttindən alacağı 14 milyard kubmetrlik qazla əvəz edəcək, geridə qalan 50 milyard kubmetrə yaxın hissəsi isə Avropaya nəql ediləcəkdi. Bu proyektin digər bir üstünlüyü dənizdən keçəcək boru xəttinin uzunluğu azalması və bu çətin iqtisadi vəziyyətdə Rusiyaya 10 milyard dollarlıq bir qənaət deməkdir.[11]

Türkiyə də bu proyektə çox isti yanaşmışdır. Amma Suriya böhranının dərinləşməsi və Rusiyanın Suriyaya müdaxiləsi Türkiyə və Rusiya arasında problemlərin çıxmasına səbəb olmuşdur. Suriyada rejimə qarşı savaşan Türkiyənin dəstəklədiyi müxalifətə hava hücumları edən Rusiya, həmçinin Türkiyənin terror təşkilatı kimi gördüyü PYD-ə (Demokratik Birlik Partiyası) dəstək göstərməsi, dəfələrlə xəbərdarlıq edilməsinə baxmayaraq, Rusiya qırıcı təyyarələrinin Türkiyə sərhəddini mütəmadi pozması iki ölkə arasındakı münasibətlərin soyumasına və problemlərin böyüməsinə gətirib çıxarmışdır. 2015-ci ilin noyabrında Türkiyənin F-16s qırıcısı tərəfindən sərhəddi pozan Rusiyanın Su-24 qırıcısının vurulması isə böhranın dərinləşməsinə səbəb olmuşdur.[12] Rusiya bu hadisəni arxadan xəncərlənmək olaraq qiymətləndirdi və başda iqtisadi tədbirlər olmaqla bir sıra sanksiyalar tətbiq edərək qarşılıq verəcəyini açıqlamışdır.[13]

Rusiya Müdafiə Nazirliyi Türkiyə ilə bütün hərbi əməkdaşlıq kanallarının dondurulduğunu, Təhsil Nazirliyi ortaq layihələrin dayandırıldığını, baş nazir Medvedev qida idxalını məhdudlaşdırcaqlarını, ortaq investisiya qoyuluşlarını dayandırmaq təlimatı verdiyini, maliyyə-ticari pul transferlərinə və Türkiyə müəssisələrinə qadağaların qoyulmasının mümkünlüyünü ifadə etdilər. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Türkiyədəki vətəndaşların geri qayıtması çağırışı etdi. İki ölkə arasındakı mülki uçuşların məhdudlaşdırılması, rus turistlərə və turizm agentliklərinə Türkiyəyə olan turların ləğv olunması təlimatı verilmişdir. Həmçinin Enerji naziri Aleksey Ulyukayev Türk Axını layihəsinin də dondurulacağını bildirmişdi.[14] Türkiyə tərəfi də geri addım atmamış, Rusiyanın tədbirlərinə qarşılıq veriləcəyini açıqlamışdır.

Ümumi olaraq məsələyə baxıldıqda isə, Rusiyanın Türkiyəyə qarşı gördüyü tədbirlər effektiv olmuşdur. Türkiyənin Rusiyaya qida və kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının azalması, Türkiyəyə gələn rus turistlərin sayının kəskin aşağı düşməsi Türkiyənin gəlirlərinin xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. Lakin Rusiyanın Türkiyəyə ixrac etdiyi əsas məhsul olan təbii qazın miqdarında isə elə də ciddi dəyişiklik olmamışdır.[15]

Burada diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri də, münasibətlərin bu qədər soyuduğu dərin böhranlı vəziyyətdə belə Rusiyanın Türkiyəyə qaz satışını dayandırmaması olmuşdur. Qaz verilməsinin dayandırılması göründüyü qədər asan məsələ deyil. Çünki qaz satışı müqavilələri uzunmüddətli bağlanır və minimum alış miqdarı müəyyən edilir. Bu müqavilənin pozularaq qazın dayandırılması ilə beynəlxalq məhkəməyə müraciət edib təzminat almaq mümkündür. Həmçinin müqavilənin pozulması ilə digər qaz müqavilələrinin imzalandığı ölkələr olan Almaniya və Polşa kimi ölkələrdə Rusiyaya güvənsizlik və etibarsız tərəfdaş statusu qazandırardı. Bir digər məsələ təbii qaz axınının dayandırılması ilə boru infrastrukturunda ciddi problemlər meydana gələ bilərdi.[16]

Rusiya-Türkiyə münasibətlərindəki dalğalanmalar Türk Axını layihəsinin gələcəyi barədə suallar ortaya çıxarır. Rusiya Cənub Axını layihəsinin alternativi olaraq çəkilməsi planlanan bu boru xəttindən imtina etsə Cənub Koridoru yarışına yeni alternativ xətt barədə düşünməlidir ki, bu da mümkün görünmür.

Hadisədən 7 ay sonra 2016-cı ilin iyununda Türkiyə prezidenti R.T.Ərdoğanın üzr məktubu ilə ölkələr arasındakı əlaqələr bərpa olundu.[17] Türk Axını layihəsi üzrə inşaat işlərinə başlanmışdı. Lakin ilkin razılaşmada göstərildiyi kimi 63 milyard kubmetr daşıma gücü olan boru xətləri çəkilməyəcəkdi. Avropa dövlətlərindən yetərli təminat alınmadığı üçün layihə kiçildildi. Hər biri 15,75 milyard kubmetr, ümumilikdə 31,5 milyard kubmetr daşıma gücü olan 2 boru xətti olaraq həyata keçdi. Digər bir dəyişiklik boru xəttinin marşrutunun dəyişilməsi oldu. Boru xəttinin Türkiyədən Yunanıstana, oradan Avropanın

digər dövlətlərinə qədər uzadılması nəzərdə tutulmuşdu. Amma edilən dəyişikliklə boru xətti Yunanıstan yerinə Bolqarıstana daxil olacaq, Ruminiya, Macarıstan və Avstriyaya qədər uzanacaqdı.[18]

Qərb Təbii Qaz Xəttindən Türkiyəyə idxal edilən 14 milyard kubmetr təbii qazın əvvəlki müqavilənin şərtləri dəyişmədən Türk Axınının birinci xətti ilə əvəz olunması planlanmışdır. Beləliklə Türkiyəyə idxal ediləcək təbii qaz digər dövlətlərin iştirakı olmadan Rusiyadan birbaşa alınacaq və üçüncü tərəfdən qaynaqlanan müəyyən kəsintilərə məruz qalmayacaq.[19]

Türk axınının ikinci kəmərinin marşrutu üzrə bir neçə alternativlər olmuşdur. Birinci marşrut Bolqarıstan, digəri isə Yunanıstan ərazisindən keçəcək şəkildə Avropaya çatacaqdı. TANAP (Trans Anadolu Boru Xətti) layihəsinin davamı kimi TAP (Trans Adriatik Boru Xətti) layihəsi vasitəsilə Azərbaycan qazı Türkiyə üzərindən Yunanıstana və oradan da İtaliyaya istiqamətlənmişdir. Yunanıstan ərazisindən keçəcək boru xətti marşrutu Azərbaycan tərəfindən rezerv edilən 10 milyard kubmetrlik bir tutuma sahib olacaq dizaynda tərtib olunmuşdur.[20] Nəticədə Yunanıstan ərazisindən keçəcək marşrutun gerçəkləşməsi çətin və sadəcə alternativ olaraq düşünülmüşdür.

GAZPROM Yunanıstan, İtaliya, Bolqarıstan, Serbiya, Makedoniya, Bosniya və Herseqovina və Macarıstanı potensial bazarlar olaraq görür. 2020-nin sonunda Bolqarıstan və Serbiyanın, 2021-də Macarıstan və 2022-də Slovakiyanın qaz tədarükünə başlaya biləcəkləri təxmin edilir.[21]

Nəticə

Türk axını layihəsinin gerçəkləşməsi ilə Türkiyənin təbii qaz ehtiyacının təxminən 30 milyard kubmetrlik hissəsinin Rusiyadan idxal edilməsi ilə Rusiyadan asılılığı daha da artırmış və Rusiya qazının Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdırılması ilə Rusiyanın da Türkiyədən asılılığı meydana gəlmişdir. Türk axını layihəsi tam fəaliyyətə başladıqda Ukrayna ərazisindən keçən Qərb Boru Xəttinin funksiyası tam dayanacaq. Macarıstan, Bolqarıstan və Serbiyanın artan qaz tələbatının Türk Axını ilə ödəniləcək olması bu ölkələrin enerji təhlükəsizliklərinin təmin olunmasında Türkiyənin rolu artacaqdır. Mavi Axın, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, TAP, TANAP kimi proyektlərə Türk Axını proyektinin də əlavə olunması Türkiyənin enerjidə mərkəz olma mövqeyini yüksəltmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cemal Kakışım, Türkiye'nin Enerji Politikaları Açısından Türk Akımına Yönelik Bir Değerlendirme, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, səhifə 518.
2. Republic of Turkey Ministry of Energy and Natural Resources, https://enerji.gov.tr/nukleer-enerji-ve-uluslararasi-projeler-genel-mudurlugu-boru-hatlari-ve-projeleri
3. Interconnection Turkey Greece Italy (ITGI) Pipeline, https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/turkeygreeceitalypip/
4. Türk Akımı Projesi Nedir?, https://www.haberturk.com/turk-akimi-projesi-nedir-turkakim-nereden-geciyor-2556769-ekonomi
5. Türk Akımı Boru Hattı'nın Künyesi, https://www.stratejikortak.com/2020/01/turk-akimi-boru-hatti-bilgi.html
6. TürkStream, ''PROJE Türk Akım Boru Hattı'', https://www.turkstream.info/tr/project/
7. Nergiz Özkural Köroğlu, Sabina Satymova. Ukrayna Ulus İnşasının Yapıtaşları ve Bugüne Yansımaları, MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, səhifə 529-530
8. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində enerji amili və Azərbaycan, https://apa.az/az/xeber/siyasi/xeber_rusiya-turkiye_munasibetlerinde_enerji_a_-368907
9. Cemal Kakışım, Türkiye'nin Enerji Politikaları Açısından Türk Akımına Yönelik Bir Değerlendirme, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, səhifə 523
10. Sofia News Agency, Turkish Stream to Replace South Stream Gas Pipeline, www.novinite.com/articles/165354/Turkish+Stream+to+Replace+South+Stream+ Gas+Pipeline-+Erdogan
11. İşte Türk akımı, https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/iste-turk-akimi-27697527
12. Turkey shoots down Russian warplane on Syria border, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34907983
13. Turkey downing of Russia jet 'stab in the back' - Putin, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34913173
14. Rusya, kırmızı hattı askıya aldı, ekonomik yaptırım açıkladı, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151126_rusya_yatirimlar_medvedev
15. Türkiye ekonomisi açısından Rusya ile ticari ilişkiler ne kadar önemli?, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51385834
16. Doğal gaz boru hatlarında "aç kapa" olur mu?, http://www.aljazeera.com.tr/gorus/dogal-gaz-boru-hatlarinda-ac-kapa-olur-mu
17. Turkish president apologizes for downing of Russian warplane last year, https://www.washingtonpost.com/world/turkey-apologizes-for-shooting-down-russian-warplane-last-year/2016/06/27/d969e0ea-3c6d-11e6-9e16-4cf01a41decb_story.html
18. Türk Akımı'nın güzergâhı değişti, https://www.platinonline.com/proje/turk-akiminin-guzerg%C3%A2hi-degisti-837860
19. Türkan Budak, Türkiye'nin Enerji Politikasında Tanap ve Türk Akımı, https://silo.tips/download/trkiye-nin-enerji-politikasnda-tanap-ve-trk-akm
20. Gazprom Keen on TAP as Turkstream Link for EU: Expert, https://www.iene.eu/gazprom-keen-on-tap-as-turkstream-link-for-eu-expert-p3386.html
21. Yunus Furuncu, TÜRKAKIM: TÜRKİYE-RUSYA ENERJİ İŞ BİRLİĞİNDE YENİ BOYUT, OCAK 2020 . SAYI 303. səhifə 14.

X X əsrin birinci yarısında İranda Azərbaycan muxtariyyətinə yönələn milli hərəkatlar

Lalə E. Muradova
Bakı Mühəndislik Universiteti
lmuradova@std.beu.edu.az

Xülasə

XX əsrin I yarısında İranda bir-birinin ardınca Azərbaycan muxtariyyətinə yönələn milli azadlıq hərəkatları baş vermişdir. Azərbaycanın iki hissəyə- yəni Şimali və Cənubi Azərbaycana bölünməsindən sonra Azərbaycanlıları bir dövlət altında birləşdirmək istəyi daima öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Belə ki, bir-birinin ardınca baş verən milli azadlıq hərəkatlarının başlıca məqsədi İranda Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi olmuşdur. Bu milli hərəkatlar, əslində, hər biri özündən sonrakı milli hərəkatlara təkan vermişdir. Milli azadlıq hərəkatları nəticəsində o dövr üçün mühüm tədbirlər(Milli hökumətlərin qurulması, milli teatr yaradılması, azərbaycan dilində tədris aparılması, azərbaycan dilinin dövlət dili olması, milli kitabxanaların yaradılması) həyata keçirilsə də, bu hərəkatlar qarşıya qoyduqları məqsədlərini həyata keçirə bilmədilər.

Açar sözlər: İrandakı azərbaycanlılar, milli azadlıq hərəkatı, Cənubi Azərbaycan, XX əsr, muxtariyyət

Abstract

In the first part of the 20th century, national liberation movements for the autonomy of Azerbaijan took place in Iran. Since Azerbaijan was divided into two parts - Northern and Southern Azerbaijan, the desire to unite the Azerbaijanis under a state remained actual for all that time. Thus, the main goal of those national liberation movements was to give autonomy to Southern Azerbaijan in Iran. Each of those national movements, in fact, triggered the subsequent ones. However, important actions were taken for that period as a result of the national liberation movements (establishment of national government, national theater, education in the Azerbaijani language, Azerbaijani language as a state language, creation of national libraries), none of those movements could achieve their goals.

Keywords: Azerbaijanis in Iran, National Liberation movement, Southern Azerbaijan, XX century, autonomy

Mövzunun aktuallığı: Hazırda İranda 40 milyondan çox azərbaycanlının yaşaması məsələsi həmişə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında və tarixində öz aktuallığını saxlamış və bu gün də bu aktuallıq qalmaqda davam edir.

Giriş

XIX əsrdə Azərbaycanın iki yerə bölünməsilə "Şimali Azərbaycan" və "Cənubi Azərbaycan" siyasi məfhumları meydana gəldi. İrandakı azərbaycanlılar məsələsi o dövrdən başlayaraq aktual məsələ olaraq qalır. Şimali Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində baş verən milli azadlıq hərəkatları ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da XX əsrin birinci yarısından başlayaraq milli azadlıq hərəkatları geniş vüsət aldı. İranda XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan muxtariyyətinə yönəlik 3 milli hərəkat olmuşdur: 1905-1911-ci illər-Məşrutə inqilabı, 1918-1920-ci illər-Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı, 1941-1946-cı illər hərəkatı- "21 Azər" hərəkatı.

Bu hərəkatların əsas ağırlıq mərkəzləri Tehran və Təbriz olsa da, getdikcə bütün əyalətlərə yayılmışdır. Baş verən milli azadlıq hərəkatları bu gün də istər cənubda, istərsə də dünyanın müxtəlif ölkələrində gedən azadlıq hərəkatlarının əsas ideya qaynaqları sırasında yer alırlar.

I. Məşrutə inqilabı, əsasən, zülmə qarşı çıxan demokratik qüvvələrə də şiddətin göstərilməsi ilə başlamışdır. 1906-cı ildə ruhanilər Təbrizdə İngilis konsulluğunda bəstə oturdu, sənətkarlar, tacirlər, xırda və orta ruhanilər, şəhər yoxsulları, müəllim və şagirdlərdən ibarət minlərlə insan da onlara qoşuldu. İnqilabçıların bir sıra tələbləri var idi: məşrutə (Konstitusiya) qəbul edilməsi, Məclis çağırılması, xarici məmurların tutduğu vəzifələrindən azad edilməsi və s. İranda Şah rejimi bu tələblərdən sonra güzəştə getməyə məcbur oldu. Belə ki, Şah rejimi Azərbaycandan da Məclisə nümayəndələr seçilməsi məqsədilə tezliklə seçkilər keçirilməsi ilə bağlı vədlər verirdi. Bu, inqilabçıların çox mühüm qələbəsi idi. [1, ss. 58]

1907-ci ildən inqilabın əsas mərkəzi Təbrizə keçdi. Belə ki, Təbriz silahlı inqilabçıların əsas qərargahına çevrilmişdi. Buradakı fədayilərə Səttarxan və Bağırxan başçılıq edirdilər. Səttarxan öz dəstəsi

ilə hücuma keçib Təbrizin mərkəzində təslim rəmzi olan bütün ağ bayraqları endirib, onların yerinə qalib qırmızı bayraqlar asmışdı. Bu isə demək olar ki, Təbriz inqilabında dönüş nöqtəsi oldu. Bu hadisədən sonra Səttarxan başda olmaqla «Hərbi Şura» yaradılmış və getdikcə üsyançıların sayı artmışdı. [2, ss. 206-208]

1909-cu ildən başlayaraq Təbriz yenidən mühasirəyə alındı. İnqilabın yatırılmasına İranda marağı olan İngiltərə və çar Rusiyası da kömək edirdilər. Onlar Təbrizdə olan xarici təbəələri qorumaq bəhanəsilə 1909-cu ildə Cənubi Azərbaycana qoşun yeritdilər. Şah rejimi isə, Səttarxanın və Bağırxanın Təbrizdə olmasından çəkinərək, onların Tehrana göndərilməsi istiqamətində plan qurdu. Belə ki, 1910-ci ildə Səttarxan və Bağırxan Tehrana dəvət olundular. Tehranda böyük təntənə ilə qarşılandılar. Bundan sonra isə Səttarxanın dəstəsinə və ona qoşulmuş fədailərə basqın təşkil edildi. Nəticədə, fədailərin bir hissəsi öldürüldü, bir hissəsi, yaralandı, digər bir qrup isə həbs olundu. Bu hadisələrdən sonra, Şah rejimi Səttarxan və Bağırxanın Təbrizə geri dönmələrinə icazə vermədi. Bir müddət sonra,yəni 1914-cü ildə Səttarxan aldığı yara səbəbindən həlak oldu.

Bununla da, Cənubi Azərbaycanda baş verən, demokratik və milli azadlıq hərəkatı kimi tanınan Məşrutə inqilabı məğlubiyyətə uğradı. Nəticədə sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin də öz əksini tapdığı Cənubi Azərbaycanda geniş xalq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu.

II.İranda Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin də iştirak etdiyi Məşrutə inqilabının nailiyyətlərini uzun müddət qoruyub saxlamaq olmadı, İranda şahın hakimiyyəti çox az məhdudlaşdırılmışdı, üstəlik, bir-birini əvəz edən, xarici yardımlara müraciət edən İran şahları artıq müstəqil daxili və xarici siyasət yeridə bilmirdilər.Artıq 1918-ci ildən başlayaraq, rus qoşunları İran ərazisindən çıxarılır, lakin bolşevik Rusiyası ingilisləri Azərbaycanı da təsir dairəsinə almağa şirniklendirmiş, nəticədə ingilislərdən kömək alan ermənilər, kürdlər Urmiya, Səlmas, Xoy və digər şəhərlərdə azərbaycanlılara qarşı qırğınlar həyata keçirməyə başladı. Belə bir vəziyyətdə Xiyabaninin başçılığı ilə Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaratdığı könüllü dəstələr bu qırğınların qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdilər.

M.Xiyabani İranda köklü şəkildə dəyişiklik edilməsinin tərəfdarı olaraq, Azərbaycana daha geniş muxtariyyət verilməsinin zəruriliyini irəli sürməyə başladı. Ümumiyyətlə, ilk əvvəllər M.Xiyabani hərəkatına iki cür münasibət mövcud olmuşdur. Bir tərəf Xiyabanini və havadarlarını ayrımçı hesab edərək iddia edirlər ki, əgər M.Xiyabani qalib gəlsəydi, onda onun "Azadıstan" adlandırdığı Azərbaycan İrandan ayrılmış olacaqdı və güman ki, iki qonşu dövlətdən biri ilə birləşmiş olacaqdı. Buna görə də, bu yanaşmanın tərəfdarları M.Xiyabani hərəkatına mənfi münasibətlərini gizlətmirdi. İkinci qrup isə Xiyabanini azadlıqsevər və demokrat kimi qiymətləndirir və onun məqsədinin Azərbaycanda, sonra isə bütün İranda demokratik hakimiyyətin qurulması olduğunu göstərirdilər. [3]

Xiyabaninin başçılıq etdiyi hərəkat bütünlükdə milli azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizə səciyyəsi daşıyırdı. İrəli sürülən tələblər arasında ,əsasən, İranın respublika elan edilməsi və Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi tələb olunurdu. 1920-ci il iyunun 23-də Xiyabaninin başçılığı ilə Milli hökumət yaradıldı. Milli hökumət Cənubi Azərbaycanda bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirdi: aztəminatlı ailələrin uşaqları məktəblərə cəlb olundu, məktəblərdə qızlar üçün siniflər açıldı. dərslərin türk dilində aparılmasına başlandı və s.

Şimali Azərbaycanda 1920-ci ildə sovet rejiminə qarşı baş vermiş üsyanlar yatırıldı. Bu, Xiyabaninin Cənubi Azərbaycanla bağlı olan ümidlərini də qırdı. Cənubi Azərbaycanda baş verən bütün bu proseslərdən narahat olan ingilislər daxildəki xəyanətkar qüvvələrlə birləşərək Xiyabaninin öldürülməsinə və beləliklə də , hərəkatın yatırılmasına nail oldular. 1920-ci il sentyabrın 14-də azadlıq hərəkatı yatırıldı. Milli hökumət süqut etdi.[6, ss. 262-264]

III.İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə Azərbaycan üçün ən mühüm hadisə: "21 Azər" hərəkatıdır. Bu hərəkat 1945-ci ildə İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra Cənubi Azərbaycanda həyata keçirilən böyük Milli Demokratik Hərəkatdır. Onun əsas məqsədi əlverişli şərait yaranan kimi Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanı birləşdirmək idi.

Milli azadlıq hərəkatı II dünya müharibəsinin başlanan zaman Böyük Britaniya ilə yanaşı Sovetlər Birliyi hərbi hissələrinin də İranın ərazisinə daxil olması ilə yekunlaşdı. Bu isə eyni zamanda, ölkədə Rza şahın başçılıq etdiyi istibdad rejiminin süqutuna gətirib çıxardı. Həm xarici müdaxilənin olması, həm də mövcud rejimin süqutu İranda az da olsa, demokratik mühitin yaranmasına gətirib çıxarmış oldu. Bu demokratik mühit ölkənin müxtəlif bölgələrində müxtəlif formalarda təzahür edirdi. Cənubi Azərbaycanda isə bu milli-azadlıq hərəkatı Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə Azərbaycan Milli Hökümətinin yaranması ilə nəticələndi.

Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı altında aparılan hərəkat tarixi-siyasi ədəbiyyatda "21 Azər" hərəkatı adı ilə tanınmaqdadır. İlk növbədə onu demək lazımdır ki, Milli Hökümət İranda Azərbaycan türklərinin

milli muxtariyyət hüququnu tanıyan bir hökümət olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Milli Hökümət bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı: Təbriz Dövlət Universitetinin açılması, Milli teatrın yaradılması, milli kitabxanaların istifadəyə verilməsi və s. [4, ss. 77-82]

Bu dövrdə İran Cənubi Azərbaycana müdaxilə edə bilmirdi. Milli hökumət fədai dəstələri yaratmış və bu dəstələr Rusiya tərəfindən silahlarla təmin edilirdi. Milli hökumət 1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan dilini Dövlət Dili elan etdi. [5, ss.369-371]

Bu dövrdə Sovet İttifaqı İrandan öz qoşunlarını çıxartmamışdı,məhz bu zaman İran hökuməti Amerika prezidenti Trumendən kömək istədi. 1946-cı ildə İran BMT-nin növbəti iclasında Sovet Rusiyasına xəbərdarlıq etdi ki, onlar yenidən BMT-yə rus qoşunlarının çıxarılması ilə bağlı şikayət edəcəklər. Nəticədə, Sovet Rusiyası ordusunu İrandan çıxaracağı ilə bağlı bəyanat verdi.

1946-cı ilin noyabrında İran radiosu seçkilərə nəzarət etmək üçün ölkənin hər yerinə jandarm qüvvələrinin göndəriləcəyini bildirdi, lakin Güney Azərbaycan buna etiraz etdi. 1946-cı il dekabrın 4-də İran ordu qüvvələri seçkilərə nəzarət bəhanəsi ilə Cənubi Azərbaycana daxil oldu. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Seyid Cəfər Pişəvəri Rusiyadan kömək istəsə də, Rusiya kömək etməkdən imtina etmişdir. Dekabrda İran ordusu Təbrizə nəzarəti bərpa etmiş, İran qüvvələri isə bütün Cənubi Azərbaycanın işğalını başa çatdırmışd. Beləliklə də, 21 Azər hərəkatı qan içində boğuldu. [7]

Nəticə

Milli azadlıq hərəkatlarında yaradılan Azərbaycan Milli Hökümətlərinin ömrü uzun olmasa da, bu hökümətin yaranması və fəaliyyəti Azərbaycanın cənubunda milli-azadlıq hərəkatının sonrakı mərhələdə inkişafına ciddi təkan vermişdir. Müasir dövrdə də, istər cənubda, istərsə də müxtəlif ölkələrdə baş verən azadlıq hərəkatları məhz Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə qurulmuş Azərbaycan Milli Hökümətindən qaynaqlanaraq fəaliyyət göstərirlər.

XX əsrdə baş verən milli azadlıq hərəkatları dönəmində bir sıra sahələrdə,istər sosial, istərsə də iqtisadi dəyişiklikləri həyata keçirmək məqsədilə bir sıra ciddi islahatlar da həyata keçirilmişdir. Düzdür, qeyd etmək lazımdır ki, bu hərəkatlar uzunmüddətli olmadığı üçün, həyata keçirilən tədbirlər də uzun müddət davam etməmiş və milli azadlıq hərəkatlarının hər biri müəyyən bir şəkildə (məsələn, xarici qüvvələrin köməyi ilə) yatırılmışdır. Lakin baş tutan milli azadlıq hərəkatları Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda apardığı mübarizə adlarını tarixə ədəbi olaraq yazılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. K.Dilek. İran'da Meşrutiyet hareketi ve dönemin siyasi gelişmeleri, Akademik ORTA DOĞU, Cilt 2, Sayı 1, 2007. ss.58
2. Y.Karadeniz. II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri, 2008. ss.206-208
3. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı https://a-r.az/az/page/46
4. Eynulla Y. Mədətli- İranda Azərbaycan tarixi məsələləri (XX əsrin əvvəlləri), 2017, ss. 77-82
5. S.Özdemir, Güney Azerbaycan meselesi ve tarihi ve kültürel boyutu, 2020. ss. 369-371
6. A.Azeri, Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabani (1918-1920), ss. 262-264
7. S.Babaoğlu, İran'da Sovyet destekli iki cumhuriyet projesi, 2021.

Проблемы интеграции Кавказского мира в современное политическое пространство

Харсиев Борис Магомет-Гиреевич
кандидат философских наук
заведующий отделом этнологии
ГБУ Ингушский научно-исследовательский
Институт имени Ч.Э. Ахриева
386302 г. Малгобек, ул. Киевская, 95
Harsievfilial@mail.ru

Резюме:

Мы не ставим своей целью широкое освещение промахов и ошибок интеграции кавказских народов за последние 200 лет. Однако остановимся на некоторых исторических моментах, на наш взгляд сыгравших важную роль в политическом поражении народов Кавказа в первой половине XX века. Русская революция 1917 года, стала условием для приобретения независимости и создание своего государства Закавказскими и Северокавказскими народами. Однако, внутренние противоречия помешали объединиться им для достижения уели.

Ключевые слова:

Русская революция. Закавказский сейм. Русско-Турецкая война. Мирный договор. Вооруженное противостояние.

Integration problems of the Caucasian world into the modern political space

Summary:

We do not aim at broad coverage of the blunders and mistakes of the integration of the Caucasian peoples over the past 200 years. However, let us dwell on some historical moments that, in our opinion, played an important role in the political defeat of the peoples of the Caucasus in the first half of the 20th century. The Russian revolution of 1917 became a condition for the acquisition of independence and the creation of their own state by the Transcaucasian and North Caucasian peoples. However, internal contradictions prevented them from uniting to achieve ueli.

Keywords: Russian revolution. Transcaucasian Diet. Russian-Turkish war. Peace treaty. Armed confrontation.

Политика и политические интересы страны, сообщества или союза, формируются под влиянием властной управленческой элиты, не всегда способность оценить свои возможности, а тем более мобилизовать ресурсы, для достижения поставленной цели.

Мы не ставим своей задачей широкое освещение промахов и ошибок интеграции кавказских народов за последние 200 лет. Однако остановимся на некоторых исторических моментах, на наш взгляд сыгравших важную роль в политическом поражении кавказского мира.

Колонизация Кавказа Российской империей и переход его народов под русскую власть ознаменовался новой идеологией господствующей власти. А также переделам этнических границ и заселением на завоеванные территории новых христианских народов. Что несомненно нарушило исторически сложившуюся бытность проживающего издревле здесь населения, разрушило сдвинула, или уничтожила этнический ареал существования кавказских народов.

Еще до российского владычества Кавказом, расположенные на путях международной торговли города: Ардебиль, Баку, Дербент, Тебриз, Шемаха являясь центрами торговли и развития культуры. А Северный Кавказ, с его перевальной дорогой через Дарьяльское ущелье, являлся территорией через которую проходили торговые маршруты, соединяющие Европу, Азию и Закавказье.

В конце XV – начале XVI в. заканчивается формирование двух крупных государств – России и Сефевитской державы, тогда же в пред кавказских степях гибнет Большая Орда – наследница Золотоордынского государства.

Османская империя в последней трети XV – начале XVI в. получает выход на черноморское и азовское побережье Северо-Западного Кавказа. Два последующих века проходит в борьбе перечисленных трех держав за сферу влияния на Кавказе. В первой четверти XVIII в. распадается и гибнет Сефевидский Иран, а Россия впервые становится участником международных соглашений по Кавказу.

К 1723 году в результате успешных военных операций генерала Матюшкина России покорился весь приморский Дагестан, Апшеронский полуостров, ханство Ширванское, Баку, области Гилян, Мазандеран и Астрабад.

В 1763 году была построена Моздокская крепость. «Впоследствии Моздок становится центром переселения не только казачества, но также и христиан грузин и армян. Это отражало прорусские настроения, которые тогда быстро распространялись на Кавказе среди горских народов» [3.с.79].

Россия видела свои выгоды через укрепление христианской Армении, а Турция и Иран через укрепление ислама.

Кучук-Кайнарджийский мирный договор [1, с.78-93] завершивший русско-турецкую войну 1768-1774 гг. определил дальнейшую судьбу кавказских территории и его народов. С этого периода политические и военные победы России на Кавказе дали Российской империи возможность управлять завоеванными народами по своему усмотрению.

Исторический шанс для освобождения от российской зависимости, построения своей государственности, выпал кавказским народам в начале XX века. В феврале 1917 г. произошла революция и власть в Российской империи перешла в руке Временного правительства. Борьба между различными партиями привели к вооруженному противостояния и уже в октябре 1917 г. большевики с во главе с В. Лениным объявляют себя полноправными хозяевами России. Большевицкое стремление удержать власть любыми способами и разгон большевиками Учредительного собрания приводит к Гражданской войне, с 1971 по 1922 годы, на всей территории бывшей российской империи.

Горские народы Кавказа с большим воодушевлением, приняли весть о революции, надеясь на демократические преобразования в стране. Под знаменем демократических преобразований проходят съезды мусульман, а также съезды народов Кавказа, на которых можно открыто говорят о проблемах малограмотности кавказских мусульманских народов и о путях решения проблем. Однако, внутренние противоречия, которые народы Кавказа не смогли преодолеть, помешали им интегрироваться в новом политическом пространстве. Окончание Первой Мировой войны привело к переделу мира, как на европейском политическом пространстве, так и на остальных территориях. Стремление народов Закавказья и Северного Кавказа получить самостоятельную государственность, провозглашенную в 1918 году и стать субъектами международного права, безуспешно закончилась к 1922 году. Все народы Кавказа остались в границах российского государства и вошли в Союз Советских Социалистических Республик. Почти на 100 лет распрощавшись с идеей суверенного национального государства.

Для того чтобы проанализировать причины безуспешных усилий парада суверенитетов Кавказских народов в 1918 году, необходимо вернуться к российской революций 1917 года, ко времени созыву Закавказского Сейма и его деятельности. Закавказский сейм долгое время не решался провозгласить независимость. Оглядываясь на реакцию большевиков и европейских государств. Между членами самого Сейма не было согласия относительно будущего народов. Идея построения общего независимого государства не стала целью, для членов различных партии входивших в Закавказский Сейм.

Стенографические отчеты о заседаниях Закавказского Сейма передают атмосферу исторического времени. Представитель партия «Иттихат» Магомедбеков, в своей речи подчеркивает, что в Закавказье входит все народы Кавказа которые отстаивают свою свободу. В том числе народы Северного Кавказа представляющие Ингушетию, Чечню и Дагестан. До последнего времени, говорит он, «Дагестан мыслится в сфере влияния Закавказья». Как, впрочем, Ингушетия до российского периода, в сфере влияния Грузии.

Однако, господствующая в Закавказском Сейме «политика совета народных Комиссаров разжигающая народную войну в рядах демократии и раздробившая Россию на ряд самостоятельных областей [2, с.48] преследовала совершенно иные цели. Закавказская демократия, предоставленная, благодаря этой политике, самой себе, вынуждена собственными силами добиваться разрешения выдвинутых Российской Революцией задач в полной уверенности, что организованный самостоятельный области, преодолевши анархию, совместными усилиями воссоздадут единство всероссийской демократии, то есть единства большевистского государства.

Приведем пространную цитату из сборника документов. «Игнорирование мнения азербайджанских представителей при обсуждении вопроса об объявлении войны Турции, а также индифферентное отношение грузинской и армянской фракций к трагическим мартовским

событиям в Баку и других регионах Азербайджана, усилили до предела атмосферу подозрительности и недоверия между основными национальными секторами Сейма» [3, с.181].

Закавказский Сейм не смог преодолеть внутреннее противоречия и для важного вопроса по войне с Турцией. «Вечером 13 апреля 1918 г., т. е. сразу же после объявления Сеймом войны Турции, азербайджанские фракции, недовольные этими действиями грузинских и армянских депутатов, собрались на совместное заседание. Представитель «Иттихада» Э. Мамедбеков выступая на нем заявил, что после случившегося совместная работа в Сейме с грузинами и армянами немыслима и бесполезна.

Исходя из этих соображений, он предложил азербайджанским депутатам выйти из состава Сейма, а затем, пригласив представителей Дагестана, Чечни и Ингушетии, подумать о дальнейшей судьбе этих народов» [4, с.89].

Анализ исторических фактов показывает не готовность, в период русской революций и гражданской войны в России 1917-1922 гг. Закавказского Сейма к созданию независимого государства и выхода на самостоятельную политическую платформу.

Что касается Северокавказских территории Ингушетии, Чечни и Дагестана, то инициатива включения их в состав закавказского государства исходила от политических представителей этих народов. Например, «По свидетельству представителя Ингушетии Лиянова, казаки Северного Кавказа с целью удержания горских земель, отнятых и переданных им в царские времена, видели разрешение этого земельного вопроса в физическом истреблении ингушей и других горских народов. Анархия, царившая в стране, лишь благоприятствовала осуществлению их замыслов. В этой ситуации обращение представителей горских народностей к закавказским властям с просьбой о помощи и защите было вполне естественной

Во-вторых, представители горских народов Северного Кавказа обратились не конкретно к азербайджанцам, а к закавказскому правительству и к руководству Сейма. Немаловажным является и тот факт, что северокавказская делегация во главе с Г. Бамметовым вела соответствующие переговоры сначала с грузинскими и армянскими лидерами Сейма» [5, с.189]. Лишь прохладное отношение последних, и в особенности армянских представителей, к их просьбе, вынудило горскую делегацию идти на более

тесные контакты с азербайджанскими фракциями. Несомненно, включения Ингушетии, Чечни и Дагестана в состав Закавказья изменила бы соотношение сил на политической арене «позволив азербайджанцам в значительной степени нейтрализовать засилье грузино-армянского большинства на ней», что могло способствовать появлению на политической карте мира Конфедеративного Кавказского Государства.

Источники:

1. Сборник архивных документов. Изд. Русская книга. М.1992.
2. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Тифлис. 1918 г.
3. Азербайджанское национальное движение 1917-1918 гг. Елм. Баку. 1998.
4. Азербайджанское национальное движение 1917-1918 гг. Елм. Баку. 1998.
5. Азербайджанское национальное движение 1917-1918 гг. Елм. Баку. 1998.

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri (1992-2002-ci illər)

Cəfərov Pərviz Tahir oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti
parvizjafarov5@gmail.com

Xülasə

Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan arasında iqtisadi münasibətlər ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra yenidən bərpa olunmuşdur. 1992-ci ilin yanvar ayının 14-də Azərbaycan – Turkiyə diplomatik əlaqələri yaradılmışdır. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdısı ikitərəfli əlaqələrdə yeni mərhələni açmıs oldu. Türkiyənin regionda həyata keçirilən qlobal iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsində yaxından istirakına Ümummilli lider Heydər Əliyev daim xüsusi diqqət yetirirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikaya ikinci rəhbərliyi dövründə həyat keçirdiyi iqtisadi siyasət bu gün rellaşan Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığının obyektiv zəminini təşkil edir.

Açar sözlər: Diplomatik əlaqələr, iqtisadi münasibətlər, enerji ehtiyatları, inteqrasiya, əməkdaşlıq, saziş

Summary

Economic relations between the Republic of Turkey and Azerbaijan have been restored after our country gained independence. Azerbaijan-Turkey diplomatic relations were established on January 14, 1992. The return of Heydar Aliyev to power in 1993 opened a new stage in bilateral relations. National leader Heydar Aliyev always paid special attention to Turkey's close participation in the implementation of global economic projects in the region. The economic policy pursued by national leader Heydar Aliyev during his second presidency in the republic is an objective basis for Azerbaijan-Turkey economic cooperation.

Keywords: Diplomatic relations, economic relations, energy resources, integration, cooperation, agreement

Ulu öndər Heydər Əliyevin vurğuladığı “bir millət, iki dövlət” devizinə və tarixi-mədəni qardaşlıq prinsipinə əsaslanan Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri dərin tarixi köklərə dayansa da, bu münasibətlərin geniş vüsət alması müstəqilliyimizin qazanılmasından sonrakı dövrə təsadüf edir.

Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan arasında iqtisadi münasibətlər ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra yenidən bərpa olunmuşdur. İki ölkə arasında formalaşan iqtisadi əlaqələr dövlətlərarası maraqları özündə ehtiva etməklə yanaşı, geoiqtisadi mövcudluq baxımından regional və qlobal səviyyədə millətlərarası səmərəli əməkdaşlığa da töhfə verməkdədir. Strateji tərəfdaşlar olan bu iki ölkənin siyasi, mədəni bağlarının iqtisadi baxımdan möhkəmlənməsinin də bir sıra səbəbləri vardır. Belə ki, Türkiyə üçün Azərbaycan dayanıqlı enerji mənbəyi, Orta Asiya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi üçün sözügedən regiona açılan qapı, İpək yolu üzərindəki dövlətlərlə ticarət imkanı, böyük xammal ehtiyatları ilə təminat və s. rolunu oynayır. Azərbaycan üçün isə Türkiyə enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması, Avropa Birliyi ilə iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsində tranzit ölkə, regional və beynəlxalq strateji layihələrdə dayanıqlı tərəfdaş və s. qismində çıxış edir[1].

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın iqtisadi siyasətində artıq yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Dövlətimiz dünya ölkələri ilə bütün sahələrdə müstəqil əlaqələrin qurulmasına və inkişaf strategiyasının hazırlanmasına başladı. Təbii ki, Azərbaycan Respublikasının ilk olaraq genis siyasi və iqtisadi əlaqələr qurdugu ölkə Türkiə Cümhuriyyəti oldu.

Turkiyə Azərbaycanın dovlət mustəqilliyini 1991-ci il noyabrın 9-da tanıyan ilk dovlət oldu[2, s.64].

1992-ci ilin yanvar ayının 14-də Azərbaycan – Turkiyə diplomatik əlaqələri yaradılmışdır. Həmin vaxtdan Turkiyənin Azərbaycanda, 1992-ci ilin avqust ayından isə Azərbaycanın Turkiyədə diplomatik missiyası fəaliyyətə başlamışdır. Diplomatik munasibətlərin yaradılması iki olkə arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında geniş perspektivlər acdı. Artıq 1992-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası və Turkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında və iki dovlə arasında vizasız gediş-gəlişə dair məktub mubadiləsi haqqında sazişlər imzalandı. 1992-ci ilin martında Turkiyə prezidenti T.Ozalın Azərbaycana səfəri oldu. 1992-ci ildə Turkiyənin baş naziri S.Dəmirəlin, xarici işlər naziri H.Cətinin və Turkiyə Boyuk Millət Məclisinin deputatlarının Azərbaycana səfərləri iki olkə arasındakı coxsahəli munasibətlərin inkişafına təkan verdi. Oz novbəsində 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti və parlamentinin sədri Turkiyə Respublikasında səfərdə oldular[2, s.65].

Turkiyə prezidenti Turqut Ozalın Azərbaycana 1992-ci il 1-3 may tarixli səfəri və səfər zamanı imzalanmış Birgə Bəyanat strateji əməkdaşlığın təməl daşını qoydu. İki olkə rəhbərləri arasında kecirilən goruşlər və Birgə Bəyanat qarşılıqlı əlaqələrin əsas prinsiplərini və inkişaf perspektivlərini muəyyən etdi. Hər iki dovlət qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini əsas tutaraq ardıcıl addımlar atmağa başladı. Turkiyə mustəqil dovlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının səylərini dəstəkləyərək, hərtərəfli əlaqələrin inkişafına geniş yardım gostərirdi [3. s.565].

1992-ci il 2 noyabrda Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Hökuməti arasında kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrini inkisaf etdirmək sahəsində, texniki əməkdaslıq haqqında, ticarət, iqtisadi əməkdaslıq haqqında, investisiyaların təsviqi və qorunması haqqında, turizm sahəsinə əməkdaslıq haqqında, kredit sazisi, nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması haqqında sazis, avtomobil dasınmaları haqqında hökümətlərarası sazislər və digər sənədlər imzalandı. Bu sazişlərin imzalanması ilə Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında iqtisadi münasibətlərin hüquqi normativ bazası yaradıldı.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdısı ikitərəfli əlaqələrdə yeni mərhələni açmıs oldu. Heydər Əliyev Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında və ümumiyyətlə ölkəmizin siyasi iqtisadi maraqlarının reallasmasında Türkiyə ilə hərtərəffli əməkdaslıgın genislənməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Ilk rəsmi səfərini Türkiyəyə edən Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1994-cu il fevralın 8-dən 11-ədək davam edən bu rəsmi səfəri Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin inkisafına yeni təkan verdi. Fevralın 9-da Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında elmi, texniki, sosial, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaslıq haqqında, investisiyaların qarsılqlı təsviqi və qorunması haqqında sazislər, həmçinin iki ölkə arasında kənd təsərrüfatı sahəsində elmi, texniki və iqtisadi əməkdaslıq haqqında, gömrük sahsiədə əməkdaslıq və qarsılqlı yardıma dair protokollar imzalanmısdır.

Azərbaycan Respublikasının Şərq siyasətinin əsas istiqamətlərini muəyyənləşdirmiş Heydər Əliyev birmənalı şəkildə bəyan edirdi ki, "Turkiyə ilə Azərbaycan arasında olan əlaqələr qazanc, para uzərində qurulmamalıdır. Bizim olkələrimizin boyuk mənəvi kokləri var, bunları bir-birinə bağlayan milli koklər var. Bu mulli, mənəvi mənafeyi ayrı-ayrı şəxslərin qazancına qurban vermək olmaz. Ona gorə də mən bu barədə oz fikrimizi və etirazımızı Turkiyənin butun Dovlət və Hokumət başcılarına bildirmişəm. Biz bildirmişik ki, buna yol vermək olmaz"[4 ,s.44].

1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" ni imzalamıs xarici neft sirkətləri konsersiumunda "Türk petrolları" (TPAO) sirkətinin təmsil olunması Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaslıgın inkisafının yeni səhifəsini açırdı.

1995-ci il dekabrın 7-9-da Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı imzalanmıs birgə bəyanat və iqtisadi əməkdaslıq haqqında Memorandum iqtisadiyyat sahəsində də strateji münasibətlərin inkişafını müəyyənləsdirən prinsiplərin inkisaf istiqamətlərini müəyyən etdi.

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası 1996-cı ildə hərbi, texniki və elm sahələrində əməkdaslığa dair bir sıra sənədlər imzalansa da, iqtisadi sahədə mühüm əhəmiyyət daşıyan sənədlərə imza atılmamısdır.

1997-ci il aprelin 30-da İstanbulda keçirilən Qara Dəniz iqtisadi əməkdaslıq Təskilatının Zirvə toplantısında istirak etmis Ulu Öndər Heydər Əliyev, bir həftə sonra mayın 5-8-də Türkiyədə rəsmi səfərdə olmus, burada qarsılıqlı iqtisadi əməkdaslıgın hərtərfli və dinamik inkisafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən görüslər keçirmişdir. 1997-ci il mayın 5-də Ankarada Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında strateji əməkdaslıgın dərinləşməsi haqqında bəyyamnamə , kiçik və orta həcmli sənaye müssisələrinin inkisafına yönəlmis əməkdaslıq haqqında əlavə protokol, elektroenergetika sahəsində əməkdaslığa dair sazis imzalanmısdır.

Türkiyənin regionda həyata keçirilən qlobal iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsində yaxından istirakına Ümummilli lider Heydər Əliyev daim xüsusi diqqət yetirirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev xalqlarımız arasındakı əlaqələrlə bağlı, demək olar ki, butun cıxışlarında qətiyyətli movqeyini ortaya qoyurdu: "Bir də deyirəm ki, Turkiyə – Azərbaycan, Azərbaycan – Turkiyə əlaqələrinin mənəvi, milli kokləri var, bunları hec bir paraya, hec bir dollara, hec bir lirəyə dəyişmək olmaz. Mən xahiş edirəm, bunu biləsiniz"[4, s.45].

1998-ci il sentyabrın 8-9-da Bakıda keçirilmis Avropa ilə Sərq ölkələri arasında nəqliyyat kommunikasiya əlaqələrinin yaradılması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən "Böyük İpək Yolu"nun bərpasına dair beynəlxalq konfransda Türkiyə Prezident S. Dəmirəl də istirak etmis və bu layihənin həyata keçirilməsi iki ölkə arasında strateji tərəfdaslıgn dərinləsməsinə yeni stimul vermisdir.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında Azərbaycan Türkiyə və Gürcüstan respublikaları arasında "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə BTC əsas ixrac Boru Kəməri vasitəsi ilə nəql edilməsinə dair sazis imzalandı. Bu toplantıda "Şahdəniz" qazının Bakı-Tibilisi-Ərzurum marsurutu üzrə Türkiyəyə nəql olunması üçün də sənədlər imzalanır. Atılan bu addımlar Azərbaycan və Türkiyə iqtisadi əlaqələrinin inkisafında yeni bir səhifə açdı.

2000-ci il iyulun 11-12-də Türkiyənin yeni seçilmis prezidenti Əhməd Necdət Sezərin ilk xarici səfərini məhz Azərbaycana edərək iki ölkə arasında qarsılıqlı siyasi-iqtisadi əməkdaslıgın daha da dərinləsdirilməsi ilə bağlı yeni sənədlərə imza atması hər iki ölkənin xarici iqtisadi siyasətində bu münasibətlərin necə böyük önəm daşımasının əyani təzahürü idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci ilin martında Türkiyəyə rəsmi səfəri zamanı iki ölkə arasında vergilər, maliyyə, Azərbaycan təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsinə dair sazislər imzalanır. Elə həmin il Bakıda "Türksh Expo-2001"-5-ci Türkiyə ixrac malları sərgisi keçirilir. Sərgi çərçivəsində həmçinin "Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi münasibətləri" mövzusunda konfrans və "Azərbaycan bu gün" mövzusunda seminarlar keçirilir.

Məhz məqalədə bəhs olunan 1992-2002-ci illər ərzində iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində atılan addımlar bu günkü Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrini şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. R. Atakişiyev. Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri son illərin təhlilində. "Eco Vision",2015.-№ 22.-s.50-52
2. Fərqanə Hüseynova. Mustəqillik dovrundə Azərbaycan – Turkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil,mədəniyyət). Bakı, 2007, 302 səh.
3. Həsənov Ə. Muasir beynəlxalq munasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005, 752 s.
4. Heydər Əliyev və Şərq, 6 cilddə, I kitab (Muəllif-tərtibcilər: Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə). Bakı, "Tural–Ə"NPM, 2002, 384 s.

Beynəlxalq və ölkələrarası münasibətlərdə diaspora fəaliyyətləri

Nəcməddin Hüseynzadə Firudin
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə
nhuseynzade3@std.beu.edu.az

Xülasə:

Bu məqalədə diasporlar, onların fəaliyyətindən və beynəlxalq münasibətlərə təsirindən bəhs olunur. Diasporlar müxtəlif ölkələrə səpələnmiş etnik və ya milli qruplar sayılır. Onlar qədim zamanlardan beynəlxalq siyasətə təsir etmişlər və bu gün də təsir etməkdədirlər. Onların beynəlxalq münasibətlərdə özünəməxsus rolu var, çünki onlar iki ölkə arasında yaşayırlar, iki mədəniyyəti bölüşürlər, iki xalqa emosional sərmayə qoyurlar və iki cəmiyyətdə sosial əlaqələri qoruyurlar.

Açar sözlər: diaspor, miqrasiya, siyasət, beynəlxalq münasibətlər, nəzəriyyə.

Summary:

This article discusses the diasporas, their activities and their impact on international relations. Diasporas are ethnic or national groups scattered across different countries. They have influenced international politics since ancient times and continue to do so today. They have a special role in international relations because they live between two countries, share two cultures, invest emotionally in two peoples and maintain social ties in two societies.

Keywords: diaspora, migration, politics, international relations, theory.

Giriş

Diasporun tərifi mübahisəlidir. Termin ümumiyyətlə bir ölkədə yaşayan, lakin öz və ya əcdadlarının mənşə ölkəsi ilə eyniliyi saxlayan şəxslərə aiddir. Sözügedən kimliklər çox vaxt milli kimi düşünülür. Bununla belə, bu termin kontinental miqyasda və ya dini kimliklər baxımından daha geniş kateqoriyalara da tətbiq edilə bilər. Bu kimliklər bir-biri ilə əlaqəli ola bilər (məsələn, din və etnik mənsubiyyət). Bütün miqrantların və ya miqrant mənşəli şəxslərin diasporun bir hissəsi olduğunu düşünməməliyik. Müvafiq tədqiqat suallarından biri nə üçün bəzi miqrantların, lakin digərlərinin öz ölkəsi

və ya mənşəyi ilə eyniliklərini qoruyub saxlaması və niyə bəzi hallarda belə şəxsiyyətlərin nəsillər boyu davam etdiyi, digərlərində isə yox. Bəzi əvvəlki təriflər, ev sahibi cəmiyyətdən uzaqlaşma və vətənə qayıtmaq arzusu da daxil olmaqla, bir çox xüsusiyyətləri olan ideal diaspor tipini nəzərdə tuturdu. Təriflər arasındakı əsas fərq, diaspora üzvlüyün sabit, bağlı və kəmiyyətlə ölçülə bilən olması və ya onun mənsubiyyət və təcrübə, şəxsiyyət, şüur və diskursların yenidən qurulmasının dinamik bir prosesi olub-olmamasıdır. İki yüz akademik məqalənin araşdırılması aşkar edir ki, ən çox istinad edilən altı diaspor xüsusiyyəti "səpələnmə və ya immiqrasiya, vətəndən kənarda yerləşmə, icma, vətənə oriyentasiya, transmillilik və qrup kimliyi"dir. Brubaker 2005 diasporun müəyyən bir qrupa üzvlüyünü deyil, onu "təcrübə, layihə, iddia və mövqe kateqoriyası kimi qəbul etməyi" müdafiə edir. Adamson və Demetriou 2007 diasporanı zamanla kollektiv kimlik və vətən bağlarını qoruyub saxlayan, həmçinin təşkilati çərçivə və transmilli əlaqələr vasitəsilə üzvlərin maraqlarını həll etmək qabiliyyətini nümayiş etdirən sərhədləri aşan kollektiv kimi müəyyən edir. Vertovec 2009 , etnik diasporların transmilliliyin dərk edilməsində mühüm rol oynadığını iddia edir.Tsagarousianou 2004 diaspora üzvü olmaq haqqında "özlərinin diaspora kimi dərk etmələri, təsəvvür etmək və qurmaq bacarıqları ətrafında özünü səfərbər etmək" baxımından transmilli əlaqələr və diskurslar. Payaslian 2010 vətəni qayıdış yeri kimi görən birinci nəsildən vətən təsəvvürünə çevrilən üçüncü və dördüncü nəsillərə qədər olan baxışların təkamülünü izləyir. Rubin və Rubin 2014 iddia edir ki, keçmiş israillilər daha uzunmüddətli diaspora yəhudilərindən daha çox İsraillə əlaqəni ifadə edirlər.

2020-ci ildə BMT-nin İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamentinin məlumatına görə, 281 milyon insan və ya dünya əhalisinin 3,5 faizi mənşə ölkələrindən kənarda yaşayır. Onların bəziləri, öz əcdadlarının mənşə ölkəsi ilə eyniləşən yerli fərdlərdən əlavə, vətəndən kənarda səpələnmiş insanlar olan diaspora kimi konseptuallaşdırılan üzvlərin sırasındadır. Alimlər daha dinamik konsepsiyaları və ya sabit mənsubiyyəti vurğulayaraq diasporları müxtəlif yollarla müəyyən edirlər. Diaspora həm akademik mühitdə, həm də siyasətçilər arasında artan əhəmiyyət qazanmışdır. Diaspor siyasəti ilə bağlı müvafiq institusional və siyasi dəyişikliklərə ikili vətəndaşlığa tolerantlığın xaricdə səsverməyə icazə verən ölkələrin sayı kimi milli miqyasda genişlənməsi faktı daxildir. Dövlət-diaspora münasibətləri avtoritar dövlətlər üçün liberal demokratiyalardan nə ilə fərqlənir və diasporlar demokratdırlar (General Works ; Authoritarism and Extraterritorial Repression)? Niyə bəzi dövlətlər ikili vətəndaşlığa dözür, digərləri isə yox (İkili vətəndaşlıq)? Ölkələr və onların diasporları arasında münasibətlərin digər aspektlərinə müraciət etsək – vətən münaqişələri ilə bağlı məsələlərdə diasporların hərəkətləri münaqişə ehtimalını artırırmı və ya azaldırmı və onların münaqişədən sonrakı həllində və inkişafında rolu (diasporlar və münaqişələr) nədir? 1990-cı illərin əvvəllərində bir sıra elmlər üzrə alimlər transmilliliyin əsaslarını qurduqdan sonra debatlar necə inkişaf edib?Siyasi Transmillilik)? Etnik maraq qrupları həm ev sahibi, həm də yerli dövlətlərdə xarici siyasətə (diaspora, Xarici Siyasət və Beynəlxalq Münasibətlərə) təsir göstərmiş və diasporaların diplomatiyada artan rolu diaspor diplomatiyasının yaranan alt sahəsində öz əksini tapmışdır. Bu diaspor fəaliyyətinin yaratdığı suallara cavab vermək üçün alimlər son üç onillikdə çoxlu töhfələr vermişlər. Bu məqalədə diasporların siyasət elmindəki roluna toxunan akademik ədəbiyyatın müasir icmalı verilir , sahənin vəziyyəti haqqında ümumi məlumat təqdim edən Ümumi Əsərlərdən başlayaraq və biliklərin yaradılmasının bu kateqoriyalarına toxunmağa davam edir.

Güclü şəxsiyyət hissi olan səfərbər qruplar kimi diasporlar həm daxili, həm də beynəlxalq siyasətdə rol oynaya bilər. Daxili siyasət olaraq, onlar həm öz vətənlərinin daxili siyasətinə, həm də onları maraqlandıran məsələlərlə bağlı qəbul etdikləri dövlətlərin daxili siyasətinə təsir göstərə bilərlər. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində onlar həm milli xarici siyasət qərarlarına, həm də beynəlxalq təşkilatların qərarlarına təsir etmək gücünə malikdirlər.

Diasporlar və Vətənləri

Diasporlar vətən qarşısında duran xarici siyasət məsələlərində çox vaxt mənşə ölkələrinin siyasəti ilə razılaşır və bu siyasətə dəstək üçün səfərbər olurlar. Diaspor və mənşə ölkəsi arasında belə bir əməkdaşlığa misal olaraq yəhudi amerikalılarla İsrail hökuməti arasında İsrailin təhlükəsizliyi ilə bağlı əməkdaşlığı göstərmək olar. Bununla belə, Safran (2005) iddia edir ki, diasporlar öz etnik vətənlərinin tarixi düşmənlərinə qarşı daha güclü düşmənçilik hissləri bəsləyir və vətəndə yaşayan etnik qruplarla müqayisədə daha maksimalist etno-milli baxışa və daha böyük ərazi iddialarına malikdirlər. . Beləliklə, onlar mənşə ölkələrinin siyasi rəhbərliyinə deyil, onlar üçün vacib hesab edilən şeylər üçün lobbiçilik etməyə meyllidirlər. Diasporla vətən arasında fikir ayrılığı da buradan qaynaqlanır. İrlandiya hökuməti ilə irland əsilli amerikalılar arasında Şimali İrlandiya ilə bağlı və ya Ermənistan hökuməti ilə erməni əsilli amerikalılar arasında Türkiyənin erməni soyqırımının Türkiyə tərəfindən tanınması ilə bağlı keçmiş xarici

siyasət fikir ayrılıqları Türkiyə ilə Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması tələbi kimi xarici siyasətə dair nümunələr təqdim edir.

Diasporlar və Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsi

Diaspor təşkilatlarının güclü səsindən və beynəlxalq siyasətə daha az və ya böyük təsirindən asılı olmayaraq, diasporların beynəlxalq münasibətlərdəki rolu göz ardı edilir və ya lazımi səviyyədə öyrənilmir. Klassik realizmin və neorealizmin dövlətin hakim olduğu beynəlxalq sistemdə diaspora mühüm siyasi aktor kimi görünmür. Bununla belə, bəzi realist nəzəriyyəçilər diasporu vətənin milli maraqlarını təşviq etmək olan vətən dövlətinin uzantısı hesab edərək onu realist analitik çərçivəyə salmağa cəhd etmişlər (Papasotiriou 2000). Papasotiriou qeyd edir ki, diasporlar ev sahibi dövlətin xarici siyasətinə yalnız diaspor siyasətinin məqsədləri ev sahibi dövlətin milli maraqlarına uyğun olduqda və ya onları təhdid etmədikdə təsir edə bilər.

Liberalizm qeyri-dövlət aktorlarının beynəlxalq münasibətlərdə rol oynaya biləcəyini qəbul edir. Siyasi təzyiq qrupları kimi fəaliyyət göstərən diasporlar liberal paradiqmaya uyğun olaraq xarici siyasət nəticələrini dəyişə bilər. Üstəlik, transmilli şəbəkələrin neoliberal konsepsiyası və mürəkkəb qarşılıqlı asılılığın müəyyən etdiyi qlobal qarşılıqlı əlaqənin çoxsaylı kanalları diasporun institutlarını və fəaliyyətini əks etdirir.

Diasporlar, Beynəlxalq Münaqişə və İnkişaf

Diasporalar tez-tez ya münaqişənin həllini təşviq etməklə (Şeffer 2006), ya da münaqişəni qızışdırmaqla etnik və ya beynəlxalq münaqişələrə cəlb olunurlar. Elə hallar var ki, iki münaqişə tərəfinin diasporları yaşadıqları neytral ölkədə dil tapıblar. Maraqlı hadisə elə iki ziddiyyətli icma Kipr Rumları və Kipr Türkləridir. Londonun Yaşıl Zolaqlar bölgəsində iki diaspor icması bölünmüş vətənlərindən daha çox birlikdə yaşamağa meyllidirlər. Bu Britaniya məhəlləsindəki iki icma arasındakı bu qarşılıqlı əlaqə onların ümumi Kipr keçmişini xatırladır. Ona görə də coğrafi baxımdan vətəndən uzaqlaşdırılan və münaqişə mənbəyi olan diaspor münaqişəni daha mötədil prizmadan keçirə bilər.

Bununla belə, çox vaxt diasporlar əvvəlcədən mövcud olan etnik münaqişəni davam etdirir və ya gücləndirir. Buna misal olaraq Yunanıstan və FYROM arasında keçmiş Yuqoslaviya Makedoniya Respublikasının adı ilə bağlı transmilli mübahisəni göstərmək olar. 1990-cı illərdə Avstraliya və Kanadadakı iki ştatın diasporları öz vətənlərində yaşayan insanların yaşadıqlarından daha şiddətli bir siyasi və sosial münaqişəyə qarışdılar. Diasporadakı bu münaqişəli vəziyyət iki dövlət arasında mübahisənin uzun müddət davam etməsinə səbəb ola bilərdi.

Bir sıra digər tarixi və müasir hallarda diasporlar həm siyasi, həm də parahərbi təşkilatları dəstəkləməklə öz vətənlərində münaqişələri davam etdirmiş və qızışdırmışlar. Bu hadisələrdən biri də Kosovodur. Alban Amerika Vətəndaş Liqasına görə, UCK (Kosovo Azadlıq Ordusu və ya QLA) üçün əsas maliyyə, lobbiçilik və işə götürülmə mənbəyi alban diasporu idi.

Sionist təşkilatların İsrailin yaradılmasına dəstək üçün səfərbər olunması beynəlxalq və milli strukturların formalaşmasında diasporun aparıcı rolunun nümunəsidir. İsrail dövləti yarandıqdan sonra yəhudi diaspor təşkilatları və Fələstin diaspor təşkilatları münaqişədə öz tərəflərini dəstəkləyiblər. Bununla belə, müxtəlif diaspor təşkilatları vətəndə münaqişəyə öz baxışlarını bölüşən və ya münaqişənin həlli, ya da düşmənə qarşı daha militarist münasibətin formalaşması istiqamətində fəaliyyət göstərən müxtəlif siyasi aktorları dəstəkləyə bilər.

Keçmiş diasporların etnik münaqişələrdə iştirakına baxmayaraq, beynəlxalq təşkilatlar diasporların münaqişələrin həllinə və vətənlərinin sosial və iqtisadi inkişafına töhfə vermək potensialını tanıyırlar. UNESCO diaspora şəbəkələrinin, xüsusən də Diaspor Bilik Şəbəkələrinin əhəmiyyətinə və onların doğma ölkələrində sülh və inkişafa töhfə vermək potensialına diqqət yetirmişdir. Onların müxtəlif bacarıqları, təcrübəsi, əlaqələri, ikili perspektivi və vətənlərinin rifahına sadiqliyi onları hər hansı inkişaf və ya yenidənqurma planının mühüm iştirakçılarına çevirir.

2009-cu il BMTİP-in Somali diasporunun Somalidə münaqişələrin həllində və inkişafında oynaya biləcəyi rola dair hesabatı diasporun vətən işlərinə müsbət cəlb olunmasına yönəlmiş xüsusi hərəkətlər və siyasətlər təklif edir. Alimlər və praktiklər diasporların Şri-Lankada, Sierra Leone, Liberiya və Afrika Buynuzudakı digər Afrika ölkələrində və Böyük Göllər regionunda da inkişaf və münaqişələrin həllində daha güclü rol oynaya biləcəyini təklif edirlər. Bununla belə, Orjuela vurğulayır ki, diasporun münaqişədən sonrakı yenidənqurmada iştirakı faktiki olaraq onları azaltmaq əvəzinə, münaqişənin səbəbi olan bərabərsizlikləri və şikayətləri bərpa edə bilər.

Bir neçə maliyyə böhranı halında diasporlar həm vəsait toplamaq, həm də öz vətənlərinə investisiyaları dəstəkləmək üçün səfərbər olublar. Mövcud Yunanıstan iqtisadi böhranı zamanı, ilk növbədə

ABŞ-da olan yunan diasporu, böhranın səbəb olduğu insan əzablarının yüngülləşdirilməsinə, Yunanıstan iqtisadiyyatının investisiyalar vasitəsilə inkişafına, sahibkarlıq (Yunanıstan Təşəbbüsü) və Yunanıstan iqtisadi böhranı və onun Avropa və beynəlxalq qurumlar tərəfindən idarə olunması ilə bağlı ABŞ-ın siyasətinə təsir etməyi bacarnışlar.

Beləliklə, diasporlar iki ölkə arasında siyasi və mədəni körpülərdir. Onlar öz ölkələrində öz vətənlərinin, öz vətənlərində isə qəbul etdikləri ölkənin faktiki mədəniyyət səfirləridir. Onlar həm milli xarici siyasətin qurulmasında xüsusi maraq qrupları, həm də transmilli vətəndaş cəmiyyəti şəbəkələri kimi güclü beynəlxalq səsə malik ola bilərlər. Üstəlik, onların transmilli maraqları və fəaliyyətləri qloballaşan və mürəkkəb dünyamızda mərkəzləşdirilmiş şəkildə yerləşdirilib. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporun keçmiş töhfələri və beynəlxalq siyasətdə müsbət dəyişikliklərin agentləri kimi mövcud potensialı daha geniş şəkildə tanınmalı və beynəlxalq sülhün və inkişafın təşviqinə yönəlmiş gələcək siyasətlərdə və beynəlxalq fəaliyyətlərdə öz əksini tapmalıdır.

Nəticə

Diasporlar iki ölkə arasında siyasi və mədəni körpülərdir. Onlar öz ölkələrində öz vətənlərinin, öz vətənlərində isə qəbul etdikləri ölkənin *faktiki* mədəniyyət səfirləridir. Onlar həm milli xarici siyasətin qurulmasında xüsusi maraq qrupları, həm də transmilli vətəndaş cəmiyyəti şəbəkələri kimi güclü beynəlxalq səsə malik ola bilərlər. Üstəlik, onların transmilli maraqları və fəaliyyətləri qloballaşan və mürəkkəb dünyamızda mərkəzləşdirilmiş şəkildə yerləşdirilib. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporun keçmiş töhfələri və beynəlxalq siyasətdə müsbət dəyişikliklərin agentləri kimi mövcud potensialı daha geniş şəkildə tanınmalı və beynəlxalq sülhün və inkişafın təşviqinə yönəlmiş gələcək siyasətlərdə və beynəlxalq fəaliyyətlərdə öz əksini tapmalıdır.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat

1. https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756223/obo-9780199756223-0342.xml
2. https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199743292/obo-9780199743292-0107.xml
3. https://library.fes.de › journalsPDF - Diasporas and International Relations Theory
4. https://www.arcjournals.org › ...PDF - Diaspora and Foreign Policy: A Global Perspective - ARC Journals
5. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/19480960.pdf&ved=2ahUKEwjk-MOcl-b0AhUEQ_EDHQ-jDLYQFnoECBMQAQ&usg=AOvVaw3PSSK_1fMccnjIyPzt9GgX

Ərəb bahari zəminində dəyişən Türkiyənin Suriya siyasəti

Vilyam Y. Sadiqov
Bakı Mühəndislik Universiteti
vsadiqov@std.beu.edu.az

Xülasə

Bu məqalə “Ərəb baharı” nın təsiri altında Türkiyənin Suriya ilə bağlı xarici siyasətində dəyişikliklər məsələsinə həsr olunub. Suriya Ərəb Respublikasında vətəndaş müharibəsi başlayandan Türkiyə Respublikası öz siyasətini dəyişərək, hakimiyyət dəyişikliyinin və prezident B.Əsədin istefasının fəal tərəfdarına çevrilib. “Suriya problemi”nin siyasi həlli yollarının axtarışı Türkiyənin xarici siyasətinin genişlənməsi üçün geniş imkanlar açdı. Burada Türkiyəni xarici siyasət prioritetlərini dəyişmək zərurətinə gətirən səbəblər və Türkiyənin regional güc kimi çıxış perspektivləri təhlil edilir. Bununla belə, məqalədə Türkiyənin Suriya böhranı ilə bağlı hazırkı siyasətinin Yaxın Şərq regionunda kritik olduğu məlum olub.

Açar sözlər: Türkiyə, Suriya, xarici siyasət, ərəb baharı, "strateji dərinlik", qonşuları ilə "sıfır problem " siyasəti

Turkey's Syrian policy changing on the basis of the Arab Spring

Abstract

This article is dedicated to the changes in Turkey's foreign policy towards Syria under the influence of the Arab Spring. It examines the reasons for Turkey's need to change its foreign policy priorities and the prospects for Turkey as a regional power. Since the beginning of the civil war on the territory of the Syrian Arab Republic, the Republic of Turkey has changed its policy and actively supported the change of government and the resignation of President Bashar al-Assad. The search for ways of a political settlement of the "Syrian problem" has opened up wide opportunities for expanding Turkish foreign policy. However,

the article has found out that the current policies of Turkey towards the Syrian crisis are critical within the Middle East region.

Keywords: Turkey, Syria, foreign policy, Arab Spring, «strategic depth», «zero problem» policy with neighbors

Türkiyənin Yaxın Şərq regionunda fəal siyasi rolu, onun ərəb qonşuları ilə çoxsaylı siyasi və mədəni sazişlər imzalaması, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatında rolunu artırması və Ərəb Dövlətləri Liqasına müşahidəçi kimi qoşulmasında özünü göstərməyə başladı. 1998-ci ildə Adanada əldə edilmiş razılaşmadan sonra Suriya ilə Türkiyə arasında münasibətlər ümumi maraqlar nəticəsində bərpa olunub. Bu proses zamanı Suriya ilə Türkiyə arasında münasibətlər ərəb baharının Türkiyədə əks olunması və Davudoğlunun xarici siyasət doktrinasının iflasa uğramasına qədər sürətlənib. Türkiyənin fəal mövqeyini Davudoğlunun həyata keçirdiyi və onun proqram bəyanatlarına əsaslanan siyasətin nəticəsi hesab etmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məhz ərəb baharının nəticələri Türkiyənin bir sıra Yaxın Şərq ölkələrinə münasibətdə xarici siyasətinin dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Beləliklə, 2011-ci ildən başlanan ərəb baharı hadisələri Türkiyə-Suriya münasibətlərində dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Ərəb baharı fonunda Türkiyə-Suriya münasibətlərinin dəyişməsinə keçməzdən öncə Türkiyənin xarici siyasətində Davudoğlunun və onun prinsiplərinin rolunu vurğulamaq vacibdir. Davudoğlunun "Strateji dərinlik: Türkiyənin beynəlxalq mövqeyi" konsepsiyasına əsasən, hər bir ölkənin dünya siyasətindəki əhəmiyyəti onun geostrateji mövqeyi və "tarixi dərinliyi" ilə müəyyən edilir [1, 18]. Bu baxımdan Türkiyə Osmanlı imperiyasından miras qalmış bir neçə mühüm bölgənin və ənənənin qovuşduğu yerdə yerləşməsi sayəsində demək olar ki, unikaldır. Müəllifin əsas tezisi Türkiyənin xarici siyasətinin balanssız olduğu iddiası olub. Çünki Türkiyənin xarici siyasəti Yaxın Şərq ölkələrinə o qədər də yönəlməmişdir. 1923-cü ildən etibarən Türkiyə vaxtilə Osmanlı imperiyasının əyalətlərindən olmuş ölkələrə ən az diqqət yetirirdi. Davudoğlu yazırdı ki, Türkiyənin regionda başqa rol oynamasının vaxtı gəlib çatıb.

Həmçinin Davudoğlunun digər "qonşularla sıfır problem" doktrinası sadə prinsipə əsaslanırdı. Türkiyə qonşu dövlətlərlə münasibətlərdə olan problemləri sıfıra endirməli, öz daxili problemlərini həll etməli və iqtisadiyyatını bundan sonra da inkişaf etdirməlidir. [11]. Belə ki, Davudoğlu xarici işlər naziri postuna gəldikdən sonra ölkənin xarici siyasətini özünün formalaşdırdığı prinsiplər əsasında transformasiya etməyə başladı. ƏİP hakimiyyətə gələnə qədər Türkiyənin qonşu ölkələrlə münasibətlərinin kifayət qədər soyuq olduğunu nəzərə alsaq, bu, Türkiyənin xarici siyasətində əsl inqilab idi.

Ərəb İnqilabından əvvəl Türkiyə-Suriya əlaqələri demək olar ki, bütün sahələr üzrə müsbət inkişaf etmişdir. Bunu demək olar ki, bütün sahələrdə əməkdaşlıq haqqında sazişlər təsdiqləyir. 2002-ci ilin iyununda hərbi təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında və ikitərəfli Azad Ticarət Sazişi imzalandı. Türkiyə və Suriya Asi çayı üzərində bənd tikmək barədə razılığa gəliblər, daha öncə bu problem uzun müddətdir həllini tapmamışdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bank xidmətləri, turizm, avtomobil yolları, enerji, nəqliyyat, gömrük ticarəti və tikinti sənayesinin inkişafına dair sazişlər də imzalanmışdır. 2011-ci ildə Suriyanın Hələb şəhərində keçirilən son görüşdə iki ölkə liderləri Suriya və Türkiyə sərhədində birgə "dostluq bəndi" tikəcəklərini bəyan ediblər. Bundan başqa, onlar iki ölkənin ümumi Nazirlər Şurası yaratmaq qərarına gəliblər.

Növbəti illərdə Suriyadakı vətəndaş müharibəsi həm regional, həm də qeyri-hökumət aktorları qarşısında tamamilə yeni çağırışları ortaya qoydu. Belə ki, 2011-ci il martın 23-ü Suriyanın cənubundakı Dəra şəhərindəki etirazlar Suriya inqilabının başlanğıcı oldu. Lakin etirazlar yatırılsa da, bu inqilab tezliklə vətəndaş müharibəsinə çevrildi. 2011-ci ilin aprelində etiraz dalğası Suriyanın paytaxtı Dəməşqə çatmışdı. Qeyd etmək vacibdir ki, ərəb baharının sosial səbəbləri arasında ilk növbədə gənclər arasında işsizliyi, kəskin sosial bərabərsizliyi, həmçinin korrupsiyalaşmış, avtoritar və eyni zamanda, dəyişməz hakim rejimi göstərmək olar. Nəticədə "ərəb baharı" bir sıra dövlətlərə təsir etdi, silsilə inqilablara, hökumətlərin devrilməsinə, bir neçə vətəndaş müharibəsinə və beynəlxalq müdaxilələrə səbəb oldu. Qonşu Türkiyə Respublikası ərəb ölkəsində baş verən hadisələrə xüsusi diqqət yetirirdi. Bəzi ərəb ölkələrində hakimiyyət islahatlar aparmağa başladığı halda (məsələn, Küveyt, İordaniya və ya Əlcəzairdə), digərlərində mötədil və ya radikal islamçıların mövqeləri getdikcə güclənməyə davam edirdi (məsələn, Misir, Suriya, Liviya və Yəməndə).

Suriyada baş verən yeni hadisələr Türkiyəni Bəşər Əsədlə münasibətlərinə dair dilemma qarşısında və ikitərəfli münasibətlərdə gərgin dövrün əsasını qoyub. Bəşər Əsəd Demokratik islahatların aparılacağına söz versə də, korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri və ölkədə insan hüquqlarının müdafiəsi və inkişafı üçün ehtiyat tədbirləri Suriya müxalifətini qane edən siyasi qərarı təmin edə bilmədi. Bu uğursuzluq nəticəsində inqilabi hərəkat vətəndaş müharibəsinə çevrilmiş, beynəlmiləlləşdirilmiş və bununla da

Türkiyə–Suriya münasibətlərinə təsir göstərmişdir [3,339]. Beləliklə, Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu Türkiyənin Dəməşqdə Bəşər Əsəd rejimi ilə əvvəlki hər hansı bağlılığından imtina etdiyini və bunun əvəzində Suriya Milli Şurasını dəstəkləyəcəyini açıqlamışdı.

2011-ci ilin sentyabrında Vaşinqtonda ABŞ prezidenti Barak Obama ilə görüşü zamanı Ərdoğan Türkiyənin ABŞ-ın Suriyaya qarşı sanksiyalarına qoşulduğunu bəyan etdi, çünki Dəməşq Türkiyə əleyhinə təbliğat kampaniyasına başlayıb. 2012-ci ilin iyun ayından Ankara ilə Dəməşq arasında münasibətlər pisləşib. Növbəti mərhələdə Türk qırıcısı Suriya Silahlı Qüvvələri tərəfindən vuruldu. Gözlənildiyi kimi, Türkiyə NATO-nun yaradılması haqqında Vaşinqton müqaviləsinin 4-cü maddəsi ilə məsləhətləşmələr tələb edib. Suriya böhranının beynəlxalq səviyyəyə çıxarılması onun üçün vacib idi: Suriya problemi NATO-nun üzvü olan Türkiyənin təhlükəsizliyi və suveren hüquqları ilə birbaşa bağlı oldu. 2012-ci ilin iyunundan 2013-cü ilin may ayına qədər Reyhanliyə hücum baş verəndə ABŞ və ya NATO-ya müdaxiləyə çağırış Türkiyənin gündəmində prioritet punkta çevrilib. Türkiyə rəsmiləri bəyan ediblər ki, Reyhanlidə törədilmiş partlayışlara görə məsuliyyəti Suriya xüsusi xidmət orqanları daşıyır. Türkiyənin daha fəal hərəkət etməyə çalışmasının səbəbi onun Suriya ilə öz təhlükəsizliyi və iqtisadi əlaqələri ilə bağlı narahatlığından ibarət idi. Suriyada Türkiyə yeni fəaliyyət göstərən şəxslərlə üzləşib: İŞİD, PDİ və daha önəmlisi Rusiya ilə. Suriyada hazırkı rejimə müxalifət qismində yeni oyunçular peyda olub. İŞİD və PDS yerli münaqişələrdə iştirak, ideya və etnik fərqliliklər baxımından əsas oyunçu oldu.

2011-2013-cü illərdə Suriya münaqişəsinin erkən mərhələlərində ABŞ-Türkiyə əməkdaşlığı, o cümlədən Suriya müxalifətinin döyüş potensialının gücləndirilməsi istiqamətində birgə iş də daxil olmaqla, 2014-cü ildə həmin dövlətlərin Suriya Ərəb Respublikasının ərazisinə nüfuz uğrunda rəqabəti ilə əvəzlənib. Müttəfiqlər arasında fikir ayrılıqlarının dərinləşməsinin əsas səbəbi "kürd məsələsi" idi. Yuxarıda göstərilənlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki:

- Davudoğlunun xarici siyasəti yalnız münaqişəsiz mühitdə istifadə oluna bilər
- onun siyasəti idealist yanaşmaları ehtiva edir
- bu anarxik beynəlxalq sistemdə daha güclü ölkə ilə maraqlar toqquşanda və eyni zamanda dövlətlə ümumi eynilik olmadıqda reaksiya verə və hərəkət edə bilmir

Beləliklə, Türkiyənin Suriyaya qarşı siyasətini 2011-ci ilin martından 2012-ci ilin may ayına qədər üç dövrə bölmək olar:

1. Bəşər Əsəd hökumətinə onu konstitusiya islahatları aparmağa razı salmaq üçün təzyiq (konstitusion islahat aparmağa inandırmağa çalışır)
2. parçalanma qruplarını birləşdirmək və beynəlxalq sanksiyalar tətbiq etmək cəhdləri
3. BMT-nin (Annan Planı) bazasında qərara nail olmaq üçün səyləri geri qaytarmaq

Ankaranın Suriyaya dair proqnozlarının özünü doğrultmamasının səbəblərini onun aşağıda qeyd olunan məsələlərə görə sadalamaq olar: 1) rejimin müqaviməti, 2) dissidentlərin strukturu və 3) regional subyektlərin effektivliyi. Həqiqətən də, böhranın ilk günlərində həm hökumət, həm də ona yaxın olan strateqlər Suriyada baş verənlərə tam uyğun şəkildə - əhalinin 70 faizini təşkil edən sünni çoxluğun əhalinin cəmi 10 faizini təşkil edən nüsəyri – ələvilərin azlığına qarşı üsyan kimi baxırdılar [4, s 2].

Türkiyənin Ədalət və İnkişaf Partiyasının (ƏİP-in) Suriyaya təsir etmiş Yaxın Şərq siyasətini "ərəb baharı" na xarakterizə edən regional fəallıq dövründən fərqli olaraq, Türkiyə sərt güc alətlərindən iqtisadi və Diplomatik qarşılıqlı fəaliyyət əvəzinə istifadə etməyə məcbur olmuşdur.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, 2011-ci il martın 15-də Suriyada baş verən kütləvi etirazlar Türkiyənin Suriya ilə bağlı yeni siyasətinin katalizatoru oldu. Ərəb Şərqində sabitliyin pozulması müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində son iyirmi il ərzində müşahidə olunan tendensiyaların təbii nəticəsidir. Türkiyə hökuməti Bəşər Əsədi islahatların aparılmasına və öz xalqına qulaq asmağa inandırmağa çalışırdı. Lakin Əsəd öz rejimini saxlamaq qərarına gəldi və Türk dostlarına qulaq asmadı. Bu qərar Türkiyəni Əsəd rejiminə qarşı yalnız nümayişlərdən üç ay sonra sərt qərarların qəbuluna gətirib çıxardı. Türkiyə üçün başqa ölkənin daxili işlərinə qarışmaq qeyri-adi olsa da, ƏİP Suriya Milli Şurasını dəstəkləməyə başlayıb. Bu qruplar Türkiyənin müdafiəsi altında idilər, həmin qruplar məhz Türkiyə ərazisində qurulmuşdu.

Ərəb üsyanlarından sonra Türkiyə və Qərb dövlətlərinin ərəb dünyasına yanaşmaları, bu dövlətlərdəki daxili dinamika ilə yanaşı, bu regionda gələcək siyasi strukturların formalaşmasında müəyyən amillər olacaq. Hətta aydındır ki, iqtisadi restrukturizasiya kənar güclərin gündəmində birinci yerdə qalacaq. Bununla belə, Qərb dövlətlərinin regional siyasətlərini təhlükəsizlik paradiqmalarına əsaslanaraq formalaşdırmağa davam etsələr, həmin dövlətlərdə demokratiyaya doğru sağlam transformasiyaya töhfə vermək üçün struktur güc imkanları məhdudlaşacaq. Uzun illərdir ki, hətta öz periferiyasında demokratik

transformasiyanın manipulyasiyasında aparıcı aktor olan Aİ belə regiona qarşı sekuritizasiya perspektivini qəbul edib. [7,s 163] Demokratikləşmə və islahatlar prosesinin nəticəsi olaraq, Türkiyə regionun yeni formalaşmaqda olan hökumətlərinə mühüm yardım və dəstək göstərməkdə həlledici rol oynamaq üçün unikal imkanlara malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A. Davutoğlu (2001). Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu. İstanbul: Küre Yayınları.
2. A. Davutoğlu (2008). Turkey's foreign policy vision: An assessment of 2007. Insight Turkey, 10 (1), 77-96.
3. B.B. Özpek & Y. Demirağ (2014) Turkish foreign policy after the 'Arab Spring': from agenda-setter state to agenda-entrepreneur state, Israel Affairs, 20:3, 328-346, DOI: 10.1080/13537121.2014.922806
4. D. Ertuğrul A Test for Turkey's Foreign Policy: The Syria Crisis
5. H. J.Barkey Turkish Foreign Policy and the Middle East p 14
6. J. W. Walker Turkey's re-imagined neighborhood after the "Arab Spring" ISBN: 978-36567-016-6, Ifri, 2012 p 5
7. M. Güneylioğlu The Changing Nature Of Turkish-Syrian Relations: A Globalization Perspective * p 23
8. Ş. Aktürk Turkey's role in the Arab Spring and the Syrian conflict p 10
9. В.А. Аватков Турецко-сирийское конфликтное взаимодействие в глобальном контексте: из 2011 г. в 2012 г. / В.А. Аватков, Д.А. Марьясис, И.А. Чайко // Современный Ближний Восток - зона конфликтов: Сборник научных статей. - М.: МГИМО (У) МИД России, 2012.
10. И.И Иванова Эволюция ближневосточной политики Турецкой Республики в XX–XXI вв. / Под ред. А.В. Штанова; МГИМО МИД России. — М.: Издатель Воробьѐв А.В., 2019. — 380 с.
11. A. Davutoğlu Turkey's Zero-Problems Foreign Policy. URL: Policy of Zero Problems with our Neighbors. URL: https://www.mfa.gov.tr/policy-of-zero-problems-with-our-neighbors.en.mfa

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ İDARƏETMƏSİ

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

ЭЛЬНУР ЛЯТИФ ОГЛУ ГАСАНОВ
Гянджинское отделение Национальной Академии Наук Азербайджана
el-hasanov@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Научная статья посвящена 2021 – году Низами Гянджеви в нашей стране. На основе многочисленных научных источников был исследован вопрос устойчивого развития путем компаративного изучения данной проблемы в произведениях великого Азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. Историко-общественные и социально-экономические показатели устойчивого развития общества в наследии великого философа также были изучены в процессе исследования.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Азербайджан, Гянджа, устойчивое развитие, общество.

Xülasə.

Elmi əsər ölkəmizdə 2021-ci "Nizami Gəncəvi ili"nə həsr edilmişdir. Çoxsaylı elmi mənbələrin tədqiqi sayəsində dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsərlərinin müqayisəli araşdırılmasının nəticəsi olaraq davamlı inkişaf məsələsi öyrənilmişdir. Həmçinin tədqiqat prosesində dahi filosofun irsində cəmiyyətin davamlı inkişafının tarixi, sosial və sosial-iqtisadi göstəriciləri də araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Azərbaycan, Gəncə, davamlı inkişaf, cəmiyyət.

Abstract.

Scientific paper is dedicated to the 2021 – "Nizami Ganjavi year" in our country. On the basis of numerous scientific sources, the issue of sustainable development was investigated through a comparative study of this problem in the works of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi. Historical, social and socio-economic indicators of sustainable development of society in the heritage of the great philosopher were also studied in the process of research.

Key words: Nizami Ganjavi, Azerbaijan, Ganja, sustainable development, society.

Великий Азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви (1141-1209), получивший свое вдохновение с небес и опирающийся на мудрость народа, украсил свои произведения жемчужинами фольклора и дал им духовные узоры, которые будут существовать вечно. На фоне этих закономерностей моральные ценности азербайджанского народы были представлены в целом на уровне законов мироздания. Согласно распоряжению Президента Азербайджанской республики от 5 января 2021 года, текущий год был объявлен «Годом Низами Гянджеви».

В творчестве Низами Гянджеви народная мудрость сочетается с чудодейственной силой художественного слова. Благодаря этому в его наследии можно отследить научный подход к вопросу устойчивого развития общества.

В произведениях шейха Низами повествование ашугов сравниваются с песнями пророка Давида [8, с. 46-48]:

Песни небесные пророка Давида,

Стали бесценными устами народа.

В стихах Низами все, что кажется обыденным и простым, превращается в мудрость: Огонь не прост, хотя и зажигает,

То, что быстро горит, то также погибает.

Пословица выражает так же эту идею: «Кто быстро горит, тот быстро гаснет» [6, с. 145-146].

Также следует отметить, что нет особой необходимости использования источников или научные аргументов для доказательства национальной (этнической) принадлежности Низами Гянджеви. Потому что, духовность наследия и личности Низами смешалась с мудростью азербайджанского народа и стала единой системой, проникла в сердца и поразила разум.

Произведения гениального поэта украшены рассказами, пословицами. Хотя большинство произведений Низами Гянджеви написано на персидском языке, оно богато образцами фольклора, отражающими дух нашего народа. По этой причине очень трудно войти в мир смыслов, вытекающих из пера поэта, не зная национально-духовных ценностей наших предков. Литературный язык поэта настолько богат системой метафор, что большинство идей используется в более художественном смысле, чем в прямом смысле.

Согласно философскому учению Низами, нельзя забывать про смерть и быть готовым встретить загробную жизнь в любое время [8, с. 50-52].

Мир не вечен и время от времени этот смертный мир никому не предоставляется. Образно выражаясь: многие Соломоны прошли через этот мир. Имение Соломона на своем месте, но самого его нет в живых.

Не спрашивай часто, где богатство и земли Соломона?

Земли на месте, а где же душа Соломона?

Жизнь в этом мире основана на борьбе между добром и злом. Все правители забыли справедливость, за исключением праведного пророка Соломона, который сочетал царствование с пророчеством. Истинные люди стали невидимыми, как феи, из страха перед несправедливостью. Если вы будете искать их при дневном свете, вы не найдете их [7, с. 9138-9139]:

Исчез Соломон благородный спустя века,

Ото лжи не видно никак человека.

Вспомним народные мудрости, пословицы о пророке Соломоне: «Мир, который не оставлен Соломону, не останется никому». «Здесь прошло много Соломонов» и др.

Нужно особо отметить, что наряду с национально-духовными ценностями, мультикультуральные, толерантные традиции также отмечаются как важные элементы культуры сосуществования, в том числе устойчивого развития общества.

Земля, камень, вода, ветер, лес, деревья, небо и даже небесные тела - у всех есть память. Благодаря этой памяти мертвая земля оживает, тайны сокрыты в сердце камня, вода движется и дает жизнь неодушевленным, ветер доставляет любовные письма от возлюбленных, снова разгорается потухший очаг, деревья оживают после зимней спячки, небо меняется. Солнце, луна, планеты, звезды движутся. Без этой памяти вся вселенная была бы уничтожена. Как говорится: «Что посеешь, то и пожнешь» [10, с. 67-69].

Несмотря на то, что исследователи поэтического наследия Низами Гянджеви занимались изучением его жизни и деятельности, однако до сих пор осталось множество проблем, подлежащих глубокому и всестороннему анализу. Одной из таких областей в творчестве Низами Гянджеви являются проблемы стилистики и поэтики его маснави-поэм, составляющих «Пятерицу» («Хамсэ») не только с филологической, но и с историко-антропологической точки зрений. Касыды, как известно, писались на самые разные темы. Существуют касыды политического, философского, социального, богословского содержания. Согласно мнению ученых - профессора Н.Араслы и доцента В.Гаджиевой «Низами сочинил много лирических стихов, но в религиозно-официальной части пяти маснави-поэм имеются различные виды касыды: «мадхиййа», «фахриййа» (самовосхваление»), «марсия» (элегии), «бахариййа» (посвященные весенному сезону), «шитабиййа» (посвященные зиме), «хазаниййа» (посвященные осени), где описывается природа в различные времена года [9, с. 149-152].

Они доказывают успешность поэта в сочинении касыд». Низами в «Сокровищнице тайн» в тех главах, где воспевает и восхваляет пророка мусульман Мухаммеда, упоминает также о его предшественниках - пророках. «Низами – правоверный мусульманин. Причем, не слепо верующий, а глубоко осведомленный в теологии и философии ислама. Религиозные размышления его заключены, прежде всего, во вводных страницах поэм «Хамсе». Все они, по общей традиции, предваряются воспеванием «всемилостивейшего и милосердного Аллаха», затем следует славословие пророку Мухаммеду, повествование о его “мирадж”е – восхождении к Творцу». В «Сокровищнице тайн» Низами намекает на коранический рассказ о сотворении человека (Адама) из глины, праха Всевышним и Всемогущим Аллахом (сура 38/70-85); в двустишиях, где упоминается антропоним (личное имя) Адам, содержится также намек на предание об изгнании его из рая за нарушение им запрета (сура 2/33-38); имя неоднократно участвует в качестве «талмих» (аллюзия):

Для Адама, который съев то зерно, заболел поносом,

Раскаяние стало удобоваримым розовым вареньем.

В данном бейте содержится намек на предание: «Вдохнув в Адама жизнь, Аллах научил его именам всех вещей и этим возвысил его над ангелами, которым было приказано пасть перед человеком ниц. Ангел по имени Иблис отказался и был за это, низвергнут с небес на землю. Адам жил в небесном саду – раю вместе с сотворенной для него супругой. Они имели там все, чего только могли пожелать, но им, было, запрещено есть плоды с одного из райских деревьев. Иблис сумел проникнуть в райский сад и убедить Адама и его жену, что плоды этого дерева дадут им вечную жизнь и могущество. Соблазнившись, они нарушили запрет Аллаха, поели плодов, впервые ощутили свою наготу, которой застыдились, а затем были в наказание низвергнуты на землю, где обречены, жить и трудиться они и их потомки» [3, с. 7-8; 5, с. 112-115].

«Поэт, исходя из требований свойственного ему стиля, часть художественно-изобразительных средств создал на основе слов, выражений, стихов (аят) и идей, истекающих из священного Корана, из коранических изречений. Во всех поэмах Низами можно обнаружить эффективные формы таких поэтических средств как «талмих» (аллюзия), намек, «иктибас» (заимствование)». Далее:

Сердечное покаяние на лугу его (естество) – твой аромат,
А розовое варенье для него – прах у твоей обители.
Когда сердце вкусило твое розовое варенье раскаяния,
Розовое варенье отреклось (называться) розовым вареньем».

В данном отрывке, как видно, поэт, используя стилистическую фигуру «талмих», намекает на коранический рассказ о раскаянии Адама. «В Коране сказано, что Бог создал тело из глины, а душу из огня. Все ангелы признали новое творение, один Эблис отказался и был изгнан из рая, где поселился Адам. В раю была создана Ева. Эблис из мести соблазнил первых людей, и они были сброшены на землю. Бог сжалился над раскаявшимся Адамом и послал архангела Гавриила научить его заповедям Божьим на том самом месте, где позднее был, воздвигнут храм в Мекке. Адам свято исполнял заповеди, за что через 2000 лет на горе Агрыдаг вновь нашел свою жену. Адам похоронен на горе Абукаи, около Мекки…» [8, с. 50-52].

После раскаяния, согласно мусульманским теологическим воззрениям, Адам был признан пророком. Мастерски используя фигуру «талмих», Низами, образно выражает свои симпатии, т.е. ономастическая лексика служит раскрытию идейного содержания поэмы. Одновременно сравнивая пророка Мухаммеда с пророком Адамом посредством поэтического средства «ташбихе тафзил» (сравнение с предпочтением), превосходство отдает Мухаммеду. В приведенных выше двустишиях, поэт образно намекает на грехи Адама и возносит пророка Мухаммеда, который является, по мнению Низами, «инсане камил», т.е. олицетворением совершенства. Мастерски используя традиционную стилистическую фигуру «талмих», Низами, образно выражает свои мысли и личные симпатии, т.е. ономастическая лексика служит раскрытию идейного содержания поэмы. С другой стороны, согласно наблюдениям над функционированием антропонимов (личных имен) пророков, эти лексические единицы в тексте поэмы выступают также элементом панегирики (восхваления). Вторым из пророков, упомянутых в «Сокровищнице тайн», выступает Ибрагим Халилуллах. Антропоним Ибрагим также является элементом восхваления.

Когда Ибрахим решил (выиграть тот мяч), его паланкин.
Пройдя полпути, два-три раза свалился (с коня).

В данном бейте антропоним Ибрахим участвует в составе стилистической фигуры «талмих» и сравнения, а именно «ташбих-е тафзил» (сравнения с предпочтением). Предпочтение опять же отдается пророку Мухаммаду. Ибрагим (Авраам) – прозван «Халил-ул-лах» («Друг Аллаха») – семитский пророк. В Библии – родоначальник евреев, сын Тераха, родился в Уре (совр. Эль-Мукаяр), около 2320 г. до н.э. В мусульманской богословской традиции Ибрагим Халил – предок бани-Исраила (израильтян) и нечистокровных арабов, первый проповедник единобожия. В Коране (сура 39 (118); 67 (60); 123 (74); сура 96 (124); 400, 368) подробно рассказывается о его борьбе с идолопоклонством, об откровении ему веры в единого Аллаха, о его бегстве в Палестину, о его «сухуфе» («свитки») – священных текстах, связанных с его именем [8, с. 55-58].

В наследии Низами Гянджеви народная мудрость сочетается с небесными суждениями и становится философским учением. То, что сеет Бог Слова – шейх Низами, это не обычное зерно, а ядро мудрости. Великий поэт верит, что однажды эта мудрость вырастет, и все будут благодарить того, кто ее посеял:

Посеял я зерно нашей мудрости,
Спустя века собрать плоды правдивости.

Прежде всего нужно отметить, что Низами Гянджеви - божественный поэт. Душа его - тюркский дух. Обогативший свой нрав благодаря бесчисленным источникам народного творчества и мудрости, Низами меняет фольклорные узоры с такой ловкостью и тонкостью, что дух слова не меняется, а становится более отточенным и становится чудом искусства [4, с. 247-250]:

Посеял цветы и полевал как своевременно,

Пожинать горе было суждено безвременно.

«Посеял цветы, пожинал горе» - выражение народа. Рассмотрим данную народную мудрость - баяты: Пожинал горе,

Горе лекарство мое, горе.

Люди посеяли цветы, то и собрали,

Мне же досталось лишь горе.

В основе слова «смеяться» лежит корень «цветок». Когда человек смеется, он становится красивым. В народе говорят: «Как будто на его лице распустились цветы». Слово горе близко друг к другу. В этом баяте, основанном на рифмах, срывать цветы используется в прямом смысле слова, а пожинать горе - в переносном смысле. То же самое встречаем в произведениях Низами Гянджеви. Опираясь на мудрость народа, Низами Гянджеви получил с небес божественные тайны. То, что мы сказали выше, является одним из небесных образов. В ясные ночи иногда светит луна. Белый свет создает божественную красоту вокруг луны и делится на яркие цвета [1, с. 29-31; 4, с. 117-120].

Низами Гянджеви, считавший терпение ключом ко всем трудностям, знал, что те, кто попал в беду, могут получить от этого важный жизненный урок. Он тот, кто развязывает все узлы:

Сказал он: будь терпелив, работой возвышайся,

Ни кто еще в беде вечно не оставался.

У Низами Гянджеви даже прорастание семян становится очередной мудростью:

Даже семя прорастет после благословления,

Поверь, ни одно дело не откроется без сомнения!

В наследии Низами Гянджеви одна философская идея - ключ к другой философской идее. Семенная гниль - это переход к новой жизни. Потому что гниющие семена смешиваются с почвой и восстанавливают память о ней. Распад - это не уничтожение, а возвращение в новом духе, в новой форме. Закрытие и открытие смысла человеческого разума основано на одной и той же философской идее: как бы оно было открыто, если бы не было закрыто? Следовательно, единство противоположностей проявляется как в открытом так и в и закрытых смыслах. Выражая свои философские взгляды, Низами Гянджеви ссылается на различные источники и исторические события. Однако гениальный поэт, который не всегда стремится дать одно и то же, совершенствует их, изменяя их по-своему [8, с. 49-51].

По охвату глобальных проблем, среди которых смысл мироздания и человеческая жизнь, вопросы устойчивого развития, возможность гармонии между властью и народом, связь между обществом и природой, миссия и назначение индивида на земле, придаёт поэмам Низами из «Пятерицы» характер многоплановости.

Литература

1. М.М.Альтман. К истории Гянджи раннего средневековья: Писменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв. // Изв. АН Азерб. ССР. Баку: 1947, № 1, с. 28-38.
2. F.M.Əhmədov. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007. 246 s.
3. K.İ.Əliyev. Atalar sözləri və aforizmlər. “Folklor və yazılı ədəbiyyat”. II cild. Bakı, “Nurlan”, 2017, s. 3-14.
4. E.L.Həsənov. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012. 268 s.
5. E.L.Hasanov. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0
6. E.L.Hasanov. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA). 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, p. 144-150. Doi: https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25
7. E.L.Hasanov. About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples. International Journal of Environmental and Science Education. 2016, vol. 11(16), p. 9136-9143
8. M.P.Qasımlı, R.Z.Quliyeva. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları. Nizamişünaslıq jurnalı, № 5. AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi. Gəncə, 2015, s. 44-67
9. X.H.Yusifli, S.P.Pişnamazzadə, E.L.Həsənov. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.
10. Х.Г.Юсифли. Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа: Элм, 2016. 334 с.

ABŞ YERLİ İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ XÜSUSİ DAİRƏLƏRİN ROLU

Məmmədov Cahid Himalay oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
cmammadov@beu.edu.az

Xülasə

Demokratik dövlətin, mülki vətəndaş cəmiyyətinin ən mühüm elementlərindən sayılan yerli özünüidarəetmənin yaradılması ölkədə demokratiyanın bərqərar olması yolunda atılan mühüm addımlardan biridir. Bu baxımdan demokratiyanın inkişaf etdiyi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yerli özünüidarəetmələrin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə ABŞ-da yerli özünüidarəetmələrin bir növü olan xüsusi dairələr haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Abstract

The establishment of local self-government, which is one of the most important elements of a democratic state and civil society, is one of the important steps taken to establish democracy in a country. In this regard, the study of local self-government is of particular importance in the United States, where democracy is well-developed . This article provides sufficient information on special districts in the United States, which are a type of local government in the USA.

Açar sözlər: ABŞ, yerli özünüidarəetmə, xüsusi dairələr, məktəb dairələri

Giriş

ABŞ yerli özünüidarə orqanlarının (YÖO) vahid sistemi yoxdur. YÖO təşkilatı ştatların sərəncammdadır və ştatlar bunları öz qanunlarına müvafiq qaydada təşkil edir. Ştat hökumətləri federativ hökumətlə razılaşdırılmadan yerli hakimiyyət orqanlarının hüquqi statusunu, ərazi sərhədlərini, təşkilati formalarını və səlahiyyətlərini müəyyən edir. Yerli özünüidarənin təşkilatı formalarının hədsiz müxtəlifliyi də elə bundan doğur.

YÖO möhkəm maliyyə bazası əsasında fəaliyyət göstərir ki, bu da onun inzibati-təsərrüfat müstəqilliyini təmin edir. O öz şəxsi mənbələrindən, ştatların hökumətlərindən və federal hökumətdən alınan maliyyə vəsaitlərinə malikdir.

YÖO-nm öz şəxsi mənbələrindən aldığı gəlir ümumi gəlirin üçdə ikisini təşkil edir, gəlirlərinin üçdə birini isə onlar ştatların büdcəsindən və federal büdcədən alırlar (bu, əsasən, müxtəlif sosial-iqtisadi proqram və layihələrin birgə həyata keçirilməsi üçün verilir). [1]

Dairələr yerli özünüidarənin ən çoxsaylı formasıdır. 2017 il məlumatına əsasən ABŞ-da 51296 xüsusi dairə mövcuddur ki, bunların 16800 ədədi məktəb dairələridir. Məktəb dairələri məktəblərə rəhbərlik etmək və onlan maliyyələşdirmək üçün, xüsusi dairələr isə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirmək üçün (yanğından mühafizə, su təchizatı, mənzil tikintisi və s.) yaradılır. Adətən bu dairələr idarəçilik orqanlarının göstərmədiyi xidmətləri göstərmək məqsədilə təşkil olunur. Çox vaxt dairələr, xüsusilə məktəb dairələri fəaliyyətin bu və ya digər sahəsini siyasət dairəsindən çıxarmaq üçün yaradılır. Məsələn, ABŞ-da məktəb sistemlərinin çoxu qraflıq və şəhərlərin idarəetmə orqanlanmn yurisdiksiyasından çıxmağa və ictimai məktəblərin 90 %-ni əhatə edən məktəb dairələri yaratmağa nail olmuşdur. Əhali istəmir ki, müəllimləri seçkilərdə qalib gəlmiş partiyanı dəstəklədikləri üçün mükafat olaraq işə götürsünlər, yaxud dəstəkləmədikləri üçün işdən çıxarsınlar.

Məktəb dairələri və xüsusi dairələr ştatların qanunvericilik yığıncaqlarının qəran ilə yaradılır və maliyyə müstəqilliyindən istifadə edirlər. Onlar vergi qoymaq, göstərdikləri xidmətlərə görə mükafat almaq, istiqrazlar buraxmaq hüquqlarma malikdir. Məktəb dairələri və xüsusi dairələr mövcud ərazidə digər idarəetmə orqanlan ilə əlaqələr yaratmadan fəaliyyət göstərirlər.

Bütün yerli özünüidarə orqanlan xərclərinin 30 %-i o cümlədən təhsil xərclərinin 80 % -i məktəb dairələrinin, 11 %-i isə xüsusi dairələrin payına düşür.

Beləliklə, ABŞ-da yerli özünüidarənin mürəkkəb sistemi mövcuddur. Bu sistem özünün üç xarakterik xüsusiyyətinə görə xeyli səmərəli fəaliyyət göstərir:

- Yerli özünüidarənin bütün orqanlarının səlahiyyətləri qanunvericilik qaydasında dəqiq müəyyən edilmişdir.
- Yerli idarə orqanları öz səlahiyyətləri hüdudlarında tamamilə müstəqildirlər.
-Yerli özünüidarə orqanları onların inzibati-təsərrüfat müstəqilliyini təmin edən möhkəm maliyyə bazası əsasında fəaliyyət göstərirlər.[1]

Xüsusi dairələr necə qurulur?

Xüsusi dairələr , qanunvericilik orqanı və ya digər qanuni vasitələrlə qurulur. Əksər hallarda xüsusi dairələr ştat konstitusiyasına əsasən deyil, ştat qanunverici orqanın yerli idarəetmə vahidlərini yaratmaq səlahiyyətinə əsaslanaraq qurulur. Məsələn 1963-cü ildə Texasda xüsusi qanunvericilik aktı ilə 36 dairə (15 xəstəxana, 19 konservasiya və meliorasiya, 1 liman və 1 yol dairəsi) yaradılmasına icazə verildi. Belə qanunvericilik aktları xüsusi dairənin hüquqi bazasını təmin edir. Bundan sonra yerli əhalinin razılığını almaq üçün referendum da keçirilir. İstənilən vətəndaş da xüsusi dairənin qurulması üçün imza toplayaraq, bu prosesi başlada bilər. Xüsusi dairlərin vəzifəli şəxsləri ya seçilir ya da təyin olunur. Xüsusi dairə qurularkən aşağıdakı faktorlar nəzərə alınır:

1. Əhali; əhalinin sıxlığı; torpaq sahəsi və torpaqdan istifadə; adambaşına hesablanmış qiymətləndirmə; topoqrafiya, təbii sərhədlər və drenaj hövzələri; digər yaşayış ərazilərinə yaxınlıq vs.

2. Ümumi ictimai xidmətlərə ehtiyac; ərazidə ictimai xidmətlərin və nəzarətin cari dəyəri və adekvatlığı; bu cür xidmətlər və nəzarət vasitələri üçün ehtimal olunan gələcək ehtiyaclar vs.

3. Təklif olunan dairənin qonşu ərazilərə, qarşılıqlı sosial və iqtisadi maraqlara və qraflığın yerli idarəetmə strukturuna təsiri.

Xüsusi dairələrin növləri

Xüsusi dairələr yerinə yetirilən funksiyalara görə qruplaşdırılır. Bu funksiyaları dörd yerə bölmək olar:

(A) şəhər tipli funksiyalar, o cümlədən yanğından mühafizə, su təchizatı, kanalizasiya, parklar və istirahət, kommunal xidmətlər, liman və hava limanı əməliyyatları, mənzil və şəhərin abadlaşdırılması;

(B) qarışıq şəhər və şəhər ətrafı funksiyalar; xəstəxana, səhiyyə, kitabxana və magistral yollar

(C) torpağın mühafizəsi, drenaj, suvarma və daşqınlara nəzarət də daxil olmaqla qeyri-şəhər əraziləri ilə əlaqəli təbii resurs funksiyaları;

(D) müxtəlif funksiyalar, o cümlədən qəbiristanlıqlar. [2]

Xüsusi dairələrin maliyyəsi

Xüsusi dairələrin fiskal müstəqilliyi onlara öz büdcəsini, vergitutma səviyyəsini, istifadəçi haqları və yığımlarını müəyyən etməyə və digər dövlət qurumlarının rəyi olmadan borc almğa imkan verir. Ümumi təyinatlı yerli idarəetmələr xidmətləri təmin edə bilmədikdə, vətəndaşlar xidmət tələblərini ödəmək üçün əlavə xüsusi dairələrin qurulmasını istəyirlər. Ümumi təyinatlı yerli idarəetmələr dövlət tənzimləmələri və fiskal siyasətlərlə məhdudlaşdırıldıqlarından, xidmət göstərmək və fiskal çevikliyi artırmaq üçün xüsusi dairələr yaradılır.

Mehayın (1984) araşdırması göstərir ki, idarə heyəti üzvləri birbaşa yerli səsvermə yolu ilə seçilən yanğından mühafizə, parklar və istirahət üçün qurulan xüsusi dairələr daha az pul xərcləyir. Lakin üzvlər ümumi təyinatlı yerli idarəetmə rəhbərliyi tərəfindən təyin edilənlər isə daha çox xərcləyirlər.

Yerli gəlir mənbələri yerli özünüidarəetmə orqanlarına xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı seçimlərini əks etdirir. İstifadəçi haqlarından asılılığın artması bu xidmətlərin dəyərini faktiki benefisiarlara köçürməklə dövlət xidmətlərinin daha çox özəlləşdirilməsini təklif edə bilər. Xüsusi dairələrin əsas gəlir mənbələrinə əmlak vergisi, federal, əyalət və digər yerli özünüidarəetmə orqanlarından köçürmələr (hökumətlərarası transfer), istifadəçi haqları və yerli satış və gəlir vergiləri daxildir.

İstifadəçi haqları, hava nəqliyyatı, müxtəlif kommersiya fəaliyyətləri, xəstəxanalar, pullu magistral yollar, parkinq obyektləri, ictimai rifah institutları, kanalizasiya, bərk tullantıların idarə edilməsi, həmçinin dəniz və daxili liman obyektləri xüsusi dairələrin ən mühüm gəlir mənbəyidir. Əmlak vergisinə əsaslanan xidmətlərə yanğından mühafizə, parklar və istirahət obyektləri daxildir. [3]

Məktəb dairələri

Məktəb dairələri ştatın qanunverici orqanları tərəfindən yaradılan və təşkil edilən ştat daxilində ictimai məktəblərinin idarə edilməsi ilə məşğul olan yerli özünüidarəetmə orqanıdır. Ştatlar öz məktəb sistemlərini dairələrə bölürlər, çünki yerli idarəetmə və qərarların verilməsi tək ştat səviyyəli bürokratiyadan daha səmərəli və cəmiyyətin ehtiyaclarına daha çox cavab verir. Məktəb dairəsi müəyyən edilmiş sərhədləri olan müəyyən bir coğrafi ərazini əhatə edir. Hər məktəb dairəsində ən azı bir məktəb var. Tipik olaraq, bir məktəb dairəsi ibtidai məktəbləri, orta məktəbləri və liseyləri əhatə edir. Məktəb dairəsinin sərhədləri şəhər ilə eyni ola bilər. Böyük şəhərlərdə və kənd yerlərində bir neçə məktəb dairəsi ola bilər, əksinə bir məktəb dairəsi bir neçə şəhəri də əhatə edə bilər. Ştatların qanunverici orqanları ictimai təhsilinin bir çox aspektlərini məktəb dairələrinə həvalə edirlər. Məktəb dairələri kurikulumlar tərtib etmək və dairə daxilindəki məktəblərə, məktəb işçilərinə və tələbələrə tətbiq olunan qayda və nizamnamələr hazırlamaq səlahiyyətinə malikdirlər. Dairədə təhsil binalarının və obyektlərinin tikintisini və təmirini təşkil etmək kimi məsələlər də məktəb dairələrinin səlahiyyətlərinə daxildir.

Ştat və federal gəlirlər bütün təhsil xərclərinin yalnız yarısını ödəyir. Tikinti, təmir və məktəb şəraitinin yaxşılaşdırılması, maaşlar və digər təhsil xərclərinin qalan hissəsi yerli hökumət tərəfindən ödənilir. Əksər ştatlar məktəb dairələrinə təhsil məqsədləri üçün yerli vergi təyin etmək səlahiyyəti verir. Bu vergitutma səlahiyyəti ştatın qanunverici orqanı tərəfindən məhdudlaşdırılır. Əgər məktəb dairəsi vergiləri qanunverici orqanın icazə verdiyindən daha artıq yığmaq istəsə, o, referendum vasitəsilə seçicilərin təsdiqini almalıdır.

Əksər ştat qanunverici orqanları məktəb dairələrinin məktəb şurası, təhsil şurası və ya oxşar orqan tərəfindən idarə olunmasını tələb edir. Məktəb şuraları məktəb dairəsini idarə edir. Məktəb şuraları müfəttişləri təyin edir, dairə idarəçiləri tərəfindən qəbul edilən mühüm qərarları nəzərdən keçirir və dairənin təhsil siyasətini formalaşdırır. Əksər məktəb şuraları dairənin hüdudlarında yaşayan seçicilər tərəfindən seçilmiş bir neçə üzvdən ibarətdir. Bəzi ştatlarda məktəb şurasının üzvləri ştat və ya yerli idarəetmə orqanı tərəfindən təyin edilə bilər.

Məktəb şuraları müntəzəm olaraq ictimaiyyət üçün açıq olan iclaslar keçirir. Bu məqsədlə, məktəb şurası iclasdan əvvəl ictimaiyyətə məlumat verməlidir. Bildiriş ümumiyyətlə poçt vasitəsilə və ya yerli qəzetlərdə iclasın vaxtı və yerini dərc etməklə verilir. Məktəb şurasının iclasları ictimaiyyətə təhsil siyasəti ilə bağlı fikirlərini bildirmək imkanı verir.

Ştat qanunları dövlət məktəblərində müəllimlər üçün minimum ixtisas tələblərini müəyyən edir. Əksər ştatlar tam ştatlı müəllimlərdən kollec və ya universitetin dörd illik dərəcəsini və tələbə tədris proqramını bitirməsini tələb edir. Ştatlar fiziki və psixoloji müayinələr və narkotik testləri kimi digər ilkin şərtləri də əlavə edə bilərlər. Bütün bu ilkin şərtləri yerinə yetirdikdən sonra müəllim müəyyən bir ştatda dərs demək üçün lazım olan lisenziya və ya icazəni ala bilər. Bundan sonra müəllimi işdən çıxarmaq uzun bir prosedur tələb edilir.

Məktəblər və məktəb dairələri ictimai məktəb şagirdləri üzərində böyük nəzarətə malikdir. Qaydalar məktəbdən məktəbə dəyişə bilər və xarici görünüş və saç uzunluğuna dair məhdudiyyətlərdən elektron ötürücü qurğuların qadağan edilməsini də əhatə edə bilər. Şagird uzun müddətə məktəbdən uzaqlaşdırılmasından əvvəl bildiriş verməli və məktəb rəsmiləri tərəfindən dinlənilməlidir. Şagirdlər məktəbdə dua etməyə və ya ABŞ bayrağına təzim etməyə məcbur edilə bilməz.

Məktəb şuraları yalnız məktəb dairəsi daxilində yerləşən ictimai məktəblər üzərində səlahiyyətə malikdir. Özəl məktəblər federal, əyalət və yerli qanunlara riayət etməlidirlər, lakin onlar xüsusi mülkiyyətdədir və xüsusi idarə olunur, bu səbədən yerləşdikləri məktəb dairəsinin qaydalarına əməl etməyə borclu deyillər.

Beləliklə, yuxarıda yazılanları xülasə etsək, ABŞ yerli özünüidarəetmə sistemində xüsusi dairələr əhəmiyyətli yer tutur və bu səbəbdən sayları dayanmadan artır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İbrahimxəlil İbrahimov, Bələdiyyə idarəçiliyinin beynəlxalq təcrübəsi, Bakı, 2014, səh: 78-85.

2. A commission report, The Problem of Special Districts in American Government, 1964, pp: 7-42.

3. HyungGun Park, District Reliance by Service Function: A Study of Public Financing of American Special Districts, Journal of Public and Nonprofit Affairs Vol. 7, No. 1, pp: 10-24.

4. https://law.jrank.org/pages/10032/Schools-School-Districts.html.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI RƏQABƏT HÜQUQU QANUNVERİCİLİYİNƏ GÖRƏ DÖVLƏTİN VƏ BƏLƏDİYYƏNİN İNHİSARÇILIĞI ANLAYIŞI: HÜQUQİ TƏHLİL

Mübariz Yolçiyev
Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
1) Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi
Mülki proses və kommersiya hüququ kafedrasının dosenti,
2) Bakı Mühəndislik Universiteti Dövlət və bələdiyyə idarə etməsi
kafedrasının dosenti,
e-mail: mhalidoglu@yahoo.com

Xülasə:

Rəqabət hüququ normalarının birbaşa və əsas məqsədi bazarda rəqabəti qorumaqdır. Amma rəqabət hüququnun normalarının birbaşa məqsədi istehlakçı hüquqlarını müdafiə etmək deyildir. Düzdür rəqabət normaları çərçivəsində istehlakçı xüsusi bir yerə malikdir. Belə ki, Avropa İttifaqı Komissiyası rəqabət hüququnun geniş kütləyə çatdırılaraq mənimsənilməsi için istehlakçıların məlumatlandırılmasına səy göstərir, bu sahədə müxtəlif proqramlara əhəmiyyət verir.

Qanunvericilik dövlət inhisarçılığı anlayışı ilə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, yaxud aradan qaldırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafelərinin pozulmasına gətirib çıxaran, hətta gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətilərini qadağan etməyə, bununla liberal bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmağa çalışıb.

Açar sözlər: rəqabət, dövlət, inhisar, qadağan, fəaliyyət, bazar, giriş, liberal

Summary

The direct and main purpose of competition law is to protect competition in the market. But the direct purpose of competition law is not to protect consumer rights. It is true that the consumer has a special place within the norms of competition. Thus, the European Commission strives to inform consumers in order to communicate competition rights to the general public, attaching importance to various programs in this area.

The legislation seeks to create a liberal market economy by banning the illegal activities of the central and local executive authorities, which limit or eliminate the interests of economic entities and consumers, with the notion of state monopoly.

Keywords: competition, state, monopoly, ban, activity, market, entry, liberal

Giriş: Rəqabət hüququ normalarının birbaşa və əsas məqsədi bazarda rəqabəti qorumaqdır. Bazarda rəqabət şəraiti təsərrüfat subyektləri (müəssisələr) arasındakı sazişlər, uyğun hərəkət və qərarlardan və ya inhisarlardan ya da şirkət birləşmə və satın alınmalarından (devir alınmalarından) dolayı zədələnməsə, bir başqa ifadə ilə bu səbəblərlə rəqabət pozulmasa təbiidir ki, bu durum ümumi mənada bazardakı bütün iştirakçılar baxımından müsbət nəticələr meydana gətirəcəkdir. Bununla birlikdə rəqabət hüququ normaları nə rəqiblərin, nə istehlakçıların və nə də peşə və ya sahə (sektor) qruplarının mənafeyini mühafizə etməyi bir başa hədəf olaraq seçmir. Belə ki, rəqabətin qurunması prosesində istehlakçılar da ümumi mənada rəqabət normalarına zidd hərəkətlərin mənfi nəticələrindən müdafiə edilərlər. Yəni həmin prosesin nəticəsində istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi nəticəsi də əldə olunur. Amma rəqabət hüququnun normalarının birbaşa məqsədi istehlakçı hüquqlarını müdafiə etmək deyildir. Düzdür rəqabət normaları çərçivəsində istehlakçı xüsusi bir yerə malikdir. Belə ki, Avropa İttifaqı Komissiyası rəqabət hüququnun geniş kütləyə çatdırılaraq mənimsənilməsi için istehlakçıların məlumatlandırılmasına səy göstərir, bu sahədə müxtəlif proqramlara əhəmiyyət verir.

Məhz rəqabət normalarında istehlakçının yeri Roma Anlaşmasının (R,A) 85/3-üncü maddəsi və digər maddələrindən anlaşılmaqdadır. Bununla birlikdə istehlakçı hüquqlarının müdafiəsinə dair normalar ilə rəqabətin qorunmasına dair normaların məqsədləri fərqlidir [5].

Bu fərqlilik Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu (bundan sonra "AİFQ" olaraq adlandırılacaq) ilə İstehlakçı hüquqlarının müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu məqsədi təhlil edildiyi zaman anlaşılır [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətin pozulmadığı bir sistemdə istehlakçılar, rəqiblər, peşə və sektor qrupları da dolaylı və müsbət nəticələr əldə edirlər. Həqiqətən müəssisələrin arasındakı rəqabəti pozan saziş (anlaşma), uyğun hərəkət və müəssisə birliyi qərarlarının qadağan edilməsi, hökmran mövqedə olan müəssisələrin hərəkətlərinə nəzarət olunma həm rəqiblərin, həm də istehlakçıların xeyrinə olacaqdır.

Bu baxımdan AİFQ-nun məqsədinin dövlətin tətbiq etdiyi rəqabət siyasətini rəqabət hüququnun hədəfi halına gətirmək olduğu kimi, resursların (mənbələrin) ölkə iqtisadiyyatı üçün faydalı olacaq bir şəkildə bölüşdürülməsini təmin edərək rəqabətin pozulmadığı bir sistem meydana gətirmək və bunu daha da inkişaf etdirmək olduğunu da deyə bilərik.

Məhz AİFQ-nun 1-ci maddəsinə görə, "bu qanun inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir".

AİFQ-nun qadağan etdiyi inhisarçılıq növlərinə "dövlət inhisarçılığı" da daxil edilir. Məhz bu anlayışın hüquqi təhlilinin aparılması aktualdır. Məqaləmizdə "dövlət inhisarçılığı" anlayışının hüquqi təhlili aparılaraq problemlər təsbit edilməyə və həll yolları göstərilməyə çalışılmışdır.

1. Dövlət İnhisarçılığı anlayışı.Rəqabət hüququnda qadağan edilmiş fəaliyyətlər arasında "dövlət inhisarçılığı" da yer almaqdadır. Belə ki, AFQ-nin 5-ci maddəsinin başlığı "dövlət inhisarçılığı" olub, Qanun bununla "icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, yaxud aradan qaldırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafelərinin pozulmasına gətirib çıxaran və gətirib çıxara bilən **qeyri-qanuni fəaliyyətinə** aşağıdakılar daxildir" – deyərək dövlət inhisarçılığının, başqa bir ifadə ilə rəqabət hüququ baxımından dövlət orqanlarının qadağan edilmiş fəaliyyətlərini tənzimləmişdir.

Qeyd edilən normadan məlum olduğu kimi dövlət inhisarçılığından bəhs edə bilmək üçün Qanunverici Orqan üç şərti tələb etmişdir: 1)Bu fəaliyyət icra hakimiyyəti orqanının fəaliyyəti olmalıdır; 2) Bu fəaliyyət rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, və ya aradan qaldırılmasına səbəb olmalıdır; 3) Bu fəaliyyət qeyri-qanuni olmalıdır.

1) İcra hakimiyyəti orqanının fəaliyyəti olmalıdır. AİFQ-nun 5-ci maddəsində tənzimlənən "icra hakimiyyəti orqanı" məfhumu ilə Qanunverici Orqanın nəyi nəzərdə tutduğu təsbit etmək burada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, AİFQ-nin 2/1-ci maddəsi icra hakimiyyəti orqanı məfhumunun tərifini aşağıdakı kimi vərməkdədir: "icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanları—Azərbaycan Respublikasının, şəhərlərin, rayonların və onlara daxil olan inzibati ərazi vahidlərinin icra hakimiyyətinə idarəetmə orqanları daxildir". Lakin qeyd edilən normanın Konstitusiyamızın icra hakimiyyətini tənzimləyən normaları ilə birlikdə nəzərə almaq faydalıdır. Məhz Konstitusiyamızın icra hakimiyyətini tənzimləyən normalarına əsasən deyə bilərik ki, ölkəmizdə icra hakimiyyəti orqanları yuxarı icra hakimiyyəti orqanı, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı və yerli icra hakimiyyəti orqanı olaraq təsnif olunur. Konstitusiyamızın 114/II-ci maddəsində də qeyd edildiyi kimi, "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanıdır" [2]. Konstitusiyamızın "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətləri" başlığını daşıyan 109-cu maddəsi 7-ci hissəsi isə "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində icra hakimiyyəti üçün nəzərdə tutulmuş xərclər çərçivəsində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları yaradır"- deyərək ölkəmizdə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qurulmasının hüquq əsasını da tənzimləyir. AİFQ-nun 5-ci maddəsinin göstərişini Konstitusiyamızın yuxarıda qeyd edilən normaları baxımından nəzərə alsaq deməliyik ki, Azərbaycan Respublikası yuxarı, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, yaxud aradan qaldırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafelərinin pozulmasına gətirib çıxaran və gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətləri qanunla qadağandır". Buradan məlum olduğu kimi, hər hansı bir yerli icra hakimiyyəti orqanının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, yaxud aradan qaldırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafelərinin pozulmasına gətirib çıxaran və gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətləri – dövlət inhisarçılığı adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qanunverici Orqan yerli icra hakimiyyətinin bu hərəkətini AİFQ-nun 7-ci maddəsində "yerli inhisarçılıq" olaraq tənzimləmişdir. Belə ki, AİFQ-nin 7-ci maddəsinə görə, "yerli icra hakimiyyəti orqanlarının (rayon, şəhər və onlara daxil olan inzibati ərazi qurumlarının) təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafeyinə zidd olaraq rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və ya aradan qaldırılmasına gətirib çıxaran və ya gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətinə (yerli inhisarçılığı) aşağıdakılar daxildir". Bu səbəblə qeyd etməliyik ki, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabət hüququ baxımından qeyri qanuni fəaliyyətləri həm dövlət inhisarçılığı, həm də yerli inhisarçılıq olaraq qəbul ediləcəkdir. Bundan başqa yerli özünü idarə etmə orqanlarının (bələdiyyələrin) rəqabət hüququ baxımından qeyri qanuni fəaliyyətlərini də "yerli inhisarçılıq" olaraq qəbul etmək faydalıdır. Rəqabət Məcəlləsi Layihəsi, AİFQ-nun "dövlət inhisarçılığı" və "yerli inhisarçılıq" olaraq adlandırdığı fəaliyyəti "icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının bazarın inhisarlaşmasına və ya rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan hərəkətləri (hərəkətsizliyi)" başlığı altında 22-ci maddədə birləşdirmişdir [4].

2) Rəqabət məhdudlaşdırılmalı yaxud aradan qaldırılmalı. Rəqabət hüququnun məqsədi yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, bazar subyektlərinin rəqabəti məhdudlaşdıran və ya aradan qaldıran qeyri-qanuni

fəaliyyətlərini qadağan edərək münbit bir rəqabət mühitini formalaşdırmaqdır. Bu baxımdan qeyd edilən ikinci şərt təkcə dövlət inhisarçılığı halında deyil, digər inhisarçılıq hallarında da tələb ediləcəkdir.

3) Fəaliyyət qeyri-qanuni olmalıdır. Dövlət inhisarçılığının üçüncü şərti isə, icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabəti məhdudlaşdıran və ya rəqabəti aradan qaldıran fəaliyyətlərinin qanuna zidd olmasıdır. Başqa bir ifadə ilə icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabəti məhdudlaşdıran və ya rəqabəti aradan qaldıran fəaliyyətləri qanunidirsə "dövlət inhisarçılığı" reallaşmayacaqdır. Məsələn kənd təsərrüfatı nazirliyi ölkədəki ət məhsullarının qiymətini stabilləşdirmək məqsədi ilə ət idxalını təşviq edirsə və bununla rəqabət məhdudlaşarsa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının bu hərəkəti qanuni olduğu üçün dövlət inhisarçılığı hesab edilməyəcəkdir.

2. Qeyri-qanuni fəaliyyətlər. "İcra hakimiyyəti orqanlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, yaxud aradan qaldırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafelərinin pozulmasına gətirib çıxaran və gətirib çıxara bilən **qeyri-qanuni fəaliyyətinə** aşağıdakılar daxildir:

1) **İqtisadiyyatın dövlət bölməsindən kənarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri üçün məhsul istehsalı və satışı üzrə direktiv tapşırıqların və məcburi dövlət sifarişlərinin müəyyən edilməsi**. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qanunun 7-ci maddəsində sahibkarın, yəni iqtisadiyyatın dövlət bölməsindən kənarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin vəzifələri tənzimlənmişdir. Həmin vəzifələrdən xüsusilə sonuncusu bəhs edilən mövzu baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Məhz həmin qaydaya görə, "müharibə şəraitində və ya başqa fövqəladə hallarda səlahiyyətli dövlət orqanlarının göstərişi ilə təsis sənədlərində nəzərdə tutulmayan və ya həmin sənədlərdə qeyd olunan məqsədlərə uyğun gəlməyən hər hansı qanuni fəaliyyət forması ilə məşğul olmaq – sahibkarın vəzifəsidir". Buradan məlum olduğu kimi, icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən sahibkarlara məhsul istehsalı və satışı üzrə direktiv tapşırıqların və məcburi dövlət sifarişlərinin müəyyən edilməsi əsasən "dövlət inhisarçılığı" adlanır. Məsələn kitab istehsalı ilə məşğul olan sahibkara dövlətin hər hansı bir icra hakimiyyəti tərəfindən həmişə istifadə etdiyi sənədlərinin çap edilməsi üçün direktiv tapşırığın vərilməsi. Bununla birlikdə AİFQ-nun 5/1-ci maddəsinin qaydası "müharibə şəraitində və ya başqa fövqəladə hallarda" ASFQ-ninn 5/1-ci maddəsi ilə istisna edilir. Məsələn kompüter proqramları yazan şirkətə müharibə şəraitində Müdafiə Nazirliyi tərəfindən müharibənin udulması üçün məcburi sifarişlərin vərilməsi dövlət inhisarçılığı hesab edilməyəcəkdir.

2) Müstəqil təsərrüfat subyektləri tərəfindən istehsal edilən və satılan malların qiymətləri üzərində əsassız olaraq nəzarətin həyata keçirilməsi. Bazar iqtisadiyyatının mühüm tələblərindən biri də qiymətlərin əsasən liberal olmasıdır. Yəni bazar iqtisadiyyatında məhsullun qiyməti sağlam rəqabətin nəticəsində formalaşmalıdır. Əgər bu qiymətlər icra hakimiyyətinin əsasız nəzarəti ilə formalaşarsa dövlət inhisarçılığı reallaşacaqdır. Məsələn X rayonun icra hakimiyyətinin rayon ərazisində A markalı bütün kompüterlərin maksimum 1000 AZN-yə satılacağına dair qərar qəbul etməsi AİFQ-nin 5/2-ci maddəsi baxımından "dövlət inhisarçılığı" hesab olunur.

3) İdarəetmənin təşkilati strukturlarına rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran səlahiyyətlər vərilməsi. İcra hakimiyyəti orqanlarının öz təşkilatı strukturlarına (idarə, departament, şöbə və digərlərinə) rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran səlahiyyətlər vərilməsi dövlət inhisarçılığı hesab edilir. Məsələn Maliyyə Nazirliyinin, Sığorta Nəzarət Orqanına sığorta bazarında sığorta şirkəti qurub işlətmək səlahiyyətini vərməsi bu sektorda rəqabəti də məhdudlaşdırıbsa dövlət inhisarçılığı hesab ediləcəkdir.

4) Respublikanın bölgələri arasında məhsulun dolaşmasına əsassız qadağanların qoyulması. Məsələn heç bir əsas olmadan Quba almasının hər hansı bir rayon bazarına qəbul edilməyəcəyi haqqında həmin rayon icra hakimiyyəti orqanının qəbul etdiyi qərar bu mənada dövlət inhisarçılığı hesab edilir.

5) Fəaliyyətləri rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan müəssisələrin və digər təşkilati idarəetmə strukturlarının yaradılması. Məsələn mərkəzi bankın və ya başqa bir icra hakimiyyəti orqanının bank sektorundakı bazarın 75%-ni əlində tutan bankı və ya bankları satın alaraq bu bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan bank təsis etməsi. Burada təbii inhisar Qanunvericiliyi çərçivəsində icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətləri qeyri qanuni hesab edilməyəcəkdir. Məsələn Bakı şəhərində elektrik enerjisinin istehlakçılara satılması işi İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən təsis edilmiş Bakı Elektrik şəbəkənin ATSC bu sahədə rəqabəti tamamilə məhdudlaşdırsa belə icra hakimiyyəti orqanının fəaliyyəti dövlət inhisarçılığı hesab edilməyəcəkdir.

6) Əsassız olaraq ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinə onları eyni bazarın başqa subyektlərinə nisbətən üstün vəziyyətə gətirib çıxaran vərgi, kredit güzəştlərinin və başqa güzəştlərin vərilməsi. AİFQ-nun 5/6-cı maddəsində tənzimlənmiş bu inhisarçılıq halı HRQ-nin 10/1-ci maddəsində də haqsız rəqabət olaraq adlandırılmışdır. Belə ki, HRQ-nin 10/1-ci maddəsinə görə, "rəqabətdə birtərəfli üstünlük

qazanmaq məqsədilə bu və ya digər təsərrüfat subyektinə sün`i surətdə əlvərişli mühit yaradılmasına, o cümlədən əlvərişli sazişlərin, kreditlərin, subsidiyaların vərilməsi, güzəştli gömrük rüsumunun və vərgi rejiminin müəyyən edilməsinə görə qanunsuz ödənişlərə yol vərilmir və belə hərəkətlər haqsız rəqabət hesab edilir". Həqiqətən icra hakimiyyəti orqanının rəqib firmalardan birinə və ya bir neçəsinə digərlərəniə nisbətən üstün vəziyyətə gətirib çıxaran vərgi, kredit güzəştlərinin və başqa güzəştlərin vərilməsi – onların arasında haqsız rəqabətin formalaşmasına səbəb olur. Bununla birlikdə AİFQ-nun belə fəaliyyəti dövlət inhisarçılığı da adlandırmışdır. Məsələn X şirkətinin ölkəyə gətirdiyi məhsulların digər şirkətlərin gətirdiyi eyni növ məhsullara nəzərən daha az gömrük rüsumu ilə gömrüyü keçməsi bu mənada Gömrük orqanlarının meydana gətirdiyi dövlət inhisarçılığı hesab ediləcəkdir.

7) Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla müəyyən növ əmtəələrin (xidmətlərin) istehsalının və ya müəyyən növ istehsal fəaliyyətinin qadağan edilməsi, yaxud məhdudlaşdırılması. İcra hakimiyyəti orqanlarının bu və ya digər sahibkarlara müdaxiləsini qadağan etmək məqsədini daşıyan bu norma sahibkarlar arasında bərbərliyinin pozulmasının qarşısını alaraq münbit rəqabəti təmin etmək məqsədini də daşıyır. Amma icra hakimiyyəti qanun əsasında sahibkarlara müəyyən növ əmtəələrin (xidmətlərin) istehsalının və ya müəyyən növ istehsal fəaliyyətinin qadağan edə, yaxud məhdudlaşdıra bilər. Məsələn Maliyyə Nazirliyi sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya almayan şirkətə sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmasını qadağan etməsi qanuni əsasa əsaslanır.

8) Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, xarici təsərrüfat subyektləri üçün əsassız olaraq aşağı (yüksək) gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsi, yaxud onların gömrük vərgisindən azad edilməsi; İcra hakimiyyəti orqanları qanuni əsaslara əsaslanaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin bu və ya digər sahələri ilə məşğul olan sahibkarlara müəyyən güzəştlər (vərgi, gömrük vs.. sahələrdə) təyin edə bilərlər. Məlum olduğu kimi, dövlət ölkədəki vəziyyəti nəzərə alaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsini inkişaf etdirmək üçün xüsusi qanunlar normativ hüquqi aktlar qəbul edə bilərlər. Bu durumda belə dövlətin bu və ya digər sahibkara və ya xarici təsərrüfat subyektlərinə digərlərinə nəzərən normativ hüquqi aktlar ilə üstünlük tanıması həmin normativ hüquqi aktın Konstitusiya Məhkəməmiz tərəfindən AK.m.130/III-ə əsasən ləğv edilməsi ilə nəticələnəcəkdir. Belə ki, qeyd edilən normativ hüquqi akt Konstitusiyamızın "hamı qanun qarşısında bərabərdir" qaydasına (AK.m.25) ziddir. Belə ki, AK-nin 25/III-cü maddəsinə görə, "Dövlət, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat vərir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır". AK-nin 25/IV-cü maddəsinə görə isə, "Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar vərilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların vərilməsindən imtina oluna bilməz". Bütün bunlar AİFQ-nun 5/8-ci maddəsinin Konstitusiyamızın 25-ci maddəsi ilə ahəng halında olduğunu təsdiqləyir.

9) İstehsalı və satışı Qanunvericilikdə qadağan olunmuş əmtəələrin ticarəti istisna olmaqla, ticarət və tədarük fəaliyyətin üzərində qadağan qoyulması, yaxud onun məhdudlaşdırılması. AİFQ-nun 5/9-cu maddəsi ilə məlum olduğu kimi, Qanunverici Orqan məhsul istehsalının və ya satışının sahibkarlar üçün qadağan edilməsini nəzərdə tutan icra hakimiyyəti hərəkətlərinin (qərar, sərəncam vs..) dövlət inhisarçılığı olduğunu qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu durum AİFQ-nin 5/2-ci maddəsində nəzərdə tutulan "müstəqil təsərrüfat subyektləri tərəfindən istehsal edilən və satılan malların qiymətləri üzərində əsassız olaraq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsi" yolu ilə və ya AİFQ-nin 5/4-cü maddəsində nəzərdə tutulan "Respublikanın bölgələri arasında məhsulun dövriyyəsinə əsassız qadağanların qoyulması" yolu və ya digər yolar ilə reallaşa bilər. Burada mühüm məsələ icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən əsasız olaraq məhsulun bu və ya digər növünün istehsalının və ya satışının qadağan edildiyin təsbit edilməsidir. Məsələn lisenziyası olmayan bir aptekə dərman satışının icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qadağan edilməsi əsasız olmadığı üçün bu mənada dövlət inhisarçılığı hesab edilə bilməz.

10) Təsərrüfat subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinə əsassız məhdudiyyətlər qoyulması. Ticarət dövlət sərhədini tanımayan, yəni onu rahatlıqla aşan bir fəaliyyət növüdür. Bu sosial faktor səbəbi ilə ticarətin ölkə kənarına daşınılmasını müxtəlif yolar ilə qadağan etməyin praktiki olaraq heç bir faydası mövcud olmadığı kimi, böyük sərmayələrin ölkə kənarına qaçması kimi ciddi bir təhlükəni də meydana gətirir. Bu səbəblə sahibkarlara ASFQ-nu ilə vərilmiş xarici iqtisadi fəaliyyəti ilə məşğul olma hüququna icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən məhdudiyyətlər qoyulması dövlət inhisarçılığı hesab edilir. Məsələn

istehsal etdiyi almanı xarici ölkə bazarlarında satmaq istəyən sahibkara Gömrük orqanları tərəfindən müəyyən bir kvota ilə icazə vərilməsi AİFQ-nun 5/10-cu maddəsi baxımından dövlət inhisarçılığı hesab ediləcəkdir.

11) Rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönəldiyi və istehlakçıların mənafeyinə toxunduğu hallarda qiymətlərin manipulyasiyası, (onların yüksəldilməsi, azaldılması və ya bir səviyyədə saxlanılması) məqsədilə müəyyən növ məhsul bazarına əmtəə müdaxiləsinin həyata keçirilməsi. Məsələn hesab edək ki, x rayonunda sağlam rəqabət mühitinə baxmayaraq ət məhsulunun qiyməti kəskin surətdə artıb, bunun da nəticəsində istehlakçılar zərər görür. Bu durumda həmin rayonun icra hakimiyyəti orqanı bazardakı qiymətləri aşağı endirə bilmək üçün bazara ət məhsulu daxil etməsi AİFQ-nun 5/11-ci maddəsi baxımından dövlət inhisarçılığı hesab ediləcəkdir. Lakin icra hakimiyyəti orqanı səlahiyyətləri çərçivəsində həmin rayonun bazarına başqa bazarlardan ət məhsulu daxil edən sahibkarlara müəyyən güzəştlər təmin edəcəyinə qərar vərməsi isə dövlət inhisarçılığı hesab edilməyəcəkdir. Qanunverici orqan icra hakimiyyəti orqanının birbaşa sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasını və ya bu fəaliyyət sahəsinə birbaşa müdaxiləni qadağan edərək icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətləri ilə AİFQ-nun normaları arasında ahəng qurmuşdur.

12. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, tələb və təklif sahəsində informasiya şəbəkəsi üzərində nəzarət qoyulması. Bazarda şəbəkə informasiyası iki formada ola bilər: təklif əsaslı və tələb əsaslı. Təklif əsaslı şəbəkə informasiyasında, şəbəkənin təsiri ilə ondan istifadə edən şəxslərin sayı artar. Tələb əsaslı şəbəkə informasiyasında isə istifadəçilərin artması ilə məhsulun istehsalı daha ucuz başa gəlir.

Təklif əsaslı şəbəkələrdə daha çox istifadəçiyə sabit xərclərin dağıdılması səbəbi ilə şəbəkə istehsalçının yenilikdən əldə edəcəyi gəlirini miqdarı artacaqdır. Bu pozitiv geriyə bəslənmə bazarda gəlir əldə edən şəxsi gücləndirəcək və digərlərini isə zəiflədəcəkdir. Artan gəlirlər iqtisadiyyatı firmalara fərqli toplu strategiyalar bəxş edəcəkdir. Gəlir əldə edən hər şeyi alır (winner-take-all) və ya qazanan çoxunu (winner-take-most) durumları vaxtın düzgün təyin edilməsinin əhəmiyyətini göstərir [6: 8]. Firmanın bazara ilk daxil olana olması, bu avantajlardan faydalanması mənasına gəlir. Təklif əsaslı şəbəkə təsirinin çox yüksək olması halında yeni firmaların bazara girişi, ancaq daha ucuz və daha keyfiyyətli bir yenilliyi reallaşdırması halında mümkün olur.

Tələb əsaslı şəbəkə kompüter proqramının yazılması, internet və telekommunikasiya kimi bazarlarda, bazarın formalaşmasında mühüm rola malikdir. Hər hansı bir istifadəçi üçün şəbəkənin dəyəri, şəbəkədəki digər istehlakçıların sayına doğrudan və ya dolaylı olaraq bağlıdırsa, bu bazar şəbəkə sənayesi adlandırılır [3: 9]. Belə bir sənaye həqiqi bir fiziki şəbəkə səbəbi ilə formalaşa biləcəyi kimi, sanal bir şəbəkə təsiri ilə də formalaşa bilər. Fiziki şəbəkələrə en çox vərilən nümunələr; faks cihazı, telefon, kredit kartı sistemləri və e-postadır. Bunlardan çoxu istifadəçilərini bir-birinə bağlayan fiziki şəbəkələrə sahibdir və istifadəçilərinin sayı artdıqca şəbəkənin dəyəri də artır. Bu durum daha çox istifadəçinin aynı məhsuldan istifadə edən digər istifadəçilərlə əlaqə qura bildiyi və ya qarşılıqlı münasibətlərin əmələ gəldiyi hallarda da reallaşa bilər. Bəzi şəbəkələr isə fiziki deyil sanal şəbəkələr halındadır. Sanal şəbəkə istifadəçiləri şəbəkənin istifadəçi sayından dolaylı olaraq faydalanır. Televiziya şəbəkələri və proqram yazılması, kamera və film, cd – oxuyucu və cd, informasiya sistemi və aplikasya proqramları kimi bir-birini tamamlayan xarakterdəki faktorların formalaşdırdığı sanal şəbəkələr, ortaq bir texniki platformanı paylaşan bir-biri ilə ahəngli məhsulların məcmusu olaraq da adlandırıla bilər. (Economides 2001). Şəbəkə təsiri xarakterli bir məhsulun dəyəri doğrudan istifadəçi sayı tərəfindən təsbit edilərsə güclü ola bilər. Məsələn bir fiziki şəbəkə misalı olan faks şəbəkəsinə əlavə edilən istehlakçılar faks cihazından istifadə etməyə başladıqda, daha əvvəllər faks cihazı alanlar üçün bu məhsul dəyərli hala gəlir. Sanal şəbəkələrdə isə şəbəkə təsiri, sadəcə istehlakçının ehtiyacları deyil, eyni zamanda tamamlayıcı məhsul istehsalçılarının bir şəbəkənin parçası olma istəklərinin nəticəsi, dolaylı olaraq reallaşır. Məsələn kompüter proqram istehsalçılarının hökmran mövqedəki platforma proqram yazması, dolaylı bir şəbəkə təsirinə səbəb ola bilər.

Qeyd edilənlərdən məlum olduğu kimi, Qanunverici orqan həm tələb əsaslı, həm də təklif əsaslı şəbəkə informasiya sisteminin dövlətin müdaxiləsi və nəzarəti olmadan formalaşmasını arzu edir. Bu nəzarətin hüquqa zidd olaraq qurulması halında dövlət inhisarçılığının formalaşacağını qəbul edir. Yəni Qanunvericilikdə hansı hallarda dövlətin (icra hakimiyyəti orqanlarının) tələb və təklif əsaslı şəbəkələr üzərində nəzarətin qurula biləcəyi qəbul oluna bilər.

Nəticə: Bütün bunlarda məlum olduğu kimi Qanunvericilik dövlət inhisarçılığı anlayışı ilə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, yaxud aradan qaldırılmasına, təsərrüfat

subyektlərinin və istehlakçıların mənafelərinin pozulmasına gətirib çıxaran, hətta gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyətilərini qadağan etməyə, bununla liberal bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmağa çalışıb. Praktiki tələblər onu göstərir ki,liberal iqtisadiyyatın formalaşdırıla bilməsi üçün təkcə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan qeyri-qanuni fəaliyyətilərini qadağan etmək yetərli olmayıb həm də güclü ictimai və dövlət nəzarət mexanizmimi qurulmalıdır.

Ədəbiyyat:

1) Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası 4 mart 1993-cü il tarixli qanunu - http://www.e-qanun.az/framework/8249

2) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - http://www.e-qanun.az/framework/897

3) Evans D / Schmalensee R, Some Economic Aspects of Antitrust Analysis in Dynamically Competitive Industries, January 2001, NBR/İnnovation Policy and the Economy 2(8268)

4) Rəqabət Məcəlləsi Layihəsi - https://apa.az/az/xeber/maliyye/reqabet-mecellesinin-layihesi-hazirlanib-556177

5) Roma Anlaşması - https://tr.wikipedia.org/wiki/Roma_Antla%C5%9Fmas%C4%B1_(1957)

6) Teece, D.J., ‘‘Strategies for managing knowledge assets: the role of firm structure and industrial context’’, Long Range Planning, (2000), Vol. 33 No. 1, pp. 35-54.

İDARƏLƏŞMƏNİN (GOVERNANCE) ETİMOLOJİ MAHİYƏTI VƏ AZƏRBAYCANDAKI MÖVCUD VƏZİYYƏT

Bağır-zadə Manaf Murad oğlu
Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Dövlət Qulluğu və Kadr Siyasəti Kafedrası
mbagirzade@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə son dövrlərdə Azərbaycanda ictimai idarəetmə elmi ədəbiyyatında və xüsusən də idarəetmə reform fəaliyyətlərində sıxlıqla istifadə edilən idarələşmə anlayışının etimoloji mahiyyəti təhlil edilmişdir. Bu çərçivədə idarələşmənin fərqli mənalarda terminləşdirilməsi məsələsi üzərində durulmuş və idarəetmə ilə idarələşmə arasındakı fərqliliklərə dəqiqlik gətirilmişdir. İdarələşmə anlayışının mahiyyətini daha dəqiq təyin etmək üçün fərqli mənbələrdəki idarələşmə prinsipləri təhlil edilmişdir. Son olaraq isə, Dünya Bankının verilənlər bazasından içərisində Azərbaycan olmaqla 1996-2020-ci illəri əhatə edən fərqli ölkələrin idarələşmə indikatorları alınaraq müqayisəli təhlili həyata keçirilmişdir. Nəticə olaraq Azərbaycanın son 25 ildə idarələşmənin bəzi indikatorlarında artımın olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar söz: İdarələşmə, Yaxşı İdarələşmə, İştirak, Hesabatlılıq, Şəffaflıq, Müqayisəli Təhlil

Abstract

The article examines the etymological meaning of the concept of governance, which has been widely used in the scientific literature of public administration in Azerbaijan and especially in the activities of government reform. In this context, the terminology of governance in different meanings is discussed and the differences between governance and management are clarified. In order to better define the meaning of the concept of governance, governance principles from different sources have been analyzed. Finally, a comparative analysis has been made by taking governance indicators from different countries, including Azerbaijan, covering the years 1996-2020 from the World Bank database. In conclusion, it has been determined that Azerbaijan has seen an increase in some governance indicators in the last 25 years.

Key words: Governance, Good Governance Participation, Accountability, Transparency, Comparative Analysis

Sovetlər Birliyinin dağılmasıyla meydana gələn vəziyyət Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməyə imkan yaratmışdır. Müstəqilliyin bərpası ilə, ölkə iqtisadi, siyasi, ictimai və elmi dəyişikliklərə üz tutmuşdur. Bu dəyişikliklərin böyük hissəsi siyasət və idarəetmə elminin inkişaf istiqamətində öz əksini

tapmışdır. Sovet dövründə partiya nomenklaturası əsasında həyata keçən idarəetmə yanaşmasının ictimai idarəetmə və dövlət idarəçiliyini əhatə edən elm sahəsinə özünəməxsus təsiri olmuşdur. İçərisində Azərbaycanda olmaqla, sosialist ölkələrinin siyasət və idarəetmə elm sahələri, xüsusi ilə qərb ölkələri olmaq üzərə digər dünya ölkələri ilə nisbətdə dar və partiya elitasının subyektiv maraqları çərçivəsində formalaşmışdır. Bu səbəbdən idarəetmə sahəsində əvvəllər ümumiyyətlə istifadə olunmayan yanaşma və anlayışlarla qarşılaşma hallarının artması və yaranan boşluğun qeyri-peşəkar doldurulması cəhdləri yaranmışdır. İdarəetmə sahəsində qarşımıza çıxan ən böyük yetərsizliklərdən biri, qərb ölkələrində idarəetmə elmində istifadə edilən anlayışların Azərbaycan dilində terminoloji qarşılığının olmamasıdır. Beləliklə, fərqli elmi anlayışların ixtiyari deyimlərdə istifadə edilməsi etimoloji mahiyyətsizliyin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Günümüzdə xüsusi ilə ictimai proseslərin idarəedilməsini əhatə edən anlayışlardan biri ingiliscə qarşılığı "governance" olan, azərbaycanca "idarəetmə", "yaxşı idarəetmə", "idarəçilik" kimi fərqli deyimlərdə istifadə olunan ictimai idarəetmə anlayışdır. Təbii ki, azərbaycancada istifadə edilən qeyri-peşəkar deyimlər "governance" anlayışının etimoloji mahiyətini tamamlamır. Azərbaycan dilinə yaxın olan Türkiyə türkcəsində bu anlayış "yönetişim" deyimi altında terminləşdirilmişdir. İdarəetmə (yönetim) və idarələşmə (yönetişim) anlayışlarının, idarəetmə elmində dəqiq etimoloji mahiyyətinin təyin edilməsi ilə Türkiyə türkçəsində terminoloji qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmışdır. "governance" anlayışının etimoloji mahiyəti üzərində təhlil aparakən, azərbaycan dilində "İdarələşmə" deyiminin istifadə edilməsinin məqsədə uyğun olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

a. İdarələşməmənin (Governance) Etimoloji Mahiyəti

Humanitar elm sahələrinin ədəbiyyatlarında yeni termin olaraq qəbul edilən idarələşmə anlayışı, idarəetmə anlayışndan fərqli mənada istifadə edilir. Rəhbərlik etmək mənasında istifadə edilən idarəetmə anlayışı, iyerarxiyalı struktura əsaslanan bir bürokratik prosesi əhatə edir. İdarələşmə anlayışı isə bir çox aktorların aktiv şəkildə idarəetmə fəaliyyətində iştirakını ifadə etmək üçün istifadə olunur. İdarələşmə termini eyni zamanda idarəetmə anlayışının yetərsizliyinə cavab olaraq pluralist, əksmərkəzli və interaktiv xüsusiyyət qatmaqdadır. [4, s.146] İdarəetmədən fərqli olaraq idarələşmə iyerarxiyalı münasibət yerinə, heterarxiyalı təsirlənmənin üzərində durur. İdarələşmənin mahiyyətini xarakterləşdirən heterarxiya, qarşılıqlı münasibət və əməliyyatların koordinasiyası, özünün təşkilatlama fəaliyyətini ifadə edir. Heterarxiyalı struktur içərisində funksional cəhətdən avtonom olan sistemlərin, qurumların və bölmələrin özlərini yönləndirmə imkanları vardır. Yəni idarələşmə vəsitəsi ilə idarəetmə elm sahəsində, iyerarxiyalı Veberçi təşkilat nəzəriyyələrin yerini, üfiqi (horizontal), elastik, şəbəkə tipli təşkilat nəzəriyyələri alır. [1, s.96]

Xüsusi ilə hökümət və cəmiyyət münasibətlərinə konsentrasiya edərək, dövlət və digər aktorlar arasında əməkdaşlığı, özəl və dövlət (ictimai) sektorun əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və idarəetmə qərarlarının qəbulunda çox aktorlu qərar qəbulu mexanizmlərinin genişlənməsi əhəmiyyətini xarakterləşdirir. Qısacası, idarələşmə dövlətin birbaşa direktiv adresli idarəetmə pozisiyasındakı üstün aktor xüsusiyyətini kənara qoyaraq, qarşılıqlı əlaqə vəziyyətində olan aktorlar arasında təsirlənmənin genişlənməsi fəaliyyətini ehtiva edir. Bu çərçivədə Gaudin idarələşməni birlikdə tənzimləmə (co-regulation), birlikdə istehsal (co-production), və birlikdə idarəetmək (co-management) deyimləri ilə izah edir. [2]

İdarələşmə terminin mənbəyinin 16-cı əsrdən başladığı vurğulansa da, son dövrdə xüsusilə ictimai idarəetmədə (dövlət idarəçiliyində) ilk öncə Şimali Avropadan başlayaraq, bütün dünyada istifadə edilməsi müşahidə olunur. 17-ci əsrdə Fransada "gouvernance" termini, hökümətin vətəndaş cəmiyyəti ilə uzlaşması cəhdini ifadə etmək üçün fəlsəfi anlayış kimi qeyd edilirdi. [3, s.166] İkinci dünya müharibəsindən sonra regional inteqrasiya və qloballaşma prosesinin yüksəlməsi milli suverenliklərə də öz təsirini göstərmişdir. "Soyuq müharibənin" bitməsilə siyasət elminin konseptual əsası dəyişikliklərə uğramış və suverenlik haqqındakı müzakirələrin paralelində idarələşmə termini gedərək çox istifadə olunmağa başlamışdır. Bu anlayış iqtidar gücünün limitinə, qeyri hökümət təşkilatlarının roluna, çox millətli şirkətlərin artan təsirinə aid yeni bir baxışın tələbini özündə əks etdirirdi. [5]

Dünya Bankının 1989 tarixli hazırlanmış hesabatı, idarələşməni "siyasi iqtidarın milli fəaliyyətlərinin idarə edilməsi üçün istifadə edilməsi" kimi izah edərək, yenilənmiş mahiyyətini gündəmə gətirmişdir.[11] Hesabatda idarələşmə anlayışına verilən tərif dövlət ilə cəmiyyət arasında əlaqənin "birlikdə idarəetmək" adı altında yenidən düşünülməsi təklifidir. [6, s 44-41] Neo liberal siyasətin həyata keçirilməsinin vacib subyekti sayılan Dünya Bankının idarələşmə modeli qısa müddətdə, idarəetmə, siyasət, iqtisadiyyat, beynəlxalq əlaqələr kimi elm sahələrində öz yerini tapmışdır. 1991-ci ildə Dünya Bankının "İdarələşmə

Hesabatında" idarələşmə anlayışı: dövlət sektorunda menecment, hesabatlılıq, inkişafın qanuni çərçivəsi və şəffaflıq və malumatlandırma prinsipləri ilə formalaşdırılmışdır. [8]

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərfindən də Dünya Bankının istifadə etdiyi "good governance" və ya "gövernance sözlərini" mənimsənilmişdir. İƏİT-in tərifində idarələşmə, fərdlər, qurumlar dövlət və özəl sektor ünsürlərinin birlikdə idarəetmə şəklinin cəmi olaraq qeyd edilmişdir.

b. Yaxşı İdarələşmə "Good Governance"

İdarələşmə müasir dövlətin idarəetmə strukturunu və formasını izah edən bir anlayış olduğu halda, "yaxşı idarələşmə" siyasi və iqtisadi iqtidarın elastik və geniş paylanmasını izah edən daha əhatəli anlayışdır. Yaxşı idarələşmə beynəlxalq inkişaf ədəbiyyatında dövlət qurumlarının ictimai işləri necə aparmalı və dövlət resurslarının necə idarə etməli olduğuna dair müxtəlif normativ izahatları təsvir etmək üçün istifadə olunan qeyri-müəyyən termindir. Bu normativ izahatlar tez-tez iqtisadi məqsədlərə, məsələn, yoxsulluğun aradan qaldırılması və uğurlu iqtisadi inkişafa köməklik göstərdiyinə əsaslandırılır. Müxtəlif təşkilatlar idarələşməni və yaxşı idarələşməni fərqli şəkildə müəyyən ediblər. Yaxşı idarələşmə yanaşmasının yayılmasında böyük rolu olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), yaxşı idarələşməni 8 prinsiplə izah edir:

• İştirak – İnsanlar qanuni bilavasitə təşkilatlar və ya nümayəndələr vasitəsilə öz fikirlərini bildirə bilməlidirlər.

• Qanunun aliliyi – hüquqi baza, xüsusilə insan hüquqları qanunları ilə bağlı qərəzsiz şəkildə tətbiq edilməlidir.

• Konsensus yönümlük – ictimayətin ən yaxşı maraqlarına dair geniş konsensusa cavab vermək üçün müxtəlif maraqların birləşməsidir.

• Bərabərlik və İnklüzivlik – İnsanlar öz rifahlarını yaxşılaşdırmaq və ya saxlamaq üçün imkanlara malik olmalıdırlar.

• Effektivlik və Səmərəlilik – Proseslər və qurumlar öz resurslarından ən yaxşı şəkildə istifadə etməklə öz birliklərinin ehtiyaclarına cavab verən nəticələr çıxara bilməlidirlər.

• Hesabatlılıq – Dövlət qurumları, özəl sektorlar və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ictimai və institusional maraqlı tərəflər qarşısında cavabdeh olmalıdırlar.

• Şəffaflıq – İnformasiya ictimaiyyət üçün əlçatan olmalı, başa düşülən və izlənilən olmalıdır.

• Cavablılıq – Təsisatlar və proseslər bütün maraqlı tərəflərə xidmət etməlidir. [7]

Yaxşı idarələşmənin önəmli prinsipi olan iştirakın prinsipinin ictimai idarəetmədə genişlədilməsi üçün, dövlət qurumlarında avtonomluğun təmin edilməsi, daha geniş desentralizasiyaya gedilməsi, qeyri-hökümət təşkilatlarının sərbəst fəaliyyətinə imkan verəcək qanuni çərçivənin formalaşdırılması vacib görülmüşdür. [10, s.47]

c. Azərbaycanda İdarələşmənin Mövcut Vəziyyəti

1991-ci il sentyabrın 30-da Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etməsi nəticəsində Sovet dönəminin mərkəziləşmiş yararsız strukturlarının və idarəetmədə effektiv olmayan bəzi qurumların aradan qaldırılması baş tutmuşdur. Beləliklə, müasir dünyanın ictimai idarəetmə üçün təklif etdiyi tələblərin qarşılanması ehtiyacı günümüzdəki həyata keçirilən idarəetmə reformlarında öz əksini tapmışdır. İlk öncə bu idarəetmə reformlarını əks-mərkəzləşmə siyasətində görmək mümkündür. Yerli özünü idarəetmələrin gəlir mənbələrinin yetərsizliyi, infrastruktur çatışmamazlığı, səlahiyyətin düzgün paylanmaması kimi fundamental əngəllərin günümüzə qədər öz həllini tapmadığını görmək mümkündür. Buna baxmayaraq xüsusi ilə idarələşmə çərçivəsində son illərdə də çox sayda nəticələrin əldə edildiyini deyə bilərik. Bunun üçün idarələşmənin bir neçə indikatorları çərçivəsində müqayisəli təhlilinə baxmaq olar. Aşağıdakı qrafiklər Dünya Bankının Ümumdünya İdarələşmə İndikatorlarının (Worldwide Governance Indicators-WGI) fərqli ölkələrin verilənləri, 1996-2020-ci illər arası müqayisəli təhlil üçün hazırlanmışdır. Məqalənin nəzərdə tutulan həcminə görə, yalnız hökümətin effektivliyi, qanunun aliliyi və hesabatlılıq indeksləri üzərində durulmuşdur. Dünyada ən yüksək idarələşmə indeksi göstəriciləri daima 1.5 əmsalına yuxarı olaraq Norveçdədir.

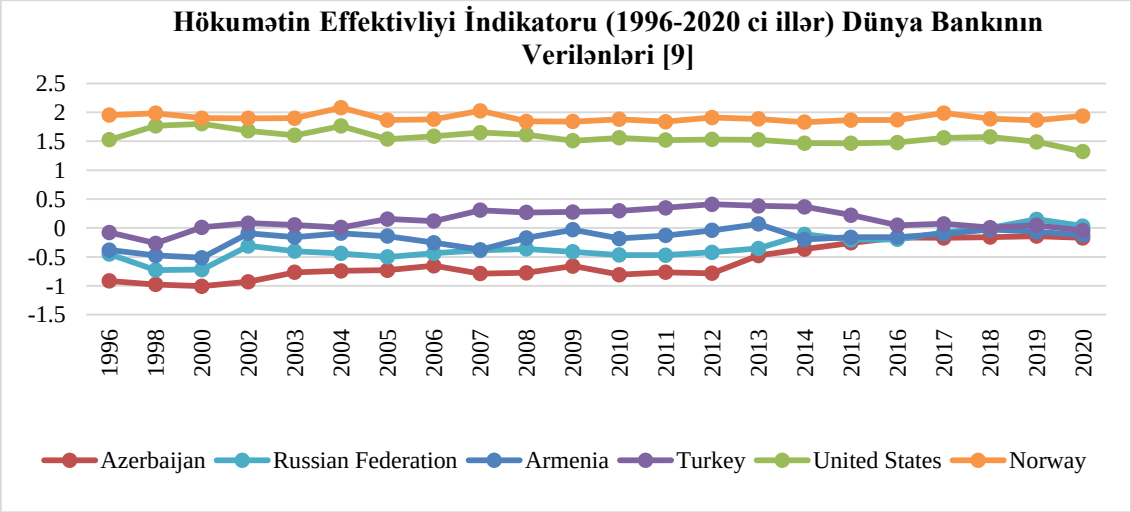

Müqayisəli təhlil üçün Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan, Türkiyə, ABŞ və qeyd etdiyimiz kimi ən yüksək indeksə sahib Norveç seçilmişdir. Hökümətin effektivliyinə görə idarələşmə indeksində Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan, Türkiyənin göstəriciləri son illərdə bir birinə yaxınlaşaraq 0-ın altında öz əksini tapmışdır. Seçilmiş ölkələr arasında hökümətin effektivlik indeksinə görə ən aşağı göstərici -0,17 əmsalla Azərbaycandadır. 1996-cı ildən 2020-ci ilə kimi müqayisədə isə hökümətin effektivlik indeksindəki göstəricinin artdığını görürük.

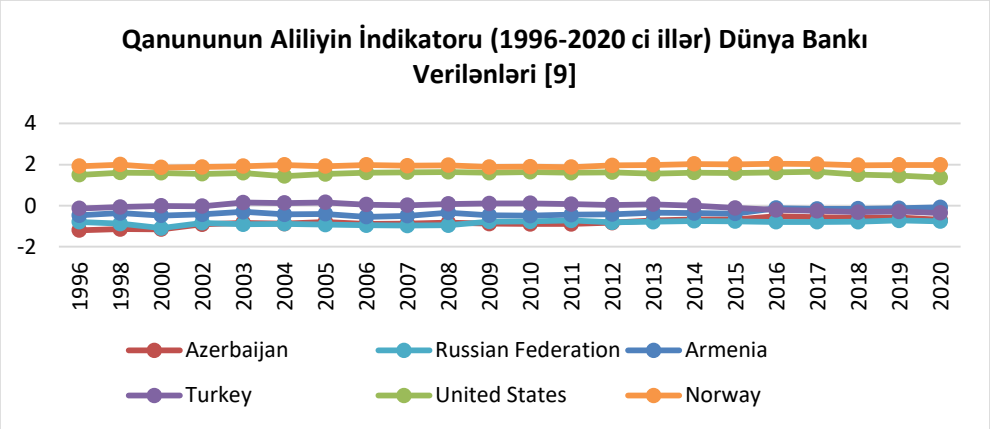

Qanunun aliliyi indeksinə görə isə Azərbaycan Rusyadan 1996-2002 illəri arasında geridə olduğu halda, 2013-2020-ci illərdə öndə yer almaqdadır. Türkiyədə isə 2013-cü ildən etibarən qanunun aliliyi indeksində geriləmə olduğu görülür.

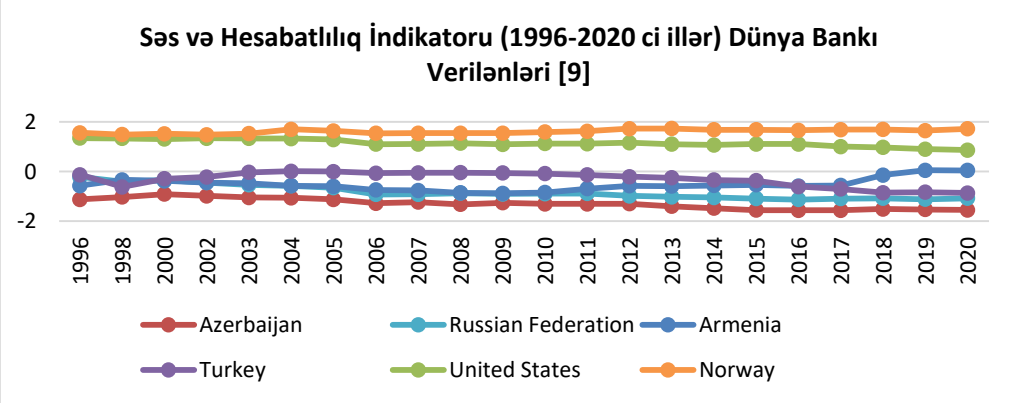

İdarələşmənin səs və hesabatlılıq indikatoru göstəricilərinə görə seçilən ölkələr arasında ən aşağı göstərici -1,5 əmsalla Azərbaycandadır. 2016-cı ildən etibarən Ermənistanın səs və hesabatlılıq indikatoru Rusiya, Azərbaycan və Türkiyə arasında ən yüksək göstəriciyə sahib olmuşdur. Ümumi idarələşmə indikatorları üzrə seçilmiş ölkələr arasında göstəricilərin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, post sovet ölkələrinin idarələşmə göstəriciləri aşağıdır. Bu ölkələrdə həyata keçən struktur və idarəetmə reformlarının

qismən müsbət təsir göstərdiyi anlamına gəlir.

İdarələşmənin etimoloji mahiyyəti üzrə təhilimizə əsasən, idarələşmənin, ictimai idarəetməni vətəndaşa yaxınlaşdırdığı, idarəçiliyin effektivliyini artırdığı, korrupsiya ilə mücadələyə imkan yaratdığı, idarəetmədə maraqlı tərəflərin iştirakını təmin etdiyi nəticəsinə gəlmək olar. Azərbaycanın elmi ədəbiyyatında idarələşməylə bağlı çox az məlumatın olduğu və termin qarışıqlığının məna və mahiyyət yetərsizliyi yaratdığı nəticəsinə gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. B. A.Güler, Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye, Praksis, 9, 2003, 93-116. S96.
2. J.P.Gaudin, "Modern governance, yesterday and today: some clarifications to be gained from French government policies," International Social Science Journal 50 (155) 1998, 47–56
3. M.Hufty, "Governance: Exploring four approaches and their relevance to research." Research for sustainable development: Foundations, experiences, and perspectives, 2011: 165-183. S166
4. M.YÜKSEL, "Yönetişim Kavramı Üzerine", Ankara Barosu Dergisi, 58, 3:145-159 s146.
5. P.Sernarclens, "Governance and the Crisis' in the International Mechanisms of Regulation", International Social Science Journal, No. 155 (March 1998), 91-103.
6. S.Bayramoğlu, Yönetişim Zihniyeti, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s 40-41
7. UNESCAP (United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific). What Is Good Governance?, http://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf (10.12.2021)
8. World Bank (1991) World Development Report 1991, New York: World Bank
9. World Bank Open Data, Worldwide Governance Indicators, https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators# (10.12.2021)
10. World Bank, Governance: The World Bank Experience, New York: World Bank, 1994.
11. World Bank, Sub-Saharan Africa: from Crisis to Sustainable Growth, New York: World Bank 1989.

Müəllif haqqında məlumat

Bağırzadə Manaf Murad oğlu siyasət və idarəetmə elmləri üzrə fəlsəfə doktorudur. Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının, Dövlət Qulluğu və Kadr Siyasət Kafedrasında baş müəllim vəzifəsində işləyir. Elmi maraq dairəsinə ictimai idarəetmə, Rəqəmsal idarəetmə, ictimai siyasət, informasiya siyasəti və kiber siyasət mövzuları daxildir.

Qloballaşmanın sosial dövlətin transformasiyasına təsiri

Heydərov Xanlar Bəylər oğlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrası
xheyderov@ beu.edu.az

Xülasə

Bu məqalədə sosial dövlət anlayışının tarixi, sosial və siyasi kontekstdə transformasiyası ümumi baxımdan təhlil olunur. Tarixən müəyyən bir dövründə ortaya çıxan problemlərin və tələblərin həllində sosial dövlət anlayışı əsas rol oynamışdır. Lakin qloballaşma nəticəsində sosial dövlətin funksionallığı sual altına düşüb. Qloballaşma prosesində formalaşmış fövqəlmilli və transmilli təşkilatlar sosial dövlət anlayışının şübhə altına alınmasında təsirli olmuşdur. Bu səbəbdən bu məqalədə bu prosesin əsas aspektləri yenidən təhlil olunur, bu gün yaşanan problemlərin arxasında duran əsas məsələlər nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Sosial dövlət, qloballaşma, dövlətin təkamülü, liberal dəyər.

The ımpact of globalızatıon ın the transformatıon of welfare state

Abstract

In this article the concept of welfare state's transformation is discussed in the context of historical, social and political realm. This treatment/argument is a general review of the identification of this concept. The sense of welfare state had a key role for a specific re-quest and the solution of problems in a term. However the welfare state has become ques-tionable functionality as a result of globalization. Especially globalization has been enabled the interrogation of the concept of welfare state in which globalization caused particularly through supranational and transnational institutions. Therefore in this article it is subject-ed to evolution of the main axes of the process of welfare state and focused to rereading and underlying the fundamental problems which has shaped today's process.

Keywords: Welfare State, Globalization, The Evolution of the State, Liberal Value

Giriş

Əsas məqsədi cəmiyyətin rifah səviyyəsini yaxşılaşdırmaq olan sosial dövlətin əsasları XIX əsrin ortalarında qoyulmuşdur. Sosial dövlət anlayışı Sənaye inqilabından sonra səfalətə məhkum olmuş işçi sinfinin üsyanları və etirazlarının nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Başlanğıcda dövlətin sosial sahələrə ayırdığı xərclər məhdud səviyyədə olmuşdur. Sosial dövlət fenomeni 1950-ci illərdə daha qabarıq şəkildə özünü biruzə vermişdir. II Dünya Müharibəsinin bitməsindən 1970-ci illərin ikinci yarısına qədər olan dövr sosial dövlətin qızıl dövrü adlanır. Bu dövrdə mərkəzi ölkələrin sosial məqsədli xərcləri (ümumdaxili məhsulla müqayisədə) iki dəfəyə yaxın artmışdır. Bu dövrdə əsasən sosial xərclər formasında özünü göstərən sosial dövlət təcrübələri həyatın bütün sahələrində hiss olunurdu. Lakin 1973-cü il Neft Şokunun törətdiyi böhran sosial dövlətin imicini zədələməklə yanaşı, sosial dövlət təcrübələrinin də məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Böhranın səbəblərindən biri kimi görüldüyü üçün bu dövrdə sosial məqsədli xərclər azalmışdır. Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə dövlətin sosial xərcləri çox az artış göstərmişdir. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, II Dünya Müharibəsinin bitməsindən 1980-ci illərin əvvəllərinə qədər olan dövr sosial xərclər zəminində dövlət müdaxiləsinin ən intensiv olduğu dövr sayılır. Bu dövr ərzində dövlət xərcləri artmış, və istər-istəməz bu xərcləri qarşılamaq üçü vergilər də hədsiz dərəcədə artırılmışdır. Bu illər dövlətin hər bir sahəyə ciddi müdaxilə etdiyi bir dövr kimi yadda qalıb.

Sosial dövlət anlayışı müəyyən tarixi dövrdə Qərb ölkələrində iqtisadi və sosial sahələrdə yaşanan problemlərin həlli üçün tətbiq edilən siyasi və iqtisadi fenomendir. Bu gün də sosial dövlət anlayışının zəruriliyi və onun sosial elmlər baxımından ictimai və iqtisadi sahəyə uyğunluğu haqqında mübahisələr gedir. Bu müzakirələrin mərkəzində olan məqam sosial dövlətin ehtiyacların təmin olunması və yoxsulluğun aradan qaldırılması vasitəsi kimi lazım olan tələbələrə cavab verə bilməməsidir. Sosial və bəşəri sahələrdə yaşanan neqativ halların qloballaşma ilə birlikdə həll olunacağı gözlənilsə də, hal hazırda bu sahələrdə vəziyyət keçmişə nisbətən daha da pisləşmişdir. Bu baxımdan qloballaşma prosedində sosial dövlətin yeni şəraitə uyğunlaşmasının yenidən təhlili zərurəti yaranır.

Transformasiyanın göstəriciləri

20-ci əsrin sonlarına yaxın təsirləri ciddi şəkildə hiss olunan qloballaşma prosesi sosial dövlət anlayışını ciddi şəkildə transformasiya etmişdir. Bildiyimiz kimi, qloballaşma təkcə iqtisadi-siyasi kateqoriya deyil. Qloballaşma mədəni və sosial həyata da ciddi şəkildə təsir edir. Bu prosesdə iştirak edən hər bir ölkə sosial siyasət anlayışını yenidən nəzərdən keçirməlidir. Çünki qlobal miqyasa keçdikdən sonra intensivlik və fərqli məzmun əldə edən ölkələr arasındakı münasibətlər, sosial siyasət kontekstində də ölkələrin bir birindən qarşılıqlı təsirlənməsini artırmışdır.

Qloballaşma prosesində intensivləşən ölkələrarası münasibətlərin sosial dövlətə təsirlərini aşağıdakı kimi sadalaya bilərik[1]:

- Qloballaşma prosesi müxtəlif sosial dövlət proqramları arasında rəqabətin formalaşmasını təmin edir və daha effektiv model tapılmasına zəmin yaradır.
- Qloballaşma prosesi beynəlxalq və ya regional səviyyədə gəlirin yenidən bölgüsü, sosial yardım və sosial hüquqlar kimi sosial siyasət mexanizmlərinə yeni keyfiyyət xüsusiyyəti qazandırır və bu sayədə sosial siyasətdən gözlənilən tələbləri artırır. Prosesdə iştirak edən hər bir ölkə müəyyənləşən yeni tələbləri nəzərə alaraq öz yol xəritəsini müəyyənləşdirir.
- Qloballaşma prosesi bazar mexanizminin əhatə dairəsini genişləndirərək, özəl təhsil və səhiyyə müəssisələrinin, sosial yardım sahəsində fəaliyyət göstərən bəzi təşkilatların və özəl sığorta şirkətlərinin bütün dünyada geniş yayılmasına şərait yaradır.

1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən sosial dövlətin transformasiyasını təhlil etmək üçün genişləndirilmiş sosial proqramlar çərçivəsində həyata keçirilən sosial müdafiə xərclərindəki dəyişikliklərə baxılmalıdır. Statistik rəqəmlərə baxdıqda 1980-ci illərdə sosial müdafiə xərclərindəki artımın dayandığı və sabitləşdiyi görülür. Həmin dövrdə ölkələrin iqtisadi böyümə tempindən asılı olmayaraq hər il demək olar ki, eyni nisbətdə sosial təminat xərcləri həyata keçirilib (cədvəl 1). Bu baxımdan 1980-ci ildə mərkəzi ölkələrin sosial müdafiə xərcləri özünün ən yuxarı həddinə çatmışdır. Bu mərhələdən sonra həmin ölkələrdə sosial müdafiə sistemi formalaşdığı üçün sonrakı illərdə xərcləri artırmağa ehtiyac olmamışdır. [2]

Cədvəl 1. 1974-1990-cı illərdə bəzi Mərkəzi Ölkələrdə Sosial müdafiə xərclərinin Ümumi Daxili Məhsula nisbəti

	1974	1980	1982	1984	1986	1990
İngiltərə	9.8	11.7	14.0	14.0	14.1	12.2
Almanya	14.6	16.6	17.7	16.5	15.9	15.3
İsveç	14.3	17.6	18.3	17.6	18.4	19.7
ABŞ	9.5	10.9	11.9	11.0	11.0	10.8

Mənbə: Pierson, C. **Beyond the Welfare State: The New Political Economy of Welfare**, Cambridge: Polity Press. 2006, s. 254

1980-ci ildən sonrakı dövrdə bütövlükdə sosial xərclərin artım tempi azalmışdır. Sosial dövlətin transformasiyasını şərtləndirən bu vəziyyəti izah etmək üçün müxtəlif təhlillər aparılmışdır. Bu dövrdə liberal islahatların təsiri ilə dövlətin kiçildilməsini hədəfləyən yanaşmalar artmış və sosial xərclərin azaldığı müşahidə edilmişdir. Neft böhranlarının da təsiri ilə dövlətin əvvəllər olduğu kimi sosial xərcləri yüksələn xətlə artırması mümkün olmamışdır. [3]

Təhlillərdə Sosial dövlətin transformasiyasını şərtləndirən amillər əsasən bu dövrdəki dövlətin maliyyə böhranı, neoliberal düşüncənin təsiri və qloballaşma prosesi kimi müəyyən edilir. [4] Aşağıda bu amillərin qısa təhlili veriləcəkdir.

Sosial dövlətin transformasiyasına səbəb olan amillərdən biri dövlətin maliyyə böhranı yaşamasıdır. II Dünya müharibəsi sonrasında institutsionallaşan sosial dövlət 1950-ci illərdən 1970-ci illərə qədər yaşadığı "qızıl dövr" ərzində Keynsçi iqtisadi siyasət çərçivəsində iqtisadi artım və tam məşğulluğun təmin olunduğu uğurlu bir model olmuşdur. 70-ci illərin ortalarından neft şpkunun təsiri ilə dövlətin maliyyə böhranı nəticəsində sosial dövlətin qızıl dövrü başa çatmış, sosial dövlətin zəifləmə dövrü başlamışdır.

II Dünya müharibəsindən 70-ci illərə qədər; Bretton Woods Sisteminin çöküşü (1971), Birincisi (1973-1974) və İkinci (1979-1980) neft böhranları baş verməsi səbəbindən iqtisadiyyatlarda ciddi tənəzzül yaşanmışdır. Bu çərçivədə problemlər müəyyən edilməyə çalışılmış və əsas problem kimi iqtisadi böyümənin yavaşlaması və işsizlik olduğu qeyd edilmişdir. Nəticədə sosial dövlət maliyyə böhranı səbəbindən böyük bir resurs çatışmazlığı ilə üzləşmişdir. 1975-ci ildən etibarən sosial dövləti anlayışı ilə bağlı tənqidlər artmış, sosial dövlətin istehlak yönlü asılılıq mədəniyyəti yaratdığı, ağır bürokratik proseslərin vətəndaşların gündəlik həyatının daimi bir hissəsi olduğu, iqtisadi böyümə proseslərində dövlət müdaxiləsi səbəbi ilə səmərəsizlik yarandığı kimi fikirlər yüksək səslə ifadə olunmağa başlamışdır. Bütün bu prosseslərin nəticəsi olaraq sosial dövlətin zəifləməsi başlamışdır [7].

Sosial dövlətin transformasiyasına təsir edən amillərdən biri də qloballaşma prosesidir. 1970-ci illərdən bəri ön plana çıxan qloballaşma reallıqda son 500 ildir varlığını davam etdirən və özündə üç fərqli qlobal dalğa ilə formalaşan bir proses olduğu ifadə edilmişdir. Bu istiqamətdə ilk dalğa 1500-cü illərdən etibarən regional ticarətin qloballaşma yönündə inkişafı prosesidir. İkinci dalğa 1800-cü illərdən sonra başlayan və sənayeləşmə ilə sürətlənən prosesdir. Üçüncü dalğa isə 1945-ci ildən sonra yeni dünya nizamı anlayışından meydana gələn və 70-ci illərdən etibarən ortaya çıxan və sürətlənən bir prosesdir. Əslində, hər dalğa qlobal güc dəyişikliyini yaradan müharibə və ya oxşar hadisə ilə başlayır və bu dalğalar qarşılıqlı əlaqə və sinergiya yaradır [5].

Əsasən, qloballaşma; İqtisadi, siyasi, texnoloji, mədəni və sosial aspektləri olan çoxölçülü bir konsepsiya olsa da, qloballaşma prosesində ən intensiv transformasiya iqtisadi sahədə yaşanır. Sosial dövlətin transformasiyasına ən mühüm təsir göstərmiş iqtisadi qloballaşmadır. Qloballaşmanın iqtisadi baxımdan əsas göstəricisi "qarşılıqlı aslılıqdır". Bu çərçivədə qloballaşmanın və ya milli iqtisadiyyatların beynəlxalq aləmdə qarşılıqlı asılılığının göstəricisi; beynəlxalq miqyasda insanların, pulların, malların və xidmətlərin artan hərəkətliliyidir. Bu çərçivədə qlobal kapitalın asanlıqla yer dəyişdirə bilmə imkanı ilə coğrafi məkana bağlılıq aradan qalxmışdır. Beləliklə, xərclərin az olan bölgələrə yönələn və maraqlarını təmin etməyən bölgələri tərk edən kapital; daha sərfəli ölkələri üstün tutmaqla və ölkələri daha sərfəli şərtlər təqdim etmək üçün bir yarışa sürükləmişdir. Bu çərçivədə beynəlxalq xüsusiyyət qazanan kapitalın məkanı bütün dünyaya çevrilir və milli dövlətlərin iqtisadiyyatdakı təsiri azalır. Əsasən bu məsələlərdən asılı olaraq beynəlxalq rəqabətin sürətli inkişafı, qloballaşmanın iqtisadi ölçüsünü ön plana çıxarır və qloballaşmanın sosial dövlətə təsir edən yönü də bu cəhətlə bağlı olaraq formalaşır [6].

Qloballaşma prosesinin dövlətlərin sosial rifah tədbirlərinin həyata keçirilməsini getdikcə çətinləşdirdiyi müşahidə olunur. Bunun səbəbi, getdikcə daha çox rəqabət aparan bazarlarda xarici investorları ölkələrinə cəlb etmək istəyən dövlətlərin yüksək əmək xərclərinə səbəb olan sosial müdafiə

tədbirlərini davam etdirə bilməmələri, eyni zamanda digər ölkələrlən xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün vergi dərəcələrini azaltmasıdır. Bütün bunlar dövlətlərin sosial təminat, təhsil və səhiyyə kimi sosial rifah tədbirlərinə lazımisəviyyədə yerinə yetirmələrində çətinliklərə səbəb olur.

Nəticə

Nəticə etibarilə qloballaşmanın sosial dövlətə təsiri bir çox aspektdən özünü göstərir. Bu təsirin sosial dövlətin transformasiyasına səbəb ola biləcək qədər böyük olduğu qeyd edilməlidir. Qlobal miqyasda dövlətlər arasında artan rəqabət, liberallaşma meyllərinin artması, dövlət xərclərində effektivlik amilinin ön plana çıxması kimi məsələlər istər istəməz sosial xərclərin azaldılmasına gətirib çıxarır. Sosial xərclərin azalması da müəyyən qədər sosial müdafiə tədbirlərinin azaldılmasını zəruri edir. Bütün bunların nəticəsində sosial dövlətin transformasiyası reallaşır və sosial müdafiə tədbirlərinin bazar mexanizmindən asılılığı artır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Deacon, B., *Global Social Policy and Governance*, California: Sage Publications, 2007
2. Pierson, P., "*Coping with Permanent Austerity Welfare State Restructuring in Affluent Democracies*", *in* [(ed.) Paul Pierson (2001), The New Politics of the Welfare State], 2001
3. Aydın M.Kemal, Çakmak Eyüp Ensar, *Sosyal devletin dönüşümü*, Sakarya İktisat Dergisi,Cilt 6, Sayı 4, Sakarya, 2017. s. 1-11
4. Şaylan G., Değişim, *Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi* ,İmge Kitabevi, Ankara 2003
5. Şenkal Abdulkerim, *Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005.
6. R. Akkaya , *Çözülen Sosyal Devlet ve Küreselleşme Olgusu*, Seçkin Yayınları, Ankara 2004.
7. Koray Meryem, *Sosyal Politika*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

PAYTAXT ŞƏHƏR MODELLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ BAKI ŞƏHƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Nəhmətova Nərgiz Hacıbala qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dövlət və bələdiyyə kafedrası
nnemetova@beu.edu.az

Xülasə

Paytaxt şəhərlər öz ölkələrinin simvolu olaraq qəbul edilirlər. Xüsusilə 20-ci əsrdən etibarən milli dövlət anlayışının güclənməsinə bağlı olaraq, paytaxtların əhəmiyyəti artmışdır. Lakin siyasi, iqtisadi və ictimai mərkəz bütün ölkələrdə eyni şəhərdə formalaşmır. Məqalədə paytaxt şəhərlərin əsas xüsusiyyətləri və sinifləndirilməsi əsasında Bakı şəhərinin tarixi – inzibati formalaşması, buna təsir edən amillər, milli dövlətçilik baxımıdan Bakının ictimai siyasi əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir. Bakı şəhərinin paytaxt şəhər modellərindən "çox funksiyalı paytaxt", "yenilənmiş paytaxt", və "təbii paytaxt" modellərinə uyğun şəhər kimi formalaşdığı müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: ***Bakı şəhəri, paytaxt, siyasi, mədəni, iqtisadi mərkəz***

Summary

Capital cities are considered as a symbol of their country. Especially since the 20th century, the importance of capitals has increased as the result of development the concept of nation state. However, not all capital cities combine all features of capitals. Capital cities are classified in accordance to the performance of their functions. The main purpose of the article is to study the historical and administrative formation of Baku as a capital city on the basis of the main features and classification of the capital cities. As a result, "Multifanctional capitals", "Evolved capital renewed" and "Natural Capitals" are defined as a proper classification for Baku city.

Keywords: Baku city, capital, political, cultural, economic center

"Paytaxt – dövlətin idarə etdiyi xalqın həyatını və gələcəyini təyin edən və onun hüdudlarından kənarda baş verən cərəyanlara və hadisələrə təsir edən qərar qəbuletmə proseslərinin həyata keçdiyi məkan, güc mərkəzidir. Paytaxt hökumətin funksiyalarını təhlükəsiz və səmərəli icra etməsi üçün xüsusi mühitin

təmin edilməsini tələb edir və digər şəhərlərdən fərqlənir.” (Gottmann, Jean, and ,Robert Harper, s. 63). Sadə şəkildə ifadə etsək, paytaxt hökumətlərin vəzifələrini icra etmək üçün yerləşdiyi, idarəetmə və nəzarəti həyata keçirdiyi şəhərdir.

Iyirminci ‘srin ‘bəzi paytaxların tarixi antik şəhər dövlətlərinə qədər genişləyir, müasir mənada paytaxt şəhərlərin formalaşması Milliyətçilik ideologiyası ilə bağlıdır. Milli dövlətlər yaranmağa başladıqdan sonra, paytaxt şəhər anlayışı daha çox milli kimliyi, siyasi statusu və gücü təmsil edən şəhərlər kimi formalaşdı. Dövlət idarəetməsində əsas inistututların paytaxtda yerləşməsi, iqtisadi maraqların, gücün, zənginliyin paytaxt şəhərlərdə toplanması onların ictimai əhəmiyyətini artırdı və digər yaşayış məntəqələrinə nisbətdə idarə və nəzarətetmə mərkəzlərinə çevirdi. Paytaxt şəhərlər – dövlətin simvoluna çevrildi, dövlət ilə birlikdə inkişaf edib, onun gücünü təmsil edən faktor kimi qəbul edilməyə başladı (Wheatley, s. 398)

İyirminci əsrdə xüsusilə üç proses imperiyaların dağılması, federalizmin inkişaf etməsi və unitar dövlətlərin daxilində desentraliziya fəaliyyəti və millətlər üstü beynəlxalq qürumların formalaşması paytaxt şəhərlərin siyasi nüfuzuna ciddi təsir etdi. Siyasi nüfuzun güclənməsi, paytaxt şəhərlərin iqtisadi münasibətlərini, ticarət əlaqələrini, maliyyə rollarını da təkmilləşdirdi. İqtisadiyyatın paytaxt şəhərlərdə formalaşması özü ilə birlikdə hüquq sistemini, mərkəzi idarəetməni, nəzarəti gücləndirməyə başladı. Bunarla birlikdə getdikcə artan şəhər nüfuzu, ictimai, mədəni sahələrdə yeni tələbatlara təkan verdi. Təhsil müəssisləri, mədəni istirahət məkanları, nəşriyyat, kütləvi informasiya vasitələri və s. ictiami tələbatlar bir birinin inkişafına təsir edərək, elm, sənət, mədəniyyətin təkamülünə stimul oldular. Amma bu inkişaf ünsürlərinin hamısı, bütün ölkələrdə yalnız paytaxt şəhərlərdə müşahidə edilmir. Bəzi ölkələrdə elm, sənət, mədəniyyət mərkəzi, siyasi mərkəz, iqtisadi-ticari mərkəzləri fərqli şəhərlərdə formalaşdı. Məsələn ABŞ-da siyasi mərkəzi Vaşinqton təmsil edərkən, Nyu-York maliyyə mərkəzinə çevrildi.

Paytaxt şəhərlər digər şəhərlərdən fərqli olaraq, səlahiyyət üstünlüyününə, mənbə və ehtiyatların paylaşdırılması, inzibati mərkəzləşmə, nəzarət funksiyalarının genişliyi kimi üstünlüklərə ssahib olur və iyerarxiq olaraq ən üst səviyyədə qərarlaşır. Paytaxt şəhərlər daha geniş ərazidə yaşayan heterogen əhali ilə formalaşırlar. Eyni zamanda paytaxt şəhərlərdə nəzarət fərqlişəkillərdə həyata keçirilir: təhsil başda olmaqla ümumi mədəni təsir vasitəsilə, effektiv idarəetmə, hüquq və ədalət yolu ilə, iqtisadi mənbələrə istiqamətləndirməklə; məlumat axınına nəzarət etməklə; hərbi gücü istifadə etmək və s. Ənənəvi olaraq, paytaxtlar yolların, rabitə, təhsil və kommunikasiya mərkəzləridir. Bütün bu səbəblərlə müvəffəqiyyət istəyən hər kəs orada olmağa çalışır, çünkü mədəniyyət, incəsənət, sənətkarlıq, həyat tərzi, nitq, moda və s. sahələrdə cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan bütün tədbirlər və mərasimlər orada həyata keçir. İntellektual, dini, ideolojik, sosial və estetik standartlar paytaxtda müəyyənləşir. Xüsusilə hakimiyyətin formalaşması, qanuniləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi; ədalət və qanununun bərqərar olunması üçün mərkəz kimi qəbul edilir. Beləliklə Paytaxt – milli dövlətlərdə xalq üçün miflərin, tarixin, ədalətin, gücün simvoluna çevrilir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, paytaxtın əsas xüsusiyyətləri olaraq aşağıdakılar qeyd edilə bilər (Okunev, 2021):

1. ölkənin simvolik təmsili funksiyasını icra edir
2. ölkənin suverenliyini təmin edən mərkəzi hakimiyyət orqanlarının fəaliyyət göstərdiyi məkandır;
3. siyasi inistitutların funksiyalarını icra edə bildiyi məkandır;
4. siyasi təhsilin, savadlılığın formalaşdığı əsas mərkəzdir;
5. iqtisadi, texniki inkişafa təkan verən və istiqamətlərin müəyyənləşdiyi məkandır;
6. elmi, mədəni, ictimai təkamülü formalaşdıran tədbirlərin, qürümların toplaşdığı şəhərdir

Paytaxtların haqqında sadalanan ümumi xüsusiyyətlərə baxmayaraq, onların əksəriyyəti bir birindən fərqlənir. Buna təsir edən amillərdən biri, ölkənin idarəetmə formasıdır. Belə ki, federativ idarəetmə formasına sahib olan ölkələrdə paytaxt şəhər, unitar idarəetmə formasına sahib olan dövlətlərə nisbətən daha zəif mərkəzləşmiş, daha az bürokratiləşmiş ola bilər. Bunun səbəbi, federal hökumət və federativ subyektlərin hökumətləri arasında hakimiyyət funksiyalarının paylaştırılmasıdır. Bu vəziyyət özünü dövlətin federativ paytaxtı ilə federativ subyektlərin paytaxtları arasında mütənasib şəkildə əks etdirir. Buna misal olaraq, Vaşinqton ilə digər ştatların paytaxtları (məs. Texas ştatının paytaxtı Austin) arasındakı səlahiyyət paylaşımını misal vermək olar. Paytaxtların fərqliliyinə başqa bir misal, Amsterdam şəhəri Hollandiyanın rəsmi paytaxtı olmasına baxmayaraq, kralın, hökumətin iqamətgahları, Ali məhkəmə, bəzi xarici dövlətlərin səfirlikləri və BMT-nin ali məhkəmə orqanı - Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi ölkənin üçüncü böyük şəhəri olan Haaqada yerləşir. Digər bir misal isə, Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərinin siyasi mərkəz (1923-cü ildən etibarən) təyin olunması ilə yanaşı, keçmiş paytaxt İstanbul şəhərinin ictimai, iqtisadi və mədəni əhəmiyyətini qorumasıdır.

Paytaxtların status məsələsinin nizamlanması əsasən üç şəkildə təzahür edir. Bəzi ölkələr Albaniya, Avstriya, Belçika, Bolqarıstan, Çexiya, Almaniya, Macaristan, İtaliya, Niderland timsalında olduğu kimi, paytaxtın statusunu Konstitusiya ilə nizamlayır. Estoniya, Yunanıstan, Litva, Moldova, İsveç və İsveçrə nümunələrində paytaxtın statusu xüsusi qanunla nizamlanıb. Birləşmiş Krallıq, Fransa, Danimarka, Finlandiya, Portuqaliya kimi ölkələrdə isə paytaxt şəhərin statusu, elmi, mədəni, ictimai amillərlə formalaşmış yazılmayan qanunlarla müəyyənləşmişdir.

Peter Hall paytaxtların fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları qrupda sinifləndirmişdir (Hall, p. 69):

1- Çoxfunksiyalı paytaxtlar: Ən yüksək milli dövlət səviyyəli funksiyaların hamısını və ya əksəriyyətini özündə birləşdirən pataxtlar: London, Paris, Madrid, Stokholm, Moskva, Tokio

2- Qlobal paytaxtlar: Çoxfunksiyalı paytaxtların xüsusi halı olaraq qəbul edilir, həm siyasətdə, həm iqtisadi - ticari həyatda millətlərüstü (fövqəlmilli) rolları icra edən paytaxtlar: London, Tokio.

3- Siyasi paytaxtlar: Hökumət iqamətgahları, rəsmi dövlət qürumlarının məskunlaşması məqsədi ilə yaradılan paytaxtlardır. Bəzən köhnə ticarət şəhərlərində formalaşan bu şəhərlər diğər funksiyalardan məhrum olurlar : Haaqa, Bonn, Vaşinqton, Ottava, Kanberra, Braziliya

4- Keçmiş paytaxtlar: Çox vaxt bu şəhərlər rəsmi iqamətgahları, hakimiyyətin iqamətgahı olmaq kimi funksiyaları itirsələrdə, digər tarixi funksiyalarını qoruyub saxlayırlar : Berlin, Sankt Peterburq, Filadelfiya, Rio-de-Janero.

5- Burada xüsusi hal olaraq, keçmiş imperiyaların paytaxtları qeyd edilməlidir. Bu şəhərlər ərazilərini itirmiş olmalarına baxmayaraq milli paytaxtlar kimi fəaliyyət göstərməklə yanaşı keçmiş imperiya əraziləri üçün mühüm ticari və mədəni rolları ifa edirlər: London, Madrid, Lissabon, Vyana

6- Əyalət paytaxtları: Federal dövlətlərdə formalaşan əyalət paytaxtlarıdır. Bu şəhərlər bir vaxtlar de-fakto paytaxt kimi, bəzən ortaq əsaslarla fəaliyyət göstərmiş, lakin indi bu rolunu itirmiş, lakin öz ətraf əraziləri üçün funksiyalarını qoruyan şəhərlərdir: Milan, Turin, Stuttgart, Münhen, Montreal, Toronto, Sidney, Melburn

7- Superpaytaxtlar: Bu şəhərlər milli paytaxt olub olmamağından asılı olmayaraq, beynəlxalq təşkilatlar üçün mərkəz kimi fəaliyyət göstərir: Brüssel, Strasburq, Cenevrə, Roma, Nyu-York

Paytaxtların sinifləndirilməsində diğər nümunə isə Veyl Laurens modelləri əsasında formalaşmışdır (Vale , p. 18):

1. Təkmilləşmiş paytaxtlar: Bu şəhərlər mütəmadi olaraq tarix boyu iqtisadi, ticari və mədəni inkişafa bağlı olaraq uzun və qarışıq yol keçmiş, arxitektura baxımından kompleks struktura sahib tarixi şəhərlərdir: London, Berlin, Vyana, Paris

2. Yenilənmiş paytaxtlar: Bu şəhərlər inkişafının müxtəlif zamanlarında paytaxt funksyasını icra etmişdir. Roma, Moskva və Afina kimi şəhərlər uzun illər paytaxt kimi fəaliyyət göstərsə də, müəyyən vaxtlarda bu statusdan məhrum olmuş paytaxtlardır.

3. Yeni paytaxt dizaynı: Bu şəhərlər tarixən deyil, siyasi hakimiyyətin mərkəz olaraq fəaliyyət göstərməsi üçün seçdiyi şəhərlərdir. Madrid, Astana, Ankara kimi şəhərlər buna misal olaraq verilə bilər.

Speyt isə paytaxtları iki model əsasında sinifləndirir (Spate, s. 622):

1. Təbii paytaxtlar: iqtisadi, mədəni və elmi sahələrdə inkişafına bağlı olaraq mərkəzləşmiş şəhərlərdir.

2. Süni paytaxtlar: bu şəhərlər isə, kiçik və öndə olmayan amma siyasi iradənin qərarı ilə mərkəzləşmiş şəhərlərdir.

Yuxarıda sadalanan modellər baxımından dəyərləndirildiyində, Bakı şəhərinin tarixi inkişafını və şəhər planı, idarəetmə şəkli nəzərə alınmalıdır. Bakı şəhəri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 22-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının paytaxtı olaraq bəyan edilsə də, Bakı şəhərinin statusunu təyin xüsusi qanun qəbul edilməyib. Bu istiqamətdə Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresi Bakının statusunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tövsiyyələr ünvanlayıb (www.coe.int , 2021) və bu istiqamətdə sonuncu tövsiyyə 2021-ci il monitorinqinin nəticələri dəyərləndirilərkən (Recommendation 461(2021)[1], 2021), təklif edilib.

Sara Aşurbəyli Bakı şəhərinin tarixi əsərində, 1-ci əsrdə Bakını kiçik liman şəhəri olaraq təsvir edir (Aşurbəyli , 2009). Ərəb coğrafiyaçı və səyyahları X əsrdə Bakının ticari münasibətlərədə əhəmiyyətini qeyd etmişdilər. 1191-ci ildə Şamaxıda baş verən zəlzələdən sonra, Şirvanşah 1- Axsitan iqamətgahını Bakıya köçürür (Aşurbəyli , 2009, s. 89). Bundan sonra mədəni-elmi sahədə Bakının inkişafı xüsusilə güclənmişdir. XIV-XV əsrlərdə xüsusilə Hurufilik burada geniş yayılmış, Fəzlullah Nəimi, Nəsimi burada yaşayıb fəaliyyət göstərmişdilər. Eyni zamanda fəlsəfi cərəyanlar orta əsrlərdə Bakıda inkişaf etmiş, Seyyid

Yəhya Bakuvi kimi zəmanının mütəfəkkirləri fəaliyyət göstərmişdir. Musiqi, sənətkarlıq, memarlıq sahədində maddi sənət nümunələri Bakının orta əsrlərdən etibarən, şərq mədəniyyətinin formalaşdığı mərkəzlərdən biri olduğunu isbat edir. Siyasi hərəkətlilik baxımından, monqol, rus istilalarına məruz qalmış Bakı ərazisində 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra Bakı xanlığı yaradılmış və 1806-ci ildə Rusiya Çarlığının işğalına məruz qalmışdır. 1840-cı ildə Bakı qəzası olaraq Kaspi vilayətinə qatılan Bakı, 1846-cı ildə Şamaxı quberniyasına birləşdirilmişdir. 1859-cu il dağıdıcı Şamaxı zəlzələsindən sonra, Çar II Aleksandırın qərarı ilə 6 dekabr 1859-cu ildən etibarən quberniyanın mərkəzinə çevrilmiş və Bakı quberniyası yaradılmışdır. Beləliklə XII-XIX əsrlər aralığında paytaxt statusuna sahib olmasa da, inzibati idarəetmə şəklinə uyğun olaraq, iqtisadi, siyasi, mədəni və elmi şəhər mərkəzi olaraq inkişaf etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, Bakıda xüsusilə neftin istismarına bağlı olaraq əhalinin sürətli artımı müşahidə edilmişdir. Bu artış yerli əhalidən daha çox, sənayə mərkəzinə çevrilməyinə bağlı olaraq, digər millətlərin buraya miqrasiyası nəticəsində müşahidə edilmişdir. Rus burjuaziyası ilə yanaşı, inglis, fransiz, alman və s. burjuaziya nümayəndələrinin Bakıya miqrasiyası, şəhərin mədəni, arxitektur və təhsil simasını dəyişmişdir.

I Dünya Müharibəsi ərəfəsində güclünən milliyətçilik və milli dövlətlərin yaranması, eyni zamanda 1917-ci il Rusiyada baş verən inqilabdan sonra Çarlıq daxilindəki qarışıqlıqların yaratdığı tarixi imkan dövrün ziyalıları tərəfindən ilk müasir milli dövlətimizin yaranması istiqamətində fəaliyyətini artırmış və Bakı şəhəri 15 sentyabr 1918-ci ilə Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edildikdən sonra, üç ay öncə (28 may 1918) elan edilmiş Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətin paytaxtı statusunu qazanmışdır.

1920-ci ildə Bakı Qızıl Ordu tərəfindən işğal edildikdən və sovetləşdlrildikdən sonra

Yazılanları nəzərə alaraq, Bakı şəhərinin Peter Hall-un modellərindən "çox funksiyalı paytaxt", Veyl Laurensin modellərindən "yenilənmiş paytaxt", Speytin modellərindən isə "təbii paytaxt" modelinə uyğun paytaxt şəhər kimi formalaşdığını qeyd etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Aşurbəyli , S. (2009). *Bakı şəhərinin tarixi*. Bakı: Apostrof.

2. Gottmann, Jean, and ,Robert Harper. (1990). Since Megalopolis: The Urban Writings of Jean Gottmann.

3. Hall, P. (tarixsiz). The changing role of capital cities: six types of capital cities . Mənbə: J. G. John Taylor, *Capital Cities: İnternational perspectives* (ss. 69-84). Ottawa : Carleton University Press.

4. Okunev, Y. (2021). Functions of the capital city in the political and territorial structure of the state. *Cities as a development centers* . İOP Publishing .

5. Recommendation 461(2021)[1]. (2021). Bu Monitoring of the application of the European Charter of Local Self-Government in Azerbaijan: https://search.coe.int/congress/pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a2e3b9

6. Spate, O. (tarixsiz). Factors in the Development of Capital Cities. *Geographical Review*, 622-630.

7. Vale , L. J. (2008). Power and National Identity. London & New York: Routledge. Taylor & Francis Group.

8. Wheatley. (1972). The Concept of Urbanism. Mənbə: R. T. P. J. Ucko, *Man, Settlement and Urbanism.* London: Duckworth.

9. www.coe.int . (2021, Dekabr 05). Bu Congresslocal and regional authorities : https://rm.coe.int/090000168071b235 mənbədən tapılıb

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON HÖKUMƏT. YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ

İlknur Tanrıverdi
Bakı Mühəndislik Universiteti
itanriverdi@beu.edu.az
Bakı/Azərbaycan

Xülasə

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində son zamanlar baş verən sürətli inkişaflar yalnız özəl sektorla məhdudlaşmamış, dövlət idarəetməsi sahəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, dövlət xidmətlərinin İKT-dən istifadə etməklə icrası anlamına gələn, "e-Hökumət" prosesi gündəmə gəlmişdir. Tədqiqatda, ölkəmiz timsalında "Elektron hökumət"in yaranması, layihələndirilməsi, inkişafı və bu sahədə ortaya çıxan problemlər araşdırılmışdır. Bununla həm dövlət- vətəndaş münasibətlərinin inkişafı, həm də idarəetməyə göstərəcəyi təsirlərin araşdırılması hədəflənməkdədir.

Açar sözlər: innovasiya, elektron hökumət, e-gov, my-gov.

Abstract

Recent rapid developments in the field of information and communication technologies (ICT) have affected not only the private sector, but also public administration. Thus, the process of "e-government", which means the implementation of public services using ICT, has come to the fore. The study examines the establishment, project, development and challenges of e-government in our country. It aims to study both the development of state-citizen relations and their impact on governance.

Key words: innovation, e-government, e-gov, my-gov.

Giriş

Demokratik dövlətdə, demokratiyanın inkişafı hər zaman mühüm rol oynamışdır. Demokratiyanın inkişafının əsas göstəricilərdən biri də, "Elektron hökümətin" inkişaf səviyyəsidir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə ilk dövlət proqramı 2003-2012-ci illəri əhatə edən "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyaya (2003- 2012-ci illər)" əsasən hazırlanmış Dövlət Proqramıdır. Milli Strategiyanın əsas məqsədi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməklə, ölkənin demokratik inkişafına təkan vermək və informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etməkdir [1].

Daha sonra "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)", eləcə də informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı qəbul edilən digər normativ hüquqi aktlar əsasında dövlət orqanlarının əhaliyə beynəlxalq standartlara uyğun elektron xidmətlər göstərməsi sahəsində hüquqi baza formalaşmışdır [2].

"Elektron Hökümətin" davamlı inkişafını təmin etmək üçün, "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı ilə yeni informasiya texnologiyalarına inteqrasiyanın əsaslı təməli qoyulmuşdur [3].

Bu sahədə atılmış ən önəmli addımlar, 2012-ci ilin Aprel ayında "Elektron hökumət" portalının yaradılması və 14 mart 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində yaradılmış "Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi" publik hüquqi şəxsin formalaşdırılmasıdır. Bu qurum "Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında" fərmanına əsasən yaradılmışdır [4].

Əsas hissə

"Elektron Hökumət" - müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət qurumları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə informasiya və e-xidmətlərin göstərilməsi prosesidir. Portalın yaradılmasında əsas məqsəd, sosial xidmət təminatında dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan "məsafəni" azaltmaq, həmçinin, bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdır. Dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi bu məqsədə çatmağın vasitələridir.

"Elektron hökumət" layihəsinin fərqli yönlərə qazandıracağı faydalar aşağıdakı kimidir.

1. Hökumət üçün ,

a) Müasir texnologiyaların geniş tətbiqi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artması;

b) Büdcə vəsaitlərinə qənaət edilməsi, dövlət xidmətlərinin göstərilməsi müddəti və xərclərinin azalması;

c) Dövlət orqanlarının vahid informasiya fəzasının formalaşması və təhlükəsizliyinin təmin olunması;

d) Effektiv, şəffaf, nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsinin və yerli özünüidarəetmənin bərqərar olmasıdır.

2. Vətəndaşlar üçün ,

a) Vətəndaşların dövlət idarəçiliyində fəal iştirak etməsi;

b) Vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının sadələşdirilməsi, daha münasib və çevik formada həyata keçirilməsi;

c) İnformasiya tələbatının dolğun ödənilməsində rahatlıq;

d) Məhdud imkanlı insanların dövlət xidmətlərinə çıxış imkanı əldə etməsidir.

3. Biznes sektoru üçün isə,

a) Dövlət orqanları ilə səmərəli və operativ şəkildə əlaqələrin qurulması, xərclərin azaldılması

b) İqtisadi aktivliyin, rəqabət qabiliyyətinin və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artmasıdır [5].

Elektron hökumət layıhələrı

Elektron Hökumət Platformasında yaradılan layihələrə gəlincə isə, onlar aşağıdakı şəkildə qeyd oluna bilər.

"My-gov" portalı

"My-gov", şəxsi kabinet əsasında formalaşdırılmış ilk platformadır. "E-gov" platformasından əsas fərqləri aşağıdakı funkisayalarıdır.

a) Məlumatlandırma və xatırlatma xarakterli bildirişlər: Vətəndaşa dair məlumatlar yeniləndikdə, vətəndaşların sənədlərinin etibarlılıq müddəti başa çatdıqda və sistemə yeni xidmətlər əlavə edildikdə vətəndaşa bununla bağlı SMS, e-mail, həmçinin şəxsi kabinet vasitəsilə bildirişlər göndərilməsi,

b) Məlumatların digər qurumlara ötürülməsi. Vətəndaşlara dair məlumatlar yalnız vətəndaşın şəxsi kabinetinə müvafiq qurumlar tərəfindən göndərilən sorğunun vətəndaş tərəfindən təsdiqlənməsindən sonra üçüncü tərəfə ötürülməsi, həmçinin, vətəndaşa dair məlumatlar vətəndaşın özü tərəfindən əvvəlcədən qarşı tərəfə ötürülə bilməsi. Vətəndaş şəxsi kabinetindəki bütün növ əməliyyatlarının tarixçəsini (kabinetə giriş, giriş vasitəsi, xidmətlərdən istifadə, çıxış) izləmə imkanına sahibdir.

c) Vətəndaşın qurumlara müraciət imkanı. Şəxsi kabinet vasitəsi ilə vətəndaş öz fikirlərini, şərhlərini, şikayət və təkliflərini aidiyyatı quruma göndərə bilməsi və eyni zamanda vətəndaş özü haqqında sistemdə aşkarladığı yanlış məlumatlar barədə müvafiq quruma müraciət ünvanlaya bilməsidir.

d) Dövlət qurumlarının təqdim etdiyi elektron xidmətlərdən istifadə. Hazırda sistemdə vətəndaşın Fərdi İdentifikasiya Nömrəsi (FİN) koduna uyğun olaraq onunla əlaqəli müxtəlif dövlət qurumunda olan bildirişlər, məlumatlar və digər vacib informasiyalar yerləşdirilib. Vətəndaşla bağlı digər dövlət qurumlarında olan məlumatların bu sistemə inteqrasiyası istiqamətində işlər davam etdirilir [6].

"ASAN Login" lahiyəsi

"ASAN Login", rəqəmsal xidmətlərdən istifadəni daha rahat formada təqdim edən vahid giriş sistemidir. "ASAN Login", yeni texnologiyalar əsasında hazırlanmış müxtəlif sistemlər (veb, mobil) üçün mərkəzi autentifikasiya va avtorizasiya sistemidir. Yeni eGov infrastrukturunun əsas hissələrindən biri olan bu sistem vasitəsi ilə istifadəçilər bir yerdən qeydiyyatdan keçməklə bütün digər inteqrasiya olunmuş sistemlərə giriş edə bilir. Nəticədə müxtəlif sistemlərdə eyni şəxsin fərqli istifadəçi məlumatlarının yaranmasının qarşısı alınır. Bundan başqa, sistem istifadəçi səlahiyyətlərini vahid mərkəzdən idarə etməyə imkan verir [7].

"ASAN Login" sisteminə bir dəfə daxil olan zaman bu giriş sistemini istifadə edən digər sistemlərə də avtomatik olaraq giriş edilmiş olur. Eyni zamanda inteqrasiya olunmuş hər hansı bir sistemdən çıxış zamanı bütün sistemlərdən çıxış baş tutur. Bu isə təkrarçılığın qarşısını aldığı üçün zamana qənaət etməyə yardımçı olur.

Bu sistemdən yararlanan istifadəçilər yalnız bir mərkəzdən qeydiyyatdan keçir. Bununla da, istifadəçi dublikasiyasının qarşısı alınır. Təkrar autentifikatsiya və avtorizasiya sistemlərinin yazılmasına ehtiyac olmadan, istifadəçilərin səlahiyyətlərini bir yerdən idarə etməyə imkan yaranır. Bununla da bir şəxsə aid çoxsaylı istifadəçi adları və şifrələrin unudulması hallarının da qarşısı alınır.

"eGov" portalı

Portalın başlıca fəaliyyət istiqamətləri, vətəndaşlar və dövlət qurumları arasında "bir pəncərə" prinsipini tətbiq etməklə, bütün xidmətlərin vahid platforma üzərindən elektron qaydada həyata keçirilməsini əhatə edir. Portal, dövlət qurumlarının elektron xidmətlərinin mərkəzləşdirilmiş qaydada təqdim olunmasına, vətəndaşların bu xidmətlərdən istifadəsinə, dövlət qurumlarının portala qoşulmuş

informasiya sistemləri və ehtiyatlarından (məlumat bazaları, məlumat-axtarış sistemləri, reyestrlər və digər informasiya resursları) müvafiq sənədlər barədə qanunla müəyyən edilmiş qaydada informasiya əldə edilməsinə xidmət edir [8].

"ASAN Viza" sistemi

"ASAN Viza" sistemi, Azərbaycana gəlmək istəyən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün viza verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi məqsədilə yaradılmış bir platformadır.

Bu platforma, aşağıdakı iki istiqamət üzrə fəaliyyət göstərməkdədir:

a) www.evisa.gov.az elektron viza portalı vasitəsi ilə elektron vizaların verilməsi;

b) Azərbaycan ərazisində yerləşən Beynəlxalq Hava Limanlarında vizaların verilməsinin təmin olunması.

Elektron vizaların verilməsi prosesi, elektron viza portalı vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə ki, ölkəmizə səfər etmək istəyən əcnəbilər, ölkəyə gəlməzdən əvvəl elektron vizaya müraciət edirlər. Elektron vizaya müraciət prosesində, sadələşdirilmiş formada, sadəcə ümumvətəndaş pasportunun detalları tələb olunur. Vizanın verilmə vaxtı hələlik 3 gün (standart viza müraciət forması) olsada, daha sonra bu prosesin 3 saata (təcili viza müraciət forması) kimi endirilməsi də hədəflənməkdədir.

Vizaların verilməsi, 15 may 2018-ci ildən etibarən, Bakı, Gəncə, Qəbələ və Lənkəran beynəlxalq hava limanlarında, "ASAN Viza" əməkdaşları və özünəxidmət terminalları vasitəsi ilə yerində təmin edilir. Prosesin gedişi zamanı, əcnəbi müraciətçilərə, İngilis, Fransız, İspan, Alman, Türk, Rus da daxil olmaqla 12 dildə xidmət göstərilir. Eyni zamanda, "ASAN Viza" sisteminin verdiyi ən önəmli üstünlüklərdən biri , hava limanlarında, 15 ölkənin - Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Cənubi Koreya, Çin, İran, İsrail, İndoneziya, Küveyt, Qətər, Malaziya, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı, Sinqapur, Türkiyə, Yaponiya vətəndaşlarına yerində vizaların verilməsidir. Belə ki, terminallar vasitəsilə orta hesabla bir əcnəbi vətəndaş üçün vizanın verilməsi 2 dəqiqə ərzində təmin edilir. Həmçinin, özünəxidmət terminalları ilə yanaşı, "xüsusi pəncərələr" vasitəsi ilə viza verilməsi və bank xidmətləri də həyata keçirilir [9].

Ümumilikdə "ASAN Viza" sistemi, 95 ölkədən olan əcnəbilərə, 9 dildə elektron viza verilməsi prosesini özündə birləşdirir.

"ASAN Finans" layihəsi

"ASAN Finans" layihəsi, maliyyə təşkilatlarının dövlət informasiya ehtiyatlarına çıxışının təmin edilməsi məqsədi ilə, Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi tərəfindən yaradılmışdır.

Sistemin aşağıdakı məqsədləri var:

a) Elektron Hökumət Portalı üzərindən maliyyə xidmətləri üzrə vahid elektron məkanın;

b) Maliyyə xidməti göstərən qurumların dövlət informasiya ehtiyatları və sistemlərinə elektron çıxış platformasının yaradılmasıdır.

Sistem maliyyə təşkilatlarına dövlət informasiya sistemlərinə çıxış hüququ yaratmaqla onlara aşağıdakı üstünlükləri qazandırır:

· FİN və VÖEN vasitəsi ilə iş yeri, gəlirlər, ümumvətəndaş pasportları və digər məlumatların real vaxt rejimində əldə edilməsi;

· Məlumatların rəqəmsal sistemdə olması, onların təhlili və qərarvermə prosesində analizlərin sürətli aparılmasına imkan yaradılması;

· Rəqəmsal bankçılığın inkişafının sürətləndirilməsi;

· Operator, əməliyyat və digər xərclərə, həmçinin fiziki resurslara qənaətə imkan yaradılması. Sistem Vətəndaşlara aşağıdakı imkanları qazandırır:

· Bank xidmətlərindən istifadə zamanı kağız daşıyıcıların rolunun minimallaşdırılması; · Bank və sığorta xidmətləri üzrə müraciətlərin vahid rəqəmsal məkandan daha sürətli və şəffaf şəkildə göstərilməsi;

· Məsafədən bankçılıq xidmətinin daha əlçatan olması, bank xidmətlərinə 7/24 elektron müraciət imkanının yaradılması [10].

"ASAN Finans" layihəsi, eyni zamanda, vətəndaşların müraciətlərinin qurumlar tərəfindən operativ şəkildə təmin olunmasına da öz müsbət təsirini göstərir. Belə ki, qurumlar vətəndaşın icazəsi olduğu təqdirdə "ASAN Finans" sistemi vasitəsilə onun şəxsiyyət vəsiqəsi, iş yeri, VÖEN üzrə məlumatları, məhkumluq haqqında məlumatları, mövcud əmlakı və dövlət qarşısında öhdəliyinə dair elektron informasiyanı rahatlıqla əldə edə bilir. Bununla da qurumlar vaxta və resurslara qənaət etmiş olur. Eyni zamanda vətəndaşlar, "ASAN Finans" sistemi vasitəsilə banka getmədən istədikləri bankda hesab aça və kredit üçün müraciət edib bütün sənədləri elektron şəkildə imzalayaraq kredit əldə edə bilirlər.

"ASAN ödəniş" sistemi

Çoxfunksiyalı "ASAN ödəniş" sistemi cərimə, kommunal xidmət və digər ödənişləri qısa zamanda, təhlükəsiz və rahat şəkildə həyata keçirmək imkanı yaradır. Həmçinin, ölkə daxilində geniş ərazini əhatə

edən "ASAN ödəniş" terminalları, www.asanpay.az portalı və "ASAN Pay" mobil əlavəsi vasitəsilə istənilən xidmət üzrə heç bir məhdudiyyət olmadan 24/7 ödəniş etmək mümkündür.

219 qurumun cərimə, rüsum, kommunal, lizinq, kredit, icarə haqqı və digər ödənişləri, "ASAN ödəniş" sisteminin www.asanpay.az ödəniş portalı və terminalları, eləcə də, sistemə qoşulmuş digər ödəniş portalları və terminallar vasitəsi ilə təmin edilir [11].

"ASAN Wi-Fi" sistemi

"ASAN Wi-Fi" sisteminin əsas funksiyası, ölkənin müxtəlif yerlərində vətəndaşları pulsuz və yüksəksürətli ictimai internet ilə təmin etmək olan reklam və ictimai məlumatlandırma platformasıdır.

Hazırda "ASAN Wi-Fi" şəbəkə sistemi, Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanı, 1, 2 və 3 saylı Bakı "ASAN xidmət" mərkəzləri, Quba regional "ASAN xidmət" mərkəzi, Bakı Dəmiryol Vağzalı, Bravo mağazalarının 3 filialı olmaqla 9 nöqtədə quraşdırılmışdır. "ASAN Wi-Fi"- pulsuz ictimai məlumatlandırma şəbəkəsi olmaqla istifadəçiləri dövlət və özəl təşkilatların yenilikləri barədə məlumatlandırır.

Ümumilikdə "ASAN Wi-Fi" şəbəkəsinin 4 əsas funksiyası vardır:

1. Məlumatlandırma platforması;
2. Pulsuz və yüksəksürətli internet şəbəkəsi;
3. Reklam platforması;
4. Promoaksiya və müsabiqələr platforması.

Nəticə və təkliflər

Ümumilikdə "Elektron hökumət" ilə, ənənəvi (klassik) dövləti müqayisə etsək, aşağıdakı fərqlilikləri göstərmək olar. Klassik dövlətdə, kağız vasitəsilə xəbərləşmə əsas vasitə idisə, elektron hökümətdə xəbərləşmə elektronik xəbərləşməyə keçmişdir. Struktur baxımından klassik dövlətdə iyerarxik struktur mövcud idisə, elektron hökümətə keçid etdikdən sonra, üfüqi və koordinasiyalı şəbəkə strukturuna keçilmişdir. Klassik dövlətdə mövcud olan nəğd pul köçürmələri, yüksək maliyyə xərcləri, məmurun cavablaması, məmurun köməyi, məmur nəzarəti ilə yoxlanış kimi önəmli faktorlar, elektron hökümətə keçid zamanı özünü uyğun olaraq, elektronik maliyyə transferi, minimum maliyyə xərcləri, avtomatik elektron məktub (onlayn xətt), onlayn müştəri xidmətləri (təlimatlar) və avtomatik yoxlama mexanizması ilə əvəz etmişdir.

Elektron hökumət tətbiqlərinin ölkəmizdəki əsas problemlərinə, əhalinin böyük hissəsinin xidmətlər barəsində xəbərsiz olması, bəzi dövlət müəssisələrinin elektron hökumət yeniliklərindən və xidmətlərindən istifadə etməməsi səbəbindən əhalinin də qarşılıqlı istifadə edə bilməmələri, daha sonra, internetsiz ərazilərdə elektron xidmətlərdən istifadənin qeyri-mümkün olması kimi problemləri göstərmək olar.

Elektron hökumətin məlumatlandırmasının təhsilin ən aşağı pilləsindən yəni, orta məktəblərdən başladılmasını və istifadəsinin də orta məktəblərdən həyata keçirilməsini təmin etmək, müəyyən məlumatları yüklədikdən sonra artıq "offline" rejimdə də istifadəni təmin etmək, dövlət müəssisələrində elektron hökumət xidmətlərini nəzarətə götürmək və qarşılıqlı elektron mübadiləni tənzimləmək kimi təklifləri irəli sürmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" (http://www.e-qanun.az/framework/1969)
2. "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010 - 2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı" (http://www.e-qanun.az/framework/19936)
3. "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, (http://www.e-qanun.az/framework/35496)
4. "Elektron hökumətin inkişafi və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı" , (https://president.az/articles/27423)
5. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi rəsmi saytı, "Elektron hökumət" layihəsi, (https://mincom.gov.az/az/view/pages/57)
6. Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi rəsmi saytı, "MyGov" portalı, (https://www.digital.gov.az/az/projects/our-projects/mygov-az)
7. Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi rəsmi saytı, "ASAN Login" portalı, (https://www.digital.gov.az/az/projects/our-projects/asan-login)
8. Elektron Hökumət Portalı rəsmi saytı, (https://www.e-gov.az/az/content/read/2)
9. Azərbaycan Respublikası Rəsmi Elektron Viza Portalı səhifəsi, (https://evisa.gov.az/)
10. Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi rəsmi saytı, "ASAN Finans" layihəsi, (https://www.digital.gov.az/az/projects/our-projects/asan-finans)
11. Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi rəsmi saytı, "Asan Ödəniş" sistemi, (https://www.digital.gov.az/az/projects/our-projects/asan-odenis)

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY PRACTICES IN OIL AND GAS SECTOR. A CASE STUDY OF STATE OIL COMPANY OF AZERBAIJAN REPUBLIC

Fagan Muzaffarli
Baku Engineering University
Department of Public Administration
famuzaffarli@beu.edu.az
Baku, Azerbaijan

Abstract

The purpose of this study is to analyze the changes in the Corporate Social Responsibility policies of the State Oil Company of Azerbaijan between years 1992 and 2019. CSR is increasingly gaining its importance in everyday business due to the rising awareness of society towards companies being socially active. In other words, companies have been remarkably invested in CSR activities. The main objective is clarifying the CSR performance of an Azerbaijan Oil and Gas sector as well as demonstrating benefits and challenges related to CSR issues.

For this purpose, empirical study has been conducted and data analysis has been performed. Theoretical and empirical parts are the main cores of the study. The former will introduce the concept of CSR and the empirical part is relatively structured based on the theory. The theoretical framework is based on Carroll's definition of CSR. The analysis revealed that all aspects of SOCAR's activities in the region discussed are in line with Carroll's theoretical framework. These findings resulted in a better understanding of the concept and laid the groundwork for future research. At the end of the thesis, the conclusion is drawn in respect of theory and practices.

Key words: Corporate Social Responsibility, SOCAR, CSR, Azerbaijan.

Introduction

This study aimed to give information about corporate social responsibility, its core elements, and how CSR affects the business, the importance of fundamental components of the business, especially in Oil and Gas sector that is one of the sensitive business industries.

Corporate Social Responsibility

CSR is a voluntary activity and integrates social issues into functional activities for the benefit of target groups. CSR protect and improve society and the environment and considered to be a culture of behavior. According to the information that I collected, in the 1970s the concept of corporate social responsibility and applied international organizations began to make voluntary commitments to the work of the community and the environment. CSR activities began with major environmental, accidents, disasters, and emergencies and then in the late 1980s, attention was focused on such issues [1]. According to Friedman, there is one and only one social responsibility of business-to use its resources and engage in activities designed to increase its profits so long as it stays within the rules of the game. On the other hand, Robbins and coulter explain that the CSR of Management goes beyond making profit to include protecting and improving social welfare of stakeholders and the environment [2].

The research problem is considered one-sided from SOCAR's perspective. Through sample work, the audience will receive points from the techniques provided by SOCAR Oil corporation. In addition to identifying the company's benefits and challenges, it uses it to implement CSR while implementing such a project. It is crucial to know and understand what SOCAR company is doing for o further improve and contribute to the sustainability of operations worldwide not, just within the company.

Research method

CSR in Oil and Gas sector of Azerbaijan. There is a certain history of creation and formulation of corporate social responsibility (CSR) in Azerbaijan. Since the end of the XIX century representatives of the national bourgeoisie supported improving the social situation of the country's population, education of talented young people, construction of hospitals, construction of roads, as well as the education of the population [3].

Observations and research show that although there are ancient traditions of CSR in Azerbaijan today, business entities prefer to work only in the field of CSR only in accordance with their internal regulations. This makes uncertain the existence of corporate social responsibility in the country. There are several big

large business institutions in the country whose practices in the field of corporate social responsibility are noticeable however they also operate in a very limited sphere. It is also case that these businesses are mainly belongs to foreign entrepreneurs.

CSR activities are primarily related to human rights, labor and social legislation, corporate governance and ethics, environmental and climate protection, consumer protection, and the sustainable management of natural resources classified by Archie B. Caroll in 1991[4]. Currently, Carol's CSR Pyramid is used systematically to understand and analyze companies' CSR activities. The pyramid consists of four responsibilities: economic, legal, ethical and charitable

Case Organization. The State Oil Company of Azerbaijan (SOCAR) is engaged in oil and gas exploration, production, refining and transportation of oil, gas and gas condensate, sale of oil and petrochemical products in domestic and international markets and supply of natural gas industry and society in Azerbaijan.

SOCAR has three production units, an oil refinery and a gas refinery, a deep-water platform preparation yard, two trusts, an enterprise and 23 substructures.

SOCAR carries out various oil activities in countries such as Georgia, Turkey, Romania, Switzerland, Germany and Ukraine, mainly in Switzerland, Singapore and Nigeria.

SOCAR is the only producer of oil products in Azerbaijan, with more than 370 filling stations in Georgia, Ukraine, Romania and Switzerland.

SOCAR has three production units, an oil refinery and a gas refinery, a deep-water platform preparation yard, two trusts, an enterprise and 23 substructures. The company has an important position in a number of regional and international energy projects.

In general, SOCAR is one of the 50 largest oil companies in the world. Its mission is to ensure Azerbaijan's energy security. Founded in 1992, SOCAR aims to manage Azerbaijan's oil reserves on the basis of a unified state policy, improve the management structure of the oil industry and ensure the development of the fuel and energy complex.[5]

The research design provides a framework for data collection and analysis. Five different research designs can be distinguished: experimental, cross-sectional, longitudinal, sample work, and comparative designs. Experimental designs are not widespread in the social sciences, but are sometimes used to assess the impact of new reforms or policies, and their results are very strong in terms of reliability. Cross-sectional design is often referred to as questionnaire design because it consists of data collection from questionnaires, structured observation, content analysis, official statistics, and diaries. It is an extension of a study based on a longitudinal, self-completed questionnaire or a questionnaire attached to a structured interview. Case study design requires a detailed and descriptive analysis of a single case. Comparative design involves the study of two conflicting phenomena using appropriate methods.

Research methods are methods of collecting and analyzing data systematically and carefully in order to obtain the information needed to answer research questions. Methods are divided into qualitative and quantitative methods. Qualitative methods are research-oriented and often emphasize explanatory discussions and theories, while quantitative methods focus on verifying, testing, and providing measurable units

For this purpose, the design of the thesis was chosen to reveal the history of SOCAR's CSR policy in Azerbaijan and to test it with the existing theory. To achieve this goal, a multifaceted discussion was required to present arguments against and against SOCAR's CSR policy.

In terms of methods, a qualitative approach was chosen for this thesis because it was not possible to study the concept of CSR in difficult to study, measurable, or controlled measurable quantities. The qualitative approach applies to both research questions because it is largely based on written sources.

Analysis of Corporate Social Responsibility policy of SOCAR in Azerbaijan.

The purpose of this thesis was to study and analyze the evolution of SOCAR's CSR policy in Azerbaijan. It is possible to assess the development of SOCAR's CSR policy in the region after studying the relevant literature, sustainability reports submitted by SOCAR and NGOs' reports on SOCAR's CSR activities. Given Carroll's definition of social responsibility, which encompasses economic, legal, ethical, and charitable activities, it is clear that SOCAR's sustainability reports are theoretically consistent with Carroll's proposals in this regard.

The economic category of the company's CSR activities is fully presented in the published materials through carefully selected information, and a good correlation is found between the expected results and the reported results.

After that, the legal category, the purpose of which is to ensure the implementation of corporate economic activities within the existing legislation, appears in place with references to various legal documents and agreements.

The ethical category, which presents unwritten social expectations of transparency and integrity, as well as social and environmental projects that will be successfully pursued in accordance with the documents, are highlighted in SOCAR's sustainability reports [6].

Conclusion

Although the section, based on empirical data analysis and literature analysis, provides a theoretical framework, it aims to describe SOCAR's CSR policies and answer the research questions highlighted in the introduction.

First of all, SOCAR is undoubtedly a remarkable investment in the Azerbaijani economy. With Schumpeter's understanding of entrepreneurship, SOCAR can be seen as a potential driving force of economic development in Azerbaijan. SOCAR operates with large capital reserves that can be applied to research and development and, as a result, can lead to increased incomes and consumption levels in society. In addition, SOCAR can contribute to the growing division of labor, the creation of new employment opportunities and better opportunities for the employment of various talents. However, the question of whether SOCAR can be considered the main guardian of economic development remains in Azerbaijani society.

Referring to SOCAR's CSR policy in Azerbaijan, it is, of course, debatable whether SOCAR's CSR policy in this area is linked to Carroll's theoretical framework for CSR. Despite SOCAR's attempts to paint a picture of an extremely socially responsible company, a number of irreconcilable facts emerge during an investigation. Undoubtedly, according to SOCAR's sustainability reports, CSR policy covers all categories of social responsibility presented by Carroll. On the other hand, when referring to alternative sources of information, it turns out that SOCAR's social responsibility does not correspond to the category of legal responsibility (land compensation issues, government pressure), not to mention the ethical and charitable categories. Therefore, the results and outcomes of the study will be as follows. For Azerbaijan, SOCAR has developed a very broad and consistent CSR policy, with a special focus on community development and local economic development. SOCAR's goal is to establish a productive dialogue with the Azerbaijani society, leading it to become a skilled workforce and supplier of industrial products to SOCAR. SOCAR, in turn, is an active investor in community development aimed at improving living standards in Azerbaijani society. Unfortunately, this passion is still far from being realized. It is unclear whether SOCAR is really interested in promoting social and economic development in Azerbaijan, or it is simply an attempt to divert SOCAR's personal interests. In both cases, there is something that prevents SOCAR from actually implementing its policies and encourages them to increase or at least continue to invest in social programs.

References

1. Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. Business horizons, 34(4), 39-48.
2. Ciarreta, A., & Nasirov, S. (2010). Analysis of Azerbaijan oil and gas sector. United States Association for Energy Economics Research Paper Series, 43-46
3. Carroll, A. B. (2008). A history of corporate social responsibility: Concepts and practices. The Oxford handbook of corporate social responsibility, 19-46.
4. Cadbury, S. A. (2000). The corporate governance agenda. Corporate Governance: An International Review, 8(1), 7-15.
5. SOCAR website http://www.socar.az/socar/az/social- responsibility/social-development/socar-new-head-office-construction

SOCAR Sustainable development reports (2011-2018)

QEYD